

A konferencia-kötet elé

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya *Felvilágosodás, Erdély* címmel tudományos tanácskozást rendezett 2006. október 12–14. között Kolozsváron.* A tanácskozás alapeszméjét az a felismerés adta, hogy a felvilágosodás kori magyar irodalom vizsgálata Erdély vonatkozásában jelentős eredményeket hozott az utóbbi másfél-két évtizedben, s a művelt, majd felvilágosult nemesség irodalmának megerősödése nem kis mértékben erdélyi származású íróknak köszönhető. Ehhez járult, hogy a kutatási lehetőségek látványos javulása új lendületet adott az erdélyi közgyűjtemények mennyiségileg és minőségileg egyaránt kiemelkedő forrásanyagának feltárásához, melynek következtében számos kérdés a korábnál pontosabban megválaszolható vagy legalábbis megfogalmazható.

Az összejövétel az erdélyi és magyarországi kutatóműhelyek együttműködésével létrejött konferenciák tekintélyes sorába illeszkedett, melyek közül az 1998-as Enyedi György-konferencia, az 1999-es Vörösmarty-ülésszak, a 2001-es Arany-tanácskozás és a 2002-es Bod Péter-konferencia említhető példaként. A 2006-os összejövétel jelentőségét növeli, hogy a XVIII. századi magyar irodalom és művelődés erdélyi és magyarországi kutatói ekkor találkoztak egymással először ilyen nagy számban, s különösen örvendetes volt a kolozsvári műhely fiatal kutatóinak és doktoranduszainak jelenléte. Kiemelést érdemel, hogy a mintegy harminc előadás egyharmadát kolozsvári PhD hallgatók tartották.

A tanácskozás középpontjába a XVIII. század második felének erdélyi magyar irodalmát állítottuk, s nem zártuk ki a vizsgálatból a korban jelentős partiumi irodalmi központokat sem. Fő célul tűztük ki annak számbavételét, hogy 1) melyek voltak a korszakban az erdélyi írástudók munkásságának jellegzetességei; 2) milyen kutatások folynak ma ebben a témában; 3) miként végezzük hatékonyabban az erdélyi gyűjtemények anyagának feltárását, közzétételét és feldolgozását. A javasolt témakörök többek között átfogták az irodalmi nyilvánosság alkalmait, az irodalom művelésének színtereit, az egyházak és az irodalom kapcsolatát, a műfaji változatokat, s kiterjedtek az irodalomelméleti gondolkodás és a hagyomány értelmezésének kérdéseire, a többnyelvűség problematikájára és az erdélyi irodalom magyarországi recepciójára. Az előadásjavaslatok nyomán kialakított program súlypontjai részben eltérnek ettől, ami egyrészt természetes, másrészt az összevetés rávilágíthat a fehér foltokra és a megoldásra váró feladatokra.

A XVIII. század központi paradigmájáról ma már közismert, hogy egy sokértelmű, nehezen meghatározható és nagy integratív erejű, metaforikus konstrukcióról van szó, mely maga is része azoknak a rendkívül összetett irodalom-, eszme- és művelődéstörténeti folyamatoknak, melyek leírására létrehozták. A „felvilágosodás kora” kifejezés egymástól jelentősen eltérő, alternatív és ellentétes törekvéseket foglal magában, s a kor szerzőinek önmeghatározása és az utólagos irodalomtörténeti értékelés között számos ellentmondás található. A „felvilágosodás”-ra mint irodalomtörténeti korszakfogalomra vonatkozó újabb kutatások egyik tanulsága, hogy elengedhetetlen a korabeli irodalmi jelenségek sokféleségének figyelembevétele, s szükség van a koncepció újragondolására, fogalmi, tartalmi, tér- és időbeli differenciálására.

* Az Erdélyi Múzeum jelen száma a tanácskozáson felolvasott tanulmányok szerkesztett változatát közli. A szövegeket gondozta, az anyagot szerkesztette EGYED EMESE, BIRÓ ANNAMÁRIA, DEMETER ZSUZSA és KOVÁCS ESZTER.

A „felvilágosodás kori magyar irodalom” koncepciója nem tekinthet vissza hosszú múltra a magyar irodalomtudományban, több átalakuláson ment át az utóbbi évtizedekben, s mára nyilvánvalóvá vált a koncepció ideológiai terheltsége. A továbblépéshez nagy szükség lenne a részletes fogalomtörténeti áttekintésre, a használt fogalmak pontosítására, s elengedhetetlen a fő korszaktendenciák kritikus megvilágítása. Ez utóbbira vállalkozik Margócsy István bevezető tanulmánya az „irodalom szekularizációja”, a „költészet autonómmá válása” és a „magyar nyelvűség előretörése” fogalmak segítségével. A gondolatmenet egyik tanulsága, hogy mindhárom fogalom rendkívül összetett, különböző eszmei meghatározottságú, térben és időben eltérő intenzitású folyamatokat jelöl, melyek egymáshoz fűződő viszonya nagyrészt tisztázatlan. Ki nem mondott következtetése szerint fel kell vetnünk a kérdést, vajon használható-e továbbra is a „felvilágosodás” a XVIII. századot érintő irodalomtörténeti elbeszélés központi szervező elveként, mennyiben tartható fenn a fogalom analitikus értékebe vetett bizalom, s melyek azok az új erővonalak, melyek mentén megrajzolható a század irodalmának egy, a korábnál pontosabb képe.

Ebben az értelemben a tanácskozás és a kötet címében olvasható két fogalom egyszerre jelöl kutatási programot, s szolgálja a történeti differenciálást. A tanulmányok szerzői úgy próbálták meg csökkenteni a kiszolgáltatottságot a tudománytörténeti előzményeknek, hogy többnyire egy-egy jól körülhatárolható forráscsoportot vagy jelenséget vizsgáltak, s lehetőleg a források közelében maradvá fogalmazták meg következtetéseiket és további kérdéseiket. A „felvilágosodás” fogalmát csak nagy körültekintéssel, ritkán vagy egyáltalán nem használják.

Részben e megközelítési módnak köszönhető, hogy a kötet figyelemre méltó új eredményeket tartalmaz többek között Aranka György és köre tevékenységéről, színház-, dráma-, olvasmány- és könyvtártörténet kérdésekről, nyelvelméleti és irodalomszemléleti, kapcsolat- és fordítástörténeti problémákról, költészet és társadalom viszonyáról, intézmény- és személytörténeti összefüggésekről. Egyben ezek azok a fő területek, melyek kutatása jelenleg különösen erőteljes a kolozsvári egyetemi és más tudományos műhelyekben, s amelyek súlypontjait alkotják a kötetszerkezetnek.

A tanulmányok mutatják a XVIII. századdal kapcsolatos erdélyi és magyarországi kutatások fellendülését, jelzik a kérdésfeltevések és módszerek sokféleségét, új, eddig nem vizsgált forrástípusokat elemeznek, s felhívják a figyelmet az elhanyagolt témakörökre. Több olyan alapkérdésben is születtek eredmények, melyek megválaszolása túlmutat a regionális kérdésfeltevéseken, s közelebb jutott a megvalósuláshoz Szauder József 1969-es programtanulmányának néhány fontos célkitűzése. Az egyik fő eredmény, hogy az eddiginél jobban láthatóvá váltak a század második felében zajló kulturális kiegyenlítődés folyamatai és az irodalmi intézményrendszer működési sajátosságai. Nyilvánvalóvá vált az is, hogy végleg szakítanunk kell a XVIII. századi „kétféle magyar irodalom” felfogással, s árnyalódott a kép a felvilágosodás és a nemzeti mozgalom bonyolult összefüggései között kibontakozó új irodalmi törekvésekről. Kezdenek kirajzolódni a közös szempontok, melyek szerint rendszerezhetők lesznek a század első és második felében született, illetőleg az 1772 előtti és utáni irodalom jelenségei. Tanulságos példákat találunk a kötetben a nemesség és az egyházi értelmiség váltakozó erősségű irodalmi szerepvállalására, a polihisztor viselkedéshagyományra, az irodalmi és kulturális gyakorlat differenciálódási és integrációs folyamataira, a különböző ízlés-, stílus- és eszmeáramlatok, költői jelrendszerek keveredésére.

A kötet egyben tanúsítja, hogy Kolozsvárott nemzetközi mércével mérhető XVIII. századi kutatások folynak, megkülönböztetett figyelmet fordítanak a kutatói utánpótlás nevelésére, továbbra is nélkülözhetetlen a szoros együttműködés az erdélyi és a magyarországi kutatók között, s az irodalomtudománynak vannak olyan területei, melyeket csak az erdélyi kutatók

tudnak eredményesen feltárni. Ismét bizonyosságot nyert, hogy az erdélyi magyar irodalomtörténeti kutatások helyzete az egyetemes magyar irodalomtudomány elemi érdeke. Csak remélhető, hogy Románia csatlakozása az Európai Unióhoz kutatási témaként is érdekessé teszi Erdélyt, s nemzetközi szempontból is felértékelődnek az itt folyó kutatások. Az irodalomtudomány területén mielőbb szükség lenne a magyarországi és határon túli kutatócsoportok társulására konkrét kutatási feladatok elvégzése érdekében, két- vagy többoldalú megállapodások alapján.

Végül meg kell említenem, hogy a tanácskozás alkalmából időszaki kiállítás nyílt a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárban *A felvilágosodás kori Erdély könyvek, kéziratok tükrében* címmel; a kiállított művek jegyzéke megtalálható a kötetben. A gazdag és változatos keretprogramok közül kiemelést érdemel a helyreállítás alatt álló bonchidai Bánffy-kastélyban tett látogatás, a kolozsvári városnézés, Marie Joes *Kövekkel a zsebében* c. darabjának megtekintése és az egész napos nagyszabású kirándulás.

Megköszönöm a Babeş–Bolyai Tudományegyetemnek és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek, hogy nemcsak helyszínt adtak a tanácskozásnak, hanem a rendelkezésükre álló eszközökkel igyekeztek kellemessé tenni szakmai összejövetelünket. Hálás köszönetet mondok a kolozsvári Magyar Irodalomtudományi Tanszék vezetőjének, Egyed Emesének, s a Tanszék minden munkatársának, hallgatójának a szeretetteljes vendéglátásért és gondos munkájukért a tanácskozás előkészítésében, a programfüzet összeállításában és a kötet szerkesztésében. Köszönet illeti a konferencia további támogatóit: a Magyar Tudományos Akadémiát, a Bolyai Társaságot, a Communitas Alapítványt, az Illyés Közalapítványt és a kolozsvári Szépművészeti Múzeumot.

Margócsy István

A felvilágosodás határai és határtalansága

(Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)

Sapere aude!

Incipe, aude!

(Kant – Horatius – Kármán)

Mit is értünk azon a megszokott, s revízió alá nemigen vont meghatározás alatt: a magyar felvilágosodás irodalma? Milyen és mekkora *irodalmi* halmaz feleltethető meg ennek a kategóriának, s vajon az egész korszak minden alkotása a felvilágosodás jegyében lenne értelmezendő? S milyen időhatárok, milyen kategoriális határok övezik ezt a halmazt? S kit, kiket, mely társadalmi csoportot, milyen réteget s mekkorát tekintünk a magyarországi felvilágosodás szubjektumának vagy aktorának? Megannyi kérdés, melyeknek már kérdésként megfogalmazása is csak viták során képzelhető el, nemhogy a rájuk adott válaszok! Hisz ha őszinték akarunk lenni magunkhoz és szakmánkhoz, rögtön bevezetésként azt kell bevallanunk, hogy nem tudnánk megmondani sem összefoglalólag, sem a magyar irodalomra nézvést, mit is jelent az a szó: felvilágosodás.

Ráadásul azt is figyelembe kell vennünk, hogy a „felvilágosodás kora” kategória a magyar irodalomtörténetben csak a marxista irodalom-történetírás korában (elsősorban Waldapfel Józsefnek szakmailag nagyon gyenge, de kultúrpolitikailag igen nagyhatásúra növesztett monográfiája nyomán) rögzült – vagyis akkor, amikor az irodalomnak külső, társadalmi meghatározottsága és eszmei funkciója messze fontosabbnak tűnt, mint esztétikai meghatározottsága vagy hagyománykötött működése. A marxista történetnézet pedig a felvilágosodásnak csak mint társadalmi-politikai jelenségnek adta meg karakterisztikumát, mikor a polgárosodásért folytatott feudális- és klerikalizmusellenes harcnak, mintegy felszabadító háborúnak (ha forradalomnak azért nem is mindig) tüntette fel mindazon értékelhető irodalmi mozgásokat, melyek ebben a korban kibontakoztak – függetlenül attól, hogy az ekkori irodalmi mozgások rendkívül nehezen voltak, bármilyen szempontból, egy közös nevező alá vonhatóak (ugyanennek a mozgásnak volt következménye, hogy a marxizmus a romantika irányzatát, egy jól beidegzett régi magyar nép-nemzeti vagy nemzeti klasszicista hagyományra támaszkodván, mint felvilágosodás-ellenest, mindig is elítélte, s csak azokat az alkotókat hagyta kanonizálni, akik, úgymond, *meghaladták* volna a romantikát...); s függetlenül attól is, hogy mindaz, ami a magyar polgárosodásról, feudálismusellenességről, stb. akkortájt megfogalmazódott, az újabb társadalomtörténeti kutatások fényében teljes mértékben érvénytelenné vált.

E felfogás legmaradandóbb hatásának alighanem azt kell vagy lehet tartanunk, hogy a felvilágosodás kategóriájának még ma is *eo ipso* mindig pozitív tartalmat tulajdonítunk – az a jelző, hogy „felvilágosodott” a marxizmus óta (azaz több mint fél évszázada) elvesztette egyszerűen eszmetörténetileg leíró vagy korszakba soroló jellegét, s tulajdonképpen értékelő és dicséretre játszott mind történetileg, mind esztétikailag, a magyar irodalom kibontakozásában; a felvilágosodás elkötelezett hívei alapjában véve nehéz, de szép diadalmenetben vonulnak át a magyar irodalom történetén, mintegy megalapozván a következő korszakok még nagyobb és teljesebb kibontakozását, s nehézségeik, problémáik, netán szenvedéstörténetük valamint hatalmas kudarcaik csak annak tudhatók be, hogy a felvilágosodásnak ellenfelei politikailag, hatalmi eszközökkel megakadályozták, ha persze csak ideiglenesen is, a dicső kibontakozás

linearitását (csak egy nemrég megjelent nagy előszóból idéznék, ahol mind a diadalmenet, mind pedig a pozitív értelmű harc víziója, mind pedig a máig tartó megszakítatlan fejlődés koncepciója látványosan érvényesül: »A „siècle de lumière”, a „fény százada”, a felvilágosodás kora egyike az európai műveltség legszebb korszakainak... „...ez az a korszak, amely Besenyei harcba hívó kürtzavára Csokonai lantjával, Kazinczy, Kármán művészi prózájával modern irodalmunk alapjait rakta le, máig ható, máig érezhető érvénnyel”...« Ld.: Szilágyi Ferenc: „Az Ész világa mellett...” Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról. Mundus, 1998.). A hajdani, nagy és valóban csodálatosan szép utópikus kanti meghatározás mintha ma is tökéletesen érvényesnek volna tekintendő („A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékoságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele.” Vö.: Kant: *Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás?* – 1784) – természetesen annak a meggyőződésnek magabiztos feltételezésével, mintha mi már kétségtelenül nagykorúak lennénk...

Holott már több mint harminc éve annak, hogy Szauder József, ama nagy programtanulmányában, mely máig meghatározza a korszak kutatásának stratégiáját (*A XVIII. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásának feladatai* (1968) In: Szauder József: *Az estve és Az álom. Felvilágosodás és klasszicizmus. Szépirodalmi*, 1970.) felhívta a figyelmet – sajnos, e téren hatástalanul – arra a nagy eszmetörténeti átértékelésre, mely a felvilágosodás kategóriájának dialektikáját érte: Adorno és Horkheimer könyve, *A felvilágosodás dialektikája*, mely már több, mint fél évszázada játszik meghatározó szerepet a filozófiatörténetben, elutasítván azt az obligát, lapos (bár manapság megint nem egy helyen erőteljesen hallható) romantikus nézetet, miszerint az európai szellem romlása akkor kezdődött volna, mikor a felvilágosodás aláaknázza a jól megalapozott fundamentalista világnézetek mindegyikét, radikálisan mutatott rá arra az összefüggésrendszerre, hogy a XVII–XVIII. századi felvilágosodás, ugyanúgy, mint minden más nagy szellemi mozgalom, kifejlése során, midőn a világ racionalizálására tör, egyszerre hoz rendkívül sok értéket és pozitívítást, s teremt lehetőséget a világnak úgymond felszabadítására, ugyanakkor ugyanazon mozzanatokkal, egyszerre teremt olyan viszonyrendszert is, mind társadalmilag, mind szellemileg, melyben épp a racionalitás és szabadságelvű kifejlés válik lehetetlenné s önmaga ellenpontjává, s a világnak és egyénnek nagy felszabadító ígérete egyben magában hordozza a totálisan megszervezett társadalomnak és a szélsőséges egyéni és társadalmi elnyomásnak a fenyegetését is; e teória szerint, amit a felvilágosodás megígért, legalább annyira teljesítette, mint amennyire visszavette (és megfordítva). Ha komolyan vesszük e teóriát (s már miért ne vehetnénk komolyan), megvizsgáláson látszik irodalomtörténetírásunknak e korszakra vonatkoztatott minden kategóriája, mind tartalmát, mind tényleges történeti hatását, mind feltételezett pozitívítását illetően. Hisz egy korszak generális karakterisztikáját úgyis elsősorban történeti kihatásában kell szemlélnünk – mi az, ami természetéből, hozamából a későbbi korszakok, a mai irodalmiság számára hatásosnak vagy érvényesnek tűnt vagy maradt; s ha természetesen nem szerencsésnek tűnik is Horváth János leírása, mely ebben a korszakban csupán fejlődéstörténeti előzményt, azaz önállóság nélküli, szintetizálhatatlan kezdeményhalmazt látott (*A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*, 1933), most lényegesebbnek látom a későbbi folytonosságban megnyilvánuló hatástörténetét, mintsem az önálló korszakjellemzést emelni ki.

*

A magyar felvilágosodás irodalomtörténetének általános folyamatát a mai szakirodalom, alighanem igen helyesen és korrekten, általában úgy jellemzi, természetesen erősen leegyszerűs-

sítve és formalizálva, hogy három nagy kategóriának történeti kibomlását veszi alapként – amint a modern irodalom kibújt volna a régebbi típusú (itt most kategóriáisan meg nem határozandó) irodalom burkából, e három kategória történeti továbbfejlődése alapozta volna meg a későbbi nagy nemzeti irodalom kifejlését. Ezek lennének:

- 1) az irodalom társadalmi szerepének, funkciójának, jellegének szekularizációja
- 2) a szép irodalom autonómiájának kibomlása az osztatlan, tudományközpontú literatúrából
- 3) a magyar nyelvű irodalom térhódítása (első sorban az eddig domináló latinnal szemben) és abszolutizálásra törekvése.

A XVIII. század közepén meginduló irodalmi mozgásformák egy félévszázad ideje alatt, ha lassan is, de valóban radikálisan átrajzolták azt a némileg archaikusnak tűnő kultúrát és irodalmiságot, mely Magyarországon addig uralkodó volt, s a XIX. század irodalma, a romantika, majd a „nemzeti klasszicizmus” önideológiája és aktuális recepciója szerint, lényegében valóban e fent említett tendenciák kiteljesedése révén vált általánosan elfogadottá. Így e tendenciák történeti súlya és funkciója nyilván nem válik kérdésessé – kérdéses csupán az, hogy vajon mennyire hatották át ezek az átalakuló kategóriák a teljes (vagy magát teljesnek tudó) magyar irodalmi körképet, valamint az, hogy a később bekövetkező, már nem romantikus, s a nemzeti klasszicizmus felől semmiképp nem értelmezhető magyar irodalmi fejlődés szempontjából hogyan minősíthetők e kategóriális mozgások.

Az irodalom szekularizációja mind a társadalmi feltételezettség területén (azaz a fenntartó intézményeket, az alkotó értelmiség társadalmi rétegzettségét, az iskolázottságot stb. tekintve), mind pedig a megszülető és megszületendő művek tartalmiságát illetően (tehát: az irodalmi művek vallásos jellegét, vallásos műfajait, egyházi kötődését, egyszerűsítve: tematikáját stb. tekintve) a XVIII. század második felében rendkívül gyorsan haladt előre, s a XIX. század elejére a vezető irodalmi fórumok valóban már tökéletesen függetlennek vélték magukat és kulturális koncepcióikat az egyházi befolyástól valamint a vallási elkötelezettségtől. Elegendő itt pl. Horányi Eleknek (*Memoria Hungarorum I–III*. Bécs, 1775–1777.) vagy Wallaszky Pálnak (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Buda, 1808.) nagy irodalomtörténeteire utalnunk, melyekben a XVIII. század első felére még igencsak jellemző felekezeti elkülönülés alighanem már egy országos értelmiségi ideológia nevében másodlagosnak minősül, vagy arra a szép barátságra hivatkozunk, hogy a nyelvújítás vezetőjének, a református Kazinczynak két leghívebb fegyvertársa Guzmics Izidor bakonybéli bencés apát valamint Kis János evangélikus pap, később püspök lehetett, nemcsak a vallási, hanem az egyházi kötődéstől is függetlenül. De persze azt is rögzítenünk kell, hogy e szekularizáció, a szakirodalom generális beállításával szemben, nem jelentett általános vallásellenességet is, s kiváltképpen nem ateizmust: Bessenyei szabadgondolkodása mögött ott rejlik a teodicea gondolkodásával viaskodó vindikatív alapállás is; a szabadkőműves Kazinczy öregkorában vallásos történeteket fordít, egyértelműen pedagógiai célzattal; Berzsenyi erőteljes epikureus vallomása (*A temető*) mellett ott olvashatjuk a fiziko-teologikus indíttatású *Fohászkodást* is, stb. De persze az a tény, hogy az irodalom vallásos ihlete és tematikája radikálisan visszaszorul, nem tagadható – helyét a teologizálásban elfoglalja a nemzeti vallás szinkretizmusát állító felekezettelenség (pl. Kölcsenyek egységes, osztatlan nemzeti vallást óhajtó ábrándjában továbbá Guzmics Izidor katolikus apátnak vagy Hetényi János evangélikus teológusnak ténylegesen megfogalmazott, egységes, felekezetek feletti kereszténységet sürgető egyház-reformjavaslataiban), a születő szépirodalomban pedig a rendkívül erős vallási közömbösség: megrendítő, hogy nagy romantikus, egyébként vallásos íróink közül mily kevesen írtak műveikben a vallásról vagy egyáltalán a valláshoz fűződő viszonyaikról! A nemzet egységét hirdető ideológia a vallási toleranciának oly mértékét írta elő, mely már a dogmatikai-metafizikai érzékenység rovására is ment: nyilván emiatt érhetett pl. oly

kemény bírálattal Madáchot a vallási szféra frivol kezelése miatt (vö. pl. Lukács György éles filozófiai kritikáját a toleranciát hirdető, a dogmatikus teologizálást embertelennek mutató bizánci jelenetet illetően), vagy emiatt rendelheti alá pl. Jókai sok regényében a nemzeti egység ideáljának az ideológiai elkötelezettséget (a leglátványosabban talán a *Bálványosvár* pogánykeresztény konfliktusának egyszerű megoldásában). S ami a szekularizáció következményeiből a legérdekesebbnek és egyben a legproblematisabbnak tűnik, az persze a nemzetvallás maga: a transzcendensnek pozícióját a gondolkodásban és irodalomban a metafizikai princípiumok helyett a nemzet ideája fogja elfoglalni, s a legfőbb princípium, Isten szurrogátumaként „a magyarok istene” fog uralkodni (vö. pl. csak azt az átalakulást, mely csak a retorikában is Kőlcsey *Himnuszától* Petőfi *Nemzeti daláig* vezet).

A XVIII. század fordulójának nagy modernizációs törekvése volt, hogy a szépirodalmat kiszabadítsa az általános, osztatlan literatúrának, úgymond, fogságából: míg Bessenyei életműve lényegében tanító jellegű bölcselkedő költemények sorozatának fogható fel, míg Verseghy pl. azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Newton fizikáját hat énekes költeményben énekelje meg, s terjessze (*A teremtésről*, 1789), addig Kazinczy már a szép autonóm birodalmát hirdeti meg, s hivatkozik vele, hogy ő csak művészként alkot (amint ő mondja: „mint artista”: *Bácsmegeyének össze-szedett levelei*, 1789), s Kisfaludy Sándor még Bessenyei életében elkiáltja az elkövetkező irodalmiság egyik jelszavát: mikor verseiben számtalanszor élesen, átjárhatatlanul szembeállítja az ész és a szív birodalmát, önmagáról mint poétáról kijelenti: „én tudós, literátor nem vagyok” (a *Himfy szerelmei* előszavában, 1808). A XVIII. századi „irodalomtörténész” Bod Péter, Horányi és Wallaszky még minden írott, tudományos, vallásos, poétikus művet irodalomként tárgyalt – ám Kazinczy már csak a szép literatúrát veszi számba mint a magyar nyelv képességeinek bizonyítékát a *Tübingai pályamű* függelékében (1808), a következő generációban Toldy Ferenc pedig már csak a magyar *költészetet* fogja igazából értékelhető irodalomként kezelni (*Handbuch der ungrischen Poesie*, 1828). Az irodalom, melynek nimfája Csokonai, a „magyar Rousseau” számára még akkor jelenhetett meg, ha „bölcs és poeta” egyszerre közelített hozzá (*A Magánosság* c. versben, 1797), folyamatosan vetkezi le magáról a literatúra, s ezzel nemcsak az elvont filozofálás, hanem a bölcslem és okoskodás reflexióját is (vö. pl. Kazinczy igen szép epigrammáját: *Kant és Homér*, melyben a szépség autonómiája legyőzi a teóriát és annak „kellését”), egészen addig, hogy már rövid időn belül elhangozhatik majd, igaz, először csak önjellemzőként, de sajnos az egész magyar irodalomra és lírafelfogásra maradandó hatást tévén a nagy meghatározás: a költő a természet vadvirága, aki minden iskolával és iskolázással szemben hozza létre műveit (Petőfi: *A természet vadvirága*, 1844). A költészet autonómiájának szélsőséges követelménye átcsapott a költészet filozófiátlanságának, sőt reflexiótlanságának tézisébe is, ráadásul a rousseauista-herderiánus elvekre támaszkodó népiesség is erőltette az ún. organikus, természetes primitivizmus gyakorlatát, s messzemenően javallotta a reflexiók költészet visszaszorítását – amint ezt pl. Petőfi esetében nyíltan is megfigyelhetjük: egyik szép versében (*A csillagos ég*, 1847), mely pedig erőteljes, metafizikai szemlélődéssel kezdődik, a reflexiót a költő radikálisan elhárítja magától („De mi közöm ehhez?”), s kizárólag a „természetes” szerelmi lelkesültség extázisát engedí érvényesülni. Mindez pedig kettős következményekkel járt: egyrészt erősen súlytalanná tette a szépirodalomnak, s elsősorban a lírai költészetnek hajdan még megvolt összefoglaló jellegét (pl. azért, hogy az „egyszerű” dalformának primátust biztosított), másrészt viszont, mivel a költészet kiküszöbölhetetlenül adott társadalmi funkcióit természetesen megszüntetni nem tudta s nem akarta, a bölcséleti funkciónak való alárendeltség helyébe magára vette a hasznossági, társadalmi szolgálati funkció: íme, a költő a továbbiakban már nem megmagyarázni, hanem mintegy megváltoztatni kívánja költészetével és vezérszerepével a világot – e folyamat gyönyörűen

végigkövethető pl. Batsányi Jánosnak „látó” váteszi költő-imágójától (*A látó*, 1795) addig a maga korában forradalmainak ható esztétikáig, mely az 1840-es években szinte esztétika-ellenesen hirdeti meg majd a költészet használati funkcióját pl. Eötvös Józsefnél (az *Én is szeretném...* c. versben), vagy Petőfinél, aki nyíltan kijelenti: „én használni, nem ragyogni akarok” – a *Miért zárjátok el útamat?* c. versből – 1848).

A harmadik nagy tendencia e korban az irodalom magyar nyelvűségének előretörése volt – s valóban, abból a Magyarországból, melyről a XVIII. század közepén naiv elfogultsággal, dicsérőleg jegyezték meg, hogy még a pásztorok is tudnak latinul beszélni (pl. a nagyon nagy tudós Bél Mátyás vagy Desericzky Ince országleírásaiban!), ahol a nyomtatásban megjelent irodalom java része „természetesen” latin nyelven íródott, ahol az ország összlakosságának csak valamivel kevesebb mint fele volt magyar anyanyelvű, a modern irodalom és szépirodalom a XIX. század elejére nagy többségében magyar nyelvűvé vált, a század közepére pedig a magyar nyelvűség problémamentesen természetesnek tűnt fel. Ismeretes, mily hosszú és szenvedélyes teoretikus és politikai viták zajlottak e kérdés körül: itt csak jelezném, hogy az irodalomtörténet-írásunkban sokszor megjelenő vízió, mely szerint Bessenyei *Magyarság* c. röpiratának (1777) hatására mintegy egy csapásra megmagyarosodott volna a kultúra nyelve, mindkét irányban hamisnak mutatkozik: egyrészt már jóval Bessenyei előtt is voltak erőteljes törekvések a kultúra anyanyelvűsítésére és magyarítására, s így Bessenyei programja egészében inkább mintegy betetőzésként, mintsem korszakváltó kezdetként értékelhető, másrészt azt se felejtjük el, hogy maga a folyamat oly lassan teljesedett ki, s oly hosszúra nyúlt, hogy csak jóval később, azaz több mint ötven évvel Bessenyei fellépése után robbant ki az a nagy és kínos vita az ún. Pyrker-pörben, Toldy Ferenc és Kazinczy között (1830), mely intranzigens módon véglegesen utasította ki a magyar irodalomból a nem-magyar jellegű jelenlétet (Toldyék azt kifogásolták, hogy egy magyarországi püspök német nyelven mer írni költészetet, s azon csodálkoztak, hogy egy olyan nagyságrendű magyar nyelvű szerző, mint Kazinczy, azáltal, hogy lefordítja e művet magyarra, mintegy legitimálja az ily típusú szerepvállalást és alkotást). A magyar nyelvvel való intenzív, nemzeti jellegű ideológiákra támaszkodó politikai, tudományos és művészi foglalkozás sokszor tökéletesen összemosódott egyéb modern és modernizáló társadalmi-ideológiai követelményekkel, s ezért általában közvetlen kapcsolatot tételezünk fel a felvilágosodás filozófiája és a magyar nyelvűsítési program között (ahogy egy kortárs szemlélő nyíltan meg is vallja röpiratában: „Őszvejavarni láttzatom a Magyar nyelvet a Megvilágosodással, a midőn keresztül-kasúl hol erről hol amarról beszéllek; hanem úgy vagyon az, mind a kettő egygyütt jár; soha nem juthat eszembe a megvilágosodásnak haszna, hogy a nyelv felvételének szüksége egyszer’smind eszembe ne tűnnyön.” – Kiss József: *Magyar! Légy igaz Magyar! Láss tovább, Betsüld nyelvedet!* Pest, 1807.), ám e közvetlen kapcsolatot tételező teória már régebben is sok kifogást szenvedett (többféle oldalról is); s mára már egészében is erősen kétségessé vált, hogy pl. a nyelvújításnak mint a nyelvi sztenderd kialakításának vagy az irodalmi ízlés modernizálásának van-e közvetlen köze az eszmetörténeti értelemben vett „felvilágosodáshoz” vagy bármely egyéb társadalomtörténetileg fontos ideologikus-politikus mozzanatokhoz (illusztrációként vö. pl. a nagyhatású Kazinczy-vélekedést, mely persze nyelvfilozófiai értelemben igencsak érdekes – de mely rögtön kételyt ébreszt a kérdés átpolitizálását vagy társadalmizálását illetően: vajon hogyan köthető e tétel *bármely* társadalom-építőnek szánt ideológiához: „Nem a gondolat, hanem a nyelv ereje lesz az éléhozásokban a cél, és így ... a szó és nem a dolog legyen a fő érdem”?). E nagyszabású magyar nyelvűsítési tendencia és ideológia természetesen csak a legnagyobb lelkesedés mellett említhető – hiszen elsősorban *ennek* köszönhető az a mind terjedelmében, mind minőségében hatalmas irodalom, amely a XIX. században aztán valóban kibontakozott; ugyanakkor azonban az sem felejtendő el, hogy ugyan-

ennek az ideológiának, a nyelvi homogeneizációnak lett következménye az is, hogy ez időben a magyarországi kultúra erőteljes történeti és szinkron öncsonkításba kezdett, s máig ható érvénnyel vetkezte le a latinul s más nyelveken írott kultúra hagyományát, továbbá autochtón nyelvi (népi jellegű) önmeghatározása révén nem csekély mértékben elhatárolta magát más nemzetek és nyelvek kulturális befolyásával szemben is. Továbbá, a legsúlyosabb következményt illetően: nem tagadható, hogy e nagy egységesítő, egyszerre homogeneizáló s kizárásra törő nyelvi-kulturális nemzet-konstituáló tendencia generálta a politikai értelemben vett nyelvi-kulturális harcokat is az államnyelv kérdésében valamint az országon belül élő nemzetiségek önmeghatározási törekvéseivel szemben is (végig az egész XIX. századon); mindezeknek történelmi politikai következményei eléggé közismertek. De, hogy a magyarnyelvűsítésnek mind kulturális, mind politikai dilemmája már magában a korban is megfogalmazódott, explicit módon is, arra példaként elég annyit megemlíteni, hogy oly jelentős magyar tudósok, mint pl. a közgazdász Berzeviczy Gergely, a történész Sinai Miklós, az esztéta Szerdahely György és mások már a kezdetekben is meglátták a magyar nyelvre leszűkített kultúra-felfogásnak problematikus voltát; a következményeket illetően pedig hadd idézzem a jelentős, valóban felvilágosodott, matematikában és szépirodalomban egyaránt jeles tudós Bolyai Farkas vélekedését az 1850-es évekből: „Hibáztak más nemzetek, de mi is okoztuk: a nemzetiség maszlaga bódít most, mint hajdan a vallás. ... Itt az évszázadok óta szunnyadó nemzeti gyűlölködést felébresztették, mikor a Magyarország első királya, István által általánossá tett latin nyelv helyébe a többi nemzetet ingerlő módon a magyart akarták bevezetni; holott valamely nyelv csak minden nemzet beleegyezésével válhat közössé és a tudományok templomának kulcsává.” (In: *Bolyai-levelek*. Szerk.: Benkő Samu. Kriterion kiadó, Bukarest, 1975. 205., 213. l.)

Az egész korszak folyamatának egységes beállítását, megítélését és értékelését persze az teszi igazán nehézé és bonyolulttá, hogy az egyedi esetek többségében még e három nagy tendencia sem találkozott egymással, s a különböző igen jelentős irodalmi-kulturális alkotók életművei rendkívül széles szórásban mutatják hol az egyik, hol a másik tendencia jelenlétét vagy hatását (esetleg a másikkal való szembe fordulást) – aminek következtében igencsak nehéz megmondani, kit mikor tekinthetnénk, úgymond, felvilágosodottnak; hiszen azok az általános paraméterek, melyeket működtetnénk, az egyedi szereplők és alkotások esetében sem nem biztosak, sem nem harmonizálnak. Nem lenne nehéz persze e meghatározás akkor, ha azt a néhány alkotót tekintenők generális korszak-meghatározónak, akiket ideológiailag és esztétikailag rokonszenvesként a modernség megalapozóinak tekinthetünk (ilyenek lennének tehát, mondjuk, a hagyományos konvenciót követvén: Bessenyei, *Der Mann ohne Vorurteil*, Batsányi, Kazinczy, Kármán, Csokonai), de a probléma mélységét mutatja, hogy még az olyan korszakos jelentőségű szerzőknek is, mint Berzsenyi vagy Kisfaludy Sándor, „felvilágosodottként” való besorolása már a régebbi szakirodalomnak is komoly gondot okozott (hasonló problémát okoz folyamatosan Csokonai Vitéz Mihálynak nagyon sokrétű, ideológiailag egyáltalán nem egységesíthető életműve), nem is beszélve arról a számtalan íróról és értelmiségiről, kik a korban nem rosszul s nem hatás nélkül működtek, ám tájékozódottságuk elkerülte a felvilágosodásnak majd minden árnyalatát – már Szauder József figyelmeztetett arra, hogy a magyarországi szellemi és irodalmi „köz” elmaradottsága a vezető figuráktól elérheti akár az 50 éves távot is... Hát még ha az olyan esetek bonyolultságára gondolunk, mint pl. a nagy tudós, kultúrpropagátor jezsuita Molnár János, aki rengeteg magyar nyelvű könyvet és tankönyvet írt, más könyveket intenzíven propagált (*Magyar Könyv-ház* c. sorozatában), szinte elsőként írt modern magyar hexametert és modern európai építészettörténetet – ugyanakkor leírásában az építészet tárgyalását furcsa módon mégiscsak a Paradicsom kertjével és Noé bárkájával kezdi, valamint másik művében igen durva szavakban emlékezik meg Voltaire és társai felvilágoso-

dottságáról. Vagy mit szólunk ahhoz, hogy a modern esztétika európai hírű professzora, Szerdahely György, aki a műalkotás autonómiájának nagyon izgalmas meghatározását adta, s a szépség fogalmának leírásakor igen modern módon szinte az „érdek nélküli tetszés” meghatározásával él, pl. a történeti időszámítási kérdésekben még rendületlenül vallja a Biblia adatainak kétségszoros bizonyosságát (pl. a pátriárkák életkorát illetően...); vagy hogyan vélekedjünk arról a paradox helyzetről, hogy a magyar nyelvűségnek mind tudományos, mind irodalmi-költői téren elsőrendű bajnoka, a magyar nyelv egyetemi professzora, Révai Miklós, aki, mondhatnánk, életét áldozta a magyar nyelv ügyének, élete végéig folyamatosan versel latinul, s sokkal több latin verset ír, mint magyart, továbbá mind költészeti teóriájában, mind gyakorlatában a régi osztatlan irodalom koncepcióját követi a szép irodalom önállósodásával szemben. Vagy feltehetünk akár olyan nagy kérdést is: ha el is ismerjük, hogy a régi típusú irodalommal szemben az egyre terjedő és egyre bátrabb szerelmi költészet (melyet a kor konzervatívjai nagyon élesen elítéltek), mind magánéleti jellegének primátusa révén, mind az erotikus mozzanatok erkölcs-újító funkciója révén komoly modernizálásnak tekinthető, vajon a szerelmi irodalom előretörése és apológiája már önmagában felvilágosodott gesztusnak tekinthető-e, s ha igen, melyik formájában inkább: a naiv módon, rokokó antikizálás keretében való finom nyájkodás képében-e vagy inkább a libertinus hagyomány követéseképpen erősen a pornográfia határán járó kalandregények esetében (vö.: pl. a kb. egy időben, az 1790-es években, ugyan csak Kassán megjelent két regény eltéréseit: hogyan viszonyul vajon Ivánkai Vitéz Imre *A tiszta és nemes szeretet ereje* c. regényének bájos szerelemkonceptiója a németből fordított anoním *Törpe Péter* nyers, szókimondó libertinus erotikájához?), stb.

*

S mindez már átvezet minket a legalapvetőbb kérdéshez: a felvilágosodás korának irodalmát vizsgálva a korszaknak eszmetörténeti mozgásait, társadalmi-szociológiai-politikai feltételezettségét, az európai szellemi mozgásokba való beágyazottságát keressük-e, vagy pedig az irodalomnak, a szépirodalomnak mint mai értelemben vett élő és ható irodalomnak hagyománytörténetét? S ez a modernnek tekintett kor valóban egységes irodalmiságot mutatna fel, legalábbis az egyes regionális vagy rétegzettségű csoportosulásoknál? Hiszen mindannyian látjuk és tudjuk, hogy ebben az időben egymástól radikálisan eltérő kulturális és irodalmi programok futottak (pl. a kultúra *egészének* társadalmi funkcióját illetően radikálisan eltért a nyelvújító Kazinczy és a gazdasági reformer Berzeviczy Gergely álláspontja; de még akár a nyelviiséget illetően is voltak alapvető különbségek, hisz Bessenyeinek magyar nyelvű programja mellett a Szerdahely Györgyé, ha latin nyelven is, de ugyanúgy modernizálási kísérlet volt, ha tetszik, magának a felvilágosodásnak jegyében), s ama nemzeti irodalmi egységesítés, mely ideálként a modernség szeme előtt lobog, csak a XIX. századi nemzetépítő globalizmusnak lesz eredménye; amint már a fentebb idézett jelentős Szauder-program-tanulmány is azt állította: „a magyar felvilágosodás ... sem a domináns stílust, sem a különféle stílusirányok tisztaságát nem mutatja”. Vagy ha szintetikusabb képet akarnánk adni e pár évtized irodalmi mozgásainak történetiségéről, akkor esetleg tanácsosabb lenne elsősorban nem is az irodalmiságot magát, hanem csak az irodalmi intézményrendszert vizsgálni, s *annak* átalakulását és kiépülését lenne érdemes a történeti vizsgálatoknak fókuszba állítani? Hiszen ami az intézményeket illeti, ott valóban megállapítható egy nagy, s többé-kevésbé egységes fejlődési sor – akár az iskoláztatást, akár a könyvkiadást, a folyóiratok felé való törekvést, az írói csoportosulások megszervezését, az akadémiai szándék kibontakozását, az irodalmi kritikának, a nyelvművelésnek kiépülését figyeljük, az irodalomhoz való viszony egységesülésének, ritualizálódásának eseteit vizsgáljuk, jóval egységesebb és meggyőzőbb képet kapunk, mint akár az eszmetörténetnek, akár

az irodalmi gesztusok és művek történetének, kiváltképpen pedig az egyéni írói produkciók összehasonlításának terén. Sőt, tovább mennék: alighanem épp az intézmények hiánya (illetve az intézményesülés folyamatának lassúsága és töredezettsége) okozza azt, hogy az a számtalan törekvés és sokféle tájékozódás és indulat, ami e korban Magyarországon kavargó, oly sokszor fut olyan párhuzamokban, hogy az egyes aktorok esetleg nem is tudnak egymásról, ezért hal el folytatás nélkül oly sok nem jelentéktelen kísérlet (s kezdődik majd máshol, más által ismét úgy, mintha semmiféle előzménye nem lett volna) – hiszen a kísérlet csupán egyéni kezdeményezésként érvényesült, s oly csekély társadalmi támogatás állt mögötte, hogy az egyéni entuziazmus, azaz a személyes fedezet kihulltával maga a kezdeményezés egésze tűnt el a nyilvánosság színe elől; nyilván ezért is törekedtek a legnagyobb (ha tetszik: a legfelvilágosodottabb) írók és költők egyre személyek feletti „modern” intézmények felállítására, „hazafiú” társaságok megszervezésére (amint ezt láthatjuk akár Bessenyeinek, akár Kazinczynak és társainak példáján). Mert nyilvánosság és intézményesség nélkül maga a felvilágosodottság kategóriája válik a történetiségben (a hagyománytörténetben) rendkívül ingatagga és kétségessé – hogy durva példával éljek: ne csak arra gondoljunk, mily szomorú dolog, hogy Bessenyei egyik fő műve, a *Tariménes utazása* több, mint százhusz évig kéziratban, azaz lényegében olvasatlan maradt (egyszerűen szólván: hogy az általa képviselt felvilágosodottság imígyen egyszerre volt is meg nem is volt), hanem gondoljuk csak azt is el, mennyire tekinthetjük felvilágosodottnak a jelentős gondolkodó Bessenyei Györgyöt, amint Bécsből hazatérően falujába, rokonaival és felizgatott jobbágyaikkal éppen szétveri a falu másik földesurának birtokát – íme, a felvilágosodott szellem *abban* a „felvilágosulatlan” intézményi és társadalmi rendben volt kénytelen feltalálni magát, melyet pedig művei által, úgy ígérte, meghaladni készült (ld. Für Lajosnak *A bercei zenebona* c. könyvében a kínos esetnek kitűnő társadalomtörténeti és jogi leírását)...

*

Befejezésül: mindezzel csupán azt szerettem volna felvázolni, hogy alighanem épp e korszak (vagyis a XVIII–XIX. század fordulóját keretező 50–70 év) az a magyar irodalomtörténetben, melynek megrajzolásához ma a legtöbb általánosító, szintetizáló, koordinátákat megadó eszmetörténeti-irodalmi kategória (ha tetszik: törlendő segédegyenes) hiányzik – olyannyira, hogy még a korszak időhatárait is sokféleképpen húzzák/húzzuk meg; amely meghatározásokat konvencionálisan használunk az oktatásban vagy az egyes jelenségek elhelyezéséhez, az esetek nagy többségében, már jó régen érvényüket veszítették (bár arról sem vagyok meggyőződve, hogy kialakításukat tekintve a maguk korában kellően meg voltak-e alapozva). E korszak irodalmiságának megértéséhez igen sok módszer lenne alkalmazható, s amint az egyes részdiszciplínák mutatják, nem kis sikerrel: az egyes irodalmi mozgásoknak többféle, nem feltétlenül történeti-lineáris narratíva által vezérelt kontextualizálása vagy hermeneutikai megközelítése imponáns eredményeket mutathat fel, s hitelesebb eredménnyel járhat, mint az egy princípium uralmát kereső vagy követő összefoglalás. De úgy látom, a felvilágosodás szintetizáló kategóriája (melyet az újabban megszületett jelentős irodalmi összefoglalások, mint pl. Bíró Ferenc egyetemi tankönyvként is szolgáló monográfiája: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, vagy Debreczeni Attila nagydoktori értekezése, alapjaiban reflexió nélkül hagynak) mint magyarországi kultúrtörténeti korszakalkotó elv, másként szólva mint nagy narratíva-szervező princípium, nyilván nem működtethető tovább – abban a korszakban, amelyet most, hagyományosan, így nevezünk, több olyan, egymással össze nem egyeztethető folyamat futott egymás mellett vagy egymással kereszteződően, melyek, ma már nyilvánvalóan látszik, egy általánosító, összefoglaló narratívába nemigen helyezhetők el (mint

ahogy pl. legutóbb Debreczeni Attila jelentős összefoglalása is sokkal inkább a széttartó, mintsem az egységes folyamatok alapján rajzolta meg körképét). Amint a későbbi magyar irodalom története is (mint ahogy az egész magyar irodalom is – ha még van értelme annak a kitételnek: *egész*) csak többes számban gondolható el, mint *irodalmak*nak történetei – úgy a felvilágosodás kora is talán úgy lenne átfogalmazható, mint néhány, az európai felvilágosodás eszmei hatása alatt álló gondolkodói és írói tendenciának, valamint sok, a felvilágosodás által alig vagy egyáltalán nem érintett, de irodalmilag még is ható és továbbható tendenciának vitázó, összhangzó, szétforgó összjátéka, mely tendenciáknak mind egyes folyamatai, mind egyes eredményei külön-külön is megszervezhetik saját történetüknek narratíváját – vagy pedig történeti narratíva nélkül is kommunikálhatják saját érdekességüknek vagy érvényességüknek hagyománytörténetét vagy hagyománytörését.

I. NYELV, OLVASÁS, FILOZÓFIA

Hegedüs Béla

Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései

Dolgozatomban egy szélesebb körű vizsgálódás első részeredményeit ismertetem. Annak tisztázása a célom, hogy a magyar felvilágosodás kezdetén, illetve az azt megelőző időszakban a kulturális javak előállításában jeleskedők hogyan gondolkodtak általában a nyelvről, illetve konkrét az anyanyelvről. Vajon volt-e a magyar nyelvű megszólalások tapasztalható felértékelődésének elméleti alapja, s ha igen, akkor az milyen hagyományra támaszkodhatott?

A jelen előadásban vizsgált időszak felső határa 1790, tehát most nem értekeznék a – Kazinczy nyomán – *unphilosophisch* Gyarmathi-életműről, s persze Aranka György és társasága megnyilatkozásairól sem. Alsó határa a század eleje, ahogyan azt a Petrik-féle bibliográfia érti. A feldolgozott források körét az ebben az időszakban a kolozsvári, nagyszebeni, nagyenyedi, brassói és nagykárolyi nyomdákban megjelent magyarra fordított művek keretszövegeire szűkítettem, de jelentőségük miatt ki kellett egészítenem Bod Péter néhány írásának elméleti megjegyzésével. Természetesen nem törekedhettem teljességre, az idézetek elméleti megjegyzéseit nyilván ki lehet egészíteni továbbiakkal. A válogatás során igyekeztem a legjellemzőbbeket bemutatni.

Az előadás felépítése:

elméleti háttér,

ismeretelméleti megjegyzések az anyagban,

az idegen szavak problémája,

tudományos irodalom – „költeményes”, tehát fikciós irodalom kettőssége, s ennek kortárs elméleti megalapozottsága,

a figurális nyelvhasználat problémája.

Felmerül a kérdés, hogy van-e értelme a XVII. század végén, a XVIII. század első kétharmadában Magyarországon vagy Erdélyben nyelv- vagy jelemletről beszélni? Természetesen szerintem van, s ezt a filozófiai szakirodalom is alátámasztja, mindenek előtt elég Egyed Péter *Jegy és jel* című tanulmányára utalnom,¹ amelyben a szerző Apáczai Csere János és Pápai Páriz Ferenc műveiben elemzi azok jelemleleti gondolatait. Egyed Péter tagadja, hogy a megnevezett szerzőknek önálló szemiotikájuk vagy nyelvfilozófiájuk lett volna, de kiemeli, hogy *szemiotikai szemléletük* és persze „értékes felismeréseik” voltak.² Továbbá igen fontosnak tartom azt a megállapítását, miszerint a „jelről [s most önkényesen kiegészíteném: a nyelvről] való gondolkodás terminológiája rámutat a korabeli szemiotikai felfogás nem egy lényeges vonására...”³ Most nem szándékozom eldönteni, hogy vajon mi az oka annak, hogy az alább következő idézetekből kikövetkeztethető *szemiotikai szemléletek* sok esetben meglepő hasonlóságot mutatnak a kortárs európai nyelvfilozófiai diskurzussal.

¹ EGYED Péter, 1993.

² EGYED Péter, 1993, 77.

³ EGYED Péter, 1993, 63.

A szemiotikai szemlélet analógiájára szeretném bevezetni az ismeretelméleti szemlélet terminust. Nem definiálnám, remélem, hogy előadásom érdeme lesz annak definíciója.

1

Köztudott, hogy a kora-újkori, újkori úgynevezett nagy nyelvi fordulat nem választható el annak episztemológiai háttérétől. Általánosan és az egyszerűség kedvéért kijelenthető, hogy a kora újkori ismeretelméletek közös alapja Arisztotelész cáfolata. Arisztotelész több helyen hangoztatott véleménye szerint „amik a beszédben elhangzanak, lelki tartalmak jelei”, és, szemben a beszéd esetével „a lelki tartalmak [...] mindenkinél ugyanazok; s azok, amelyekről e tartalmak képet adnak, szintén ugyanazok”.⁴ A nyelv jelölő funkciója – nyilván az idegennyelvűség tapasztalata alapján – viszont közmegegyezés szerinti, ami annyit tesz, hogy semmi sem természettől fogva névszó, hanem attól fogva, hogy jellé lett.⁵ A XVII–XVIII. századi ismeretelméletek, bár támadják az arisztotelészi rendszert, mégis hasonló fogalmi felosztásból indulnak ki. Viszont az egyes elemek közti szinte magától értetődő, egyirányú – mintegy ok-okozati – viszonyt minden esetben megkérdőjelezzik. A különböző irányultságú kritikáknak mégis van egy közös pontja, s az az, hogy megkérdőjelezzik a szavak jelölő funkciójának hatékonyságát. Ez a kritika, részben eltérő elméleti alapokon, de a vallásos, s különösen a különböző kegyességi mozgalmak irodalmán keresztül szélesebb olvasórétegek számára is ismertté vált.

A továbbiakban elméletnek nevezek minden olyan megjegyzést, ami a fentebbi rendszer bármely eleme közti viszonyra reflektál. Különösen fontosnak tartom azokat a megnyilatkozásokat, ahol a „lelki tartalom” – az egyszerűen: idea – fogalma felmerül. Továbbá tapasztalatom alapján kijelenthető, hogy ismeretelméleti szemléletről beszélhetünk akkor, ha az adott szöveg bizonyos fogalmi episztemológiai terminusoknak feleltethetők meg.

2

Nézzünk egy példát. Saur Jozefa 1776-ban fordítja *A' bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkor szükséges régulák* című munkát. Ennek bevezetőjében olvasható, hogy a „magaméből leg-kissebbet sem adtam a' könyvhez; tsak a' mint a' németbe találtam, úgy igyekeztem magyarra fordítani, és a' német szók erejéhez mennél szorossabban közeledni.”⁶ A *szó ereje* kifejezés sok szövegben felbukkan. Csetri Lajos az ilyen és ehhez hasonló fogalmakat híres tanulmányában⁷ az ún. *logosz-misztika* mint elméleti rendszer értelmezési körébe sorolja. Ezzel a szemlélettel vitatkozva a *szó ereje* kifejezést csak úgy tudom értelmezni, hogy az itt egy ki nem mondott *dolognak* – tulajdonképpen magának a műnek, ami, mint látható, különböző nyelveken nyerhet valóságos formát – ismeretelméleti fogalmakkal élve helyes, megfelelő vagy leginkább illő szavak általi megnevezésére, megjelölésére utal. Nem látok tehát különbséget a *szó ereje* kifejezés és pl. a fordító Bodoki József előszavában írottak között: „vannak az Eredeti Frantzia Nyelvben olyan fontos és hathatós Szóllásnak formáji, melyeket én leg-alább olyan értelmesen és fontosan ki nem tehettem, mint néálám mások

⁴ ARISZTOTELÉSZ, 1994, 11 (16a: 1–10).

⁵ ARISZTOTELÉSZ, 1994, 13 (16a: 25–30).

⁶ *A' bötsületes...*, 1776, *Kegyes Olvasó!*, §2a.

⁷ CSETRI Lajos, 1974.

tselekedhették volna...⁸ Nem valami misztikus dologról van tehát szó, hanem a fordítói tehetegről, és a nyelv hathatóságáról.

De a nyelvi kifejezés hathatóságát érinti az az egyébként több fordítás keretszövegében is felbukkanó gondolat, hogy a magyar kifejezés mellé egyes esetekben „világosításnak okáért”⁹ az eredeti kifejezést is illik vagy szükséges odaírni. A *Czid*-hez írt híres előszavában Teleki Ádám ezzel éppen nem ért egyet, de megállapítható, hogy az ő esetében is ugyanarról az ismeretelméleti szemléletről van szó, mint a fentebb idézettek esetében: „A Magyar nyelvnek szükségét [‘hiányosságát’, HB], ’s az erős indulatok nyomos kifejezésére való elégtelenségét sem hánytorgathatod, mert félő hogy azzal magadat el-áruold, hogy még született nyelvedet sem tudod”, jelenti ki a magyar nyelvű – eredeti vagy fordított – drámák hiányának okát vizsgálva.¹⁰

Bizonyos esetekben a fogalomhasználat már mintha a szemléletnél is többet mutatna. Winkler János *Magyar beszéd mellyet a’ F. Királyi Igazgató Tanátsnak a’ Német nyelv tanolását ajánlani parantsoló Levelének fel-olvasatása alkalmatosságával tartott* című, rendkívül fontos szónoklatából egy példa: „Idővel ezen nyelv [itt: a német] segítségével nélkülül-is szólhattok jól, tisztán, ékesen, és vóltaképpen Magyarul...”¹¹ A jól, tisztán, ékesen egyértelműen episztemológiai fogalmak magyar megfelelői, most engem a vóltaképpen érdekel. Ez egyrészt értelmezhető ’tulajdonképpen’ jelentésben, de szerintem a kontextus ismeretében ’a jelzett dolognak [vagy valaminek] leginkább megfelelő módon’ jelentés feleltethető meg a szónak.

Wesselényi Zsuzsanna George Littleton egy munkájának fordítása elé írt bevezetőjében is tesz egy az ismeretelméleti szemléletnél többre utaló megjegyzést: „Ide tészem már utoljára leg-főbb okomat, melly vitt ezen Könyvnek megfordittására. Ennek fordítása által inkább még mint olvasása által, szívemben elmémben bé-nyomattatnak lenni gondoltam az ebben elő adott szép dolgokat...”¹² Episztemológiai közhely, hogy – az ideák szintjén – ismereteink minőségileg ugyancsak különböző képen raktározódnak. Mint ahogy az is, hogy még a legtökéletesebb *bé-nyomattatás* sem tökéletes mása az eredeti dolognak. Ahogy egy másik Wesselényi fordítónő, Mária fogalmaz: „a’ Kép soha annak a’ miről azt írták, tökéletességeit el nem érheti...”¹³

Az előbbieik alapján értelmezném az 1777-ben, Kolozsváron megjelent *Külömb külömb féle autoroknak görög és deák nyelvből most újjra magyar nyelvre fordittatott meséik, mellyek rövid szóval Esopus meséinek (mivel ő volt fő fel-találója, és gyakorlója ezeknek) mondattatnak [...]* című kötet ismeretlen – lehet, hogy csak számomra – fordítójának *Elöl-járó beszédében* leírtakat. A szöveg írója nem kertel, a következőkkel kezdi mondandóját: „Mikor a’ mi gondolatunk [kiemelés: HB] meg-egyez a’ dolognak valóságával [kiemelés: HB], a’ mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Veritas Logicanak*, mint ha elmémben forogatom valamely Torony-nak tsonkaságát, és valójában tsonka-is, ezt *Logicè* igaznak lenni mondjuk; ha pedig a’ mi gondolatunk nem égyez a’ dolognak valóságával, a’ mellyről gondolkodunk, ez neveztetik *Falsitas*

⁸ L’ENFANT, 1775, ajánlás Rhédei Drusiánának, számozatlan.

⁹ *Egynehány válogatott...*, 1779, *Elöl-járó beszéd*, számozatlan. Megjegyzem, hogy Gombási ugyanott teszi a következő megjegyzést is: „A’ Fordításban igen szoroson a’ betűhöz nem kötöttem magamat.” Fontos tehát minden esetben megvizsgálni, hogy a szoros vagy a szabadabb fordítás deklarálása, gyakorlata miből indul ki, milyen nyelv- és ismeretelméleti háttéren alapul. Nem mindegy ugyanis, hogy a szavakhoz (partikuláris nyelvhez) képest vagy az éppen azok által közvetített dologhoz képest szabad vagy szoros az adott fordítás.

¹⁰ KORNEILLE, 1773, *Elöl-járó beszéd*, számozatlan.

¹¹ WINKLER János, 1790, 10.

¹² LITTLETON György, 1786, *Egyenes indulatu Keresztyén Olvaso!*, számozatlan.

¹³ SARASA Alfons Antal, 1784, *A’ Fordító az Olvasóhoz!*, 2a.

Logicának [...]. Így már hasonlóképen ha a' mi beszédünk a' mi szívünk' gondolatjával megegyez, ez nevezetetik *Moralis Veritasnak*; ha pedig nem egyez, *Moralis Falsitasnak* p. o. ha azt mondom, hogy láttam fejr szeretsent, holott tudom az én gondolatomban, hogy olyan nintsen, tehát ez az én beszédem *Moraliter falsum*..."¹⁴ Egyértelmű, hogy itt többről van szó, mint szemléletről. Rendkívül érdekesnek tartom – akár az irodalomelmélet szempontjából is, hiszen ne feledjük, ez egy mai értelemben is szépirodalmi, nem tudományos vagy vallásos mű elé írt fordítói előszó –, ahogyan a szerző az ideák szintjét bemutatja s átalakítja. Azt leszögezhetem, hogy amennyiben a *dolog valósága* fogalmát az érzékszervekkel felfogható világra szűkítem le, akkor, ha a *falsitas logica* esete áll fenn, szükségszerűen az arról való beszéd, megnyilatkozás is csupán *moralis falsitasnak* nevezhető. Megjegyzem, a fenti szöveg a *veritas*, ill. *falsitas logica* mint két szélső érték megadásával egyrészt kizárja az átmeneti szinteket, másrészt – Leibniz logikai kalkulusához hasonlóan –, ha lehet így fogalmaznom, a gondolatok igazságtartamát minden esetben ellenőrizhetőnek tételezi. De azzal, hogy a szerző a beszéd (nyelv) és a gondolatok közti viszonyt mintegy leválasztja a gondolatok és a valóság elemei közti viszonyrendszerből, a nyelvnek mint az ismeretszerzés és -átadás eszközének jelentős leértékelődésére kerül sor. Ugyanis a nyelvben elhangzottak igazságtartama a *moralis falsitas* lehetősége miatt nem ellenőrizhető.

Bretz Annamária hívta fel a figyelmemet Bod Péter John Locke *Tanulmány az emberi értelemről* című művére tett hivatkozására az *Erdélyi Féniksb*ben. Pápai Páriz Ferenc két verssorához, „Mert egyedül övé [az emberé, HB] a' szép okos elme, / Övé gondolatnak ki-beszéllő nyelve.” írt jegyzetében olvashatjuk: „Az értelmesen szólló nyelvet adta az Isten az Embereknek, hogy lenne nálok az okoskodó elmének tolmácsa, és a' szívnek mutató táblája.”¹⁵ Különösen fontos az „okoskodó elme tolmácsa” kifejezés. A *tolmács* szó jelentése akkoriban mintegy szembe állítható volt a *fordító* kifejezés jelentésstartamával. A tolmács az, aki egy az egyben átültet (valamit: ez most más kérdés), míg a fordító – korabeli nyelvhasználatlál élve – a fordítandó dolog velejét igyekszik megragadni, át-ültetni. Bod esetében a szó és gondolat közti viszonyt már-már problémamentesnek tarthatnánk, ha nem lenne ott a folytatás: a nyelv a „szívnek mutató táblája” is. Ugyanebben a jegyzetében található a mostani szempontunkból érdektelen Locke-idézet is, mely egyes állatok nyelvhasználatával kapcsolatos. A nyelv s gondolat közti *tolmácsi* viszonyból logikusan következik az, amit már *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyházában* is hangoztat az *Elöljáró beszéd*ben: „Mind ezeket tisztán Magyarul hathatosan [vö. „voltaképpen”] ki lehetett volna mondani, úgy tartom; mert nem vagyok abban az tévelygésben, a' mellyben látom lenni többire a' Magyar tudós embereket, hogy a' Deák, Frantzia, 's más nyelveken ki adott dolgokat Magyarul hathatosan és illendőképen nem lehetne ki mondani, lehet, sőt a' mi nyelvünk igen alkalmas akármedly dolgoknak ki fejezésekre.”¹⁶ Egyrészt, mint más szöveghelyéből tudható, volt már arra példa, hogy a magyar nyelv nem élt idegen szavakkal, másrészt elméletileg is igazolható, hogy ha az idegen nyelven közvetített „dolg” elménkkel jól felfogtuk, az oda jól *bé-nyomattatott*, az szükségszerűen jelenti azt is, hogy *született nyelvünkön* is ki kell tudnunk fejezni. „[T]sak annyit tudunk, a' mennyi az elménkben, nem könyveinkben, vagyon bé-írva.” – írta Bod Péter a *Magyar Athenas* bevezetőjében. „És a' *Sénéka* mondása szerint – folytatja ugyanott – [...] Bizonyosabban tudja 's tartja az elme azokat a' dolgokat, a' mellyek iránt magán kívül nem segítetik.”¹⁷ Kétszeresen is fontos ez a megjegyzése. Egyrészt olyan szövegkörnyezetben áll, ahol éppen a felett sajnálkozik,

¹⁴ *Külömb külömb...*, 1777, *Elöl-járó beszéd*, számozatlan.

¹⁵ Bod Péter, 1767, 7. versszak.

¹⁶ Bod Péter, 1760, *Elöljáró beszéd*, 10.

¹⁷ Bod Péter, 1766, iv.

hogy kevés a magyar nyelvű könyv. Másrészt azért, mert egy kortárs ismeret- és nyelvelméleti közhely alátámasztására egy antik auktort hív segítségül. S különösen érdekes, ha észreveszünk, hogy Seneca mondása tulajdonképpen nem ugyanazt jelenti, mint Bod kijelentése.

3

Ismeretes, hogy a nyelvi hiány érzete nem specifikusan magyar jelenség, annak felmerülése más európai kultúrákban – a miénkhez hasonlóan – a kora-újkori tudományos paradigmaváltás(ok) logikus következménye. A nyelvi bővítésre, illetve ezzel párhuzamosan a nyelv tisztán tartására irányuló javarészt 17. századi törekvések együtt jártak – vagy legalább párhuzamosan – a század nagy ismeretelméleti fordulatával és a mai értelemben vett nyelvfilozófia megszületésével.

A 18. századi magyar szerzők esetében közhely a tanultabb nyugati nemzetek példájára való hivatkozás. Azok nyomán a magyar nyelv ügyének megoldása is roppant egyszerűnek látszik: tudós társaságot kell létrehozni, az majd mindent rendbe tesz. Csakhogy erre magyar nyelvterületen az ügy felvetését követő jó százötven évben nem lesz lehetőség. Talán ezzel is összefügg, hogy igen fontossá és kérdésessé válik az idegen szavak szerepe, problémája a magyar nyelvben, hiszen a nyelvbővítés egyik legkézenfekvőbb módjáról lenne szó. S persze Erdélyben – gondoljunk csak Apáczai Csere Jánosra – a kérdés felvetésének komoly hagyománya volt.

Gellert *Svédziai Grófnéjának* fordítója, Tordai Sámuel szerint a ma gazdagnak tartott nyelvek korábban szintén szegényesek voltak, ha nem szegényebbek, mint a magyar nyelv. Régi könyvek tele vannak idegen eredetű szavakkal, „mivel magok gondolatjokat tsupán tsak magok nyelveken való szókkal ki nem fejezhették.”¹⁸ Tordai az ismert séma szerint optimista, hiszen a „Magyar nyelv-is koránt sem olyan szegény, millyennek sokaktól gondoltatik; legalább elég gazdaggá tétethetnék, ha annak formálására, ’s bővítésére nagyobb szorgalmatoságot fordítanánk...”¹⁹ A tanultabb nemzetek a bővítés és ékesítés során eljutottak oda, hogy nem volt többé szükségük az idegen szavakra. Ez persze nem azt jelenti, hogy a korábbiakat kivetették, hanem azt, hogy a nyelvbővítésnek nem egyetlen módja az idegen szavak honosítása. Tovább idézve gondolatmenetét: „...sőt a’ mi nagyobb, a’ sok Könyvek írásával olyan tökéletességre vitték már az említett Nemzetek magok Nyelveket, hogy az Oskolai legelmélebb Tudományokat-is, már magok született Nyelveken hasonló, sőt hasznosabb elő menettel tanítják.”²⁰ Amellett, hogy szembeveti a hasonlóság a Bessenyei-féle érveléssel, ve- gyük észre a fontos különbséget: a tudományok művelése és a nemzet kulturális fejlődése csak a kiművelt anyanyelven képzelhető el, nem bármelyiken. Továbbá Tordai fejtegetéséből következik az is, hogy egy nyelv tudományok művelésére való alkalmasságát az bizonyítja igazán, hogy a tapasztalati tudáson alapuló ideák szóval történő jelölésére immár nem kényszerül idegen nyelvekből szavakat kölcsönözni, arra már saját szókincse is elegendő.

Dániel Polixéna Pictet-fordításában többször hivatkozik a magyar nyelv szűk voltára, s ezzel magyarazza, hogy kénytelen volt néhány „Deák *Terminus*” magyar fordítása mellett meghagyni az eredetit is, hogy „a’ meg-maradott Deák szók mint-egy segítségül légyenek”, illetve ahogy írja: „néhun meg-is kellett bővitenem és kevés magyarzatokkal élni kételeníttem.”²¹

¹⁸ GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [2].

¹⁹ GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [2].

²⁰ GELLERT Christian Fürchte-Gott T, 1772, *Elöl-járo beszéd*, [3].

²¹ PIKTETUS Benedek, 1752, A6.

A szövegben hagyott eredeti szó tehát kényszerű segítségével hozzájárul egy adott magyar szó jelentésmezőjének gazdagodásához. De megjegyzendő, hogy ennek a kényszerűségnek az okaként a következőt adja: „az értelem hogy azon egy légyen igyekeztem.”²²

Bod Péter számos ezzel kapcsolatos megjegyzése közül utalnék néhányra. Ő azon kevesek egyike, aki kortársai közül kapcsolatba kerülhetett egy olyan magyar nyelvállapottal, amely – szerinte – még nem ismerte az idegen szavak felvételének kényszerét. Gondoljunk csak a Ráday Gedeonnak írt levelére²³ vagy a *Magyar Athenas* több szöveg helyére.²⁴ A korábbi, úgynevezett teljesen tiszta magyar nyelv és a mostani igencsak megromlott között feltételez egy átmenetít, *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyházából* idézek: sok szó került már a legkorábbi időkben is a magyar nyelvbe, „de ezek a’ Nyelvnek belső valóságát még meg nem változtatták. Most mind az által, ha valaha, közél vagyon a’ Magyar Nyelv a’ meg zavarodáshoz, s abból következhető romlásához.”²⁵

A *Magyar Athenas* bevezetőjében kifejtettek szerint az idegen szó sosem *üres helyre* érkezik, mindig valaminek, egy magyar szónak a helyére áll: „Ezek és hasonlók [ti. az idegen szavak] ugy Magyar szókká váltanak, hogy a’ mellyeknek helyekre állottanak, azok elvesztenek és már ezek nélkül nem lehetünk.”²⁶ Minél régebben történt ez a nyelvi csere, annál inkább rá vagyunk szorulva az idegen eredetű szó használatára. De az is megjegyzendő, hogy szerinte az idegen szavak felvétele a nyelvbe csak ma tűnik szükségyszerűnek. A magyarokra oly jellemző szokásra a korábbi – tkp. nyelvileg tiszta – időszakokban még nem talál magyarázatot: az idegen szavakat „mint hogy eleitől fogva bé-vették, nem tudom mitsoda okból szóllásokat akartáké tzifrázni, vagy a’ dolgot hathatósabban elő adni...”²⁷

Talán éppen Apáczaira utal a saját maga használta idegen szavakkal kapcsolatban: „Mert kételen váltam én is magamat a’ közönséges szokáshoz szabni, utálván és kerülvén a’ különböző és ujjitó nevet [tehát nem magát az újítást]; melly igen könnyen szokott támadni néha a’ jó végre intézett tselekedetből is.”²⁸ S hogy mire is gondolhatott pár évvel korábban, azt a *Magyar Athenas* Bertalanfi Pál jezsuitáról szóló szócikke magyarázhatja: „Az-is igaz, hogy azt kerülvén az Iró; ne hogy a’ Magyar szóllások közzé Deákat elegyítsen, olly homályos az írása sok helyen, hogy alig lehessen meg-érteni mit akarjon.”²⁹

4

Köztudott, hogy a kora-újkorban a szavakkal, nyelvvel szembeni ismeretelméleti szkepszis egyrészt abból ered, hogy azok romlott voltak miatt nem alkalmasak egy újonnan felfedezett fogalom, a tudományos igazság tényeinek egyértelmű kifejezésére, megnevezésére. Egyszerűen: nem tudható a szavak pontos jelentése. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvújítási mozgalmak kezdeti törekvéseinek középpontjában egyrészt a szavak számbavétele, másrészt azok jelentésének megállapítása állt. Mindeközben az írott művek nagy halmazán belül határozottan kezd

²² PIKTETUS Benedek, 1752, A6v.

²³ „Ki kellene nyomtatni valami válogatott régi Magyar Historiakat és verseket, a mellyekben nintsenek Deák és Frantzia vagy egyéb nyelvből való szók azok tisztán Magyarok [...] hogy az aféléknek olvasásokkal egyenesednének a megdeákosult s francziasult szólások módjai.” KISS Áron, 1876, 175–176.

²⁴ Pl.: gyönyörködve személi a legrégebbi nyelvemlékeket, „mivel abban idegen nyelvből oda szőtt font szó éppen nintsen.” BOD Péter, 1766, 3.

²⁵ BOD Péter, 1760, 9.

²⁶ BOD Péter, 1766, 8.

²⁷ BOD Péter, 1766, *bevezető*.

²⁸ BOD Péter, 1760, 8.

²⁹ BOD Péter, 1766, 36–37.

elkülönülni egy jól meghatározható alhalmaz: a tudományos szakmunkák csoportja. Ez a differenciálódási folyamat két irányból közelíthető, érthető meg: az egyik persze nyelvi, s nem más, mint a figurális nyelvhasználat száműzése a „komoly, tudós” munkákból; a másik pedig, amely rendkívül összetett módon, de összefügg az előbbivel, az, hogy jól észrevehetően megváltozik maga a világ, a valóság, aminek megértésére ezek a munkák irányultak. Egy dolgot azonban bizonyosan örökölt ez az újabb tudományos paradigma az előzőtől: azt a felvilágosodás egész korát átható optimizmust, hogy a világ végső soron megismerhető, megérthető.

Természetesen forradalomról, hirtelen váltásról szó sincs. A paradigmák hosszú ideig élnek egymás mellett. Míg pl. Tordai Sámuel 1772-ben az írott műveket „valóságos Tudományokra oktató” és „múltságos Könyvek”-re osztja, ahol a *valóságos* jelző jelentése az, hogy „a valósággal foglalkozó”,³⁰ addig hét évvel később Gombási István nagy prédikációkiadásának előszavában a következőkkel indokolja munkája megjelenését: „Szükségesnek ítélttem a’ *Természet’ Könyvét* mindenekkel olvastatni, és a’ *Nagy Teremtőnek* egyéb Felséges *Tökéletességei* között, az ő *Mindenhatóságát, Böltsességét* és *Jóságát* e’ Világ’ roppant Alkotványjából megismertetni.”³¹ De az sem véletlen, hogy éppen Tordai kényszerül magyarázkodásra, hiszen ő fikciót, regényt fordít (emlékezzünk csak a görög meséket fordító elméleti problémáira, abból is levezethető a fikciós–tudományos irodalom szembeállítása a kétféle *veritas* alapján): „de azonban a’ Költemény alatt sok valóság fekszik”, s az olvasó „mint-egy tükörben szemléli” a „valóságos *Virtus*”-t.³² Íme a fikció ismeretelméleti (de egyben arisztotelianus) elmélete.

Bod Péter a *Szent Írás’ értelmére vezérlő Magyar Leksikon* jel-, nyelv- és ismeretelméleti szempontból is igen fontos fogalomtisztázó bevezetésében, következő képen határozza meg a *parabola, példa beszéd* fogalmát: „valami költött Historia, a’ melly akár vólt, akár soha úgy nem vólt, sőt nem-is lehetett, itt arra semmi tekintet *respectus* [idegen szó!, HB] nintsen: hanem költetik a’ végre, hogy a’ Hallgatók az által valami dolognak értelmére vezéreltessenek, akár el-múlt légyen az, akár jelen való, akár következő...”³³ Íme valami, ami logikailag bár hamis, morálisan mégis igaz. Az a szükségszerűség, hogy egy dolognak az értelmét egy másik – immár nyelvi – dolog hasonlatosságon alapuló behelyettesítésével lehet megvilágítani, indokolja, hogy a nyelvi figuralitás problémájára is kitérjek.

5

Az ismeretelméleti alapú nyelvfilozófia a 18. század végére – mindenek előtt Johann Heinrich Lambert munkásságával – jut el a figurális nyelvhasználat tulajdonképpen kizárólagosságának felismeréséig. Azt megelőzően a legtöbb esetben rendkívüli gyanakvás övezi. Vizsgált anyagomban, pl. Lázár János az *Okos teremtett állatban* csupán az „Emberi Elméktől találtt czifraságok”-nak tartja,³⁴ sőt Zoltán József, a *Bidpai és Lokman’ indiai historiái és költött beszédei...* fordítója kijelenti, hogy nem kívánt „búja magyarsággal élni, se pedig erőltetett, öszve-szött-font beszédekkel Nyelvünknek természeti ékességét ízetlenné tenni.”³⁵ Gombási István második prédikáció-kiadásának előszavában fontosnak tartja megjegyezni: „Ugy-nézd ezeket, *mint Falusi Prédikátziokat*. Nagy külömbiség vagyon ugyan-is ma a’ *Városi és Falusi*

³⁰ GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járol beszéd*, [4–5].

³¹ *Egynehány...*, 1779, *Elöl-járol beszéd*, számozatlan.

³² GELLERT Christian Fürchte-Gott, 1772, *Elöl-járol beszéd*, [5–6].

³³ BOD Péter, 1746, számozatlan.

³⁴ LÁZÁR János, 1745, *A’ Keresztyén Olvasóhoz*, számozatlan.

³⁵ *Bidpai és Lokman*, 1783, számozatlan.

Prédikállás' Módja között. Városokon Málum netzessáriummá kezdett válni a' Stilus, Allegoria, Rhétorikátzio, 's a' t."³⁶

A figurális nyelvhasználat problematikájára reflektál tudományos, tehát a valóságot leíró szövegek esetében a vizsgált időszak letelejéről származó következő mű. A XVII. század végén Lőcsén jelent meg a kolozsvári Felvinczi György fordításában az *Angliai országban lévő Salernitana Scholanak jo egészségéről való meg-tartásnak módgyáról írott könyve* című munka. Rendkívül népszerű volt, a XVIII. század közepén többször újra kiadták, egyes helyeken még tankönyvként is használták ezt a rímekbe szedett egészség-megőrzési tanácsokkal teli kis könyvecskét. Én a továbbiakban a műnek egy 1768-as kolozsvári kiadására fogok hivatkozni. A fordító Felvinczi a kötet elején megszólítja a „jó-akaro” olvasót. Ebből idézek: „Ha mi olytat e' Munkámban látsz, a' mit vagy el hagyatott dolognak, vagy többítésnek, vagy a' Deák szónak természet-szerént való fordítása ellen valónak gondolnál: addig írástomat meg-ne czáfold, vala-meddig elmédben jól meg nem hányod, 's veted, vagy náladnál tudóssabbaktól nem értekezel, micsodás szók, mi okért téttenek fel. Mert, a' miképpen azokat a' Tropusokat, Figurákat, [...] e' bölcs Salernitana Schola bizonyos okokra nézve fel tett; azért tette fel Munkájában, hogy, [...] ki-nem sült vólna külömben jól a' dolognak magyarázattya...”³⁷ Felvinczi, úgy tűnik, tisztában volt azzal, hogy munkáját leginkább amiatt érthette volna kritika, mert úgymond tudományos munkában nincs helye a figurális nyelvnek. S ezért kell az egyébként fiktív *Salernitana Schola* tekintélyére hivatkozni: bizonyos dolgok szavakkal történő megnevezése során szükséges a trópusok használata. Igen érdekes verstani és műfajelméleti megjegyzéseit most figyelmen kívül hagyva idéznék tovább a szövegből: ha nem érti az olvasó a szöveget, „jól meg vizsgállyad a' Distinctiókat: (Commákat, Colonokat, Media Notákat, Punctumokat, és Párenthésiseket:) mellyek tégedet e' fordításomban való gyanós szoknak meg értésére igen segitének.”³⁸ Ha szükséges a figurális nyelvhasználat, akkor jelentésről szavak szintjén már nem, csak szövegszinten, kontextusban beszélhetünk. Véleményem szerint Felvinczi megjegyzése erre vonatkozik. A fenti gondolatmenet tulajdonképpen egyedülálló a század folyamán, s nehéz eldönteni, hogy Felvinczi annak megfogalmazásával egy korábbi elméleti állapotot képvisel, vagy egy csak a XVIII. század végén általánossá váló elméletet fogalmaz meg önállóan.

Tisztában vagyok a dolgozat gyűjtemény jellegével. Mint említettem, magam is előmunkálatnak tartom azt. De reményeim szerint sikerült ezzel a kis *prodromus*-szal is felhívni a figyelmet a következő két dologra: 1. minden nyelvvel, anyanyelvvel, magyar nyelvvel kapcsolatos korabeli megállapítás mögött feltételezni kell legalább valamilyen *szemléletet*. Ez persze nem azt jelenti, hogy szerzőjének, megfogalmazójának akár csak rendszeres filozófiai ismeretei is lettek volna, de ki sem zárja azt. 2. ahhoz, hogy valóban megértsük a század végének nyelvi mozgalmait, feltétlenül figyelembe kell vennünk a megszólalók és a megszólítottak általános nyelvszemléletét, azt a háttérrel, amelyből az igencsak eltérő célkitűzéseket magukénak valló törekvések kiindultak. Egy kicsit a múltból kell figyelni a kevésbé régi felé.

³⁶ *Harmintz-négy prédikátziók...*, 1784, §3.

³⁷ *Angliai országban...*, 1768, *A' jó-akaro olvasóhoz*.

³⁸ *Angliai országban...*, 1768, *A' jó-akaro olvasóhoz*.

Observations on the Theory of Language by Transylvanian Authors and Translators. It is well-known that one cannot really pin down regular 18th century works on the theory of language by Hungarian scholars. As Lajos Csetri's findings show Hungarian neologism was more driven by practical motivations than the impetus of theoretical discussions. Therefore it is quite surprising to find observations that were actually made on the theory of language and semantics; a number of such comments can be found at the most unexpected places, mostly in the forewords and comments of scientific, religious and literary works translated into Hungarian.

In my paper I strive to present as many observations as possible on language in general or specifically Hungarian made by authors of Transylvania in their works published from the mid-18th century to approximately 1790

Levelek hagyománykonceptiója

1. Bevezető

„Én sijetek az én munkáim nyomtatásával – mert ugy-e? mikor nyelvünket gyarapítjuk, akkor a' Nemzetet oktatnunk kell az olvasásra; mert különben izzadva szerzett munkáinkat senki sem olvassa” – írja Kazinczy 1789. április 17-én Horvát Ádámnak.¹ A levélidézetet akár példaértékűnek is tekinthetjük dolgozatunk szempontjából. Az 1760–1848 közötti időszak irodalmi beszédmódjának főbb irányvonalairól tudósít: jelesül a magyar nyelv – kultúra – ügyének szolgálatáról, a különböző nyilvánosságformák megteremtéséről, az irodalmi olvasótábor/ízlés ki- és átalakításáról, és nem utolsósorban a szerzői hírnév megteremtésének vágyáról. Természetesen a korszak irodalmi beszédmódja nem egyszerűsíthető le pusztán a fentebb összefoglaltakra – jelen dolgozat szempontjából azonban orientatív jellegűnek tekinthetjük Kazinczy beszámolóját.

Egyrészt a közlő személye, illetve közege hangsúlyozandó: kutatásunk a korszak irodalmi beszédmódját meghatározó irodalmi levelezésekre irányul. A mintegy kilencven évet átölelő – és az „érzékenység koraként” behatárolt – periódus irodalmának levélkorpusza, a levelekből kiolvasható irodalmi magatartásformák teljes körű vizsgálata ugyanakkor túlmutat a dolgozat tartalmi és terjedelmi keretein. A szűkítés nemcsak a fentebbi szempontokból indokolt. Épp Kazinczy példája igazolhatja, hogy huszonhárom kötetnyi levelezése megannyi változó, folyamatosan alakuló véleménynek ad hangot. A különböző irodalmi korszakokhoz kötődő Kazinczy-, Arany, illetve Toldy-levelezés együttes vizsgálata – még ha csak megadott szegmenseit vizsgáljuk is – jelen esetben csak jelzés értékű megállapításokhoz vezetne, és nem tenné lehetővé az adott életművön belüli alapos kutatómunkát. Dolgozatunkban ezért csak a Kazinczy-levelezésből kiolvasható hagyománykonceptió – csak részben feltárt –, valamint az azt körülölelő levelezéskorpusz egy szeletének kutatására szorítkozunk – a teljes korszakot átölelő, szintézisreteremtő elemzésre egy későbbi dolgozatban vállalkozunk.

Másrészt a fentebbi idézet a közlés tartalma szempontjából is fontosnak bizonyulhat: Kazinczy ugyanis a nyilvánosságot pótló/helyettesítő levelezés keretei között fogalmazza meg kultúrateremtő, -formáló törekvéseit. Az irodalmi hagyomány fogalmának vizsgálata részben igazodik Kazinczy idézett törekvéseihez. A magyar irodalomtörténeti hagyomány feltárásának szándéka és olvasókkal való megismertetésének igénye hasonló fontossággal bír Kazinczy számára, mint saját műveinek, illetve a fordításirodalomnak a kiadása.² A különböző irodalmi szövegtípusok kiadását a kultúrateremtés és a didaktikus szándék tereli egy jól körvonalazható mederbe. Dolgozatunkban ugyanakkor Kazinczynak csak a XVII. századi irodalomtörténeti hagyomány feltárására irányuló törekvéseit vizsgáljuk. Noha az előző századból több irodalmi személyiség felbukkan Kazinczy soraiban (főként a Faludi-recepció fontos számunkra, mely több szegmensében hasonló Kazinczy Gyöngyösi-recepciójához), dolgozatunkban csak a Gyöngyösire és Zrínyire vonatkozó passzusokat tárjuk fel. A Kazinczy-levelezés Zrínyivonatkozásai nagyrészt ismertek.³ A kutatás során Kazinczy Gyöngyösit elmarasztaló ítéleteinek háttértörténetéhez kívántunk adalékot nyújtani.

¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*, I, közread. Váczy János et al., Bp., 1890, 332. A továbbiakban KazLev.

² MEZEI Márta, 1998, 88.

³ HAUSNER Gábor, 1985; KISS Farkas Gábor, 1999/1–2., 217–220.; LACZHÁZI Gyula 1999., 228–233.

2. Nyilvánosság, hagyomány, identitás

Mezei Márta a Kazinczy-levelezésnek nyilvánosságteremtő/helyettesítő, illetve -pótló szerepét hangsúlyozza,⁴ s ennek kereteiben nyújt szintézist Kazinczy irodalmi munkásságáról.

A levelezések Mezei által javasolt nyilvánosságmodelljei mellett a dolgozat elméleti kereteket Kazinczy korának hagyományparadigmája, illetve a beszédmódként értelmezett „érzékenység” fogalma jelöli ki. Kazinczy hagyományszemlélete nem szűkíthető le az irodalmi hagyomány feltárására, és retrospektív megkonstruálására irányuló törekvéseivel – ha a műfaji szempontokat tartjuk szem előtt. Hagyományszemléletét a narratív identitás megképzésének egyik formálójaként is tételezhetjük. A műfaj szolgáltatta keretben az irodalomtörténet-író/feltáró funkciót olyan narratív struktúraként tételezhetjük, amelyben a szubjektivitás mint elbeszélte identitás – és annak *realis* identitássorozatai – írhatók le. A narratív identitás elméletének levélműfajjal való kapcsolatáról szóló tanulmányában Hász-Fehér hangsúlyozza: „Minden kapcsolatban, így a levelezésben is egyedi, csak ezen kapcsolatban működő nyelvi vagy szövegtörzsi identitások formálódnak. Egy-egy személy különféle identitásaiban vannak konstansként értelmezett és variábilisnak, alkalmazkodónak felfogott elemek. Így az egyén önazonosságképlete, melyet szubjektumként értelmez, többféle eredetű lehet: összeállhat olyan állandónak tekintett elemekből, erkölcsi normákból, nemzeti, vallási értékekből stb., amelyeket az egyén minden elbeszélte identitásába beépít.”⁵ A levéltudomány Hász-Fehér által idézett differenciálása, illetve a Kazinczy-levelezés elbeszélte identitásként való feltételezése mellett Hász-Fehér tovább árnyalja a Mezei által felállított nyilvánosságparadigmát. Az intertextuális levelek, illetve a kétirányú magánlevelezés az identitásképzés két műfaji változataként tételezhető – a Kazinczy-levelezés hagyományparadigmája kettős természetűnek tekinthető. A különböző nyilvánosságformák vonatkozásában az irodalomtörténeti hagyomány feltárására irányuló törekvések – jelen esetben a szövegek nyilvánossá tétele az intertextuális levelek, illetve a valódi nyilvánosságformák, például a kiadás által; a szövegek olvasókkal való megismertetése, az olvasók nevelése – mellett meghatározó szerepe van Kazinczy saját identitásának meg- és leképzésében is. Az utóbbi esetben nyilván nem választható külön az intertextuális levélhorizont a kettős levélváltás közegétől. A fentebbi elhatárolás – mint minden elhatárolás – bizonyos mértékig önkényes. Kazinczy hagyományszemlélete a kettő együttes értelmezése révén válhat kerek egészé.

A levélműfaj elméleti – nyilvánosságot és narratív identitást feltételező – megközelítése a jelzett periódus érzékenységfogalmával bővíthető. A narratív identitás megkonstruálásának közegeként szolgáló nyelvet (írásbeliséget) az érzékenység beszédmódja határolja körül. Az érzékenységet diskurzusok keverékeként, az érzékeny irodalmat „ezzel érintkező, de mégis önálló beszédmódként”⁶ írhatjuk körül. Kutatásunk másik fő kérdése, hogy az irodalomtörténe-

⁴ „Nemegyszer éppen a levelezések közvetítésével szerveződnek szűkebb-tágabb körű viták, műhelyek – a levelezés ez esetben *nyilvánosságteremtő* funkcióval szervezi, alakítja a nyilvánosság lehetséges (lehetségesnek vélt) formáit. ... Az írók, literátorok az ország különböző részein egymástól távol élnek, s főként a levelezésben tárgyalják meg a nyilvánosságra tartozó ügyeket: az elképzelt tudós társaságét, a működő folyóiratok gondjait, egymás munkáinak megítélését. A levelezés ez esetben *nyilvánosság-helyettesítő* funkcióval tárgyalja, s a maga körében teljesíti a társaságok feladatait. ... A rövid életűen, a különböző (politikai, cenzurális, anyagi, szervezeti) kötöttségek szorítóiban működő nyilvánosság-fórumok mellett a levelezés lehetőséget ad a szabadabb, teljesebb közlésre, *nyilvánosság-pótló* funkcióval kiegészíti, megvilágítja, korrigálja a nyilvánosság kezdetleges, hiányos formáit” MEZEI Márta, 1994. 7.

⁵ HÁSZ-FEHÉR Katalin 2003. 43–44.

⁶ DEBRECZENI Atila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom.” *It* 1991/1., 15.

ti szempontok alapján felvázolható⁷ érzékenység-viszonylatok miként határozzák meg az irodalomtörténeti hagyományról való diskurzust, hogyan játszanak közre az identitás megkonstruálásában.

A fentebbiek során elsősorban a közlő személyének, a közlés közegének és hogyanjának a körvonalazására vállalkoztunk. Végezetül szólni kell a közlés tartalmáról – jelesen az irodalomtörténeti hagyomány történeti megközelítéséről is. S. Varga Pál a XVIII–XIX. századforduló irodalomszemléletének egyik meghatározó paradigmájaként a hagyományközösségi szemlélet érvényre jutását tekinti. Nemzetfogalma a kulturális mintázat hagyományozódásán alapul. „Az irodalom lényege itt az a *poézis*, amely a kulturális közösségek legarchaikusabb korszakából, nyelvük kezdeti, poétikus használatából ered és hagyományozódik tovább, s eredetileg az egész költészet sajátja... Mivel a költészet e felfogás szerint a nyelvből születik, esztétikum és nemzeti jelleg itt kölcsönösen feltételezi egymást, egymással szorosan összefügg”⁸

A fentebb vázolt elméleti szempontok a Kazinczy-levelezésben változó tendenciával érvényesülnek. A különböző nyilvánosságformákat felvállalni kívánt levelezés-korpuszon belüli főbb szakaszok elkülönítésében igazodunk Mezei Márta kutatásaihoz – három főbb korszakot különböztetünk meg a Kazinczy-levelezésben. Az első a kezdetektől kb. 1810-ig tart,⁹ a második 1810–1817¹⁰ közé tehető, míg a harmadik Kazinczy haláláig.¹¹ Dolgozatunkban az 1810-es évekig tartó periódus vizsgálatára szorítkozunk.

3. A Gyöngyösi-hagyomány nyomában

3.1. Előzmények

Az első korszak különböző irodalmi nyilvánosságformák kialakítására irányuló kultúrateremtő törekvései nagyrészt feltártak.¹² A szakirodalomban nemcsak a különböző irodalmi vitákról születtek elemző tanulmányok, de első folyóirataink kritikai kiadása is megjelent.¹³

⁷ Debreczeni az érzékenységet diskurzusok sorozataként tételezi, amelyben az egyes viszonyfogalmak mentén egyeshetjük a különböző diskurzusok elemeit. Az általa javasolt irodalomtörténeti viszonyfogalom mentén az érzékenységnek irodalomtörténetileg három releváns viszonylatát különíti el: az érzékenységet mint erkölcs- és boldogságfilozófiát, mint viselkedési mintát, és mint mentalitást és lelki alkatot. DEBRECZENI, *i. m.* 17.

⁸S. VARGA Pál, 2005. 14.

⁹ „Ez az időszak egybeesik a kulturális élet kibontakozásának kezdetével. ...Az 1800-as évek elején, az újrakezdés, a szerveződés korában sokoldalúan, de más motivációkban jelentkeznek a levelezésben a nyilvánosság régi és újabb problémái ... a levelezés fontosabbá, néha a legfontosabb nyilvánosság-fórummá válik. A nyilvánosság-szerep az 1795-ig és az 1800-as évek elején komplex módon jelentkezik a levelezésben: sokféle a nyilvánosság-teremtés és a nyilvánosság-helyettesítés, s fokozatosan erősödő szerepe van a nyilvánosság-pótlásnak; illetve e funkciók sokszor egymást áthatva jelentkeznek.” MEZEI Márta, 21.

¹⁰ „A nyelvújítás, a kialakuló kulturális élet lassan megteremtí a maga nyilvánosság-formáit; egyneműsödik a levelezés nyilvánosság-szerepe: a már működő nyilvánosságszerepét magyarázza, egészíti ki, s így főként nyilvánosság-pótló funkciója van. ... Erősödik a levélírói öntudat: tisztában vannak a levelek (Kazinczy különösen) jelennek és jövőnek szóló jelentőségével.” MEZEI Márta, *i. m.* 21.

¹¹ Ekkor Kazinczy „már nem vezéralakja az irodalmi életnek, de határozott nézetekkel részt vesz benne ... nagyon tanulságosnak látszott ekkor is fontos nyilvánosságszerepének taglalása. A levélről szóló irodalomban s a Kazinczy-levelezésben nincs lényeges műfaji változás, a régi és az új formák együttes jelenléte tapasztalható.” MEZEI, *i. m.* 21–22.

¹² MEZEI Márta, 1958 és 1994.; SZAJBÉLY Mihály, 2001.

¹³ DEBRECZENI Attila, *Első folyóirataink: Orpheus*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. (Csokonai Universitas Könyvtár); *Első folyóirataink: Magyar Museum I-II.*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. (Csokonai Universitas Könyvtár); Szilágyi *Első folyóirataink: Uránia*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999. (Csokonai Universitas Könyvtár)

Az első korszak hagyományszemléletét a feltárandó irodalomtörténeti korpusz számbavételének és retrospektív leírásának szándéka uralja – ez többlépcsős folyamatként írható le: Kazinczy körének törekvései egyaránt irányultak egy historia litteraria megírására, valamint az egyes szerzők szövegeinek kiadására. Ide tartozónak tekinthetjük az egyes szerzők biográfiájának a megírását – amely az esetek többségében a szerzőről való alapvető információk összegyűjtésével, a szerző identitásának megteremtésével indul –, illetve a művek feltérképezését és szerzői biográfián belüli elhelyezését is. Az anyag rendszerezését a régiségek kiadása, illetve az alakuló irodalmi kánonba helyezése követi – saját esztétikai normáiknak megfelelően: például a Gyöngyösi-műveknek az 1795/96-os Dugonics kiadásig összesen ötvenkilenc kiadása lát napvilágot,¹⁴ míg Zrínyinek mindössze kettő.¹⁵

3.2. „Hazámnak hasznára lehessenek”

A korszak hagyományszemléletének szegmensei – Bod Péter *Magyar Athenása*, a bennük megjelenő toposzok, illetve az ingadozó Gyöngyösi-név – kísérő jelenségei a kor levélkorpuszának. Tudjuk, hogy Kazinczy Ráday Gedeonnal váltott leveleiben fogalmazódik meg először egy historia litteraria megalkotásának szándéka, mint ahogy azt is, hogy Kazinczy kultúrateemtő munkálataihoz is Ráday segítségét kéri.

Kazinczy irodalmi törekvéseinek kezdeteire, nézeteinek kialakulására formáló erővel hatott az idős Ráday Gedeonnal folytatott levelezése. Ráday ismerteti meg Zrínyi műveivel Kazinczyt – az első ítélet a Gyöngyösi–Zrínyi párhuzamról Ráday levelében olvasható, s Kazinczy későbbi leveleiben követni látszik a *mesternek* titulált Ráday véleményét. Ráday szerepét az irodalmi nyilvánosság formálásában, úgy véljük, nem kell különösen hangsúlyozni. A nyilvánosság megteremtését felvállaló folyóirataink szerkesztői Ráday személyiségét a lap sikerének zálogaként tekintik, s bár a társadalmi rangot elvileg felülírja a szellemi közösségi tudat, a lap szerkesztői – s főként Kazinczy – igyekeznek Rádayt rávenni neve vállalására a folyóirat hátsóoldalaiban belül.¹⁶ Ráday rangbéli – és nem csak – tekintélye oly erősnek bizonyul a levelezők közösségén belül, hogy Földi csak Ráday halála után mer nyíltan szembe szállni¹⁷ a Rádayt

¹⁴ Tizenegy alkalommal jelenik meg a *Márssal társolkodó Murányi Vénus*, a *Dédalus* és a *Porábul megéledett Phoenix*, 7 alkalommal az *Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre*, hat alkalommal a *Csalárd Cupido* és a *Palinódia*, öt alkalommal az *Új életre hozott Chariclia* és mindössze kétszer a *Rózsakoszorú*. Gyöngyösi népszerűségének csökkenését jelzi, hogy a 19. században műveit mindössze 12 alkalommal adják ki, ezzel Zrínyi műveit 13 alkalommal rendezik sajtó alá. Az adatok Petrik Géza bibliográfiájából származnak.

¹⁵ *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrínyi* címmel jelenik meg Zrínyinek a *Ne bántsá a magyart, vagy Török áfium ellen való orvosság* című munkája, H. n., 1705. Ugyanez a mű *Ne bántsá a magyart* címen jelenik meg Marosvásárhelyen, 1790-ben. Ez feltehetően a Rádayval levelező Kovásznai-Zilai közös kiadása. Kónyi János 1799-ben megjelent Zrínyi-átiratát nem tekintjük Zrínyi-kiadásnak, a rimes krónikává átirat eposz szövegével ugyanis Kónyi igen nagy szabadsággal bánt.

¹⁶ „Nagyságod közönségesen tiszteltt Neve Társaságunknak fényt, és következképpen elő-menetelt, 's a' Literatúrának tekintetet és gyarapodást ad, ... kérem alázatosan: leg-alább a' *B. R. G.* nevezeteket hagyja-meg Nagyságod” KazLev I. 245–246.

¹⁷ „Ugyan Barátom, hogy vakíthatott meg annyira a' boldog emlékü Gróf Ráday díbdáb sánta verseivel némellykötöket, és hogy ronthatta úgy el füleiteket, hogy hidjetez az ő hitván, fundamentom nélkül való Reguláinak, melyekben ő is Losonczy István hajdani Körösi Rectortól megsalattott....Az öreg Gróf Rádaynak eltúrtuk az életében, mert öreg, mert Báró, mert Gróf volt, 's kívántuk, hogy dolgozzon, a' mint tud; és senki nem merte megkedvetleníteni, 's kár is lett volna; de érdemel e a' hiba követőket? Még Homér, 's még Virgil sem a' hibáiban. – Már meg holt: 's a' még is hizelkedjünk e hát neki? Nem ideje e, hogy az igazat igaznak mondjuk, 's a' hibát hibának? – Én ezt ugyan Tenéked tsak sugva mondom és tartsd magadban; hogy én soha egy Versét sem szerettem az öreg Rádaynak, és többet nyert volna Poesisünk, ha ő nem írt volna, mint hogy írt, mert tovább kell Poétai reguláinknak megállítással küszködni.” KazLev II. 304.

mindig etalonként kezelő Kazinczyval – a különböző előfeltevés-rendszereken alapuló irodalomszemléletet képviselő Földi, elkülönülő véleményével, pedig tovább mélyíti a köztük lévő ellentétet.

Nem túlzás talán azt állítani, hogy Kazinczy irodalmi nézeteinek alakulásában Ráday szerepe meghatározó – Kazinczy első korszakának „mestere” és „bírálója”, aki nemcsak Kazinczy műveiről mond ítéletet, hanem aktívan részt vesz az alakuló folyóiratok szerkesztésében is. Levélváltásuk során Ráday adatokat közöl Zrínyi műveiről, közli Kazinczyval a két költőelőd-del kapcsolatos véleményét – miközben maga is igyekszik megismertetni Zrínyi munkáival a magyar olvasóközönséget.¹⁸ Szükséges tehát az első perióduson belül elkülöníteni a Rádayval folytatott levelezés időszakát.

Kazinczy első Rádayhoz küldött levelét 1785. október 13-án írja: „Minekelőtte köz-hellyen jelenék-meg a Geszner Idylliumainak Magyar fordításával, szükségesnek látom, hogy megítélésre olly bírót válasszak, a’ ki hibáit érzékeny fülekkel s szemekkel érezze, és a’ ki azokat nékem egész szabadsággal tudtomra adja. Nagyságodonn kívül nem esmerek senkit, a’ ki kívánságomat teljesíthetné; valamint más részről nintsen senki, a’ kinek inkább kívánnám halani javallását, ’s innen eredett az a’ bátorságom, hogy azon Tudósításomnak, a’ melyet ezen fordításnak eleibe akarok tétetni, a’ Nagyságod nevének homlokára függesztettem”¹⁹ Ráday válaszában²⁰ elfogadja a mentor szerepét, módosító javaslatokat fűz Kazinczy fordításaihoz – válaszában hangneme, a Kazinczy-levélhez hasonlóan – dicsérő, magasztaló. Nem meglepő tehát, hogy Ráday méltatásának kézhez vétele után Kazinczy olyan legitimáló erőt tulajdonít Ráday véleményének, amellyel „erős bizodalommal jelenek meg Hazám előtt, mert Nagyságodnak javallásával bírok,” amely Kazinczy szemében „igaz érdem!”²¹

Az irodalomtörténeti hagyománnyal kapcsolatos levélváltásuk Spangár *Magyar Bibliothecájának* ismertetésével és Czvittingerével való összehasonlításával kezdődik.²² Az egyes szerzőkről való ismeretanyag összegyűjtésére is Rádayt kéri fel. Ezekben a levelekben olvashatjuk első tételes megfogalmazását az irodalomtörténeti hagyomány feltárására irányuló törekvéseinek: „Engemet leg-inkább interessál a’ Magyar Poetákról el-kezdettt jegyzés” – írja Rádaynak, majd segítségét kéri nemcsak az anyaggyűjtésben, hanem ismereteinek kiegészítésében is: „mert abban annyira járatlan vagyok, hogy még nevekről se esmérem a’ régebbieket.”²³ Ugyancsak Rádayt tartja egyedül alkalmasnak egy historia litteraria megírására, érvrendszerében ugyanazokat az argumentumokat használja, mint amelyeket Ráday mentorságra való felszólításakor említettünk: „senkitől sem várhat ez iránt tökéletesebb tanítást a’ Haza,

¹⁸ Zrínyi-átírat a *Magyar Museumban* jelenik meg, nevét csak ezen átírás alatt vállalja: „Lészen az az Gróff Zrínyi Miklósnak Szigeti veszedelme első részének kötetlen Beszédre való fordítása. Az Museumnak több Negyedgyeiben, még több már kész részis meg fogom ezen fordításomnak küldeni, vagy pedig az egész fordítást apródonként belé iktatni. Ezt pedig mind a tulajdon magam neve alatt. Tsak ezt a kettőt kérem ki én is az Uraktól, hogy az hol magam nevét fel tenni nem kívánom, azt l-o: hagyják szabadságomra. ... És így ... az Anacreonból való forittásim ... A. J. jegy alatt.” KazLev I. 278.. Nevének, illetve a választott álnevek használatáról lásd még KazLev I. 254, II. 22.

¹⁹ KazLev I. 77.

²⁰ KazLev I. 86–88.

²¹ Ráday szerepének fontosságát több tényező is jelzi: Ráday leveleit Kazinczy rövid kivonatokkal látja el, amelyekben a levél főbb tematikáit sorolja fel. A kivonatokhoz Kazinczy sok esetben hozzáfűzi a maga véleményét is. Ugyancsak a bírálóval szembeni alázatról tudósít 1788. június 21-én kelt, Rádaynak címzett levele is: „Ó segítsen Nagyságod igyekezetimben, mutassa ki hibáimat, fogyatkozásaimat, igazítson helyre, ’s neveljen bennem egy kedves hazafit. Nagyságod elébb száll nállamnál a’ sirba, de hágy maga után valakit, a’ki kövére könnyekkel áztatott koszorúkat függessen.” KazLev I. 192. Szobájába kifüggeszti Ráday arcképét, s erről nemcsak Rádayt tudósítja, hanem Batsányit és Szabó Dávidot is. KazLev I. 213.; KazLev I. 89.

²² KazLev I. 103.

²³ KazLev I. 213.

mint attól a' Fijától, a' ki azon felül hogy minden nemeiben a' Tudományoknak, nevezetesen a' Poezisnek leg-járatosabb, a' Magyar Iróknak alig esmert munkáit tudja is."²⁴ A Rádaynak kiosztott szerepek a későbbi évtizedek során fokozatosan Kazinczy szerepeivé alakulnak, s kultúrateremtő munkálataiban Kazinczy számára bírálójának kezdeti útmutatásai irányadónak tekinthetők.

Zrínyi és Gyöngyösi neve főként a különböző kiadások kapcsán merül fel – Ráday küldi el Zrínyi műveit Kazinczyknak,²⁵ javasolja Zrínyi műveinek tüzetes átolvasását,²⁶ ad útmutatást Zrínyi helyes olvasásához,²⁷ értesíti Kazinczyt készülő tervéről, Zrínyi prózába ültetéséről, a készülő részekről, az átültetés során alkalmazott módszertani/fordítási elvekről,²⁸ Kazinczyval beszél meg az új, Kónyi-féle Zrínyi-kiadás kapcsán felmerülő problémákat is.²⁹ Gyöngyösi neve is a Kónyi-kiadás kapcsán, Zrínyi árnyékában bukkan fel először. Ráday szemléletének igen lényeges pontja, hogy Kónyi eljárását a korszakot uraló Gyöngyösi-hatással magyarázza: „alávaló Verseire nézveis ki-menthető volna Kónyi azért, hogy ő néki azokra a' mi hires Gyöngyösinek adott alkalmatosságot, akinekis szokása volt a' szókkal gyakran jádztani, és így szegény Kónyi ettül megtsalatván, igen szépen tartotta ezen szóbeli játékjait; az minthogy többire nem tsak ő, hanem majd minden Poetáink, a' kik négy sorú 12. Syllabájú Verseiben írnak, Gyöngyösit inkább hibáiban, mintsem érdemes tökéletességeiben követik.”³⁰

Hogy a fentebb idézett Zrínyi-problémákról mi lehetett Kazinczy véleménye – minthogy válaszai nem maradtak ránk – a Ráday levelekből olvashatóak ki: „Örvendek rajta, hogy az „én” (kiemelés tőle D. Zs.) Zrinyim az Ur előtt is kedves; azt pedig köszönöm, hogy azon versetskéit, mellyekre Zrinyi alkalmatosságot adott, nekem meg küldeni méltóztatott, és az iránt való ítéletemet kérdezi.” Ráday elsősorban Zrínyi verselésével és annak olvasást befolyásoló jellegével foglalkozik. A „kádentziás” verselés szabályaitól nem egy esetben eltérő Zrínyi,

²⁴ KazLev II. 179.

²⁵ Zrínyi neve először az *Adriai Tengernek Syrenája* kapcsán bukkan fel. Feltehetően Kazinczy megkéri Rádayt, hogy vásárolja meg számára a művet – Ráday sokallja az árát, (6 pf. 50) s a könyvtárában lévő 1651-es másodpéldányt ajánlja fel Kazinczyknak. KazLev I. 151. Ugyancsak Rádaytól kapja meg a Zrínyiász 1651-es kiadását is.

²⁶ Erről tanúskodik ugyanis Rádaynak az 1788. január 4-én kelt levele: „Irja az Ur, hogy Zrínyi olvasására az én ditséretemből vágy: nem tagadom én azt, hogy én ezt a Versszerzőt felette nagyra betsülöm, és majd minden Poetáinknak eleibe helyezem.” KazLev I. 158.

²⁷ „Ugy reményem, hogy edgyet fog ebben vélem érteni minden, valaki ezen eleve való itélettételektől meg szabadúlhatott, hogy 1-o: meg ne ütközzön a' Rhytmosokba, mert ezekre kevesebbet vigyázott Zrínyi, mintsem a' válogatott szókra, és az dolognak eleven kirajzolására; 2-o: Meg ne ütközzön abbanis az olvasó, hogy ő 12 Syllabájú Verseiben nem tartotta meg az hatodik Syllabán az Hemistichiumot mindenkor, hanem azt olykor az hetedik, sőt néha más Syllabákra is vitte által: Ugyanis úgy láttszik, hogy ő ezt nem hibából tselekedte, hanem szán szándékkal, részszerént, hogy az Verseiben nagyobb Varietas légyen, és így az Monotoniának el kerülése által, a' Versnek szépségeis nevedkedgyen. Tanátslanám azért, hogy az, ki Zrinyit olvassa, azt ne a' szokott Hemistichiumok szetént olvassa; eleinte ugyan még hozzá nem szokik, (eddig másként lévén szoktatva) tsudálatosnak fog láttzani ezen olvasás, de végtére szépséget fog benne találni” 1788. január 4-én KazLev I. 158.

²⁸ „Én az ő (Zrínyi) verseit magaméből seholis toldottam, sőt hathatós expressioit mindenütt igyekeztem szórol szóra meg tartani, e' szerént azért tsak akkor ment egyedül egy két szótska néhol hozzá, a' hol azt a' Numerus, vagysis a' kötetlen beszédnek harmóniája kívánta.” KazLev I. 293.

²⁹ KazLev XIII. 134–135.

³⁰ Az idézett passzus igen tanulságos lehet a Gyöngyösi-név ingadozásának kérdésében. Váczy János, a Kazinczy-kötet sajtó alá rendezője ugyanis a kötet névmutatójában csak Gyöngyösi János nevét említi – Gyöngyösi István neve nem szerepel a kötetben. A fentebbi idézet a „mi hires Gyöngyösink” utalását is Gyöngyösi János neve alá sorolja. Nézetünk szerint az idézet nem a tordai leoninus versfaragóra, hanem a Vice-Alispán Gyöngyösire utal. Noha a leoninus mint versforma igen elterjedt volt a korban, jelen esetben a Vice Alispán négysoros, 12 szótagos verselésének hatásáról van szó, s nem a leoninus-formát népszerűsítő Gyöngyösi Jánosról. Erre utalhat az is, hogy Ráday nem verslábát, hanem szótagot említ. Gyöngyösi verselése, illetve szóbeli terjengőssége Kazinczy levelezésében gyakran előfordul – épp a Gyöngyösi-hatás két fontos szegumentumaként. KazLev I. 158.

Ráday szerint, épp a variatív szótagkezelés miatt érdemli ki az olvasók figyelmét – s ez egyben Zrínyi legnagyobb érdeme is.

Kiadástörténeti törekvéseik Kónyi János Zrínyi-kiadása kapcsán fogalmazódnak meg. Tudjuk, hogy Kazinczyt 1803-tól foglalkoztatja Zrínyi műveinek kiadása, mely azonban csak 1817-ben kerül sajtó alá, s amelyet Csokonai és Döbrentei kiadástervezete előz meg.³¹ Zrínyi neve tehát a Rádayval folytatott levelezésben igen gyakorinak mondható. Gyöngyösiről ellenben igen kevés szó esik levélváltásukban, öt év alatt – 1785–1790. között – mindössze egyszer említi Ráday Gyöngyösi nevét – amelyről talán feltételezhető, hogy a 17. századi Gyöngyösiről van szó – Kazinczy ellenben egyszer sem. Beszélgetésük előterébe akkor kerül Gyöngyösi neve, amikor Ráday ifjúkori munkásságáról nyilatkozik: az *Orpheus*ba szánt ifjúkori munkáit saját neve alatt engedi megjelenni, igaz, átdolgozott formában: „de a’ jobbitás leg inkább sok verseknek ki hagyásából állott” – írja Kazinczynak.³² Bizonyos passzusok kihagyását pedig azért tartja szükségesnek – vallja meg Ráday némi szabadkozással – mert „ifju koromban énis igen *Gyöngyösianus* voltam, ’s azt gondoltam, hogy a’ verseknek szépsége főbbképpen a’ bővségből, és valamely dolognak hosszabb le írásából áll; de hogy ebből már akkoris ki fárattam, ki tettzik ezen verseimnek hirtelen való és még nem reményl bé zárásából ... hármhat négyet közülük meg tartottam mint Vers miveimnek *első ’sengéjét*.”³³ Hasonló hangnemben ír Ráday Gyöngyösiről Póts András versei kapcsán is – a Gyöngyösi-követő Póts hibája ugyanaz, amit a saját ifjúkori verseinek jellemzésekor is hangsúlyoz – Gyöngyösi 18. századi káros hatását a szükségtelen digressziók eltanulásában/követésében látja. Mindazonáltal ez az első passzus levelezésükben, amikor Ráday érdemeket is tulajdonít Gyöngyösinek: művei „elevenség”, „nyájassága” és „verseinek hármóniája” a Gyöngyösi-univerzum pozitívumai közé tartozik, s a Gyöngyösi-követők – Ráday szerint – a gömöri alispánnak főként hibáiból, és nem érdemeiből tanulnak.³⁴

Ráday magyar verselésről, illetve Gyöngyösi rontó hatásáról kialakított szemlélete Kazinczy későbbi leveleinek is tárgya. A normatív, rendszerező literatúrafogalom kialakítása a magyar versrendszeren belüli rendteremtést is feltételezi – a „kádentziás” verselés mint ennek egyik típusa jelenik meg, képviselői/művelői között – a Ráday által is verseléséért méltatott – Zrínyi szerepel első helyen. A verseléséért, „nyájasságáért” figyelemre méltó, de terjengősségéért elmarasztalt Gyöngyösi-kép Kazinczy későbbi nézeteiben Ovidius elmarasztalásával egészül ki – a digressziók alkalmazásakor Ovidiust szem előtt tartó „fecsegő” Gyöngyösi éppúgy a hibákat tanulja el az antik elődöktől, mint a XVIII. századi költők Gyöngyösitől.

A mester–tanítvány viszony kirajzolódása mellett nem mellékes tényező Kazinczy én-reprezentációjában a nagyra hivatottság vágya, amelyet a közösség-szervezésben, irodalomformálásban vállalni készült szereptudat is erősít. Ráday elismerése, segítőkészsége csak megerősíti Kazinczy küldetéstudatát. Hagyományfeltáró munkálatainak helyes irányát Ráday azonos előfeltevés-rendszeren alakuló hagyományszemlélete is legitimálja – levélváltásuk Zrínyi és Gyöngyösi-passzusai nagyrészt azonos véleményről tanúskodnak. Ráday hagyományszemlélete ugyanakkor a kortársakkal folytatott levélkorpusz tükrében árnyalható. Elgondolkodtató

³¹ A Hazai és Külföldi Tudósítások 1816 augusztusában számolnak be a könyv megjelenéséről, Döbrentei pedig 1816 novemberében értesíti Kazinczyt, még mielőtt Kazinczy kézhez kapta volna a kiadást, hogy olvasta kiadását, s hogy „mi egymáshoz egyenesek szoktunk lenni, megsérteni nem akarás nélkül írom hát, hogy az én, ’s a’ mi szegény Patakyunk által kicsinált planum szerint a’ mi kiadásunk jobb lett volna.” KazLev XIII.441

³² KazLev II. 48.

³³ KazLev II. 48.

³⁴ KazLev II. 228.

az idős mester szabadkozása ifjúkori, „gyöngyösiánus”-nak titulált művei miatt – de Gyöngyösiről való hallgatása Kazinczy fokozottabb Zrínyi-érdeklődésének függvénye is lehet.

Ráday azonban nem említi a levelezésükkel párhuzamosan folyó Gyöngyösi-kiadástervezetét, s nem számol be a marosvásárhelyiek Zrínyi-kiadásáról sem. Az 1810-es évekig azonban Kazinczy levelei arról tanúskodnak, hogy fokozott figyelemmel kíséri levelezőpartnereinek a Zrínyi-kiadásra és más irodalmi régiségek kiadására irányuló törekvéseiket, a prozódiai vita kapcsán pedig nemcsak a szállóigévé vált negatív ítéletét hangoztatja Gyöngyösivel kapcsolatosan,³⁵ de elismeri érdemeit a magyar verselés tekintetében is.

3.3. „Zrínyi Miklóst és Gyöngyösit legfőbb két magyar poétának tartom”

A fentebb vázolt levélváltás több szempontból is elgondolkodtató. A Zrínyit méltató laudációk mellett a szűkszavú Gyöngyösi-passzusok – Ráday munkásságának ismeretében – megannyi kérdőjelet hagynak maguk után. A korszak kiadványait figyelemmel kísérő Kazinczy és Ráday egyszer sem értesülnek/ítenek a levelezésük ideje alatt megjelenő Gyöngyösi-kiadásokról. Pedig levelezésük hét éve alatt öt Gyöngyösi-kiadás lát napvilágot.³⁶ Igen figyelemreméltó, hogy Ráday nem közli Kazinczyval, hogy a Marosvásárhelyen élő Zilai Sámuel és Kovásznai Sándor az ő megbízásából egy Gyöngyösi-kiadás előmunkálatain dolgozik. Zilai első, ezirányú levele 1787-ben íródik, a munkálatokat az 1788–90-es években Kovásznai veszi át – és Ráday haláláig tizenhét levélben számolnak be a munka fázisairól. Ráday polemizál Kovásznaival az egyes Gyöngyösi-művek szerzőségéről, s leveleiben nyoma sincs azoknak az elmarasztaló hangvételű kritikáknak, amelyeket fentebb a Kazinczy-nak küldött leveleiből idéztünk. Hallgatása azért is érdekes, mert a levelekből úgy tűnik, Kazinczy a Dugonics-kiadás után ismerkedik meg Gyöngyösi műveivel – határozott ítéletet csak az 1796-os év után fogalmaz meg Gyöngyösivel kapcsolatosan, s nyelvújítási törekvéseihez is ekkor fedezi fel Gyöngyösit.

Tudjuk, hogy a *Magyar Museum* megjelenését méltató, a folyóiratról nyilatkozó erdélyiek véleményét Ráday tollából ismeri meg Kazinczy.³⁷ Ráday Kazinczyhoz írott levelében csatolja ugyanis a hozzá érkező – s ma már csak a Kazinczyhoz írott levelekből ismert – méltatásokat. A folyóiratról nyilatkozók között az egyik leghosszabb az a levél, amely a marosvásárhelyi kollégium tanáráról, Zilai Sámuelről származik.

³⁵ Híressé vált ítéletét Szentgyörgyinek fogalmazza meg: „Azt kérded, Vice Ispán Gyöngyösinek miért nem adtam virágot? Mert rettegtem, hogy haragom igazságtalaná teszen éránta. Foly verse; miden érdeme es. Becsülném ezt; de ő rontotta-el a’ magyarok ízlését. Azolta minden csak könnyen ír, ’s nem igyekszik jót és szépet írni. Zrínyi nem folyt így, de jól írt. Egy Episztolámban, mellyért némelly lakosa ’s fija Debreczennek haragudni fog, én egy fiatal poétával ezt a’ két stophát mondatom: Hogy Pázmány magyarul alkalmasint tuda,/tekintsd hol született, ’s többé nem lesz csuda./Szülte volna Eger, Pécs, Soprony, Győr, Buda,/Ugy szöllana, mint szöll síp mellett a’ duda.//De mivel az a’ táj szülte nemzetünknek/melly szűz birtokában vagon szép nyelvünknek,/'S fel nem vette rongyát írhas zsellértünknek:/Nagy méltán tarthatjuk egyik fő díszünknek. Ládd, édes barátom, nem a’ nem tudáson, hanem a’ nem akaráson múl, hogy én is így nem versificálok. Mentsen-meg engem az illy sületlenségétől Apolló. Könnyű dolog így versificálni.” KazLev VIII. 455.

³⁶ 1785-ben Budán Landerernél a *Florentina*, 1789-ben a *Palinódia* szintén Landerernél és Nagyszombatban a *Rózsakoszorú*, és 1792-ben a pozsonyi Languttinál a *Cuma városában építettett Dédalus temploma*.

³⁷ Ráday 1790 február 24-én Kazinczy-nak írt leveléhez csatol egy *Némelly Erdélyi Tudósoknak Itiletei a’ Magyar Museum darabjairól* című kéziratot, amelyben szemelvényekben közli a hozzá beérkezett levelek *Museumra* vonatkozó passzusait. A méltatásokat Aranka, Zilai Sámuel és Benkő Ferenc leveleiből szemlézi. KazLev II. 43–44. Zilai 1788. október 12-én írt levelében közli Rádayval a *Museum* erdélyi olvasótáborának véleményét a folyóirat fogadtatásáról és megjelent számáról. *Zilai Sámuel levele Gróf Ráday Gedeonhoz*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, VIII. 2890. A továbbiakban RLt

Ráday először Szerencsi Nagy Istvánval, majd a marosvásárhelyiekkel veszi fel a kapcsolatot Gyöngyösi munkáinak kiadástervezetéről. Zilai az idős Kovásznai segítőjeként tűnik fel a levelezésben, majd Kovásznai halála után ő veszi kezébe a kiadás nehézségeit. A tervezett kiadást, mint tudjuk, nem sikerül véghezvinniük – Dugonics kétkötetes Gyöngyösi-kiadása három évvel a Zilai–Ráday-levélváltás után jelenik meg, s az előzetes kutatások eredményeit figyelmen kívül hagyja.

Kazinczy leveleiből kitűnik, tudomása van a két marosvásárhelyi tanár létezéséről és irodalmi munkásságáról,³⁸ arról azonban, hogy tudott volna Ráday Gyöngyösi-kiadástervezetéről, nem találunk nyomokat a levelezésben.

Igen elgondolkodtató a Gyöngyösi-kiadás tervezetének kérdése is. Kocziány László Kovásznai-gyűjteményében Ráday levelére hivatkozva állítja: Ráday 1787-ben levélben keresi fel Kovásznait Gyöngyösi műveinek ötletével – s Ráday művelődésszervező szerepének fontosságát látja abban a tényben, hogy Rádaynak sikerül felkutatnia a Gyöngyösi-kiadásra alkalmasnak vélt Kovásznait. Kovásznai leveleiben is³⁹ csak azt említi, hogy Ráday levélben kéri fel Gyöngyösi műveinek kiadására. Mást mond azonban a kérdéstről Zilai Sámuel levele – mely szerint Rádaynak az ő segítségével sikerült Kovásznaira rábukkannia, s főként, hogy ő keresi fel Rádayt a Gyöngyösi-kiadás tervezetével.⁴⁰

Ráday Kovásznaival folytatott levelezése a Kazinczyval váltott eszmecserekhöz hasonlatos – lényeges különbség a Zrínyi-Gyöngyösi nevek előfordulásának fordított arányú szereplése. Figyelmezteti Kovásznait a Gyöngyösi-szövegek szétírt változataira, hangsúlyozza a különböző kiadások összehasonlításának fontosságát. Ugyanebben a levelében Zrínyiről is tudósít – a levél 1788. júliusában íródik, Kazinczynak ugyanazon év januárjában foglalja össze Zrínyi verseléséről kialakított nézeteit. A két levél Zrínyit méltató passzusai részben azonosak: Ráday Kovásznainak írt levele is kitér Zrínyi verselésére és olvasásának módjára.⁴¹ A két irodalmi előd neve azonban egymással egyenrangúként tűnik fel, levelének végén pedig ezt olvashatjuk: „PS. Minthogy és Zrínyi Miklóst és Gyöngyösit „legfőbb két magyar poétának tartom”, nem állhatom meg, hogy itt le ne írjam minémű monumentumot kívánok mind az kettőnek emelni, úgymint az elsőnek I-ső monumentum: Gróf Zrínyi Miklósnak Márs és az Múzsák emelték./

³⁸ Ráday 1788 március 1-én kelt levelében a *Museum* erdélyi terjesztése kapcsán említi meg Kazinczynak Zilait. Ráday ugyanis elküldi a *Museum* Bevezetését Zilainak azzal a céllal, hogy próbálja a folyóiratra előfizetőket szerezni. Zilai ezután tudósítja Rádayt - annak kérésére – a *Museum* fogadtatásáról. *KazLev* I. 295. Egy 1789. július 7-én Arankának írt levelét Kazinczy ekként fejezi be: „Élj boldog napokat és tiszteld Prof Zilay Urat” *KazLev* I. 464.

³⁹ *RLt* 1789. VIII. 1197.

⁴⁰ Feltehetően tehát Ráday Zilaitól értesül Kovásznairól, Zilai levele ugyanis 1787. november 28-án íródik, míg a Kovásznaié 1789. július 8-án. „Octobernek első napjaiban udvarolván Pesten Méltóságos L. B. Úr nagyságodnak jelenttem vala a Gyöngyösi munkái iránt való gondolatomat” – kezdi Zilai levelét, s a kezdeti első szám egyes személyű formulát („Most újra bátorokodtam Nagyságodnak instálni, méltóztassék az én reá-ügyelemre ajánlani. Abban bizonyos lehet Nagyságod, hogy idegen helyt sehol annak úgy utánna nem látnak mint én.”) a levél közepén már többes számban használja („Betűkkel-is újjakkal nyomtattatnók. Egy szóval, minden részben érdeme szerint bánnánk véle... Igaz ugyan, hogy meszsze vagyunk Pesttől, de addig nem fognánk hozzá a munkához, míg a szükségesekről nem correspondeálnánk ’s mindenek iránt Nagyságod’ parantsolatját vehetnők És így a meszsze létel leg-kissebben sem hátráltatna dolgunkban. Serényen-is hozzá-látánk, hogy annál hamarébb szolgálhatnánk a Közönségnek.”) *RLt* VIII. 2888.

⁴¹ „Gyöngyösinek ugyan somábbak és elaboráltabbak a versei, válogatottabbak a cadentziái, de az dolgok sensusához és értelméhez képest semmivel sem válogatottabbak a szavai a Zrínyiénél, sőt ebben ötlet Zrínyi feljül haladja, hogy az retteneteket rettentő szókkal, az szellemetesebbeket pedig ahhoz alkalmaztatott hangzással tudja előadni. Hibának tartják némelyek Zrínyiiben azt is, hogy verseiben az hemistichiumot nem mindenkor az hatodik syllabában tészí, de ő azt az olaszokat követve szantszándékkal cselekedte, és azki egyszer Zrínyi olvasásához szokott, nem botránkozik meg benne, ha az comma szerént olvassa, sőt emellett szépséget is talál abban. Hogy azáltal Zrínyi (melyet az mindenkor egyenlő hemistichium szokott okozni) a monotoniát elkerülte.” Ráday–Kovácsnainak 1788. július 8. In: r. KOCZIÁNY László, 1970, 191.

Mint Zríni Zríni, Hectort úgy festi Homerus/S Goffrédot szebben alig rajzolta le Tasso. II-dik epitaphium: Gyöngyösi Istvánnak/Vénus és az Gratiák/alkották./ Gyöngyösi pennáját vezeték keze közt maga Vénus/S nyájjal hintegeték az három kellemetesség.”⁴²

Kovácsnainak és Zilainak Ráday Gedeonnal való levelezése, a bennük megkonstruált Gyöngyösi-kép szoros kapcsolódást mutat a korabeli historia litterariák tartalmi és szerkezeti felépítésével – a levelek a Gyöngyösi-biográfia kérdéses pontjainak a részletes ismertetésével indulnak, megpróbálják a Gyöngyösi-életművet a biográfia keretei közé helyezve – annak létokaként – értelmezni.

Kovácsnai válaszlevelében Kazinczyéhoz hasonló magatartással találkozunk: mentornak, irányítónak jelöli meg Rádayt – igaz, Kovácsnai hivatástudata jóval szerényebb hangnemben fogalmazódik, s a magyar nyelv/kultúra fejlesztésének korabeli programját ismétli: „Ha engem Isten éltet, én minden tehetséget arra fordítom, hogy Nemzetünk nyelvén irt ily drága munkának világosítására valamit csinálhassak.”⁴³

3.4. „A’ Gömöri Gyöngyösi azt vallja Praefatiójában, hogy ő szókat csinált”

Kazinczy kánonteremtő törekvései, mint láttuk, Ráday hatásának jegyebek indulnak. Az indulás kezdetének én-reprezentációját a mester-tanítvány viszony rendszerében írható körül. Ráday halála, majd Kazinczy börtönvevei azonban átírják Kazinczy fentebbi identitását – az irodalmi nyilvánosság megeremtésében játszott szerepével Kazinczy fokozatosan átveszi a mesternek tulajdonított kultúrateremtő, kultúraformáló szerepet. Mezei Márta Kazinczy vezérszerepének identitásváltását egy olyan önkép megkonstruálásának kísérletében tételezi, „aki egyéni, erkölcsi világában is átéli az ideálok és a lehetőségek ellentéteit, a megvalósítás kilátástalan, csüggesztő erőfeszítéseit, olykor kudarcait. A problematikus, a helyét kereső én reprezentációjában fontos szerepe lesz Kazinczy megerősödött tolerancia-elvének.”⁴⁴ Az irodalmi viták összütésében formálódó én-reprezentáció egyik szegmensét az irodalmi hagyománnyal szembeni magatartásmodellek képezik.

A historia litteraria megalkotására, a szerzői nevek tisztázására, köztudatban való működésükre, olvasótáborukra irányuló törekvései a fentebbiek tükrében értelmezhetőek. Nem azt állítjuk, hogy Kazinczy nézetei Ráday fentebb vázolt kettős hagyományszemlélete ismeretében másként alakultak volna, csupán csak jelezni kívántuk a korszak hagyományképének komplex jellegét, illetve azt, hogy Ráday Kazinczyval közölt nézetei meghatározó jellegűnek tekinthetők Kazinczy indulásában. Kazinczy nézeteinek alakulástörténete ugyanis igazolni látszik a fentebbi kép polarizáltságát, a különböző irodalmi beszédmódok diszkurzív jellegét – s hogy Kazinczy hallgatása Gyöngyösinek az irodalmi hagyományból, irodalmi kánonból való kirekesztéséhez vezetett.

Zrínyi-kiadása kapcsán Kazinczy a Ráday-tanítás mentén foglalja össze újra Gyöngyösiről és Zrínyiről vallott nézeteit. Mint láttuk, Rádayval való levelezése nélkülözi a határozott véleményformálást a két költőelődéről, Ráday válaszlevelei, illetve Kazinczy kisszámú Gyöngyösi-méltatása azonban meggyőznek arról, hogy a Zrínyi–Gyöngyösi ellentétet Kazinczy a korszak két fő hagyományszemléletének szimbólumaként tételezi – jelesül a maradibbnak, konzerva-

⁴² KOCZIÁNY László, *i. m.* 190–194.

⁴³ RKt, VIII. 1200.

⁴⁴ MEZEI Márta, 1994. 89.

tívnak tételezett – elsősorban magyarnyelvűségért tisztelt Gyöngyösi-hagyományt szemben egy modernebb szemléletű hagyománykoncepcióval.⁴⁵

Mindazonáltal úgy véljük, hogy bár Kazinczy nem értesült a Ráday-Kovácsnai levélváltásról, annak vitás pontjai a korszak irodalmi beszédmódjában napirenden vannak. A Bod által említett, Gyöngyösit méltató toposzrendszer, valamint Gyöngyösinek „a’ vers írásban” való kimagasló jártassága, amelyről Ráday és Kovácsnai is értekezik, Kazinczy irodalmi nézeteiben is helyet kapnak – immár szintetizáló és átminősítő jelleggel. Kazinczy ugyanis nemcsak a Bod-féle irodalomtörténeti koncepciót véli kiegészítendőnek,⁴⁶ a Gyöngyösi–Zrínyi párhuzamot hierarchikus viszonyá átértékelve építi be kánonteremtő törekvéseibe.

Kazinczynak az 1810-es évektől kezdődően jelenik meg leveleiben az ovidiusi jelző. Ítéletében azonban – a vergiliusi hatással ellentétben – már nem a Bod-féle laudatív értelemben szerepel. Kazinczy klasszicizáló törekvésének jegyében Ovidiust Horatius és Vergilius ellenében tételezi, s Ovidius, Gyöngyösihez hasonlóan a negatív előd szerepét kapja: „Elrontotta ízlésünket a’ Murányi Vénusch’ Irója a’ maga kedves fecsegésével, és az hogy iskoláinkban nem emelkedünk a Virgil és Horátz megértéséhez, hanem annak a’ nyavalyás skávlel fityogónak Tristiájín állapodunk-meg!” – utal Ovidiusra Wesselényi Miklósnak küldött levelében 1814. december 25-én.⁴⁷ A Gyöngyösi–Ovidius negatív párhuzam későbbi leveleiben is gyakran feltűnik – véleményének igazolására világirodalmi példákat sorakozott fel, köztük Mitscherlich Ovidius-előszavára: „Ovidot a *Bugyogással* vádolja ’s azt mondja, hogy ez neki *vétke* ugyan, de az ifjak legalább azt tanulhatják belőle, mint kell *variálniok*. Azt tartja tehát egy olyan ember is mint Mitscherlich, sőt a’ mentség azt mutatja, hogy mások is ezzel vádolják; ’ Ovid elrontá a’ mi Epicusunkat Gyöngyösit, mint Seneca ugyan-ezen *vétke* által sok Predicálónkat.”⁴⁸

A Bod Péter és Kovácsnaiék által is magasztalt Gyöngyösi-verselés Kazinczy irodalmi normáinak is szerves részét képezi. 1802-ben Virág Benedeknek foglalja össze a magyar verselés ismérveit, megemlítve köztük a „Gyöngyösi ’s Zrínyi módja szerint, – *csak kadentziákra*” épülő verselési módot.⁴⁹ A Virágnak kifejtett nézetekben a „kudentziás” verseléshez nem fűz különösebb magyarázatokat, hanem azokat a magyar verselési formák történetébe tartozónak ítéli. 1807-ben azonban már a Gyöngyösi-verseléssel kapcsolatosan is határozott véleménnyel rendelkezik – s bár a „kudentziás verselésről” azt tartja, hogy „könnyebb neme a’ verselésnek nincs,” az ezen strófákban alkotó szerzőket nem fosztja meg az irodalmi babéroktól: „’s látni, hogy ha valamely költeménynek csak egy sora hozatik-elő, abstrahálván a’ szóknak poetai öszvefűzésektől, egyedül a’ Caesura támaszthatja alá azt a’ gyanút, hogy az előhozott mondás talán ugyan vers akar lenni. De minekutánna Zrini Miklós, és ő utánna Gyöngyösi István, az elmúlt századnak utolsó negyedében pedig Faludy Ferencz, Bessenyei György és Barcsai Ábrahám, a’ Palatinus Ányos, Generális és Abaúji Főispán Bárá Orczy Lőrincz, Gróf Ráday Gedeon ... versificátióknak ezt a’ két nemét nem tartották érdemtelennek, hogy rajta örökké-élendő költeményeket költsenek... végzetlenül finnyásoknak (fastidious) kellene lennünk, ha ennek zengésében gyönyörűséget nem találánk.” Igen figyelemre méltó, hogy a felsorolt irodalmi elődök közül csak Gyöngyösi és Zrínyi neve mellé fűz kritikiai hagvételű, a szerzői életmű méltatására, kanonizálására vonatkozó megjegyzést: „Az első rendbeli versnem ugyan

⁴⁵ MEZEI Márta, 1998. 98.

⁴⁶ Dessewffy többször felszólítja Kazinczyt egy magyar nyelvű historia litteraria megírására, mivel szerinte Bod könyve: „nagyon rövid, és kitetszik belőle századja’ izetlensége” KazLev XV. 408.

⁴⁷ KazLev XII. 276.

⁴⁸ KazLev XVIII. 146.

⁴⁹ KazLev II/467

régen ismeretes vala már a' Zriniás Irója ideje előtt: de ezen a' Régiek közzül ő dicsőítette-meg magát, minden bizonnal méltóbb a' szent koszorúra, mint a' szerencsés erű (der leicht hinflussende)⁵⁰ Gyöngyösi István.”⁵¹ Gyöngyösi verselésének megítélése többszörösen negatív töltetű. A magyar versrendszeren belül ugyan kijelöli helyét, hiszen azok csoportjához tartozik, akiknek munkásságát Kazinczy elismeri –Ráday és Zrínyi –, de nem tekinti Gyöngyösit Zrínyihez méltó társnak. A Zrínyi-kortárs Gyöngyösi elmarasztalt verselése nemcsak Kazinczy normatív rendszerében fogalmazódik meg. 1814-ben, Lácza Szabó Józsefnek a magyar verselési normákról írva saját nézeteinek alátámasztásaként maga is verset ír Gyöngyösi verselését követve: „Én a Vítkovichhoz írt epistolába két strófát szőttem; az első akarva nevetséges a maga csuda, tuda, Buda, dudu rímjeivel.”⁵²

Gyöngyösi-értékelésében azonban másfajta hangnemet üt meg akkor, amikor a neológusvitához az irodalmi elődök műveiből gyűjt érveket. A fentebbi levél folytatásaként már Gyöngyösi – és általa önmaga – szerepét hangsúlyozza: „de a másik olyan, hogy azt az ur által magasztalt, és nem ok nélkül, de nem a könnyen folyás, hanem a szép nyelv s poétai dikciók s neologismisok miatt, magasztalhatott Gyöngyösi sem fogná szégyelhetni; s a ki azt írta, azt gyaníthatja maga felől, hogy tőle több is kitel olyan. De az készebb semmit sem írni mint stórárt írni, noha jambusait sok olvasó versnek sem igen ismeri.”⁵³ Kazinczy Gyöngyösi-képe tehát akkor módosul valamelyest, amikor az irodalmi előd kritikái megítélése találkozik Kazinczy normatívnak ítélt szempontjaival. Kazinczy a nyelvújítási harcok során kialakított nyelvgazdagítás-normái igazolására kitűnő forrásnak bizonyultak Gyöngyösi retorikai-poétikai nézetei is.⁵⁴ Gyöngyösi-ítélete azonban nem az irodalmi előd műveinek, hanem Kazinczy nézeteinek legitimizálására irányultak.⁵⁵ A művek művészi/irodalmi színvonala továbbra sem kerül terítékre – a műfajelméleti vitáinak is csak csíráját tartalmazzák a levelek. Gyöngyösiről alkotott nézetei – a Faludi-recepciójához hasonlóan⁵⁶ – irodalmi vitáinak függvényében módosul, de ez nem fordítja vissza lényegesen Gyöngyösi XIX. századi recepcióját. Mindössze Kazinczynak arról a felismeréséről van szó, amely az irodalmi régiségek gyűjtésében és feltárásában is irányadó volt – a régiséget nem pusztán régisége miatt tekinti értéknek, hanem forrásként használja nyelvújítási vitáinak argumentumaihoz: „minden jobb Íróink Neologusok voltak, 's ilyen Zrínyi, Pázmány, Káldi Gyöngyösi, Szabó Dávid, Révai, Verseghy, Kisfaludy.”⁵⁷ Az irodalmi elődök nyelvszemlélete, a műveikben használt irodalmi fordulatok felhasználása és követése Gyöngyösi műveinek fokozottabb előtérbe kerülését jelenti. Mindez azonban a forrásként használt szerzőket nem emeli „irányt meghatározó jelentőségűnek.” Mezei hangsúlyozza – Kazinczy irodalmi elődök iránti érdeklődése, műveik, nyelvi eredményeik hasznosíthatósága a nyelvújítási harc során csak kiegészítő funkcióval bírnak, de elhatárolódik attól, hogy az irodalmi elődök irányadó funkciót kapjanak: „Ez az elhatárolódás Kazinczynál egyértelmű és széles kört átfogóan általánosított: a régiek (valamint követőik) és a modernek értékének elvá-

⁵⁰ könnyen beléfolyó

⁵¹ KazLev II. 545.

⁵² KazLev XI. 349–350.

⁵³ KazLev XI. 349–350.

⁵⁴ „'s a' Gömöri Gyöngyösi azt vallja Praefatiójában, hogy ő szókat csinált” – írja Kis Jánosnak. KazLev XII. 139. Dessewffynek írt levelében Gyöngyösi nyelvújításra vonatkozó passzusaihoz magyarázatot fűz: „Értsed ezt az időkhöz képest, mert neki nem volt semmi Philológia 's Metaphysicai ismérte.” KazLev XII. 201.

⁵⁵ Az önlegitimáló szerepre jó példa Költseyhez írt levele: „Mi tudjuk, hogy nekünk igazunk van, s hogy az van, mutatja Illyés, Zrini, Szenczi Molnár, Gyöngyösi István s még a debreczeni énekes könyv által is a *nyelv természete*.” KazLev XII. 518.

⁵⁶ MEZEI Márta, 2005, 405.

⁵⁷ KazLev XIV.223.

lasztását jelenti, az utóbbiak programmá emelésének hangsúlyozásával.”⁵⁸ A különböző irodalmi beszédmódokban kitüntetett Gyöngyösi- és Zrínyi-diskurzus az irodalmi hagyományról kialakított – eltérő – viszonyulásmódokra világít rá. A Batsányi, majd Horváth Ádám által védelmezett Gyöngyösi-recepció „a virulens hagyományok megújításában,” egy zárt hagyományrendszer keretei között⁵⁹ érhető tetten, amelyben az irodalmi hagyomány nem kérdőjeleződik meg, s amelyben az élő költői hagyomány megtestesítői az előző korszak nemzedéke volt. Míg a vergiliusi jelzővel társított, Zrínyi által képviseltetett hagyományos szemléletet a hagyománnyal való szakítás és hagyományteremtés határozta meg. Lényeges jegye ugyanakkor a jelzett hagyományos szemléleteknek, hogy a vitapartnerek a Kazinczy-levelezés indulásakor még azonos előfeltevés-rendszerrel indultak: az irodalmi nyilvánosság, a kultúraformálás időszaka azonban az egykoron azonos nézőpontú levelezőtársak literatúra- és barátságfogalmára is döntő befolyással volt. Gyöngyösi legfőbb védelmezője – Batsányi mellett – az a Horváth Ádám lesz, akinek barátsága Kazinczy első korszakában szintén meghatározó jellegű. Ugyanakkor tény: a korszak irodalmi beszédmódjában kevés szó esik a Gyöngyösi-művek esztétikai normákkal való szembesítéséről. Kazinczy leveleiben egyszer sem esik utalás arra, hogy tudomása lenne a Gyöngyösi-művek XVIII. századi kiadásainak szétírt/romlott jellegéről. Nem találunk utalást arra nézve sem, hogy milyen Gyöngyösi-kiadásokat ismer. Egyedül Dugonics kiadásáról tudósítanak levelei, először a brünni fogságból írt leveléből derül ki, hogy tudomása van megjelenéséről.⁶⁰ A kiadásról ugyan többször ítélik, de leveleiből nem derül ki, hogy Dugonics kiadópolitikáját vagy szerkesztői elveit bírálja-e – s az esetek többségében a Zrínyi-kiadástervezet ellenpéldájaként említi.

A korszakot uraló irodalmi toposzok különböző előfeltevés-rendszerbe épülésének tulajdonítható, hogy a Gyöngyösi-hagyományról azonos szóhasználattal élő kortársak egymásnak lényegesen ellentmondó következtetésekre jutnak. Ezért véltük úgy, hogy Kazinczy Gyöngyösi-recepciója csak a korabeli irodalmi viszonyok kontextusában vizsgálható meg teljességében. A Ráday–Kovácsnai nézetek ismertetése adalék lehet a korabeli Gyöngyösi-recepció összetettségének ábrázolásához. A kialakult irodalomtörténeti kánon Kazinczy elitélő Gyöngyösi-képét rögzítette – Zrínyi ellenében, s Gyöngyösi művei fokozatosan kiszorultak az irodalmi kánonból.

Gyöngyösi utóélete kísérteties hasonlóságot mutat Faludi utótörténetével. Mint Mezei Márta megjegyzi⁶¹ Faludi költészete a különböző irodalmi beszédmódok argumentumainak forrásává váltak, amelyek a különböző viták során pro és kontra érveket egyaránt szolgáltatottak. Mindkét szerzőt Batsányi veszi védelmébe – az „erőszakos reformátor”⁶² Kazinczy ellenében. A két költőelőd utóélete szempontjából azonban igen lényeges különbségnek tekinthető Batsányi 1824-es Faludi-kiadása – Gyöngyösi művei az 1864–65-ös Toldy-kiadással lépnek be újra az irodalmi köztudatba, ekkor már teljesen megváltozott irodalmi normák keretei között.

Gyöngyösinek a XVIII. század 70-es 80-as évtizedéig tartó népszerűsége Kazinczy fellépésével tehát fokozatosan háttérbe kerül. A különböző irodalmi beszédmódok párhuzamba állítása ugyan azt jelzi, hogy az 1810-es évekig a Gyöngyösiről szóló értekezések még helyet kapnak a különböző diskurzusokban (Baróti Szabó Dávid, Batsányi), de megítélése fokozatosan

⁵⁸ MEZEI Márta, *i. m.* 415.

⁵⁹ Debreczeni *Első folyóirataink: Magyar Museum I-II*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004, 22. (Csokonai Universitas Könyvtár)

⁶⁰ 1797 novemberében Kis Jánosnak „Gyöngyösinek verseit kiadta é, a’ mint szándékozott, Dugonics? És mi új munkák léptek nálunk napfényre, mióta sanyargunk?” *KazLev II.* 421.

⁶¹ MEZEI Márta, *i. m.* 416.

⁶² KERESZTURY Dezső–TARNAI Andor (s.a.r.), 1956. 75–79.

irodalmi polémiák keresztüzébe került (Földi János, Versegly). A kánonalakító Kazinczy literatúraszemlélete egyre távolabb kerül a „fecsegő Gyöngyösi” retorikai-poétikai nézeteitől, művei fokozatosan az irodalmi kánon perifériájára szorulnak. A vita záró akkordjait az 1820-as években követhetjük nyomon. A kezdeti nagyszámú vitatábor rendre lemaradozik, egyre ritkábban említik Gyöngyösi nevét. Nem túlzott talán az a vélekedés, hogy az 1820-as években már két írástudó – nem minden személyeskedéstől mentes – vitájává fajul a Gyöngyösi-corpus. Kazinczy, a vita lezárásképpen 1821 után egyre kevesebbet beszél Gyöngyösiről, s akkor is a korábbi ítéleteit ismétli meg. A Gyöngyösi-hívek és -ellenségek közti vita kiegyensúlyozott mérlegelése Arany *Koszorúban*⁶³ megjelent tanulmányáig várat magára.

The Conception about Tradition of the Literary Correspondence. From the literary correspondence we can obtain knowledge about the literary tradition and the applicability of the studied period (1760–1848.) My study aims at Kazinczy’s correspondence which essentially determined the period’s scale of values; it tries to examine the texts related to the traditions of literary history. In the first place it studies the 18.-19th century reception of the inspiring poets, István Gyöngyösi and Miklós Zrínyi. The main points of my research are directed towards the tradition-concepts of the epistles: these letters are inferred as a sphere of communication of the literary standard language. The main questions of my study are: in what kind of textual corpus could the discourse about Gyöngyösi and Zrínyi be adjusted to; how can certain poets’ concepts of poetry determine the canonizing process; in what way can we apply the tradition of literary history to the examined period, and along what kind of strategies of reading is demarcated Gyöngyösi’s and Zrínyi’s place in Hungarian literary history.

⁶³ S. VARGA Pál, 1998., 193–207.

A polihisztor viselkedéshagyomány erdélyi magyar tudósok körében

Az „utolsó erdélyi polihisztor” szószerkezet Brassai Sámuel nevével fonódik össze nem csupán a tudós egykori tanítványai, ismerősei emlékezetében, hanem Mikó Imre azonos címet viselő monográfiájában és a különböző szakirodalmi munkákban.

Brassai tanítványa, Hermann Ottó is utolsó polihisztor.¹ A már állandó szerkezetű minősülő szókapcsolat egy tudósi beállítódás végét jelzi, és ez a vég időben a huszadik század első fele. „Tudománytörténeti értelemben [a polihisztor] csak annyit jelent, hogy az illető olyan tudományágakat művelt párhuzamosan vagy pályafutásának egymást követő szakaszaiban, amelyeket mai tudományképzünkben nem szoktunk összekapcsolni. Olyannyira nem, hogy e különféle tudományokat csak különböző egyetemeken lehet elsajátítani.”²

Bár nem kapcsolódik szorosan a konferencia témaköréhez, kutatásom elsősorban arra világíthat rá, hogy milyen szocializációs tényezők befolyásolják, hogy egy, a korábbi időkből öröklött viselkedéshagyomány milyen mintáit vállalják a későbbi tudósok, hogyan minősül át a XIX. században a tudományokkal való foglalkozás, melyek a tudós-lét ismervei, a tudós milyen értelemben tekinti magát tudósnak vagy akár polihisztornak, egy közösség kit ismer el tudósként és azt hogyan teszi. Mindezt Brassai Sámuel életpályáján vizsgálom egy hosszabb kutatás keretében. Dolgozatom tehát részleteiben fedi le a kérdéskört,³ és fogalmaz meg újabb problémákat.

A XX. században a Magyar Tudományos Akadémia *A múlt magyar tudósai* címmel monográfiasorozatot adott ki, amelynek CD-ROM-változata keresőprogrammal rendelkezik. E program a polihisztor szót 21-szer azonosította a monográfia-sorozatban. A kismonográfiák szerzői esetenként polihisztorokat mutatnak be, vagy a különböző tudósok bemutatásakor kerül elő a polihisztor fogalom, illetve ekkor értelmezik a fogalmat. A 21 találatból a következő adatokat sorakoztathatjuk:

Barna Ferdinánd (Nagykároly, 1825. máj. 23. – Bp., 1895. júl. 21.): nyelvész, műfordító, könyvtáros, az MTA I. tagja (1868).⁴

Bolyai Farkas (1775–1856. nov.20.) polihisztor, fia: Bolyai János (Kolozsvár, 1802. dec. 15. – Marosvásárhely, 1860. jan. 27.): minden idők egyik legeredetibb gondolkodású matematikusa.

Csengery Antal (Nagyvárad, 1812. jún. 2. – Bp., 1880. júl. 13.): reformpolitikus, publicista, közgazdász és történétíró, az MTA tagja (I. 1847, r. 1858, ig. 1870), kiváló esszéista és közéleti polihisztor.

Herman Ottó (Brezsnóbánya, 1835. jún. 26. – Bp., 1914. dec. 27.): természettudós, néprajzkutató, polihisztor, politikus.⁵

¹ LAMBRECHT Kálmán, 1920.

² BÉKÉS Vera, *Magyar tudósok és intézmények a modernitás kihívásában* = BÉKÉS Vera, 2004, 8.

³ E rész kutatást a Domus Hungarica Junior ösztöndíja tette lehetővé.

⁴ „Kissé polihisztorszerű jelenség. De már egy olyan korban, amelyben a polihisztor nyilvánvalóan korszerűtlen tudóstípus, s még Magyarországon is húsz-harminc évet késett sok mindent egybeötvöző tudományával. A tiszta, egyetlen tudományágat képviselő tudósok viszont kíméletlenül félresöpörték útjukból az általuk művelt szakmához csak felében, harmadában értő (s ebben sem eléggé szakszerű) kollégákat.” DOMOKOS Péter, *Barna Ferdinánd = A múlt magyar tudósai*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1991. CD-ROM

⁵ „Mert végül mégiscsak polihisztor volt, a szónak abban az értelmében, hogy akár ornitológusként a madarakról, akár etnográfusként a halakról írt, korának szétföredezett világa az ő szemében csodálatos egységnek tetszett. A teljes világot

Hunfalvy Pál (Nagyszalók, 1810. márc. 12. – Bp., 1891. nov. 30.): nyelvész, etnográfus, az MTA tagja (l. 1841, r. 1858, ig. 1883).⁶

Kállay Ferenc (Debrecen, 1790. dec. 2. – Buda, 1861. jan. 1.): jogász, őstörténész, az MTA tagja (r. 1832), polihisztoralkat.

Korach Mór (Miskolc, 1888. febr. 8. – Bp., 1975. nov. 29.): vegyész mérnök, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1956, r. 1958), Kossuth-díjas (1958).⁷

Thewrewk Emil, Ponori Török (Pozsony, 1838. febr. 10. – Bp., 1917. febr. 23.): klasszika-filológus, műfordító, egyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1872, r. 1884, t. 1906); József fia, Thewrewk Árpád és Török Aurél testvére.⁸

Decsi Sámuel (1742–1816) orvos és polihisztor, a bécsi Magyar Kurir szerkesztője, és Martinus Fogelius hamburgi polihisztor Sajnovics Demonstratioja kapcsán.

Wartha Vince (Fiume, 1844. júl. 17. – Bp., 1914. júl. 20.): kémikus, műegyetemi tanár, az MTA tagja (l. 1873, r. 1891).⁹

Tíz név tehát, amelyből kettő korábbi, egy pedig későbbi, mint a XIX. század. Azaz valami-féle folyamatosságát mutatja az ilyen típusú beállítódásnak. Fiume, Pozsony, Debrecen, Breznóbánya, Nagyvárad, Nagykároly, Bolya azok a helységnevek, ahonnan származnak, viszont többségük Budapesten (vagy előtte Budán) hunyt el. Ez a pár adat azt is megmutatja, hogy a XIX. század bővelkedett polihisztorokban. Ezek a tudósok születési helyüket elhagyva, nagyrészt a fővárossá, centrummá alakuló majdani Budapesten találtak megélhetést. Másik közös jegyük, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. Ha gyors következtetésre vállalkozunk, akkor a tudósi életmód (külső) feltételei e kis adatokkal operáló statisztika szerint: a fővárosi lét és az akadémiai tagság.

Mielőtt megvizsgálom Brassai Sámuel helyét ebben a közegeben, a statisztikai adatoknál maradva, utalok Tigyi József tanulmányára, amelyben a „hol teremnek az akadémikusok?”-kérdésre ad választ.¹⁰ Glatz Ferenc 2003-ban megjelent, *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002* című három kötetes művét használja forrásként, szempontjai pedig a következők: születési hely, szakmák gyakorisága, a taggá választás kora, az életkor, a társadalmi összetétel, az olyan jeles nemzetközi tudományos elismerések, mint a Nobel-díj. Forrásai alapján is hangsúlyozódik Budapest kiemelkedő szerepe a tudósi életpályákban, valamint azt érzékeli, hogy a vidéki, kistérségi populációból „termett” akadémikusok száma kissé meghaladja a budapestiekét. Szempontomból az életkorra vonatkozó adatok a legtermékenyebbek,

akarta egyszerre több oldalról, többféle tudománnyal megismerni. S ha a tudományok mégis versenyeznek érte, azért teszük, mert életének egyes szakaszaiban komplex érdeklődése más-más területeket vett munkába.” KÓSA László–KEVE András–FARKAS Gyula, 1971.

⁶ „Hunfalvy még nem volt a szó mai értelmében vett szaktudós, de munkásságával számos szaktudomány önállósodásához járult hozzá. Az ő polihisztor-sága a szakosodás korszerű igényének ekkor [1862-ben] már kevésbé felelt meg.” DOMOKOS Péter–PALÁDI-KOVÁCS Attila, 1986.

⁷ Vö. POLINSZKY Károly, 1988. 633–637.

⁸ „Thewrewk sokkal közelebb állott a polihisztor tudós típusához, mint a század második felének szakemberéhez. [...] Thewrewk maga is érezhette, hogy Budenz a korszerű, a kor színvonalán álló szaktudós volt, ő pedig ennek a követelménynek, melyet, mint dékáni beszéde mutatja, maga is elfogadott, nem tud teljesen megfelelni.” RITÓÓK Zsigmond, 1993.

⁹ „Wartha Vince, egy bizonyos magyar tudományos hagyomány szellemében, meggyőződéses polihisztor volt. Kb. 670 publikációjában az egymástól legtávolabb álló, sokszor meglepően bizarr témákat találjuk.

Ez a káprázatos ismerettömeg, azonban nem volt egy összevissza tűzijáték, szilárd, természettudományos alapossággal tárgyalta a kérdéseket, eleven, szerves összefüggésükben, amihez szilárd vázat alapos kémiai és fizikai, sőt fizikokémiai műveltsége adott neki. Ez a mindennel összefüggő szemlélet tette elevenné, művészien érdekessé előadásait épp úgy, mint írásait.” KORACH Mór–MÓR László, *Wartha Vince*, 1974.

¹⁰ TIGYI József, 2006=3., 344. [<http://www.matud.iif.hu/06mar/tigyj.pdf> –2006. október 3.]

ugyanis ezek alapján Tigyi megállapítja, hogy 40 éves kor alatt négy tagot választottak meg: Brassai Sámuel, Cserna Jánost, Pólya Györgyöt és Thinemann Tivadart.¹¹ Az Akadémia keretében leghosszabb időt eltöltő akadémikusok sorában az első a száz évet megért polihisztor Brassai Sámuel a hatvan évével, a második a 98 évet megért matematikus Pólya György 59 évével, a harmadik helyen holtversenyben 58 évvel Cserna János író és Thinemann Tivadar nyelvész szerepel. Amint látjuk e két szempont adatai egybeesnek, ami akár a véletlen játéka is lehet, de a hosszú és aktív élet hozadéka is. Életkort tekintve, első helyen Wolsky Sándor biológus áll 103 évvel, a második Brassai Sámuel polihisztor 100 évvel és a harmadik Pólya György 98 évvel.¹² Amíg az első forráscsoportomban csak utalásszerűen, más tudósok életrajzában találkozunk Brassai névével, addig az akadémiai tagságot vizsgáló tanulmányban kiemelt helyet foglal el főként hosszú életkora miatt. Megjegyzendő, hogy születési dátuma illetve életkora bizonytalanságát az életművet vizsgáló munkák a százéves életkor hangsúlyozásával oldják fel, és ritkábban utalnak 1800-ra, esetleg a 97–98 évet élt Brassaira. A századik életév betöltése, illetve meghaladása azért is tűnhet gyanúsnak ebben a vonatkozásban, mert nincsen közvetlen információnk erről. Kőváry László kolozsvári történész, a tudós barátja jelenti ki, hogy a súlyos betegen fekvő tudós szavait úgy értelmezte, hogy az betöltötte volna a 100. évet.¹³

Nem csupán a hosszú élete, hanem elméjének tisztasága, hihetetlen memóriája és tudásának mennyisége, minősége is növeli a körülötte kialakuló csodálatot. Ez azért is fontos lehet, mivel megtörténhet, hogy Brassai esetében nem annyira munkássága a kultuszképző erő, hanem éppen személyisége, emberi kapcsolatai, no meg a hosszú élete. Ezért nem gond tisztelői számára, hogy tudósként mennyire relevánsak megjegyzései, hiszen a polihisztor beállítódás csak táplálja a kultuszt. Életrajzírói pedig azon fiatalok közül kerülnek ki, akik Brassai körében nőttek fel, tanítványai voltak, barátai, vagy azok gyermekei.

A tudományok nesztoraként emlegetett Brassai Sámuel (Torockó/Torockószentgyörgy, 1797/1800 – Kolozsvár, 1897) százada tudományos életének sajátos alakja. Hosszú időt felölő munkássága már az 1860-as években, de napjainkban is nehezen értelmezhető, mivel több tudományágban, több nyelven tette közzé felfedezéseit, véleményét, szakmai megállapításait, kifogásait.

Szilágyi Márton az irodalomtörténet és társadalomtörténet kapcsolatát vizsgálva hívja fel a figyelmet az irodalomtörténetírás és biográfia viszonyára.¹⁴ Az írói életrajzok új forráscsoportokkal kiegészítve már nem csak tények dokumentálását, leírását jelentik, hanem az írói ambíciókhoz társuló életformákra is rávilágítanak. Például az írók családi háttere mobilitási stratégiákat, társadalmi szerepeket tárhat fel. Ezért lesz fontos dolgozatom szempontjából Brassai családtörténete, szocializációja, neveltetése, felekezetiisége, mivel mind összetevői tudóssá formálódásának, életpályájának. Ugyanakkor a korábban említett tudósi életpályák viszonyítási pontként, analógiákként szolgálhatnak.

¹¹ Az egyedüli húszéves korban tiszteleti tagnak felvett Rudolf trónörökös kivétel, ő pártfogó tag volt. A két 22 éves korban felvett Eötvös József író (politikus) és a rendkívül viharos életet élt Tóth Lőrinc jogász volt a legfiatalabb levelező tag. L. TIGYI, *i. m.*

¹² Vö. uo.

¹³ Százéves életkora vita tárgyát is képezte Kőváry László és a Non: quis? Sed: quid? álnéven vitatkozó Szamosi János között = Erdélyi Múzeum 1897, 337–338, 581–583.

¹⁴ SZILÁGYI Márton, 2006, 567–578. [jav. kiad.]

Családtörténeti felvezetés

A legátfogóbb, monografikus Brassai-életrajz¹⁵ részletesen közöl, elsődleges forrásokat is felhasználva, családtörténeti adatokat. Esetenként sikerült újabbakkal kiegészíteni Boros György adatait, jelzem, ahol ezt teszem.

Esetünkben jelentéssel bír a családnév. A család férfi ágának származási helyét jelöli. Torockó jelentős kereskedelmi központként, bányavárosként vonzotta a régióba más vidékek (főként szász) lakosait, de unitárius particulája is célpontként szolgált főleg a székelyföldi magyar unitárius diákok, de az aranyosvidéki román fiatalok számára is. Boros György kutatásai alapján Brassai apai nagyapja a lutheranus vallású Brassói W. János néven szerepel a halotti anyakönyvben 1757. április 17-én.¹⁶ Családjával, szüleivel kapcsolatban csak feltételezésekre lehet hagyatkozni. A Torockóra betelepülő szász asztaloslegény gyermekei közül csak annak az élettörténetére figyel Boros, aki Brassai Sámuellel kapcsolatba hozható. Így Brassai Jánosra, aki a torockói-torockószentgyörgyi Vernes családba házasodik, apja mesterségét folytatja. Harmadik gyermekük éri meg a felnőttkort, s az nem más, mint id. Brassai Sámuel, akit 1764. április 30-án keresztelnek meg. Boros információi szerint 1765-ben meghal a családfő, s az anya egyedül neveli gyermekét. Az első két generáció tehát a betelepítés, beházasodás, felekezésváltás, a családi mesterség továbbörökítésének stratégiáját választja.

Id. Brassai Sámuel nem követi apja mesterségét, hiszen iskolázottsága megfelel a kor szokásainak: a torockószentgyörgyi particula elvégzése után a kolozsvári unitárius kollégiumban a poezis után, filozófiai osztályba lép, majd logikát és görög nyelvet, katechézist tanul, togatus lesz belőle. Utána geometriát, német nyelvet tanít, 1789-től rector / iskolamester Torockón, ahol a lányok neveltetésére is gondot fordít, de énekes és paphelyettes.¹⁷ Tipikus életpálya az övé (mely életpálya apja beházasodása, anyja felekezétsége a hely szokásai által meghatározott) addig a pontig, amíg tanítói elkötelezettsége révén el nem tér a gyakorlattól, és három év után nem jelentkezik papi állásra. Az 1790-es években több adásvételi szerződés megfogalmazója, neve és pecsétje¹⁸ együtt szerepel a „confimáló” – Gregorius Kontz Nobilis vo.N. Solymos – majdani apósáéval.¹⁹ Értelmiségiként, iskolai tanítóként tehát jegyzői, hitelesítői szerepet is betölt.

1810-től torockószentgyörgyi rector, majd helyi lelkész, de például a torockói particula vizsgáztató bizottságának is tagja Sebes Pál rector és a helyi lelkész mellett.²⁰ A szakmai paradoxonként is értelmezhető pályaváltoztatás – miszerint a tanítóságot választó id. Brassaiából lelkész lesz – szociális hálójával, családalapításával magyarázható, ugyanis 1794. december 31-én feleségül veszi a kissolymosi Koncz Gergely Krisztina lányát.²¹ A székely nemesi családból származó feleség apja egyházi író, „híres pap és kítűnő esperes”²² elhunyt, a papi szék megüresedése tiszteletből is arra serkentette a torockószentgyörgyi gyülekezetet, hogy id. Brassait lelkésszé válassza.

¹⁵ BOROS György, 1927.

¹⁶ Vö. BOROS 1927, 14.

¹⁷ BOROS György 1927, 12–37.

¹⁸ A pecsétnyomón két oroszlán emel koronát a BS monogram fölé. Id. Brassai Sámuel fia, a tudós is ugyanezt a pecsétet használja levelei zárolásakor.

¹⁹ Vö. Torockói lakosok szerződései [A kéziratok lelőhelye: MTAK Kt. Ms 5077/ 142,143, 144]

²⁰ Vö. A torockói iskola [a kéziratok lelőhelye: MTAK Kt. Ms5084/100, 5084/104]

²¹ *I. m.* 21.

²² Uo.

1827-ben kerül át majd Szentmihályfalvára id. Gedő József közbenjárásával. Tanítói, de lelkészi pályáját a bevett szokástól való eltérés mellett, a helyi közösségekkel kialakuló állandó konfliktusok jellemzik.²³ A normáktól való eltérést csak megerősíti halálának rendkívülisége. Dr. Pázsint Mihály Alsó-Felsőszentmihályról írt kéziratos falumonográfiájának²⁴ lelkészi névsorában a következők olvashatók: „78 esztendőket élt tisztelendő Brassai Sámuel úr, e nemes eklézsiánk érdemes papja, égitűz által üttetvén meg, holt meg április 11én és temettetett 13-ik ápr.” A villámcsapás mint természeti jelenség vet véget nem természetes módon az apa életének.

Ez esetben tehát a bányaváros oktatási kínálata mozdítja ki a hagyományos mesterség követését, és a felekezeti intézményhálózat kiépültsége teszi lehetővé a társadalmi mobilitást és felemelkedést is. Ráadásul a házasság intézménye a Brassai-férfiak számára társadalmi pozícióváltást is jelent, feleségeik révén ágyazódnak be az unitárius Torockó és Torockószentgyörgy társadalmába.

Koncz Krisztina férje mellett tanít az iskolában, ismeri a latint, majd megtanulja a német nyelvet. Mindketten olvasnak, a férj szeret filozofálni. Művelt, a felekezetével a legszemélyesebb viszonyban levő családban nevelődik az ifjú Brassai egyetlen gyermekként, hiszen nővére 20 évesen meghal. Otthon, apja neveli, nem jár iskolába, csak iskolalátogatóba. Boros a Brassai életrajzban a hiteles forráskezelés mellett gyakran bocsátkozik metaforikus képi elbeszélésbe. Egy ponton így fogalmaz Brassai iskolázottságával kapcsolatban: „az ő lelke himporát nem törölték le az iskola falai. Szárnya könnyű és gyors mozgását nem akasztotta meg a pedans iskolai rendszer. Ő úgy látott, úgy hallott mindent, ahogy az eredeti forrásból szemébe vagy fülébe jutott.”²⁵ Tehát a tiszta, természetes módon, mindenre nyitottan és a család melegségében történő oktatás ez esetben az intézményesített oktatás ellenében mutatkozik meg, és a főúri családokban honos magánnevelésre emlékeztet. A családban tehát az olvasáskultúra, a tudatos egyházi élet, a felekezetiesség, s éppen az unitarizmusnak köszönhetően a szabadelvűség közege formálta Brassait. S nem kevés mértékben az oktatásközelség, szülei pedagógusi elhivatottsága, a filantropizmus.

„az ő lelke himporát nem törölték le az iskola falai”

Egy, 1822. július 6-án kiállított Testimonium Scholasticum adatozza Brassai iskolázottságát. Az OSZK Kézirattárában található latin nyelvű dokumentum²⁶ szerint 1813. szeptember 13-án veszik fel a kolozsvári Unitárius Kollégiumba a torockószentgyörgyi Brassai Sámuel orátornak. Latin irodalmat, antropológiát, logikát, metafizikát, kémiát, német nyelvet tanul eminens diákként. Első geometriából és algebrából. Az adatok 1819-ig terjednek, amikor megszakítja tanulmányait, illetve külsős hallgatóként van jelen. (A tanárok kézírásával, és az intézmény pecsétjével hitelesített bizonyítvány szerint az unitárius vallású Brassai 1822-ben 22 éves).

Az iskolában is nagyfokú szabadságot élvez, a vele való kivételezés – tehetsége és tudása – miatt lehetséges. Társaitól eltérő módon kerül kapcsolatba a tudással. Másféle tapasztalatokat szerez, ezért magától értődik különvalósága. Kollégiumi tanárai annak ellenére, hogy

²³ BOROS György 1927, 23, 24, 29.

²⁴ Egyházközségi monográfiák II/12. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára- köszönöm Dimény József lelkésznek az információt. Illetve BOROS 1927, 34.

²⁵ BOROS György 1927, 44.

²⁶ Testimonium Scholasticum (A kézirat lelőhelye: OSZK Kt. Analekta)

Brassai absolutoriumot tesz, históriából (cronologia) megengedik neki, hogy ne vizsgálzzék. Ugyanakkor 1837-ben, amikor ő maga lesz tanár az unitárius kollégiumban, székfoglaló beszédét a történetírásról tartja, majd tanítja ezt a tárgyat – sajátosan – magyar nyelven, míg a földrajzot, fizikát, kémiát és matézist latinul. Ha az iskolai rendszer felől tekintjük át Brassai pályáját, akkor mintakövetésről beszélhetünk, apja, de az unitárius fiatalok mobilitási stratégiáit választja, bár bizonyos ponton eltér mindettől. Megszakítja tanulmányait, nem választja az egyházi hivatást vagy a külföldi peregrinációt,²⁷ ami az apai életpálya túllépését jelentené, a társadalmi felemelkedés lehetősége lenne, hanem másfajta mintákhoz igazodik, magántanár lesz főúri családoknál. Ez a másfajta minta is gyakori a XIX. század első felében. Brassai egyik 1850–51-es lapvállalkozását, a *Fiatalság barátja* című gyermeklapot vizsgálva derült ki, hogy a lap munkatársai²⁸ nagyrésze pályájának bizonyos szakaszán magánnevelő, majd intézeti vagy kollégiumi tanár. Nem véletlenül ilyen hangsúlyos az analóg életpályák jelenléte ebben a vállalkozásban, hiszen a gyermeklap profilja, a közös szakmai érdeklődés, a pedagógiai tapasztalat, a személyes szakmai vagy felekezeti kapcsolatok jogositják fel erre a munkatársakat, viszont ezek az analógiák az oktatás intézményes kereteiből kilépő fiatalok megélhetési stratégiáinak egyikére, a magánnevelősködéskedésre mutatnak rá, de arra is, hogy az intézményes keretek közé szerveződő oktatás mellett tovább élnek a korábbi lehetőségek, preferenciák.

Az egyedülálló férfi

Ha visszagondolunk a Brassai család történetére, akkor Sámuel esetében a házasság intézménye tartogathatna változást a szocializációs modellben, viszont ez nem következik be. Az apa halálakor kb. 37 éves Sámuel számára a családot édesanyja jelenti 1862-ig, haláláig. Utána egyedül éli agglégény életét.

Martine Ségalen francia családpszichológus történetileg tekinti át a családstruktúrákat, típusokat, de az egyedülálló (le célibat) kérdését is.²⁹ Az egyedülállóság népeszsabályozó funkciót tölt be a társadalomban, és nők esetében problematikusabb, sőt Segalen szerint a házasság a nők számára létrehozott intézmény, amely a női státus teljességének elérését biztosítja. A férfiak számára bizonyos szakmák esetében akár követelmény is lehet az egyedülállóság, lásd például a katonai vagy az egyházi cölibátust. Kornis Gyula a tudós lelki alkatát vizsgálva állapítja meg, hogy „a tudós kutató szeret anyagi és társadalmi szempontból is független ember, *independant gentleman* lenni: erre hajtja az ész autonómiája.”³⁰ Felsorolja

²⁷ Brassai nem volt peregrinus diák, viszont például egy 1844-ben Nagy Péterhez, a kolozsvári reformáuts lelkészhez írt levelében – Nagy Péter 1842–43-ban a göttingai egyetemen természettudományi és természettan tanított, és nem véletlen, hogy miről és hogy éppen neki számol be Brassai –, Berlin–Halle–Lipcse–Braunschweig–Göttinga–Frankfurt–Párizs útvonalon megtett utazásáról számol be, (természet) tudósokat és intézeteket látogat meg, néhol hosszabb ideig időzik. Egy helyen ezt írja: „valamit tanultam is benne[mármint Francke halléi intézetében–kiegészítés általam, B.T.], mit most előadni hosszas volna: majd megbeszéljük, ha Isten is úgy akarja.” [A kézirat lelőhelye: MTAK Kt. Ms 4745/107.]

²⁸ Szinyei József írói életrajz-gyűjteménye alapján a munkatársak születési éve és (fiatalkori) foglalkozása: Csengery – 1822, Szőnyinél tanár, Emödi – 1819, Tisza László, Kálmán és Lajos nevelője, Gönczy – 1817, Dráveczky-fiúk nevelője, Gyulai (1826), Pataki Dániel, Bethlen János gyermekeit neveli, pesti intézeti tanár, Jókai – 1825, író, Kriza János – 1811, Maier – 1813, Sennyey-fiúk nevelője, a pedagógia tanára, az összes pesti iskola igazgatója, Mentovich – 1819, id. Szász Károly fiát, majd Kemény Lászlót tanítja, Nagykörösön, majd 1856-tól Marosvásárhelyen tanár, Nagy – (Lajos?) – 1828, unitárius tanár, Tárkányi – 1821, miskolci pap, Vas Gereben – 1823, zsidó fiúk nevelője Pápan, népszerű elbeszélő, Varga János – 1804, nevelő.

²⁹ SEGALEN, Martine, 1993.

³⁰ KORNIS Gyula, 1943, 70. [1. kötet]

a tudós tulajdonságait is, melyek egyike az aggregénységre való hajlam, viszont „az aggregénység szakkbúvár sokszor elsavanyodik, örökös magányában lelkileg kiszárad.”³¹ Hogy mindez mennyire érvényes Brassai kapcsán, kevés forrásunk van rá, ő maga sohasem nyilatkozott erről, nem jegyzett fel semmit ezzel kapcsolatosan, viszont életét percnyi pontossággal tervezte meg és élte le, a pedagógusi és tudományokkal foglalkozó munkúnak szentelte. Számára kevésbé problematikus a cölibátus, főként, mert édesanyja társaságát sokáig élvezte, öregkorára (kb. 62–65 éves korától haláláig, 35 évig) marad egyedül, amikor középiskolai, majd egyetemi tanári fizetéséből, publikációs jövedelméből él meg, sőt pénzéből diákok támogatására is futja.³²

A férfiak új pszichológiájának teoretikusai a férfi családi szerepeire koncentrálva, az apaságot a személyiségfejlődés szakaszaként értelmezik. Dr. William S. Pollack tanulmányában így fogalmaz: „számos olyan férfi van, akinek valamilyen ok miatt soha nem lesz arra lehetősége, hogy megélje, milyen a saját gyermekei apjának lenni. Mindenesetre ez nem ok arra, hogy az elég jó apaság képessége ne kerülhessen felszínre bennük, és ne kerülhessen kifejezésre. Arra a fogalomra utalok, ami közel áll Erikson generativitás fogalmához: egy gondoskodó, támogató mentor szerep a fiatalabb «másik» irányába, amelyben a gondoskodó idősebb férfi, mint elég jó szülői gondoskodást végző személy élheti meg magát.”³³ Ez a megállapítás esetünkben is érvényes, hiszen a tudós idővel „Brassai bácsiként” válik népszerűvé ismerősei, tanítványai számára. „Nem lett volna teljes az öröm, melyet mi, –kiránduló írók és művészek–Kolozsvár látásakor éreztünk, a megható kép, mely e történelmi város ősepületeiről, tősgyökeres népéről lelkünkben fönmaradt, ha Brassai bácsi patriarhcális alakja mindakettőt ki nem egészíti.” – írja Váradi Antal 1887-ben.³⁴ Idővel tehát a fiatalabb generáció számára Kolozsvár védjegyeként mutatkozik meg a történelmi múlt mellett a patriarchális tudós alakja. Azé a tudósé, aki szelíd tekintettel fogadja látogatóit.

Vendéglátó és apai szereplehetőségének egy másik összetevője, hogy gondoskodik tanítványai, támogatóitjai tanulmányi helyzetéről, de elhelyezkedésükről is.³⁵

Pierre Bourdieu a „férfiuralom”-ról értekezve fogalmaz úgy, hogy: férfinak lenni a *vir* értelmében a *virtus* eszményének való megfelelést feltételezi; tanúbizonyságot kell tenni a férfiasságról, amely a nőiesség ellenében konstruálódó viszonyfogalom; összetevői a nemző-képesség, a társadalmi rátermettség, a harckészség.³⁶ Mivel Brassai soha nem kötött házasságot, gyermekei sem születtek, férfiassága kimunkálása nehezebb, mint a családalapítóké.

³¹ KORNIS Gyula 1943, 98.

³² Lásd pl. A kolozsvári Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára Brassai-hagyatékában az ezzel kapcsolatos levelezést: a támogatottak köszönő leveleit, vagy a Brassaitól felvett különböző kölcsönök ügyét, hogy ez utóbbiból csak egyet említek, Gönczy Pál magánintézeti nevelő, majd közoktatásügyi minisztériumi hivatalnok több ízben kér kölcsön Brassaitól, s nehezen törleszti adósságait, hasonlóképpen fia, Gönczy Béla, aki Brassait keresztapjának szőli leveleiben.

³³ Dr. POLLACK, William S, 2003 [2004], 112.

³⁴ VÁRADI Antal, 1887, 321–324. Váradi leírja Brassai lakását is, amelynek falait Széchenyi István, és Erkel Ferenc arcképe díszíti. Úgy gondolom, hogy jelentésszerű, hogy kinek az arcképeit tartja Brassai arra érdemesnek, hogy kifüggesse. A régi jóbarát, zeneszerző mellett a reformert.

³⁵ Az UEGyL-ban található Brassai-levelezésből megtudjuk, hogy Csiki István és Marlin Molly rajztanulmányait támogatja, sőt Molly többször felkéri, hogy ügyében járjon közbe Eötvösnél, majd Wlassicsnál a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban.

³⁶ Vö. BOURDIEU, Pierre, 2000, 59–62.

Harc a tudományok mezején

Brassai harcokészége nem mérhető a megívott győztes párbajok sokaságával, egyről sem tudunk; csupán szimbolikus értelemben, tollával harcol, vitákat kezdeményez – csipős-ironikus hangnemből. Ha megnézzük ezeket a vitákat, akkor időben a kor legfontosabb kérdéseihez szól hozzá, így 1832-ben Széchenyi István munkáinak megjelenésekor annak bírálóját vádolja, 1833-ban Szilágyi Ferenc *Klió*-járól ír, de ekkor Szilágyi épp a hozzászólás hitelessége miatt vág vissza, Brassait dilettánsként kezeli, mivel nem írt eddig történelmi munkát, s recenzensi tevékenysége még nem hatalmazza fel tekintéllyel a szakmában.³⁷ Szilágyi kifogásait professzori minőségében és a Magyar Tudós Társaság levelező tagjaként szignálja, hatalmi pozícióját, szakmai tekintélyét ezzel erősítendő, no meg a Brassai iskolázottságára, eddigi munkásságára vonatkozó utalás is erre játszik rá. De körvonalazódik az a diskurzus is, amely a szakmai hierarchia szerveződésére vonatkozik: idő, tanulmány, eredeti munkák szükségesegek a hiteles megszólaláshoz. Brassai vitapozícióját az a tény is gyengíti, hogy álneven publikál. 1855-ös vállalkozásával, a *Critikai Lapok*-kal hozzájárul a kritikáról mint speciális irodalomról szóló beszédmódról, elkülönülő szakágról szóló vita elindításához.³⁸ Liberális módon viszonyul Gyulai Pál ellenében az írókérdéshez, majd később a nők egyetemi oktatásának szorgalmazója. Liszt Ferenc cigányzenéről írt tanulmányának legjelentősebb bírálója 1860-ban. De vitázik még Csatóval az angol alkotmányról (1838), Jókaival a római nővekről (1853), Gyulaival a *Fóti dal* egy soráról (1859). Kortársai jogosan nevezhetik dohogó öregúrnak, vitakedvelőnek. Kifogásaik egyre inkább arra irányulnak, hogy megkérdőjelezzék Brassai megszólalásainak jogosságát, hiszen ő a század közepétől differenciálódó szaktudományok paradigmáján kívül marad. Az egyre erősödő intézményesített oktatás, a meritokratikus társadalom elvei felülírják Brassai tudományos pozícióit.

Ha Brassai munkásságát vesszük számba, megállapíthatjuk, hogy 1848–49 után tipikusan, másokhoz hasonlóan Budapesten talál megélhetést, változatos tematikájú lapokat szerkeszt.³⁹ Viszont sajátos módon, 1859-ben hazatér Kolozsvárra és a helyi szakmai elit része lesz.

Pedagógusi hivatásának terméke a Kék könyvtársorozat. Legfontosabb munkáit, ha sorba állítjuk, akkor aktuális érdeklődését érhetjük tetten: az esztétika-A gyönyörűségről (1832, 1859, 1878-németül), közgazdaságtan-Bankismeret (1842), Logika (1858), magyar nyelv-A magyar mondatról, a módszerről (1867), mondatelmélet, idegen nyelvek (latin auktorokról írott munkái, idegen nyelv-tankönyvei), földismeret, fűvészet, Euklides-fordítása, szépirodalom-fordításai, zene, csillagászat, publicisztika. Több tudományterületen rajzolódik ki tehát a kronologikusan felépíthető pályáiv, amelyet az új irányok, új tudományterületek, nyelvek, kultúrák fele való tájékozódás, nyitottság jellemez, s megszólalásait pedig a mindenhez értő szakmaiság jegyében fogalmazza meg. Az aktualitásokra érzékeny tudós nem ismeri fel,

³⁷ „Szóval B. úr a literátori pályába lépést recenseni munkálódással kezdi, s hova más későre, nagy fáradtság, esztendők során keresztül gyűjtött tudományos kimivelődés, s megért ítélő tehetségre szert tevés után juthat el, ez ismeretlen, és oskolai tanulását soha és sohól rendszeresen nem végzett, de udvarokban néha klávir-mesteri, néha nevelői hivatalt folytató, most már magát újság írásra adó, s így mindenhez kapkodó ifjú, egyszeriben oda kíván ugrani.” – Szilágyi Ferencz, 1834. március 22., 178.

³⁸ Lásd erről bővebben: BERKI Tímea, *Brassai Sámuel kritikaértelmezései az 1850–60-as években. Egy példa Critikai Lapok 1855 [kézirat]*

³⁹ Lapvállalkozásai: Vasárnapi ujság (1834–1848), Fiatalság barátja (1851), *Critikai Lapok* (1855), Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (1877–1880), Erdélyi Múzeum-Egylet évkönyvei (1861–1873). A magyar nyelv ellenőre (1881), Unitárius Közlöny (1887)

hogy a megváltozott tudományos paradigmában, az egyes szakterületeken másfajta érvényességgel bírnak szövegei. Ezért találják különcknek és dilettánsnak vitatkozó szaktudós felei. Olyan tudósként működik, aki egyidőben gyarapítja és átadja (szakmai) tudását tanítványainak, s ezt az oktatási intézményrendszer különféle szintjein teszi – szintén időbeli folyamatosságban: gimnáziumi, kollégiumi, majd egyetemi tanár. Ez a tudósi viselkedés nem véletlenül esik egybe azzal, amit Békés Vera a XVIII–XIX. század fordulóján a göttingai egyetem holisztikus tudományszemléletében vél felfedezni: „a professzoroknak egy személyben oktatói és tudományos kutatói tevékenységet is kellett folytatniuk. [...] [követelmény, hogy] se a tanárok, se a diákok ne essenek a túlzott szakosodás hibájába, amely akadályozná a teljesség kibontakozásának megvalósulását.”⁴⁰ A göttingai egyetem programja szerint a tudományok határai dialógusban állanak, a „közös affinitássféra”, a kontextuális megközelítés válik fontossá. A XIX. század első harmadában áll be a paradigmaváltás, létrejönnek a modern szaktudósok munkamegosztáson alapuló, hierarchikus felépítésű team-jei, és lassan kihál a kollektivitásban alkotó polihisztorok zseniális típusa.⁴¹ A Nagy Péterhez írt levélben⁴² tudósít Brassai göttingai tartózkodásáról, külföldi egyetemi intézetek látogatásáról. Még ha rövid ideig tartó is ez az utazás, és nem felel meg a hagyományos peregrinációnak, Nagy Péter baráti közelsége, illetve Brassai közvetett forrásai, könyvtára, olvasmányélményei, tudományszemlélete, például az élőnyelv-, és anyanyelv-kutatásai⁴³ arról győznek meg, hogy e vesztesé váló paradigma ismerője és tipikus képviselője Brassai, sőt a paradigma süllyedése után annak zárványaként működik, s a Békés Vera zárványfokozatai (leszűkítve: 1. teljesen elszigetelődött koncepciók, 2. „örzök”/kikerülhetők, 3. „küzdők”/polemizálók, 4. válságba jutottak) közül a harmadik kategóriába illik leginkább. Szintén Békés állapítja meg, hogy a pozícióját vesztet korábbi tudományos paradigma és az új paradigma között nincs értelme egyetlen fejlődésvonalat húzni tudománytörténeti értelemben⁴⁴, már csak azért sem, mert „az új paradigmák nem pusztán a régiből, hanem sokkal inkább egy, a régi által megszüntetett, feledésre ítélt, lappangó paradigma zárványaiból születnek.”⁴⁵ Brassai mondatelméleti munkássága ilyen lappangó paradigmaként nem korabeli sikere felől, hanem a mai értékek alapján válik napjaink egyik nyelvészeti irányzatának előfutárává.⁴⁶ Tehát a polihisztor és a modern értelemben vett szaktudományok tudósi beállítódásai között nem annyira egyszerű a viszony, mint amilyennek látszik, és a paradigmaváltások látleteiben, a fejlődésvonal megkérdőjelezésében találhatunk magyarázatokat viselkedéshagyományok továbbélésére, lappangó paradigmák felfedezésére.

Visszatérve Brassai Sámuel tanári minőségére, a Kolozsvárt 1872-ben induló egyetem rektorhelyettesi tisztére, amelyet kezdetben már be is tölt, megállapíthatjuk, hogy ezeket a társadalmi pozícióit a helyi intézményekben, főként az unitárius oktatásban és egyházban, de a Múzeum-Egyletben betöltött szerepe határozza meg, s kevésbé fontos például életkora, vagy a szakmai teljesítményét igazoló dokumentum. Az egyetem Tanácsa és doktori névkönyvében a rektorhelyettes Brassai neve mellett csupán ez áll: „matheseos elementaris Professore publico ordinario, Academiae Scientiarum Hungaricae Socio ordinario, Viro ad

⁴⁰ BÉKÉS Vera, 1997, 54, 59.

⁴¹ Vö. BÉKÉS Vera, 1997, 70–74.

⁴² Lásd 25. lábjegyzet.

⁴³ Lásd erről bővebben Brassai fordítás-, mondatelméleti értekező prózáját, annak értelmezését: BERKI *i. m.*

⁴⁴ BÉKÉS Vera, 2004, 9.

⁴⁵ BÉKÉS Vera, 1997, 85.

⁴⁶ BÉKÉS Vera, 2004, 9. Lásd erről bővebben É. Kiss Katalin Brassai nyelvészeti munkáit vizsgáló kutatásait.

tentandos numeris docendi in gymnasiis candidato publice misso.”⁴⁷ Tehát a rekrutációban akadémiai tagsága, korábbi tanári munkája a mérvadó. Úgy tűnik, hogy életpályájának csúcára ekkor jut, hiszen presztízsének köszönhetően áll be a karriermobilitás⁴⁸ – saját pályája szempontjából is, de a családi mintához képest is. A következő tanévben mind Berde Áron, a rektor, mind helyettese, Brassai az egyetemen már januárban doktori címet szereznek. Berde a jogi karon jogtudományból, helyettese a bölceleti, matematika és természettudományok karon filozófiából.⁴⁹ (Ebben az iratban Brassai 73 évesen szerepel!) Ismét eltérést észlelhetünk: nem a matematika doktora lesz Brassai, hanem a filozófiájé, azé a tudományágé, ami éppen akkor tudósként leginkább foglalkoztatja. Sajátos jegye ez tudósi attitűdjének, én-konstrukciójának.

Én-konstrukciók

Hogyan is jeleníti meg önmagát Brassai? Például 1842-ben Bethlen János leveléhez tár-sítja a magáét, amelyben *Bankismeret* c. munkája ajánlásához kéri Széchenyi István bejegyezését. Közbenjáróra van tehát szüksége, személyes kapcsolathálóját használja fel újabb – szakmai – kapcsolatok kialakítására. A méltóságos gróf úrnak címzett levelét alázatos szolgaként, de Brassai Samuként (nem Sámuelként), professorként és tudós társasági tagként írja alá. Hozzá képest teljesen más viszony működik Bethlen és a gróf között: barátok, tegező viszonyban vannak, mindketten arisztokrata családok leszármazottai. Brassai főúri nevelősködésének hozadéka ez a kapcsolat, amit, mint látjuk szakmai szempontból sikeresen fel tud használni.⁵⁰ Nem csupán írásai megjelentetésének mikéntjéről gondoskodik,⁵¹ hanem saját akadémiai pályafutását is igyekszik befolyásolni. 1884 január 24-én Kolozsvárról üdvözlí Gyulai Pált: „Méltóságos barátom uram! Becses neve napjára szíves üdvözlémetet és kitelhető jó kívánságaimat jelentem tisztelettel és szeretettel. Bátor vagyok nattsádnak négyszemközt megsugni, hogy ha 50 esztendei tagságom után tiszteletbeli tagjának ki nem nevez az akadémia, rendes tagságomról is le fogok mondani. Tisztelettel maradok Alázatos szolgája, Brassai.”⁵² Bár a névnap-i köszöntőt barátként írja, és a levelezésükből ismert magázó (és nem tegező!) viszonyban, mégsem a baráti gesztus fontos benne, hiszen „jeleníti” üdvözlétét és kívánságait, mintegy előrejelezve ezzel a megfogalmazással, hogy hivatalosabb dolgok is érdeklik. Az üdvözlét apópiján nem mulasztja el Gyulait figyelmeztetni követelményére. Bár 50 éves akadémiai tagságát 1887-ben ünnepelné, hiszen 1837-ben választják be,⁵³ fura módon már évekkal korábban felveti a tiszteletbeli tagság ötletét, sőt fenyegető hangnemben. Érvelésében az akadémiai tagként eltöltött hosszú idő jogosítaná fel a tiszteletbeli címre. Végül nem kell lemondania rendes tagságáról, hiszen 1887. május 13-án tiszteleti taggá vá-

⁴⁷ *Album Doctorum Almae ac Celebrimae Regiae Hungaricae Scientiarum Universitatis Francisco-Joesphinae Claudiopolitanae Die 10 mensi Novembris anni MDCCCLXXII. inauguratae* [A kolozsvári m.k. Ferencz József Tudományegyetem Tanácsa és doktori névkönyve, I.kötet, 1872/3–1899/1900] A kézirat lelőhelye: Kolozsvári Állami Levéltár Fond Universitatea Cluj nr. 111. [A továbbiakban: *Album doctorum* 1872.]

⁴⁸ Az egyetemi tanárok rekrutációjáról lásd bővebben: KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor, 2006, 417–509.

⁴⁹ *Album doctorum* 1872, 15, 18.

⁵⁰ A Bethlen–Széchenyi–Brassai levelezés kéziratának lelőhelye: MTAK Kt. Ms K 203/1–3.

⁵¹ A Széchenyihez írt levelel kívül Horvát Istvánnak írt leveleit is említhetjük, melyekben a nevelésről írott munkájához kéri fel a tudóst, hogy bírálja és közölje a Tudományos Gyűjteményben.

⁵² Brassai Sámuel Gyulai Pálhoz. A kézirat lelőhelye: OSzK Kt. Levelestár.

⁵³ Lásd az 1837-es tagválasztásokat közlő Akadémiai Almanachot, illetve a nyomtatott jelentést 1837-ből. Az utóbbi lelőhelye: OSzK Kt. Fol. Hung. 1756, 38.f.

lasztják.⁵⁴ Ez a névnap i üdvözet mutat rá arra is, tehát, hogy a baráti kapcsolatait hogyan konvertálja szakmai sikereinek biztosítékaivá, illetve hogyan lép közbe, akár erélyesen is saját szakmai pozíciójának megerősítése érdekében. De arra is rámutat, hogy korántsem függetlenedik a szakmai státusz a személy egyéniségétől, hiszen annak kimunkálásán dolgozik az egyén, megkonstruálja saját szakmai identitását és ezzel együtt a róla kialakuló képet is. A komoly angol-amerikai kapcsolatokkal rendelkező unitárius egyház híveként az is megtörténik Brassaival, hogy életműve eljut a tengeren túlra. Stein János kolozsvári nyomdász, könyvkereskedő a következő sorokat írja neki: „A Nagyságod munkáit Kovács János Tanár úr megbízásából küldöttem a „Harvard University”-nek Amerikába.”⁵⁵ Sajnos nincsen adat arról, hogy milyen az amerikai Brassai-recepció, hogyan történik egyáltalán a nyelvi különbségek miatt. Lehet, hogy egyszerűen kortörténeti érdekesség, amely ismét Brassai szociális hálójának, de egyházában elismert tekintélyének köszönhető, ugyanis Kovács János személyes ismerőse, kollegája, angol nyelvtanár mind az unitárius kollégiumban, majd a papnevelő intézetben, mind pedig a Ferenc József Tudományegyetemen 1873-tól. Fontos adalék ezen a ponton, hogy Brassai saját munkáit, de begyűjtött könyveit 1842 óta folyamatosan az Unitárius Kollégium könyvtárának adományozza, közkinccsé teszi a diákok, tanárok, érdeklődők számára, sőt önmaga is onnan kölcsönzi a saját pénzén megvásárolt darabokat. Az MsU 1693 jelzetű, a Román Tudományos Akadémia Könyvtára kolozsvári székhelyén található kézirat Brassai Sámuel, Bölöni Farkas Sándor és Augusztinovic Pál könyvrajstromát tartalmazza. Ez Brassai esetében 2733 kötet, amelyből 225 cím XIX. század előtti kiadvány. Összehasonlításképp: Bölöni Farkas Sándor 1526 kötetéből, 747 műből 94 cím jelent meg a XIX. század előtt. A személyes könyvtárak rajstromai mellett fontos források lehetnek a tudós életpályák kutatásában Brassai kapcsán előkerültek, jelesül Barráné és Stein János kolozsvári nyomdászok, könyvkötők számlái, iratai, de Brassai utazásai alkalmával meggyűjtött számlái, megrendelése, levelezésének dietetikus, kulináris utalásai, amelyek az életmódkutatás forrásai is lehetnek.

Gazdasági és szimbolikus tökéjének milyensége világíthat rá jótékonykodásainak típusára, és egyúttal énperformálására, önkultuszgeneráló gesztusaira.

A dolgozat egy tudósi életpálya részletes, mélyfúrászerű elemzésével kísérletezik. Ez az elemzés az egyéni élettörténet mozzanatainak számbavételekor a személyes identitás felekezeti és szakmai összetevőire koncentrál. Családtörténeti, szocializációs tényezők figyelembevételével mutat rá a karrierépítés különböző aspektusaira, a társadalmi mobilitás és felemelkedés mintázataira, stratégiáira oly módon, hogy a polihisztor viselkedéshagyományt konkrét példán vizsgálja.

Nemcsak a tudománytörténet elméleti kérdéseként merül fel a polihisztor tudósbeállítódás és a modern értelemben vett szaktudósság fejlődéselvű megközelítésének lehetetlensége, hanem módszertani kérdésként is. A mára már elkülönült és specializálódott tudományterületek távolsága az interdiszciplináris kutatások szorgalmazása mellett sem képes adekvát módszertani stratégiát nyújtani az ilyen típusú kutatások számára. Az 1997-es Brassai-megemlékezések is különböző szakterületek kutatóinak tanulmányait helyezik egymás mellé a különböző konferenciakötetekben. A holisztikus tudományszemlélet adekvát megközelítése válik lehetetlenné talán a kartézianus paradigma hiányzó alternatív paradigmája miatt.

⁵⁴ Lásd Akadémiai almanach 1886–1888-ra – közönséges és csillagászati naptárral, Bp., MTA, 1888.

⁵⁵ Stein levele Brassaihoz. A kézirat lelőhelye:UEGYL Brassai-hagyaték.

The Attitudinal Tradition of the Polyhistor Among Scholars from Transylvania. Sámuel Brassai was called the last Transylvanian polyhistor in Imre Mikó's book. We also know about publications that use this same term for Brassai's disciple, namely Ottó Herman who was much younger than his master and whose scholarly activities extend even to the 20th century. Sámuel Brassai, mentioned as Nestor of sciences was a peculiar figure of his century's academic life. His all-embracing works were difficult to understand in the 1860s, and they are still hard to comprehend, since he had published his discoveries, opinion, professional findings and objections in several disciplines and languages. Exactly the disciples segregated and the professional identities differentiated in the course of the 19th century have made more difficult the treatment of the oeuvre that had been still founded upon the earlier notion of the scholar and had left the specialization out of consideration. However, this is due to the successful meeting of the scholarly personality and Brassai's figure and socialization. His scholarly attitude didn't hurt any disciples studied by him, but he has become strange, incomprehensible with time and on the other hand reason of cultic attitude due to the high standard of his knowledge and his efficiency. His socialization, bringing-up and confession can be standpoints of research, since all these are components of his becoming a scholar. This presentation on one hand traces this becoming through Brassai's published writings, and on the other hand works on those sources of book history, institutional history and cultural history by which we can build up the system of both the meanings of Brassai's status as polyhistor and the survival of this scholarly attitude in the 19th century.

Populárfilozófiai eszmék az Erdélyi Muzéumban

1. A populárfilozófia fogalmáról

Populárfilozófián egy sajátos elméleti alapokkal rendelkező filozófiai irányzatot értek, amely a XVIII. század második felében alakult ki, s főként német szerzők képviselték. Az irányzat kezdeményezőjének, illetve – a populáris filozófiáról tartott beszéde révén¹ – névadójának Johann August Ernestit, a lipcei egyetem professzorát tekintik a szakirodalom.² A jelentősebb populárfilozófusok: Johann Jakob Engel, Christian Garve, Moses Mendelssohn, Johann August Eberhard, Ernst Platner, Johann Georg Sulzer, Johann Georg Heinrich Feder és Christoph Meiners. Mivel a populárfilozófia már Ernesti programbeszédével kezdve az antik humanitás hagyományának megújítójaként tekint magára, ez az irányzat nem elválasztható és nem elválasztandó a korabeli, hasonló célkitűzéssel rendelkező egyéb neohumanista törekvésektől. Így világnézetben, sőt a fogalomhasználat terén is lényegi átfedések figyelhetők meg a populárfilozófia és például a weimari klasszika alkotói vagy a kései Herder között. A következőkben azonban a szűken vett populárfilozófia meghatározására teszek kísérletet, az ide tartozó korabeli szövegek legfontosabb fogalmainak definiálásával.

1.1. Képzés

A képzés (Bildung) fogalom értelmezéséhez a populárfilozófus Moses Mendelssohn-nak a felvilágosodás szó jelentéséről írt tanulmányát hívhatjuk segítségül. Mendelssohn a társadalmi élet három fő módosulását különíti el: a felvilágosodást, a kultúrát és a képzést. Ezek közül az első kettő alkategóriaként kapcsolódik a harmadikhoz, úgy, hogy a felvilágosodás a képzés elméleti, a kultúra pedig annak gyakorlati oldalát ragadja meg. Ez úgy értendő, hogy a felvilágosodás fogalma az „embert mint embert” írja le, s az „emberi élet dolgairól való értelmes gondolkodásra” vonatkozik, míg a kultúra azokat a „gyakorlati tökéletességeket” jelenti, amelyek „csak a társadalmi élet viszonylatában rendelkeznek értékkel”. Vagyis például a tudományok a felvilágosodás, míg a költészet és a szónoklattan a kultúra körébe tartoznak.³ Tehát míg Mendelssohn a felvilágosodást az állati sorból kiemelkedő, önnön rendeltetésén gondolkodó ember jellemzőjének, a kultúrát pedig a polgárrá váló, társadalomban élő ember attribútumának tartja, addig a képzés e kettő harmóniája, a két mozzanat olyan magasabb szintű egyesülése, amely kölcsönösen kizárja, hogy a két összetevőt külön-külön fenyegető egyoldalúságok érvényre jussanak. Ugyanis Mendelssohn szerint az önmagában vett felvilágosodás megromlásában „gyengíti a morális érzést, érzéketlenséghez, egoizmusához, vallástalansághoz és anarchiához vezet”,⁴ míg a másik végeletről, az önmagában álló kultúra romlásáról azt írja, hogy „bujá-

¹ Johann August ERNESTI, A továbbiakban az egyszer már megadott művekre a szerző vezetéknevével és a megjelenés évével utalok.

² Leonie KOCH-SCHWARZER, 1998, 294–298; Christoph BÖHR, 2003, 30–36.

³ Moses MENDELSSOHN, 1784/IX., 193–194. Itt és a továbbiakban – ha csak külön nem jelzem a fordítót – az idegen nyelvű szövegeket saját fordításomban idézem.

⁴ MENDELSSOHN 1784, 199.

ságot, talmi ragyogást, elpuhultságot”, illetőleg „babonát és rabszolgaságot” hoz magával.⁵ Ha viszont felvilágosodás és kultúra „egyenlő léptekkel” halad, akkor „a legjobb védőeszközt jelentik egymás számára a romlás ellen”.⁶

Mendelssohn koncepciója ellentétben áll mindazzal, amit Kantnak ugyanabban az évben és ugyanabban a folyóiratban (a *Berlinische Monatsschriftben*) közölt híres felvilágosodás-tanulmánya kifejtett. Kant ismeretes módon az ész nyilvános használatának szabadsága révén véli elérhetőnek a társadalom felvilágosult állapotát,⁷ azaz – Mendelssohn szemszögéből – pusztán a képzés egyik, mégpedig elméleti oldalának szenteli figyelmét. Ebből fakad a másik nagy különbség a két elmélet között, hogy míg Kant egy állapotot, a felvilágosodottságot tűzi ki célul,⁸ addig Mendelssohn „képzése” nem állapotként, hanem csakis folyamatként értelmezhető. Vagyis – amint azt Mendelssohn később Kanttal vitázva megfogalmazta – a „felvilágosodás [Aufklärung] kedvezőbb állapot a felvilágosodottságnál [Aufgeklärtheit]”, a felvilágosodásnak soha le nem záruló folyamatnak kell lennie, az észnek folyamatos harcban kell állnia az előítéletekkel, máskülönben „az ész maga rideg utánzássá válik, s az eredetiségre való törekvés előítéletekhez és babonához vezet vissza”.⁹

1.2. Urbanitás

A képzés folyamatosságának kulcsát a populárfilozófusok az urbanitás érvényesülésében látták. Az urbanitás mint egyfajta gondolkodási mód a saját vélemény mindenkori viszonylagosságának, s egyben az adott témáról való gondolkodás lezárhatatlanságának felismerésén alapul. A korabeli Magyarországon jól ismert osztrák Joseph von Sonnenfels a következő jellemzést adja az urbánus művésztől: „megjegyzései őszinték, de nélkülözik a szatírárt; a tökéletlenségekre, amelyeket észlelni vél, azért hívja fel a figyelmet, mert szeretné, ha kijavítanák őket. Nem hibáztat, csak megfigyeléseket tesz, véleményét pusztán véleményként adja elő, s nem mint megfellebbezhetetlen ítéletet. Mindenütt enyhíti kritikáját, ahol egyenesen kinyilváníthatja elismerését – ezt azonban soha nem teszi úgy, hogy elveit fel kelljen adnia. Saját bírálható műveiről sem magasztaló beszédeket vár a művésztársaktól és a műértőktől, hanem felvilágosító ítéletet. Mivel meg van róla győződve, hogy egyetlen ember szeme nem lát elég élesen ahhoz, hogy minden hiányosságot felfedjen, a közvélekedéshez fordul tanácsért, és nem kicsinyel le egyetlen véleményt sem, bárkitől is származzék.”¹⁰

Az urbanitás-eszmény klasszikus megvalósulásának a korban Platón dialógusait tartották,¹¹ így nem véletlen, hogy a szókratészi filozófia, illetve maga a dialógusforma a populárfilozófia számára követendő példává vált. Már Ernesti a filozófia dialógusformájú előadását követelte,¹² Garve hangsúlyozta, hogy a dialogikus „szókratészi módszer” önálló gondolkodásra serkenti az olvasót, szemben a „szisztematikus” eljárással, melynek keretében az író csupán közli az olvasóval a maga igazságait,¹³ Engel pedig Szókratésznek a fogalmak önálló absztrahálását célzó

⁵ MENDELSSOHN, Moses 1784, 199.

⁶ MENDELSSOHN, Moses 1784, 199. A képzés-eszményről ld. még: Hans-Georg GADAMER, 2003, 40–41.

⁷ KANT, Immanuel, 1784/XII., 481–494.

⁸ Kant a XVIII. századot a „felvilágosodás korának” nevezi, amely egy jövőbeli „felvilágosodott kor” előkészítője. (KANT 1784, 491.)

⁹ MENDELSSOHN, Moses, 1983, 227. Hasonlóan a „szakadatlanul folyó gondolkodásban” látja a felvilágosodás lényegét Engel is, vö.: ENGEL, Johann Jakob, 1802, 181–182.

¹⁰ Joseph von SONNENFELS, 1771, 36–37.

¹¹ Vö. HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, 1977. II. 120.

¹² ERNESTI, Johann August, 1762, 152.

¹³ A gondolkodás „szisztematikus” és „szókratészi” módszeréről ld.: GARVE, Christian, 1802, 245–430, i.h.: 332–345.

metódusát a *Menón* című platóni dialógus alapján rekonstruálta és mint tanítási módszerjavaslatot terjesztette elő Nagy Frigyes államminiszterének.¹⁴

1.3. Humanitás – sensus communis

Amikor Ernesti programbeszédében a filozófia ókorban megvolt „humanitásának” helyreállítását tűzi ki célul,¹⁵ akkor humanitáson a minden emberre tartozó, mindenkire vonatkozó tartalmakat érti.¹⁶ Moses Mendelssohn a szókratészi filozófia kapcsán írja (Pajor Gáspár fordításában): „[a filozófiának] minden vizsgálódásait, a’ külső dolgoktól kell kezdeni, de úgy hogy minden lépésén a’ mellyet térszen, viszsza-tekintszen az emberre, a’ kinek valóságos boldogságára célozzanak minden igyekezetei. [...] Szokrates volt (a’ mint Ciceró mondja) a’ leg-első, a’ ki a’ Filozófiát az égből le-hívta, a’ Városokba bé-helyeztette, az emberek lakó-helyeikbe bé-hozta, és arra kényszerítette, hogy arról elmélkedjen, a’ mit az embernek tselekedni, vagy el-hagyni kell”.¹⁷ Az ilyen értelmű humanitás érvényesítésén fáradozó populárfilozófia Szókratész bába-módszerét alkalmazta, vagyis saját törekvésének célját abban látta, hogy felszínre hozzon az emberben éppen ember-mivoltánál fogva potenciálisan meglévő, ám feledésbe merült tudáselemeket. Johann Jakob Engel szerint „az összes filozófiai igazságok magja megtalálható minden emberi lélekben. A gondolkodó lélek sohasem tett mást és nem tehetett mást, minthogy egyszerűen kibontotta ezeket a magvakat – az eszmék felvilágosítása, megvitatása, különféle módú összekötése és szétválasztása révén”.¹⁸ Az ily módon tudatosított, fogalmi szintre hozott ismereteknek és készségekké vált képességekké az egyén által soha birtokba nem vehető összessége a humanitás, a képzés folyamatának tulajdonképpeni célja.¹⁹ Az emberi természet teljességét átfogó humanitás-ideálból következik, hogy a populárfilozófia a különböző lelki erők együttes aktivizálását eszményíti: „[h]a ki a’ Múzsák’ mesterségét kedvelni tudó izlés nélkül született, az két olyan mesterségeknek vagyon hijával, mellyek nélkül a’ tudományok országában, senki, nagy ember nem lehet. Ezen tehetségek a’ Képzéledés és az Érzés mellyek nélkül sem valami jeleset a’ tudományokban feltalálni, sem az igazságot hathatósan ’s kívánt előmenetellel tanítani nem lehet. Az értelem és az esméretek, ha ezen fundamentumon nem épülnek ’s ha úgy szóllván ezen gyökerekből tápláló nedvességet nem szivnak, hasonlók a’ fák’ fennálló ’s elszáradott törzsökeihez mellyek ugyan minthogy részecskéik erősen egymással öszve vagynak függve, a’ magok erejéből fenn-állhatnak de sem nem virágozhatnak, sem nem gyümölcsözhetnek.”²⁰ E felfogás egy átfogó, az összes tudományterületet integráló irodalom- avagy literatura-fogalomhoz vezet: „a’ Költés-mesterségének az az elsősége van minden egyéb elmebéli foglalatosságok felett, hogy

¹⁴ Johann Jakob ENGEL, 1802, 229–336.

¹⁵ „Illud lubeat quaerere, quae res philosophiae istam suam popularitatem ac paene dicam humanitatem ademerit, eamque penitus ad subtilitatis umbratilis siccitatem redegerit, atque ex amplissimo laetissimoque campo in eas angustias, & ut cum Cicerone loquar, in dumeta compulerit, ut necesse sit jam clamare: studeamus philosophiam popularem efficere.” (ERNESTI 1762, 152–153.)

¹⁶ BÖHR, Christoph, 2003, 33.

¹⁷ Moses MENDELSSOHN, 1793, 3–4.

¹⁸ Johann Jakob ENGEL, *Die Eiche und die Eichel* = Der Philosoph für die Welt, Hg. von J. J. ENGEL, Erster Theil, Neue vermehrte und verbesserte Ausgabe, Berlin, 1802, 66.

¹⁹ A humanitás-fogalom ilyen értelmű meghatározása Herderhez kötődik. Ld. *Herders Sämtliche Werke*, 17. Bd., *Briefe zu Beförderung der Humanität*, Hg. von Bernhard SUPHAN, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1881, 137–138.

²⁰ [Christian GARVE], 1815/III., 3–9. (ford. KIS János), i.h.: 3. A tanulmány eredetije, melyből Kis János részletet fordított le: Christian GARVE, 1796, 273–331.

vég nélkül való. Határai egész addig terjednek, valameddig az esmérhető és esmerést érdemlő dolgok' sokasága terjed".²¹

Az egyén számára eme mindenoldalú képzés mércéje az, hogy az őt körülvevő (például nemzeti) közösség milyen mértékben tudatosította a maga számára, hozta interszubjektív szintre az emberiség nagy közös ideálját, a humanitást. Ezt jelzi a közös érzék, a *sensus communis*, amelyet az egyéni ítéletalkotónak mindig figyelembe kell vennie; erre utal Sonnenfels is korábban idézett szövegében, amikor a minden egyes emberben megnyilvánuló közvélekedés (*allgemeine Beurtheilung*) ismeretének fontosságáról ír. Ahogyan Sonnenfelsnél, úgy a populárfilozófiában általában is a humanitásra avagy morálra vonatkozó közös érzék nem egy elvont eszményből fakad, hanem mindig induktív-tapasztalati eredetű. Garve például tiltakozik is az ellen, hogy az „általános emberi értelem igehirdetőjének”²² tartsák, lévén ő „nem az erkölcsösségből következtet szabad élőlények létezésére [...], hanem a látható világ megfigyelése révén”, s így jut arra a gondolatra, hogy az emberen kívül nem létezik más teljesen szabad és erkölcsös lény.²³

1.4. Eklekticizmus

A közvélekedés figyelembe vétele azonban nem jelent egyet az ahhoz való igazodással. Éppen ellenkezőleg, a populárfilozófia számára legfőbb érték az egyén öngondolkodása, csak-hogy az egyéni invenciót nem önmagában, hanem egy társadalmi folyamat részeként, egy kultúrmodell keretében értelmezi. Christian Garve okfejtése szerint mind az egyén, mind az egész emberi nem az „okosodásnak” ugyanazt az útját járja be: el kell sajátítanunk a nyelvet, majd meg kell ismernünk elődeink „bölcse beszédeit”, ugyanis „mielőtt magunk gondolkodnánk, meg kell tanulnunk a mások gondolatainak követését”.²⁴ Mivel az eszmék „egymást gyűjtják lánggra, akár az elektromos sziporkák”, a mások fogalmainak „utánképzése” (*Nachbildung*) hamarosan saját fogalmak létrehozására fog ösztönözni.²⁵ Garve elméletében kitéüntetett szerepet kap a nyelv, lévén a „fogalmak” csakis akkor „válhatnak világossá”, ha az egyén „megpróbálja közölni őket”.²⁶ tehát a személyközi kommunikáció az egyetlen eszköze és egyben terepe a tudattartalmak fogalmi szintű megragadásának. Ebből a felismerésből az következik, hogy a filozofálás sohasem lehet egyirányú folyamat, tanítás, hanem – mivel mindig egy dialogikus kommunikációs szituációhoz kötött – inkább kölcsönös tanulásként jellemezhető.

A populárfilozófiára gyakran alkalmazott „eklektikus” jelző is e filozófiai metódus párbeszédképességére utal. Az eklekticizmus itt nem a tudáselemek elvszerűtlen egymásra halmozását jelenti, hanem – a szó eredeti jelentésének megfelelően – „válogatást” a gondolkodó számára nyelvi adott, az elődök által felhalmozott tudásanyagból.²⁷ Az emberi műveltség, a humanitás egyneműségét és folytonos (potenciális) jelenlétét feltételezve az önálló gondolkodás legfőbb teljesítménye nem lehet más, mint sajátos kapcsolatok felfedezése e műveltség egyes

²¹ ErdMuz, 1815/III, 4.

²² Christian GARVE, 1798, 1.

²³ Uo. 42.

²⁴ Christian GARVE, 1802, 150–153, i. h. 151.

²⁵ Uo. 153.

²⁶ Uo. 151.

²⁷ Az eklekticizmus populárfilozófiai jelentéséről ld. még: Doris BACHMANN-MEDICK, 1989, 15; KOCH-SCHWARZER, Leonie 1998, 275.

elemei között, vagyis válogatás.²⁸ A humanitás univerzalitásának és interszjektív manifesztálódásának feltételezéséből következik az is, hogy a populárfilozófia nem törekedhet zárt gondolati rendszerek alkotására. A populárfilozófiai produktumok magukat mindig csupán a válogatás egyetlen pillanatnyilag lehetséges eredményeként értik, céljuk pedig az adott témáról folyó diskurzus további ösztönzése.

2. Populárfilozófiai eszmék az Erdélyi Muzéum néhány tanulmányában

A következőkben három, az Erdélyi Muzéumban megjelent tanulmány gondolatmenetének központi elemeit rekonstruálom, s azt kísérlem meg bizonyítani, hogy mindegyik eszme-futtatás értelmezhető a fenti értelemben vett populárfilozófia képzésmódjának keretei között.

2.1. Döbrentei Gábor: *Eredetiség 's jutalom tétel*

Az *Eredetiség 's jutalom tétel* című tanulmány, mint címe is jelzi, az eredetiség, az „eredeti teremtő lélek” minemiségének meghatározására törekszik, s ezzel összefüggésben vázol egy nemzeti művelődési programot a magyarságnak. Az itt alkalmazott eredetiség-fogalom nem a semmiből teremtő zseni mítoszához kapcsolódik, hanem azon populárfilozófiai elképzeléshez, hogy minden ember számára egyformán adottak az emberiség közös tudattartalmai, csak azok tudatosítási mértékében és módjában lehetnek egyéni eltérések: „Az emberi lélek, az Istenség’ mivoltának ez a’ mennyei szikrája, munkálódásaiban vagy olyanokat fejt ki önnönmagából, mellyek még az előtt nem voltak, és így, teremt; vagy másakat követ. Itt a’ másaktól gondolatokat általlátja, felfogja, magáévá teszi, de csak azokkal marad; ott kiragadja magát a megszokott kerületből, ’s egy bizonyos nagyságnak, mélyebb általlátásnak méltóságos érzetével új világot terjeszt a’ lélek’ munkálódásaira, ’s mint egy vezér csillag elől fénylve, az észnek olly tehetségeivel ismerkedtetni meg az embereket, mellyek benne megvoltak ugyan, de azt magokban lenni ök nem tudták.”²⁹ [kiem. F. G.]

Döbrentei fenti gondolatmenete a követő és teremtő lélek működése közti eltérést nem minőségi, hanem mennyiségi jellegűként ábrázolja, lévén az alapanyag, amelyből dolgoznak, ugyanaz mindegyikőjüknél: az emberi „tehetségek” összessége, s kettejük különbsége abban áll, hogy ebből a közös potenciálból mekkorát szabadítanak fel, illetve, hogy képesek-e új összefüggésben láttatni a már meglévő anyagot. Vagyis a teremtő lélek először maga is követő,

²⁸ Szontagh Gusztáv még az 1830-as évek végén is így értelmezte az eklektikus filozófia fogalmát: „Az eclecticismus [...] egy rendszert sem tart egészen hamisnak, hanem kisebb nagyobb mértékben hiányos, fonák vagy egyoldalú próbatételnek az igazi philosophia’ kiállítására, mellynek birtokába biztosan csak úgy jöhetünk, ha az ahhoz vezető minden lehető utakat megkísértjük. Hanem szerinte a hiányt s félszogséget az ellenkező oldalú rendszerek’ tanításaival ki kell egészítenünk, a hamisat az igaztól elválasztanunk, s ím az igazi philosophiának birtokába jutunk. De hogy ez tévesztés nélkül sikerüljön, hogy szilárd elvek nélkül önkényesen ne válasszunk, s az együve nem valót, gondolatlanul s vaktában össze ne vegyítsük, szóval hogy az eclecticismus megvetendő *syncretismussá* ne váljék, s a már meglévőt helyes critica szerint tiszta igazságban kiállithassuk, hanem e tudományt tovább is művelhessük: a természetet, azaz *magát az embert* is kell *észlelnünk*, s az e tapasztalás’ útján nyert új tartalomról *okoskodás* (raisonnement) által új ismeretekre következtethetünk. Az eclecticismus tehát a philosophiának historiáját saját mód- s rendszere’ zsinórmértékével bírálja, minél fogva philosophiája nem gondolatlan összehalmozása a réginek s újnak, hanem a minden tudományok’ művelése mellett használt mód, melly szerint a tudósok, a már elöttek tett igaz fölfedezésekkel, azokat a hamisaktól megtisztítva, mint rájuk szállt tudományos örökséggel bánnak, s azt saját nézeteikkel s tapasztalásaikkal szaporítva, a literatura’ öregbítésére használják.” (SZONTAGH Gusztáv, 1839, 251–252.)

²⁹ DÖBRENTÉI Gábor, 1814/I., 142–162, i. h. 142.

csakhogy ezt a fázist meg is haladja, amikor „kiragadja magát a megszokott kerületből”. E koncepcióban a teremtő művész szerepe az, hogy kongenialitásra sarkalljon, s az őt követőt saját magaslataiba emelje. Mindez azt is jelenti, hogy az „eredeti” ebben az értelemben válogatásból születik, s nem más, mint a minden egyes ember számára egyformán adott érzés- és gondolatvilág elemeinek szokatlan párosítása.

Az *Eredetiség 's jutalom tétel* idézi (másodkézből) Kantnak a zseniről adott definícióját, mely kimondja: „az, a' kinek munkálódása' módjára se megtanítani nem lehet mást, sem azt megtanulni, hanem a' dolgozóban magában kell lenni a' teremtő erőnek, az Genie”. Döbrentei igyekszik relativizálni ezt a tételt, s a megtanulható képességekkel rendelkező „feltaláló”, vagy „nagy ész” védelmében megjegyzi, hogy „ha amannak nem Genie név adatik is, megmarad a' maga nagy érdeme, mellyet ismét az így nevezett Genie magától véghez vinni nem fog”.³⁰ Döbrentei számára azért fontos a zseni és mesterember közti szigorú kanti különbségtétel megkérdőjelezése, mert felfogásában az emberi kultúra folyamatos egységet képez, s ennek fejlődése akkor lehetséges, ha a „külömbféle munkálódásu lelkek [...] együtt dolgoznak”³¹ a köz javára, vagyis ha a különféle nagyságú és irányú tehetségek képesek egymástól tanulni: „a' lélek munkálódásainak sokakon kell keresztül menni, kik mind tovább tovább emeljék, míg utoljára a' maga egész fényében mutatkozhatik”³²

Igy alakul ki a kulturális hagyomány sor,³³ melynek célja és értelme az, hogy az egyénekben partikulárisan meglévő adottságok egyesítése révén eljusson az emberiség ideáljához, az összes emberi képesség lehető legteljesebb kifejtésének megvalósításához: „a' lelkek, egy alkotó-erőből megindulva, ámbár más meg más úton mennek is, a' fő bevégezésben egy rangot kapnak. E' mellett, a' vizsgálódó bölcs is nem tagadhatván-meg a' maga érzéseit, meghallgatja azok' jó éneklőjét, valamint ez is részese lévén az értelemnek, megtanulja azoknak vizsgálódásait, 's érezi azt, hogy mennél inkább kiszélesedett ismeretei vagynak a' lélek' világában, annál helyesebben, bővebben dolgozhatnak úgy, hogy a' Jövendőnek becsülését is megnyerje”.³⁴

Döbrentei a „fő bevégezés” említésével olyan magasabb szempontot hoz érvelésébe, ahonnan tekintve értelmét veszti az emberi kultúra különféle jellegű megnyilvánulásai közti rangsorolás. A humánnum totalitásának a „vizsgálódó bölcs” és az „éneklő” külön-külön csak egy-egy részét testesíti meg, s partikuláris tevékenységük csakis egymás kölcsönös követése révén teljesedhet ki.

Ebben a művelődési modellben a követés és teremtés egybefonódásaként értett tanulás elve univerzális érvényű: mint láttuk, ez határozza meg a viszonyt mind az egyes kultúrterületeken belül, mind azok között. De a nyelv vagy a nemzethez való tartozás sem szab neki határt: „[a]z írni akarónak ismerni kell [...] a' más Nemzetek' jobb, lelkesebb darabjait, 's magáévá tévén azoknak ízlését, és segítette a' maga teremtő lelkétől, jelenjék-meg a' Nemzet előtt. Mert szerencsétlen Írójink azok, kik [...] nem miveltek-ki lelkeket más Nemzetek klasszikusainak írásai által, nem tisztították-ki érzéseiket, nem vágytak arra, hogy munkájoknak, mind ideájik mind nyelvek által szabad, nemes, magas karaktere legyen. Belé kell igen is magát az Írónak tanulni, minden más szép 's jónak íteltetett munkákba, azok által feljebb emelkedni, 's bésziva magába,

³⁰ ErdMuz, 1814/I., 145.

³¹ ErdMuz, 1814/I., 145.

³² ErdMuz, 1814/I., 146.

³³ Itt Csetri Lajos kifejezést használom. (CSETRI Lajos, 1990, 304.) Döbrentei kultúrmodelljével kapcsolatos fejtegetéseim jórészt párhuzamosak az övével, az általam vázolt eszméletörténeti kontextus azonban szűkebb és egyben konkrétabb. (V.ö. CSETRI Lajos, 1990, 301–305.)

³⁴ ErdMuz, 1814/I., 143–144.

azoknak karaktereket, úgy vissza-teremteni elegendő eredetiséggel a ' Külföldi Szépet a' maga nyelvébe".³⁵

Mindez az adott helyen azt jelenti, hogy a nemzeti eredetiség Döbrentei szerint egy nemzetek fölötti, általános emberi ideál (a „szabad, nemes, magas karakter”) mindenkori újjáteremtésével érhető el. Látható, hogy Döbrentei fejtegetései ugyanazt a hermeneutikai és szocializációs sémát alkalmazzák, mint amelyet a populárfilozófia követett, s melynek lényege az értelmezett és az értelmező (avagy tanár és tanítvány – teremtő és követő) közötti különbség megszüntetése, a kettejükben emberi mivoltuknál fogva közös tudásanyagra hivatkozva. Csak-hogy Döbrentei ezt a modellt a nemzeti kultúra körére transzponálja, a magyar írókat a tanítvány, a külföldi klasszikusokat a tanár szerepébe helyezve. Azonban a két fél között – akárcsak a populárfilozófiai előadás esetében – nem egyszerűen ismeretátadás-átvétel történik, s értelmezésében erre utal Döbrentei műszava, a „vissza-teremtés”, melynek jelentése az adott szövegkörnyezetben a szókratészi visszaemlékezéshez (anamnézisz) áll közel. Ezt a fogalmat Platónnak az a dialógusa, a *Menón* definiálja, amely Engel korábban idézett pedagógiai tervezetében a populárfilozófia ismeretátadásról vallott elképzelései forrásaként szerepel. Itt Szókratész saját munkamódszerére reflektálva kijelenti, hogy annak eredménye nem tanítás – ilyen nem is létezhet – hanem „csupán visszaemlékezés”. Az állítás magyarázatakor pedig a lélek halhatatlanságára hivatkozik: „ha tehát a lélek halhatatlan és többször született, és minden dolgot látott, ami itt és ami a Hadésban van, semmi sincs, amit meg ne tanult volna; így hát nem csoda, hogy az erényre és más dolgokra is vissza tud emlékezni, melyekről azelőtt tudomása volt [...] az egész természet rokon vele és a lélek eleve megtanult mindent”.³⁶

Végső soron a szókratészi és a Döbrentei-féle ismeretszerző ugyanarra törekszik: az eleve mindent tudó lélek emlékeztetésére, vagy mondhatnánk úgy is, hogy az egyetlen kollektív emberi tudatalatti minél teljesebb körű felszabadítására. Értelmezésében a Döbrentei-féle „vissza-teremtés”, csakúgy mint a „visszaemlékezés” az ember szellemi tevékenységének erendően rekonstrukciós voltára utal, vagyis arra, hogy bármiféle művelődési törekvés ugyanabból az egységes és mindenki-ben-mindenhol egyformán meglévő emberi kultúrpotenciálból merít. Döbrenteinél ebből a preszuppozícióból az következik, hogy a klasszikus minőségű „Külföldi Szép” átvétele minden további nélkül összeegyeztethető a saját-nemzeti tartalom megjelenítésének követelményével, sőt mi több, a literatúrájáról, „nemzeti kincséről megfejtkezett Hazában”³⁷ az írókat az idegen klasszikusok vezérelhetik önismeretre és eredeti produkcióra, az alapképletet tekintve ugyanúgy, ahogyan Szókratész emlékeztetése zsenit faragott az együgyű Menónból.

Ugyanezen művelődési modellbe illeszkednek Döbrenteinek a fordításokról szóló gondolatai is. A magyar literatúra állapotát felmérő Döbrentei a fordítást történeti szükségszerűségnek tartja, olyan eszköznek, melynek segítségével az egyetemes emberi művelődés fősodratól Mátyás halála után elmaradt magyar kultúra alkalmassá tehető eredeti munkák kitermelésére. Mindezt a populárfilozófia eredetiség-sémájának megfelelően képzei el: az idegen gondolatok követése „elveti” az öngondolkodás „szikráját”, amely azután „meggyújtja” az eredeti alkotót. A nemzet szempontjának behozása a gondolatmenetbe azonban érdekes kettősséget szül a fordítások megítélésének viszonylatában. Ugyanis ami az univerzális célkitűzést aktuálisan legjobban megközelítő nemzetek szempontjából adott esetben már másolatnak minősül, az egy olyan hátramaradt kultúrán belül, mint a magyar, még betöltheti az eredeti funkcióját. Arról

³⁵ ErdMuz, 1814/I., 161.

³⁶ PLATÓN, *Menón*, 81 c – 82 a; ford. KERÉNYI Grácia

³⁷ ErdMuz, 1814/I., 158.

van szó, hogy a fejlődési hátrány felszámolásának időszakában szükségszerűen ugyanazokat a lépcsőfokokat kell megjárjunk, amelyeken az előttünk haladó nemzetek kiválóságai már túlvannak: „Nehezebb már annak jelességre felemelkedni, ki akkor születik, mikor a’ nagyobbak már éltek. Sok, vagy minden elvagyon előtte foglalva, ’s neki azokon feljül kellene menni. A’ Genie mindenkor talál ugyan magának új útát, de az emberi karakternek külömbféle kimutatásai, ha már jól festve vagynak, a’ későbbinek ugyan azokat lévén szükség festeni, hamar másolónak lesznek.”³⁸ A fordítás ezért – átmenetileg – bekerülhet az eredeti szerepkörébe: „a’ jelesb fordítani kezdőknek neveik méltán fénylhetnek az eredeti Írók mellett, mert azok, szintűgy eredetiek lehettek volna, azon időben, mellyben ezek magokat azzá formálhatták”³⁹

Az eddigieken túl Döbrentei gondolatmenete és a populárfilozófia öngondolkodásról vallott eszméi közti újabb érintkezési pont rekonstruálására ad alkalmat a tanulmányban ismertetett alkotásifolyamat-modell, amelynek jelentőségére Csetri Lajos többször is felhívta a figyelmet. Arról a passzusról van szó, amelyben Döbrentei e szavakkal buzdítja önálló alkotásra a kezdő írókat: „Ti, szerencsésb ajándéku ifjak, kiknek képzelődése merészen repül, de a’ lelkesedés’ órájában józan lélek igazgat benneteket, ti emelkedjete fel.”⁴⁰ Csetri a neoklasszicizmus alkotói eszményének, egy kétfázisú, ihlet és tudatosság együttesével jellemezhető modellnek a leírását véli itt megtalálni.⁴¹ Ugyanez a két osztatú séma érvényesül a populárfilozófia öngondolkodással szemben támasztott követelményében is: a feltalálás (Erfinden) percében legyen a gondolkodó átszellemült és szenvedélyes, majd fogjon hozzá az anyag hideg, nyugodt és ésszerű elrendezéséhez.⁴² Ezt az alkotás-lélektani eszményt Csetri teljes joggal kapcsolta a fentebb ismertetett művelődési koncepcióhoz, amelyben tanulás és teremtés képez egymással elválaszthatatlan egységet.⁴³ Ez a zsenikoncepció az egyéni ihletet úgy fogja fel, mint a látensen meglévő közös emberi kultúrhagyomány sajátosan napvilágra jutó – megformálódó darabkáját.

2.2. Szabó András: Philosophiára vezető értekezések

Szabó András filozófiai ismeretterjesztő tanulmányának⁴⁴ értelmezésénél érdemes annak mottójából, egy horatiusi episztola soraiból formált cento-ból kiindulni:

Ám ne keresd, ki vezet, s mely Lár oltalmaz eközben:
egy mester tana sem köt s egyre sem esküszöm én fel.
Merre a szél hajt, vendégként megyek átutazóban.
gyűjtöm s elraktározom azt, mit elővehetek majd
mint a valódi erény csatlósa s húszivü öre,
Azt keresem, mi igaz s mi a jó, s elmélyedek ebben,
mit megtenni haszon gazdagnak s jó a szegénynek,
s meg nem tenni a vénnek is árt és árt fiatalnak⁴⁵

³⁸ ErdMuz, 1814/I., 146–147.

³⁹ ErdMuz, 1814/I., 149.

⁴⁰ ErdMuz, 1814/I., 152.

⁴¹ CSETRI Lajos, 1986/2., 406–407. v. ö. még CSETRI Lajos 1990, 309.

⁴² GARVE, Christian, 1802, 312.

⁴³ CSETRI Lajos 1986, 406.

⁴⁴ Szabó András tanulmánya három részletben jelent meg az Erdélyi Múzeum 1814–15-ös füzeteiben: ErdMuz 1814/I., 90–113; 1815/II., 53–93.; 1815/IV., 46–90. A további idézetek a munka teoretikus alapjait vázoló első közleményből valók.

⁴⁵ ErdMuz, 1814/I., 90. A forrás: HORATIUS, Ep. 1. 1. (ford. HORVÁTH István Károly).

Ez a mottó már önmagában is az eklektikus populárfilozófiai kontextus részesévé avatja az *Értekezéseket*. Az eklekticizmus pozitív értelmezése jelenik meg itt az önállóan gondolkodó, valamely mester bevett tanainak egyoldalú követését elutasító filozófus képével. Ez a filozófus a „valódi erény” (a morális érzék avagy *sensus communis*) képviselőjeként és annak törvényei alapján válogat a különféle gondolati rendszerek egyes elemei között, de nem azért, hogy azokból újabb rendszert formáljon, hanem hogy a morálra vonatkozó tudás gyakorlati szempontból hasznos tárházát hozza létre. Szabó a továbbiakban is hangsúlyozza, hogy az általa kívánatosnak tartott filozófia lényege az erőteljes morális intencionáltságban rejlik: „igazságnak és erkölcsi tökéletességnek kell lenni a’ *Philosophia* legfőbb céljának [...] és tárgyának állani kell az igazságra és erkölcsi tökéletességre vezető eszközökből”.⁴⁶ Nem arról van szó azonban, hogy Szabó normatív erkölcsant szeretne nyújtani, hiszen nem a priori törvényekre hivatkozik, hanem az „emberi józan okosságra” és tapasztalatra, s – a populárfilozófia elveinek megfelelően – kizárja a filozófia köréből a „fellengős elmefuttatás[t]”, „mellynek a’ világi életre ’s az emberi nemzetnek boldogságára semmi jó és hasznos befolyása nintsen”.⁴⁷ Szabónál tehát a morálfilozófia lényege az emberi okosság törvényeivel való foglalkozás lesz: „az emberi léleknek, észnek és okosságnak természeti tulajdonságaival, törvényeivel való világos és tiszta megeszmékedés az, a’ mi bennünket mind tudománybéli, mind pedig erkölcsi tökéletességre és igazságra vezet”.⁴⁸ Szabó utóbb azt is világossá teszi, hogy az ember vizsgálata – a célját önmagában hordó képzés eszményének megfelelően – a filozófia egyedüli célja: „ezen tudományban az emberi okosság materiálékért sem megyen magán kívül”, „hanem a’ maga tulajdon természetének, tehetségeinek, munkálkodásainak és törvényeinek felfedezésére, világos megértésére és általlátására fordítja figyelmetességét”.⁴⁹

Akárcsak a német populárfilozófusok, Szabó is Szókratészre hivatkozva legitimálja törekvéseit. Szerinte „[az] Igazságnak, emberiségnek és erkölcsi tökéletességnek” megismertetése volt a filozófia célja „eleinte a’ Socratesz oskolájában”, s ezt a Szókratész halálával megszakadt bölcséleti hagyományt kell folytatni, hogy a filozófia „visszanyerje saját méltóságát”. Az önismereti alapú szókratészi filozófia kultiválásából következően Szabó is az emberi értelem egyetemlegességének platóni tanát vallja, kijelentve, hogy „emberi ész [...] minden emberben ugyan azon megváltozhatatlan törvények szerint szokott gondolni, itélni, és okoskodni”.⁵⁰ Ebből az elvből adódik az a szintén szókratészi elképzelés, hogy a filozófiai igazságok problémamentesen megismertethetők a „józan gondolkozású” és „jó érzésű emberek” közösségével.⁵¹

Az eddigiekből következik, hogy a „józan okosság” Szabó értekezésének központi és minden mást felülíró rendezőelve. Figyelembe véve Szabó ebből következő történetetlen, univerzalisztikus nézőpontját láthatjuk, hogy nem egészen adekvát Kölcsey egykorú kritikája, amely az *Értekezések* első részéből a filozófiatörténeti áttekintés rendszerezetlenségét és pontatlanságát kifogásolja.⁵² Szabó, mint ki is jelenti, nem törekszik a filozófia „tudományos renddel ’s tökéletességgel való előadására”,⁵³ s a felvonultatott bölcséleti szisztémákkal (idealizmus, materializmus, panteizmus, monadológia) kapcsolatban leginkább csak az érdeklő, hogy

⁴⁶ ErdMuz, 1814/I., 91.

⁴⁷ ErdMuz, 1814/I., 91.

⁴⁸ ErdMuz, 1814/I., 112.

⁴⁹ ErdMuz, 1814/I., 112.

⁵⁰ ErdMuz, 1814/I., 97.

⁵¹ ErdMuz, 1814/I., 90–91.

⁵² V. ö. KÖLCSEY Ferenc, 1960, 973–976.

⁵³ ErdMuz, 1814/I., 91.

azok mennyiben egyeznek, illetőleg ellenkeznek az „emberi józan okosság” és a „közönséges tapasztalás” törvényeivel.⁵⁴

Újabban Kölcseyhez hasonlóan Rohonyi Zoltán is főleg Szabó értekezésének rendszerezetlenségét kifogásolta. Szerinte, bár a munkában Szabó „jelentős eszméket” ismertet, azokat „kiszámíthatatlan logikai ugrásokkal bukkantja fel erkölcsstani magyarázatai közül”.⁵⁵ A populárfilozófia nézőpontjából azonban az *Értekezések* módszere ettől éppen fordítva működik. Vagyis Szabó műve nem egyes eszmék vagy eszmerendszerek morálfilozófiai fejtegetésekkel szakszerűtlenül széttagolt ismertetése, hanem olyan rosta, amely különféle filozófiai rendszerekből válogatja össze az emberi értelem és cselekvés tapasztalás útján megismert egyetemes alaptörvényeinek (azaz a morálnak) megfelelő elemeket. Az interpretációs eljárás, amelyet Kölcsey és lényegében Rohonyi is követ, s amely csupán filozófiatörténeti ismertetésként olvassa Szabó tanulmányát, figyelmen kívül hagyja, hogy az egyes filozófiai rendszerek bemutatása nem célja a munkának, hanem eszköz a morál princípiumainak kinyeréséhez, illetve szemléltetéséhez.

2.3. Buczy Emil: *Értekezés az elmének magasb kifejtődése körül, az ízlés' munkájiban*⁵⁶

A vizsgált tanulmányok közül Buczyé az, amely formailag legjobban megfelel a populárfilozófia zárt rendszer alkotását elvető eszményének: a munka rövid, római számmal ellátott fejezetekből áll, melyek ugyanannak a fő témának egy-egy részmozzanatát dolgozzák ki, anélkül azonban, hogy ezek a részek egy véglegesen lekerekített ábrázolattá állnának össze. A bevezetett fogalmakhoz („ízlés”, „tónus” stb.) sem társulnak egyértelmű definíciók, hanem jelentésük a különféle kontextusok függvényeként gazdagodik újabb meg újabb árnyalatokkal. Szillogizmusokat és egyenes vonalú, célra törő gondolatmenetet tehát nem lehet számon kérni a tanulmányon, mindez azonban nem jelent rendszerezetlenséget vagy következtelenséget, hiszen pontosan rekonstruálható mind Buczy központi kérdésfeltevése, mind az arra adott válasz, illetve válaszok.

A tanulmány témája az emberi műveltség két fajtájának jellemzése, s a kettő közti kapcsolódási pontok vizsgálata, különös tekintettel az utánzás és eredetiség kérdéskörére. Buczy megkülönböztet egymástól egyrészt egyéni avagy jelentős közösségi hatást nélkülöző műveltséget (ezt „eruditionak”, „systemák mellett való megáltalkodásnak”, „individualis [...] tökéletességnek” nevezi), másrészt pedig közösségi jellegű műveltséget (erre használja a „tónus”, „köz tónus”, „Nemzet' közérzése” kifejezéseket). A műveltség e két megjelenési formájának egymáshoz való viszonyát történetileg vezeti elő. E műveltségfajták az ókori Hellaszban és a római klasszicitásban még nem váltak külön: a „honnyi tónus” uralkodott a rómaiaknál is, miután az „önn magát halhatatlanított” görög ideált képesek voltak úgy utánozni, hogy egyben „Rómaivá tették”. Az erudíció és tónus szétválása Konstantin császár idejére tehető: „[a]’ tónus, a’ csinosodott tónus, mellybe, Róma’ boldog századában a’ honnyos belé-született, ’s abban észrevehetetlenül Honyjával együtt gyarapodott, a’ könyvekbe szorúlt, ’s eruditivá lett. Constantin idejében [...] ámbár némellyekben csillámlott az ízlés, még is inkább oskolaiává lett”.⁵⁷

⁵⁴ ErdMuz, 1814/I., 105–106.

⁵⁵ ROHONYI Zoltán, 1975, 163.

⁵⁶ Megjelent: ErdMuz, 1817/VII. 86–128.

⁵⁷ ErdMuz, 1817/VII, 89–90.

A klasszikus görög és római irodalom korszakának elmúltával az egyes nemzetek számára a művelődést zseniális elmék egyéni produktumai jelentették, amelyek azonban egy általánosan uralkodó tónus (mondhatni: egységes közízlés) híján korlátozott hatásúak maradtak: „a Nemzetek között a Geniek gyakran születtek, s elhaltak [...] ha némelykor ki is bontakoztak, s fények s világok terjedni is látszott, az vagy tónust nem alkothatott, mivel a Nemzet annak elfogadására el nem készült; vagy ha alkotott is, az későbbben csak individualisnak maradt, s iskolai lett, annál fogva megszűnt tónus lenni.”⁵⁸

Ilyen körülmények között az újkori nemzetek egyetlen esélye a saját nemzeti tónus megalkotására a görög és római klasszicitás felé való orientálódás, az ott kialakult tónus átsajátítása, de nem egyszerű utánzással, hanem az ideálok lényegének átültetésével, ahogyan a rómaiak is képesek voltak a görögöket követni: „lehet-e minden Nemzet a Rómaihoz hasonló, melly az elnyomott Hellászból nem csak a Szépet, hanem a virtust is a magáéval egyesítette, a nélkül, hogy a Nemzetiséget elveszteni?”⁵⁹ Az antik műveltség ilyen értelmű felélesztése sikerült több nyugati nemzetnek is: „Az izlés Genieji [...] a két Nemzet Literaturájában lévő klasszicitást megismérvén, azt önnön nyelvekbe igyekeztek átvinni, s éreztetni honnyosaikkal: melly eleintén ugyan ha mingyárt személyes (individualis) volt is, de a józabb rész, figyelme nem sokára közönségesebbé tette. A tónusnak ezen erejét az Olaszoknál, Franciaoknál, és Spanyoloknál a tudós Társaságok és Académiák tették állandóvá.”⁶⁰

Buczy az európai műveltségre vonatkozó fejtegetései után rátér a hazai állapotokra, s a „Literatúránk előmenetelét”⁶¹ gátló okokat taglalja. A tanulmányban ez a rész – a korábbi gondolatmenethez híven – lényegében egyetlen alap-okra vezeti vissza művelődésbeli hátramaradásunkat, s ennek következményeit sorolja, ez a fő ok pedig a „particularismus”. A partikularizmus itt annyit tesz, hogy az emberi teljességnek, humanitásnak nem az eredeti ideáját tesz szük mintává a magunk számára, hanem annak bizonyos leképeződéseit utánozzuk, ráadásul úgy téve, mintha ez a rész maga volna a tökéletes egész. Buczy sorra veszi az ebből fakadó válságjelenségeket: „némely Nagyainknak vagy egy, vagy más Nemzet tónusának elfogadása [...] Tudósainknak csak egy vagy más régi vagy mostani Nemzet Literaturájának bővebb ismeretése, s a szép, nagy, igaz iránt való particularismusa: ifjú Literatourainknak vagy egy, vagy mástól függése”. Mindennek következtése pedig a nemzeti tónus hiánya: „az a felsőbb érzés, melly közönségesen annyira kihathatna; melly nélkül az, a mi nemzeti művelődésünkre oly hatalmas eszköz, és segéd lehetne a Nemzeti Literaturának gyarapodására, azoktól, a kik egy más Literaturát becselelnek, hidegen fogadtatik”⁶²

A populárfilozófia fogalmaival élve: Buczy a humanitásra irányuló és per definitionem soha nyugpontra nem érhető képzési folyamat megakasztásával vádolja egyoldalú tájékozódású „literatourainkat”. A nem nevesített bíraltak közé tartoznak a nemzeti nyelv felemelését „tekintetükkel” (tekintélyükkel) akadályozó „kritikaszterek”, valamint azon fennhéjázó „Literatouraink”, kik „magokról talán azt vélvén, hogy a non plus ultra-t elérték” lehetetlennek tartják a továbbhaladást.⁶³ Külön említetnek azok a nyelvészek, akik bizonyos általuk megállapított nyelvi szabályokat általános érvényüként tüntetnek fel, antiurbánus stílusban ítélve el az attól eltérő gyakorlatot: „néhány nagy nevű s tudományú Grammatikusaink feltalálván némely grammatikai igazságokat többnyire a Helyes-Írásban és Szók egybe-rakásában azo-

⁵⁸ ErdMuz, 1817/VII., 98.

⁵⁹ ErdMuz, 1817/VII., 102.

⁶⁰ ErdMuz, 1817/VII., 102–103.

⁶¹ ErdMuz, 1817/VII., 112.

⁶² ErdMuz, 1817/VII., 113–114.

⁶³ ErdMuz, 1817/VII., 120.

kat a' Literaturára buzdulttakkal, a' legrettenetesebb Orbiliusi hangon közlötték [...] mintha az által a' miveltebb ízlés, 's maga az Igaz (nem a' grammatikai igazság) sértetett volna meg".⁶⁴ Ugyancsak bírálja Buczy Kantnak és Schellingnek azokat a hazai „vak követőit”, kik bennük a kirekesztőleges igazságot vélik megtalálni és „Oskolai hangon a' régi és új Nemzetek' nagy Férjfiait vagy kritizálják, – vagy boldogtalanoknak mondani el nem pirulnak”. Végző konklúziója szerint „a' Tudományoknak ezen állapotja nálunk egyebet nem szülhet azon kívül, hogy némellyeket kivéve, a' többi abban a' mit tanult vagy olvasott, megállapodik, a' tőlök függőknek imponál [...] mit nyer ezzel a' Klasszikai valóság, 's tónust teremthető igaz? mit nyer a' nemzeti érzés, melly egyedül állíthatja-meg a' tónust [...]?”⁶⁵

A konstataált problémák ellenére Buczy nem látja reménytelennek a magyar műveltség helyzetét, s tanulmánya utolsó fejezetében megnevezi az előrehaladás három feltételét. Az első, hogy szűnjön meg „az egyik, vagy más Nemzet' Literaturája iránt való particularismus”, s váljanak közönségesse az ismeretek „magáról a' Literaturáról”. A második (az előzővel összefüggő) feltétel, hogy a kirekesztő érvényre törő kritika adja át helyét a „józanabb” (urbánusnak nevezhető) kritikának. Végül a harmadik feltétel, hogy íróink ne kövessék a jelen állapotában „csínatlan” publikum ízlését, hanem a „józanabb ízlésnek, 's maradéknak helybenhagyását” várják el, vagyis egy elképzelt jövőbeli művelt tónusú honi közönség igényeihez szabják alkotásaikat.⁶⁶ Ezen feltételek teljesülése esetén „Honnyosink egész bátorsággal fognak ezen szent arányra [a.m. irányra, ügyre] egyesülni”, azaz a honfiakban elszórtan jelentkező képességek egy nagy közös ügy előmozdítóivá válhatnak.

Végző soron Buczy tanulmánya – Döbrenteiéhez hasonlóan – egy, a tanulást és eredetiséget összefüggésében láttató, s ezzel populárfilozófiai jellegzetességet mutató nemzeti művelődési programot fogalmaz meg. Eszerint a nemzeti karakter vagy a „nemzet közérzése” (ez utóbbira használja a „sensus communis” kifejezést is)⁶⁷ akkor formálódhat meg tónusként, ha képesek vagyunk a külföldi irodalmakban nem az esetleges meglátni és követni, hanem a lényegit, „magát a literatúrát”, vagyis azt az ideált, amelynek ők maguk is csupán alakváltozatai. Az idegenből vett ízlés hazaiavá tehető⁶⁸ – ezt mutatja Róma példája és a nyugat-európai nemzeteké –, ha megválogatjuk, mit veszünk át belőle, s csak azt követjük, ami megfelel a „józan ízlés” szabályainak, azaz általános emberi érvénye van. Így lehet Buczy szerint nemzetünknek valaha még köztónusa / közízlése / nemzeti közérzése, s ebből fakadólag egységes nemzeti műveltsége, hiszen jelenleg ható „csínos” tónus híján is létezik egyéni alkotóink számára az a zsinórmérték, amelyhez igazodniuk kell, az ízlés univerzális eszménye, amely eszmény az adott társadalmi és történeti körülmények között nemzeti karakterünknek megfelelő tónust, azaz közízlést⁶⁹ eredményez majd.

Neo-Humanist and Popularphilosophical Ideas in Two Programme-Essays of the Magazine Erdélyi Múzeum. The first publication from 1814 contains two extensive programme-like studies: *Philosophiára vezető értekezések* by András Szabó and *Eredetiség 's jutalomtétel* by Gábor Döbrentei. There isn't much correspondence between the texts: the first one is about the popular exposition of basic philosophical concepts and their emplacement in the history of philosophy; the second one discusses a theoretically supported concept of the Hungarian Literature.

⁶⁴ ErdMuz, 1817/VII., 121.

⁶⁵ ErdMuz, 1817/VII., 123.

⁶⁶ ErdMuz, 1817/VII., 127.

⁶⁷ ErdMuz, 1817/VII., 125.

⁶⁸ Ezzel vitatom S. VARGA Pál álláspontját, aki az enyémtől eltérő gondolatmenet részeként így jellemzi Buczy tónus-fogalmát: „a tónus [...] kialakulása, finomodása csak belülről mehet végbe”. (S. VARGA Pál, 2005, 376.)

⁶⁹ Buczy közízlés-fogalmáról ld. még: CSETRI Lajos, 1969, 57. Ízlés és tónus kapcsolatáról Buczynál v.ö.: CSETRI Lajos, 1990, 326.

In my lecture I would like to call the audience's attention to the fact, that both studies handle the same cultural concept: a dialogic-Socratic model of cultural transmission, initiated and popularized in the last three decades of the 18th century by German popularphilosophers (J. J. Engel, Chr. Garve, M. Mendelssohn). This concept treats the cultural development of mankind, influenced by the eternal lows, as a dialectical unity of tradition and renewal. In this respect philosophical systems as well as works of art may be considered stations of a cultural traditional line and no closed, distinct unities. According to this concept all products of the human intellect are the documents of an endless struggle for the highest ideas of mankind. This perception of culture differs from the classical-anorganical one as well as from the romantic-individualistic culture-theory, due to its anthropocentric-dynamic and collective orientation.

Az olvasó pásztor

A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben¹

„Ah! mi betsületes, jó izü élet lehet a' Pásztori élet, ha ki tud vele élni.”²

„Ha valaki a pásztorokodást magára vállalni nem akarná, a mezőbirák, a kit a faluban alkalmasnak találnak, erővel is kötelezhetik erre – és ha vonakodnék, botbüntetéssel is kényszeríthetik.”³

A XVIII. század végén született szövegekben sokféle pásztorral találkozhat az olvasó. Ezek legtöbbször a zsidó-keresztény hagyományhoz kapcsolódnak: miként Jézus pásztor a keresztényeknek, akként a püspökök is az ő gyülekezetüknek; ennek analógiájára aztán bővíthető a kör, miként azt például Alexovits Vazul prédikációiban megfogalmazza: a szülők, a cselédes gazdák is pásztornak tekintendők.⁴ A metafora tehát az alá- és fölrendeltségi struktúrában a hatalmi pozíció leírására szolgál, s mint ilyen, megfogalmaz jogokat és köteleességeket egyaránt. A keresztény hagyományban már régóta ismert és használt irodalmi műfaj az antik eredetű pásztoroköltészet, amelynek az érzékenység európai térhódításával bekövetkezett megújulása ezekben az évtizedekben a magyar kultúrában is megfigyelhető.⁵ Amíg a könyvkultúra alapvetően egy szűk elit ügye, addig az irodalmi szövegek stilizált szereplői és a valóságos pásztorok közötti eltérés nem jelent problémát. Amikor azonban a felvilágosodás programjának értelmében a nyomtatott szót mindenkihez el akarják juttatni az elit tagjai, úgy ráadásul, hogy közben maguk is régi, nehezen figyelmen kívül hagyható beidegződésekkel rendelkeznek a „köznépet”, „községet” illetően, akkor lényegét tekintve máig élő, s valószínűleg soha meg nem oldható gondok jelentkeznek: esetünkben ti. valóban pásztorok kezébe kellene könyvet adni. Ez a tanulmány az őket megszólító könyvekkel foglalkozik.

Az 1770-es évek tanügyi reformja, amint egy korábbi tanulmányomban⁶ értelmezni próbáltam, megkísérelti áthidalni az újonnan elkészült ábécés-, valamint olvasókönyvek révén a társadalomban keletkezett mediális szakadékot. A reform egyik, explicitté nem tett sajátosága ugyanis, hogy immár minden társadalmi rétegben az ismeretek megszerzésének és átadásának legfontosabb, bár nem egyedüli médiumává a könyvnek kellene válnia. Emiatt kétszeresen is különleges helyzetbe kerülnek az analfabéta társadalom gyermekei: nemcsak életkoruk folytán, hanem társadalmi háttérük miatt is újdonságot jelent számukra az írásbeliséggel való találkozás – az oktatásnak még magát az újfajta ismeretszerzési módot is elfogadottá kell tennie. A reformszándék későbbiekre nézve el nem hanyagolható jelentősége ellenére az eredmény még jó

¹ A tanulmány a *Felvilágosodás, Erdély c. konferencián* (Kolozsvár, 2006. október 11–15) elhangzott előadás (*Az olvasó község*) átdolgozott, kibővített változata.

² *Pásztor-ember, avagy a' pasztorok tanításáról két könyv, I. A. [!] Pásztorok Betsületéről, Isten és ember előtt. II. A' Pásztorok köteleességéről, I. Urokra nézve. 2. Magokra, 's Társaikra nézve. 3. Az Istenre nézve.* Posonyban, Landerer Mihály' betűivel, 1775: 4r.

³ Bereg vármegye statútuma, 1797. Idézi: HERMAN Ottó, 1909: 268.

⁴ *Vasárnapi prédikációk*, melyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Tavasz rész. Második kiadás. Po'sonyban, Belnay György Aloys' betűivel, 1808: 236–256. *Vasárnapi prédikációk*, melyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Téli rész. Második kiadás. Po'sonyban, Belnay György Aloys' betűivel, 1808: 163–183.

⁵ DEBRECZENI Attila, 1999: 95–125.

⁶ LABÁDI Gergely: *Az olvasással és írással kapcsolatos beállítódások a felvilágosodás kori oktatási-nevelési irodalomban*, 2006. (kézirat, megjelenés alatt)

néhány évtizeden keresztül meglehetősen kétséges, maguk az új típusú tankönyvek sem egyeduralkodók. Az oktatási reformról összefoglalóként tanulságos a kortárs Tessedik melankolikus megjegyzését idézni: „A normális oskoláknak sokat ígérő fény nem tartott soká, eltűnt, minek-előtte még kidolgoztatott az, aminek lenni kellett volna.”⁷

A legfőbb nehézség mégis az, hogy nincsenek megbízható adataink a korabeli írni-olvasni tudás mértékét illetően.⁸ A szakirodalom abban azonban egységes, hogy a XVIII. század utolsó harmadában a közigazgatás már a falusi szinten is egyre inkább az írásbeliségre támaszkodik, a szóbeliség korábban jelentős szerepe eltűnőben,⁹ annak ellenére, hogy a külső kényszer ellenére a felvilágosult oktatási reform hatása a 18. században gyakorlatilag nem érzékelhető. A falusi világban az írásbeliség rekvizitumai ugyan megszokott jelenségek, de az általános írástudatlanság miatt ezeket – a ránk maradt források alapján legalábbis – többnyire babonás tisztelet övezi.¹⁰ Ez azonban a felvilágosult elit minden tiszteletre méltó igyekezete ellenére már csak azért sem meglepő, mert számos forrás utal arra, hogy a helyi közösségekre, illetve a földesúrra bízott iskolamesteri állások ekkoriban igencsak nyomorúságos állapotban voltak, gyakran maguk a tanárok is küszködtek a tananyaggal.¹¹

A felvilágosodás kori oktatási-nevelési reform és reformtervek könyvekkel kapcsolatos beállítódásai értelmezésekor mindezek mellett figyelni kell arra is, hogy a gyermek- és ifjúsági irodalom ekkoriban önállósodik, s ennek megfelelően a „felnőttképzéssel” kapcsolatos iratok is kezdenek elkülönülni: korábban ugyanis a nevelési irodalom a képzetleneket egységesen szólította meg.¹² S bár igaz, hogy a falusi tankönyvek még rendre hangsúlyozzák, az iskolából már kikerült parasztfiúk számára is hasznos ismereteket tartalmaznak,¹³ e tanulmányban ezekkel nem foglalkozom, hanem az eleve nem iskoláskorúaknak szánt irodalom érdekel.

Az, hogy a pásztorra a XVIII. század végén különleges figyelem irányul, a különböző szempontok szerencsés egybeesésének tudható be, ám a róluk alkotott kép korántsem egységes. A Biblia világán alapuló érvelés az ideális keresztény életvezetés felől tekint rájuk, míg a semmittevő, tolvaj, veszedekő pásztorok a társadalmi hasznosság elvét szem előtt tartó felvilágosult reformerek számára jelentettek ideális célközönséget. A kezükbe adott könyv, az olvasásra nevelés azonban mindkét megközelítés szerint jobbíthatja a pásztorokat; nyilván: az elit elvárásai értelmében. E kettő mellett azonban még legalább egy harmadik pásztor-képpel is számolni kell, amelyben a pásztor nem jobbítandó-kiművelendő „diák”, hanem sajátos elmaradottságában, a szóbeliségen nyugvó kultúrájában is ő a valódi tanár. A tanulmány szerkezete e felfogások elkülönítését követi. Mindenekelőtt azonban a „kösség” fogalmának XVIII. század végi lehetséges konnotációt próbálom meg tisztázni azért, hogy megpróbáljam vázolni, milyen kontextusba ágyazódnak a népoktatási törekvések. Csak ezután következik két népoktató könyv, Molnár János *Pásztor-ember, avagy a' pasztorok tanításáról*¹⁴ és Jeney György *Természet-könyve: A' hortobágyi pásztor és a' természet-visgáló*¹⁵ című művének értelmezése. Ezekre támaszkodva elemzem a könyv médiumának jelentőségét a felvilágosult népoktatásban.

⁷ TESSEDIK Sámuel, 2002, 79.

⁸ KERÉNYI Ferenc, 2002, 13. Az 1867 utáni adatokra I. szerk. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (szerk.), 2001, 79–82.

⁹ TÓTH István György, 1996, 100–104.

¹⁰ TÓTH István György, *i. m.* 116. További példák: KIS János, 1845, I: 252–253, valamint *Szükségben segítő könyv* [...] Kömlei János által, Pesten [...], 1790: 301–309.

¹¹ TÓTH István Gy., *i. m.* 22–30. TESSEDIK Sámuel: *Részletes felvilágosítás = A reformer...*, *i. m.* 327.; KIS, *i. m.* I: 237. Nyugat-európai példák: Reinhard WITTMANN, 1973, 7–8.

¹² Hans-Heino EWERS (hg), 1998, 9.

¹³ LABÁDI Gergely, *i. m.*

¹⁴ *Pásztor-ember, i. m.*

¹⁵ JENEY György, 1791.

Hogyan, és milyen könyv kerül a pásztorok kezébe? A tanulmányt a pásztorromantika korai szövegeinek vázlatos feldolgozása zárja.

1. A kontextus: „kösség”

A magyarországi felvilágosodásról szóló alaptörténetből alighanem mindenki számára, s néha talán már unalmasan ismerős az a gondolatmenet, amely az anyanyelven folyó tudományművelés fontossága mellett érvel: a legfőbb cél az ország lakosainak boldogsága, ennek eszköze a tudomány, aminek kulcsa a nyelv. Bessenyei György *Jámbor szándékában* e logikai sor záró momentumaként hozza föl a konkrét cselekvési terv első lépését: „Ennek [azaz a nyelvnek] tekéletességre való vitele [...] legelső dolga légyen annak a nemzetnek, amely a *maga lakosai* között a tudományokat terjeszteni s ezek által amazoknak boldogságokat munkálkodni kívánja.”¹⁶ A *Magyarság* szintén gyakran idézett passzusai alapján pontosítani lehet a *Jámbor szándék* „maga lakosai” kitételét: „[A]kkor fog a magyar nyelv hazánkból kihalni, mikor a magyar parasztasszonyok deákul, görögül, franciául vagy németül fognak tanulni és magyarul megszűnnek beszélni. Míg pedig a magyar parasztasszonyok magyarul fognak beszélni, addig a parasztemberek is úgy beszélnek és hasonlóul, míg a jobbágyok magyarul szólnak, addig az uraknak sem lehet a magyarságot elfelejteni.”¹⁷ A Bessenyei-életmű keretein belül maradvány sem nehéz a felvázolt gondolatmenetet kiegészíteni. Az 1770-es években gyakorlatilag minden munkája megjelent nyomtatásban (már ha a cenzúra nem szólt közbe); irodalom-szervezői tevékenységének reprezentatív kiadványában, *A Bessenyei György Társaságában* pedig Orczy „húzódozásának” ostromozása illeszkedik tökéletesen a sorba: nyomtatott könyvekkel lehet és kell a világhírséget terjeszteni. Bessenyei persze korántsem volt egyedül programjával, a korban közhelynek számít a nyomtatás politikai, kulturális és gazdasági haszna mellett érvelni:¹⁸ az összefüggések tehát világosak.

Egy-egy esemény nyomait elemezve azonban hamar szertefoszlik az egyértelműség. Ilyen esemény lehet például Barcsay Ábrahám 1772 elején megesett esztergomi kirándulása: a nemzeti múlt emlékhelyét keresi, ám csalódnia kell. Beteg katonák szomorú látványától üzve bolyong a romok közt, amikor is egy „Remete forma Pap”-pal találkozik. Reméli, hogy szent relikviákat őriz, megszólítja latinul és beszélgetni kezdenek. Most nem kell csalódnia, mivel a „remete” valóban megmutat neki néhány vallásos (és nemzeti) szempontból fontos ereklyét, majd meghívja magához. Az egykor falusi papként szolgált alkalmi idegenvezető asztalán Barcsay legnagyobb meglepetésére magyar verseket talál. Így számol be erről Orczynak: „[É]n jó Darabot elolvastam verseiből kik Között valójában mind rendes gondolatokat, mint pedig alkalmas Verseket találtam; s többnyire tiszta magyar szokot [...] Papságában ő [ti. a remete] sokat irt, de a Kösségnek irt: Az ő faluja leg szebb falu volt; ’s az ő harangjának leg szebb hangja volt. Ő Voltairnak, Popnak, ’s Rousseunak soha hirit sem hallotta, azért máigis azt gondolja hogy az Istennek Magyar Országra leg több gondja vagon. Ő szent meséket foglalt Verseken: hogy Kellott meg enni sz. Péternek a lud lábát egy parasztlakodalomba, Xtus Urunk hogy büntette meg a restet Kitől utat Kérdett; ’s ellenben a serény Leányt hogy áldotta meg aztán, a Czigányok hogy ették meg a Sásját Tokajnál sattuóbbi”.¹⁹ A részlet alapján egyér-

¹⁶ BESSENYEI György: 1987, 594.

¹⁷ BESSENYEI György: 1987, 589.

¹⁸ LABÁDI Gergely, 2006, 446–458.

¹⁹ *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789)*, s.a.r., bev., jegyz. Egyed Emese, Kolozsvár: EME, 2001: 43–44.

telmű Barcsay lesújtó véleménye a szerinte kissé korlátolt pap korszerűtlen műveltségéről, aki egyébként Barcsay szerint szánakozó mosollyal nézte a nem magyarnak vélt tiszt erőlködését, hogy elolvassa a magyar verseket. Meglepő módon a versekről összességében Barcsay mégis pozitívan nyilatkozik, ami az idézett részlet értelmében részben nyelvi tisztaságuknak, részben viszont a bennük foglalt „rendes gondolatok”-nak köszönhető. Ítélete és indoklása jelzi, hogy a felvilágosult kánon alapszerzőinek, -szövegeinek ismerete nélkül is lehet ugyanezen kánon keretein belül elismerést szerezni – tudjuk jól, Pontyi „igaz magyar”, akinek nevelési-életvezetési reguláival a felvilágosult Párménió is egyetért.²⁰ Ezek után még meglepőbb az esztergomi jelenet kurta-furcsa lezárása: „utollyára énis magyarul elbucszván biztattam, bezeg akkor szerette[tt] volna a pap velem tovább beszélgetni de hasztalan mert csak eltűntem”.²¹

A nyelvváltás utáni sietős távozás különösen meglepő, hiszen a közösen beszélt és írott formában is művelt magyar nyelvnek éppen hogy közelebb kellett volna hoznia a katonát és a papot, a társadalmi különbségek a hivatalos nyelvvel kerülnek elő, magyarul, gondolhatnánk, kisebb a társadalmi-kulturális távolság. Éppen ezért a versíró „remete” esete tanulságos példája az elitnek az alávettettekhez fűződő, az előzőekben már említett ellentmondásos viszonyára: a művelt katonatiszt képes értékelni a községnek író pap munkásságát – a következő levélben beszámol Orczynak arról, hogy a pap verseinek „elszedése” ügyében intézkedett,²² –, de gyorsan eltűnik, nehogy magyarul is beszélni kelljen a versek írójával. Barcsay az anyanyelvi alapokon nyugvó kulturális közösséget csak mediatisált formában hajlandó vállalni a pappal: kéziratát vagy verseinek nyomtatványait olvasva (ezért szedeti el őket), a személyes jelenlétén alapuló érintkezés elől megszökik. (Mindezt persze megelőlegezte az a hosszú csend, ami a „jó Darab”-nyi vers elolvasását kísérte.)

Az esztergomi eset után ismét Bessenyeire hivatkozom, akinek az 1770-es évek elején megjelent drámái hasonló bizalmatlanságról, ambivalens érzésekről árulkodnak. Az *Ágis trágédiájában* például a főbb szereplők függetlenül attól, hogy melyik oldalon állnak, a községről ugyanúgy gondolkodnak: Leónidás szerint tévelygő és ostoba, Telónis szerint tudatlan, Kleombrotés pedig állhatatlansága miatt panaszkodik. A községhez való viszonyulás kérdései szorosan összefüggnek ezekben a darabokban az „ál-ortzás” világ problematikájával, ám a szereplők hiába tapasztalják világukban az udvari éthosz megroppanását – bár Ágézilaus sikeres stratégiája éppenséggel az udvariság „diadala” –, a község felé bizalommal fordulni egyikőjük számára sem választható alternatíva.

Ez a fajta bizalmatlanság a nemesség részéről kulturális vonatkozásait tekintve alighanem a barokk öröksége. Ennek kései példája a XVIII. század derekán, második felében magyarországi kultusszal rendelkező Balthasar Gracián²³ egyik műve, az *Udvari ember*. Faludinak az 1770-es évek elején befejezett magyar fordításában, amelynek előszavai szintén az udvariságból való kiábrándultság jeleit mutatják, a köznép meglehetősen rosszul jár: tudatlanok, paraszt erkölcsűek, okatlanok, esztelenek, akaratosak, s ezért nem-emberek. A pórság ostoba. Együgyűek, de tanulatlan, természeti együgyűség jellemzi őket, ami viszont az érzékenység XVIII. század végi éthoszával szemben még korántsem érdem: a természet önmagában darabos, tökéletessé csak mesterséggel, tanulással válik az ember.²⁴ A cél a tökéletes udvari ember, aki az életét „vezérlő oktatáshoz” – mint az első század nyolcvanadik maximája tanít –, „jobbára hallomás

²⁰ L. SZILÁGYI Márton, 1998: 141–155.

²¹ *Mennyei Barátom...*, i. m. 44. (Kiegészítés tölem. L.G.)

²² *Mennyei Barátom...*, i. m. 47.

²³ KÓPECZI Béla, 1980, 315–321.

²⁴ Pl. FALUDI Ferenc, 1991: 307, 345.

által” férhet hozzá.²⁵ Bármily sokszor esik is egybe az „emberséges” és az „udvari” kategóriája a Gracián-szövegben, emberré lenni talán mégis több mint udvari emberré lenni: „Azért lettünk a’ világra, hogy okuljunk és magunkat meg ismérjük. A’ könyvek segítenek reá, és ugyan ezek által válunk emberekké.”²⁶ Ám ez pusztán, ahogy Faludi ajánlásai jelzik, a nemesek számára adott lehetőség.

A nyomtatott könyv a mindenkit érintő, alapvetően vallásos jellegű nevelésben nem játszik kiemelt szerepet. Sőt. Alexovits az Orczy Lőrincről szóló halotti búcsúztatójában miután hosszan méltatta az elhunyt olvasottságát, tudományos és tudománypártoló tevékenységét, legfőbb dicséretként mégis azt írja, hogy nagy műveltsége ellenére sem mulasztotta el a prédikációkat, mindig meghallgatta őket, még ha legtöbbszörből nem is igen tanult. Tudta ugyanis – így Alexovits –, hogy „Isten azokat a’ kegyelmeket, mellyek az emberi meg-térésre jobbulásra, üdvösségre szükségesek, nem kötötte sem a’ szent könyvek’ olvasásához, sem a’ szent dolgok’ elmélkedéséhez, sem semmihez egyébbhez; hanem csak a’ hirdettet Igének halgatásához”.²⁷ Hogy az expaulinus állítása nem feltétlenül csak a katolikusokra érvényes, azt valószínűsíti például a református bihari alispán is, aki a kormány által megakadályozott iskolaindítás után a megyegyűlésen kijelenti, hogy akkor ezentúl csak a vallásra tartozó dolgokat fogják tanítani, amiket viszont „lehet *hallásból* is tanulni”.²⁸

A vallásos nevelés számára a könyvekből szerezhető tudás alapvetően közömbös, bár az alsóbb és/vagy tanulatlan rétegek esetében kifejezetten veszélyesnek tartották, ha olyan könyvhöz jutnak, amelyet nem tudnak – véleményük szerint – kellően megítélni. Berzeviczy Gergely a következőképpen foglalja össze azok érveit, akik a parasztokat továbbra is tudatlanságban kívánják tartani: „őseink korában a paraszt sem olvasni, sem írni nem tudott, de a földet mégis jól művelte és erkölcsileg sem volt rosszabb”.²⁹ A könyvet olvasó paraszt viszont – folytatódik a gondolatmenet – lázítani igyekszik, a fennálló rend felforgatására tör. Berzeviczy nem ért egyet ezzel az érveléssel, de a pusztai írni-olvasni tudáson túl minden további ismeretet fölöslegesnek tart a parasztok számára: amire szükségük van, azt a templomi igehirdetés és a gyakorlati élet megtanítja nekik. Mindazonáltal ez a minimum feltétlenül szükséges, mert ehhez az államnak is érdeke fűződik, kimozdítja a parasztokat a rájuk jellemző animalitásból: „Ennek az otromba lustaságnak [ti. ami a parasztokra jellemző] legmagasabb fokát láthatni némely ind, irokéz és hottentotta törzseknél, akik egész napokon át ugyanazon helyeken fekszenek úgy, hogy nem is mozdulnak és egy szót sem mondanak, de a vadászat alatt egész heteken át fáradhatatlanul képesek a vadakat üldözni. Azon petyhüdt, tompa lustaság és az erőknek eme kiváló megfeszítése az elme különböző hangulataiból erednek. A mi nyájaink és gulyáink nomád pásztorai, a bojtárok, gulyások, csikósok, kondások nem sokat különböznek azoktól. Ha ez utóbbiakat emberiesebbé akarjuk átváltoztatni, akkor eszöket kell élénkebbé tenni.”³⁰

Ha a „község” problémái iránt oly megértő Berzeviczy is ekként látja-láttatja a valóságot – a helyzet reménytelenségének bemutatása valahogy mindig szuggesztívre sikeredik –, akkor aligha meglepő, hogy általában is így van ez a felvilágosult művelődési programot hirdető ér-

²⁵ FALUDI Ferenc, *i. m.* 342. L. még a XI. maximát! (306)

²⁶ FALUDI Ferenc, *i. m.* 429.

²⁷ *Vasárnapi prédikációk*, mellyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Nyári rész. Második kiadás. Pósonyban, Belnay György Aloys’ betűivel, 1807: LXXIV.

²⁸ *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*: Keresztesi József *egykorú naplója*, Budapest: Ráth Mór, 1882: 71. Benda Kálmán a naplóra hivatkozva alapján tévesen állítja, hogy az alispán „bizalmasan” rendelte el a kijelölt tankönyvek félértelét: ez ugyanis nyilvánosan és hivatalos felszólítás miatt történt. V.ö.: BENDA Kálmán: A két Van Swieten és a magyarországi iskolareform, in Uő, 1978: 383.

²⁹ BERZEVICZY Gergely, 1979: 410.

³⁰ BERZEVICZY Gergely, *i. m.* 398.

telmiségiek esetében. A helyzetet meglehetősen egyöntetűséggel elkeserítőnek találják. Bár a Ratio Educationis falusiaknak szánt tankönyve szembeszáll azokkal a véleményekkel, amelyek lehetetlennek és feleslegesnek tartják az alsóbb néprétegek kiművelését, ám szerzője mégis túlnyomórészt ostoba, goromba, zabolátlan, erőszakos indulatú, tolvaj, babonás tömegként tekint a „község”-re, ugyanúgy, mint a cáfolni kívánt állásponton lévők.³¹ A XVIII. század birodalmi és vármegyei döntéseit, előírásait figyelembe véve persze mindez aligha meglepő, hiszen e szabályok sora– Herman Ottó romantikus-haragvó szavait idézve – „a féktelen természetű lovasnomád ellen fordul”.³²

2. Pásztorok és könyvek

Mindez átvezet az olvasásra nevelés kérdéséhez, a XVIII. századi alfabetizációs programokhoz. A Ratio Educationis falusiaknak szánt tankönyve az előszóban részletesen is elmagyarázza az anyanyelvi iskolák célkitűzéseit: ez az iskolatípus négy tantárgy elsajátítását tűzte ki célul: írás, olvasás, számolás és gazdasági alapismeretek. Az olvasással kapcsolatban két érv köré csoportosítja az ebből származó hasznokat. Az első szerint azért szükséges, hogy „[a diákok] megtanulják az imádságos könyvekből, és Vallásnak igazságát tárgyazó könyvetskékből az Istennek valóságos imáadását, tiszteletét, szeretetét, és szolgálatját; hogy azokból kinyomozhassák: mi módon kellésék Isten’ akaratját, és törvényjeit tellyesíteni; a’ Vallást megbetsűlni; a’ szerént élni, és az örök életet keresni”.³³ A második szerint pedig azért hasznos, mert ezáltal ismereteket lehet szerezni a régmúlt embereiről, a természet rendjéről, és végül a különböző emberi foglalatosságokról. Már ez a vázlatos összefoglalás is arra utal, hogy a hangsúly a valóságosság, a keyesség tudatosabbá tételére esik. Ez persze korántsem idegen a felvilágosodás kori népneveléstől: a mintának tekintett, és szemérmetlenül felhasznált olvasókönyv, Friedrich Eberhard von Rochow *Der Kinderfreund*ja, csakúgy, mint Tessedik Sámuel munkája, a korabeli ábécék és a Biblia közötti űrt kívánja kitölteni³⁴ a falusiaknak, nem pusztán gyermekeiknek szánt olvasmányokkal. Ennek megfelelően Rochow népszerű történeteiben kizárólag a Biblia és az énekeskönyv fordul meg a pásztorok kezében, ám teljességgel hiányoznak a 18. században oly nagy számban kiadott (mező)gazdasági témájúak.

Az olvasástanítás explicit módon megfogalmazott hangsúlya tehát, már csak az előzmények miatt is, a vallásos nevelést helyezi előtérbe. Elfedi ugyanakkor azt a sajátosságot, hogy a falusiaknak szánt, élethosszig forgatandó tankönyv nagyobb részében azért mégis gazdasági ismereteket tartalmaz, amelyekkel az ősköztől tanult fogásokat, termelési módszereket, beidegződést kívánta a szerző és a megbízó leváltani. A hangsúly implicit módon tehát a tudáshagyományozás és -tartalom átalakítása. Ez a fajta reflektálatlanság arra utal, a felvilágosodás idején az oktatásban az értelmiség és a hatalom igyekszik a könyvet semleges médiumként kezelni, mint amely pusztán közvetíti az egyébként a „józan” gondolkodás útján is megszerezhető tudást. Legtöbbször éppen ezért nem merül fel problémaként könyv és tudás kapcsolata, amely éppen ezért a népfelvilágosító munkákban is paradoxonhoz vezet: Salzmann magyarrá lefordított Okosdi Sebestyéne például olvasni-, írni- és számolni tudása révén emelkedik koldusból a falu-

³¹ [ŐRI FÜLEP Gábor], 1798: 45.

³² HERMAN Ottó, *i. m.* 313. A Herman által összegyűjtött, XVIII. sz.-ra vonatkozó adatok és összefoglalásuk a 230–319. oldalakon.

³³ ŐRI FÜLEP Gábor, *i. m.* 3r.

³⁴ ROCHOW, Friedrich Eberhard von, 1985: 7. Az ő nyomán ugyanígy fogalmazott Tessedik is saját olvasókönyvéről: *A reformer...*, *i. m.* 2002: 333.

si egyházközség vezetői közé, ám a földesúrral és a lelkésszel egyetemben egy olyan iskola megalapítását viszi keresztül, ahol fölöslegesek a könyvek.³⁵

Ennek a paradoxonnak, a népnevelő iratok sajátos mediális vaksága valószínűleg arra vezethető vissza, hogy egy alapvetően analfabéta társadalomban nemcsak a hagyomány tartalmát, de hagyomány átadásának médiumát is meg akarják változtatni, s mivel az előbbi fontosabb, ezért a mediális váltás tényével nem foglalkoznak, magától értetődőnek tekintik. Tanulságos ebből a szempontból a korábban említett Rochow-olvasókönyv *Der Hirte* című történeteskéjének magyarországi átvétele. A tankönyv vallásos célkitűzésének ismeretében nem meglepő, hogy az elbeszélés pásztora mindig maga mellett tartja Bibliáját és énekeskönyvét, ráadásul forgatja is őket: egy gyönyörű reggelen a 104. zsoltár olvasása után támad benne az elhatározás egy jobb, a társadalom számára hasznos életre: megjavítja a sövényt, gyógynövényeket szed stb. A falusi közösség, amint az az efféle példázatokban történni szokott, hálásan viszonzza a pásztornak a közösségért végzett szolgálatait, öreg korában gondoskodnak róla. A magyarországi tankönyvek a közvetlen mintául szolgáló felbigeri osztrák kiadvány nyomán átveszik az elbeszélést, s szintén az osztrák példa nyomán a magyar változat egyetlen elemén változtat: kimarad a történetből, hogy a pásztor Bibliával és énekeskönyvvvel rendelkezik, valamint hogy használja őket. A magyarországi pásztor tehát egyedül a kies reggel ébreszti rá arra, hogy Istennek tetsző hasznos életet kell élnie.³⁶ Azért tanulságos ez az apró módosítás, mert a történet eredeti szövegvilágában az olvasni tudás kézzel fogható hasznot hajt, még ha magát ezt a tényt nem is emeli ki az elbeszélés, maga a gesztus újabb értelmet ad az olvasás gyakorlásának, ami egy „olvasás gyakorlására rendelt könyv” esetén nem utolsó szempnt. A magyar változatban ennek a mozzanatnak az elhagyása ugyanakkor feszültséget okoz, mivel a történet mégiscsak nyomtatás útján jut el a célközönséghez.

Az efféle paradoxonok egyik lehetséges feloldását a népnevelő könyvek azon elbeszéléstechnikái megoldásai jelenthetik, amelyek megpróbálják motiválttá tenni a nyomtatott történetekben megjelenő élőszóbeli, írásbeliséget mellőző tudáshagyományozás megjelenését. Ennek egyik iskolapéldája a Kömlei János által lefordított Becker-munka, a *Szükségben segítő könyv*. Az „érdemes olvasó”-t megszólító bevezetés kiemeli, hogy a fordítás legfőbb haszna a „köz-nép”-i tudás tartalmának és hagyományozódása médiumának megváltoztatása. A „maga *Olvasóiból*” kíván jó gazdát, hazafit és keresztényt formálni a könyv.³⁷ A „Szükségben Segítő Könyvnek” tartalomjegyzéke egy könyvvel szemben támasztható elvárásokat azonban nem teljesíti, mivel az első szakasz első fejezeteskéje a hetvenegyedik oldalon kezdődik, s a befejezés is lecsíp jó negyven oldalt a végéről. A hiba, ha az, oka, hogy a kerettörténet tipográfiaileg eltérően jelzett fejezetei nem abba a szükségben segítő könyvbe tartoznak, amelyet a történetben szereplő falu lakói olvashatnak. A kerettörténet ugyanis bemutatja a könyv ideális olvasói világát, Újfalut. Az újfalusi birtokos halálával induló cselekményben az ifjú örökös és a „Lelki Pásztor” azon gondolkodik, miként lehetne rávenni a falusiakat, hogy megváltoztassák szokásaikat, hogy új, hasznos, életüket könnyebbé tevő ismereteket tanuljanak. A papra hárul a feladat, hogy meggyőzze híveit, lehet tanulni könyvből is. A könyvből tanulás azonban azt jelenti, hogy ő olvassa fel az ifjú örököstől kapott munka egyes fejezeteit. Sikere lesz az ötletnek, a parasztok nagy részét meggyőzi: egyrészt maga is tovább folytatja a felolvasást, másrészt a lakosok kérésére a tanító a gyerekekkel az iskolában az egyes fejezeteket lemásoltatja és

³⁵ SALZMANN, Christian Gotthilf, 1797: 195–200. Ugyanígy *A reformátor...*, i. m. 301. A problémakör részletesebb elemzése LABÁDI Gergely: *Az olvasással...*, i. m.

³⁶ Pl. [ŐRI FÜLEP Gábor], 1792: 47. részletesen l. Labádi, *Az olvasás...*, i. m.

³⁷ [Rudolf Z. BECKER]: *Szükségben segítő könyv* [...], ford. Kömlei János, Pest, Stáhel Jó'sef, 1790: X–XI. (Kiem. tölem. L. G.)

telente összejárva maguk közt is felolvassák.³⁸ A *Szükségben segítő* könyvben olvasható szükségben segítő könyv egyes számai szintén tartalmaznak időnként utalásokat a befogadás előbb leírt módozataira, de még a kötet legvégén, a kerettörténet záró részében is újból elismétli a narrátor „miképpen olvasták el” a falusiak a könyvet.³⁹

A paradoxon feloldásának másik lehetséges útja a nemzedékek közti mediális szakadék tudatos felvállalása. Elég, hogyha az ifjakat tanítják meg az új ismeretekre, illetve az új médium használatára, mivel egy-egy családban ha akár csak egy gyermek is tudott írni-olvasni, akkor a többiek, az idősebbek, rajta keresztül kommunikálhattak az írásbeli társadalommal.⁴⁰ Kováts Ferenc a *Mindenes Gyűjtemény*ben megjelent levele elején például erre reflektál, amikor azt állítja, hogy bármily szép és hasznos magyar regényeket, meséket írjanak is, ha a felnőttekkel egyszerűen nem lehet mit kezdeni.⁴¹ Éppen ezért a pápai mérnök szerint a gyerekeknél kell foglalkozni, annak rövid idő alatt megmutatkozna hatása, s nem csak az alsóbb rétegekben: „Sőt mit nem tenne ez, még a ’ nyúlak után agarászó, a ’ Sneffek, fűrjek ’s más a ’ félék után vi’ slászó T. ’s V. Úrfijakban is, midőn a ’ mezőkön, itt ’s ott ilyen öszve gyűlt és olvasó Pásztor-legényekre és gyermekekre akadnának, a ’ helyett hogy azok vagy aludnának, vagy veszednének verekednének, vagy egymást káromlanák; vagy trágár és feslett mesézésekkel töltenék idejüket?”⁴² Bármily bizarrnak tűnik is most érvelése, Kováts biztos a sikerben, akkurátusan felsorolja azokat az intézkedéseket, amelyekkel szerinte az oktatás révén gyorsan eredményt lehet elérni. Vannak azonban már olyan próbálkozások is, amelyek elszakadnak az iskola világtól.

2.1. A felvilágosult pásztor

A Jenev György neve alatt megjelent *Természet-könyve: A’ hortobágyi pásztor és a’ természet-visgáló* című munka 1791-ben látott napvilágot, ám feltételezhető német eredetije a könyvben előadott csillagászati ismeretek alapján 1769 és 1781 között keletkezett.⁴³ Az előszó, valamint a beszélgetés kitérői, hazai vonatkozásai azonban arra utalnak, hogy Jenev tudatosan bővítette forrását, a benne foglaltak tehát mindenképpen vizsgálatra érdemesek.⁴⁴ A könyv tartalmáról annyit érdemes előrebocsátani, hogy bár fő tárgya a csillagászat éppen aktuális ismereteinek közlése, a hat napra osztott beszélgetéssorozat nagyon sok témát jár körül: többek között olvashatni a hang és fény sebességének különbségéről, Krisztus mennybemeneteléről, a babonáról, illetve olyan filozófiai problémákról, hogy helyes-e az embernek saját életét mentve másokat a halálba taszítani,⁴⁵ miért van az emberek között vagyoni egyenlőtlenség, igazolható-e a szükségben a lopás stb. Ez a tartalmi sokszínűség a címben közölt régi metaforának köszönhetően persze nem meglepő, a természet könyvében értelemszerűen *minden* benne van, csak tudni kell olvasni.⁴⁶

³⁸ BECKER, Rudolf Z., i. m. 12, 67–68.

³⁹ BECKER, Rudolf Z., i. m. 79, 475–478.

⁴⁰ MESSERLI, Alfred, 2002: 42. Egykorú megfogalmazása ennek: [FELBIGER, Johann Ignaz von, 1775: 134. (*Von dem Lesen des Geschriebenen*)

⁴¹ Kováts *Ingenieur Úr Levele*, Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. negyed. 354.

⁴² Kováts... , i. m. 356–357.

⁴³ L. Keszthelyi Sándor leírását *A csillagászat magyar nyelvű bibliográfiája* c. honlapon! (<http://kerikata.hu/csimabi/cs-onlin.htm#1791> [2007. április 25.])

⁴⁴ Szakirodalmi előzményként l. Dr. KISS Áron, 1879, 104–105.

⁴⁵ JENEY György, i. m. 20–23.

⁴⁶ A metafora újkori magyarországi történetének rövid összefoglalójára l. LUKÁCSY Sándor, 1993, 30–36.

A tárgyalt témák önmagukban is érdekesek, különösen mivel maga a természetvizsgáló kritikusan viszonyul tanításához, nincs meggyőződve arról, hogy egy-egy szituációban maga is az elméletileg helyesnek talált módon cselekedne,⁴⁷ ám a tanulmány szempontjából a korábban említett paradoxon megjelenésének vannak fontos következményei. Jeney szövegében a természetvizsgáló ugyanis elvéte hivatkozik nyomtatott munkára, az újságokban közölt hírek megjelenése pedig a magyar példák miatt fordítói bővítésnek tűnik.⁴⁸ A tudós a természet gondos megfigyeléséből vezeti le mind a társadalmi, mind az isteni rendet. Ez a következetesség még a pásztor is meglepi, hiszen a hatodik nap vége felé megjegyzi, hogy a természetvizsgáló tanításából az következik, hogy a Bibliára nincs szükség, mivel Isten parancsait a teremtett világ sajátosságaiából világosan megérthetni. A természetvizsgáló azonban határozottan cáfolja a felvetést: „Meg-ne tsald magad, én most tsak ebből a’ Nagy Könyvből akartalak tégedet oktatni. A’ Józan-Okosság anynyira soha sem mehetett vólna, hanemha a’ Sz. Irás szövétneke után; könnyű már nekünk a’ Sz. Irás Világánál, azokat az igazságokat, a’ Józan-Okosság által, a’ teremtett dólgoznak szemléléséből ki hozni”.⁴⁹ A paradoxont a természet könyvének magyarázatával Jeney tehát egy huszárvágással feloldja, ráadásul maga a tanítás formája, ti. a beszélgetés is a szóbeliséget idézi fel, amivel egyébként a befogadást a megcélzott közönségnél megkönnyíti – jelenti ki az előszóban.⁵⁰ A nyomtatás és szóbeliség egymáshoz való viszonyának problémáját tehát a narratív szituáció mellett tematikusan is fel lehet oldani.

A „természet könyvének” metaforája nagyon régi, nem is feltétlenül ez az érdekes a munkában, hanem az, ahogyan elővezeti a természetvizsgáló. A Hortobágyra kilátogató és ott hat napot eltöltő tudóst azzal fogadja a szegény származású, a tudományokban egykor ígéretes előmenetelt tevő, de vétke miatt (elszórakozta a taníttatására szánt pénzt) a pusztába menekült gyermekkori osztálytársa, a pásztor, hogy szüksége volna egy könyvre. „[V]ólt egy Könyvem – mondja –, mellynek olvasásával mulattam eddig magam, és időmet rövidítettem. De mostánban el-vesztettem; nem tudnál-é egygyet adni?” Majd a természetvizsgáló sejtelmes válaszára, hogy ti. ad neki egy összesen három lapnyit, amely mégis mindent tartalmaz, és amelyet bárki elolvashat, türelmetlenül megismétli kérését: „Tréfa kívül Pajtás, adj egy Könyvet.”⁵¹

A könyv világába bevezető, a szereplőkkel megismertető beszélgetés az előszóban kifejtett állapotok érzéletes ábrázolása: azoknak szól ugyanis Jeney munkája, akik ha nem is jártak felsőbb iskolákba, de vagy egészben, vagy legalább részben elvégezték az alsóbb osztályokat, vagy ha még ezt sem, olvasni azért tudnak.⁵² Az ilyen publikum tagjai nagyon kevés félet olvastak, ám azt a keveset igen sokszor. Jeney is e rétegnek szánja művét, a legfeljebb könyörgéses könyvet kezükbe vevő „együgyűbbeknek”: a természet könyve elsősorban nekik való.⁵³ A természetvizsgáló és a pásztor párbeszédéből mindazonáltal látszik, hogy e réteg olvasási módját nehezen lehetne akár intenzívnek, akár extenzívnek nevezni.⁵⁴ A könyvet követelő pásztornak ugyanis semmi tartalmi megkötése nincs – egy intenzív olvasás esetében lennie kellene –, de a korlátozott mennyiség miatt – a hat nap alatt kiderül, hogy csak néhány könyvet olvasott a pásztor – aligha lehetséges az egykori diákot extenzív módon olvasó betűfalónak tekinteni. A szöveg implicit módon azonban igazolja, hogy az értelmiség szerint még a hortobágyi pásztor

⁴⁷ JENEY György, *i. m.* 22.

⁴⁸ JENEY György, *i. m.* 48–49.

⁴⁹ JENEY, *i. m.* 205–206.

⁵⁰ Jeney György, *i. m.* a2r. Hasonlóra utal Hollósi előszava is: P. HOLLÓSI Egyed, 1802: V–VI.

⁵¹ JENEY György, *i. m.* 10.

⁵² JENEY György, *i. m.* a2r.

⁵³ L. még erre: HOLLÓSI Egyed, *i. m.* V–VI.

⁵⁴ A kifejezések problematikusságára l. pl. Manfred NAGL, 1988: 31–40., valamint Reinhard WITTMANN, é.n.: 321–331.

csekély mértékű olvasottsága is előnyt jelent, hiszen az iskolából és otthonról is elbujdosott egykori tanulótlárs vezetővé küzdötte fel magát, több fiatal és idősebb, a színen időről-időre, ti. az évések alkalmával megjelenő bojtárnak parancsol, míg ők a munkát végzik, neki van ideje és lehetősége beszélgetni a tudóssal.

A pásztorral folyó beszélgetéssel a könyv célja általánosabb, ugyanis Jeneyt az előszó szerint a „magyar község” kiművelésének problematikája foglalkoztatja. Az első és legfontosabb lépés a magyar nyelven történő írás, mivel a latin a tudományt a misztikum kódéba vonja. Ezért magasztosul föl Jeney tollán Bod Péter, aki az első között írt a „Köz rend” kedvéért.⁵⁵ Ugyanígy a magyarnyelvűség kritériuma mentén haladva számol be újabb törekvésekről, amelyek az addig csak könyörgéses könyveket forgató együgyűbbekben felkeltették a tudás vágyát: mindenekelőtt a magyar újságok – az ezekből nyerhető tanulságos történetekre a hat nap alatt a természetvizsgáló is felhívja a figyelmet. (Leírása egybevág azzal, amit Kókay György révén az újságolvasó parasztokról tudunk.⁵⁶) Az újságok mellett ilyen hatással volna az is – s ezzel az előszó a nyomtatás médiumára támaszkodó szóbeliség szerepét hangsúlyozza –, ha legalább a nagyobb városokban a színházak is meghonosodnának.

A magyarnyelvűség programja, az újságok és a színházak mellett az előszó viszont egyáltalán nem teszi kritériummá sem az előadás módját (párbeszéd), sem e könyv olvasásának helyesnek tartott módszerét (egyvégtében). Feltűnő az is, hogy kimaradnak az „olvasásra édesgető” eszközök közül a korban gyakran emlegetett regények. Két évtizeddel korábban Tordai Sámuel például már azt állítja a Kolozsvarott megjelent Svétziai Grófné előszavában, hogy e műfaj darabjait „az Aszszonyok, Köz-Emberek, sőt a’ Szolgák, ’s Szolgálók is haszonnal olvassák”.⁵⁷ De nemcsak kimaradnak a regények, Jeney kifejezetten szembeszáll velük, amikor az olvasási utasítást megfogalmazza: „mint hogy nem Mese, nem História; azért megkívánnya, hogy figyelmetességgel olvastassék”.⁵⁸ A kijelentés háttérében álló elképzelés a bibliai könyvek különböző típusaira alapozva kidolgozott eltérő olvasási előírásokra utalhat. Jean-Frédéric Ostervald a magyarul 1780-ban megjelent esszéjében a históriás, tudományos (vagy tanító) és próféciás könyvek közül az elsőről írja, hogy az általános szabályoktól eltérően lehet belőlük egyszerre többet is olvasni, „mert a’ História egymásból folyóbb, az elmét nem vonja el egyik dologról a’ másikra, maga figyelmetességben tartja az elmét”.⁵⁹ Egyáltalában, ezek a könyvek kívánják a legkevesebb felkészültséget, ezeken kell hát az olvasást kezdeni, „[u]gyanis a’ Tanításnak ez a’ módja leg-együgyűbb és leg-világosabb, és minden rendű Embereknek elméjekhez leg-inkább alkalmaztatott. A’ Históriakat mindenkor leg-könnyebb megfogni és meg-tartani; még a’ gyermekek-is nagy munka nélkül meg-érthetik azokat”.⁶⁰

Jeney döntése, amellyel szembe fordul a történetmondásra alapozott módszerével, könyve felvilágosult jellegével nem feltétlenül magyarázható, hiszen számos példázatos regény született a filantropista nevelők tollából. Mindazonáltal döntésével koránt sincs egyedül, az anyanyelvi, ismeretterjesztő könyvek újfajta olvasási módját mások is megfogalmazzák az 1790-es években, s például tsernátoni Vajda Sámuel Flögel-fordításában szintén a fikcionalitással (vagy legalábbis annak lehetőségét magukban hordozó művekkel) szemben definiálja művét: „a’ fel-

⁵⁵ JENEY György, *i. m.* a2v–a3r.

⁵⁶ KÓKAY György, 1959, 357–360.

⁵⁷ *A’ Svétziai Grófné G***né Aszszony’ Élete*, Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott GELLERT által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordítottat, Kolo’sváratt, Nyomt. a Ref. Coll. Betüivel, 1772: 2r.

⁵⁸ JENEY György, *i. m.* a2r.

⁵⁹ *Biblia’ tárháza* [...], a’ Szent Írásnak olvasásáról tanító előjáró-beszéddel együtt, [...] ki-adta OSTERWALD Friderich János, magyarra fordította N. S. P. P., Győrben, Nyomtattott Streibig Gergely János, Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyv-nyomatató által, 1780: c1r.

⁶⁰ *Biblia’ tárháza*, *i. m.* a4r.

tett fundamentumokból ki-folyó következtéseknek valóságát, nem egy darabjának, hanem az egészen el-olvasása, 's az egyben kötött rendnek egy nézéssel mint egy el-szemlélése -által lehet meg-itélni". Szükséges immár, teszi hozzá a fordító, „az olyan Könyveknek számát szaporitanunk, a' melyek' olvasások mellett gondolkozni kell az Olvasónak is [...] panaszolnak-is némely értelmes Emberek, hogy még igen kevés a' valóságos tudományokat tárgyazó Könyvünk 's tsak a' Román 's Komédia szabású Könyvek szaporodnak magyar nyelvünkön inkább”.⁶¹ S hogy az ismeretterjesztés nem feltétlen a felvilágosodás projektjének népszerűsítése volt, azt a korábban idézett Hollósi-könyv is megerősíti, amely ugyanakkor szintén ezt az olvasási utasítást közli az előszóban.⁶²

Jeney 1791-ben megjelent munkája tehát magán viseli a népnevelési művek több sajátosságát: a bizalmatlanságot a megcélzott közönséggel szemben, a nevelő leereszkedő gesztusát, a nyomtatás kiemelt szerepét a felvilágosításban. Ám emellett észre kell venni a változásokat is, a narráció megoldásának ötletességét, amely egyszerre oldja fel a feszültséget szóbeliség és nyomtatás között, valamint a gyermekkori közös emlékekre hivatkozva szünteti meg a társadalmi-kulturális távolságot tanár és tanítvány között. A könyvben végül pedig elszörtan már megjelenik az a gondolat is, mely szerint ezek az egyszerű emberek értékesebbek: nemcsak egészségesebben élnek, hanem a felbomló udvari éthoszra is autentikus választ adnak: szemben a tudós mögött álló városi világgal ők egyenesek, „nem tudunk itten a' hazug hizelkedéshez”.⁶³

2.2. A keresztény pásztor

A pásztorok az eddig felhozott szövegekben példaként vannak megemlítve, a tét minden esetben a köznép kiművelése. A 18. században megformálódó felügyelet társadalmában egységesíteni kell a tudást: a népneveléssel foglalkozó iratok nem véletlenül részletezik és sulykolják oly alaposan a helyes magaviselet legkülönfélébb kritériumait.⁶⁴ E fejezetben annak a Molnár Jánosnak egyik könyvét fogom értelmezni, aki az 1770-es években több művében foglalkozik a (nép)nevelés kérdéseivel, ám válaszai az esetenkénti hasonlóságok ellenére is gyökeresen különböznek a felvilágosult tervekben olvashatóktól. A legegységesebben ezt a *Pásztor-ember* megjelenését is támogató Petrovszky Sándorhoz írt könyvében található konklúzió fogalmazza meg. Eszerint ugyanis „a' Keresztyén Kátholikus ember” gondolkodása, érzései alapján szembehelyezkedik a nevelés célját az engedelmes és hasznos állampolgárokká formálásban látó új, hivatalos állásponttal: „a' jó Nevelésnek nem annyira a' Politika, a' mennyire a' Szent Lélek Intései szerént kell véghez vinni”.⁶⁵ Molnár munkái az 1770-es évek egyik legfontosabb problémájához kapcsolódnak, az évtized elején felgyorsult és a közepén (1773–1776) végső szakaszába lépett tanügyi reformhoz, ám annak alapvetését, a felvilágosult állam evilági hatalmának megnövekedését nem fogadja el. Az 1775-ben megjelent *Pásztor-ember* is látens vitát folytat „a' pásztorok tanításáról” szóló kortárs művekkel.

A *Pásztor-ember* az eddig felhozott példaszövegek általánosabb céljával ellentétben a szerző intenciója alapján egyértelműen a pásztorokat tekinti elsődleges célközönségnek. Az 1792-ben kiadott annotált bibliográfiájában található megfogalmazás szerint ugyanis azért jelent meg a mű, hogy „a' szegény erdei mezei Pásztorok jóra taníttassanak; a' mint az elől-járó beszéd

⁶¹ Az emberi értelemnek természeti történetje [...].FLÖGEL Károly Fridirik,1795: 3r–v.

⁶² HOLLÓSY Egyed, *i. m.* VI.

⁶³ Jeney, *i. m.* 58.

⁶⁴ LABADI Gergely, *Az olvasással..., i. m.*

⁶⁵ MOLNÁR János, 1776: 390.

bővebben meg-magyarazza”.⁶⁶ A *Bé-köszöntésem* címet viselő előszó a felvilágosult reformok szellemében fogant szövegekkel ellentétben egyáltalán nem beszél a népoktatás általánosabb kérdéseiről, kizárólag „Ábrahám, Isák, Jákob Követőji” a megszólítottak. Az előszóban egyetlen kitétel utal arra (a szövegben azután egy sem), hogy Molnár elképzelhetőnek tartotta művének más szolgálatban állók („házi ’s mezei” cselédek) művelése érdekében történő használatát. Azonban ez a részlet már nem kifejezetten a pásztor-olvasóközönséget szólítja meg, mivel Molnár számot vet azzal, hogy feltételezhető, köztük csak kevesen tudnak olvasni. Éppen ezért az előszóban felveti, a gazdák, gazdasszonyok is használhatják munkáját. Megjegyzése a korábban emlegetett medialitás-paradoxon motivált feloldásának tekinthető: „Ha ritka a’ Pásztorok között, a’ ki olvasni tudjon, és így az ilyen könyvből hasznot hajtson; nem ritka a’ Pásztoroknak Urok, Gazdájok, és Aszszonyok között az olyan, a’ ki ezeket olvashassa, emlékezetében tarthassa, és néha multság gyanánt, vagy egyenes ösztönözéssel tulajdon Pásztor emberinek, nagy haszonnal elejkebe adhassa. Akarna igen-is Keresztyén szívü sok Gazda, és Gazda-Aszszony, házi ’s mezei Tseledgyének jobbítására valamit elé-hozni; de hamarjában a’ féle semmi se jút eszébe. Szolgálhat tehát ezen munka azoknak könnyebbítésekre, és talán mind tulajdon vigasztalásokra, mind hasznos tudósítással bővelkedő multságokra.”⁶⁷

A könyv azonban e megengedő kitétel ellenére végig hangsúlyozottan a pásztorokat tekinti közönségének, amint az a címlapról is kiderül: a munka első része a pásztorok dicséretét, a második pedig kötelességeiket tartalmazza. A megszólítottak e szigorú elhatárolása jellemzi Molnárt abban is, hogy mihez képest definiálja munkáját. Az előző fejezetekben elemzett szövegekkel szemben meglepő módon a *Pásztor-ember* háttérében a barokk nemesi etikák állnak: „Vagyon, úgy *Nemes Ember, Udvari Ember*, ’s töb’ a’ féle: Hol a’ *Pásztori Ember?*”⁶⁸ A művelt pásztor multságai között aztán ismét felbukkan ez az utalás, amikor e foglalkozáshoz különösen illendőnek tartja a versszerzést, éneklést is, példaként ugyanis Faludi Ferencről, „az Udvari embernek, a’ Nemes embernek, ’s a’ Nemes Úrfinak”⁶⁹ szerzőjétől közöl egy eklogát a fejezet. Molnár ideológiai elkötelezettségét mi sem mutatja jobban, hogy a felvezető szöveg szerint maga is tisztában van azzal, hogy a régiek (Vergilius, Theokritosz) példája valójában sántít, mert e versek pásztorai inkább poéták és politikusok, s ez valójában csak felvett szerep a költők részéről.⁷⁰ Csak azért nem meglepő, hogy mindezek ellenére Molnár továbbra is felvállalja a barokk háttérrel, mert a pásztorokat, s kifejezetten őket, e felfogás előterében álló Biblia segítségével kézenfekvő ki- és felemelni: a könyv első része lényegében arról szól, hogy az Ószövetségben mikor milyen szerepben tűnnek fel pásztorok.

Ez az elkötelezettség határozza meg azt a műveltséganyagot, amelyet a pásztorok tanítása során előad, amely révén megmenekülhetnek – az előszó érzékletesen festi a jelent – a tömlöctől, akasztófától, kerékbetöréstől, nyársra húzástól, valamint a hollók gyomráról.⁷¹ Míg a felvilágosult iratok elsősorban a község tárgyi ismereteit akarják korszerűsíteni-tudományosítani, addig Molnárnál a „tananyag” az idő jól eltöltésének kategóriájába kerülve a „Pásztorok multsága” fejezetcím alatt olvasható.⁷² A „multság” erkölcsi haszna az „unalom” szülte vétkekkel szembehelyezve természetesen a kor közhelye, ám e több mint száz oldalnyi terjedelmű, az állatok világát bemutató fejezetek legfeljebb ennyiben hasznosságelvűek, a közölt tartalom

⁶⁶ MÓLNÁR János, 1792: 17.

⁶⁷ *Pásztor-ember...*, i. m. 4v–5r.

⁶⁸ *Pásztor-ember...*, i. m. 4r.

⁶⁹ *Pásztor-ember...*, i. m. 77. Az ekloga: 79–84.

⁷⁰ *Pásztor-ember...*, i. m. 77.

⁷¹ *Pásztor-ember...*, i. m. 4r.

⁷² *Pásztor-ember...*, i. m. 76–199.

azonban aligha üti meg a tudományosság mértékét. „A’ Tudományban-is van mulatság, midőn elmébe ’s beszédbe forog. Adék már arra valót. Ihól a’ mi oda szolgál, az állatok ismeretéből-is. Irtak azokról a’ régiek sok hazúg költeményt. Én a’ javát szedem.”⁷³ Molnár utolsó mondata zavarba ejtő, s hogy nem feltétlenül fogalmazásbeli botlásról van szó, azt igazolja, hogy bár ugyanitt Linné munkáját nevezi meg fő forrásul, példái és konkrét idézetei az antikvitás és a középkor bestiáriumaiból származnak. Néha ugyan elhatárolódó kommentár kíséretében közli ezeket az „ismereteket”, de számos leírás értelmezés nélkül marad: „A’ párdutz az ember ganajt úgy szereti, hogy tudván azt a’ Pásztorok Zsákba fel-függeszti. A’ mellyre fel ugorván a’ párdutzok, ’s el-nem érhetvén, eddig ugrálnak, míg meg-nem szakadnak, ’s meg-nem dermednek.”⁷⁴ Az ilyen és ehhez hasonló passzusokkal teli tanítás legfeljebb azért nevezhető korszerűnek, mert Molnár ebben a könyvben elhagyja az állatok „tulajdonságainak” máshol általa is használt, nyíltan allegorizáló magyarázatát.⁷⁵ A Molnár által pásztoroknak ajánlott nyolc könyv, az evangéliumoktól kezdve Kempisen át Bertalanfiig, hasonlóan inkább a kegyességet, a katolikus tanítások világertelmezését támogatja.⁷⁶

Ez a fajta alapvetően vallásos tanítás, mint a korábbiakban láthattuk, korántsem idegen a felvilágosító iratoktól, hol hangsúlyozottabban, hol kevésbé explicit módon, mindegyik háttérben ott munkál. A *Pásztor-embert* a Faludi névvel fémjelzett erkölcsstani háttér, nagyon behatárolt célközönsége mellett leginkább belső arányai teszik oly idegenné az aufklérista népnévelő iratok között. Vannak ugyanis olyan fejezetei, amelyek minden további nélkül beilleszthetők volnának a fentebb bemutatott szövegekbe. Teljesen egybeesik például a a pásztorok mindennapjairól, jelenlegi tevékenységeikről (még inkább: semmittevésükről) adott, az előszóból például fentebb is idézett leírás. Az égi jelenségek felvezetése akár Jeney könyvéből is származhatna: „Nappal a’ fényes meleg napra, ’s a’ tőle világosságot vévő hódra tekénten; éjjel a’ tsillagok ragyogását szemlélni, ’s igaz hittel így gondolkodni”: ha illy szép a’ Menyország tornátza, mi szépnék s’ vidámnak kell lenni a’ belső résznek? ha illyeneket teremtett az Isten a’ számkivetés számára, mit nem ád fiainak édes hazájokba? Ezeket mondom meggondolni, nem vigasság-é?”⁷⁷ Ezt Molnárnál is az égi jelenségek magyarázata követi, de sokkal szkeptikusabb, mint Jeney: „Igaz, hogy nagyob voltna a’ mulatság és vigasság, ha azon szép teremtett állatoknak természeteket-is értené a’ Pásztor; de azt ki várhatja tőlök?”⁷⁸ Mégis, néhány oldalban összefoglalja a „rövideden” a „jámborok”-nak a legfontosabb tudnivalókat az égboltról, ami a rákövetkező állatos fejezetektől eltérően nem billen el a természettudományos magyarázatból az allegorizálás felé. S bár az idézett nyitó mondatok, akár a magyarosított Rochow-történet világában logikus következtetést (ti. hasznosan kell tevékenykedni) is lehetővé tennék, erre nincs utalás Molnárnál. Ez a hiány már azért is figyelemre méltó, mert néhány oldallal korábban, *A’ Pásztorok nyeresége* cím alatt tárgyalja, miként tölthetnék a köz java mellett saját érdekükben is hasznosabban az időt: némely városi mesterembertől a fogásokat ellepve maguk is lehetnének feles idejükben mesterek, de gyógynövényt bizonyosan gyűjthetnének, amint széket és egyéb dolgokat is fonhatnának.⁷⁹

Molnár művének egy eleme azonban bizonyosan különlegessé teszi a többi hasonló célkitűzésű irat között. A bibliai hivatkozások mellett ugyanis első pillantásra talán meglepő módon

⁷³ *Pásztor-ember...*, i. m. 98.

⁷⁴ *Pásztor-ember...*, i. m. 116.

⁷⁵ L. MOLNÁR János, 1776, 354–356. (A könyv címlapjának magyarázata.)

⁷⁶ *Pásztor-ember...*, i. m. 197–199.

⁷⁷ *Pásztor-ember...*, i. m. 86.

⁷⁸ *Pásztor-ember...*, i. m. 86.

⁷⁹ *Pásztor-ember...*, i. m. 70–75.

több helyen is mintaként állítja a magyar pásztorok elé a lappok életét. Ők nemcsak ötletesen, s minden lehetőséget maximálisan kihasználva teremtik meg az élethez megkívántató javakat, de életük is példaszerű, erkölcsi útmutatás egy megromlott világban.⁸⁰ Aligha véletlen az exjezsuita szerző választása, Sajnovits *Demonstratio*ja katolikus körökben történő pozitív fogadtatása ismert.⁸¹ Ez a legalább érintőleges összehasonlítás új dimenzióba helyezheti a XVIII–XIX. század táján értelmezett fordulóján keletkezett magyar szövegek pásztorait.

3. A romlatlan pásztor

A' nemzet' tsinosodása lelegején olvasható állítás szerint „a' bárdolatlan Magyar véghetetlen Pusztáinkon, egészségesebb Itélettétellel van felruházva, mint amott a' tsinos külföldi az ő kevély Városaikban”.⁸² Az „élessen látó” és „értelmes Szemlélő” „megfontolt Tapasztalás”-án alapuló kijelentése az értekezés egészének ismeretében problematikus, mivel alig néhány sorral lejjebb kezdve hosszan ostromozza a falusi étellel összenőtt animalitást, a világtól való félrehúzódotást, amelyek bármiféle művelődést lehetetlenné tesznek. Az ellenpont a tanulmányban egyértelműen a városi kultúra, a kereskedés és a mesterségek világa, amelyek részben eredményei, részben pedig támogatói a tudományoknak, mint erre a példaként állított Anglia a bizonyíték.⁸³ Az ellentmondás ugyan részben feloldható azzal, hogy e falusi élet legnagyobb veszedelme éppen az erre az életre jellemző önhittségből származó féltudósság, aminél még „a' tsupa tiszta Ostobaság”, a műveltség teljes hiánya is jobb.⁸⁴ A város és vidék szembeállítását a tanulmányban azonban alapvetően a város polgáriassága és a földműves vidék szembeállítását jelenti; s ha ez igaz, a „véghetetlen Pusztáink” „bárdolatlan Magyar”-ja aligha lehet földművelő, akár paraszt, akár gazda, valószínűbb, hogy az értekezés a pásztorokra utal. A pásztor ugyanis a XVIII–XIX. század fordulóján nagy jelentőségre tesz szert: bennük „látják tovább élni azoknak a harcias nomád honfoglalóknak a jellemvonásait, akiktől egykor a nemesség származott. [...] A pásztor, aki visszavedlett harcossá. [...] A pásztorok népi világából kihámozható a nemesi liberalizmus magyarságideálja: a pásztorral azonosított parasztság és a nemesség szerves mentalitásbeli egysége”.⁸⁵ Igaz, *A' nemzet' tsinosodásában* mindez nincs explicitté téve, de talán ezt a feltételezett ideologikus egységet támasztja alá az is, hogy a tanulmányban a magyar nyelvnek „szép Téreinkről” indulva kell meghódítaniuk a nem magyar nyelvűek által lakott magyarországi havasokat és városokat.⁸⁶

A pásztor-kép e romantikus értelmezésével szorosan összefügg a gulyás nemzeti étellel válásának 18. század végén meginduló folyamata.⁸⁷ Ebben kiemelt szerep jut Gvadányi 1790-ben megjelent verses elbeszélésének, amely Kármánhoz képest egyértelműbben igazolja a Szabó Miklós által leírt változásokat. Az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* ugyanis nemcsak a gulyás sokszor idézett dicsérete miatt fontos, pásztorábrázolása is figyelemre méltó. A nótárius Budára utazása alatt a Hortobágyon háromszor találkozik pásztorokkal: először egy gulyással,

⁸⁰ *Pásztor-ember...*, i. m. 63–65.

⁸¹ ÉDER Zoltán, 1999. (<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b97/ch03s01.html> [2007. április 25.])

⁸² *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 303.

⁸³ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 304–307.

⁸⁴ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. Szilágyi Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 306.

⁸⁵ SZABÓ Miklós, 1983: 63–72. (Köszönöm Vaderna Gábornak, hogy felhívta figyelmem a tanulmányra.) Szabó megjegyzése azonban Herman adataival összevetve annyiban módosításra szorul, hogy az egyes irodalmi művekben működtethető ideológia nem kerül be a nemesség önelgitimációs ideológiájába. (Zentai Mária „*A balladai hang*” c. kéziratoss tanulmányában Herder XIX. századi magyarországi recepciójának ugyanerről a sajátosságáról szól.)

⁸⁶ *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999: 307.

⁸⁷ KISBÁN Eszter, é. n.: 53–58.

aztán egy juhással, végül pedig egy csikóssal. Ételük egyedisége mellett más tulajdonságaik is bizonyítják, hogy egy hajdani, immár csak a krónikákból megismerhető nemzeti aranykor letéteményesei; annak a magyarságnak képviselői, amelyet a nótárius Pesten és Budán hiába keresett.⁸⁸ Öltözetük leírásánál a közreadó jegyzetítő ugyanis hangsúlyozza, hogy a pásztorok, sőt általában az Alföldön élők kacagányt viselnek, igaz, ekkor már nem párdúc-, hanem csak juh-bőrből készítettet; a nótárius életét megmentő juhászról pedig megtudjuk, hogy üstökös hajú volt.⁸⁹ Természetesen jóval részletgazdagabban leírva, de kiderül, hogy Zajtai István alapvetően ezt kereste az ország fővárosában: „Véltem [...] Tigris, vagy Pardutz bőr fog fügni hátokon, [...] Gondoltam üstökök érik a' vállokat”.⁹⁰

A budai utazás elbeszélésének paradoxona az, hogy a nótárius mindezt nem veszi észre, vaksága a kulturális különbségeknek köszönhető: „Jó bátsi! jól tudom, hogy te nem tanultál” mondja a juhásznak, miután kiderül, hogy megmentője nem tudja értelmezni a nótárius által Hipokratésztől Ganümedeszig tartó névsorral kifejezett hálálkodást.⁹¹ Értetlensége persze nem meglepő, mivel hivatalos keretek között nem tanult, ismereteit – maga adja tudtára Zajtainak és az olvasónak – apjától szerezte. Természetes hát, hogy nem tud mit kezdeni a bika-kaland után felhangzó névsorral, amely összefoglalja a helyzetre többé-kevésbé jól alkalmazható, a nótárius által az iskolában megszerzett antik ismereteket. A „deák szók”-ba rejtett „nagy tudomány”-t, azonban külső szemlélőként, az ajánlásban reflexióra felszólított olvasóként aligha lehet komolyan venni, mivel az antik mitológiai alakok emlegetése (és ezzel történeteik felidézése) a tanulatlan pásztorok részletesen leírt alföldi világában egyszerűen nincs helyén, szatirikus hatást kelt. Jóllehet az irodalmi hagyománytól nem volna feltétlen idegen ez a fajta keveredés, elég csak Orczy e szempontból inkább elegikus *Ezen munkábann foglalt versekhez* című darabjára utalni, amelyben „Bélának boldog ideje” még probléma nélkül születhet újjá a „nagyok” által látogatott stilizált antik pásztori világba oltott magyar tájban.⁹²

A falusi nótárius kalandjában az iskolában szerzett könyves és az apától hagyományozott szóbeli tudás közti kommunikációt a jogi nyelv latinizmusait is magába foglaló „anya nyelv”-i kulturális közösség biztosítja. A párbeszédből nemcsak az derül ki, hogy szóbeli úton is el lehet sajátítani a fontos, akár filozófiai ismereteket emberségről, kereszténységről, hanem az is, hogy a Kármán által említett bárdolatlanság valóban igaz(abb) ítéllettel párosul: a pásztor szerint ugyanis a nótárius valójában a kutyáknak tartozna hálával. Utóbb aztán kiderül, hogy a nótárius, megint csak reflexió nélkül, elfogadja a juhász érvelését, fia kérésére utolsó napjaiban fellevenítve történeteket már maga is így értelmezi kalandját.⁹³ A pásztorok világában nevetségessé válik a klasszikus könyvkultúra – *olvashatjuk egy könyvben*.

A vizsgált szövegek után jó négy évtizeddel keletkezett a felvilágosodás kori tankönyvek-ből felvállaltan sokat merítő Edvi Illés Pál „a' hires Bakony' erdejének vidékei” juhászairól írja egyik példázatát, akik a történet szerint még mindig semmit sem csinálnak, csak „egy magánál-

⁸⁸ HÁSZ-FEHÉR Katalin, 1999: 169–173.

⁸⁹ [GVADÁNYI József], 1790: 8, 11.

⁹⁰ GVADÁNYI József, *i. m.* 42.

⁹¹ GVADÁNYI József, *i. m.* 14.

⁹² „Meg lehet, Bélának boldog idejében, / Mikor még a' Sztíták laktak e' megyében, / Leltél volna olylyat, kinek szerelmében / Jutván, fel vett volna rejtven kebelében. // Néked madaraknak tetszik éneklése, / Kóta, pausa nélkül ejtett tsevegése, / Menj azért erdőben hol ezek' zengése / Tsinosabb is, szebb is, mint szarkák' tsergése. // Pusztá templom van ott Pánnak fel szentelve, [...] // Ide jönnek néha a' Nagyok áldozni” – [Orczy Lőrinc], 1787: 17–18.

⁹³ „Hogy testem Varjaknak nem lett akkor tora, / Oka a' Juhásznak hat nagy komondora.” – GVADÁNYI József, 1796: 149. A fiú elsőként ezt a kalandot hozza fel a nyomtatott könyvből, sőt, elbeszélése szerint a publikum az utazás veszedelmeit kedveli: ezen kívül konkrétan csak a vasasokkal történt találkozást és az éjszakai eltévedést említi. (Uo. 148–152.)

ló bikfa alatt heverésztek”. A tankönyvszerző által felléptetett külső szemlélő, az átutazóban lévő német kereskedő nagyon csodálkozik ezen, „mert az ő országában pásztor nem igen van; de a’ kik vannak, még nyájaik mellett is folytatnak valami mesterséget, vagy olvasnak könyvet és falusi embereknek írott újságleveleket: úgyhogy ők a’ mezőn is szüntelen foglalják magokat valami hasznosban és jóban”.⁹⁴ Igaz ugyan, hogy nem rabolják ki őt a pásztorok, de nem is igen mutatnak hajlandóságot az újság- vagy könyvolvasásra, esetleg egyéb hasznos tevékenység folytatására, vagy pontosabb: elkezdésére. A népoktatási törekvések a reformkorban újabb intézményi lehetőségeket nyitnak meg, de az áttörés a kiegyezés utánra maradt. Könyvet formázó magyar pálinkás butykosok mindenesetre már az 1850-es évektől kezdve vannak.⁹⁵

The Reading Shepherd. The Book as a Medium in Enlightenment Popular Education. The paper focuses on those Hungarian texts of Enlightenment popular education from the late 18th century, which were written for shepherds. It was due to the concurrence of different factors that shepherds came into the limelight at the end of the 18th century, but the way they were seen was far from uniform. Some saw them through the world of the Bible as the examples of an ideal Christian conduct of life, while those Enlightenment reformers, who emphasized social usefulness, regarded them as no more than idlers. According to both camps, however, books and their training for reading could make them better. But we have to take into account at least one more shepherd image, which did not see them as „children” to be nurtured but rather, with their peculiar backwardness and oral culture, as the possessors of true knowledge. Through examples, the paper analyzes the issues raised by these books written for shepherds: the medial turn of knowledge transfer; the narrative, thematic and metaphorical resolutions for the medial paradox; and the problem of the preservation of Christian and national traditions.

⁹⁴ EDVI ILLÉS Pál, 1838: 58–59.

⁹⁵ L. a Néprajzi Múzeum NM 53.61.589 leltári számán található, 1851-ből származó könyvbutelláját! (Forrás: <http://www.neprajz.hu/emir/ari/kereso.php?SID=61cb943a6096216ad72e077a5b0aac54> [Letöltve: 2007. augusztus 23.]

Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején

Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében a magyarországi könyvkereskedelem működését az 1772. augusztus 13-án kibocsátott helytartótanácsi rendelet szabályozta: ez a kormányhatóság adta ki az engedélyeket új könyvkereskedések nyitására is.¹ Az „Ordo pro bibliopolis in Hungaria manentibus” egyes pontjai, néhány kivételtől eltekintve, megegyeztek a fél évvel korábban, 1772. március 28-án az osztrák örökös tartományok számára kibocsátott rendeletével. Ez utóbbit Bécsből még 1772 tavaszán megküldték az erdélyi főkormányshéknak Szebenbe, azzal az útmutatással, hogy a gubernium hozza tudomására az ottani könyvárusoknak, s hagyja meg nekik, amennyiben állapotjukhoz és a körülményekhez illenek, vegyék figyelembe a rendeletet.² Erre azonban már azért sem kerülhetett sor, mert Erdélyben ekkor még egyetlen egy, csak könyvkereskedelemmel (és nem valamely rokon szakmával, nyomdászattal vagy könyvkötészettel) foglalkozó könyvárus sem működött.³ A rendelet értelmében azonban a hatóságok lehetővé tették nyomdászok számára is könyvkereskedői jog megszerzését olyan városokban, ahol önálló könyvkereskedés nem létezett. Így szerzett csakhamar a Bécsből érkező Joseph Kolmann, a felosztatott jezsuita rend kolozsvári nyomdájának bérlője egyben könyvkereskedői jogosítványt is,⁴ másodikként Erdélyben pedig a szebeni városi nyomdát átvevő id. Martin Hochmeister 1778-ban, aki a Gubernium nyomdája lett.⁵ Az akkori erdélyi főváros Szebenben 1780-ban egy újabb könyvesboltot egy nyomdász, Peter Barth, egy guberniumi tisztviselő, Peter Gromen és egy könyvkereskedő, Wolfgang Gänselmayer együtt nyitott. Ez az üzlet kezdettől fogva olvasókabinatként is működött: katalógusaik nagy külföldi könyvállományról, német, magyar, francia stb. újságok előfizetéséről is tanúskodnak.⁶

A József-korszakban a cenzúra-rendelet kiadása után mindenütt, így Erdélyben is fellendült a könyvkiadás és a könyvkereskedelem: megjelent az első erdélyi, német nyelvű újság, majd hét év múlva az első magyar nyelvű is.⁷ Ekkor már, 1785-től Marosvásárhely is nyomdáváros lett, Brassóban pedig a kölcsönkönyvtárat is fenntartó kereskedők, Andreas és Johann Reich üzlete is bekapcsolódott az erdélyi könyvforgalomba.⁸

Ifjabb Hochmeister Márton jelentősen felfejlesztette apja nyomdaüzemét és már Kolozsvárott is alapított nyomdát-könyvkereskedést; még az olyan tartósan deficités műhelyek, mint a kolozsvári református kollégium nyomdája is fellendülést mutattak. A Barth-Gromen-Gänselmayer-könyvesboltot a József-kor végén Gänselmayer már egyedül vitte tovább: az üzlet azonban csődbe ment és 1792 után meg is szűnt. A legjelentősebb személy a felvilágosodás egész korszakában a könyvkiadás-könyvterjesztés területén ifjabb Hochmeister Márton volt,

¹ Magyar fordításban kiadta BÉKESI Emil, 1883, 266–269.

² JAKAB Elek: Figyelő 1881, 170.

³ Pataki Sámuel, a kolozsvári református kollégium nyomdája felügyelőjének 1771. augusztus 19-én kelt, a kollégium kurátorához intézett leveléből idézünk: „Az exemplárokból pedig csak lassanként per partes szedjük a pénzt, éppen rossz kelete lévén a könyveknek ebbe a hazába a bibliopólnak nem léte miatt.” Vö.: LUKINICH Imre, 1913, 349–352, az idézet: 350.

⁴ FERENCZI Zoltán, 1896, 93–94. Kolmann követően e kolozsvári nyomdát 1783-ban Batthyány Ignác erdélyi püspök vette át.

⁵ Uo. 103–104. Hochmeisterről részletesen: TEUTSCH, Friedrich, 1892, 10, 16, 29, 86.

⁶ TEUTSCH, Friedrich *i. m.* III, 10–12. és STANESCU, Heinz: 1977, 271–284, itt: 274, 278–281.

⁷ KÓKAY György (szerk.), 1979, 112–114.

⁸ V. ECSEDY Judit, 1999, 205–206. és *Leihbibliotheks-Verzeichniß der Brüder Johann und Andreas Reich...*, Brassó év nélkül.

aki munkásságáért és nagylelkű adományáért a kolozsvári líceumnak 1809-ben megkapta a magyar nemességet.⁹

Az első erdélyi folyóiratnak, a Siebenbürgische Quartalschriftnek bevezető tanulmányában (Ueber die Lage und die Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen) a könyvkiadás nehézségeit vizsgálva az anonim szerző, Georg Daniel Neugeboren szebeni rektor kitért az erdélyi könyvkereskedelem helyzetére is. A korban divatos merkantilizmus nézeteiből kiindulva („A könyvkereskedelem mindig merkantilista üzlet, és a nyomdatermék áru. Erről az oldalról tekintve nehezen megoldandó feladat, hogyan lehetne könyvkereskedelmünket a némettel egyensúlyba hozni.”) sajnálkozva állapította meg Erdélynek a legfejlettebb európai könyvpiacoktól való nagy földrajzi távolságát. Egy országban, amelynek csaknem teljesen passzív kereskedelme visszaveti, fékezi az ipar fejlődését, egy nyomda állításának, a papírgyártásnak a költségei is magasabbak annál, hogy a könyvnyomtatása hasonló árakat és tökéletességet érjen el, mint az „előkelőbb könyvpiacokon”. Ebből is adódik, hogy „az erdélyi aktív könyvkereskedelem még a bölcsőjében ring.”¹⁰ A szerző megállapításai a vallásilag-nyelvileg-kulturálisán nagyon megosztott erdélyi közönségről alapvetően helytállóak. A könyvkereskedelmet tekintve azonban mégiscsak Erdélynek a német-osztrák könyvpiachoz való kapcsolódását vette szemügyre, nem pedig az azoknál fejletlenebb, de Erdélyhez kulturálisán-nyelvileg igen szorosan kötődő, s az erdélyihez képest jobb helyzetben lévő Magyarországgal való könyvkereskedelmi kapcsolatot. Annak ellenére, hogy Neugeboren az erdélyi magyar könyvkiadás fejlesztésére tett erőfeszítéseket, így a kolozsvári jezsuita nyomda korábbi munkásságát, a református kollégium nyomdája kurátorainak vagy Batthyány Ignác püspöknek ezirányú áldozatos tevékenységét elismerően méltatta, sőt egyes erdélyi történeti művek kiadása miatt Bécs mellett már Pozsony is a látókörébe került.¹¹

Mivel az itt felvetett témát a kutatás még egyáltalán nem vizsgálta, a téma érdekességét előzetesen csak azzal szeretném kiemelni, hogy az erdélyi könyvforgalomban általában véve jóval nagyobb arányban volt jelen magyar nyelvű könyvanyag, mint a korszak domináns magyarországi könyvterjesztőinél. Így pld. a jezsuita rend feloszlásakor a kolozsvári akadémiai nyomdában felvett leltár tanúsítja számunkra, hogy a nyomda könyvraktárában megközelítőleg azonos mennyiségben volt található magyar ill. idegen (főleg latin, kisebb részben német) nyelvű könyv. Magyarországon viszont a nagyszombati ill. a kassai egyetem mellett működő, a jezsuiták által irányított tipográfiai esetében ez az arány többszörösen hátrányos volt a magyar nyelvre nézve.¹² Egy évtizeddel későbbi másik példa: a kolozsvári református kollégium nyomdájának 1782-es könyvjegyzéke 81 magyar kiadvány mellett csak 20 latin nyelvűt sorolt fel.¹³ A *Catalogus librorum* érdekessége, hogy szép számmal sajtó alatt lévő munkákat is említettek benne, kifejezetten abból a célból, hogy valaki ezeken [azaz Gellert, Young, Beaumont

⁹ HOCHMEISTER, Adolf, 1873, 94.

¹⁰ Siebenbürgische Quartalschrift 1790, 23.

¹¹ Ez utóbbi méltatásnál Neugeboren Kolmann is említette: „Ezenközben a bécsi és pozsonyi könyvkereskedők tevékenysége által írónk számára örvendetes lehetőség nyílt, és segítségükkel különböző történeti műveket adtak ki. Kolmann feltűnése Kolozsvárott rövid ideig tartó komédia volt.” Uo. 22, 20. A Siebenbürgische Quartalschrift bevezető tanulmányát némi rövidítéssel kiadta: GÖLLNER, Carl – STANESCU, Heinz, 1974, 286–299.

¹² A kolozsvári könyvraktárról: JAKAB Elek, MKsz 1881, 9–26, itt 17–23. A kiadványok nyelvi arányáról: uo. 23. Nagyszombatról: HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet – BORSA Gedeon., 1977. A nyomda könyvraktárának közlése, kiértékeléssel együtt: 153–168, 227–284. A latin nyelv aránya a kiadványokon belül itt kb. kétharmad volt, uo. 155. A kassai jezsuita nyomda 18. századi kiadványainak összefoglalása értékeléssel: PAVERCSEK Ilona., 1992. (A latin nyelv igen magas aránya itt is szembetűnő.) A kolozsvári jezsuita akadémia nyomdájának a nagyszombati ill. kassai nyomdákkal való cserekapcsolatáról.: GYÖRGY Lajos, 1994, 57.

¹³ *Catalogus librorum, qui in Officina libraria ill. collegii Ref. Claudiopolitani excusi, addito pretio, venales prostant*, Claudiopoli 1782.

stb. fordításain] már ne dolgozzék.¹⁴ Összehasonlítva vele a debreceni nyomdát, amely könyvkiadásában a magyarországi átlaghoz képest igen jó latin–magyar nyelvi arányokkal dicsekedhetett: az 1780-as években még a debreceni nyomdában is nagyobb volt a latin nyelvű kiadványok aránya, mint Kolozsvárott.¹⁵ Összességében véve a német, ill. a felvilágosodás korától már szintén fejlett osztrák könyvkereskedelem Magyarországon közvetlenebb hatást gyakorolt, különösen a két nagy centrumban, Pozsonyban és Pesten, mint a földrajzilag távolabb eső, kereskedelmi szempontból elszigeteltebb Erdélyben. Ezek a szempontok indokolják, hogy Magyarország és Erdély között a könyvkereskedelmi kapcsolatok kérdéskörét megvizsgáljuk, mégpedig első megközelítésben főleg nyomtatott források, a korabeli újságok híradásai, hírdetései, az itt közölt előfizetési felhívások alapján. E rövid összefoglaló képet a továbbiakban főleg levéltári források bekapcsolásával érdemes és szükséges is kiegészíteni és további elemzéseket végezve árnyalni.

Először összpontosítsunk a könyvszakma azon erdélyi szereplőire, akiknek magyarországi kapcsolatairól valamilyen üzleti feljegyzés vagy egyéb forrásanyag tanúskodik. Előzetesen egy közvetett adat: a Péczeli József református lelkész által szerkesztett „Mindenes Gyűjtemény” című komáromi folyóirat egy híradása bizonyítja, hogy az 1780-es évek közepén Győrben erdélyi kiadványokat terjesztettek. Péczeli Szerencsi Nagy István győri prédikátort említette (ő a türelmi rendelet kibocsátása után lett Győrben lelkész), „aki Erdélyből a sok exemplárokat kihozatta s itt terjesztette; mégis van a többek között egy compactor (a nevének kedvezünk), aki ezért ennek a jó hazafinak még hideg tetemeit is úton útfélen átkozta...”¹⁶ Magyar nyelvű és református könyvek forgalmazásáról volt itt szó, tehát ebben az esetben a kolozsvári református kollégiumi nyomda termékeiről.

Wolfgang Gänselmayer szebeni könyvkereskedő 1792-ben felvett, igen tekintélyes mennyiségű könyvet felsoroló értékes hagyatéki leltárában bizonyos helyeken szép számmal sorakoznak egymás után magyar nyelvű, főleg szépirodalmi témájú könyvek.¹⁷ Ezek nagyrészt pozsonyi nyomtatványok voltak, s ha a tételeket megvizsgáljuk, úgy tűnik, hogy e leírásokban nagyrészt a Landerer–Gänselmayer közötti üzleti kapcsolat tükröződik. A pozsonyi Landerer 1786–1788 között számos kötetben megjelentett *Magyar Könyvek* című sorozatának „Barth és Gänselmayer könyváros urak” voltak fő erdélyi terjesztőik (azonkívül még a kolozsvári református kollégium nyomdásza és Marosvásárhelyt Mátyus István orvosdoktor);¹⁸ a több mint negyven erdélyi előfizető azonban nem rajtuk keresztül, hanem közvetlenül Pozsonyból kapta meg a sorozathoz tartozó egyes „hasznos magyar könyveket”.¹⁹ A Pozsony–Szeben közötti épített üzleti kapcsolat természetesen más könyvek megküldésében is realizálódott.

¹⁴ Uo.)(5b.

¹⁵ Egyharmad latin és kétharmad magyar nyelvű kiadvány, ld. BENDA Kálmán–IRINYI Károly, 1961, 115. Magyarországon még a váci nyomda magyar nyelvű könyvtermése volt, már az 1770-es években, a latinhoz viszonyítva, tehát a magyar nyelv arányát tekintve kiemelkedő jelentőségű, ld. uo.

¹⁶ Mindenés Gyűjtemény 1790, IV. negyed, 309.

¹⁷ Sibiu, Archiv Statului, Primaria Sibiu (Magistrat), Cauze falimentare (juridice) 22: Verzeichnis der gerichtlich vorgenommenen Inventur der hiesigen Gaenselmeyerischen Buchhandlung vorgefundenen Bücher. A jegyzék 4223 kötetlen és 1519 kötött könyvet tartalmaz, de a 268. lapon megszakad. Sok magyar nyelvű könyv található a jegyzék 134–135, 203–204 és 209. lapjain.

¹⁸ Ld. LANDERER Mihály: *Tudósítás* című önálló nyomtatványát (keltezése Pozsony, 1785. augusztus 15.), amelyben a tervezett sorozatot és az előfizetést gyűjtőket ismertette, a 9–10. lapon. Később a terjesztőkhöz még két (a dévai és a nagyenyedi) postamester ill. egy brassói professzor is csatlakozott, ld. LANDERER: *A Magyar könyvek 6. rendbéli kiadásokról híradása*, Pozsony 1787. április 1., megmaradt a Magyar Hirmondó c. pozsonyi újság 1785. évfolyamának elejére bekötve.

¹⁹ Az előfizetők névsorát (összesen 263 fő volt) ld.: LANDERER Mihály: *A második kiadásbeli Magyar könyvekről való hír-adás* (Pozsony 1786. április 1.), 2–20.

Id. Hochmeister Márton az 1780-as években néhány kiadványának, mindenekelőtt Bethlen Farkas Erdély-históriájának szélesebb körű terjesztését olyan fontosnak tartotta, hogy pozsonyi lapokban, a magyar nyelvű Magyar Hirmondóban és a német Pressburger Zeitungban is előfizetésre meghirdette.²⁰ A VI. kötet kiadásával 1793-ban befejezett *Historia de rebus Transylvanicis* elérhető volt a német könyvpiac központjában is, hiszen árusították az 1794-es őszi lipcsei vásárban, az említett Siebenbürgische Quartalschrift című folyóirattal együtt. Ifjabb Hochmeister Márton már 1790-ben képviseltette Lipcsében magát egy török tárgyú, az előző évben megjelentetett kiadványával: *Über den türkischen Staat und derselben gegenwärtige Verfassung*, az 1792-es húsvéti lipcsei vásárban pedig több német nyelvű, Szebenben kiadott történeti művel. De nem ő közvetlenül, hanem Philipp Ulrich Mahler pozsonyi könyvkereskedőn keresztül, akinek neve szerepel e művek impresszumában (de csak a lipcsei vásárjegyzékben): „Hermannstadt, in Kommission bei P. U. Mahler”.²¹

A Hochmeister-család „Hausbuch”-ja, családi naplója szerint ifj. Hochmeister Márton az 1790-es évek elején nemcsak a marosvásárhelyi ill. a brassói vásárookra vitte ki maga könyveit, hanem Magyarországon a nagyon forgalmas debreceni vásárokat is látogatta. Míg egy-egy erdélyi vásárban alig száz-százötven forint volt a könyveladásból származó árbevétele, Debrecenben ez az összeg akár az ezer forinthez járt közel vagy meg is haladta. A feljegyzésekből azt is megtudjuk, hogy Hochmeister Debrecenben könyvet is cserélt, a debreceni tipográfiával állhatott cserekapcsolatban, de nincs kizárva, hogy más üzleti partnere is volt a vásáron nagy számban megforduló könyvárus, nyomdász és könyvkötő között; emellett a szebeni-kolozsvári nyomdász és könyvkereskedő még különböző szükséges anyagokat, papírt is vásárolt a debreceni sokadalomban.²²

Az Erdélyben ekkortájt megjelentetett kiadói- és szortimentkatalógusok vizsgálata külön tanulmány témája lehetne; itt csak annyit jegyzünk meg a kezdettől fogva számos általános könyvjegyzéket kibocsátó Hochmeister-nyomdáról,²³ hogy 1790-ben az alapító fia már önálló katalógust adott ki magyar könyvkészletéről: *A magyar könyveknek lajstroma, melyek Hochmeister Márton cs. Kir. Priv. Typographus Nagy-Szebenben, a Rét-utcában levő könyves boltjában feltalálhatnak*. Előszava méltó a II. József halála után csúcspontján lévő magyar nemzeti mozgalomhoz: Hochmeister örömét fejezte ki benne, hogy immár a nemes magyar nemzet fiai is teljesítik anyanyelv iránti köteleességüket. Kevés neme van a tudománynak, amelyről magyar nyelvű könyvek ne találatnának; ő maga tehetségéhez képest e könyvlajstrommal vesz részt ebben az örömben.²⁴ 1795-ös általános könyvkatalógusa, amelynek csak közel háromszáz tételt kitevő „Libri Latini”-része maradt meg, azért érdemes témánk szempontjából a figyelmünkre, mert még innen is kiderül, hogy a szortimentnek kb. csak fele szár-

²⁰ Magyar Hirmondó 1782. március 13-án először (167–168.) és még kétszer, a 175–176, 207–208. lapokon. – A sorozat befejező kötetéről: Pressburger Zeitung 1793, 827–828.

²¹ Az 1789-es török témájú munkát Strohmayr Ignác pesti könyvkereskedő is meghirdette a „Neuer Kurier” mellékletében (Ofner und Pester Frag- und Kundschaftsblatt 1789. augusztus 13, 244–246.) és a budai német újságban (Ungarische Staat- und Gelehrte Anzeigen, 1789. augusztus 8), valamint Mahler a Pressburger Zeitungban (1789. augusztus 8, 561–562.), tehát ifj. Hochmeister Márton mindkét neves könyvkereskedővel felvette az üzleti kapcsolatot. A lipcsei könyvkatalógusokat évente ld. az *Allgemeines Verzeichniß derer Bücher, welche in der Frankfurter und Leipziger Ostermesse (Michaelismesse) des [...] Jahres entweder ganz neu gedruckt, oder... wieder aufgelegt worden sind...* címmel, Leipzig, Weidmanns Erben und Reich. Modern mikrofish-kiadása: *Messkataloge der Frankfurter und Leipziger buchmesse 1594–1800*, Hrsg. von Bernhard FABIAN, Hildesheim 1977–1979.

²² HOCHMEISTER *i. m.* 58.

²³ STANESCU idézett tanulmányában (277, 280.) tévesen csak 1790-re tette az első könyvjegyzékük megjelentetését.

²⁴ Vö.: DEÁK Farkas, 1881, 177–178.

mazott külföldről, elsősorban Bécsből ill. délnémet és északnémet területekről, a másik fele hazai eredetű, magyarországi ill. erdélyi nyomtatvány volt.²⁵

Hochmeister konkrét üzleti kapcsolatairól érdekes hírt olvashatunk a Magyar Hírmondó Bécsben megjelenő újság 1795-ös évfolyamában is. Máramarosi Gottlieb Antal váci nyomdász márciusban különböző magyar nyelvű újdonságait hirdette itt, hirdetése végén pedig közölte: „Amely könyvek Hochmeister erdélyi könyvnyomtatónál találtnak, találtni fognak azok ezután, a jövő nyártól kezdve, Marmarosi úrnál is, és ellenben az ezen typographusnál kijött munkák találtni fognak Hochmeisternél is.”²⁶ A váci nyomdász ismert kiadványainak majdnem 90 %-a magyar nyelvű volt, e cserekapcsolat tehát Hochmeister magyar szortimentjének további bővülését eredményezhette. 1798-ban pedig Hochmeister a pozsonyi ifjabb Landerer Mihállyal fogott össze a korábbi sikeres szebeni kiadvány, a Páriz Pápai-szótár újabb megjelentetésére: vállalkozásával nyilván a lehető legnagyobb területre kiterjedő értékesítést célozta meg. Az értékes és terjedelmes művet – közös kiadói jogok mellett – Landerer Pozsonyban fogja kinyomtatni, adta hírül Szebenből Hochmeister a Pressburger Zeitungban.²⁷

Az 1780-as évek második felében, de még inkább az 1790-es években az újságokban közölt előfizetési felhívások jelentős mértékben segítették a könyvkiadás és a könyvkereskedelem fejlődését, az olvasóközönség megszervezését, úgy Magyarországon mint Erdélyben. Mivel az erdélyi újságokban viszonylag kevés könyvhirdetés jelent meg, a másik oldalról, néhány nagy magyarországi ill. Bécsben megjelent magyar nyelvű lap könyvhirdetéseit, de legfőképp az ezekben közölt előfizetési felhívásokat vizsgáltuk meg témánk szempontjából.²⁸ Mit árulnak el ezek az erdélyi könyvpiacról ill. a Magyarország és Erdély közötti rendszeres könyvkereskedelmi kapcsolatokról?

A magyarországi ill. bécsi magyar nyelvű lapok időnként hírt adtak olvasóiknak Erdélyben kinyomtatott új könyvekről: a Pozsonyban megjelent Magyar Hírmondó kezdettől fogva beszámolt a Kolozsvárott kinyomtatott új magyar könyvekről, a kolozsvári református kollégium nyomdájának új kiadványairól;²⁹ a Pressburger Zeitungban pedig még az 1783-ban induló Siebenbürger Zeitung hirdetése is megjelent az idősebb Hochmeisterrel.³⁰ Szinte magától értetődő, hogy a magyar nyelv ügyét különösen pártfogoló bécsi lap, a Hadi és Más Nevezetes Történetek (1792-től Magyar Hírmondó név alatt) Bécs, 1791. március 11-iki dátummal, különböző politikai röpiratok után, a következő fontos könyvekről is tudósított: „Kolozsváron ezek az új könyvek jöttek ki leg közelebb”: *Anglus és Magyar igazgatásnak egyben vetése*, Kolozsvár 1790, Hochmeister. – *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság fel állításáról való Rajzolat az haza felséges rendeihez*, Kolozsvárott 1791, Ref. Koll. Betűivel, mindkét mű Aranka Györgytől.³¹ De beszámolt a lap 1792 tavaszán is Boer Sándor Barclay *Argenis*-fordításának

²⁵ Szeben, Kolozsvár mellett a leggyakoribb magyarországi nyomdahely ebben a katalógusban Nagyszombat, Buda, Pozsony, Kassa és Eger volt, azonkívül még Debrecen is. A katalógus címe: *Catalogus librorum venalium in bibliopoliis Martini Hochmeister, c. r. dicasterialis typographi Claudiopoli et Cibinii reperibilium*, 1795.

²⁶ Magyar Hírmondó 1795 I. 399–400. Gottlieb Antalról ld. HOLL Béla: *A kétszáz éves váci könyv*. Bp. 1973, 36–42.

²⁷ Pressburger Zeitung 1798, 1001–1002, a mű árusításáról: uo. 1800, 492, 718. – Ld. még: Magyar Kurír 1798, IV. negyed, 682.

²⁸ A magyarországi előfizetési felhívásokkal korábban csak BISZTRAY Gyula foglalkozott, tanulmánya azonban inkább 19. századi, és nem 18. századi példaanyagra épül: BISZTRAY Gyula, 1948, 177–192. Újabb tanulmány róla: PAVERCSEK Ilona: 2007.

²⁹ Pld. Magyar Hírmondó 1780, 395–399, 1781 69, 504, 1783, 718.

³⁰ 1783. november 9-i keltezéssel. Pressburger Zeitung 1783. december 13 (Nr. 101.). - A Pressburger Zeitung 1786 februárjában pld. Középpártjáról datálva közölte (tehát a tudós Benkő József volt a lap levelezője), hogy a kolozsvári református kollégium nyomdájában megjelent latin nyelven Michael von Lombardt unitárius dogmatikája: Pressburger Zeitung 1786. február 15, 13. sz.

³¹ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 312.

megjelenéséről,³² 1794 őszén *Az egészséges hosszú életről való szabad elmélkedések* című munkáról.³³ Mindkettő Hochmeister kolozsvári kiadványa volt, az elsőt a lap hirdetése szerint a Farkas utcában lakó Bárdi könyvkötőnél lehetett megrendelni, a másodikról pedig megtudhatjuk, hogy Bécsben, Pesten és Kolozsvárott árulták, azonkívül Nagyenyeden a kollégium könyvtárosa is.

1792. augusztusában a bécsi Magyar Hirmondó két régebben (Kolozsvárt 1786-ban ill. 1784-ben) napvilágot látott tudományos mű, Benkő Ferenc *Magyar mineralogija* ill. Wermes András *A köveknek és értzeknek külső megismerésétől jegyeikről* terjesztése érdekében adott közre egy tudósítást, benne hat magyarországi terjesztő nevével. Az újságírók kérték a tudományokat s a hazai nyelvet szerető hazafiakat a közhaszonra célzó igyekezet előmozdítására: „Illő volna, hogy Erdéllyel mi is úgy éreztetnék nemes igyekezetünket, mint Erdély érezteti azt mivelünk”.³⁴ Néha a mecénás volt erdélyi származású, ezért is tartották fontosnak pld. bécsi kiadvány esetében a könyv erdélyi terjesztésének hirdetését is. Hari Péternek az *Egy a Teremtőhöz felemelkedett elmének szabad gondolkodási* (Bécs 1789, Siketnémák nyomdája) című művét a Magyar Kurír szerint Bécsben, Pesten, Debrecenben és Kolozsvárott a Református kollégium nyomtatójánál árusították („és mindenütt a könyvkötő uraknál”). Kinyomtatására Wartensleben grófné Teleki Klára száz tallért adott. „Bár többen találkoznak ilyenek, más lábon állna a magyar nyelv és a tudomány.” – tette hozzá az újságíró.³⁵

Az előfizetési felhívásoknak azonban nagyobb jelentőségük volt a könyvkiadás-könyvforgalom szempontjából, mint ezeknek a rövid, az érdeklődést kétségtelenül felkeltő vagy ébren tartó, de nem túl gyakori híradásoknak. A prenumeráció legtöbbször megkönnyítette (általában nem a nyomda, hanem a szerző számára) a könyvkiadás anyagi fedezetének a megteremtését, s egyben a felhívásokban megjelölt kollektorok ingyen példányokkal honorált munkája által biztosította is a megjelenés után a könyv eljutását az olvasókhöz. Különböző literátus személyek és nem a könyvszakma képviselői annál nagyobb arányban vettek benne részt, minél kevésbé volt fejlett vagy stabil egy adott terület könyvkereskedelme, minél újabb jelenség volt a prenumeráció. Hogy előfizetés (vagy subscriptio, ha nem kellett előre fizetni, csak a vételi szándékot aláírással jelezni) gyűjtésére általában kik jöhettek számba, azt jól mutatja Horváth Mátyás marosvásárhelyi orvos előfizetési felhívása *Az erdélyi sok próbák és tapasztalások által tökéletességre ment méhes gazda* című művének kiadására 1795. január 1-én. Horváth a szokástól eltérően nem adott névsort, hanem csak társadalmi állás, foglalkozás szerint jelölte meg, hogy kiket kér fel közreműködésre: „Az előfizetésnek felszedésére, az előfizető személyeknek számba adásokra és az előfizetett pénznek a szerző kezébe való szolgáltatására nézve kérettetnek és szívesen invitáltatnak mind a két nemes magyar hazában, minden városokban és nevezetes helységeekben találtató tisztek, lelki atyák, lelki pásztorok, könyvnyomtató és kötő urak, kiknek fáradságok minden 10 exemplár után egy nyomtatvánnyal meg fog jutalmaztatni. Helyben pedig lehet magánál a szerzőnél előfizetni és kinek kinek magát béiratni... Bécsben lehet a Magyar Kurir és Mercurius iróinál praenumerálni.”³⁶

A két könyvpiac összekapcsolódása mind magyarországi, mind erdélyi kiadványnál a legtöbbször magától értetődő; igen kevés esetben, inkább szűkebb terjesztésre szánt kiadványnál

³² Magyar Hirmondó 1792, I. 592.

³³ Magyar Hirmondó 1794, II. 645–647.

³⁴ Magyar Hirmondó 1792 II, 228–229.

³⁵ Magyar Kurír 1789, 1226.

³⁶ Magyar Hirmondó 1795 I. 255–256.

szorítkozott a felhívás csak az egyik könyvpiacra.³⁷ Volt, ahol az egyik dominanciája mellett inkább csak jelzésszerűen vették számításba a másikat. Így pld. az *Erdélyi játékos gyűjtemény* kiadói 1793-ban megjelent előfizetési felhívásukban csak erdélyi kollektorokat soroltak fel (akiket „buzgó hazafiúi indulattal” kértek, hogy félévente szedjék be a sorozat kiadására a 3–3 forintot, mégpedig Kolozsvárott cs. k. priv. könyvnyomtató Hochmeister urat, Marosvásárhely méltóságos Aranka György urat, Székelyudvarhely professzor Zilahi S. János urat, Tordán református prédikátor Gyöngyösi János urat, Szebenben református prédikátor Pápai István urat, Nagyenyeden professzor Benkő Ferenc urat), a magyarországi érdeklődőknek közvetlenül a gyűjtemény kiadóinak kellett Kolozsvárra írniuk.³⁸ A legtöbb előfizetési felhívásban azonban mind magyarországi, mind erdélyi városok meg voltak jelölve a kollektori tevékenység helyszínéül. Így pld. Szentpáli István *Magyar grammatika* című művénel (Szeben 1795) kilenc erdélyi város többnyire református lelkészei, professzorai mellett négy magyarországi város könyvterjesztője: Óbudán Kis István könyvárus, Pozsonyban Weber, Pesten Weingand könyvárus, valamint Debrecenben egy professzor. (A szerző károlyfejérvári szenátor és „regius perceptor” volt.)³⁹ Több mint tíz évvel korábban, Behtlen Farkas Erdély históriáját id. Hochmeister Márton az előfizetési felhívás szerint öt erdélyi városban, azonkívül Pesten, Pozsonyban és Bécsben terjesztette.⁴⁰ Vagy még egy erdélyi vonatkozású példa: Kovásznai Sándor volt marosvásárhelyi professzornak Cicero *De officiis* című művéből készült magyar fordítását hagyatékából Engel Krisztián, az Erdélyi kancellária tisztviselője adta ki 1795-ben. A nyomtatást Weber Simon Péter pozsonyi könyvnyomtató végezte, aki a hirdetést is közzétette a bécsi Magyar Kurírban, a terjesztési listát pedig közösen állíthatták össze. Egy hosszú lista mutatta, hogy 1795 május végéig a „magyar litteratura mivelői” közül kik gyűjtik az aláírást a vételi szándékról: 26 magyarországi személy, többnyire professzorok és könyvkötők (Pesten „minden könyvárus urak” is), Erdélyből pedig hat kollektor, egy kivétellel professzorok. A magyarországi kollektoroknak Weber Simon Pétert, az „Erdély országiaknak” pedig a kiadót, Engel Krisztiánt kellett értesíteniük.⁴¹

Az erdélyi kollektorok között számos jól ismert személy volt, közülük talán Aranka György, Szathmári Pap Mihály és Benke Mihály neve fordult elő a leggyakrabban. Aranka György pld. a következő művek kiadására gyűjtött érdeklődőket: Starck: *A Frey-Maurer, avagy a szabad-kőműves rendnek oltalmazása* (Kassa 1792, Ellinger) egyedüli erdélyi kollektorként,⁴² a *Pesti Magyar Társaság kiadásának első darabja* című szépirodalmi gyűjteményre (Pest 1792, Trattner),⁴³ az Endrődy János által kiadott *A magyar játékszín* I. kötetére (Pest 1792, Trattner),⁴⁴ az *Uránia* című irodalmi folyóiratra⁴⁵ vagy az Utrechben kiadott Károlyi-Bibliára (1792–1794).⁴⁶

Szathmári Pap Mihály, a kolozsvári református kollégium teológia professzora az említett Biblia-kiadáson kívül a Mindszenti Sámuel komáromi református lelkész kiadásában megjelent

³⁷ Egy extrém példa, amikor egy Kolozsvárott, a református kollégium nyomdájában kinyomtatott művet egyedül a szerző, CSERNÁTONI VAJDA Sámuel terjesztette Marosvásárhelyen: FLÖGEL filozófiai művének magyar fordítását, *Az emberi értelemnek természeti históriáját*. Vö. Magyar Kurír 1795, II. félév, 0 838–840.

³⁸ Magyar Hirmondó 1793, 923–924.

³⁹ Magyar Hirmondó 1795 II. 592.

⁴⁰ Vö. a 19. számú jegyzettel.

⁴¹ Magyar Kurír 1795, II. negyed, 497–500.

⁴² Ld. az előfizetési felhívást: Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 550–552.

⁴³ Magyar Hirmondó 1792, II. 644–646.

⁴⁴ Magyar Kurír 1792, 1401–1402.

⁴⁵ Magyar Hirmondó 1794 I. 432, II. 280.

⁴⁶ Magyar Hirmondó 1792, II. 454–456.

Broughthon: *Religióról való históriai lexiconára* (Komárom 1792 Weber) gyűjtött olvasókat,⁴⁷ a szintén Mindszenti által lefordított *Ladvoat: Historiai dictionariumára*,⁴⁸ Hunyadi Ferenc debreceni református lelkész és superintendens *Keresztény Archivarius* című művére,⁴⁹ Zay Sámuel *Természet históriájára*,⁵⁰ továbbá Lehoczky András *Stemmatographia* című, a magyar nemesi családokról kiadott genealógiai művére (Pozsony 1796, Weber).⁵¹

Nagyenyeden Benke Mihály professzor volt igen aktív az előfizetések gyűjtése terén. Így mindhárom fent említett személy közreműködött az ún. *Debreceni Magyar grammatika* (Bécs 1795, Alberti) előfizetőinek gyűjtésében; Benke Mihály subscriptiot gyűjtött Beregszászi Pálnak a magyar nyelv eredetéről írott művére (Lipcse 1797) ill. részt vett a Bécsben, a Magyar Hirmondó által kiadott magyarországi vármegyék térképeinek erdélyi terjesztésében.⁵² Magára a magyar irodalom és kultúra népszerűsítésében, elősegítésében nagy érdemeket szerzett bécsi magyar újságra az 1790-es években a lap megjelölése szerint Kolozsvárott gróf Bánffy György főkormányzó titkára, Kováts úr, Nagyenyeden Benke professzor úr, később Binder szebeni professzor ill. egy Petrásko nevű marosvásárhelyi kereskedő gyűjtött előfizetéseket.⁵³

Nem a szerzőnek, hanem a kiadó nyomdásznak előfizetési felhívásával csak ritkán találkozhatunk, hiszen új művek kiadása esetén legtöbbször maguk a szerzők viselték az anyagi kockázatot. Iyen volt a kolozsvári református kollégium nyomdájának felhívása Campe: *Amerika feltalálásáról* írott művének kiadására (1793) ill. Hochmeisteré az 1792-es, Kolozsvárott tartott erdélyi országgyűlés jegyzőkönyvének kiadására. Campe háromkötetes művéből ekkorra már két kötet napvilágot látott, és bár „a jó bőr tégér nélkül is elkél”, „a könyv kellemetessége” miatt az újságíró mégis ide iktatta a fordítók ajánlólevelét. Ebből kiderült, hogy a Németországban nagyon kedvelt mű igen alkalmas arra, hogy megragadja az ifjak képzeletét és felgyűlassza bennük az olvasásra való vágyódást, „hogy még a fontosabb foglalatú könyvek olvasásának se irtózzanak néki fogni”. A Campe-fordítást négy erdélyi, négy magyarországi városban és Bécsben terjesztették.⁵⁴

Az 1792-es erdélyi országgyűlés jegyzőkönyvének terjesztésére ifjabb Hochmeister Márton a következő magyarországi hálózatot szervezte meg: Komáromban és Pozsonyban Weber Simon Péter könyvnyomtató,

Pesten és Budán Weingand könyvkereskedő, Debrecenben Szigeti Mihály, a nyomda provizora, Győrött Mayer Mihály János könyvárus, Kassán Strohmayr Ignác könyvkereskedő. A felsorolt kollektor-könyvárusok szükséges „jutalmaztatása” és a tetemes szállítási költségek miatt a magyarországi előfizetők csak 2 krajcárért ívenként kaphatták meg a diáriumot, míg az erdélyieknek ívenként mindössze ½ krajcárt kellett érte fizetniük Hochmeister kolozsvári vagy szebeni könyvesboltjában.⁵⁵

⁴⁷ Magyar Kurír 1792, 1384–1386.

⁴⁸ Itt csak subscriptiot, hogy a nyomdász a szükséges példányszámot jól ki tudja számítani. Ld. Magyar Kurír 1793, IV. negyed, 77–80. – Magyar Hirmondó 1793, II. 592–596. – A mű megjelenésekor ismét hirdette a szerző: Magyar Kurír 1795, I. negyed, 286–288.

⁴⁹ Magyar Hirmondó 1794, II 160 és Magyar Kurír 1794, III. negyed, 167–168.

⁵⁰ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790, 167–168.

⁵¹ Magyar Hirmondó 1796, I. 462–564.

⁵² Magyar Hirmondó 1795, II 856, 255–256 és 1796, I. 103–104, 119–120. A *Debreceni Magyar Grammatika* kiadásáról, patrónusáról ld: RÓTH András Lajos, 2006, 214–228, itt: 226–227.

⁵³ Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 783 és Magyar Hirmondó 1796, I, 722.

⁵⁴ Magyar Kurír 1793, 462–464.

⁵⁵ Hochmeister Márton előfizetési felhívása, ld. magyarul: Magyar Hirmondó 1792, II 774–776. Röviden összefoglalva: Magyar Kurír 1792, 1514.

Ha a magyarországi és erdélyi nyomdászok ritkán is adtak ki előfizetési felhívást, mások által kibocsátottakban mint közreműködők előfordultak, így ezen keresztül is vizsgálhatjuk az erdélyi-magyarországi könyves szakemberek üzleti kapcsolatait. Így pld. a kolozsvári református kollégium nyomtató műhelyének gondviselője, Török István a négy erdélyi kollektor között volt, akik 1790–1791-ben a *Gróf Benyovszky élete* című, magyarra fordított és Bécsben kiadott műre előfizetést gyűjtöttek.⁵⁶

Ifjabb Hochmeister Márton igen sok könyv terjesztésében közreműködött az előfizetési felhívások tanúsága szerint, csak néhányat emelek ki közülük: az *Uránia* irodalmi folyóirat,⁵⁷ Lakics Györgynek *Vita comitis Suvorow-Rimniskoy* című művére (Buda 1799, Egyetemi nyomda),⁵⁸

az Erasmus Schrött művészi metszeteivel kiadott *Mahlerische Ansichten von Ungarn* című albumra (Kassa 1798, Landerer);⁵⁹

Erdélyből ő egyedül gyűjtött előfizetést Báróczi Sándor *Kassandra* című regényének új kiadására (Pest 1793 Trattner),⁶⁰ Édes Gergely verseire (1798),⁶¹ Szvorényi Mihály *Historiae ecclesiasticae Regni Hungariae amoenitates* című egyháztörténeti művére, amelyet Streibig József győri tipográfus hirdetett meg 1795-ben,⁶²

és szintén ő volt az egyedüli terjesztője a sikeres és népszerű naptárnak, a pozsonyi Landerer által kiadott *Magyar és Erdélyi Nemzeti Kalendáriumnak*.⁶³

Magyarországról tekintve pedig az újságok alapján felfigyelhetünk arra, hogy 1790 körül Strohmayr Ignác pesti könyvkereskedőnek voltak jó erdélyi kapcsolatai, ami nem csoda, hiszen Erdélyből származott el.⁶⁴ Valamennyire jó erdélyi kontaktusai voltak a szintén pesti könyvkereskedő Weingand Mihálynak is, akiről tudjuk, hogy Mikes Kelemen *Törökország leveleit* (Szombathely 1794, Siess) nemcsak Pesten árusította, hanem küldött belőle Kassára, Debrecenbe és Erdélybe is.⁶⁵ Ő terjesztette az 1790-es évek végén Magyarországon az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság kiadványait is.⁶⁶

Végül a témához kapcsolódva érdemes még felhívni a figyelmet arra, hogy a Magyarország és Erdély közötti könyvterjesztés egyik fontos intézményesült formáját a Debrecenben rendezett országos vásárok jelentették.⁶⁷ Magyarország nyugati és a középső részein fekvő városai-ból az egyes megjelent kiadványok általában a nagy pesti országos vásárok után jutottak el az ország keleti felébe, a következő nagy debreceni vásárba, innen pedig Erdélybe. Kőrösi Mihály *Magyar concordantzia avagy az Ó és Új Testamentomra mutató tábla 2. kötetéről* (Győr 1788, Streibig) a Magyar Kurír 1789 augusztus elején tudósította, hogy Győrött már árusítják, ill. Pesten az elkövetkező vásárkor és utána is lehet kapni. „Az Erdélybe küldendők pedig le-küldetnek Debretzenig, az ott lévő Reform. Collégium érdemes professorához, t. t. Ormos

⁵⁶ Magyar Kurír 1790, 12447–1448. és Hadi Történetek 1791, 15–16.

⁵⁷ Magyar Hirmondó 1794, I. 432, II. 280.

⁵⁸ Magyar Kurír 1799, IV: negyed, 731.

⁵⁹ Pressburger Zeitung 1797. január 10, 29. lap és Pressburger Zeitung 1798. április 17, 312, 313.

⁶⁰ Magyar Kurír 1793, II. negyed, 479.

⁶¹ Magyar Kurír 1798, II. negyed, 787–791.

⁶² Magyar Kurír 1795, III. negyed, 80. lap után bekötött kétlevelés tudósítás szerint.

⁶³ Pressburger Zeitung 1797, Nr. 50. után bekötött egy levél.

⁶⁴ Kiderül ez PALMA történeti művének (*Notitia rerum Hungaricarum*), vagyis egy fontos tankönyvnek a terjesztésére vonatkozó könyvhirdetésből, ill. Strohmayr *Acta diaetaliae 1618/1619* című kiadványának előfizetési felhívásából, vö. Pressburger Zeitung 1790. május 5. és 1790. augusztus 18. Strohmayerről ld: GÁRDONYI Albert: 1926, 301–306.

⁶⁵ Magyar Kurír 1794, II. negyed, 751.

⁶⁶ JANCsó Elemér (szerk.), 1955, 209, 225, 242, 283, 289, 295, 298.

⁶⁷ A debreceni vásárok jelentőségéről a 18. században. BENDA-IRINYI: *i. m.* 104–105.

András urhoz, onnan lehet vitetni-ki Erdélybe a debretzeni vásárok alkalmatosságával.”⁶⁸ Baróti Szabó Dávid *Kisded szótáráról* (Kassa 1792 Ellinger) szintén ismeretes, hogy a megjelenés évében az augusztus végi, Szent János fejvétele napi pesti vásárban árusították, utána került a Szent Mihály napi vásárra Debrecenbe, és a hirdetés ígérete szerint Debrecenből fogják Nagyváradra és Kolozsvárra szállítani.⁶⁹

Erdély felől nézve is a debreceni vásárok kitüntetett szerepét bizonyítja, hogy erdélyi könyv megjelenését több alkalommal debreceni vásár időpontjával jelezték (éppúgy, mint magyarországiaknál sok esetben valamelyik pesti vásárral). Egy példa erre a gyakorlatra: 1791-ben a Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar lap jelentette az érdeemes közönségnek, hogy Kolozsvárott már nyomtatják Nagy Frigyesnek *Az igazgatás formáról és uralkodók kötelességeiről* írott munkáját, Aranka György magyar fordításában: a debreceni Szent György napi vásárra fog elkészülni és kiküldetni.⁷⁰ Erdélyi nyomtatvány magyarországi terjesztésének is lehetett Debrecen az első fontos állomása: Szentpáli István már említett *Magyar grammatika* című művéről 1795-ben újsághirdetésben közölte, hogy a magyarországi előfizetők számára a példányokat a Nagyboldog Asszony napi debreceni vásárra fogják elvinni és onnan tovább küldeni.⁷¹

Contacts between Hungarian and Transylvanian booksalesmen in the periode of the Enlightenment. The history of book trade in Transsylvania experienced a massive development under the reign of emperor Joseph 2nd: the key role in this culturally significant branch of trade belonged – without any doubt – to the printer and bookmerchandise of Hermannstadt (Sibiu) and Klausenburg (Cluj), Martin Hochmeister jr. In the introduction survey of the first magazin ever published on Transylvanian ground, the Siebenbürgische Quartalschrift, the author Daniel Neugeboren analyzed the cultural situation in Transsylvania and made some interesting remarques regarding booktrading, noticing the distance between Transsylvania and the most important centres of European book trade, and mostly the remoteness from the „elegant book fairs”. This study presents for the first time the booktrading relationships between Hungary and Transsylvania, focusing on newspaper ads and subscription numbers, published in the most important Hungarian newspapers and some Hungarian speaking newspapers from Vienna by the authors themselves or by booktraders. Based on the researches conducted, the following Hungarian cities reveal themselves as meeting points for book publishers and printers from Transsylvania: Raab (Győr), Pressburg (Bratislava), Pest, Waizen and Debrezin (Debrecen); one cannot neglect the prominent role of the yearly conventions held in Debrezin in this context. The phaenomenon, frequent everywhere in Europe, that authors and scholars took an active part in book trading and book promoting, contributing this way also to the development and education of a modern reading audience, was also common in Transsylvania.

⁶⁸ Magyar Kurír 1789, 882.

⁶⁹ Magyar Hirmondó 1792, II. 227–228.

⁷⁰ A fordításról az újsághír ezt közölte: „a magyarság olyan, amilyen Erdélyben csak lehet, tiszta, folyó, értelmes.” Hadi és Más Nevezetes Történetek 1791, 519–520.

⁷¹ Magyar Kurír 1795, II. negyed, 778–784, itt 784.

XVIII. századi főúri könyvkultúra maradványai egy elfeledett XXI. századi könyvtárban

Rekonstrukciós kísérletek – Arad, Megyei könyvtár

Az aradi Biblioteca Judeteana „A. D. Xenopol” megyei könyvtár régi gyűjteményében mintegy tíz éve indultak meg azok a kutatások, amelyek a páratlanul gazdag állomány kialakulásának történetét igyekeztek rekonstruálni. Ennek a munkának legfőbb célja a tekintélyes XVIII. századi könyvanyag eredetének és egykori gyűjtőinek feltárása volt. 1945 óta feldolgozatlanul és rendezetlenül tárolták a könyvtár tulajdonába a XX. század elején került kimagasló jelentőségű magángyűjteményeket. Jelenleg is tízezer kötetre tehető 18. századi francia, több ezer német és latin, angol és olasz, valamint nagy számú magyar nyelvű, régi könyv található Aradon. Feldolgozatlansága és rossz állapota ellenére ez a könyvanyag a felvilágosodás időszakát tekintve egyike a legjelentősebbeknek a Kárpát-medencében. Gazdagságát európai mércével mérve ismerjük csak fel, amennyiben kutatásra érdemesnek tartjuk azon könyvgyűjtőink gyűjtőtevékenységét is, akik ugyan magyar nyelvű kiadványok gyűjtésében különösebben nem jeleskedtek, ám az általuk létrehozott könyvtárak nyelvi, szakonkénti, műfaji összetétele alapján számos hasonlóság mutatható ki az európai társadalmi és kulturális elit könyvgyűjtési szokásaival. A jelenleg összesen 22 ezerre becsült régi könyvek (1799 előtt megjelent) állományának e sajátos kialakulása páratlan lehetőséget kínál egy adott korszak (a XVIII. század második fele), és egy kulturálisan jól definiálható társadalmi kör megváltozott olvasói igényeinek kutatásához.

Tekinthetjük akár véletlennek is, hogy éppen Aradon maradt fenn két olyan, a XVIII. század második felében alapított magyar főúri könyvtár, amelyeket más-más okból, de ezt a korszakot tekintve a legjelentősebbek között kell számon tartanunk. Mind az Orczy, mind a Csáky–Erdődy-gyűjtemény a történeti Magyarország éppen ellenkező égtájáról érkezett ide, s mire majd száz évvel később eredeti állományuk véglegesen közgyűjteménnyé vált, mindkettő kiegészült, felduzzadt több későbbi gyűjtő, könyvtárvásárló saját, szintén nem jelentéktelen gyűjteményével.

Az Orczy-könyvtár esetében kivételes módon egy több generációs családi könyvtár kialakulását és fejlődését lehet megismerni. A Csáky–Erdődy házaspár francia könyvgyűjteményének későbbi sorsát nyomon követve pedig jelentős gyűjtőket sikerült a XIX. század fordulójáról feltárni, akik maguk is francia könyvrajongók lévén, hasonló érdeklődésük alapján vásárolhatták meg és gyarapíthatták saját könyveikkel az eredeti állományt.

E két legfontosabb magángyűjtemény mellett még több jelentős Arad megyei személyiség 18. századi könyvagyatéka került ide, mint Forray Andrásé, Fábíán Gáboré vagy az idősebb Vásárhelyi Jánosé. A megyei könyvtár régi könyvek gyűjteményének gazdagsága egy adott korszakra, az 1770–1800 közötti időszakra nézve egyedülálló összehasonlító könyvtár és olvasmánytörténeti kutatásokat tesz lehetővé. A fennmaradt könyvtári katalógusok, a kézbe vehető könyvek, és a bennük lévő bejegyzések – kiegészítve a családi levéltárakban található könyvekre vonatkozó adatokkal – a külföldi, elsősorban francia, felvilágosodás-kori könyvtermés hazai terjedésének és recepciójának feltárásában jelentenek kiemelkedő kutatási terepet.

Az aradi Atzél család könyvtára

Aradnak ezt a kincsét lehet, hogy azért sem ismerjük eléggé, mert nem a város történelmi múltjának öröksége, biztosítva a történelmi folytonosságot a XVIII. század és a jelenkor között, hanem egy, a XIX–XX. század fordulóján nagy lendülettel fejlődő város kulturális fel-emelkedésének gyümölcse.

Arad a XIX. század utolsó harmadától, különösen pedig a 20. század első évtizedében óriási fellendülésen ment keresztül. A város kulturális fejlődésében fontos szerepet játszott az 1881-ben megalakult Kölcsey Egyesület, amelyik mint irodalmi és közművelődési társulat a kezdetektől fogva vásárolt és gyűjtött könyveket saját könyvtára számára. 1903-ban az Egyesület egy kulturális központ építésének tervét vetette fel: ennek eredménye lett a Maros partján 1913-ban megnyitott Közművelődési Palota épülete koncertteremmel, múzeummal és könyvtárral. Eckhardt Sándor 1917-ben ebben az épületben tanulmányozhatta a Csákyak francia könyvgyűjteményét, ahol egészen a 70-es évekig működött még a könyvtár, hogy aztán számos viszontagság után átköltözzön jelenlegi helyére. A helytörténeti tanulmányokból úgy tudjuk, hogy a Kölcsey Egyesület folyamatosan gyarapodó könyvtárának 1895-ben még csak 3141 könyve volt.¹ 1912-ben azonban már 40868 darabot említenek, amiben benne foglaltatik Atzél Péter kb. 15 000 darabból álló gyűjteménye is.² Valószínűleg 1905 körül vásárolta meg az Egyesület állami segítséggel tízezer korona áron az Arad megyei birtokos báró Atzél család könyvtárát, amelyiknek részét képezte a Csáky–Erdődy-gyűjtemény is.³

A közeli Borosjenő várát is birtokló Atzélók az 1870-es évek végén komolyan eladósodtak, s ennek következményeképpen adták el a már évtizedek óta meglehetősen hanyagul kezelt könyvtárát.⁴ Erre utal György Aladár *Magyarország Köz-és Magánkönyvtárai* című korabeli felmérésének két megjegyzése: a XIX. század második felében „Sikulán egy célszerűtlen nagy nedves teremben, részben a padlón összehalmozva, felvigyázat nélkül hevert a tekintélyes családi könyvtár, s ezért sok tekintetben nagy kárt szenvedett.”⁵ „A könyvtár jelenleg teljesen rendezetlen, s csak egy, a jelenlegi tulajdonos nevelője, Szabó Alajos által készített beszerzési jegyzék létezik. Jelenleg sok mű elromolván, a könyvtárban alig lehet több 10 ezer könyvnél.”⁶

Feltehetőleg valamikor az 1810-es évek végén vásárolta meg a Csáky–Erdődy-könyvtárát Atzél Péter apja, Atzél János, amelyet 1807/1808 táján szánt eladásra a grófnő, Erdődy Júlia.⁷ Erre utal az az aradi könyvtárban legújabbán előkerült kéziratos katalógus, amely a harmadik általam ismert és Aradon őrzött összeírása XVIII. századi francia könyveknek. A *Catalogue des livres français qui se trouvent dans la Famille d'Atzél à Boros-Jeneo* című, szakokra bontott jegyzékben egy latin nyelvű kis cédula található Atzél János aláírásával: eszerint 1817 októberében saját részére kivett két könyvet borosjenői könyvtárából. A jegyzékben szereplő több ezer, szinte kizárólag XVIII. századi, francia könyv tehát 1817-ben már a tulajdonában volt.

A katalógus feldolgozása még a kezdeteknél tart, annyi azonban már most tudható, hogy ez lényegében egy harmadik összeírása a Csákyak francia könyveinek, kiegészülve több ezer nem tőlük származó kötetel.

¹ Dr. SOMOGYI Gyula, 1913, 34.

² *I. m.* 34.

³ *I. m.* 47.

⁴ Márki Sándor, 1892–95, 659.

⁵ György Aladár, 1885, 79.

⁶ *I. m.* 79.

⁷ Vö. György Aladár megjegyzése Atzél Jánosra vonatkozóan 79.

Farádi Vörös Ferenc könyvei

Időben visszafelé haladva jutunk el a Csákyakat az Atzélokkal összekötő harmadik személyhez, aki minden bizonnyal rövid ideig, de annál nagyobb becsben tartva birtokolta a Csáky-Erdődy gyűjteményt. A XVIII. századi magyar művelődéstörténet előtt még szinte teljesen ismeretlen farádi Vörös Ferenc possessori bejegyzésével, vagy szép ex-librisével ellátott könyvek nagy számban sorakoznak az aradi régi könyves raktár polcain. S noha a bejegyzések hallatlan pontossággal rögzítették, hogy e talányos könyvrajongó mikor, melyik kereskedőtől és mennyiért vásárolta meg egyes könyveit, sajnos kiletéről még vajmi keveset lehet tudni. Eckhardt Sándor már megpróbálta összekapcsolni az egymáshoz egyébként több szálon is kötődő Atzél és farádi Vörös család történetét a könyvtár szempontjából, hiszen a farádi Vörösök egyik ága Arad megyében telepedett le a XVIII. század végén, és egyes tagjai az Atzél birtokainak igazgatásában is részt vettek.⁸ Az Arad megyei farádi Vörösök között kutatva bármennyire is kézenfekvő lenne, nem találtunk egyetlen olyat sem, aki könyvtárát eladhatta volna az Atzél családnak.⁹

Volt azonban a farádi Vörösöknek egy másik ága, a Fejér megyei ág, amelyik kihalt. Ebből az ágból is többen szereztek maguknak nevet, és feltételezésem szerint farádi Vörös Ferenc ennek az ágnak egyik tagjaként gyűjtötte az Aradon található Vörös könyveket, sőt feltehetőleg az egész Csáky-Erdődy gyűjteménynek is ő volt az első vevője még az Atzél család előtt¹⁰. Farádi Vörös Ferencről annyit tudhatunk, hogy apja Vörös Ignác, Fejér megyei alispán (1770), majd a hétszemélyes tábla bírása (1787) volt.¹¹ Nagybátyja pedig farádi Vörös Antal, (1728–1802), a budai tankerület 1776-ban kinevezett első főigazgatója, aki egyébként maga mellé Atzél Istvánt vette kancellistának.¹² Ferenc Benyák Bernát tanítványa volt a pesti piarista gimnáziumban, s az ő ünnepélyes záróvizsgáján tette közzé Benyák magyar átdolgozásban a francia Brueys apát könyvét „Okos elméknek mulatozásai”(1783) címmel.¹³ Vörös Ferencnek 1783-ban egy latin nyelvű munkája jelent meg.¹⁴ 1796-ban pedig Fejér megyei előfizetője volt Gyöngyösi István „Költeményes maradványainak”.¹⁵

Az aradi könyvtárban számos könyv őrzi Vörös Ferenc tulajdonosi bejegyzését. Az is megállapítható, hogy csak olyan könyvekbe írta be a nevét, amit vásárolt. Néhány kötetben szép ex librisével találkozunk: „FR: VÖRÖS De FARAD BIBLIOTH: felirattal.¹⁶ Boyer d’Argens *Lettres juives* című 1777-es kiadású könyvében az ex librisen kívül a belső borító bal felső sarkában még a következő fekete tintás beírás is olvasható: „790 P. S. F 15 – vol 8”.¹⁷ A vásárlás évének, a könyv árának, és a kötetek számának e precíz jelölése több helyen is megtalálható. Ahol nincs ex libris, ott a beírás végén a Vörös nevet találjuk. Ilyen a Sylvain Maréchal *Lettres originales de Mirabeau, écrites du Donjon de Vincenne* című 1792-es könyve, ahol ugyanez a típusú possessori bejegyzés áll: „797 PS f. 22- vol 4 Vörös”¹⁸.

⁸ Minderről farádi Vörös Ignác visszaemlékezéseiből sok mindent megtudhatunk. Vö: *FARÁDI VÖRÖS Ignác visszaemlékezései az 1778–1822 évekről*. (Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta és kiadta MADZSAR Imre) Bp., 1927.

⁹ *I. m.* 185.

¹⁰ Vö: GRANASZTÓI Olga, 2005, 174–178.

¹¹ *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822 évekről*. 6.

¹² *I. m.* 11. Mindez 1776–1779 között történt.

¹³ KOSÁRY Domokos, 1996, 317.

¹⁴ VÖRÖS [Ferenc] Franciscus, 1783.

¹⁵ Dr. MURÁNYI Lajos, 1998/1.

¹⁶ Például: *Adresse à sa majesté l’empereur au nom des Liégeois*. Sedan, 1792., MOLIERE, 1789.

¹⁷

¹⁸ Ez könyv szintén megtalálható a „Vörös” katalógusban az 1214-es sorszámon.

Vörösnek nemcsak néhány francia könyvét lehet így azonosítani, hanem több latin nyelvűt is.

Az egyik érdekesség a *M. Fabii Quintiliani De Instructione oratoria libri duodecim innumeris locis emendati ex recensione Ulrichi obrechtii* című, 1698-ban megjelent könyvben található. Az ex librisen kívül, a belső borítón „Anno 1794. Ex Bibliot. Nitrayana f8. vol 2.Vörös“ felirat áll. Alaposságára jellemző, hogy olykor még a kereskedő nevét is feltüntette, akinél a könyvet vette: *Aristophanis Comoediae ex optimis exemplaribus emendatae studio Rich. Franc. Phil. Brünck, Argentoratensis* „Anno 1799 Pestini a Kilian f.20...Editio optima Vörös.”

Benyák Bernáttal való kapcsolatát bizonyítja a *Bellum Germanicum, hoc est: Ludovici ab Avila et Zunniga, militiae Alcantarensis praefecti, commentariorum de bello germanico a Carolo V. Caes.* című 1620-ban megjelent mű, amelyik Vörös Ferenc ex librise mellett a következő beírást is tartalmazza: „P. Bernardi Benyak a M.D. Comparatus 1772 3 januar.”

A fent említett francia művek mind megtalálhatóak abban a névtelen kéziratos katalógusban, ami nemrégiben került elő az aradi könyvraktárból. A kék papírba kötött *Catalogue des livres françois* című kéziratos jegyzéket egy kéz írta, és megszakítás nélküli, táblázatos formájú, pontos felsorolása 3651 francia könyvnek. Sem a katalógus készítőjének, sem a gyűjtemény tulajdonosának neve nem szerepel rajta. A jegyzék egy könyvtári elhelyezés rendszerét követve sorolja fel a műveket méretük alapján. A kiadási éveket tekintetbe véve a legkorábbi munka 1605-ből származik, a legkésőbbi 1816-ból. E két időhatár között a művek kilencven százaléka XVIII. századi, azon belül pedig a legtöbb, annak is a második feléből való. A katalógus vizsgálata és összevetése a Csákyak korábbi keletkezésű kéziratos katalógusával egyértelműen bizonyítja, hogy ebbe a jegyzékbe, amely feltevésem szerint farádi Vörös Ferencről származik benne foglaltatnak a Csáky házaspár francia könyvei. Ennek tekintélyes könyvtárnak csupán a francia katalógus alapján összesített állománya 7700 darab könyv. Ehhez a mennyiséghez nem tudjuk mekkora latin és más nyelven íródott könyvanyag társult még, de valószínűleg ezt vásárolta meg a már említett Atzél János, és ezzel teremtette meg a 10–15 ezer kötetre tartott családi könyvtárának törzsanyagát. A Vörös katalógus legkésőbb, 1816-ban megjelent és bejegyzett könyvből kiindulva, és Atzél János 1817-es latin kölcsönző céduláját figyelembe véve 1816/1817-ben történhetett a Vörös könyvtár megvásárlása. Az Atzélök és a farádi Vörösök közötti, régi időkre visszanyúló családi kapcsolatok, noha keveset tudunk is róluk, magyarázatul szolgálhatnak ahhoz, hogy miképpen került e páratlanul gazdag gyűjtemény az újonnan felemelkedett Atzél család birtokába.

Farádi Vörös Ferenc felfedezése annál is inkább figyelemkeltő, mert immár három jelentős XVIII. század végi francia könyvgyűjteményről kell megemlékezni az aradi könyvtár régi könyvek gyűjteményének ismertetésekor. Vörös Ferenc maga által gyűjtött francia könyvei, mintegy másfél ezerre tehetők, de jelenleg senki sem tudja megmondani, hogy a könyvraktárban sorakozó megannyi latin könyvből hány származik tőle. Egy ilyen jelentőségű gyűjtő felbukkanása szükségessé tenné a további kutatásokat, valamint művelődéstörténetünkben betöltött helyének meghatározását.

A Csáky–Erdődy házaspár könyvgyűjteménye

Nem sokkal a Közművelődési Palota 1913-as megnyitása után kezdett el foglalkozni az ifjú történész, a város szülöttje, Eckhardt Sándor az új könyvtárban felhalmozott nagy mennyiségű

régi, francia könyvvel. Első, kutatásait összegző tanulmányát 1917-ben publikálta.¹⁹ Ekkor találta meg a Csáky Istvánné Erdődy Júlia aláírásával ellenjegyzett *Catalogue des livres français, italiens etc.* című, kéziratos, bőrbe kötött katalógust is. Gróf Csáky István 1765-ben lépett házasságra gróf Erdődy Júliával. A Zemplén és Szepes megyében birtokos házaspár a francia könyvek gyűjtését az 1760-as években kezdte meg, az utolsó könyveket pedig 1807-ben szerezték be. A gyűjtés 1807/1808 táján történt lezárultát a grófné aláírása bizonyítja, amelyet ott találunk a katalógusban minden egyes szakcsoport alatt. A 2330 tételből, és mindösszesen 5160 kötetből álló kizárólag francia nyelvű műveket tartalmazó gyűjtemény minden bizonnyal Homonnán, a házaspár állandó otthonának számító kastélyban volt elhelyezve. A levéltári kutatások alapján feltételezhető, hogy a francia könyvgyűjtemény csupán egy külön választott része volt a gazdag családi könyvtárnak²⁰. A levéltári kutatások azt is megerősítették, hogy a fennmaradt Csáky könyvtárként ismert állomány valójában Erdődy grófnő saját gyűjteménye volt, amely leginkább az ő karakteres olvasmányízlését, érdeklődését tükrözi.

A sajátos szakrendszert követő, kilenc részre osztott könyvjegyzék alapján egyértelműen kiderül a gyűjtemény szépirodalmi orientációja. A szakmegnevezések többsége lényegében a szépirodalomnak nevezhető főosztály speciálisan XVIII. századi, új irodalmi műfajai szerint meghatározott alcsoportoknak feleltethető meg (költészet; levelezés; regény; mesék és elbeszélések; vegyes történeti, filozófiai, kritikai írások; történeti munkák, filozófia; lexikonok és útleírások). A nyolc különböző kategóriából négy a szépirodalmon belüli prózai műfajokat vagy műfaj szerinti csoportokat választja szét és ez újszerű, mondhatni modern szemléletet tükröz, különös tekintettel a regény külön csoportot képező megjelenésére. A katalógus szakrendje alapján pedig feltűnő a regény alá sorolt művek elsőprő fölénye a többi kategóriához képest. Az összes, azaz 2330 műből 567-címet soroltak ide, ami összesen 990 darab kötetet tesz ki. Ezt követi a „vegyes” elnevezésű szak 383 tétellel, utána a „történeti munkák” 340 tétel, „költészet” 312, „levelezés” 288, „mesék és elbeszélések” 191, „filozófia” 178 és „lexikonok és útleírások” 91 tétellel. Ezek az arányok, még ha az egyes szakok között előfordulhat átfedés, sokat elárulnak a gyűjtemény jellegéről. A katalógus keletkezését tanulmányozva megállapítható, hogy négy különböző alkalommal három különböző személy jegyezte be a felhalmozódott könyveket. A katalógus készítői, a leltározott könyvek megjelenési dátuma alapján, először 1790-ben, másodszor 1792-ben, harmadszor 1805-ben, negyedszer pedig 1807-ben bővítették a leltárt. Egyik kézírás sem hasonlít sem Erdődy Júlia, sem Csáky István írására. A katalógus keletkezésének módja megerősíti, hogy a Csákyaknak nem volt könyvtárosa. A nagy kihagyásokkal, szakaszosan bővített könyvleltár egyedülálló lehetőséget teremt arra, hogy nyomon követhessük a különböző időszakokban beszerzett könyvek szakonkénti gyarapodását, s ezen keresztül az olvasói érdeklődés változását.

Az Orczyak könyvtára

Az aradi könyvtár másik jelentős főuri gyűjteménye az Orczy család XVIII. századi könyvtára. Csupán az 1960-as években olvasztották be a megyei könyvtárba, ezt megelőzően majd száz évig az 1873-ban alapított Királyi Főgimnáziumban volt. Ott egy másik, főként XIX. századi és magyar nyelvű könyveket magába foglaló kb. 3 ezer kötetes magángyűjteménnyel, az

¹⁹ ECKHARDT Sándor, 1917.

²⁰ Vö.: GRANASZTÓI Olga: *Francia könyvek magyar olvasói . A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810.* 155–158.

Arad megyében birtokos Vásárhelyi család gyűjteményével együtt tárolták, ezért lett a neve Orczy- Vásárhelyi könyvtár, amelyet a könyvekben lévő pecsét minden egyes esetben igazol. 1998-ban megkezdett kutatásaimkor megbizonyosodtam arról, hogy legalábbis a francia könyvek tekintetében ez az állomány szintén fennmaradt, feltételezhetően kevés hiánnyal. Az Orczy könyvtár francia könyveiről ugyancsak létezik egy külön jegyzék, noha ez egy 1946-ban, a gimnáziumi könyvtárban kutató egykori diák magánszorgalmából készült. A nemrégiben előkerült, bibliográfiai részletességgel összeállított, 1776 művet felsoroló jegyzék immár összehasonlító vizsgálatok elvégzését is lehetővé teszi a nagyjából egy időben keletkezett főúri könyvtárak francia állományai között. Az Orczyak francia könyvjegyzéke ugyanakkor azért is pótolhatatlan dokumentum, mert egyelőre nem rendelkezünk semmiféle eredeti katalógussal könyvtárunkhoz, csupán a liceumi időkből származó, Orczy-Vásárhelyi könyvtár közös katalógusával, amelyet a gimnázium igazgatója 1895–1906-között készített²¹.

Az aradi helytörténeti feljegyzések alapján ez a többgenerációs gyűjtemény elsősorban Orczy Lőrinc költő és két fia, főként László valamint József, illetve unokája II. Lőrinc könyvszeretetéből jött létre. Gyöngyösről, II. Lőrinc, Arad megyei főispán halála után kb. tíz évvel, 1870-ben a család adományaképpen került Aradra. 1873-ban, a gimnázium épületének elkészültekor adta át a város a könyveket a tanári könyvtár számára.²² Még ha számos tisztázatlan kérdés van is az Orczy könyvtár kialakulásáról, annyi azért bizonyos, hogy a francia könyveket illetően, válogatott gyűjteménye a XVIII. századi francia könyvtermésnek, amely hűen tükrözi a gyűjtők felvilágosult, haladó szellemét, és elsősorban politikai érdeklődését. Statisztikailag a legtöbb könyv 1765–1780 illetve 1790–1807 közötti megjelenésű, s jóllehet szép számban találunk műveket a francia felvilágosodás filozófusainak munkáiból, mégis legszembeötlőbb jellegzetessége a feltételezhetően elsősorban Orczy László által gyűjtött politikai témájú irodalom gazdagsága. A XVIII. század minden fontos történelmi eseményével kapcsolatba hozható egy-egy mű. A forradalom előtt és alatt megjelent kiadványok száma azonban mindent felülmúl. Kiemelném a megannyi politikai pamfletet, brosúrát, amivel egész Franciaországot elárasztották, és amelyek a Habsburg birodalomban szigorúan tiltottak voltak. A forradalom közben és után megjelent első történeti feldolgozások és kordokumentumok gyűjteménye elképesztő gazdagságban fordul elő. A napóleoni időkre vonatkozó számtalan különféle kiadvány is kézbe vehető, amin nem is csodálkozhatunk, ha felidézünk Orczy László jelentős szerepvállalását a reformer nemesség mozgolódásában a magyar jakobinus összeesküvés idején. A Csáky-Erdődy gyűjteményhez képest lényegesen szerényebb mértékben képviselteti magát a szépirodalom, de néhány karakteres vonás mindkettőt jellemzi. Orczyéknál is szép számban fordulnak elő a gáláns szerzők, a libertinus irodalom akkoriban közkedvelt darabjai. A költészetben is inkább a könnyedebb műfajú, gáláns költők nevével találkozunk. Fel kell még hívni a figyelmet a tekintélyes mennyiségű memoárirodalomra, ebben is a könnyed hangvételű, fiktív emlékiratokra, valamint a kortársak, politikusok, történelmi személyiségek visszaemlékezéseire.

E két, európai mércével mérve is hallatlanul gazdag és egységes felvilágosodás-kori francia könyvgyűjtemény jól kiegészíti egymást, de természetesen átfedések is előfordulnak. Különös szeszélye a sorsnak hogy éppen ez a két gyűjtemény egyesült néhány évtizede az aradi könyvtár raktárának polcain. Mindkettő hosszú utat tett meg, és más-más okból keveredett Aradra, itt azonban csak újra „találkoztak”, hiszen gyűjtőik egykor ugyanahhoz a szellemi körhöz tartoz-

²¹ KARA Győző: Az aradi királyi főgymnasium „Orczy-Vásárhelyi” könyvtárának alapleltára. Az Orczyanum egészének kutatásával, annak történetével H. Kakucska Mária foglalkozik, így a mindösszesen 8 - 9 ezer kötetre tehető egykori családi könyvtár további részeit is ő kutatja.

²² LAKATOS Ottó, 1881, 93, 116. MÁRKI Sándor, 1895, 779.

tak, sőt éppen a könyvek miatt bizonyítottan kapcsolatban is álltak egymással. A két könyvtár között már eredetileg is volt „kommunikáció.”²³ Az egykori (gyöngyösi?) Orczy könyvtárból kölcsönzött könyvek iratai között található egy datálatlan kölcsönző cédula, amelyen hét darab francia könyv szerepel, alatta a könyveket kölcsönkérő személy megnevezésével, aki nem volt más, mint „Gräfin Steffen Csáky”.

Az aradi megyei könyvtár nem csupán tízezernyi XVIII. századi francia könyve miatt egyedülálló, hanem a magyar könyvtártörténetben páratlannak számító, a könyvek eredetét felfedő kéziratos katalógusok mennyiségét tekintve is. A Csáky-Erdődy gyűjtemény első és már ismert francia nyelvű katalógusa mellett újabban előkerült ismeretlen eredetű, de feltehetően farádi Vörös Ferencről származó második számú katalógus, majd az Atzélók saját könyvjegyzéke egy gyűjtemény gyarapodásának történetébe enged bepillantást. Mivel mindhárom katalógus más szempontokat érvényesítve szedte jegyzékbe lényegében ugyanazokat a könyveket (kiegészülve a saját beszerzésekkel), gyűjtő és könyveinek viszonyát olyan komplex módon lehet vizsgálni, amire a könyvtártörténeti kutatásoknak pusztán könyvtári katalógusokból kiindulva nagyon ritkán nyílik alkalma.

18th century collections of the aristocracy in the Arad County library. The Arad County library was established in 1913 and today bears the name of the historian A. D. Xenopol. From the point of view of research into the Enlightenment, its 18th century stock of books must be one of the richest contained in any public library set up in historic Greater Hungary. Despite the setbacks suffered by this library in the nearly one hundred years of its existence, (or paradoxically precisely due to these), several 18th century private collections of aristocrats have been preserved in it, which are of primary importance for Hungarian cultural history. The collections are not only there to be discovered almost in their entirety, but with thorough research they reveal their history, their journey from their place of origin up to the time they arrived in the Arad collection. In discovering the life and history of the private collections, several important 18th and 19th century Hungarian collectors step out of the mists of obscurity and continue to enrich the picture of a period in the history of Hungarian libraries, which from many viewpoints was less exposed up to now.

I introduce the private collections of aristocrats to be found in Arad at present, following the field of interest, the way of thinking and spirit of their former founders in the context of the European Enlightenment. These libraries did not excel in the collection of books produced in the Hungarian Enlightenment, but the wealth of their stocks specializing in foreign books leads us to infer such a wide sphere of interest and up to date education, that it can most readily be compared with the characteristics of the relationship to books of the European social and culture elite.

²³ Az erre utaló forrást Kakucska Mária tárta fel és bocsátotta rendelkezésemre az Orczyak aradi levéltári anyagában kutatva.

Vogel Zsuzsa

Faludi Ferenc munkáinak erdélyi olvasóiról

A könyvek történetének részét képezi az olvasók története, hogy kik és hogyan olvasták az egyes műveket a különböző korokban. A kiadványok paratextusaiban megformált mintaolvasók és az empirikus olvasók bejegyzései által körülhatárolt térben talán megragadhatóvá válnak a Faludi-recepció XVIII–XIX. századi változásainak egyes mozzanatai is.

Szerzemények, közrebocsátók és a megcélzott olvasók

Faludi életében csupán prózai munkái jelentek meg, halála után azonban folytatódik műveinek kiadása, s a korábban már megjelentetett moralizáló, erkölcsnemesítő prózai munkák újrakiadása mellett – különösen Révai Miklós kiadói törekvéseinek eredményeként – versei, melyek addig csupán kéziratos másolatokban terjedtek, egy iskoladramája és a *Téli éjszakák* keretes történetei is napvilágot látnak. Révai kezdeményezését a XIX. század első felében Batsányi, majd Toldy Ferenc viszi tovább.

A tanulmányozott kötetek túlnyomó többsége a XVIII. században jelent meg (kivételt képez egy 1836-os antológia, illetve a Toldy-féle 1853-as kiadás),¹ mégpedig Nagyszombat (az egyetemi nyomda), Buda, Pozsony (Landerer illetve Patzkó), Kassa és Győr különböző nyomdáiban. Faludi műveinek népszerűségét az is jelzi, hogy 1748. és 1787. között huszonöt kiadvány jelent meg műveiből, gyakran évente több is. Például 1787-ben a *Nemes ember*, a *Nemes asszonyt* és a *Nemes úrfi*t Patzkó Ágoston Ferenc nyomtatja ki Pozsonyban saját „költségével és betűivel”. Még ugyanabban az évben Pozsony és Kassa nyomdahellyel Fűskúti Landerer Mihály tipográfijában is megjelent a három mű.

A könyv nemcsak egyedi, hanem tömegtermék is, éppen ezért a példányszám olyan kritériummá válhat, amiből következtethetünk arra, hogy körülbelül mekkora fogyasztói rétegre számíthattak a korabeli „termelők”. A megjelent kötetek példányszámát illetően nem minden esetben vannak pontos adataink. A nagyszombati egyetemi nyomda 1773. december 18-án befejezett leltárában található adatok alapján az 1770–1771-ben részben újra kiadott *Udvári ember*ből kilenc bekötött példány mellett 1200–1200 példány van krúdában (ezek darabonként 13 krajcárba kerültek, a bekötött példányok ára ellenben egyenként 24 krajcár²), a *Nemes úrfi* első kiadásából (1771) pedig 700 példány (darabonként 27 krajcár).³ Bizonyos művek esetében tehát több mint ezres példányszámról is beszélhetünk. Révai levelezéséből megtudjuk, hogy Faludi *Költeményes Maradványi* az első kiadásban 1500 példányban jelentek meg, a második „megjobbított” nyomtatásban pedig 1000 példányban.

A könyvek az olvasókhoz többféle úton juthattak el. Katolikus szerző zömében moralizáló célzatú munkáiról lévén szó, a nyomtatványok terjesztésének nem lehetett különösebb akadálya a főként protestáns Erdélyben sem. A nagyszombati nyomdából kikerülő példányok a jezsuita intézményhálózat révén juthattak el Kolozsvárra is.⁴ A 18. század utolsó harmadáig a nyomdák és könyvkötők mellett az egyházi intézményeknek nagy jelentőségük volt a könyv-

¹ *Anthologia Faludi Ferenc munkáiból*, Kassa, 1836 és *Faludi Ferenc Minden Munkái*, Pest, 1853 (Nemzeti Könyvtár).

² Az önmagukban nem túl drága (a kegyességi kiadványok ára körül mozgó) könyvek bekötötése szinte annyiba került, mint maguk a kiadványok.

³ HAIMANN György, – MUSZKA Erzsébet – BORSA Gedeon, 1997, 279 és 272.

⁴ GYÖRGY, i. m. (1994?).

terjesztésben.⁵ Ami a polgári nyomdák kiadványait illeti, ezeket bizományosok, illetve az előfizetéseket összegyűjtő collectorok (könyvkötők, könyvkereskedők, protestáns lelkészek, gimnáziumi tanárok⁶) által is terjesztették.⁷ A kollégiumoknak az iskoláztatás mellett a könyvek cirkulációjában is fontos szerepük volt. A hazai könyvforgalmazásnak a XVIII. században is fontos alkalmi az országos és hetivásárok, árverések, de gyakori a megbízottak révén történő könyvbeszerzés is (a nagyobb könyvgyűjtők saját könyvbeszerzőket alkalmaztak).⁸ A XVIII. század végétől rendelet szabályozza a magyarországi könyvkereskedést. Az engedéllyel rendelkező könyvkereskedők egyaránt forgalmazhattak régi és új, kötött és kötetlen könyveket. Ekkorra Erdélyben is kezd kibontakozni az önálló könyvkereskedelem. Különösen a Hochmeister család ilyen irányú tevékenysége jelentős. 1778-tól Szebenben, 1790–1809 között Kolozsváron működtetnek könyvkereskedést, de könyveikkel a többi erdélyi város vásárait is felkeresték.⁹ Hochmeister nyomtatott katalógusában több Faludi-mű is szerepel. Révai a prenumerációval kísérletezik, s a Magyar Hirmondó által már részben kiépített kapcsolathálóra építene. Bár nem bizonyítható, hogy az előfizetést gyűjtők olvasták is a műveket, talán érdemes megemlíteni a vizsgált térségben kollektorként említettek neveit: „*Kolozsváratt.* Nemzetes Deáki Filep Sámuel Úr, a' Nyomatatós Ház' Igazgatója. *Közép Ajtán.* Tiszteletes 's Nagy nevezetű Benkő Jozsef Úr, Erdő vidéki Esperes. *Maros Vásár helyen.* Nemzetes, és Nagy nevezetű Mátyus István Úr, Orvosság' Tudósa. *Nagy Enyeden.* Tiszteletes 's Nagy nevezetű Galambos Mihály Úr, Közönséges Tanító (...) Székely Udvar helyen. Tiszteletes 's Nagy nevezetű Kassai Sámuel Úr, a' Helvétziai Vallás tételét Követőknek Lelki Tanítójok.”

Faludi prózájának egy részét (a *Téli éjszakák* kivételével) az európai politikai-moralizáló jezsuita irodalom korábbi műveinek magyar nyelvű fordítása, átdolgozása képezi: a *Nemes ember*, *Nemes asszony* és *Nemes úrfi* fő forrása William Darrel angol jezsuita munkája, az *Udvari ember* háromszáz maximája Baltasar Gracián, spanyol jezsuita szerző műve alapján készült. Ezekhez szorosan kapcsolódik két, hasonló műfajban íródott műve a *Böls ember* és a *Szent ember* című maxima-gyűjtemény (ez utóbbi feltehetően saját szerzeménye). Ezekben az *utilitas*, a használni akarás, az erkölcsi nevelés és a gyönyörködtetés szándéka összefonódik. A 18. századi erkölcsstani irodalomban végbemenő változás, a normának regulába („a hívek számára evilági életük szempontjából is fontos, követésre érdemes szabály”¹⁰) való áttünése, Faludi egyes műveiben is megfigyelhető, bár nem általános érvényű. Műveiben helyenként előtérbe kerül a gyönyörködtetés, a jezsuita politika-oktatásban kézikönyvként használt Gracián-könyvek¹¹ pedig „politikamentes társasági etikává”¹² változnak. Az olvasás a század végére egyre inkább kezd választás kérdésévé válni, s – ahogy a *Téli éjszakák* szalonok világát idéző alaphelyzetében kirajzolódik¹³ – a szórakoztatást szolgálni.

Az alábbiakban számbavenném a 18–19. században megjelent Faludi-munkák szerzői-kiadói előszavaiban, a címekben, dedikációkban, előljáró beszédekben megnevezett potenciális olvasókra, illetve az olvasás módjára vonatkozó megjegyzéseket. Az ilyen jellegű, „explicit, az olvasóhoz vagy az olvasás folyamatához intézett szövegbeli kijelentések különös figyelmet

⁵ V. ECSEDY Judit, 1999, 309, 337.

⁶ Pl. Szatmári Pap Mihály.

⁷ Az 1820-as évektől Kozma Gergely és H. Gedő József is foglalkozott könyvterjesztéssel.

⁸ KÓKAY György, 1997, 71–76.

⁹ Uo. 88–89, 93–94.

¹⁰ BÍRÓ Ferenc, 2003, 27.

¹¹ KÖPECZI Béla, 1980, 319.

¹² HARGITTAY Emil, 2001, 18.

¹³ Unalmas téli estéken *olvasott* történeteket mesélő nemesi társaság.

érdemelnek”,¹⁴ azonban (ahogy az alábbiakból is kiderül) csupán egyfajta normatív igényű *elvárás*ként értelmezhetők, nem feleltethetők meg a reális olvasó/olvasás folyamatának, hiszen ez nem mindig felel meg a szerzői-kiadói intenciónak.

A 18. század második felében a könyvtermelés Magyarországon és Erdélyben mintegy megkétszereződött.¹⁵ Az ugrásszerű növekedés jelzi az alfabetizáció térhódítását, a gazdasági, társadalmi és szellemi életben történt változások következtében kiszélesedő olvasóközönség igényeit.

Más 18. századi szerzőkhöz hasonlóan Faludi is reflektál munkái előljáró beszédeiben ezekre a társadalomban végbement változásokra. Az 1748-ban megjelent *Nemes ember* a magyar nemességhez, a *Nemes asszony* „a magyar Dámákhöz”, „fő Asszonyokhoz”, tehát a női olvasókhöz fordul, az 1750-es *Udvari ember* „intéseit” még csak a „Fő-rendhez” intézi, az 1773-ban megjelent *Szent ember* A’ Keresztyén Olvasónak címzett előljáró beszéde azonban már „minden Rendnek és válogatás nélkül minden személynek” ajánlja a könyvet,¹⁶ reflektálva az olvasók differenciáltságára „a’ sok között nagy a’ különbség”.

A keretszövegek az olvasás módjára és céljára vonatkozó megjegyzéseket is tartalmaznak.

A Darrel-fordítások (*Nemes ember*, *Nemes asszony*, *Nemes urfi*) megszólítottjai a „Fő-Rendhez” tartoznak („a’ Magyar Nemességhez”, „a’ Magyar Dámákhöz”, „a’ Magyar Urfiakhoz”), akárcsak az *Udvari ember* három kötetének előljáró beszédeiben (a Magyar Nemességhez). Faludi szándéka a *Nemes ember* lefordításával a közéleti etikára nevelés mellett az, hogy „olvasásra valót nyújtson a hivalkodóknak” (vagyis a henyélőknek, tétlenkedőknek¹⁷) és „példát adjon sok heverő pennának”. A magyar Dámákhöz írt Tudósító Levélben felszólítja ezeket, hogy „erköltses kegyességgel” vegyék munkáját, de a jóra ébresztés, az „utba vezetés” építő szándéka mellett szerepel az is, hogy „magokat véle (...) mulassák”. A *Nemes urfi* „Mulat, faggat, tsíp”, hogy „nyers ereje” s „kívánt foganattya” legyen a beszédnek. Az *Udvari ember* „utat mutat ebben a’ setétes erköltsü világban”, az „Udvari személyek”, a „kegyes Olvasók” „jó-izüen, se nem kis haszonnal” olvashatják”. „Ha sokat nem használ, leg-alább semmit sem árt olvasása. Ki telik a pihenés is forgatásában, mert a szakaszok nem nagyok (...) rövidségére nézve nem lehet unalmas”. A maximák olvasásához és befogadásához kétféle utat kínál. Implicit módon megjelenik az az olvasó, aki sietve „tsak muló-félben olvasgattya és restelli feszegetni, nem fér székéhez”¹⁸, és az, aki „mélyebben bocsátván és ott marasztván az elmét”¹⁹ lelkesen megfontolja²⁰ az olvasottakat, „buzgósága szerint tovább nyújtja” elmélkedésével, „melly-is mentül tovább’ fog-tartani, attúl jobban ki-világosodik az oktatásoknak értelme”.²¹

Faludi munkáinak korabeli népszerűségét maga a szerző is jelzi az *Udvari ember* második századának előljáró beszédében: munkája „bötsületet vallon a’ Fő-Rendnél”, „és már készpénzzel keresve sem lehet találni benne a’ mint a panaszok hozzák”²². Ezt támasztja alá az is, hogy a XVIII. században, közel 40 év alatt 26 munkája jelent meg. A *Nemes ember* és *Nemes asszony* első, nagyszombati kiadását, már a következő évben követte a második, budai kiadás

¹⁴ JÄGER, Georg, 1997, <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/konyvtar/tortenet/nemet/html/01.htm#3>

¹⁵ CSAPODI Csaba, 1942. IV. füzet.

DANKANITS Ádám, 1972.

¹⁶ Ezt a folyamatot jelzi Molnár János is *Pásztor-emberének* (1775) előljáró beszédében: „Vagyon Nemes Ember, Udvari Ember, s több a fële: Hol a Pásztor Ember?”

¹⁷ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, V., Kriterion, 1993, 185–186.

¹⁸ FALUDI, i. m. 416 és 468.

¹⁹ FALUDI, i. m. 468.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² FALUDI, i. m. I., 360.

(1749-ben). 1787-ben pedig a polgári nyomdász, Patzkó Ágoston után (e kiadás mögött valószínűleg Révai áll), Landerer is érdemesnek tartja megjelentetni mindhárom darabot még ugyanabban az évben. Patzkó, Kegyes Olvasóhoz intézett ajánlása Faludi Darrel-fordításainak „megritkult” voltára, és az újranyomtatást óhajtó és sürgető kívánságokra hivatkozik, különösen „az itt lévő Tisztelendő Nevendék Papság” részéről. A kiadó „szerencséjének tartja”, hogy Faludi „minden munkáinak” (valójában prózájának az *Udvari Ember* kivételével) kisebb formátumban való kibocsátásával – „melly azzal is igen ajánlja magát, hogy alkalmasabb az olvasásra, és kevesebb költségű” – „a’ Nemes Magyar Közönségnek szolgálhatott”.

1786–87-ben Révai a Magyar Költeményes Gyűjtemény első darabjaként megjelenteti egymás után két kiadásban Faludi *Költeményes Maradványit*, majd Patzkó „költségeivel” a *Téli éjtszakákat*.

Révai céljai közé tartozik a régi és újabb költők jelentőségének rögzítése a köztudatban, megadni ezeknek „a’ Szentebb Karnak érdeméhez képest méltó tiszteletét”. Ezzel a magyar nyelv státusát is erősíteni és népszerűsíteni kívánja különösen „kényesb Nagyjaink” körében. Ebben Faludi munkái, melyekben „nyelvünknek anynyi drága kintsei” „rejtődnek” példaértékűek lehetnek. Felméri a formai kivitelezés fontosságát is a népszerűbbé tevésben: „úgy lehetünk előttek kedvesebbek ha ékesb és tetszetősb a külső szín is” (Révai, 1787. II. *Elő beszéd* 130–131.).²³

A megcélzott olvasók Révainál: általában a Haza, a Hazafiak, a Kegyes Olvasó és mindezek előtt a mecénás „Kegyes Pártfogó Aszszony”, Harukker Jozefa. Akik a versek publikálásának módját, a gyűjtemény összeállításának szempontjait közvetlenül is befolyásolták (Révai bevallása szerint): Faludi „némelyly Jó Baráti” (ezek kedvéért vette be az idegen nyelvű verseket az első kiadásba), „a’ Zúgolódók”, illetve „néhány helytelenül buzdogó fejek”, akik megkérdőjelezték a Révai által az első kiadásban közölt Faludi-versek szövegeinek helyességét. Ez utóbbiaknak mintegy „megválaszol” a kiadó az előszóban, illetve a jegyzetekben, s mivel közli a hiányolt, vagy kifogásolt versszakokat is, feltűnteti a másolatokban talált variánsokat. Ez az önigazoló szándék a gyűjtemény egészére kihat, az előszó és a jegyzetek a szövegHITELESÍTÉS, a „helyesnek” ítélt szövegváltozatok kialakításának színtereivé válnak.

A megnyerni kívánt olvasói rétegek közé tartoznak „Nagyjaink”, akikkel „nyelvük’ érdemét” s a hazai literatúra darabjait²⁴ szeretné „jobban meg esmértetni”, s mintegy visszacsalogatni a hazai tipográfia minősége („a’ nyomtatós szenyyn”) által „el idegenített”, az „Édesgető, és szinte mint egy kurusoló” külföldi könyvkiadás által elcsábított nemességet (Révai, *Elő Beszéd* 1786. 130–131.) „a’ Magyar Olvasásra”. A másik oldalon azok „a’ Magyarok” állnak, akik amúgy is „tsak Magyar Verseket kívánnak.” (Révai, 1787, *A Kegyes Olvasónak...*) A prenumerációval kísérletező Révai azt reméli, hogy viszonylag olcsó kiadványaival nagyobb réteget tud meghódítani „az örömebbé való olvasásnak gyakorlására.”²⁵

1824-ben Batsányi újra kiadja Faludi verseit, a Poétai Gyűjtemény első darabjaként. A gyűjtemény megjelentetésével „minden Hazafi” régi, méltó kívánságát szeretné teljesíteni. Révaival szemben ő már „olvasó Közönségről” beszél, mely sokszínű, differenciált, és diakronikusan változó (Batsányi 1824., 1961. 124., 132.). „Faludi’ poétai munkáinak sok rendbéli, ’s igen különböző ízlésű, számos kedvellőji” (Batsányi 1824., 1961. 125.) vannak, s a Kiadó nem kíván minden olvasói réteg elvárásainak megfelelni (helyteleníti Révai ebbéli igyekezetét).

²³ Hasonló funkcióját ismeri fel a dedikációknak is: „ha több nagyoknak nevei alatt, több könyvek adódhatnak ki, jobban kapna a főrend is a mi nyelvünkön, az alrend is szinte mohón kapná”. Révai levele Orczyhoz, Pozsony, 1787. május 1., közli SZILÁGYI István, Figyelő, 1882, 313.

²⁴ „melylyekről mi sokan mi keveset tudnak, kivált Nagyjaink közül”.

²⁵ *Újonabb Hírré Adatás*, 1785. Ezen a ponton Révai egyenesen a Magyar Olvasás „nem léttéről” beszél.

Akárcsak Révai gyűjteménye, a Poétai Gyűjtemény tervezete is érdeklődők (és főként vevők) hiányában az első darab után megszakad. Batsányi Faludi-kiadásának példányait eddig még egyetlen erdélyi könyvtárban sem találtam meg. Azért tartottam fontosnak mégis megemlíteni, mert a kiadvány (Trattner, a kiadó szerint a 400 példány 60, sőt 100 évre elég a könyvpiacra) és a megjelentetése által kiváltott reakciók jól érzékeltetik azt a változást, ami a Faludi-recepcióban ekkoriban bekövetkezett. (Kazinczy reakciója: „Elugratánk az időt, mellyben Haller és Faludi valamik voltak s midőn Batsányi ... bennünket Faludihoz akar visszavezetni, mi akkor édesdeden nevetünk”.²⁶)

Az 1836-ban Kassán megjelent *Anthologia* (Zsebkönyvtár, Magyar írók Remekei, II) szinte minden erdélyi kollégium könyvtárában megtalálható. Előszavában (a szerző G. N.) a fent jelzett ízlésváltozás fogalmazódik meg. Noha Faludi „munkái tetemesen hatottak a magyar stílus műveltetésére”, „Lyrái költeményei nem ajánlkoznak (...) ragyogó képekkel, sem mély érzettel, 's a' jelenkor' izlétének sem felelnek meg egészen, de...”.

1853-ban Toldy Ferenc kiadja Faludi *Minden Munkáit*. Faludi számára egy új irodalmi korszak kezdete (hajnalcsillag), de egyértelműen „már csak az irodalomtörténeté” volt.

A XIX. század végén megjelent (1892) *Nemes urfi* ennek a folyamatnak a kiteljesedését tükrözi. Faludi ekkor már a középiskolai tananyag része (a sorozat Jeles Írók Iskolai Tára a középiskolák „irodalmi oktatásának emelését célozza”), s ha a század elején az ízlésváltozás volt művei befogadásának akadálya, a XIX. század végén nyelve válik azzá (Bellaagh a szómagyarázatok szükségességét azzal indokolja, hogy „nyelvének teljes megértése a régi irodalomban kevésbé, vagy éppen nem járatosaknak, majdnem, lehetetlen”).

Néhány erdélyi téka Faludi-köteteinek olvasói-tulajdonosai

Kilenc erdélyi könyvtár állományában a XVIII. század közepétől a XIX. század végéig megjelentetett Faludi-kiadványok könyvbejegyzései, possessori bejegyzései alapján próbáltam választ keresni arra a kérdésre, hogy kik lehettek Faludi Ferenc szerzeményeinek olvasói, használói, vagy tulajdonosai Erdélyben.

Munkám során a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtárában az 1948-ban államosított, római katolikus Lyceum Könyvtár könyvgyűjteményéből (az egykori jezsuita, majd piarista főiskola könyvtára), a hajdani Református és Unitárius Kollégium tékájából, illetve a Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtárából származó²⁷ Faludi-kötetet vizsgáltam. A székelyudvarhelyi kollégium könyvtárának anyagában három korai Faludi-művet találtam, illetve Faludi 1750-ben kiadott *Udvári emberének* 1762-ben készített kéziratot másolatát.

Ezt a munkát folytattam a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai könyvtár, a csíkszeredai múzeumi könyvtár, a nagyenyedi református kollégium, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben, valamint a gyulafehérvári Batthyaneumban. A felsorolt könyvtárak szinte kivétel nélkül több gyűjtemény (intézményi, vagy egyéni tékák) anyagát foglalják magukba, amelyek a maguk rendjén szintén több forrásból gyarapodtak.

A nyomtatott kötetek kézírásos bejegyzéseiből, „önvallomásaiból” (ahogyan György Lajos nevezte) a Faludi-művek XVIII. század végi, illetve XIX. századi, erdélyi olvasóközönségének

²⁶ Kazinczy Zádor Györgynek, 1825. nov. 15. (Váczy XIX. 486.). Kazinczy Faludi megítélésével kapcsolatos változó véleményeiről lásd (Mezei 2005).

²⁷ Az egyes könyvgyűjtemények történetéről lásd: SIPOS Gábor (szerk.), 2004.

társadalmi rétegződéséről, olvasói szokásairól nyerhetünk értékes adatokat. A kiemelkedő egyéni gyűjtemények mellett a fent említett könyvtári állományok jelentős részét az egykori kollégiumok anyaga képezi. A hajdani kollégiumi tékák²⁸ pedig diákok, tanárok és patrónusok hagyatékából építkeztek, így ezeknek a társadalmi rétegeknek könyvkultúráját összegzik és reprezentálják.

Kolozsvári kollégiumi tékák

A vizsgált 57 kiadványból 32 (21 kötetben) a bejegyzések, pecsétek és régi könyvtári jelzettek alapján bizonyíthatóan, egy bizonyos időszakban kollégiumi könyvtárban kapott helyet. Azt gondolhatnánk, hogy a legtöbb kötet a jezsuita, majd piarista kollégiumi könyvtárakban volt, a vizsgálatok után azonban a könyvek eloszlása más arányokat mutat. 13 kiadvány (nyolc kötetben) unitárius,²⁹ 15 (kilenc kötetben) református kollégiumokban volt,³⁰ és csupán hétben található a kolozsvári piarista kollégium könyvtárának bejegyzése. Lehetséges, hogy a korabeli (XVIII. század végi–XIX. század eleji), nem minden esetben megbízható könyvjegyzékekkel, katalógusokkal való egybevetés után ezek a számok némileg változnak, de bizonyára nem olyan mértékben, hogy a fenti arány jelentősen módosulna.

Hogy nem elég csupán a fenti bejegyzésekre, pecsétekre hagyatkozni, bizonyítja az a katolikus könyvjegyzék,³¹ amely jelzi, hogy a *Faludi Ferenc minden munkái* című kötet (1853.) két példányban található a főtanoda könyvtárában, bejegyzés („Bibl. Lyc. RCath. Claudiopol.”) és pecsét azonban a vizsgált példányok közül csak egyben található. Az unitárius kollégium 1829 – 1841 között vezetett könyvtári katalógusába csupán két Faludi-kötet van bejegyezve³² (jelenleg csak egyik található meg az állományban). Ezt részben magyarázza, hogy a Gedő-hagyaték később került a kollégium tulajdonába,³³ a Toldy-féle kiadás pedig csak 1853-ban jelent meg. A XIX. század második felében keletkezett *Egyetemes könyvtári lajstromban* öt Faludi-műre utaló feljegyzést találtam (az azonosítást megnehezíti, hogy az egyikben a mű címe nem szerepel). A kolozsvári református kollégium 1766–1767-ben készített katalógusában csupán három kiadvány szerepel Faludtól (a *Nemes ember* és a *Nemes asszony* 1748-as és az *Udvari ember* 1750-es kiadása),³⁴ az 1825-ösben már nyolc (valamint az *Udvari Kátó*),³⁵ az 1827-es betűrendes katalógusban hat (és az *Udvari Kátó*).³⁶

Mindhárom felekezet kollégiumaiban az oktatási rendszer alapstruktúrája, a tanmenet, tanulmányi rend hasonló, és nem sokat változik a XVIII. század utolsó harmadában történt módosulásokat követően sem. A kollégiumok funkciója sem változott alapvetően: a protestáns kollégiumok a világi oktatása mellett az egyházi értelmiség utánpótlásáról gondoskodtak. A közép és felsőoktatás nyelve mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál a latin, azonban –

²⁸ Az Akadémiai Könyvtár esetében a három felekezetet, a Tudományos Könyvtár esetében a református kollégium könyvtárának könyvei.

²⁹ A kolozsvári és tordai kollégium tulajdonában.

³⁰ Kolozsváron és Székelyudvarhelyen.

³¹ *A kolozsvári Katolikus főtanoda könyvtárának alapkönyvjegyzéke 1848/49-től*, 241.

³² *Catalogus Librorum 1829–1841*, 35. Ezek 1933 előtt kerültek a kollégium könyvtárába, 134.

³³ MIKÓ Lőrinc, *A Gedő Könyvtár betűsoros Lajstroma*, 11, 21, 26 négy Faludi-kötetet sorol fel.

³⁴ *Catalogus Librorum Illustris Collegii Reformati Claudiaci... Zoltán Jos. et Soofalvi Jos., 1766 et 1767.*

³⁵ *Catalogus Bibliothecae Ill. Coll. Ev. Ref.... sub Francisco Forrai, 1825.* Nagy János versbe szedi az *Udvari ember* maximáit. Ez jelent meg 1790-ben Streibig győri nyomdájában *Udvari Kátó* címen..

³⁶ *Catalogus Bibliothecae Ill. Coll. Ev. Ref.... Francisco Forrai, 1827.*

amint ezt a könyvtárak anyaga is bizonyítja – a kollégiumok keretén belül volt lehetőség az anyanyelvű művelődésre is. Ez a XIX. század elejétől saját szervezeti formát is ölt.³⁷

A legtöbb kötetről, ami a kollégiumok anyagába került, bejegyzéseik szerint elmondható az, ami az erdélyi XVII–XVIII. századi kötetekről általában, hogy több tulajdonosuk és használójuk volt.³⁸ A kollégiumi könyvtárak a tanárok, tanulók, papok és patrónusok ajándékából, hagyatékából gyarapodtak. Rendszeres gyarapítás a XVIII. századtól alapítványi összegekből történt.³⁹

Az irodalomtörténet „mellékszemélyei”,⁴⁰ „dilettánsok”,⁴¹ tanárok

Az unitárius főtanács 1781-es intézkedése azon akadémiták könyveit vonná be a kollégiumi könyvtár anyagába, akik akadémiai útjuk során közpénzből vették könyveiket. Hasonló szándékkal született a főtanács 1815-ös határozata, amely kötelezővé teszi a külföldi akadémiták számára, hogy a kollégiumi tékában „nem létező nevezetes darabokat” nevezzék meg, hogy ezek majd a kollégium könyvtárát gyarapíthassák. A könyvtár gyarapodása folyamatos marad azután is, hogy 1839-től a könyvtadás önkéntessé válik.⁴²

Kozma Gergely kövendi esperes-lelkész, a Kolozsvári Unitárius Kollégium egykori diákja, kinek fordítói érdemeit (a „correctio” szükségességét hangsúlyozva) Kazinczy is értékeli.⁴³ Könyvei végrendeleti úton kerültek a könyvtárba, köztük az a kolligátum is, ami az *Udvari ember* három „századát” tartalmazza (U73421). Apjától örökölt könyvanyag is lehetne, de a kötés belső lapján található bejegyzés dátuma szerint saját szerzemény („Kozma Gergellyé 1800-tól fogva”).

Az 1837. utáni legnagyobb adományok közé tartozik **Homoródszentmártoni Gedő József** 5145 kötetet tartalmazó könyvtára, mely a kortárs Kőváry László szerint „a hazai irodalom majd minden teremtményeit bírja”.⁴⁴ A művészetpártoló birtokos tudatos könyvgyűjtő volt. Őt kötetben nyolc Faludi-művet tartalmazó munka kapott helyet gyűjteményében: az *Udvari ember* egybekötött három „százada” (egyenként száz-száz maximát tartalmaznak a kötetek), a Révai-féle, kétkötetes *Költevényes Maradványok*, a *Nemes úrfi*, a *Téli éjszakák* és egy 1836-ban Kassán megjelent antológia (Faludi Ferenc munkáiból). A Gedő József gyűjteményében lévő Faludi-kötetek esetében feltételezhető a presztízs-könyvgyűjtés jelensége is (egyetlen kötetben vannak csak aláhúzások, de ezeket sem lehet egyértelműen neki tulajdonítani).

Gedő Kozma Gergellyel együtt tagja volt annak az ifjúsági önképző, irodalmi körnek, amely az 1830-as évektől egyesületként működő olvasótársaság elődjének tekinthető. Mindketten könyvterjesztéssel is foglalkoztak, s kétségtelen, hogy „dilettánsi” szerepükkel, „az irodalmi műveltség” terjesztésével⁴⁵ s nem utolsó sorban könyvtárakkal jelentősen hozzájárultak az olvasóközönség kiszélesítéséhez.

³⁷ Olvasótársaságok, egyesületek (pl. Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, stb.).

³⁸ MONOK István, 2003, 212.

³⁹ TÖRÖK István, 1905, , III 310–313, GÁL Kelemen, 1935, 189–192, GYÖRGY Lajos, *i. m.*

⁴⁰ KOZMA Ferenc, 1876, 16.

⁴¹ LABÁDI Gergely, *Gedő József és az irodalom*,

http://www.unitarius.com/kermag/magvetok/2002/2002_23/2002_23_labadig6.htm#2

⁴² GÁL, *i. m.* 189–190.

⁴³ 1816-ban meg is látogatja. KOZMA Ferenc, *i. m.* 20.

⁴⁴ KŐVÁRY László, 1854, 96.

⁴⁵ KOZMA Ferenc, *i. m.* 26–27.

Az unitárius kollégiumba került Faludi-kötetek tulajdonosai közül még id. **Gyergyai Ferenc** emelném ki, a művészet és irodalom pártoló jogászt, aki az Erdélyi Híradó szerkesztőjeként is működött. Az *Udvári ember* egyik 1750-es példányának (U64191) címlapjára van feljegyezve: „A n. boldog emlékü Id. Gyergyai Ferencz könyvi közül”.

Feltehetően a tordai unitárius kollégium anyagából származik az az 1787-ben Landerer János Mihály nyomdájában megjelent kötet, amely a *Nemes embert*, *Nemes asszonyt* és a *Nemes úrfi*t tartalmazza (U63535–63537). **Nagy Mihály** (1730–1774), tordai rektor, consistor és felelőse („Nagy Susánna”), esetleg gyermekeik tulajdonát képezte. A másik, későbbi possessori bejegyzés szerint a **Sebes Pálé** volt. A kötet ceruzával és tintával írt bejegyzéseket is tartalmaz: kulcsszavak vannak kiemelve a lapszélén (pl. szokás, gyakorlás, regulák, tökéletesedés, társalkodás, gazdálkodás, fősévnyiség, romlottság, Házassodjál, Gyermekek nevelés, Adakozz stb.). Az olvasó megjegyzéseiből, aláhúzásából arra következtethetünk, hogy a nevelés iránt érdeklődő, művelt vagy legalábbis tájékozott ember lehetett. A margón egy helyen Máté evangéliumának egy passzusára történik utalás (Máté 7,12),⁴⁶ illetve Péczeli valamelyik művére (a bejegyző csak az oldalszámot tünteti fel, a címet nem). Máshol megnevezi Eusebius (a Darrel-fordítások bölcs főszereplője) egyik beszédének (*III. Köz-Beszéd*) szerkezeti egységét: „Kihez képest, ha nem nehezted Barátom, rövid sommában foglalván *elődben rakom: mire kötelezzem bennünket a' Keresztyén Hit, közlelvén a' beszédet néhány indító okokkal*, hogy inkább gerjedgyen kedved reá.” Az aláhúzott részlet mellett, a margón a „Propositio” megjegyzés olvasható. A kötet végén, a kötéstábla belső lapján különböző pénznemek neve szerepel (font, dollár, schilling, stb.) és hazai pénzben kifejezett értékük (pl. „egy Silling 47 Drt” „ér a mi pénzünkért”, „Giné Anglus Pénz térszen 9 Rf 50xt”). Néhány szó tintával vastagon át van húzva, ezek alapján nagyon valószínűnek látszik, hogy az olvasó unitárius lehetett („a' mi érettünk megtestesült”,⁴⁷ illetve „eredendő bűnek”⁴⁸).

Sebes Pál 1836-ban megjelenteti *Erköltsi tükör* című munkáját, amelyet torockói tanárkódása idején (1812–1844) betanított tanítványainak.⁴⁹ Érdemes néhány sort idézni az előljáró beszédből. Faludi-művek kulcsfogalmait visszhangzanak a *Javasításban*: „Mert erkölcsi értelemben nem a születés, és származás, hanem a jó nevelés, és hasznos könyvek olvasása által meg nemesített és kinevelt nemes szív – a' tsinos magaviselet – a szép erköltsök, és a jó tselekedetek térszen igazi nemessé minden Embert”.⁵⁰

A Kolozsvári Református Kollégium Faludi-olvasói

Bár szűkebb értelemben vett olvasóközönségről ekkor még nem beszélhetünk, talán nem véletlen, hogy a kolozsvári református kollégiumban kinevelődött, részben tanárként is működő értelmiségi kör tagjai ugyanannak a szerzőnek a műveit olvasták.

A *Nemes ember* (1748-as) első kiadásának egy példánya (C78608) többször is tulajdonost cserélt. **Pénteki Mihály** 1763-ban **Kolozsvári K. Sámuel**nek, a református kollégium egykori diákjának, halotti beszédek szerzőjének ajándékozta: „Ex gratuita oblatione Spectabili Domini

⁴⁶ FALUDI, *Nemes ember*, 1787, Landerer, 203, illetve 207 (Az alábbiakban a könyvbejegyzések esetében az eredeti kiadás oldalszámaira hivatkozom).

⁴⁷ Uő, *Nemes asszony*, Landerer, 1787, 127.

⁴⁸ Uő, *Nemes úrfi*, Landerer, 1787, 52. A kötetben a fentiekben kívül meg egy szókapcsolat van kihúzva, a „bűdös dögös lehelleted”. Uő, *Nemes ember*, 155 (talán a későbbi olvasókat akarta így módon „megóvni”).

⁴⁹ VARGA Dénes, 1907, 139.

⁵⁰ SEBES Pál, 1836. Ez a *praeceptum morum* az erkölcsi elvek mellett „a' tsinos magaviselet” gyakorlati szabályait is közvetíti a társaságban való viselkedéstől a tisztálkodásig.

Michaelis Penteki Fratris mei Charissimi Possidet Samuel K. Kolosvári Anno 1763 Diebus Novembris”. A következő possessor **Szathmári Pap Mihály**, a kollégium tudós teológia-professzora, a hágai tudós társaság tagja, a kor népszerű szónoka („Szathmári Pap Mihályé, 1795”). A kötetben található aláhúzások és egyéb bejegyzések sajnos nem kapcsolhatóak a fenti tulajdonosok írásához. Feltehetően későbbiek, ugyanis az aláhúzott szavak, nyelvi fordulatok és megjegyzések azt tükrözik, hogy tulajdonosuk egyfajta nyelvi idegenséggel szembe-sült a régi szöveg olvasásakor. Az aláhúzott szavak, szókapcsolatok közül: „szaggatnak az udvariságra”, „trágyázzván az igéket” (ti. trópusokkal), „ditséri vala”, „aliglan”, „pipeskedés”, „juttasd eszedben”, „kedv-legelő bötsületes multságára”, „az idegen erszény körül egerész”, stb. Helyenként bele is javít a szövegbe: pl. a 27. oldalon kiegészíti a mondatot egy „hogy” kötőszóval (több hiányjel található még a 84. oldalon), egy másik helyen pedig aláhúzza a „világi örömeiket”, és alája írja ceruzával a „világ örömeit”.

A *Nemes úrfi* 1771-es kiadásának egy példánya (C84850) **Krizbai Dezső Elek** kolozsvári református papnak, Szathmári Pap Mihály vejének bejegyzését tartalmazza: „Krizbai Eleké mtk. 1814”.⁵¹

Az R118755 jelzetű, az *Udvari ember* három „századát” tartalmazó kötet több szempontból is figyelemre méltó. A legkorábbi possessor **Sófalvi József** (1781.), aki diákként a kollégium könyvtárnoka, 1783-tól pedig segédtanár Szathmári Pap Mihály mellett. 1771-től többször szerepel az adományozók között.⁵² Ő az, aki 1777-ben lefordítja többek közt Robert Dodsley erkölcsstanát (*Oeconomia vitae humanae*), amelyet Faludi *Bölcs ember* címen tolmácsolt (Pozsony, 1778.). A kötet Sófalvitól **Pataki Sámuel** tékájaiba kerül 1794 előtt (ekkor halt meg Sófalvi). A kötés belső lapján található az a fennebb már említett, művelődéstörténeti szempontból is érdekes bejegyzés, amely feltünteti a három kiadvány árát.

„Sofalvi Josefé A. 1781. 22 aug.

a' két első század exem

plárja tészén Dr. 96

A' harmadik század Dr. 60

az exemplar 165

Az 3. Tomus Compactioja

Kitől még életébe vette volt

Dn Pataki Sámuel

De nevét fel-iria 1796^{ba}”.

A három könyv úgy van egybekötve, hogy a harmadik századot követi a második, majd az első. A bejegyzés alapján feltételezhetjük, hogy „a két első század exemplárjához” később kötötték hozzá a harmadikat. Annál is inkább, mivel az *Udvari ember* Második századát először 1770-ben adják ki, majd egy év múlva, ugyancsak a nagyszombati nyomdában, megjelenik az Első század (ez már második kiadás⁵³) és a Harmadik század (I. kiadás).

A kötet 1836-ban már a kollégiumi könyvtár tulajdonában volt („Megjegyzé Dezső Miklós könyvtárnok 1836”).

⁵¹ A kötés belső lapján.

⁵² TÖRÖK, i. m. 307.

⁵³ Az első 1750-ben jelent meg, szintén Nagyszombatban.

A kolozsvári Egyetemi Könyvtár és az egykori Múzeum Egylet Faludi-köteteinek „önvallomásai”

Az egyik legtöbb Faludi-művet tartalmazó gyűjtemény a kolozsvári Egyetemi Könyvtár. A vizsgált kötetek provenienciájuk szempontjából (két könyv kivételével) az 1872-ben induló egyetem könyvtárának, illetve az Erdélyi Múzeum állományának képezték részét.

Az ex librisek, pecsétek és bejegyzések alapján 23 mű 16 kötetben az Erdélyi Múzeum könyvtárában foglalt helyet. A kötetek bejegyzéseiből csupán néhányat mutatnék be.

A könyvek útja szempontjából talán egyik legérdekesebb darab az *Udvari ember* 1750-es kiadásának az a példánya (44214), mely először 1753-ben cserélt tulajdonost ajándékozás révén (Joanne Forray adományozta Joanne Farkasnak – sajnos nem sikerült azonosítani a két egykori tulajdonost)⁵⁴. Már 1754-ben Rhédei Farkasé volt: „Nunc vero Possidet Volph Comes Rhedei Cuius Symbolum Deus Providebit 1754”. A kötéstáblabelsőn gróf Mikó Imre heraldikus ex librise látható, az ő adományaként kerülhetett a Múzeum Egylet könyvtárába (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtáráé). A könyv 1754–1859 közötti útját a Rhédy-családfa világítja meg: Rhédey Farkas unokája Rhédey Mária, gróf Mikó Imréné volt. Ugyancsak a Mikó Imre könyvtárából származik az *Udvari ember* II–III. százada (mindkettő első kiadás, kék papírkötésben).

A *Nemes ember* és a *Nemes asszony* első kiadásának bőrkötéses, aranyozott gerincű példánya possessori bejegyzése szerint a gróf Mikó Miklóse volt. A Mikó családnak ez az ága csak 1772-től nyert grófi címet (Mikó Imre dédapjának testvére), ettől számítva három generáción keresztül a család férfitagjait a Miklósnak hívták. A könyv másik tulajdonosa esetében szintén csak a családot sikerült azonosítani a tulajdonosi bejegyzés alapján: „B Henter Könyv Tárjab 1800”. Az évszám alapján br. Henter Antal (1748–1824) cs. kir. kamarás, Udvarhelyszék főkirálybírója, illetve ennek fia Henter József jöhet számításba, aki Kőváry szerint „jó hazafi és az irodalom meleg barátja” volt.

A kézzel írott possessorbejegyzések nem mindig bizonyultak időtállóknak. A Darrelfordítások egybekötött példányában (376642–4) az előtéplapról kitörölték a korábbi tulajdonos nevét, csupán a dátum (Martii 1793^a) és a kiadvány ára látható (2 f. 24 x). 19. századi tulajdonosa a fűvészzel is foglalkozó Czecz Antal, aki 1848-ig Désen tevékenykedett. Feltehetően növénygyűjteményével együtt egyes könyveit is az Erdélyi Múzeum-Egyletnek adományozta. 54421 (az előtéplap felső sarka ki van vágva). Csak a tollpróbák és a dátum maradt meg a *Nemes ember* 1787-es Patzkó által megjelentetett példányában: „1832 18 9^{is} Kvar”. Ebben a példányban azt is megfigyelhetjük, hogy hogyan olvasott az egykori olvasó, mit tartott fontosnak az adott szövegből, ugyanis a margón kijelöl bizonyos részeket. A bejegyzések alapján úgy tűnik, hogy egyfajta épületes, kegyes olvasmánynak tekintette az olvasó a *Nemes embert*, az eredeti szerzői intenció egyik célkitűzésével összhangban hitbéli és erkölcsi épülése eszközeként olvasta („A’ mi a Jóságos-tselekedeteket illeti”, „Tékozló ne légy, se fölöttébb fősvény...”, „akárhová bujdossunk, el-nem kerülhetjük az Istent”, a penitenzia-tartásról, az „üdvösséges Isteni félelemréről” való elmélkedés szorgalmazása, stb.)

Szintén az Erdélyi Múzeum könyvtárának állományának a része az a kolligátum, ami a *Szent ember*, a *Böls ember* pozsonyi utolsó, és az *Udvari ember* 1772-es nagyszombati kiadását tartalmazza. Ez egy olvasó gazdaember könyvbejegyzéseit tartalmazza, melyek egyáltalán

⁵⁴ Josephus Dobó erdélyi nemesekről készített lajstromában szerepel 1740-ből egy Forray de Sobornik nevű nemes neve. J. D. N. de A. J., *Regestrum Magnatum & Nobilium...*, MTAK, Tört. 4. r. 19.

nem kapcsolódnak a művek tartalmához. A *Bölcs ember* és az *Udvári ember* II. századának címlapja előtt, a cím fölé a tulajdonos bejegyzí a gazdaság életében fontosnak számító eseményt: „1867-be Aprilis... az virág héten az Lina Thenünk meg Bornyozot”, majd „az ju meg bárrázot 1867-be Március i5ik én Másik ... pedik 20án”. Látszólag ugyanaz a kéz kijavítja a feltűnő, vagy a szöveg megértését zavaró nyomdahibákat. Ebben a kolligátumban is meglehetősen sok ceruzával való kiemelést, lapszéli jelet találunk.

Az egyetemi könyvtár anyagában tizenöt XVIII–XIX. századi Faludi-kötetet (21 művet) találtam, amelyek az hajdani egyetemi könyvtár pecsétjeit és ex libriseit tartalmazzák. Az azonosított possessorok nem erdélyi származásúak, s huzamosabb ideig nem is tevékenykedtek Erdélyben (Békey István, Tarnói Miletz János, Fischer Ignác). Ezek a kötetek a monarchia kulturális intézményhálózata révén juthattak a kolozsvári egyetem könyvtárába. Ilyen úton kerülhetett a Horváth István könyvtárából származó *Nemes urfi* a Széchényi Könyvtár másodpéldányaként Kolozsvárra.

Teleki–Bolyai Könyvtár

Az egykori Teleki Tékában jelenleg csupán Faludi verseinek első kiadása található. A két kötet a könyvtári jelzeten kívül semmiféle bejegyzést nem tartalmaz, s különösen a második kötet sok felvágatlan lapja arra enged következtetni, hogy nem sokan olvasták. A könyv történetéhez azonban talán mégis van egy adatunk. Révai nemcsak híradásait, jelentő leveleit küldte el a néhány arisztokratának, „nemzet Oszlopainak”, hanem a kinyomtatott kész példányokat is. Az OSZK Levelestárában fennmaradt Teleki gróf köszönő válaszelevele Révai küldeményére (Gr. Teleki Sámuel Révaihoz, Bécs, 1788. 17. april). „Mi lehet pedig egy jó Haza-fia’ iparkodásának, törekedésének nemesebb tárgya, mint a Köz-haszonnak elő mozdítása, a Nemzetnek boldogsága és abban a Tudományoknak ki-terjesztések melyre nézve leg hathatosabb eszköz lévén a Nemzet-nyelvének gyakorlása, gazdagítása és a Tudományokhoz való alkalmaztatása” (ebben nagy érdeme van Révainak is). „Kik között első-hellyet érdemel Atyaságod magyar-Gyűjteményével; és hogy annak első-darabjaival Könyves-tárházomat szaporítani kívánta, igen nagyra becüllöm”. (OSZK, Quart. Lat. 2225/18). A Teleki könyvtár látogatási könyvében egyetlen Faludi-recepcióra vonatkozó olvasmánytörténeti adatot találunk: „1803. Februarius 28.”, délután 3–5 óra között, egy női olvasó, Máté Jánosné Faludi *Nemes asszonyát* tanulmányozta.

A marosvásárhelyi református kollégium könyvtárában olvasható volt az *Udvári ember* három századának kolligátuma (ebben csupán két monogram látható), Faludi *Költeményes Maradványinak* első kötete (1786), a *Nemes ember* 1749-ben Budán kinyomtatott példánya. E két utóbbi tartalmazza a „Fő Oskola” ex libriséit, az utóbbi pedig egy kézzel írott bejegyzést: A MVásárhelyi Reformatum Collegium Bibliothecaja Könyve. Anno 1791. Ezekon kívül a kassai *Anthologia* két példánya is szerepel az állományban.

A bőrkötéses *Nemes urfi* a római katolikus tanintézet könyvei közül került a Teleki-Bolyai könyvtárba (kézírásos bejegyzés: Regii Seminarii MVasarhely, illetve pecsét: A marosvásárhelyi r. kath. főgymnasium tanári könyvtára).

Batthyaneum

A gyulafehérvári Batthyaneum Faludi-kötetei nem sokat árulnak el hajdani tulajdonosaikról. A *Böls ember* és *Szent embert* tartalmazó papírkötéses példány a pecsét tanúsága szerint a

„Gyula-Fehérvári GROF BATTYANI-féle püspöki könyvtár” részét képezte. A születte félbőr kötéses *Szent ember* (1787, második kiadás) feltehetően XVIII. század végi–XIX. század eleji tulajdonosa a hátsó kötéstábla verzóján csak a könyv árát tünteti fel, illetve ceruzával belevált helyenként a szövegbe, mintegy „korrektúrázza” a központoszási és nyomdahibákat.

Az 1787-es, Landerer által megjelentetett *Nemes Ember*, *Nemes Asszony* és *Nemes urfi* köteteit magába foglaló kolligátum a kötéstábla cirádás possessor bejegyzéséből ítélve Ignatius Berringer, kolozsvári szintaxista könyvei közül került a könyvtárba.

Fogarassy Mihály (1800–1882) gyulafehérvári püspök 4405 kötetet hagyott egy akadémiai jellegű főiskola céljaira, melynek létrehozására alapítványt is tett (a Fogarassy-könyvtár a Batthyaneumban kapott helyet).⁵⁵ Az általa vezetett politizáló egyháziak csoportja a liberalizmus visszaszorítását, „a nemkívánatos politikai eszmék (elsősorban a sajtó-, lelkiismereti és vallásszabadság) terjedését az iskolai oktatás katolikus jellegének fokozásától és erősítésétől” várja.⁵⁶ Bár nem bizonyítható, hogy olvasta volna a könyvtárban helyet kapó könyvet, Faludi *Nemes ember*ének szemlélete nem áll távol a későbbi konzervatív egyházi körök álláspontjától.⁵⁷

A nagyenyedi kollégium

A nagyenyedi kollégium könyvtárában csupán három, Faludi munkáit tartalmazó kötet van. Az 1787-ben, Landerer által kiadott *Nemes Embert* és az ugyanabban az évben Patzkó Ágoston nyomdájában megjelent *Téli éjtszakákat* tartalmazó kolligátum tulajdonosa, Vörös Mátyás, „kivonatolja” az erkölcsnevelő munka szövegét, és az egyes részek fölé „címeket” ír: „A’ ruhábani bujálkodásról”,⁵⁸ „A’ csicsomás Urfiak”,⁵⁹ „A’ két szín kép mutató”,⁶⁰ „A’ béketűrő ember”,⁶¹ „Isteni gondviseles”,⁶² „A’ békétlen”.⁶³ A cselekményben nem bővelkedő, moralizáló mű stílusa helyenként valóban kínálja magát erre az eljárásra (a másik, Faludi által lefordított, részben hasonló műfajú, gráciáni maximákat tartalmazó munka eredendően tartalmaz ilyen visszakereshető összefoglalókat).

Faludi Ferentz Költeményes Maradványinak első kiadása (két külön kötetben) gróf Mikó Imre adományaként került a „Nagyenyedi Református Tanoda”, illetve a „Bethlen-Főiskola” könyvtárába (könyvtári pecsétek). A címeres ex libris-szel ellátott kötetek Mikó Imre jelentős adományának a részeként kerülhettek a kollégium tékájába. A főgondnoknak köszönhetően nemcsak értékes, görög és római díszkiadásokat tartalmazó gyűjteménye gazdagította a Bethlen Kollégium bibliotékáját, hanem ide került Aranka György hagyatékából megvett magyar történelmi és irodalmi könyvtár is.⁶⁴ Az adományozó célja, hogy személyi könyvtára darabjainak, melyek „derűs és borús napjaiban” gyakran nyújtottak „élvezetet és vigasztalódást”, „legyen ezután terjedtebb körben hatásuk, teljesítsék ismeretterjesztő s izlésnemesítő feladatukat a népes főiskola közvetítése által az egész hazára nézve.”⁶⁵

⁵⁵ VARJÚ Elemér, 1899, 134–175; 209–243; 329–345.

⁵⁶ FAZEKAS Csaba, 2001, 29–45, <http://mek.oszk.hu/02200/02214/html/04.htm>

⁵⁷ Fogarassy 1853-tól nagyváradi főesperes, tehát tudhatott a nagyváradi püspök támogatásával megjelentett Toldy-féle Faludi-művek megjelentetéséről

⁵⁸ FALUDI, *Nemes Ember*, Pozsony és Kassa, Landerer, 1787, 57

⁵⁹ Uo. 60.

⁶⁰ Uo. 76.

⁶¹ Uo. 82.

⁶² Uo. 85.

⁶³ Uo. 88.

⁶⁴ GYÖRFI Dénes, 1991/28, 4, VITA Zsigmond, 1983, 186–188.

⁶⁵ Idézi GYÖRFI, *i. m.* 4

Az 1836-ban Kassán összeállított *Anthologia Faludi Ferencz' Munkáiból* nem tartalmaz könyvbejegyzéseket.

A Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum

Akárcsak Nagyenyeden, a sepsiszentgyörgyi kollégiumi könyvtár köteteiben is többször bukkanhatunk Mikó Imre iskolapártoló tevékenységének a nyomaira. Faludi *Költeményes Maradványi* 1786-os, „első darabjának” papírkötésén (melyre Révai 1786-os győri *Tudósítása* van nyomtatva) a medvefejes Mikó-címert láthatjuk⁶⁶ (a jelek szerint több példányban is megvoltak Faludi versei Révai kiadásában Mikó Imre könyvtárában).

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárának katalóguscédulái arra utalnak, hogy a közadakozásból létrejött gyűjtemény valamikor több Faludi-kötetet is tartalmazott. A *Nemes ember* 1748-as kiadása, a leltárkönyv adatait is figyelembe véve, legalább három példányban volt meg a könyvtárban.⁶⁷ Ezek mellett a gyűjtemény anyagában jelen volt az 1836-ban összeállított kassai *Anthologia Faludi Ferenc munkáiból* és az *Udvari ember* 1771-es példánya. Ez utóbbi, akárcsak Faludi iskoladramájának programja, 1945-ben a menekített, válogatott múzeumi anyaggal együtt (ebben mintegy 2050 könyv volt) a zalaegerszegi bombázás során megsemmisült.⁶⁸

A könyvtár jelenlegi állapota miatt csupán egyetlen példányt vehettem kézbe (G1119). A *Nemes ember* első kiadása öt possessor nevét is megőrizte. Az elülső kötéstabla belső lapjának bejegyzése jelzi, hogy Szonda László adományozta Nagy Ajtai Cserey Jánosnak, ez alatt azonban „Johann. Halo” neve olvasható. Az előljáró beszéd címe (*Védelmező intézés...*) alatt a könyvtár patrónája, Cserey Zathuretzky Emília (Cserey János özvegye), illetve a Székely Nemzeti Múzeum 1879-es pecsétje látható. A félbőr kötésű kötet végén található possessorbejegyzés szerint Gyöngyössy János is magáénak vallotta a könyvet. Néhány lapon „nota bene” jeleket is találunk (142, 143).

A Csíki Székely Múzeum gyűjteményeinek Faludi-kötetei

A csíkszeredai múzeum régi könyvei között található Faludi-köteteket pecsétrendjük alapján, egy kivételével, a csíksomlyói római katolikus gimnázium tanári, illetve ifjúsági könyvtárába tartoztak: az *Udvari ember* első és harmadik százada (Landerer, 1771), külön kötésben, bőrbbe kötve, a *Nemes ember* és a *Nemes Asszony* első kiadásának kolligátuma, két példányban, és a Kiss János *Eudaimoniájával* egybekötött *Nemes ember*. A három utóbbi kötetből a korai tulajdonosok nevei ki vannak törölve. Az egyik 1748-as kolligátum megőrizte a kitörölt nevű possessor bejegyzését: „In Solo Domino Spes / mea Fixa manet”, a *Nemes ember* címlapjának versóján pedig egy másik tulajdonos nevét („CsikTusnádi Gábor Jánosé”), ugyanott a kiadvány árát („Rf i 20 xr”), a hátsó kötéstablán pedig talán a bekötetés árát: „Taxa i Rf. xr. 30”. A 9. lapon található possessor-bejegyzések (az egyik: Botár Béla V. oszt.) és ezek dátumai (1887, 1891), a margón gyakran megjelenő NB (nota bene) jelekből arra következtethetünk, hogy mindkét kolligátum nem csupán a tanintézmény tulajdonában, hanem iskolai használatban volt.

⁶⁶ Jelzete 1013.

⁶⁷ jelzetek: G1119, G1008, ez utóbbi a *Nemes asszonyt* is tartalmazza, illetve leltári számok: 48909, 43896, 46023.

⁶⁸ SAS Péter, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 258).

A *Nemes ember* és *Nemes Asszony* ugyancsak 1748-as kiadásnak a kolligátuma a csíksomlyói ferences rendház tulajdonában volt: „Conventus Csikiensis Frum Minor. Stricte. Obs. vae. Anno 1764”. A karcolt jelek alapján úgy tűnik, hogy a ferences atyák használták is a könyvet. Hátralé, a kötéstábla belső lapjáról megtudjuk, hogy az első tulajdonos Johannes Pal Ürmös (?) Bécsből szerezte be a nyomtatványt. Hasonló írással egy esti imát is lejegyeztek, és egy névlistát.

Két nemesi olvasó könyvbejegyzései és egy Benkő-kézirat a székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban

A székelyudvarhelyi református kollégium egykori könyvtárában csupán két Faludi-kötet található. Az *Udvari ember* (Nagyszombat, 1750.) első kötete (Bethlen-téka, 226) gr. **Bethlen Imrének**, árva Bethlen Kata testvérének, a világot látott, több nyelvet beszélő, művelt, bibliofil nemesnek⁶⁹ a tulajdonában volt. A főgondnok alsórákosi gyűjteményéből, adományként került a kollégiumi könyvtárba 1765-ben.⁷⁰ A Faludi-mű eredetijét, Gracián munkáját a jezsuita politika-oktatásban feltehetően kézikönyvként is használták.⁷¹ Valószínű, hogy az *utilitas* ilyen irányú szándéka nem állt távol Bethlen Imrétől sem, amikor egyéb könyveivel „a Keresztyén igaz Politikát” dicsérő *Udvari embert* is a kollégiumi ifjúság használatára szánta.⁷²

Talán a legérdekesebb a vizsgált kötetek közül az, amely gr. **Székely László** tulajdonát képezte (Székely-téka, 365), az ő adományaként került a kollégiumi könyvtár birtokába („Ex oblatione Illo Comitis Ladislai Szekelly”). Ez a *Nemes embert* és *Nemes asszonyt*, Faludi első, nyomtatásban megjelent műveit tartalmazó kolligátum. A kiadványok az 1748 és 1764 közötti időszakban kerülhettek a bibliofil Székely könyvtárába, ugyanis 1764-ből származik a díszes ex libris, amely „a bécsi utazásáról” ismert gróf szinte minden kötetében megtalálható. A koronán álló, kezében kardot tartó, kétfarkú oroszánt ábrázoló nemesi címer fölötti jelmondat: „Spes Confisa Deo Nunquam Confusa Recedit”. A címer alatt található az ex libris szövege: „Ladislau Comes Székely de Boros Jenő et Samolykeszi, Sacratissimae Caesareo Regice et Apostolicae Majest: Dominae Donae MARIAE THERESIAE Festivo Augustissimae Domus Austriae JOSEPHI nimirum Coronae Princeps in Regem Romanorum Majestatis Regiae ipso Coronationis die Resolutus Camerarius Actualis. Anno D. 1764. aetat: vero 48.”).

Székely László esetében egy nem jegyzékszerű forrás is rendelkezésünkre áll, mely a könyvekkel való találkozásának motivációit, könyvekhez való viszonyulásának hátterét is megvilágítja. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában olvasható több mint ezer oldalas önéletírás aprólékos megfigyeléseivel betekintést nyújt a korabeli társadalom mindennapjaiba a külföldi akadémiákon nem járt, jelentősebb politikai szerepet be nem töltő, de nemcsak könyvgyűjtő, hanem könyvtárát használó, olvasó erdélyi nemes szemszögéből.

1745-ben, néhány évvel házasságkötésük után meghal első felesége, Bánffy Kata. Önéletírásában így ír az életében bekövetkezett változásról: „Ekképen már szomorú özvegyiségben töltvén el Életemnek napjait, Éltem nagy kedvetlenségben magamagát el vontam, és továbbra való bizontalan napjaim följjását Jó Istenem Sz. tetzésének alája bótstóttam.

⁶⁹ JAKÓ Zsigmond, 1976, 226.

⁷⁰ A donációt jelző bejegyzés az előzéklevélen látható, a kollégiumi könyvtár pecsétje és a könyvtáros bejegyzése (1803-ból) pedig a címlapon.

⁷¹ KÓPECZI Béla, 1980, 319.

⁷² Bethlen alapítványt is tesz árva diákok támogatására azzal a megkötéssel, hogy „ne papságra készüljenek, hanem... tudományaikkal a hazának... szolgáljanak qua politicusok”. Idézi JAKÓ Zsigmond, *i. m.* 226.

De nézd el Ember az Istennek Oeconómiáját, én addig az Fátálításomnak idejéig semmiben hajtottam a Könyveket, azóta (!)⁷³ olvasásokat éppen nem kedveltem, tsak ez is példa, Bétsben létemben azt az hires Császári Bibliotécát még meg sem néztem, bizonj a Bibliát is nem igen forgattam kezemben. De imé Schóla Crucis, Schóla Lucis, vallóm Idvezült Társam példája nagión indított az Sz. Irás olvasására, a ki útónis mindenkór aszt förgatta kezében...⁷⁴ Noha könyveket már az 1730-as évektől gyűjt,⁷⁵ a retrospektív önéletírásban könyvtárának gyarapítását is e szomorú esemény következményeként említi: „Azután az Isten elmémet bírta a Könjvek szerzésére, olvasására és leg eslöben is Szederjes felé való útomban, Segesvárt az Hóstátban meg hálván vettem Orbis Politicus és Imperans nevű Könjveket egj Tömúsbán 4 Sústákön, úgj mentem töbre 's úgj vittem annjira Tékámót a mint móst van már, még töbre is vittem vólna hógj ha Második Házasságómbéli jeles Fiatskam meg nem hal vala, de azután meg tsökkönék, jöllehet tsak azutánis szeregettem Könjveket, de nem olj tsópórtósón mint az elött; És igj 's ekképpen enjhitette az Úr Isten az el múlt, és jelen való dolgókat, de fővekképpen a Sz. Irás olvasásával az Bánatóknak özönében mérült szívemnek fájdalmát...⁷⁶

A bejegyzéseket számba véve találónak érzem a haláláról írt korabeli sorokat: „Ah ti könyvek, holt Személjek, Kikkel beszilgettem / Mint élökkel, bus napjaim jobban töltöttem”.⁷⁷ Székely László valóban dialogizál az olvasott könyvvel, helyesel, vagy polemizál.

Gyakran itéli aktuálisnak a mű szereplői által megfogalmazott társadalombírálatot, és applikálja saját környezete realitásaira. Ahol Faludi Darrel nyomán „a közönséges emberekkel való szoros barátság” elkerülésére oktat, – „Ha (a' mint méltó-is) fenn akarod nálok tartani a' bötsületet számadra, az eö alatonságokra ne botsátkozzál. A' ki a' korpa közzé keveri magát; tudod ki harmintzadjára kerül, a' ki egyre pajtáskodik vélek, tapasztalni fogja, hogy eleibe ülnek utóllýára...” – a sorok mellett a margón ez áll: „Tapasztalható valóság”. Az úrfiak helytelen nevelését, cifrázkodását és haszontalan időtöltését tárgyaló rész⁷⁸ alá ezt írja: „Jól mondá, s mindezek így vannak az máj Világban”.

Eusebius a keresztény erkölcs szellemében arra tanítja az ifjú Neandert, hogy melyek a „felebarátunkat néző Kötelességek”. Elsőként azt emeli ki, hogy mások jó hírének és bec sületének ne ártson, még akkor sem, ha a világban más „módi” látszik uralkodni. „Egek Ura! te ki látod és türöd, Téged hívlak bizonyságúl, mint nem dühösködnek egymás ellen a' Világnak fiai! Mint nem rútalmazták, betstelenítik, gyalázzák magokat! Mint nem keverik Fö 's alaton Embereknek bötsületit! mintha ama' keserves munkánknak késön-érő gyümöltse a' jó-hír tsak bitang, vagy-is inkább ura-hagyott jószág vólna, és *per modum primi Invasoris*, a' ki előb' éri, az parantsolhatna véle.”⁷⁹ A bekezdés mellett az olvasó megjegyzi: „Jól mondád”. A következő bekezdés még szemléletesebb rajzát adja a jelenségnek: „Az ember-szóllás egy általlyában már módi-szokás. Az az: ártalmas falat a' mi nyelvünk: nem nyugszik, hanem ide-is amoda-is köszörülvén magát, mérges harapásokat oszt a' *conversatiók*ban. Mesterséges tréfán kezd, képes mosolygással közli, de tellyes fel-mészárlással végzi káros szándékát. Dél-színre hordogattya, dobra veri leg-titkosabb vétkeit felebaráttýának: a' parányi szálkát gerenda-nagyra neveli hamis beszéddel. Kit ki-tsapattat kit akasztófára vitet, kit kerékbe töret azon egy

⁷³ feltehetően elírás.

⁷⁴ SZÉKELY László önéletírása, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, Quart. Hung. 4312., 546–547.

⁷⁵ JAKÓ, i. m. 228.

⁷⁶ SZÉKELY, i. m. 547.

⁷⁷ *Grof Székely László Hattyui Eneke*, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, jelzet: Tört 4r. 19.

⁷⁸ „Maj nap az Urfiakat igen gyengén 's kényesen nevelik: soha sem látott, se nem hallott módi-rámákra vonnyák, és nem tudom, mi képes Udvari-deliségre tsigázzák... Hagy békét ezeknek, tartsák magoknak a' szépséges szokást...”, FALUDI, *Nemes ember* 1748, II. Közbeszéd (12), 58 – 59.

⁷⁹ Uo. 183.

discursussal hivatallya, 's minden törvényes hatalom nélkül, sok ártatlanoknak siralmas gyalázattjokra." A XVIII. századi olvasó megjelöli a bekezdést, és melléje írja: „ez is igaz”.⁸⁰

Első felesége olvasási szokásairól emlékezve, hangsúlyozza, hogy a Szentírást forgatta, „nem afféle Semmi és Vétkes Könjveket, mint ma Sók Asszszónjók kezében lehetne látni, bár inkább Őrsót Gúsaljt, Matóllát fórgatnának, Látnának házi Gazdaasszónjságokhoz, igj sem Isteneket meg nem bántanak, Sem magók Lelkek ellen nem vétkeznének". A kolligátum második darabját képező *Nemes Asszony* lapjain az olvasó ceruzával kiemeli azokat a részeket, amelyek erkölcsi és gyakorlati útmutatást kívánnak nyújtani a nemes asszonyoknak a fordító intenciója szerint is („igazán meg lássák kik 's minéműek légyenek", „mi légyen hivatalok, 's mire köteleztessenek"⁸¹). Többek között az alábbi bekezdések vannak megjelölve: „Meg adván az Istennek a' mi az Istené: töltsön Nagyságod valami időt a' Házi gazdaság dolgában”,⁸² „Ebéd után: nem ártana a' Him-varráshoz, vagy más tú-béli gyenge munkához fogni”,⁸³ „meg unalkodván a kézi munkában, elő vehetünk valamely jó könyvetskét...”⁸⁴ A „*Romantzia-Irásoktól*” azonban óva inti a fiatal Dámákat a szerző, mert „az Isteni félelem és tisztaság ellen” valók, „Hatalmas *arsenicum*-mérég lakik ezekben a' könyvekben, már sok lelkeket ölt-meg”.⁸⁵

A könyvbejegyzések jellegére is magyarázatot ad az önéletírás: „melj Sz. Irást már Istennek légyen halá 52dikszer olvasók móst által” – jegyzi le 1763 után Székely László.⁸⁶ Az olvasó gyakran egészíti ki a könyvből leírtakat bibliai citátumokkal, vagy szentírási helyekre támaszkodva cáfolja azokat. Például „A' *reputatio* és *jó név* olly kints, mellyet egy okos ember sok tonna aranyért nem adna” soroknál a Példabeszédek könyvére hivatkozik: „Solomon is azt mondja Proverbis Cap. 22 v. i”.⁸⁷ Máshol viszont, amikor Eusebius azt állítja, hogy „az Isten mennyei javait nem *ajándék*, hanem *jutalom* nevében osztogattya reánk. Nem lehet amabba a' Szentek Városába alkuval, hanem csak erőszakos viadallal bé-menni”, vitába száll vele: „Hibádzol. Sz. Pál nem azt mondja ad Rom. Cap: 3. ver. 24. Item ad Cor i. Cap i. v. 29”⁸⁸

A könyv két szereplője, Eusebius és Eleutherius arról vitázik, hogy „*Tartozik-e a' Nemes-Rend a' jóságos tselekedeteknek gyakorlására*”, Székely László, az olvasó, mindkettejük érvelésének alátámasztására talál bibliai argumentumokat. Eleutherius „az embernek igazulását, tsupán csak a' *hitnek tulajdonította*, és azért meszsze rúgta magátúl a' jóságos tselekedeteket”. Az olvasó aláhúzza a kiemelt szavakat („*hitnek tulajdonította*”), és megjegyzi: „Szent Pális azt mondja ad Rom. Cap. 3. Ver. 28”.⁸⁹ Azonban, amikor Eleutherius, az életveg nemes azt állítja, hogy a nemesek „nem tartoznak azzal, a' mi a' Deákoknál annyit tészen, *opera supererogationis*,⁹⁰ nem kötelesek a' jóságos tselekedetekre, tekéltességre, és száz töb' efféle dib-dábra”, a marginália Krisztus szavaira emlékeztet: „A Haszontalan szolga nevezet az Szent Irásba Luc: 17. v 10...”⁹¹

⁸⁰ Uo.

⁸¹ FALUDI Ferenc, *Nemes Asszony*, Nagyszombat, 1748, *Tudósító Levél A' Magyar Dámákhoz*. A kiemelt szavak aláhúzva.

⁸² Uo. 129.

⁸³ Uo. 133.

⁸⁴ Uo. 134.

⁸⁵ Uo. 143, aláhúzva: *Romantzia-Irások*

⁸⁶ SZÉKELY, *i. m.* 547. A jelenség nem egyedülálló a korban, lásd Bethlen Miklós példáját.

⁸⁷ Uo. 182, a bibliai hely: „Kívánatosb a jó hírnév nagy gazdagságnál; ezüstről és aragnál a kedvesség jobb”.

⁸⁸ Tulajdonképpen a bibliai alapon cáfolt szövegrész is egy újszövetségi citátum parafrázisa „A törvény és a proféták Keresztelő Jánosig valának: az időtől fogva az Istennek országa hirdettetik, és mindenki erőszakkal tör abba”, Lk 16,16.

⁸⁹ FALUDI, *i. m.* 108.

⁹⁰ kötelező mértéket meghaladó jócselekedet.

⁹¹ Uo. 111.

Ahol a könyv fordítója a fent említett fogalmat („a’ mondott *supererogatoria*”) „magunk kedvünköl származott Istenes jószágoknak” nevezi, az olvasó aláhúzza, és a predestináció szellemében, a lapszélén kifejti nemtetszését: „Az Isten segedelme nélkül az meg gondolhatásra is a jónak elégtelen vagj miért igérsz magadnak illj sokat”.⁹²

Ha Bethlen Imréről életvitele és gyűjteménye alapján elmondható, hogy a pietizmus hatása alatt áll,⁹³ Székely László világnézete a protestáns ortodoxiához áll közelebb. Mikor Eusebius „a’ lélekben elragadtatott, s’ a fellegek közt nyargalódzó Pietisták” képmutatásáról szól, a lap szélén ez áll: „Igazán beszélled ezeket”.⁹⁴

*

A XVIII. századi kéziratos diákirodalom részeként született az *Udvari ember* 1750-es kiadásának alapján, Nagyenyeden készült másolat, amely Székelyudvarhelyen, az Osváth-tékában található (2039). A címlap szerint, 1762-ben másolták le („most pedig le-iratott N.enyeden 1762”), azonban a lap sarkát valamikor kivágták, ezért innen nem derül ki, hogy ki által. Jakó Zsigmond feltételezése szerint a másoló Osváth Sámuel volt,⁹⁵ ezt azonban cáfolják a kézirat bejegyzései.

A kollégium könyvtárosának megjegyzése az előtétlevélen olvasható, a kötet Osváth László adományaként került a könyvtárba („Ex oblatione Ladislai Osvat”). A könyv üresen maradt lapjain a tulajdonos, vagy a használó különböző jellegű bejegyzései láthatók (a jó ténta készítésének módjaitól a bodzaleves receptjéig, a pápák neve, illetve egy latin nyelvű magyar grammatika). A „Nevezetes jegyzések” között, „a gyalult káposztak készülésének módgya” után, a lap alján látható bejegyzés: „Benkő Jóseff. Anno 1762 24 Augusti, Szebenben”. A kötetben még egyszer szerepel a polihisztor neve, ami azt jelzi, hogy a kötet később is Benkő tulajdonában volt. Ez a bejegyzés 1771-ből származik („En Benkő Jósef irom 1771.”), és egy régi brassói érméről („valami garas pénzről”) számol be. Az érme részletes lírása után elmondja, hogy azt Ajtai Abod Mihály professzornak ígérte, de még nem adhatta át: „Vala nekem ilyen pénzem, melyet tölem Tiszt. Enyedi Professor Ajtai Abod Mihály Uram sokat kért az Enyedi Bibliotheca számára, ’s oda is szántam volt, tsak hogy azon monetáról elsőben holmit ki akartam tanulni Brassóban; de én Brassai Jó Barátomnak Snöll nevű Patikariusnak kezébe hagyván, és ő, a tavalyi occlusio alatt meg-halván, még viszsza nem kerithetém. 1771. 21 Jun.”.⁹⁶

A bejegyzések és a könyv első részének, valamint Benkő néhány levelének kézírását összehasonlítva úgy gondolom, hogy a másolat szerzője és első tulajdonosa nem Osváth Sámuel, hanem Benkő József, aki 1762-ben a nagyenyedi kollégium diákja volt. Valószínűnek látszik, hogy csak 1771. után került Osváth László tulajdonába, aki 1769–1770-től Bardócszék jegyzője, s domidoctus vidéki értelmiségiként kapcsolatban állt a nagyajtai Benkővel.⁹⁷

⁹² Uo. 119. „Nints tagadás benne: Igyenes törvénnyel nem köteleztünk a’ mondott *supererogatoria*, magunk kedvünköl származott Istenes jószágokra, mindazon-által azt-is vedd észre, hogy nálók nélkül hív örzője nem lészesz a’ Parantsolatoknak.”

⁹³ JAKÓ, *i. m.* 226.

⁹⁴ Uo. 65.

⁹⁵ JAKÓ, *i. m.* 239.

⁹⁶ A brassói patikárius neve Benkőnek 1774 elejéről származó levelében is előfordul: „Schnel quidam Apothecarius Coronensis”. SZABÓ György és TARNAI Andor (szerk.), 1988, 21.

⁹⁷ JAKÓ, *i. m.* 239.

A bejegyzések jellege

A tulajdonosok néha csak a monogramot, vagy a nevet tüntetik fel, máskor a possessori bejegyzések a kötet más tulajdonba kerülésének módjára is rávilágítanak (pl. „ex oblatione...”, „ex gratuita oblatione...”, „Kitől még életébe vette volt” stb.). A *Téli éjtszakák* 1787-es kiadásának egy példányát (C81441) a Kis-Küküllő menti Lőrintzi Ferenc birtokolta („Lőrintzi Ferentz é az akönyv az 1835^{ben} Szőkefálván”), amint a könyv végi, latin nyelvű versike is jelzi: „Hic liber est meus, / testis est Deus / quis illum querit / nomen hic erit / Lőrintzi natus / franciscus vocatus / Anno 1835”. A possessori bejegyzések mellett, vagy helyett ex libris (pl. gróf Székely László rézmetszetű címeres ex librise), a XIX. századtól pedig pecsétek (pl. Gedő József, a kollégiumok pecsétjei) jelzik a tulajdonos kilétét.

Előfordul, különösen intézményi tulajdonban lévő könyvek esetében, hogy a kötetekben a használók nevét is megörökítik. A *Nemes ember* és *Nemes asszony* első kiadását tartalmazó kolligátum (109B) a Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekség Központi Könyvtárának anyagából került az Akadémiai Könyvtár állományába. A bazilita kolostor és a papképző szeminárium könyvtárát az 1850-es években egyesítik, ezt jelzi a kötetben található „SDB 1851” bejegyzés.⁹⁸ A könyvbejegyzések alapján úgy tűnik, feltehetően főként egyházi személyek, vagy növendékek használták a könyvet (pl. „Excellentissimus Illustrissimo ac. Reverendissimo D(omi)no Joanno Babi”). Lehetséges, hogy a kolligátum az egykor Fogarason székelő püspökség könyvei közül került a balázsfalvi anyagba: „P(io) Patri Nostri Ill(ustrissi)mo ac Rev(eren)d(issi)mo Ep(isco)po Fogarasiensi P.P.M Atthanasy”. Még két használó nevét jegyezték be a kötet elejére: „Hic liber concessus in usum Iacobi Farkas”, „In usum Gabrielis Sztoika concessus hic liber nomine Nemes ember 1795”.

Gyakoriak a Faludi-kötetekben az aláhúzások, egy-egy szövegrész tintával, vagy ceruzával való kiemelése, azonban ezek legtöbbször nem kapcsolhatóak egy azonosítható olvasóhoz.

A korábbiakban említett, az egyes művek szövegéhez fűzött megjegyzések (margóra jegyzett kulcsszavak, kommentárok) mellett olyan bejegyzés is előfordul, ami a szövegből kifele mutat. A fenti, balázsfalvi kolligátum (109B) 1845-ben egy Basilius Moldovan nevű (talán Kerelőszentpálon működő), paphoz került („Anno 1845 usuavit hunc Librum Basilius Moldovan”), aki a *Nemes asszony* egy mondatát kiindulópontként kívánja használni egy új szöveg, egy prédikáció létrehozásához: „Más világi Peter / nunquam fuit talis / soha sem vala olyan // Sanctissima subit mihi / Hodierni diea Dum dicérem // Ezen Textusra akarok / Predicalni ma nollite amare / mundum, ne szeressetek a vilagot”.⁹⁹

Ugyanebben a kötetben egy más típusú bejegyzést is találunk, amivel a könyvet az eltulajdonítástól próbálták megóvni: „Qui rapis hunc librum rapiatur tua viscera illa / effodiant corvi lumen utrumque tuum”.

Konklúzió helyett

A fenti adatok áttekintése alapján nem vonhatunk le általánosítható konklúziókat. Ahogy bevezetés is utal erre, ez az összegzés csupán nagyon kis részét világhatja meg a 18–XIX.

⁹⁸ S(eminarii) D(ioecesani) B(alasfalvini). Lásd: SIPOS Gábor, *i. m.* 568.

⁹⁹ „A’ többi között arrul int bennünket az Ur:hogy a’ világot ne szeressük (*nolite amare Mundum*) néki ne hidgyünk, mert tsalagató és hazug... az eő barátsága veszedelmes, az eő hízelkedése merő gyilkosság... magossan emel, hogy mélyen ejthessen... ilyen ’s amollyan gyönyörűséggel kínál, hogy mérgét meg itassa... mikor leg szerelmesebben ölekezik vélünk, akkor öl meg bennünket...”. FALUDI, *Nemes asszony*, Nagyszombat, 1748, 73.

század erdélyi könyvkultúrájának, s ezáltal az erdélyi Faludi-recepciónak. A kutatás eredményét nagymértékben meghatározza a gyűjtemény jellege is (pl. kollégiumi tékák Faludi-köteteiben valószínű, hogy diákok és tanárok bejegyzéseit fogjuk találni). A kutatás eredményei azonban, töredékességük és esetlegességük ellenére is hozzájárulhatnak ennek az összetett, sok tényező által meghatározott jelenségnek az árnyaltabb vizsgálatához.

A drámaolvasás nyomában a XVIII. század végén, a XIX. század első felében

A tanulmány a XVIII. század végének ill. XIX. század első felének irodalom-, „literatúra”-konceptióit hasznosítva közelít a drámairodalom és az olvasás kérdéseire. A kor erdélyi és magyarországi színműirodalmát többen vizsgálták történeti, színházi és irodalmi aspektusból,¹ megfogalmazva funkcióját érintő problémákat, valamint felvetve előadás és olvasás lehetséges komplementer viszonyát is.² Annak vizsgálata azonban, hogy a korszak Erdélyében forgalomban levő drámaszövegek mögött mennyire állt konkrét szövegismeret, nem történt meg.

Tanulmányunkban a nyomtatott drámakínálatra figyelünk (ámbar számos kéziratok szövegkönyv van ekkor színtársulatok és magánkönyvtárak birtokában is), kolozsvári iskolai könyvkatalógusokat, kölcsönzési naplókat és könyvtárak fellelhető lajstromait tekintve elsődleges forrásnak. A tág értelemben felfogott literatúratörténeti megközelítésben összekapcsolódnak a műveltség személyi és intézményi hordozói; így az iskola, színház, könyvtár, olvasókör, könyvtár, könyvgyűjtő, könyvkölcsönző vonatkozások értelemszerűen kerülnek egymás mellé az elemzésben. Drámakínálat és olvasás kapcsolatát a kölcsönzési naplók mint fontos olvasástörténeti dokumentumok alapján kezeljük, hiszen ezek a források (a levelezések, naplók stb. ilyen reflexiói mellett) vizsgálatunk szempontjából nélkülözhetetlenek. A korabeli drámairodalom olvasást, tendencia-jelölő példaként két kolozsvári kollégiumi könyvtár kölcsönzéseinek részletes vizsgálatával igyekszünk megragadni.

Theatrumi literatura és literatúra (kiindulópont)

Adrian Marino összegzésében az időszak Nyugat-Európájának tág és meglehetősen bizonytalan irodalom-fogalmának honosságával szembesít.³ A korszak irodalomra vonatkozó reflexiói a magyar nyelven is hozzáférhető szövegekben is olyan irodalomról való gondolkodást tükröznek, amelybe sajátosan illeszkedik a színműirodalom is. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy értelmezzük színműirodalom és irodalom viszonyát, korabeli definíciókra támaszkodva annak vizsgálata céljából, hogyan jelenti ki a drámairodalom a maga különállóságát (amennyiben érzékelhető ilyen tendencia) ill. az irodalomhoz való tartozását, majd a könyvolvasást tekintve kiindulási pontnak, az olvasott drámairodalom és színpadon játszott művek kapcsolatára figyelünk a korabeli kolozsvári könyvkölcsönzési adatokat elemezve.

¹ A korszak drámairodalmát tematizáló két szerző kiemelkedő munkájára utalnék itt, a színháztörténeti szempontokat érvényesítő Kerényi Ferenc könyvére, s az elviekben irodalmi szempontrendszerű Bayer József munkáira. Kerényi, a korszak színháztörténésze egy, a színház nélküli kezdeti korszakkal számol, ezt követően a színházzal együttműködő, ill. a két intézmény (irodalom és színház) szerzőinek és befogadóinak érzékeltségét is hangsúlyozó tendenciákat azonosít a vizsgált időszak színmű-teremtésében (KERÉNYI Ferenc, 1981.). Irodalomtörténet-írás- és színháztörténet szempontjainak külön érvényesítésében nincs könnyű dolga a mai vizsgálónak. Annál is inkább így van ez, mert erős a színháztörténetnek, mint az irodalomtörténet-írás segédanyagának tekintett korábbi helyzetének a hatása, amely a színháztörténet tárgyát, a színházi előadás folyamatát nem komplexitásában, hanem annak egyik legerősebb eleme, a drámaszöveg felől igyekezett megragadni, értékrendjét is az irodalomtól kölcsönözve. A két tudomány el nem különülő szemléletét tekintve szimptomatikusnak tekinthető Bayer József irodalom és színháztörténeti működése a XIX. század utolsó évtizedeiben. Tíz évvel *A nemzeti játékszín története* (I. II, Bp., 1887.) után megírja *A magyar drámairodalom történetét* (I. II, Bp., 1897.) rendkívül értékes műveket.

² A felvilágosodás korának magyar drámatermésére jellemző, hogy a drámaírók műveiket olvasásra és előadásra egyaránt szánják. Lásd BÍRÓ Ferenc, 1995, 243.

³ MARINO, Adrian, 1992.

Pápay Sámuel *A magyar irodalom eszméretében* olyan tudományként határozza meg a magyar irodalmat, „mely a' Magyar Nyelvnek 's Írástudásnak mind természeti, mind történeti állapotját, az írásbeli Előadás' minden nemre való alkalmaztatással adgya elő.”⁴ Pápay könyvének irodalom-fogalmába természetesen illeszkednek a „Játékszini Darabok” is: „A Nemzeti Játékszín, ámbár végül említetik is, de nem utolsó hathatós ösztön a' Literatúrai tsinosodásnak előmozdítására, tsak olyan légyen az, a mitsodásnak kell lenni, úgymint a hasznos gyönyörűség és erkölts oskolájának. Tsak arra kell hát itt fő képpen ügyelni, hogy válogatott jó darabok adódgyanak elő. (...) megbájollyák a' nézők érzékenységit, 's mintegy megragadgyák az akaratot a' jónak szépnék követésére, 's a' rossznak rúttnak kerülésére. E végre az Irók is a' Játékszini Darabok készítésében minden erejeket megvetvén, hogy azok által a' kívánt tzelra a' leghathatósabb elevenséggel munkálkodhassanak, ekkor egyszersmind az olvasásra is a' legkedveltetőbb tanítókönyveket nyujtják kezeinkbe.”⁵ A szerző meghatározásában a nemzeti játékszín mint intézmény, az előadásra szánt „válogatott” darab (előadott szöveg) valamint olvasás céljából is kedveltető tanítókönyv (olvasott szöveg) fogalmi mind beilleszkednek az irodalom/literatúra tág jelentéskörébe, külön-külön és együttesen is irodalomként definiálódnak. A színház mint a „literatúrai tsinosodás” eszköze meghatározás szoros kapcsolatot mutat a korszak színházról való gondolkodásának egyéb szövegeivel, amennyiben azok is a színház hasznát és célját kettős morális és patrióta céloknak rendelik alá. Pápay egyik fontos kitétele, hogy a színház a hasznos gyönyörűség és a jó erkölcs iskolája. Ez a kijelölő meghatározás kirekeszt minden olyan drámaszöveget a literatúra fogalmából, amely nem ezt célozza. A drámák olvasásának és az előadásnak egyaránt fontos szerepet juttat, melyek mind részei a literatúra-fogalmának.

A *Közhasznú Esméreték Tárá*nak literatúra fogalma szintén őrzi a totális, tudományos-enciklopédikus jelentést, amennyiben ezt „az emberi elme, akár írás beszéd által közlött 's gyarapodó munkálatainak összessége”-ként határozza meg.⁶ A literatúra mellé rendelt, kiegészítő, egyenrangú fogalmak itt: a literatúra tárgyai, a tudományok és tanultság. Ide tartozik a literatúra személy, a literatúrai munka, valamint a könyvtörténet, melyek mind az irodalom-fogalom alkotóelemei. A literatúra története „az egész mivelttség kifejlődésének és alakulásának előadása”. A lexikon mintegy egyenlőségjelet tesz a literatúrai munka, a literatúra, a könyves műveltséggel rendelkező egyén, a tudományok, a tanultság, s jelesen a humaniorák közé. A *Közhasznú Esméreték Tára* külön szócikket szentel a színjátéknak, a színjátékköltőnek is.⁷ A „színjáték társalkodási beszédben így neveztetik azon mulatság, melyet a' színházbéli mulatságok szereznek. Mivészi és tág értelemben így hívatik maga az előadásra készített dramai költemény is, akárminő alakú és tartalmú legyen.”⁸ A szócikk számos példát hozva értekezik a dráma különböző nemeiről és a színi hatásról is. A színjáték lexikon-értelmezése szorosan a színpadhoz kötött definíciót ad. A színjátékköltő-meghatározása azonban már összekapcsolja a dráma fogalmát a pusztán olvasásra szánt drámákkal, amelyek nem kötődnek a színházhoz. Megkülönbözteti a játszásra és az előadásra szánt színjátékokat: „A színjátékköltő az, ki színi előadásra dramai költeményt ír. Nem minden drámairó színjáték költő ez értelemben, mert olly költeményeknek is lehet dramai formát adni, melyek színi előadásra sem szánva nincsenek, sem al-

⁴ PÁPAY Sámuel, 1808, 31.

⁵ PÁPAY, i. m. 480–481.

⁶ *Közhasznú esméreték Tára A' Conversations Lexikon szerént Magyarországra alkalmaztatva*. VII, Pest, 1833, 493–494.

⁷ Ua. 1834., 381–386.

⁸ Uo. 381.

kalmasak, p. o. Göthe Faustja”.⁹ Az általános irodalom-fogalomba kiemelt helyen szerepel a nemzeti irodalom fogalma is. A *Nemzeti Társalkodó* kolozsvári hetilap, amelynek szerzőségmegnevezése is figyelemreméltó, amennyiben olyan fikatív úságitörő-közösséget konstruál, amelynek szerzői maguk az olvasók: „*írták az olvasók, a lehetőségig rendbe szedte és hetenként kiadta Kisszántói Pethe Ferenc*”. Egy M. K. szignójú olvasó-szerző nemzeti irodalom definíciója így hangzik: „*Egy nemzet irodalmában az ő nyelve beszéllését, értését és írását, annak felsőbb vagy alsóbb gráduson való állását értjük.*” Az írott és elhangzó irodalom-konceptióba beletartozhat a jó és rossz irodalom is. A jó irodalom meghatározása után a irodalom tárgyait is felsorolja: „*A' irodalom tárgyaitra-nézve, különbözle lehet: Van katedraai vagy papi, polgári vagy törvényes, van theatrumi és poétai irodalom.*”¹⁰ Egyértelműen a irodalom jelentéskörébe tartozik itt a színház céljait szolgáló írott mű.

Kétségtelen, hogy a korszak olvasójának irodalom-fogalmáról való vélekedését nagymértékben befolyásolták a fentebb kiemelt kanonikusnak tekinthető példák ismertsége. Amint azt könyvtári katalógusok és kölcsönzési naplók vizsgálatai igazolják a *Közhasznú Esméretetek Tára*, és a *Nemzeti Társalkodó* is a kolozsvári kollégiumi könyvtárak gyakran olvasott darabjai voltak. S ha például a *Közhasznú esméretetek tára* játszásra és olvasásra szánt darabok két különböző típusát tekintjük a korabeli recepció egyik lehetséges „zsinórmértékének”, akkor könnyen következtethetnénk arra, hogy az olvasók inkább kedvelik az elsődlegesen is olvasásra szánt darabokat, a színházi játszásra szánt darabokat pedig főként a színházba fogják megtekinteni. Azonban ez a szeparáció nem jelenthető ki ilyen erőteljesen, mert nyilvánvalóan jó néhány darab az olvasók és a színházbarátok tetszését egyaránt elnyeri. Ugyanakkor kijelenthető, hogy drámaszöveg csak úgy létezik, ha létezik olvasó is, aki értelmezza. A drámaszöveg előadásra alkalmassága ill. színházra alkalmazása szintén olvasat eredménye, amely akár csak a hangtalan intellektuális munka (egyéni olvasás) gesztusokban, térben és szokásokban tetet öltő gyakorlat.

1. Drámaforgalom kereskedők révén

„*Általnyujtom a' Hazai Litteratura barátjainak minden Magyar Könyveim lajstromát, azon alázatos kéréssel, hogy az[t] figyelembe venni, terjeszteni, 's a' magyar nyelvet kedvellő egyéb hazánkfiaival-is közölni méltóztassanak (...) Ohojtván,[!] hogy Magyar Könyveim' rakhelye mindenkor a' lehetőségig telyes és tökéletes légyen, minden Magyar Szerző, Kiadó, vagy Nyomatato Urakat arra kérem, hogy nyomtatványaikot hozzám eladás végett békülden ne terheltesenek. Valamint eddig, ugy ezentül-is egész buzgósággal azon leszek az Olvasás barátjainak bár melly tudományágbéli munkákkal a' kívánható készséggel 's a' közönségessen meghatározott árokkon szolgálhassak; 's így magamat minden ebbéli megbizásokra ajánlom*” – írja Hochmeister Márton könyvárus 1834-ben, nagyszabeni boltjában található magyar könyvek nyomtatott lajstromának az elején.

A XVIII. századvégén, XIX. századelőn megélénkülő nyomtatott drámai irodalom piacát tekintve a könyvesboltok, elárverezett könyvtárak katalógusai (pl. a Döbrenteié¹¹), intézmények katalógusai (iskoláké, kölcsönkönyvtáraké, olvasótársaságoké), előfizetői jegyzékek valamint a

⁹ Uo. XI, 386.

¹⁰ *Nemzeti Társalkodó*, 1830, 11. sz., 85.

¹¹ A *Néh. Döbrentei Gábor ur után maradt s 1851. Máj. 26 és 27dikén Budán, Tábán utca 600 sz. I. emeletén árverezendő könyvek jegyzéke*. [ny. n. h. n.] 469 címet tartalmaz, s a drámai irodalom iránt érdeklődők számára is figyelmet kelthető gazdag kínálatával.

számadási könyvek, naplók, emlékiratok a források jellegzetessége szerint az olvasás kínálatáról, a kiadványok deklarált pártfogóiról, potenciális olvasóiról, a könyvek terjedéséről és az olvasás gyakorlatáról tanúskodnak.

Lényegesnek gondoljuk itt a kolozsvári könyvesboltok és a mögöttük álló könyvárusok (gyakran lap és könyvkiadó-kereskedők egy személyben) szerepét megemlíteni, amelyek a könyvgyűjtők, -olvasók igényeit igyekeztek kielégíteni. A könyvárusokkal, kiadókkal értelem-szerűen valamilyen kapcsolatban álltak a város könyvgyűjtői. A nyomtatott drámairodalom piacának lehetséges vizsgálatára az olvasást kedvelők tájékoztatását szolgáló katalógusok tartalom-elemzése kínálkozik eligazító forrásul. A katalógusok segítségével nemcsak a legújabb színműirodalom, hanem a raktáron lévő, el nem kelt darabok is ajánlották. Egyes erdélyi könyvkereskedők német mintára könyvkatalógusokkal terjesztik kínálatukat, ezzel is szorosabbra fonva közönségkapcsolatukat.¹² Hochmeister Márton, akinek Szebenben és Kolozsváron is volt könyvkereskedése Erdély legjelentősebb nyomdai, könyvkiadói és -kereskedői vállalkozójaként érdemel figyelmet. Ő adta ki az első erdélyi drámagyűjteményt is. Az *Erdélyi Játékos Gyűjtemény* (1792). létrejöttében nem kis szerepe volt, a szerkesztő-dramaszerző Bartsai László és K. Boér Sándor mellett „Hochmeister Marton, TS. K. Dicast és priv. Könyvnyomtatónak”. A közreadók célja kettős: „A’ végre vettük mi-is Gyűjteményünk kiadására tollunkat kezünkbe, minekutánna már a mult esztendőbeli Decembertől fogva itten is egy Nemzeti Játzó Társaság állott volna fel, melyről örömmel tennénk bővebb rajzolatot, de ez már másuvá, a’ ki-adás végett, el-küldetett, hogy egy felől ez el-fogyhatatlan munkákkal segitessék, más felől, pedig az olvasást szeretők, a’ könyvek szük voltát ne panaszolhassák” (1792. IX.). A bevezető szerint a gyűjtemény olvasásra és játszásra egyformán alkalmas műveket ajánl.

Hochmeisternek 1791- és 1792-ben kiadott, magyar könyveket is tartalmazó kolozsvári nyomtatott katalógusát ismerjük. *A Magyar, Deák és Német könyveknek nem különben sokféle (Kupferek) nyomtatott képeknek Laistoma, Mellyek fel-találtatnak Kolozsváron Hochmeister Márton, TS. K. Typographus, a’ Collegiumba lévő könyve- Böltjában.* (1791). A katalógus a korabeli magyar drámatermés javát tartalmazza. A cím, kiadás helye és éve mellett, a lajstrom elsődleges funkciójából adódóan, a könyvek árát is közli. Megtalálható nála: *Grof Valtron avagy a Subordinatio, egy szomorú játék.* [írta Möller F. H, f. Kónyi János, Pest, 1782]. A darabot eddigi adataink szerint csak 1799-ben mutatja be a kolozsvári társulat Debrecenbe, Kolozsváron pedig 1804. ápr. 19-én. Ősbemutatója viszont Budán 1784. október 15-én a Reischlházban volt és Johann Meyer német színigazgató próbálkozásához köthető (Kerényi 1990. 47.) Két korai Shakespeare-fordítás is megvolt Hochmeisternél: Shakespeare *Hamlet szomorú Játék VII (!) Fel-vonásban*¹³. Kassán, 1790. (A Kazinczy Ferenc Schröder után fordított *Hamletjét* Kolozsváron először 1793. november 23-án láthatja a színházba járó közönség.) A *Hamlet* mellett ott volt Kun- Szabó Sándor stílusgyakorlatképpen lefordított *Rómeó és Júlia polgári szomorú játéka* Weise Chr. Fr. után. Pozsony, 1786, melynek kolozsvári bemutatóját 1793. december 30-ára teszi Enyedi Sándor (Enyedi 1972. 123.).

A könyvkereskedésbe található a *Mahomet (a’ Hitető) avagy a’ Fanaticismus Szomorú Játék. Posenban*, [é.n.], Zechenter Antal Voltaire fordítása. Az ifjabb Ráday Gedeon szervezésében 1784-ben alakult a Magyar Játzó Társaságának kevés adatolható előadásának egyike volt Budán 1785. augusztus 31-én a *Mahomet*. Megvásárolhatták Péczeli József franciából fordított *Szomorú Játékokját (Mérop és Trancred Voltairetól, kötetlen beszédben)*. Komárom, 1789. A

¹² Vö. VITA Zsigmond, 1966 (52. Debrecen klny. a Könyv és Könyvtár 5. kötetéből), VITA Zsigmond, 1968. 223–233.

¹³ A Schröder átdolgozása nyomán készült Kazinczy-fordítás 6 felvonásos. A 7. felvonás jelzése nyomdahiba lehet.

Tancrédet 1794. nov. 23-án mutatja be az ekkor 12 tagú kolozsvári társulat. A *Merop* c. tragédiát ugyanez évben tűzi műsorára pest-budai magyar színtársulat. Megvolt Voltaire: *Zayr. Tragedia*. Győr [1784], szintén Péczeli József fordításában. A *Zair* bemutatója Kolozsváron 1794. október elején volt. A *Zrini Miklós a vagy Sziget Várának Veszedelme egy historiai szomorú Játék három felvonásokban*. (1790) c. drámának nincs feltüntetve az ára. A német Werthes nyomán Csépnán István fordította darabot 1799-ben játsszák Debrecenbe, Kolozsváron csak 1812. febr. 27-én mutatják be.

Hochmeister másik magyar könyveket is tartalmazó katalógusa *Az olvasó közönség' kedvéért készített Laistroma Kolosváratt A' Kir. Privilegiatus Typographus és könyv arulo, Hochmeister Márton, A' Farkas Uttzában Az Universitas épületeye mellett lévő bolytába található Magyar, Deák és Frantzia könyveknek A' kötetleneknek Arrával együtt*. (1792) összesen 17 drámát ajánl a könyvszeretőknek. Itt csak azokat említjük, amelyek nem szerepelnek az 1791-es katalógusába. Megjegyezzük, hogy ez a lista sem közli a szerzőket, csak a címet, kiadás helyét, a könyv méretét és árát. A boltban található: Bessenyei György: *Ágis Tragédiája* öt Játékban és versekben. Béts, [1772]; A Péczeli fordította Voltaire-tragédia: *Alzir vagy az Amerikánusok*. Szomorú Játék, Komárom, [1790]. (Az *Alzir* kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); Bessenyei György: *Attila és Buda Tragédiája*. Poson és Kassán. (Kolozsváron bemutatója 1804 előtt volt.) Fejér György: *A' Tisztségre vágyódók*. Vig-Játék. Poson, [1790](Kolozsvári színpadi bemutatójáról nem tudunk.); Fejér György: *Az öreg Fösvény*. Vig Játék. Posony, [1790]. (Ferenczi Zoltán ilyen című darab előadását 1813–1814-re teszi, szerzőt nem tüntet fel.¹⁴); Seelmann Károly fordította Schmidt-dráma: *Groff Essex. A maga mátkájáért ártatlanul halált szenvedett*. szomorú játék öt felvonásokban. Mely németből magyarra fordítattott. Kolozsvár, é. n. (f. Seelmann Károly, Marosvásárhelyen 1803 júniusában, Kolozsváron 1805. nov. 16-án került bemutatásra); Molière darabjának mintájára készült iskoladráma a *Tornyos Péter: Fársángi játék*. Szerzette Illei János. Komáromban és Posonyban. Weber Simon Péter' költségen 's Betűivel. 1789. (Ferenczi szerint 1804 előtt bemutatták Kolozsváron); A Kovásznai Sándor-fordította *Két komedia mellyek közül Az egyik Plautusból, a másik Terentiusból*. (a *Mostellaria* és az *Andria*), Kolozsvár, 1782. (A kolozsvári hivatásos színtársulat adataink szerint nem játszotta). Megvásárolható volt Johann Friedrich Cronegk *Codrus, vagy szép dolog a hazáért meghalni* c. szomorújáték Wesselényi Miklós báró fordításában (é. n.) 25 xrért. A darabot Vásárhelyen és Kolozsváron is bemutatták 1804-ben. Kereskényi Ádám: *Mauritius tsászár*. szomorú játék. Kassán, 1767. (Tudunk egy *Mauritius keserves játék* előadásáról. A Nagykárolyi piarista iskolában adták elő 1767 és 1770 között. A kutatás számára jelenleg még nem eldönthető, hogy Benyák Bernát, vagy Kereskényi adaptációját játszották.¹⁵); *Ujj módi gonosztévő. A' fiui szeretetnek jeles példája. Öt fel vonásokra szabott dráma, vagy érzékeny játék*. Bécs, 1791, De Falbaire Fenouillot után franciából fordította Aranka György. Az érzékenyjáték 34 xr volt „posta papirosra”, 40 pedig „fájn papirosra” nyomva. Ezt a darabot is bemutatták a századvégen Debrecenben, a századelőn Marosvásárhelyen és Kolozsváron is.¹⁶ Zechenter Antal drámafordításai közül *A Horátziusok és Kuriátziusok* szomorújáték versekben és öt részben (Corneille után). Pozsony, 1781. (Ferenczi szerint 1804 előtt Kolozsváron előadták.)

A Hochmeister 1809-ben megszűnő kolozsvári könyvkereskedése után Tilsch János látta el könyvekkel a kolozsvári olvasókat. A bécsi származású eredetileg fodrász Tilsch két ismert

¹⁴ FERENCZI Zoltán, 1897.

¹⁵ Vö. KILIÁN István, 2002, 265–266.

¹⁶ Debrecenben 1799. máj. 29-én, Marosvásárhelyen 1807. ápr. 23-án, Kolozsváron 1806. dec. 16-án játszották.

nyomatott katalógusának egyikében sem találni színműirodalmat. Sem az *Új Magyar Könyvek, melyek Tilsch János könyváros boltjában Kolozsvárott Ezüstpénnel áron találhatóak.* (ny. szept. elején 1832), sem pedig a *Tilsch János kolozsvári könyváros és kiadó költségén megjelent könyvek jegyzéke. Árok pengő pénzben 1850 elejéig* nem árul színdarabot. Tilschen és Barra Gáboron (aki 1836-ban nyitott könyvkereskedést) valamint ennek utódján Stein Jánoson kívül Burján Pál is foglalkozott könyvek eladásával Kolozsváron. Az 1820-as–40-es években széles körben ismert antikváriuma volt a könyvtári ritkaság-gyűjtő, Petőfi egykori kolozsvári vendéglátó-házigazdájának. Elsősorban a francia romantikus regényeket népszerűsítette Erdélyben. A nagyobb erdélyi könyvtáraknak is ő szerezte be a legértékesebb könyveket. Azonban Bölöni Farkas Sándor erősen kifogásolta Burján könyvkereskedő eladási módszerét. Szerinte Burjánnál hazugabb művészt nem igen lehet látni. Szerinte Tilsch is nagy csaló, de mégis létezik módszer ennek visszafogására: „*De én úgy zabolázom zsidóságát, hogy a könyvárosi catalogusokat viszem magammal az ő perccentjét felvetem s így fizetem ki. Rajtam – ugymond tvább–nem veszen sokat, mivel tudja, hogy a bécsi catalogusokra figyelmezek s mindenek tudom perccentjét*”¹⁷

Jól szemléltetheti drámaszerző és kiadó-könyvkereskedő viszonyát Koma Gergely és Landerer Mihály kapcsolata. Kozma Gergely (1774–1849) (tordai unitárius gimnázium, majd a kolozsvári gimnázium végzettje, a Bruckhentalok nevelője és Gedő József házitanítója, később unitárius esperes) első irodalmi működése a nemzeti játszószínhöz kapcsolódott. Lefordítja Kleist *Seneca* című darabját, majd fordítói működését Kotzebue egyik darabjának magyarra tételével folytatja. A *A Szeretsen rabok. Valóságos történeten épült Érzékeny Játék* Füskuti Landerer Mihály' Nemzeti könyvnyomtató és Áros adja ki Pozsonyban és Pesten 1802-ben. Landerer negatív véleménye/tapasztalata a színdarabok eladhatóságáról a drámafordításokban örömet leelő Kozmának kedvét szegte, – véli Kozma Gergely életrajzírója. S valóban a könyvkiadó- kereskedő vénájú Landerer befolyása, hatása a könyvtermelésre nem mellőzhető. Kozmához írott levele a *Szeretsen Rabok* megjelenésének alkalmával így hangzik: „*hogy mivel a magyar nyelvnek kedvelői nagyobb kény-izléseket tapasztalják az ugynevezett Romanen és Traverszint munkákban, hogysen a Játzó- Darabokban; tessék inkább amazoknak további magyar szivességgel folytatandó fáradságát feláldozni, a melyekkel, ha ajánlott tanácsomnak helyet találndják, és keze között nem volnának, szolgálni kész vagyok mennél hamarább hozzáam utasítandó tudósítása szerint*”.¹⁸ Kozma Gergely ezután nem fordít több drámát. Mint a pesti és pozsonyi kiadók állandó megbízottja, előfizető-gyűjtője, a könyvek terjesztésében és az olvasóközönség-nevelésben volt nagy szerepe.¹⁹ A jó barát, Gedő József szerint Kozma egy könyvkiadó önkényének áldozata lett. Eredeti drámák szerzése helyett *románokat* fordít.²⁰

Nem tekinthetünk el a drámai irodalom piacodásától. Az új típusú „mecenások”, a kiadók saját érdekeiket védve kereskedelmi érzékükkel, reklámfogásaik és gyakran az alkotót kihasználó eljárásaik révén a fogyasztás aspektusait tekintik fő mutatónak, az értékre, integritásra, etikai kérdésekre vonatkozó szempontok csak másodsorban vezérelhetik. (A felvilágosodás kori magyar drámai irodalom egyik legsikerültebb alkotása értelemszerűen negatív értékítélettel

¹⁷ Idézi JAKAB Elek, 1870, 271.

¹⁸ Idézi KOZMA Ferenc, 1876, 25.

¹⁹ A modern könyv-terjesztési módszereket megelőzően Landerer F, Mihály és Trattner Mátyás Gedő József szerint „örvendhetek a számvételek alkalmazosságával, hogy olyan jó distractorra tetek szert”, aki „ezereket szolgáltatván nekik évenként, s nagy kiterjedésű összeköttetéseinél fogva minden rendűek között, irodalom és tudomány szeretetéből ösztönözve, rugékony szellemének személyes érintkezés és az egész országot beölelő levelezései nyomán gyakorlott hatásával ezerekkel szaporította Erdélyben az olvasóközönséget”. KOZMA, i. m. 35.

²⁰ Kozma idézi Gedő levelét uo. 29.

szerepelteti a könyvárust. A *Méla Tempefői* óta az irodalomban a könyvárus szerepe topikusan negatív). A könyvkiadás liberalizálódása következtében nem véletlen, hogy gyakran feszül egymásnak az alkotók védelmi pozíciója a piaci szabályok gazdasági kívánalmaihoz alkalmazkodó kiadókkal.

2. Olvasótársasági könyvtárak és drámaállományaik (áttekintő)

A korszakban megnövekedett és differenciálódott közönségigények a könyvtári kultúra változását is magukkal hozták. A könyvtárak típusainak változása a hagyományos magán vagy egyházi zárt gyűjteményektől – amelyek enciklopédikus gyűjtőkörük révén a tudományok és ismeretek összességét igyekeztek felölelni²¹ – a válogatott, valamilyen specializálódás felé irányuló nyilvános könyvtárak felé tart. Ezért a kölcsönkönyvtárak,²² iskolai könyvtárak s a reformkorban elterjedő olvasó társaságok könyvtárainak nagyobb számú és különböző igényű olvasókat kiszolgáló szerepe megnövekszik.

A reformmozgalom támogatására szervezkedő arisztokraták, nemesek és polgárok, valamint a kollégiumi diákság egy része városi kaszinókat, társalkodó egyleteket és iskolai olvasótársulatokat szervezett. 1832–33-ban nyíltak meg Erdélyben az első városi olvasó egyesületek vagy kaszinók.²³ Könyvbeszerző, olvasó és művelődési tevékenységük az aktuális kulturális és politikai kérdésekre, a kortárs irodalomra, a rohamosan kibontakozó napisajtóra irányult. A vidéki olvasó körök²⁴ is meglehetősen gyorsan terjedtek; és külön figyelmet érdemel a nők körében kibontakozó olvasómozgalom.

Egykori kolozsvári olvasó társaságok fennmaradt nyomtatott katalógusaiban fellelhető drámai irodalom-kínálat áttekintése a társaságok olvasásra, gyűjtésre méltónak talált preferenciáiról, szelektációs eljárásairól tudósítanak, s a meglévő ill. hiányzó darabok spekulatív felfedezésére is csábíthatják a kutatót. Azonban lássuk azt a leltárt, amit az egyes katalógusok színműirodalom tekintetben felkínálnak.

A kolozsvári Kaszinó százéves jubileumára megjelent *A kolozsvári Casino évkönyve* (1933) közli a Kaszinót megnyitó legelső közgyűlés jegyzőkönyvét. A kaszinó célja: „*A' miveltebb társalkodás, nemzetiség előmozdítása, a' közértelem és érzés terjesztése.*”²⁵ A jegyzőkönyv szerint az alapító-tagok (Bethlen János gróf, Kendeffy Ádám gróf, Bethlen Ádám gróf, Mikes János gróf, Ifj. Bethlen Pál gróf és Bölöni Farkas Sándor) valamint vállalkozó részvényesek a 35 újságra és folyóiratra fizettek elő az első évben. Ezek között a következő magyar nyelvű lapok voltak olvashatók: *Jelenkor, Magyar Kurir, Hazai és Külföldi Tudósítások, Tudományos Gyűjtemény, Minerva, Sas, Orvosi Tár, Mezei gazdák barátja, Honni Vezér, Hazai Vándor, Aurora, Urania, Nefejejts.* (1933. 38–39.). A könyvek, s jelesen tárgyunkhoz tartozó drámakötetek reprezentációját is szolgálták az egyes lapok, mind a hirdetések mind pedig a róluk való szólás, könyvismertetés, recenzió formájában.

A kolozsvári Polgári Társalkodó könyvtárának jegyzéke. 1837–1847 év végéig (1847) katalógus magyar nyelvű könyvei között a szépirodalom részbe tartozó művek kategóriájában külön megnevezi a *színműveket* (b.) és az *általában* (a.) szépirodalmat. A *színművek* kiemelt osz-

²¹ Erdélyi szempontból figyelemreméltó a gr. Teleki Sámuel kancellár magánkönyvtárának nyilvánossá válási folyamata. Vö. SOMKUTI Gabriella, 1962, 291–301.

²² Lásd a kezdeti kölcsönkönyvtárakról: SZEMZŐ Pirooska, 1939, 165–175.; KÓKAY György, 1957, 271–275.

²³ Lásd erről még VITA Zsigmond, 1973, 172–176.; DANKANITS Ádám, 1968, 12., 1.

²⁴ A falusi lakosság olvasókörreiről lásd ANTAL Árpád, 1969, 2, 315–322.

²⁵ *100 év. A kolozsvári Casino évkönyve*, Kolozsvár, 1933, 31.

tályában 21 tételt sorol fordított és eredeti magyar műveket. Az egyik tétele ezek közül a Pesti Nemzeti Színház 1840-es zsebkönyve (szerk. Gillyén Sándor, Nagy Ferenc). A könyvtárjegyzék a szerző és cím mellett a kiadás évét és helyét is közli. A Polgári társalkodó tagjai olvashatták Nagy Ignác *Színműtárát* (Buda, 1839–1843. IV. k.) valamint *Tisztújítás* c. darabját (Pest, 1844.); az Obernyik Károly és Vahot Imre szerkesztette színműtár első három füzetét – *Obernyik Károly Örökség*, dráma öt felv. Pest, 1845. (Nemzeti Színműtár 1. Kolozsváron már 1844. nov. 20-án volt a színpadi bemutatója); Vahot Imre: *Éljen a honi! Vigj.* 1 felv., *Sorsjáték*, vigj. 1 felv., *Találkozás az Orczy-keremben*. Pest, 1845. (Nemzeti Színműtár 2. Kolozsvári előadásukról nem tudunk); Obernyik Károly: *Nőtelen férj*, vigj. három felv. Pest, 1846. (Nemzeti Színműtár 3. Kolozsváron 1846. Dec.10-én volt a bemutatója.) tartalmazó darabokat –; Czako Zsigmond: *Kalmár és tengerész*, valamint *Végrendelet* (Pest, 1845) és *Leona* (Pest, 1846) c. darabjait (Az elsőnek 1845 febr. 26, a *Végrendelet*nek 1845. Okt. 29, a *Leonának* 1846. dec. 26 volt a kolozsvári bemutatója); Vörösmarty: *Marót Bánját* (Buda 1838. Ugyenez év november 25-én került Kolozsváron bemutatásra); Degre Alajos: *Eljegyzés álarcz alatt* (Pest, 1845., kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); Jósika Miklós: *Két Barcsai* (Pest, 1845, kolozsvári bemutatója 1845. márc. 8-án volt), Horváth Cyrill: *Tyrus*, ötfelvonásos szomorújátékát (Buda. 1834. Eredeti Játékszin, 2. köt. Bemutatójáról nincs adatunk.), Puky József Schiller-fordítását a *Fiescót* (Pest, 1827. A darbot Inczédi László fordításában már 1812-ben bemutatták, a Puky-fordítás 1841 febr. 5-én kerül először színpadra Kolozsváron); az evangélikus lelkész-esperes Kiss Sámuel „Francziából La Grange után” fordított *Az álöltözet*. C. egy felvonásos játékát (Kassa, 1834. Kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); Éder György színész munkáját: *A kigyós vitézek*, vagy *a Pogány-vári vipera*. Vitézi érzékenyítő játék 5 felv. Spiesz munkái után, „a historia szerint szabadon írta és magyar játékszinre alkalmazta” (Kolozsvár 1830. Kolozsvári bemutatójáról nem tudunk); a színész és a magyar opera megeremtője Pály Elek fordítását: *A méregkeverő*. „Szinjáték három felv. Irta francia nyelven Scribe” (Szege, 1836. 1835 dec 19-én mutatták be Kolozsváron); a rézmetsző, fordító bikkfalvi Koréh Zsigmond sokat játszott Kotzebue-fordítását: *Az ember-gyűlölés és a megbánás*. Vígssággal és szomorúsággal elegyített játék öt felvonásban. (Bécs, 1790). (Előadták Kolozsváron 1803. ápr. 30-án); Döbrentei *Külföldi játékszinének* mindkét kötetét (Kassa 1822.); Lemouton Emilia három prózában fordított Shakespeare-darabját: *Szélvész*, *A két veronai nemes*, *A windsori vig nők* játékokat (Pest 1845. Fordításai nem kerültek színpadra). Az idegen nyelvű könyvtár színművek kategóriájában mindössze két cím található: *Shakespeare's Dramatische Werke übersetzt von Mehrere*, eipzig, é.n. és Iffland: *Die Advocaten* 1805.

A kolozsvári Olvasó Társaságnak német, magyar és francia könyv-gyűjteménye (1844) jelentős színműirodalmat birtokolt. A német könyvek lajstroma a leggazdagabb, 566 tételt tartalmaz (széles drámakinálattal), a magyar 133, a francia pedig 72 tételt. A magyar könyvek jegyzékében feltűnően gazdagon reprezentált a színműirodalom. Közöttük többet színpadon is játszottak a korszakban Kolozsváron.²⁶ A következő eredeti magyar és fordított drámákat olvashatják a Kolozsvári Olvasó Társaságnak tagjai: Kovács Pál színgyűjteménye; Kisfaludy Sándor drámái (3 köt.); András Elek: *Horavilág*; Kisfaludy Károly: *Kemény Simon*; Szigligeti Ede: *Rózsa*, *Gyászvitézek*, *Pókaiak*, *Vazul*, *Aba*, Vörösmarty Mihály: *Marót bán*; Tóth Lőrinc: *Olympia*, *Ronow Ágnes* szj, *Alkonyatkor* vigj.; Nagy Ignác színműtárának első kötetét; Fáy András: *A két Batori* 5 felvonásos színjáték, Teleky László: *Kegyenc*; a reformárus kollégium végzettje, lécfalvi Bodor Lajos: *Élet és ábránd*. Szj; *Duzsárd*. Szj. 5 szakaszban; Kisfaludy Károly *minden munkái*; Balogh Sámuel: *Nina vagy az arany menyegző*; Kotzebue válogatott

²⁶ Vö. FERENCZI, i. m. 505–527.

szindarabjai, fordítva többektől (17 köt.)²⁷; Kotzebue u. f. Dudok Pál: *A bosszúálló lelkiismeret*; Kotzebue: *Az ezüst lakodalom*. f. Balogh Sámuel; Iffland: *A játékos*. Szj. [f. Thaller István]; Schiller: *A' messinai hölgy*. f. Szenvey; Shakespeare: *Romeo és Julia*. f. Náray Zsigmond; Kotzebue: *Az ember-gyűlölet és megbánás*. [f. Koréh Zsigmond]; Lebrun: *Az eleven-holt házaspár*. Vigj. 1 felvonásban. F. Telepy György; Döbrentei Gábor *Külföldi színjátékai*; Müllner: *A vétek súlya*. (I. k.) Moliere: *A fősvény* (II. k.)

Az *Erdélyi Híradó* 1839. dec. 26-i, 52. száma kivonatban közli a kolozsvári „főasszonyságok kolozsvári olvasótársaságának” alapszabályát. A társaság ekkor 60 tagot számlál és 700 kötetes könyvtárat birtokol. Az olvasótársulat célja: „a' honi mellett minden műveltebb nyelven irt és tagjai' ízlése szerint választandó olly könyveket gyűjteni, mellyek által tagjainak hasznos és gyönyörködtető időtöltést szerezzen és a' női nem' számára kívántató jobb könyvek' ismeretét terjessze.” Az *Erdélyi Híradó* ugyanazon száma az „asszonyi olvasó egyesület” dec. 22-i féléves közgyűléséről is beszámol. Vitát gerjesztett az a javaslat, hogy lehessenek a társaságnak férfiak is tagjai. Ezt a felvetést a döntő többség elutasította.

Az egykorú sajtótermékekben közölt alapszabály nyomán a kolozsvári „főasszonyságok könyvtáráról” Szemző Piroska adott hírt rövid közleményben a *Magyar Könyvszemlében*, de további működését nem követte nyomon.²⁸ Azonban az Akadémiai Könyvtár Református Kollégiumi anyagában megtalálható az 1847-ben nyomtatott *A' kolozsvári női olvasóegylet szabályai*, amely a könyvtár tételes címlistáját is tartalmazza 1835–1847 jelzéssel! A kolozsvári női olvasóegylet alighanem 1835-ben alapult, a Kolozsvári Casino után két évvel. Lássuk, a női ízlés szerint milyen drámák tartoztak a hasznos és gyönyörködtető időtöltést szerző korpuszba?

Az összesen 77 magyar könyvből álló „könyvnevsor” drámaállománya a következőképpen tevődött össze: Garay János: *Arbocz*. Szomorújáték. Pest. 1837; Külföldi Játékszín. Kiadja a' magyar tudós társaság. Budán, 1834. (5 db.); Nagy Ignác: *Színműtár*. Budán, 1841. (1 db); Teleki László, gróf: *Kegyenc*. Szomorújáték. Pest, 1841; Tóth Lőrinc: *Vata*. Dráma. 4 felvonás. Pest, 1836; Vörösmarty Mihály: *Czillei és a' Hunyadiak*. Történeti dráma. 5 felv. Pest, 1845. A 477 német könyvből álló gyűjtemény drámaanyaga a következő darabokból állt: V. Hugo: *Cromwell*. Ein Trauerspiel. 1836; A.W. Iffland: *Theatre*. Wien. 1818. (17, 18, 19 band); Kotzebue, August: *Theater*. Wien. 1841. (Hét kötetben 18 darab); Raupach: *Theater*. Hamburg. 1828–1835. (5 darab). Az egy híján 600 darabból álló francia könyvgyűjtemény drámái: Hugo Victor: *Ruy Blas*. Drame en 5 actes. Leipzig. 1838; William Shaksper. Bruxelles et Leipzig. 1844; Scribe Eugen: *La calomnie*. Comedie en 5 actes. Berlin, 1842.

Úgy tűnik, a nemi identitás és ízlés mentén szerveződő olvasó társulat nyitott a korabeli különböző irodalmi alkotásokra. A katalógus nem túl gazdag drámakinálata másrészt azt jelzi, hogy a női olvasóegylet tagjai a regényirodalmat preferálták a színműirodalom ellenében.

3. Kolozsvári kollégiumi könyvtárak és drámaolvasók

Kétségtelen, hogy drámairodalmi-műveltség terjesztésében fontos és kiemelkedő szerepe volt Erdély központi városának, Kolozsvárnak. A XIX. században fontos iskolaközpont, arisztokrata pártolással létrejött színházi centrum. Így nem véletlenül vetül a figyelem a kolozsvári kollégiumok fellelhető kölcsönzési adataira, hiszen a könyvtári katalógusok és kölcsönzési naplók faggatása olyan kérdésekre adhat választ, amelyek ezen források vizsgálata nélkül csak

²⁷ Kotzebue *Ágoston jeles szindarabjai* címmel jelent meg 20 kötetben két ízben is magyar Kotzebue. Először Kaszás, Werfer Károly kiadásában 1834–1836-ba, majd Nagykanizsán is 1839-ben.

²⁸ SZEMZŐ 1940, 171–172.

feltételezések maradnának, nevezetesen, hogy: milyen színműirodalmat kedvelt Kolozsvár olvasó-közössége, kik olvastak drámákat és melyeket, van-e kimutatható összefüggés a kolozsvári darabok színrevitele és a kollégiumi diákság dráma-kölcsönzése között?

Az áttekintett kollégiumi könyvtári lajstromok főként diákok, tanárok kölcsönzéseit tartalmazták, de több olyan kölcsönző-napló is megmaradt, amelyek városi polgárok, különféle tisztségviselők mellett arisztokrata olvasók neveit és több nőolvasóét is őrzik. (A kollégiumi könyvtárak olvasói sorába szereplő arisztokrata könyvkölcsönzők abból a szempontból is figyelmet érdemelnek, hogy több kolozsvári arisztokrata családnak volt jelentős könyvtára, de mégis a kölcsönzésnek e módját választották.) A gyűjtés és feldolgozás köre a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban fellelhető kolozsvári Unitárius Kollégium, a Református Kollégium és Főtanoda nagyrészt reformkori kéziratos könyvtári jegyzékeire terjedt ki.²⁹ A felekezeti kollégiumok diáksága felől való közelítés annál is inkább indokolt, mert már igen korai adataink vannak arra nézve, hogy mindhárom kollégium diáksága intenzíven látogatta a színházat, s a színházi közönség véleményadó-formáló, tetszését, nem-tetszését gyakran harsányan kinyilvánító, a színház karzatán helyet foglaló részét képezte.³⁰

Az átlagolvasók fennmaradt nyilvántartása mellett a vizsgálat során lényegesnek tekintettük a forrástípus kínálta olvasás-, ízlés-, és művelődéstörténeti perspektíva érvényesítését, amely a kollégiumi könyvtárak drámai-műveltségközvetítő szerepét is megvilágítja.³¹

A vizsgálat során figyelembe kell vennünk azt a főként a XIX. század első felében, de azt követően is több klasszicista műveltséggel rendelkező személy által osztott véleményt, hogy az írott/olvasott művel szemben alulmarad a színpadi produkciók nyújtotta élmény. Már Kazinczy-nak is csalódást okozott a bécsi Hamlet-előadás 1786-ban a Hof und National Theater-ben, és valószínűleg a játékszíni-konvenciórendszerrel való szembesülés kényszerítette arra, hogy 1790-es Hamlet-fordításának színpadi bemutatásáról lemondjon.³² Viszonya a színészettel továbbra is főként elméleti maradt. Hasonlóan vélekedett Homoródszentmártoni Gedő József is, aki színpadi művek írására készülő József fiát eltanácsolta attól, hogy dramaturgiára vonatkozó ismereteit klasszikus darabok színpadi adaptációjából szerezze, amelyek jobbára csonkítva, átírva jelentek meg a színpadon és inkább a művek eredetiben való olvasását ajánlotta. *„Hogy a mi Játék színeinken drámaírási teoriát absztrahálhatsz magadnak, az iránt kételkedem – hiszen a leg jobb, szerinted a leg correktebb darabokat elcsonkítva, öszve gazolva nyújtják színészeink! Tehát az ő előadásokból nem lehet Shackspert, Göthét, Schillert, Moliert s.a.t. studiummá tenni, azt azoknak eredeti nyelven olvasása, tanulása s azok helyt álló kritikáinak*

²⁹ Sajnos, nem sikerült fellelni a Katolikus Liceum XVIII. század végéről és a XIX. század első feléből származó könyvkölcsönző naplóit.

³⁰ A három felekezeti iskola diáksága együtt vesz részt 1818-ban és 1832-ben a Gubernium támogatásában részesülő kolozsvári német szintársulat elleni fellépésben az ébredező nemzeti szellem jegyében. Közös színházi élmények iránti igényüket a gyakori tiltások ellenére sem hajlandók feladni, például 1839-ben, amikor a Római Katolikus Liceum által felvetett kérdést, hogy helyes-e a jogakadémia érettebb ifjúságának a színház látogatása. Ekkor guberniumi nyomásnak engedve eltiltják az ifjúságot a színháztól. Maguk a tanárok azonban szemet hunynak a színház frekventálása fölött. A színházba járást engedélyező ill. tiltó eljárása később is aktuális kérdés marad, azonban az egyes tiltások dokumentuma a színházba járás szokásának pozitív dokumentumaiként értékelhetők. Vö. FERENCZI, *i. m.* 254–256, 345; GÁL Kelemen, 1935, II., 154.; CZIRJÁK Albert, 1879, 5, 9.

³¹ Munkánkat a következő könyv funkcionalitásának felmérését tárgyaló ill. a korszakra vonatkozó fontosabb olvasástörténeti rész tanulmányok segítették (főként az erdélyi könyvtárak tekintetében): JAKÓ Zsigmond, 1977. TONK Sándor, 1972, 16. 118–121, 167–171.; LAKÓ Elemér, 1994, LVI. 1–2, 51–74; BENKŐ Samu, 1957, 46–57. Említést érdemel Fülöp Géza a maga keretei közt igényes, erdélyi forrásokra is támaszkodó, ellenben meglehetősen szerény adatmennyiséggel dolgozó könyve: FÜLÖP Géza, 1978. Egy szűkebb csoport olvasáskultúráját is tematizáló könyv kolozsvári forrásait tekintve puszta jelzésértékűnek tekinthető, amennyiben nem áll mögöttük valós forrásismeret. Lásd BODOLAY Géza, 1963, 393.

³² KAZINCZY Ferenc, 1879, 85–86.

studiumja eszközölheti! Hanemha Shacksperi talentumod van, rossz darabból a genie teremtetökéltet, mint Milton a hires eposzát, egy olasz opera hallgatásából fogalmazá”- hangzik az 1836. április 6-án Abrudbányán kelt levél.³³ A Shakespeare, Molière, Goethe, Schiller alkotta kánon egy szenvedélyes könyvgyűjtő, irodalombarát szájából hangzik el. Nem csoda, hogy azt az antagonistát szemléltet, amely élesen elhatárolja az olvasói és nézői élmény hatásának működését, inkább a kontemplatív, elmélyedő olvasói viselkedést részesíti előnyben a csak szemléltető, látványi-hangzásvilággal szemben. (Ítéletében természetesen szerepet játszik a korabeli színházi produkciók minősége.)

4. Olvasók drámairodalma a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban

A kolozsvári olvasók elviekben több könyvtár kínálata közül választhattak. Az arisztokrata könyvgyűjtők állományához azonban csak egy szűk, kiválasztott kör juthatott. A kollégiumi könyvtárak azonban nyitva álltak nemcsak a tanárok és diákok számára, hanem a naplók bizonyossága szerint a városi polgárok számára is.³⁴ A kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának jelentőségét, ennek kiváló ismerője nem véletlenül nevezi felekezeten túli, „*az egyetemes erdélyi művelődés*” egyik fontos központjának³⁵ Az Unitárius Kollégium állományának nagyobbik része a nagy XVIII–XIX. századi adományozók jótékonyágának az eredménye. Nagyobb reformkori könyvadományok között, az ún. régi könyvtárban, amely adományokból és hagyatéki könyvtárakból tevődött össze, említésre méltó gazdag színműirodalom szempontjából a Bölöni Farkas hagyatéka. (1841–1842-es végrendelete szerint könyvtárát a kollégiumra hagyja); Homoródszentmártoni Gedő József több mint ötezer kötetből álló könyvgyűjteménye 1852-ben került a kollégium birtokába. A szintén a kollégium végzettje, s majdani tanára, Brassai Sámuel 1842-ben adományozta könyvgyűjteményét a kollégiumi könyvtárnak, de élete végéig gyarapította ezt, amint azt fennmaradó könyv-gyarapodási jegyzékek is mutatják.³⁶

Bölöni Farkas Sándor könyvgyűjteménye a kollégiumba való kerüléséig egyfajta ingyen kölcsönző könyvtár-szerepet töltött be Kolozsvár könyvolvasó társadalmának életében. Nem csak az Unitárius Kollégium ekkori és hajdani diákjai jártak ide „könyvdühüket” csillapítani. A kéziratok *Könyvek kiadásáról való jegyzése*, amely az 1818–1830 közti időszak kölcsönzéseit őrzi, meglehetősen széles skálán mozgó drámairodalmat jelez.³⁷ Érdekes módon a jegyzék kölcsönzési adatai Shakespeare drámáit mutatják a legnépszerűbbnek. A korabeli színpadon nagy sikernek örvendő érzékenyjátékok atyamesterének, a német August Kotzebue-nak az olvasottsága meg sem közelíti a Shakespeare-darabok olvasottságának számát. Hat alkalommal köl-

³³ GEDŐ József, Homoródszentmártoni *Gedő József levelei fiához Lászlóhoz. [1826]–1840*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU. 938.

³⁴ A történészek több korabeli kolozsvári nagyobb könyvtárgyűjteménnyel foglalkoztak. Csak néhány példát említve, ismerjük néhány főúri magánkönyvtár lajstromát (Gróf Gyulay Lajos, Mikó Imre gróf), ismerjük a középnemes földbirtokos Homoródszentmártoni Gedő József, korabeli magyar irodalmat szinte kivétel nélkül magába ölelő könyvtárát, amit később iskolájára az Unitárius Kollégiumra hagy. (Gedő könyvtáráról vö. egyebek mellett SZABÓ Miklós írását, amely viszonylag részletes tartalomelemzését is adja a könyvtárnak. SZABÓ Miklós, 1990, 161–168.

1990. 161–168.) Bölöni Farkas Sándor könyvtára pedig sajátos átmenetet képez a magángyűjtemény (csak kevesek számára hozzáférhető könyvtár) és a nagyobb nyilvánosságnak nyitott könyvtár felé. A maga könyvtára egyfajta ingyen kölcsönkönyvtárként működött (!) (Nincs adatunk arra nézve, hogy pénzért kölcsönzött volna. Jakab Elek szerint is ingyen állt az olvasni szeretők szolgálatára. Lásd JAKAB, *i. m.* 273–274. A kölcsönzésekről gondos jegyzéket vezetett.

³⁵ BALÁZS Mihály, 1990, 11., 850.

³⁶ A kollégium könyvtáráról lásd GÁL, *i. m.* II, 187–198.

³⁷ *Könyvek kiadásáról való Jegyzés. 1818. December 1-őjén. (1818–1830)*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU. 785/E.I.

csönzik Kotzebue valamelyik német nyelvű darabját (többek között Barra Miklós diák, Daniel Pepi, Szász úr és L. Theréz olvassa a meg nem nevezett darabokat).

Johann Wolfgang von Goethe egyes darabjainak olvasottsága is meghaladja a Kotzebue drámák kölcsönzésének alkalmait. A Sturm und Drang egyik legkorábbi drámai alkotását, Goethe *Götz von Berlichingen*-jét Toldalaghy gróf és Szabó Lajos olvassa. Shakespeare *Romeo és Júliá*-jához hasonlatos véget érő *Clavigo* c. drámáját, ahol csak a halálban áll helyre magasabb szinten a szerelmesek együvé tartozása, meglehetősen nagy érdeklődés övezte (8 kölcsönzés). A *Stella* németül ill. Kazinczy Ferenc fordításában – *Sztella, dráma öt felvonásba, azoknak, a kik szeretnek*. 1794 – 6 kölcsönzést ért meg. A két utóbbi dráma kölcsönzői között S. Klára valamint S. Nina nőolvasók is szerepelnek. Akadt olvasója Goethe *Egmont*-jának is az említett S. Klári személyében. Schiller *Don Carlos*-át kilencszer kölcsönözték. A darab iránti kíváncsiságot csak fokozhatta, hogy a könyvtár-tulajdonos, Bölöni Farkas le is fordított magyarra. Négy alkalommal fel is jegyzi, hogy „*Don Carlos magyarul*” változatot kérik ki a kölcsönzők; Minden bizonnyal, a kéziratos fordítás járt kézről kézre. Az olvasott Goethe darabok közül csak a *Stella* (1803. ápr. 11.) és a *Don Carlos* (Láng Ádám f.1829. febr. 21.) kolozsvári színreviteléről tudunk.

„Schiller theátruma” egyes kötetének a kölcsönzéseivel hétszer találkozunk (Viski úr, B. Theréz, Mikó, Incze, Ungardt, Anna színésznő.[?] Tóni, Szász olvassák).

Kisfaludy Sándor *Hunyady János historiai drámáját* (1816), az első kötött formában írott magyar történelmi drámát is többen olvasták. Habár az előszó szerint a hazafi indulattal telített szerző számított a nőolvasók kíváncsiságára, a jegyzék szerint csak férfiak kölcsönözték a munkát. Eredeti terve szerint Hunyadi Jánosról és Lászlóról „Epopoéa” helyett egy nagy Magyar Historiai Drámát akart írni két részben. A műfaji választás pedig nem volt esetleges, hiszen „*az Epopoéákat többnyire csak a tudósok esmerik meg, a Drámákat pedig minden ember – még a Hazának Leányai – is.*” (Kisfaludy 1816.) Kisfaludy drámája voltaképpen színpadi alkalmazásra alig felelt meg mind kompozíció és színi hatás, mind pedig terjedelem tekintetében, amit a korabeli kritikai fogadtatása jelzett is. Könyvdrámaként viszont feltétlenül érdeklődésre tartott számot. S amint a műről írt recenzióban olvashatjuk: „*a könyvet méltó figyelemmel 's kedvesen fogadta el a Magyar olvasó Világ. Valaki tsak talán idegennemü culturája által egészen még el nem idegenítettett a magyar könyvolvasástól, bizonyosan már ezeb Munkára szert tett, a melyet mind a nagy elméjű szerzőjének neve, mind hazafiságos tárgya 's foglalatja, mind pedig különös nyomtatásbeli szépsége, legelső tekintetre is minden Magyar szemmel 's szívvel kedvelt.*”³⁸ A művet a jegyzék szerint hat alkalommal kölcsönözték. Olvasta egyebek mellett Buczy Emil professzor, Bánffy László báró és Kun [János] gróf.

Molière *A fősvény* (f. Döbrentei Gábor, Kassa 1822, Külföldi Játékszín, II.) c. darabját Kun [János] gróf, Gyergyai Ferenc, volt kollégiumi diák és Székely Dániel, kolozsvári birtokos olvassa. Deáki Sámuel Adolf Müller *A vétek súlya* (f. Döbrentei, Kassa, 1821. Külföldi Játékszín I.) c. darabját kölcsönzi. Az öt felvonásos végzetdrámát ekkoriban játsszák színpadon is, Kolozsváron *Tett vagy Vétek* (1819 máj. 22.) cím alatt, Magyarországon pedig *A bűn* c. alatt. A névtelenül megjelent Bolyai Farkas *Öt szomorú Játékát* Donáth úr veszi ki elolvasás végett. (Ez utóbbi darabok sem kerülnek színpadon bemutatásra.)

Amint említettük, 1818–1830 időszakban feltűnő gyakorisággal kölcsönöztek ki Shakespeare-dramákat a Bölöni Farkas Sándor könyvtárából. Harmincöt alkalommal kérték ki Shakespeare valamelyik darabját, legtöbbször egy kötetet, de gyakran kettőt (báró Jósika Sa-

³⁸ Tudományos Gyűjtemény., 1817, I, 103.

mu, Kovács János diák, báró B. Betty), olykor négyet (Viski úr, Ferenczy Károly diák) és előfordult, hogy Kelemen Lajos diák, későbbi főkörmányszéki hivatalnok tíz Shakespeare-kötetet is kölcsönzött egyszerre. Az Erdélyben elterjedt, ma is több könyvtárban fellelhető húszkötetes Schlegel–Eschenburg által fordított bécsi 1810-es kiadás kötetait olvasták.³⁹ Cím szerint a *Hamlet*, *Othello*, valamint *Romeo és Julia* darabok szerepelnek a jegyzékben, a többi kötet számmal jelölik. A *Hamlet*-et Váradi [Mihály] úr kölcsönözi, aki talán azonos az első pestbudai, Kelemen-féle társulat színészével (1792–94 között volt a társulat tagja). A *Romeo és Juliát* Mátéfi [Ferenc] diák és Szilágyi Ferenc, a kolozsvári Református Kollégium klasszika-filológia tanára olvasta. Az *Othellót* D[aniel] Pepi kölcsönzi. Lehet, hogy a könyvtáros által feltüntetett *Hamlet* a Kazinczy-féle fordítást (1790), a *Romeo és Julia* a Kun-Szabó Sándor Weise után készült, 1786-os magyar fordítást jelöli, de a Mátéfi kölcsönzésénél a *Romeo und Julia* bejegyzés a német nyelvű változatot fedi. Az *Othellót* is minden valószínűséggel németül olvasták. (Nincs adatunk arra nézve, hogy a K. Boér Sándor vagy Kelemen László *Othello* fordításai kézirat formában terjedt-e, és eljuthatott-e a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába.⁴⁰) Ebben a periódusban mindhárom megnevezett Shakespeare darabot játszották a kolozsvári színpadon, ami minden bizonnyal növelhette az érdeklődést irántuk.⁴¹

Legtöbbször a Schlegel–Eschenburg-féle fordítás első kötetét olvasták (12 kölcsönzés): *A vihar* és a *Vízkereszt vagy amit akartok* szövegeit,⁴² noha a színpadon mindkét darab csak jóval később kezd el pályafutását.⁴³ *A vihar* a Shakespeare-ről szóló diskurzusok korai és többször hivatkozott szövegeként épül be a recepciótörténetbe, mint az időbeli egység be nem tartásának és a túlbujánzó fantázia megbocsátható vétségének és erényének példája.⁴⁴ A kölcsönzések gyakoriságát tekintve a II. kötet következik (9 kölcsönzés), amelyben az olvasók *A velencei kalmár és a Szentiván-éji álom*⁴⁵ német szövegeivel ismerkedhettek. A harmadik (*Julius Caesar*, *Romeo és Julia*) és a negyedik kötetet is többször olvassák (*Hamlet*, *Ahogy tetszik*). A XII. kötetet Kelemen K. diák veszi ki (*III. Richárd, Téli rege*). A Shakespeare-nek tulajdonított, pótkötetekben szereplő színjátékok iránt is akadt egy-két érdeklődő. A IX. (*Macbeth*, *Cymbeline*) és a X. kötetet (*Lear király*, *Sok hűhó semmiért*) a nyilvántartás szerint csak egyszer kölcsönözték.

³⁹ *Dramatische Werke*, Übersetzt von A.W. Schlegel und I. I. Eschenburg, I–XX, Wien, 1810.

⁴⁰ Vö. BAYER József, 1909, I, 368.

⁴¹ Vö. ENYEDI Sándor, 1972, 120–170.; BAYER, *i. m.* I, 1909,

⁴² A kötetek darabjainak címeit az egyszerűség kedvéért a ma használatos formában adjuk meg, habár ekkoriban a nevezett darabokról más magyar fordításvariációk is éltek. Kollégiumi könyvtáraknál maradvá, Koncz József a Marosvásárhelyi ev. Ref. Kollégium tudós tanára, könyvtárosa, Shakespeare darabjainak címeit lefordítja németből; egyéni darabcímváriánsok születnek ezen nyersfordításokból, az esetleges kölcsönzők a Schlegel–Eschenburg féle kötetekben beleírva ezekkel a magyar címmel találkozhatnak, mint például: *Amit akartok* (I. k.), *Nyári éjálom* (II. k.), *Vége jó minden jó* (X. k.), *Sok zaj semmiért* (XI. k.), *Hasonló hasonlólal* (XIII. k.), *A szerelmi fáradtság hasztalan* (XV. k.).

⁴³ A Szász Károly fordította *Vihar* (1871) budapesti bemutatója 1874 aug. 26-án került sor, Kolozsváron e században nem is játszották. A Lévy József-fordította *Vízkereszt* (1871) budapesti bemutatója 1879. október 26-án, a kolozsvári bemutató 1880. január 6-án volt, és itt a legritkábban játszott Shakespeare drámák sorába tartozik. (Vö. BAYER, *i. m.* 1909, II, 189.)

⁴⁴ *A Tudományos Gyűjtemény* valószínűleg Péczeli József prózai fordításában közli a *Viharból* származó sűrítet szövegét. Minden Gyűjtemény, IV, 1790, 117.) Ugyanez a részlet az *Erdélyi Múzeumban* is feltűnik – a *Shakespeare emléke c.* cikkben – Döbrentei prózai fordításában (Erdélyi Múzeum, IX, 1817, 179.), s Buczy Emil ugyanebben a füzetben megjelenő írásában Nicholas Rowe nyomán a *Vihar*-t azon művek közé sorolja, melyekben „a fantazianak legtöbbet engedett a genie, mellyekben a valótól leginkább látszik eltávozni.” (*Erdélyi Múzeum*, IX, 1817, 31.)

⁴⁵ Nem kisebb auktoritás avatja érdekfeszítővé a „*Nyári Éjféli Álom*” szövegét, mint Döbrentei Gábor, aki a poétai Genie alkotói tevékenységét kívánja szemléltetni az V. felvonásbeli (1. jelenet) részlet angol és saját magyar fordításának közlésével. (Erdélyi Múzeum, I, 1814, 156.)

A harmincöt bejegyzett Shakespeare-kölcsönzés nem jelent ugyanannyi kölcsönző személyt is. Báró Jósika Samu, Jósika Pepi, Kelemen Lajos, Daniel Pepi, gróf Tholdalagi [?] olvasók legalább kétszer kölcsönöznek különböző Shakespeare-kötetet.

A Shakespeare-t olvasók táborának összetétele társadalmi hovatartozás tekintetében meglehetősen heterogén. A kollégiumi diákok mellett a főrangú gróf Tholdalagi (?), báró Bánffy László főkormányászéki tanácsos, báró Jósika Sámuel⁴⁶ a kiváló szónok, Erdély későbbi kancellárja neveivel is találkozunk, de ott találni értelmiségi polgárt, guberniumi tisztviselőt, tanítót, tanárt, műkedvelő színészt, katonatisztet valamint ügyvédet is. Bölöni Farkas gyűjteményéből kölcsönöz a református professzor Szilágyi Ferenc (a *Romeo és Julia* olvasója), Buczy Emil, a piarista esztéta és költő tanárt, az *Erdélyi Múzeum* egyik alapítója (ő „Shakespearenek 19ik és 20ik Darabja”-t veszi ki, a pótkötetek áldramáira is kíváncsi). A jegyzék több nőolvasó nevét is megőrizte (S. Nina, S Klári, gróf Vasné, báró Wesselényiné, J. Carolina, Engelhardt Anna színésznő), de Shakespeare-kölcsönzőt mindössze kettőt találtunk, B. Betty és Bánffy Ilona bárónőket.

Nemcsak társadalmi hovatartozásuk ill. művelődéstörténeti szerepük érzékeltetésére, hanem a reformkori ismert magyar Shakespeare-olvasók körét is bővítendő az említettekén kívül még néhány korai Shakespeare-olvasó nevét fontosnak tartjuk lejegyezni: Ferenczi Károly diák, később a Kolozsvári Unitárius Kollégium Olvasó Egyletének tagja,⁴⁷ Ajtai Sándor diák, Szász [Imre] 1820–21-ben utolsó éves diák, aki a kollégium elvégzése után Marosvásárhelyre ment jogot tanulni, Viski Sándor 1835-ben a Guberniumnál napidíjas, Lészai Lőrinc, 1813-ban a Királyi Akadémiai Liceumban bölcsész,⁴⁸ később guberniumi titkár lett; Balogh Pál, aki Bölöni Farkas Sándorral egy időben utazta be Észak-Amerikát, hazakerülve nevelő lett, Körmöczy János, az Unitárius Kollégium tanára, igazgatója, a későbbi unitárius püspök (1824-ben vesz ki „*egy darab Shakespeare*”-t), Zeyk úr, valószínűleg Zeyk Sándor, később a *Hetilap* munkatársa. Külön megemlíthető ifj. Gyergyai Ferenc (1799–1874), aki 1816–1818 közt a kollégium diákja volt, majd ügyvéd, diétai követ és kolozsvári szenátor, hírlapíró. Gyergyainak Shakespeare-rel való találkozása nemcsak pillanatnyi kíváncsiságot jelez. A színpad világa Shakespeare művén keresztül is megérinthette a később tehetséges, magas tenorra képzett férfit, aki kétszer is fellép a kolozsvári színház színpadán mint műkedvelő. A nagy angol Shakespeare-színészről, David Garrickről közöl egy tanulmányt.⁴⁹ Itt jegyezzük meg, hogy Gyergyai Ferenc és Kelemen Lajos is kollégiumi diákság irodalmi köréhez tartozott, ami az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletből nőtt ki (ennek tevékeny tagjai sorában Kriza János és Szentiváni Mihály is jeleskedett).⁵⁰ A kolozsvári unitárius kollégium monográfusa, Gál Kelemen feljegyezte, hogy a kör alapszabályzatba foglalt célkitűzései között a „*mívelt nyelvekből való fordítás, azok rendes megbírása*” is szerepelt.

⁴⁶ Báró Jósika Sámuel (1805–1860) a Katolikus Királyi Liceumban végzett, 1821/22 és 1822/23-as tanévekben jogot hallgatott; lásd VARGA Júlia, *A kolozsvári Királyi Liceum hallgatóság, 1784–1848*, Bp., 2000 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat1), 141.

⁴⁷ Vö. *Olvasóegylet tagjainak névsora 1833-tól 1848-ig*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU.1308.

⁴⁸ Lásd VARGA i. m. 119.

⁴⁹ *Angol színész, Garrick* c. cikke Gy. jel alatt jelent meg, sajnos nem adja meg forrását, bizonyára német forrásszövegből fordít. *Hetilap*, 1853. jún. 18., 28. sz., 314–316. Hogy a Gy. jel Gyergyait jelzi, azt a *Hetilap* évfolyamainak és rendszeresen közlő-íróinak alapos tanulmányozása alapján állítjuk. Vö. ezzel kapcsolatosan Berde Áron, *Lapunk ügyében* c. vezércikkét, mely közli a lap íróinak nevét is. *Hetilap*, 1853. jún. 29., 31. sz.

⁵⁰ A körrel ill. a kollégium diáklapjairól lásd GAAL György, *Műszak és erények jegyében. Dolgozatok Erdély Unitárius múltjáról*, Kolozsvár, 2001, 108–117.; ANTAL Árpád, *Szentiváni Mihály*, Bukarest, 1958, HOFBAUER László, Dr., *A Remény című zsebkönyv története (1839–1841)*, Erdélyi Múzeum, 1930, 35, 10–12., 345–346.; GÁLOS Rezső, *A Remény történetéhez*, Erdélyi Múzeum, 1915, 32, 107–126.

Böloni Farkas Sándor egy másik *Könyvek kiadásáról való Jegyzése* 1832–1840 közti kölcsönzéseket őriz.⁵¹ Ez a jegyzék Shakespeare drámáinak olvasottságán kívül Kisfaludy Károly színjátékainak olvasása tekintetében hoz színműirodalom-olvasása szempontjából újdonságot. A népszerűség nyilván a kiadás időpontjával magyarázható. Immár olvasható a Toldy Ferenc által sajtó alá rendezett tíz kötetes *Kisfaludy minden munkái (Színjátékai II–VI., 1831)*. Bodó, H. Carolin, Gizella, Szakács, P. Hornyai, Bethlen János gróf, Versényi Károly olvassa színjátékait. Ez utóbbi olvasó a kollégium olvasóegyletének is tagja volt. Kisfaludy Sándor *Eredeti Játékszínét* az egykori kollégiumi diák, a negyvenes években az *Erdélyi Híradó* munkatársa, Sinczki [János] olvassa. A *Hunyadi János* történeti drámát Lőfi Elek diák és olvasóegyesületi tag, valamint Pataki József notárius és egy Szakács nevű olvasó kölcsönzi. A marosvásárhelyi kir. táblai ügyvéd, Fogarasi Nagy Pál színjátékait, *A külső szin csak csalja a világot*, három felvonásos vígjátékot és *A mágnés álomjáró* három felvonásos szomorújátékot tartalmazó kötetet (Marosvásárhely, 1829.) Kun János gróf olvassa. (Előadásairól nem tudunk) A harmincas években is olvassák *Don Carlos* szomorújátékot (N. Eugen, Versényi Károly, L. Klári). Schiller meg nem nevezett darbjait Tholdalaghy gróf, Hegedüs Sándor olvassa. Goethe *Stella* és *Clavigo* c. darbjait Szentpétery Zsigmond színész kéri ki, *Egmont*-ját a Carolin nevű olvasó. A német felvilágosodás nagyjának, Lessing jeruzsálemi mesedramáját, a *Nathan der Weiset*, amely felvilágosodott vallási türelmességről példálózik németül olvassa Tholdalaghy gróf. Döbrentei külföldi színjátékainak első két darabját (Müllner: *Vétek súlya*, Molière: *A fősvény*, Bécs, 1821–1822.) a Carolin nevű nőolvasó kölcsönzi. (1844 márciusában színre tűzték Kovács Gyula fordításában a *Bölcs Náthánt*, a címszerepet Pergő Celesztinre osztották ki, azonban a „komoly szívbe-vágó mű” bemutatása elmaradt, valószínűleg a cenzori beavatkozás miatt).⁵²

Shakespeare-olvasás tekintetében a kölcsönző napló Kelemen Lajos diákot mutatja a brit drámaszerző hűséges kedvelőjének. Kelemen Lajosnak később írásai, fordításai jelennek meg az *Erdélyi Múzeumban*, a *Szépliteraturai Ajándékban*, az *Aglajában*, az *Uraniában*, a *Nemzeti Társalkodóban*. 1832 telén a német Shakespeare-kiadás XI. és (*Lear király*, *Sok hűhó semmiért*) XII. kötetét (*III. Richárd, Téli rege*) veszi ki *Yorick és Eliza levelei* mellett. Phleps B. (?) *Schakespeare III–IV. kötetét* valamint Mik. Károlyné (?) az V–VI. kötetet (*János király*, *II. Richárd*; *IV. Henrich király* I, II. része) 1836 júliusában olvassa. Egy Engel nevű olvasó 1832 októberében kölcsönzi „*Schakespeare Kaufman v. Venedig*” c. darabját.

Egy másik fennmaradt, részben reformkori könyvkölcsönző lajstrom a *Kolozsvári Unitárius Kollégium Protocolluma* 1813-tól 1856-ig vezeti a kölcsönzéseket.⁵³ A lajstrom 1842-ig időrendi sorrendben, majd a 72. foliótól tékák szerint tünteti fel a kölcsönzéseket, s a kivitelek dátumát nem mindig jegyzi fel. A rongált, agyonhasznált, helyenként olvashatatlan kéziratos *Protocollumban* nem találtunk egyetlen Shakespeare-kölcsönzés nyomára sem, ellenben angolul tanulni vágyókra, vagy angol művek iránt érdeklődőkre annál inkább. A drámairodalom iránti kíváncsiság főként az antik drámairodalomra korlátozódott a jegyzék szerint, azonban találni eredeti magyar drámák olvasásának nyomára is.

A *Protocollum* az ókori görög klasszikusok közül Euripidész tragédiáit és Arisztophanész komédiáit, az ókori Róma drámaterméséből Plautus komédiáit és Lucius Annaeus Seneca drá-

⁵¹ *Könyvek kiadásáról való jegyzés. Kezdődött 1832 mártiusában* –[1840], Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU. 785/E.II.

⁵² Vö. HAJÓS József, 1999, 253–254.

⁵³ *Könyvkivíteli napló 1813–56*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsU.917.

máit mutatja népszerűbbnek a diákok körében. Ezeket a drámákat latin nyelven olvassák. Arisztophanész komédiáit a drámaírással kacérkodó Gedő László kölcsönzi két ízben valamint Káli Nagy Elek, a későbbi Kolozsvár megyei főbíró. Plautus komédiákat ugyancsak Gedő László olvassa, valamint a kollégium diákja, Kőváry László, majdani ismert történész, publicista. Euripidész tragédiának olvasói Vitális Ferenc és Bartók Sámuel. Seneca-tragédiákat jóval többen olvasnak, közöttük: Bartók Sámuel, Gedő László, Szabó Mózes, valamint az egykori Kolozsvári Unitárius Kollégium tanára, Füzi János. (9 kölcsönzés). Akad Voltaire magyarra fordított *Alzir*-jének (f. Pétzeli József, 1789.) is olvasója Litterati Stephanus személyében. Az *Alzir* „szomorújátékon” kívül a felvilágosodás kiváló szellemének számos művét olvassák, azonban legtöbbször nem lehet megállapítani, hogy drámáit vagy egyéb műveit. A magyar drámairodalmat Bolyai Farkas *Öt szomorú Játéka*, Kisfaludy Károly színjátékai és Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* történelmi drámája képviselik. Ezeket sem olvassák túlságos gyakorisággal. Bolyai művére Komáromy Sándor diák, Kisfaludy Károly darabjaira Ütő Dániel és Kozma Ferenc diákok, a Hunyadi-dramára Boér Sándor volt kíváncsi.

Sajnos, az 1833-ban alakult Kollégiumi Olvasóegyletnek nem maradt fenn kölcsönző naplója. Lappanganak a későbbi kölcsönzési naplók is.

A Református Kollégium Könyvtárának dráma-olvasói

A Református Kollégium könyvtárának történetéről, gyarapodásáról, hagyatékozóiról Török István iskolatörténetében olvashatunk.⁵⁴ Megjegyezzük, hogy a reformkorban nagyobb könyvtári hagyatékokkal gyarapodó kollégiumi könyvtár az 1832-ben báró Nalátsi József (maga is drámafordító!) könyvtárának beolvadásával, majd 1837-ben gróf Széki Teleki Imre által ajándékozott könyvek és 1840-ben Bánffy László báró könyvgyűjteménye révén jó néhány színdarabbal bővült.

A korszakból fennmaradt első kölcsönzési naplójára, az 1794–1816 közti könyvkiviteli naplóra nem jellemző a dráma-kölcsönzés.⁵⁵ A drámairodalmat az ókori római drámaszerzők művei, Seneca tragédiái és Plautus komédiái jelzik. Nem találni Shakespeare-olvasás nyomára sem. A református kollégium diákjai, tanárai főként antik auktorok műveit, legtöbbször latin nyelvű könyveket kölcsönöznek (leggyakrabban a görög és a héber Bibliát), vagyis a kötelező olvasmányokat. Ez nem meglepő, hisz a magyar nyelven való oktatást a református kollégiumban csak 1842/43-ban terjesztik ki minden tantárgyra.⁵⁶ Plautus komédiákat 1794-ben Pál Sigismund olvassa, 1804-ben Dobai Georg, 1809-ben Jakab József, Seneca tragédiáit 1804-ben Körösi István, és Herepei János, 1806-ban Török István olvassa.

A kollégium három főlönyvi könyvkiadási jegyzéke, amely az 1820-as évek könyvkölcsönzéseit tartalmazta,⁵⁷ olvasói körének ismertsége miatt is felkeltheti figyelmünket: eljárt a református kollégium könyvtárába Wesselényi Miklós, az 1834–35-ös erdélyi országgyűlés nagy liberális gondolkodója, szónoka (Anglus Dictionarium és Anglus Grammatica tanulmányozója volt a napló szerint); Bölöni Farkas Sándor, az *Utazás Észak-Amerikában* nagy hatású szerzője, Schiller és Shakespeare-fordító; gróf Kendeffy Ádám, az *Erdélyi Muzéumban* megjelenő

⁵⁴ TÖRÖK István, *A kolozsvári ev. Ref. Collegium története*, I–III, Kolozsvár, Kiadja a Collégium elöljárósága, 1905.

⁵⁵ *A Kolozsvári Ref. Koll. Könyvtárának könyvkiviteli naplója. 1794–1816*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsR.1632.

⁵⁶ TÖRÖK István, *i. m.* I, 371.

⁵⁷ A napló egyetlen dátumot tartalmaz az utolsó főlöny g. Kendeffy Ádám egyik kölcsönzése mellett 1825. aug. 26-i időpont szerepel. A napló ez évből ill. korábbi évek kölcsönzéseit tartja nyilván. Lásd *A Kolozsvári református kollégium könyvtárának könyvkiadási naplója*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsR.1649.

(1814) eredeti magyar szomorújáték megírására kiírt pályadíj támogatója, aki Wesselényi Miklós báróhoz és id. Bethlen Jánoshoz hasonlóan az ellenzéki szellemű reformkori politikai élet egyik kiemelkedő szereplője volt. Gróf Gyulay Lajos a legerjedelmesebb magyar nyelvű napló írója is kölcsönöz innen könyvet, akinek több ezer kötetből álló értékes könyvtárába például több Shakespeare-kiadvány is tartozott.⁵⁸ Egyebek mellett báró Bánffy György és báró Bánffy Miklós kölcsönzési adataival is találkozunk. Innen vesz ki könyvet az unitárius Petrichevich Horváth Dániel (1760?–1842) a kolozsvári magyar színház nagy mecénása, és egyszemélyben színházbérlő-színigazgatója, drámaíró-fordítója és főúri műkedvelő színész; valamint innen kölcsönöznek olvasnivalót arisztokrata hölgyek is: gróf Bethlen Susi és gróf Thorotzkai Eszter. Noha Shakespeare-kölcsönzésükről nincs tudomásunk, valószínűleg Shakespeare iránti érdeklődésüket személyi könyvtárukból is kielégíthették. Kendeffy Ádám Schiller drámáit kölcsönzi, Bethlen Susi grófnő pedig Voltaire német nyelvű drámáit.

Az eredetileg 74 főlioni, most mindössze 58 főlóból álló 1825–1835 közti kolozsvári Református Kollégium könyvkölcsönzéseit tartalmazó napló szerint egyre többen olvasnak korabeli magyar irodalmat.⁵⁹ Széchenyi *Hitelét*, Bölöni Farkas Sándor *Utazás Észak-Amerikában*-ját, és gyakran olvassák az *Erdélyi Muzéum* és a *Tudományos Gyűjtemény* folyóiratokat is. Viszont nem mondható túl gazdagnak a drámairodalom reprezentációja a kölcsönzések között. Kotzebue-nak egyik német nyelvű érzékenyjátékát olvassa Jenis Sándor (1825), Friedrich Justin Bertuch egy drámáját kölcsönzi Böhm János (1830), Molière német nyelvre fordított drámáit egy Schnell nevű személy (1830) illetőleg Farnos Sándor (1834) olvassa. Plautus komédiáit latin nyelven Vég László (1830) és Brassai Sámuel kölcsönzi két ízben is (1834). Kovásznai Sándor fordította *Két komédiát* – Plautus *Mostellaria* és Terentius *Andria* (Kolozsvár, 1782) című komédiáit – Krizbai Dezső Elek kölcsönzi. Schiller meg nem nevezett drámáit, Krizbai Dezső Bálint Sándor és Gombos Dániel olvassák (1834). Voltaire német nyelvű darabjait Kabós Ferenc kölcsönzi (1833), Egy német nyelvű Kleist darabot Éder olvas. A nyilvántartás szerint mindössze két alkalommal kérnek ki Shakespeare-darabot, mindkét esetben a *Macbeth*-et. Bodor Lajos és Kabós Ferenc⁶⁰ diákok valószínűleg már Döbrentei-fordította darabot olvassák.

A' kolozsvári ref. Anyaoskola Könyvtárából olvasás végett ki vett könyvek Névjegyzéke. Kezddik 1835-ik év Januariusanak 1ő napján és megy 1839-ik évig c. lajstrom⁶¹ kölcsönzői közt számos ismerős névvel találkozunk: Egressy Gábor színész; Lugossy József diák, később hírlapíró, a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja, közoktatásügyi miniszteri biztos, Deáky Filep Sámuel drámaíró, fordító, a kolozsvári színház egykori intendánsa; Kabós Ferenc olvasóegyleti tag; az Olaszországból Erdélybe települt vívőiskola oktatómestere,

⁵⁸ Könyvtári jegyzékében az 512 német könyve között található az A. W. Schlegel–Tieck-féle Shakespeare fordítás 1833-as hamburgi kiadása illetőleg 90 darabból álló angol könyvgyűjteményében az egy kötetes, valószínűleg a 1824-es S. Johnson, George Steevens és Isaac Reed által sajtó alá rendezett londoni kiadású *Shakespeare's Dramatic Work in one volume*. Természetesen nevelőjének, Döbrentei Gábornak *Macbeth* (1830) fordítása és Kisfaludy-Társaság *Shakespere minden munkái* című sorozatának első 8 kötete (gr. Gyulay 1869-ben halt meg, nyilván ez az oka, hogy nem lehetett meg az első magyar Shakespeare összes mindenik kötete). Vö. GYULAI Lajos gróf könyvtárának jegyzékével a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. Ms. 2893. Figyelemreméltó, hogy saját használatára, próbaképpen lefordítja a *Szeget szeggel* (1841) és a *IV. Henrik* (1838) egy-egy rövid részét is. Mindkét fordításrészlet keletkezése a drámaszövegek teljes magyar fordításait megelőzte. (vö. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Ms 1450. 23. k. 17. f.; Ms 1450. 25. k. 134–137. f.) Itt köszönjük meg Csetri Elek akadémiкус szíves segítségét, hogy a 140 kötetes naplóisorozatról készített jegyzeteit átnézés végett rendelkezésünkre bocsátotta.

⁵⁹ *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtárának könyvkiviteli naplója 1825–35 között*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, MsR.1633.

⁶⁰ Kabós az 1830-ban a kollégium keretében alakult Ifjúsági Olvasó Egylet és önképzőkör egyik aktív tagja volt.

⁶¹ *A Kolozsvári Református Anyaoskola könyvtárából olvasás végett kivett könyvek Névjegyzéke. 1835–39-ik évekig*, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár. MsR.1634.

szállodatulajdonos és fiákervállalkozó Biasini Kajetán Domokos nevű fia, aki a város vezető kereskedői közé emelkedett; az unitárius Brassai Sámuel; az ekkoriban kollégiumi könyvtáros Krizbai Miklós, akivel Egressy Gábor színész jó barátságban volt és levelezést folytatott,⁶² Gyulai Ferenc diák, Gyulai Pál testvérbátyja, később számos Shakespeare-szerep alakítója (Claudius, Jago, Macbeth, Shylock), rendező, társulat-igazgató. Nagy Péter kollégiumi könyvtáros; professzor Nagy Ferenc, és Kemény Zsigmond báró.

Terentius ókori komédiáit valamilyen okból számosan olvassák ebben a periódusban (Prof Szilágyi, Pécsi László, Majtényi Ferenc, Szatmári László, Kovács József, Pataki Károly, Viski Lajos). Plautus és Terentius egy-egy vígjátékát Kovásznai Sándor fordításában (*Két komédia* gyűjtőcímű kötetben jelent meg. Kolozsvár, 1782.) Lugosi József⁶³ és Kabós Ferenc olvassa. A harmincas évek második felében a református Kollégium könyvtárának fontos szerepe volt Victor Hugo drámáinak terjesztésében. Hugo teoretikusként és drámaíróként egyaránt a francia romantika vezéregyénisége volt. 1839-ben franciául olvassák a *Cromwelt* (Tompá Károly, Kovács Márton). Az *Hernani* bemutatójára Kolozsváron igen korán, már 1835. jan. 3-án sor került. Egyed Emese legújabb kutatásai nyomán tudhatjuk, hogy Finta Ferenc fordítása, *Ernani, vagy A'Castilli haramia szavának áll* c. szövegkönyve megtalálható a Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tárában. A bemutató Székelyné Ungár Anna javára adatott ilyen címmel: *Marino, vagy a Castilli szavának áll*. Az *Hernanit* francia nyelven Kovács Márton és Huszár János diákok olvasták. A *Marion Delorme* kolozsvári bemutatója (1842. ápr. 16.) majdnem egy évig húzódó botrányt kavart. A bemutatókor „számos ifjak léányok és gyermekek valának” azonban sajtóvisszhangja szerint a kolozsvári játékszínre éppen nem illik, hiszen „erkölcstelen sőt nemtelen aljas darab”-nak nevezetik. (vö. Egyed 2005. 223.). Ferenczi Zoltán szerint Fülep Samu és Mátisz Pál fordította. (Ferenczi 1897. 518). A kollégium kölcsönzési jegyzéke egyetlen olvasója nevét, Benedek Antalét őrzi 1839. A *Lucrece Borgia* korai színpadra tűzését főkomatózói fellépéssel akadályozzák meg az 1834/35-ös évadban, végül 1846. márc. 31-én kerül bemutatóra a Hugo-műből készült opera Romani librettója alapján. A darabot Tunyogi Sándor olvassa. A *Marie Tudort* Huszár János és Kovács Márton kölcsönzi 1839-ben. Ekkor már megvolt Kolozsváron színpadi bemutatója (1837. szept. 24. Kiss Iván f.).⁶⁴ Az *Angelo* franciaországi megjelenésének évében Abday Sándor és Eötvös József is lefordítja magyarra. 1836 jún. 28-án be is mutatják Kolozsváron.⁶⁵ Az *Angelót* Huszár János olvassa franciául.

Az európai romantika drámáinak olvasottságát a diákok körében Hugon kívül Werner Zacharias drámái (meg nem nevezett darabjai Sárkány József és Wass Ádám gróf olvassa), valamint Heinrich von Kleist egyik német nyelvű vígjátéka jelenti (Nagy Péter olvassa). A francia klasszicizmus kiemelkedő drámaírójának, Moliere nek darabjait Bodor Lajos két ízben több kötetét is kölcsön veszi, Tompa Imre és Koczi István szintén több Moliere-darabot vesz ki

⁶² A Shakespeare-színész Egressy Gábor Krizbai viszonyáról lásd SZENTIMREI Jenő s. a. r., *Egressy Gábor ismeretlen levelei*, Igaz Szó, IV, 1956. dec. 1871–1884.; L. még KERÉNYI Ferenc s. a. r., *Egressy Gábor válogatott cikkei*. (1838–1848), Bp., 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11), 129.

⁶³ Lugossy József (1819–1875) iskolai és jogi tanulmányait a Kolozsvári ev. ref. Főtanodában végezte. Hírlapíró, 1852–57 között a császári királyi rendőrség foglya, 1870-ben a kolozsvári Országos Nemzeti Színház választmányának tagja, közoktatásügyi miniszteri biztos. Lásd Örkényi Béla, *Lugosi József életrajza*. „egyetlen eredeti példány”-ként jegyzett c. kéziratát (1876), Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, MS. 1187. Lugosi maga is olvasott és látott Shakespeare drámát. A *Pro Memoria* fogsága történetében *Lear királyról* említést tesz. Páratlan színháztörténeti értékű kalendáriumbejegyzéseiről l. Bartha Katalin Ágnes: *A kéziratok bejegyzések forrásértéke. Színháztörténeti jelentőségű kalendáriumbejegyzések* c. írását. Elhangzott 2003. okt. 24-én az Erdélyi Múzeum Egyesület által szervezett *Archívumok és használok* c. tudományközi konferencián (Megjelenés előtt).

⁶⁴ Vö. FERENCZI, i. m. 526.

⁶⁵ Vö. FERENCZI, i. m. 305.

egyszerre. Ezeket franciául olvassák. Egressy Gábor színművész Moliere minden munkáinak 2. kötetét olvassa. A német klasszicista drámákat Goethe *Iphigenia Thaurisbanját* (Demeter Károly és Mille kölcsönzik), Schiller *Wallenstein* trilógiáját is olvassák (ez utóbbit Nagy Ferenc). Sem a Goethe, sem pedig a Schiller trilógia kolozsvári színpadi bemutatásáról nem tudunk. *Le theatre de Voltaire* köteteit Sámely László és Bánffy István kölcsönzi. Klopstock drámáit Simén János, Farkas Lajos és Nagy Lajos olvassa. Akad olvasója Jean-Pierre Claris de Florian egyik színművének, *Theâtre* köteteinek 2. darabját Lészai Ferenc kölcsönzi. Egyetlen Kotzebue-darabnak is van nyoma (Mészáros József 1836-ban olvassa egyik meg nem nevezett játékát).

Az eredeti magyar drámairodalom iránti érdeklődés nyomait is változatos képet mutat. Bors Sámuel: *Az őrangyal* c. vígjátéka (ev. ref pap I. Ferenc, Biró, Ferenci), Fogarasi Nagy Pál színjátékjai (I. Ferenc pap, Gracza és Vég Istán), Jakab István: *Falusi lakodalom* (Eredeti Játékszin. 3. Demeter Károly, Kovács Samu. Kolozsvári bemutatója 1845 dec. 4-én volt.); Vörösmarty: *Marót bánja* (Tompa Károly, Sárkány József) valamint Kisfaludy Sándor *Hunyadi Jánosa* 8 kölcsönzővel továbbra is örzi vezető szerepét. A két utóbbi darabot nem játsszák a kolozsvári színpadon.

Az 1840–43 közti kölcsönzések szerint Kotzebue drámái voltak a legnépszerűbbek. Kultuszát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy két különböző magyar kiadást ért meg Kotzebue minden munkái húsz kötetben. Tizenhárom alkalommal kölcsönzi ugyanannyi olvasó egyszerre több darabját. Előfordul, hogy Méhes Rudolf, Mihályi Endre egyszerre hat kis füzetét, értsd: hat darabját veszi ki elolvasás végett. Kotzebue olvasók közt egyebek mellett ott találni Gyulai Pál tanulót, aki kétszer is kölcsönöz Kotzebue drámát 1840-ben (Gyulai egy év múlva már tógátus diák, főiskolai hallgató).

Ez a jegyzék is Molière, Werner, Kleist, Goethe, Schiller, Klopstock, Voltaire valamint V. Hugo kölcsönzéseket őriz. Hugo darabjainak gyakori kölcsönzése (*Hernani* – 2 kölcsönzés; *Marie Tudor* – 3; *Lucrece Borgia* – 4 kölcsönzés, *Angelo* – 3 kölcsönzés, *Comwell* – 1 kölcsönzés) népszerűségét jelzi. A spanyol barokk dráma csúcsteljesítményének, Calderon de la Barca műveinek olvasására is bukkanhatni egy ízben. Krizbai Miklós közvetítő nyelven, németül olvassa Calderon műveit (1841. máj. 6-án kölcsönzi).

A magyarul olvasható drámák között a Wesselényi Miklós-fordította *Codrus*, Bors Sámuel *Őrangyala* és Kisfaludy Sándor *Hunyadija* szerepel a kölcsönzési naplóban.

Következtetések

A XVIII. századvégi, XIX. század eleji nyomtatott drámairodalom megélenkülő piacát tekintve a könyvesboltok, elárverezett könyvtárak katalógusai, intézmények katalógusai (iskoláké, kölcsönkönyvtáraké, olvasótársaságoké), előfizetői jegyzékek, valamint a számadási könyvek, naplók, emlékiratok a források jellegzetessége szerint az olvasás kínálatáról, a kiadványok deklarált pártfogóiról, potenciális olvasóiról, a könyvek terjedéséről és az olvasás gyakorlatáról tanúskodnak. Vizsgálatunkban nem annyira az olvasás gyakorlatának körülményeire figyelünk, amelyekről a naplók, levelezések, emlékiratok reflexiói árulkodhatnak bővebben, hanem a különböző olvasótársulatok drámakínálata illetőleg kollégiumi könyvtárak konkrét kölcsönzési adatai révén igyekeztünk a csoport, közösség színműirodalmi-kultúráját megragadni. Elmondható, hogy a kölcsönzési gyakorlat révén a különböző olvasók esetenként közösséget alkothatnak, az egyes darabok nagyszámú kölcsönzései a közös irodalmi ízlés- és értékrend kialakításához járultak hozzá. Legyen szó a Bölöni Farkas Sándor könyvtárából kölcsönzőkről, vagy az egyes kollégiumi könyvtárak kölcsönző közösségéről, a választások mögött vélemény-

formáló személyek ill. iskolai normák kodifikált előírásai sejlenek fel. Az olvasás nemcsak az ismeretek elsajátítása miatt fontos, az olvasás a habitus része lett, szabadidő eltöltésének kedvelt módzata. Ezért is rendkívülien érdekes a társasági élet színtereiként is szemlélhető olvasótársaság és színház nyilvános tereiben a közös olvasmányélmények, eszmék, hasonló gondolkodású emberek találkozása. Olvasók és színháziak drámairodalmának közös pontjai leginkább a korai fordított drámákon mutatható ki. A könyvárusok által nyomtatott katalógusok drámakínálata között (lásd Hochmeister, 1791; 1792) általában olyan drámafordításokat találni, amelyek a hivatásos színjátszást megelőző időszakban keletkeztek, de amelyek később szinte kivétel nélkül a színpadon is bemutatásra kerülnek. A különböző olvasótársaságok drámakínálatát tekintve az 1830-as, 1840-es években alig van olyan kinyomtatott dráma, amely ne érne meg színpadi bemutatót. Az általunk vizsgált olvasótársaságok könyvtárában kevés olyan fordított vagy eredeti magyar dráma van, amely nem kerül bemutatásra. A megjelenés és bemutatás időpontja általában nagyon közeli egymáshoz. Előfordul, hogy a színpadi bemutatás előzi meg a nyomtatást. (Scribe: *A méregkeverő*), de ugyanazon évben színpadra kerülhet és nyomtatott formában is olvasható pl. a *Marót bán*, a *Két Barcsai*, s a *Nőtelen férj*.

A kollégiumi könyvtárak drámafogyasztását tekintve elmondható, hogy főként a korabeli irodalmi közvélemény által irodalmi rangú(nak deklarált) drámákat olvasnak leginkább, amelyek közül többet nem is játszanak színpadon. Jó példa erre az évtizedek során az olvasók körében népszerűségét őrző Kisfaludy Sándor *Hunyadi János* könyvdrámája. De elmondható ez a névtelenül megjelent Bolyai János drámákról is, amelyeket, ha nem is gyakran, de kölcsönöznek a kollégiumok könyvtáraiból. Az ókori görög és római drámatermés latin nyelven való olvasása, mint a drámai műnem ismeretét megalapozó kodifikált alaptudáshoz elengedhetetlen mintapéldák, az iskolai tanrend követelményeivel áll kapcsolatban.

A század első három évtizedében Shakespeare-drámáinak kolozsvári *olvasói és színházi befogadása* a drámák preferenciái tekintetében nem mutat egyforma modellt. Többen olvassák már a *Vihar*, *Vízkereszt*, a *Szentiván-éji álom*, *Julius Caesar*, *Ahogy tetszik, III. Richárd*, *Téli rege* stb. német fordításait, amelyeknek színpadi térnyeréséig még jó néhány évtizedet kell várnia a magyar színházba járó közönség. Bár magától értetődő, hogy egyazon darab mindkét fajta befogadására is van a példa. A *Hamlet*, *Othello*, *Romeo és Julia*, *Macbeth* c. tragédiák már nemcsak a magános olvasó élményei voltak, hanem korai színpadi bemutatásuk révén a színházba járó közönség élményvilágát is gazdagíthatta.

A harmincas évek második felében a református Kollégium könyvtárának volt fontos szerepe Victor Hugo drámáinak terjesztésében. Darabjait franciául olvasták a diákok. Fontos szerepet tulajdoníthatunk a református és unitárius kollégiumok *olvasó egyleteinek* és *önképzőköreinek*, amelyeknek működése a drámairodalom iránti érdeklődést is serkentette. A reformkorban elsődlegesen a tanrendből hiányzó magyar irodalmat pótló szerepe volt ezen egyleteknek, de emellett társalgás, előadás, a „művelt nyelvekből” való fordítás is fontos szerepet kapott.

Következtetéseink kiegészítését, esetleges korrekcióját szélesebb körű vizsgálat tenné lehetővé, amely egyéb olvasástörténeti forrásokat, lappangó kölcsönzési katalógusok, naplók, levelezések, emlékiratok dokumentumainak forrásanyagát is vizsgálat tárgyává tenné.

Readers' drama literature (at the end of 18th and beginning of 19th century. The presentation focuses on circulating drama publications of the era, considering library book catalogues and loan registers from schools, and booksellers' available lists as primary sources. In the wide sense of literature history approach the personal and institutional features of literacy interconnect, thus the references of school, theatre, library, readers' circle, bookseller, book collector and lender run into another throughout the analysis. In our inquiry we pay attention not so much on the circumstances of the reading practice, which can be read about in detail in diaries, correspondence, memoirs, but we endeavour to grasp the drama reading culture of group and community through the drama offer of reading circles and information recorded in boarding school libraries.

II. ISKOLA, ALKOTÁSMÓDOK, SZÖVEGTÍPUSOK

Merényi Annamária

„Lantra ömlenek ki meleg érzéseid...”: Dukai Takács Judit¹

„Halhatatlanná leendő leánya az Éneknek,
ha úgy a? mint kell cultiválódik...”
(Döbrentei Kazinczynak)²

Dukai Takács Juditot az 1810-es évek közepén negédes, közérthető verseivel avatták be a magyar irodalmi életbe. Társai Sapphót emlegették vele kapcsolatban, az időszak jelentősebb alakjai méltatták munkásságát, leveleikben megtisztelő barátságáért esedeztek. Pályája során verssel köszöntötte őt Katona József (*D. T. J.-hoz*), Pálóczi Horváth Ádám, Döbrentei Gábor, Horváth József Elek (*Malvinának*), Dessewffy József (*Takács Dudinak verseire*) és Berzsenyi Dániel (*Dukai Takács Judithoz*). E dolgozatban a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található, Dukai fogadtatásához kapcsolódó manuscriptumokat dolgoztunk fel, mindenekelőtt Dukainak a Horváth József Elekkel, Berzsenyi Dániellel, Kazinczy Ferencsel, Döbrentei Gáborral és azok egymással váltott leveleire koncentráltunk.

1. Horváth József Elek

Horváth József Eleket tekintjük Dukai Takács Judit első pártfogójának.³ Horváth előbb papnövendék volt Szombathelyen, majd jogi tanulmányai után Sárváron ügyvédként dolgozott, utóbb pedig a Kaposvári Kollégium igazgatója lett. Irodalmi munkásságából kiemelkedik az a tragédia, melyet Döbrentei ösztönzésére, az Erdélyi Museumban közzétett drámapályázatra kezdett el írni.⁴ Tanári és írói tevékenysége elismeréseként 1833-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Életrajzából kiemelkedik, hogy 1814-ban menyasszonya, Csányi Zsófia meghalt. Nem sokkal később, 1815-ben, megnősült, azonban Újváry Bettivel kötött házassága még egy esztendő sem tartott, őt is elvesztette.⁵ Dukai Takács Judit műveit egy környékbeli nemes ember jutatta el későbbi tutorához, aki lelkesen fogadta a magyar irodalom új gyöngyszemének próbálkozásait. Kapcsolatuk később gyöngéd, költői barátsággá alakult, melynek legszebb dokumentuma az éveken keresztül folytatott verses levelezésük,

¹ E tanulmány az Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

² *Kazinczy Ferencz levelezése*, Az MTA Irodalomtörténeti Bizottsága megbízásából kiad. VÁCZY János, Bp., Akadémiai, 1902, XII, 115. (A továbbiakban: *KazLev.*)

³ Horváth József Elek pályájára vonatkozóan lásd: HORVÁTH János, 1960, 287–289.

⁴ Horváth János feltételezése szerint elképzelhető, hogy ez a mű megegyezett azzal a *Bánk bán* című három felvonásos művel, ami ugyan másolatban maradt meg, de neki tulajdonítja az irodalomtörténet-írás. – HORVÁTH János, *i. m.* 287.

⁵ Dukai Takács Judit egyébként mindkét halálesetet megörökítette versben (*Tölcsey Csányi Zsófia kisasszony sírhalmánál; Újváry Bettinek, Horváth József Elek hiteseinek halálára*).

melynek teljes anyaga megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában.⁶ Dukai töredékben maradt, egyes szám harmadik személyben írt *Önéletrajzában* a következőket írja róla: „A hír csakhamar közönségessé tette ezen ujságot, s Horváth József Elek mostani kaposvári professzor úr volt a legelső, a ki a mi kis poetriánkat [!] nyájas leveleivel megtisztelte s néki baráti kezet nyújtott s írgyei s gáncsolói ellen, a kik is számosan találkoztak, hogy tudniillik nem asszonyinak való a verselés, védelmezte és bátorította.”⁷ Horváth biztatja a költőnőt a megkezdett pályán, olvasmányokkal látja el, személyes találkozásai alkalmával közösen csi-szolgatják verseit. Horváth Elek Berzsényinek a következőket jegyzi meg: „Barátom! Ha Dudit magyar Sapphóvá tehetjük, büszkén lépek síromba.”⁸ Dukai Takács Judit versei kéziratos másolatban terjedtek, s Horváth közvetítésével jutottak el a magyar irodalom nagyjaihoz. Előbb Kreszenics János szombathelyi tanárral és azzal a Tatay Jánossal ismerteti meg, aki pesti kispapként később részt vett Berzsényi kiadásában, később a niklai remetét és Döbrenteit levélben tudósítja felfedezettjéről.

Horváth József Elek sajtó alá kívánta rendezni Dukai Takács Judit szövegeit, s az ezen edícióhoz készített, *A' magyar szép nem' tudósi és írói*⁹ c. írásának bevezető egységében hosszasan cáfolja, hogy a nők feladata a háztartási kötelezettségekben, a gyermekek nevelésében és a birtok körüli ügyekben merül ki, továbbá utalt azokra, akik fanyalognak a női poézis kapcsán: „...lesznek hihető kik fancsal szemekkel fogják azokat tekinteni, mert történt-e valaha olly dicséretes cselekedet, melly a' köz kedveltetés mellett is egy két gúnyolóra nem akadott volna?”¹⁰ Horváth leírásában áttekinti a XIV-től a XIX. századig terjedően a magyar irodalom fontosabb költőnőit: saját kortársai közül Baumberg Gabriellával, Kelemen Borbálával, Kázinczi Klárával, Takács Therisiával és Dukai Takács Judittal foglalkozik részletesen. Felfedezettjének két oldalt szentel, a leíráshoz pedig egy Biberauer nevű evangélikus lelkész Juditnak szóló, német nyelvű levelét és az *Ujváry Bettinek...* című elégiának az egyházfi által készített német fordítását mellékel. Horváth József Elek a Dukai-biográfia következő elemeit hangsúlyozza: szerető szülők, előkelő származás, családi kapcsolatok, gondos neveltetés és iskoláztatás, édesanyja korai halála. Elősorolja kedvelt szellemi tevékenységeit (írás, olvasás, zongora), hogy aztán a költői tevékenységére térjen rá. Úgy tartja, hogy Dukai pályája ösztönösen indult, édesapja biztatása mellett készítette első darabjait. Horváth József figyelmét a poetizáló lányra egy Domokos nevű nemesember hívta fel, kinek hatására levelet írt Dukainak. Horváth hosszán értekezik bartáságuk természetéről, a köztük lévő kölcsönös bizalomról. Hosszan ecseteli, Judit mit tanult tőle: segítségével sajátította el a poézis fontosabb törvényeit, a szükséges tudományokat, továbbá a görög lábakat. Elősorolja, hogy közvetítésével és barátai útján a költőnő kikkel vette fel a kapcsolatot: „Még inkább gyűjták benne a' tüzet Hazánk lelkes Literátori: Kazinczy, Superintend. Kiss János, Berzsényi Dániel, Döbrentey Gábor, Tatay János és többek, kikkel ismeretséget vetve levelezett: még végre egészen előre haladván, anynyira ment, hogy a' Poétai laurust neki megtagadni lehetetlen.”¹¹

⁶ Dukai Takács Judit és Horváth József Elek levelezése, MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, Ms 48/9.

⁷ Dukai Takács Judit önéletrajza. = VADÁSZ Norbert, 1909, 178.

⁸ Horváth József Elek levele Berzsényi Dánielnek, 1814. augusztus 27., MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Irod. Lev. 4-r. 31. sz.

⁹ HORVÁTH József Elek, *A' magyar szép nem' tudósi és írói*, MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, K 703. (közlése: HORVÁTH József Elek, 2000/2, 159–179.). A továbbiakban a Magyar Tudományos Akadémián található manuscriptumra hivatkozunk.

¹⁰ HORVÁTH József Elek, *i. m.* 118.

¹¹ HORVÁTH József Elek, *i. m.* 127.

Dukai Takács Judit és Horváth József Elek három esztendőn keresztül verses levelezést folytatott. E költői episztolák egyikében a mentor így avatja fel a poetrinát:

„Hallom, kegyes, szép, szűz, hogy Helikon hegyén
Tömjénezni szoktál Apolló ünnepén.
Engem is e szent tűz ereje lelkesít,
Engem is Helikon szent bércze édesít.”

„Kössünk ezzel frigyet, s tapasztalva látod,
Holtodig hogy Horváth Elek hű barátod.”¹²

Judit a következő módon reagál a fentiekre:

„Kérlek is, fogd pártját e gyenge múzsának,
Magánosságában nyögdelő nimfának;
Ugy irigyeimből tudom, hogy nem félek,
S hű barátnéd leszek, valameddig élek!”¹³

Judit ezekben az episztolákban folyamatosan felfedezője pártfogását kéri, útmutatásokért esedezik, továbbá Horváth megerősítésére vár abban a kérdésben is, hogy egy fiatal lány nem követ el erkölcstelenséget azzal, ha költeményeket szerez. A poetrina gyakran magányosságára panaszkodik, bizonytalanságairól, alkotói nehézségeiről tudósít. Horváth ezekre a megtorpanásokra mindig megerősítéssel reagál, bátorítja levelezőpartnerét:

„Folytasd csak Barátném! folytasd mit kezdettél.
Mire mész, ha már is ennyire mehattél?
Én örömmel osztom fel veled fel azokat
A' becülhetetlen szent tudományokat,
Miket hogy megnyerjelek, ezer éjtzakákat
Töltvén, fel áldoztam sok szabad órákat.”¹⁴

Dukai és Horváth szövegei verses formában, műgonddal íródtak, a sorok végén általában kereszt vagy páros ragrímek szerepelnek. Gyakoriak bennük a bonyolult és erőltetett szófüzések, a természeti képek és a hasonlatok, a leírások időnként terjengősek. Külön szólnunk kell a levelekben használatos megszólításokról. Horváth 1811-ben még 'Barátném'-fordulattal kezdi sorait, s 1812. május 14-én íródik az első olyan episztola, melynek felütésében a 'Malvína'-kifejezés szerepel. Minderre azért kell külön felhívni a figyelmet, mert a Dukai-szakirodalom egésze a költői név felvételét az 1814-es esztendőhöz köti, mikor Döbrentei Gábor Pataky Mózes és Wesselényi társaságában meglátogatta és poétává szentelte a fiatal leányt. Úgy véljük, Döbrentei csupán átvette a már Horváth József Elek által is használt Malvína-nevet.

Horváth József Elek egy verset is szerez a poetrinához, mely vélhetően sokat jelentett Dukainak, ugyanis a Döbrentei Gáborhoz íródott, 1815. április 15-én kelt levelébe teljes terjedelmében bemásolta a *Malvinának* c. költeményt:

¹² Dukai Takács Judit és Horváth József Elek levelezése, i. m. 70, 1812. április 17., MTA Ms 48/9.

¹³ Dukai Takács Judit és Horváth József Elek levelezése, i. m. 78, 1812. május 9., MTA Ms 48/9.

¹⁴ Dukai Takács Judit és Horváth József Elek levelezése, i. m. 60, 1811. december 31., MTA Ms 48/9.

*El tűnt az Esztendő 's a' mulo Századoknak
Sirja fedi? tőlünk setét Kárpitjával
A' földön bújdosó kétes szarándoknak
Közelít vég czélja meg ásott sírjából*

*Óh ez 'a gyászos év fosztá meg szívemet
El hunyt Kedvesemnek példás hívségétől
Mire változtatja az ujj év ügyemet
Békes szívvel várom az ég végzésétől*

*Tudom hogy egy lépés közellebb vezetett
Siromnak nyugalmat fedező pontjához
Hol többé nem szenved 'a sorsból Teste sem
Sziv 's 'a Lélek el jút ki szabott czéljához*

*Felejtük 'a multat és meg elégedve
Öleljük 'a mit 'a [...] lét szab reánk
Ne aggjunk jövődő sorsunkról kétkedve
Malvina – 'e Világ nem örökös Hazánk.¹⁵*

2. Berzsenyi Dániel

Berzsenyi, kihez a rokon kapcsolatokon túl meleg barátság is fűzte a fiatal leányt, a költő-nőhöz és másokhoz címzett leveleiben Dudinak hívta őt, s ezt az elnevezést idővel Kazinczy is átvette.¹⁶ Dukai *Önéletrajzában* erről az irodalmi kapcsolatáról így emlékezik meg: „Szembe volt itt a már úgy is rég esmért s véle szoros vérséggel öszvekött magyar Horáczzal, ama koszorús Berzsenyivel, a ki ötet verseivel s egy felséges epistolával ajándékozta meg.”¹⁷ Berzsenyi a női nem hazai helyzetét taglaló, *Dukai Takács Judithoz* c. költői levelét előbb Kazinczynek küldte el, aki 1815. január 10-én Döbrenteiinek a következő szavakkal ajánlja kiadásra: „...melly tele van erővel.”¹⁸ Az Erdélyi Museum szerkesztője a folyóirat 1815-ös évfolyamában közölte is a verset. E költemény meglehetősen kedvelt volt Kazinczy barátai közt, erővel teli, közvetlen szépségű-minősítéssel cirkulált a levelező körben.

Dukai Döbrenteihez szóló leveleiből tudjuk, hogy az unokabáty és -húg több alkalommal személyesen is találkozott egymással. Dukai erdélyi mentorának részletesen beszámol Berzsenyi látogatásairól. 1814. december 23-án kelt leveléből a következők olvashatók ki: a „halhatatlan” Berzsenyi november 14-én tette tiszteletét náluk, s együtt tanulmányozták át Judit verseit. Többek között szóba került a Wesselényihez írt episztola, mely kapcsán a példakép bizonyos részek elhagyását javasolta. Megmutatta neki a Csányi Zsófia halálára készült

¹⁵ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. április 15., 224. levél: MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

¹⁶ Simonffy András még azt is felvetette, hogy szerelmi viszony volt közöttük: SIMONFFY András, *Dániel és Judit*, Kortárs, 1992/7, 79–83.

¹⁷ *Dukai Takács Judit önéletrajza.* = VADÁSZ Norbert, *i. m.* 180.

¹⁸ *KazLev.*, XII, 317.

költeményét is, melyet „igen el találtam.”¹⁹ 1815. május 29-én pedig arról ír, hogy rokona az egyik „leg kedvesebb vendége”, „ki mondhatatlanul sokat nevettem véle” stb.²⁰ Berzsenyi pedig Döbrenteihez szóló levelében egy 1815. elején történt találkozót említ: „Beszélgetésünk tárgyai ti voltatok, valamint itt, úgy Dukában Dudinknál is.”²¹ Terjedelmi okokból e levelek részletes ismertetésére most nem kerül sor.

Berzsenyi Dániel 1814. július 5-én, „Kedves Kisasszony Húgomhoz!”-kezdetű soraival fordult hozzá, s ez az egyetlen, a leányhoz szóló, poétikai tárgykörben írt levele.²² Fontos kiemelnünk, hogy az irománynak egy korábbi fogalmazványa is megtalálható az OSZK Levelestárban. A Dukainak nyújtott poétikai tanácsok tekintetében e vázlat és a később elpostázott változat fontosabb különbségeket nem mutat, a két anyag érvelése lényegében megegyezik. Eltérést csupán a gondolatmenetnek abban az egységében láthatunk, ahol Csokonairól és Kisfaludy Sándorról szól: ugyan mindkét írásban elveti e szerzők követését, ám indoklásában kisebb módosulást fedezhetünk fel. Míg a fogalmazványban Csokonai és Kisfaludy kapcsán is elhangzik az a kritika, hogy virágaik közé szemetet is raktak, s tőlük csak az tanulhat, aki az értékest az értéktelentől el tudja különíteni, addig a véglegesített levélben e bíráló megjegyzés már csak Himfy neve mellett szerepel, megtoldva azzal, hogy a *Kesergő Szerelem* után „munkáiban egészen leszállítá húrjait”, a debreceni poétát pedig az elpostázott változatban az ízlésre vonatkozóan tartja károsnak. A véglegessé formált sorokban Berzsenyi a legitimáció szerves részeként, praktikus poétikai és grammatikai tanácsokat adott a rokonleánynak. A gyakorlati javaslatok élén egy szép esztétikai fejtegetés szerepel: „A poézis nem egyéb, mint lelki muzsika. A szép muzsika gyönyörködött, a rossz pedig boszont: így a vers is. A muzsikának a dombortól fogva Haydn Koncertjéig számtalan nemei vagynak; így a poézisnak is, a konyhadaloktól fogva a Pindarus Hymnusáig. Az a kérdés tehát, hogy domborolni akar-e a poéta, vagy lantolni?”²³ Arra kéri rokonát, hogy költeményeinek magasabb tárgyat válasszon, Csokonait és Kisfaludy Sándort semmi esetre se kövesse, művei gessneri festegetést és matthissoni fantáziát mutassanak, továbbá értékes stúdiumként nevezte meg Péteri Takács József kötetét, amelyből egy szépnembeli versszerző az együgyű tiszta ízlést és a nemes érzéseket sajátíthatja el.²⁴ Hiába óvta nagybátyja Csokonai és Himfy költészetétől, Dukaira mindkét szerző hatott. 1815. szeptember 13-án kelt, Kisfaludy Sándornak szóló levelében a következő megjegyzés szerepel: „...mert én valóban gyengye poezisomnak eredetét a’ Tekintetes Úr becses munkájának hálálhatom, csaknem az volt a’ legelső verses könyv, mellyet olvastam.”²⁵ S ez tény, annak ellenére is, hogy 1815. februárjában visszautasítja Döbrentei azon vádját, hogy a *Visszaemlékezésem* c. költemény Kisfaludy modorában készült volna: „...nem gondolnám hogy Himfyből egy vers is volna de ha csak szavait találok benne meg változtatom.”²⁶ Csokonai kapcsán pedig érdekes ugyancsak az erdélyi irodalomszervezőhöz írt egyik levele, melyben lelkesen számol be arról, hogy Döbrentei levelének érkeztekor „...én Calvérom mellett ültem ’s Földiekkal játszót éne-

¹⁹ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1814. december 23., i. m. 219. számú levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

²⁰ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. május 29., i. m. 225. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

²¹ *Dukai Takács Judit levele Berzsenyi Dánielnek*, 1814. július 5.: BERZSENYI Dániel *művei*, szerk., utószó és jegyz. OROSZ László, Bp., Századvég, 1994, 463.

²² Erre az iratra Főríz Gergely hívta fel a figyelmemet, neki tartozom köszönettel.

²³ *Dukai Takács Judit levele Berzsenyi Dánielnek*, 1814. július 5.: BERZSENYI Dániel *művei*, i. m. 456.

²⁴ *Dukai Takács Judit levele Berzsenyi Dánielnek*, 1814. július 5., BERZSENYI Dániel *művei*, i. m. 456–457.

²⁵ *Dukai Takács Judit levele Kisfaludy Sándornak*, 1815. szeptember 13. A levelet teljes terjedelmében közli: GÁLOS Rezső, *Kisfaludy Sándor és Dukai Takács Judit*, Győri Szemle, 1942/68–70., idézet helye: 69.

²⁶ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. február 18., i. m. 221. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

keltem...²⁷ Berzsényi Horváth Eleknek írt, 1814. júliusában kelt levelében sajnálkozik levelezőtársa tragédiája felett, s mondataiból kiderül, hogy Horváth jegyesének az elhunytáról Dukai Takács Judittól értesült: „Szerelmed tragédiáját érzékenyülve hallottam már Dudinktól is, s érzékenyülve hallom most magadtól is.”²⁸ Berzsényi 1814. végén, Kazinczynak szóló levelében rövid, tömör jellemzést ad poetizáló unokahúgáról: „... jól nevelt s minden kellemekekkel bíró leányka, 18 esztendő, s szép értéke legalább megér hetvenezeret, s méltó, hogy törekvéseiben buzdítsuk, segéljük. Ajánlom kegyeidbe.”²⁹

Fabri Anna úgy véli, hogy a szapphói stórfában íródott *A fársáng utolsó órájában* c. elégiát Berzsényi ihlette.³⁰ A niklai remete a második Helikoni ünnepségen olvasta fel *Hymnus Keszthely istenihez* c. ódáját, s ez ösztönözte Dukainak a *Keszthely vidékének leírása* c. költeményét. Dukai több művében is szó szerinti Berzsényi-citátumok szerepelnek. *A magyar hon dicsősége* c. versben Berzsényi *A felkölt nemességhez* c. ódájából a következő sorok szerepelnek:

„Él még nemzetem Istene
Buzgó könnyeimen szent öröm ömledez!
Állsz még, állsz szeretett hazám,
Nem dőlt még alacsony porba nemes fejed!”³¹

A halál hatalma c. művében pedig Berzsényi a *Mulandóság* c. költeményének a zárlatát idézi:

„A bölcs, ki ma nagy lélekkel
a naphoz emelkedik,
Holnap gyáva gyermekekkel
Egy sírba ereszkedik.”³²

Dukai pályának legszebb pillanatai a Helikoni napokhoz kapcsolódnak. Festetics gróf addigi érdemeire való tekintettel meghívta e jeles ünnepségekre, s ott Berzsényivel, Pálóczival, Pázmándi Horváth Endrével, Péteri Takács Józseffel, Kisfaludyval, továbbá első férjével, Geöndözt Ferencsel is találkozott. Az ünnepség részeként fákat is ültettek, többek között Csokonai, Kisfaludy, Berzsényi, Kis János, Kazinczy és Malvína tisztelerére. Berzsényi így tudósítja Kazinczyt e jeles eseményről: „...Dudi a legvirgoncabb, leglelkesebb társalkodó mindazon asszonyok között, melyeket én valaha esmértem.”³³

3. Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor

²⁷ Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak, 1814. december 23., i. m. 219. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

²⁸ Berzsényi Dániel levele Horváth Eleknek, 1814. július: BERZSENYI Dániel művei, i. m. 455. Fontos megjegyezni, hogy a már említett, Dukaihoz szóló Berzsényi-level (1814. júl. 5.) fennmaradt fogalmazvány-változata (lásd 23. számú lábjegyzethez kapcsolódó főszöveget) ezzel, a Horváth Eleknek szóló sorokkal kezdődik, mely után, egy vonallal történő elválasztást követően szerepel a Takács Juditnak szánt gondolatmenet.

²⁹ BERZSENYI Dániel művei, i. m. 461.

³⁰ FÁBRY Anna, 1996, 28.

³¹ VADÁSZ Norbert, i. m. 157.; Berzsényinél: „Él még nemzetem istene! / Buzgó könnyeimen, szent Öröm, ömledezz! / Állsz még, állsz, szeretett Hazám! / Nem dőlt még alacsony porba nemes fejed!” (BERZSENYI Dániel művei, i. m., 9.)

³² VADÁSZ Norbert, i. m. 140.; Berzsényinél: „A bölcs, ki ma nagy lélekkel / A naphoz emelkedik, / Holnap gyáva gyermekekkel / Egy sírba ereszkedik!” (BERZSENYI Dániel művei, i. m. 43.)

³³ Berzsényi a keszthelyi Helikoni ünnepségről tudósítja így Kazinczyt: *Berzsényi Dániel levele Kazinczy Ferencnek*, 1817. február 27. – BERZSENYI Dániel művei, 485–486.

Kazinczy Ferenc és informális köre rögzített szövegformulákban, szabályozott nyelvi- és beszédképződmények segítségével közvetítette a szentesült szerző és életmű kapcsán leírható toposzokat, s éppen ezért a fiatal és eladdig ismeretlen íróktól szabályozott poétikai és magatartási normákat követeltek meg. Jól látható, hogy a Kazinczy-körbe történő felvétel néhány törvényszerűséget mutatott. Az avató ceremónia első lépéseként a jelölt Széphalomról válaszlevelet kapott, s a kiválasztottakat megillető sorok a barátság kultuszának jegyében íródtak, tulajdonképpen a legitimációs törekvéseket hagyták jóvá. A gyakorlati versírási tanácsok, a helyesírási és nyelvhelyességi hibák lajstroma éppen annyira kellékei voltak a szakralizálás első lépcsőfokának, mint az elolvasásra buzdító, kiemelkedő szerzők és a már kanonizált barátok listája. Az újonnan érkezett író szövegei rövid időn belül kézirat formában vándorolni kezdtek, s egyben kiválasztódtak az addigi életmű kultikus darabjai.

Az 1810-es évek végéig a poétává avatás rítusa két alapvető változatot mutatott: a körbe szöveg és/vagy személyközi úton lehetett belépni. Az első variánst képviselte például az a Berzsenyinek szánt atyai intés, amely a fiatalon elhunyt Dayka életművének megismerését egy intertextuális mozzanattal erősítette meg: „...soraiban Te egy barátodra, rokonodra fogsz akadni.”³⁴ A felosztás második eleme interperszonális (és szövegeközi) viszonyokra utalt, hisz a kanonizálódás sok esetben egy már korábban is érvényessé avatott szerzővel való poétikai és minőségi azonosságok okán történhetett, miként „Buczynak vettem választát. Meglásd, hogy az az ember borostyánt fog aratni a' VIRÁG BENEDEK ösvényén.”³⁵

A kultusz- és kánonképződés a állandósítható szerzői név jelenségével is szorosan összekapcsolódott, s azt a diszkurzusban olyan minősítő folyamatként értelmezzük, amely az életmű-egész helyettesítésére szolgált, de valójában csupán néhány reprezentatív mű ismeretét jelentette. Az alkotói nevek közt a magyar- és világirodalmi példák megnevezésével kölcsönviszony alakult ki, mialatt mindez rendszerint a kisajátítás eszközévé vált. Egyszerűbb esetben a szerzői név egyes szám első személyű birtokjellel szerepelt, az igazán jelentős költőknél és íróknál gyakorta nagybetűs leírással volt olvasható: az én KISem, az én VIRÁGom, vas szorgalmú REVAIm stb. A szentesülés folyamatának azonban jellemzőbb esete volt a szerzői individuumból többes számú birtokló minősítése, ugyanis a grammatikai struktúra is figyelmeztetett arra, hogy a szentesítés aktusát az adott személy a közösség nevében végzte el: Kisünknek virágai a' legszínesebbek; add Döbrenteink kezébe; a mi Farkasunkat köszöntsd; a mi kedves Berzsenyink dicsőségének.³⁶

Kazinczy az írogató leányról az első híreket Döbrenteitől kapja: „A' két Poéta látogatása után egy ifjú Poetriát látogatánk-meg Dukába. Halhatatlanná leendő leánya az Éneknek, ha úgy a' mint kell cultiválódik. Hazai kötelességemnek nézem segíteni 's messzéről is fogom tenni. Innen most Klopstockot, Salist, Louisét, Ossiant akarom neki megküldeni. Munkájából mutatok majd helyeket.”³⁷ Berzsenyi néhány nappal később érkező levelében pedig a következő, már más összefüggésben is citált sorok szerepelnek: „Dukai Takács Dudi unokahúgom, jól nevelt s minden kellemeikkel bíró leánya, 18 esztendő...”³⁸ A Széphalmi Mester a szokásos módon

³⁴ *KazLev*, VIII, 19.

³⁵ *KazLev*, IV, 168.

³⁶ Ezekre az összefüggésekre vonatkozóan lásd: MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében az 1810-es években. = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000. 57–72.

³⁷ *KazLev*, XII, 115.

³⁸ *Berzsenyi Dániel levele Kazinczy Ferencnek*, 1814. december 15. – BERZSENYI Dániel művei, i. m. 461.

reagál: Dukai életkörülményeiről, iskolázottságáról, vallásáról, testi adottságairól, családi helyzetéről és társasági kapcsolatairól érdeklődik.

A legrészletesebb leírás Dukai Takács Juditról Döbrentei 1814. december 27-én írt levelében szerepel: „Midőn a’ mult nyáron, Juliusban Atyám látogatására mentem, eléhozá mostani Anyám (az édes Anyám 1803ban holt-meg), hogy Takács Judithnak, mint keresztleányának megígérte, hogy megérkezésemkor megfognám látogatni. Megvallom nehezen hagytam magamat a’ látogatásra reávenni, mert valami közönséges verselőné gondolék magamnak benne, mert Atyám is csak hiréből ismerte inkább, mint verseiből. Elmenénk Dukába, ismerkedem vele, olvassa verseit kérésemre, érzem szépségeket, látom némelly vonásokban, hogy ő valósgos poétai inspirációval dolgozik, megvallom neki, mennyit vesztettem volna, ha Atyámnak nem engedtem volna... Mondogatom neki, mire kell vigyázni, ‘s hogy a’ tömjént az alkalmatossági versekben olly fojtó füsttel ne gujtsa, sőt azoktól elálljon. Másszor is betére Atyjával, akkorra megjobbitám egyik versét, ‘s egy kis írott útmutatással neki általadtam... Atyjával, véletlenül Keszthelyen találkozánk, ‘s ő már ott megtudta, hogy Dukában meg fogunk szállani. A’ nap vers olvasásban tölt, ‘s az Olasz földről való beszédben. Judith énekelt klavír mellett. Másnap reggel ismét olvasásban... Ujfaluba vala épen akkor kihíva, predikálásra, Tatay, mikor otthon voltam. Sokat beszélénk Judithról, Malvína nevet adék neki. Melilkoma jobb lett volna, mert ő feljövő nap, de Malvína szebben hangzik, ‘s úgy tetszik, fekete szemöldöt teszen, ‘s Judithnak az van. – Igy álmodoznak a’ Poéták... Malvína, hogy kívánságod egészen bételjék, közepszerű termetű, proportiós növésű, telles kerek ábrázatu. Színe igen kevésé sárgás barna, mint G. Gyulai Lottié. Szemei feketék, ‘s azokban tűz vagon. Egy szelíd szomorkodás ártatlan vígsággal elegyítve fekszik orczáján. Magaviseletében igen kedves, ‘s mentt minden tettetéstől. Kértem, nézzen barátjának, ‘s ő egybe Barátomnak nevezze... Vallásában az én Lutherem az ő Patronusa is... Talentumot tanítani mennyei öröm. Most corigálom hozzá írott episztolámat.”³⁹

A költőné pártfogói biztatására, Tatay János közvetítésével, 1814. november 26-án, a kor szokásainak megfelelően, Kazinczynál is bejelentkezett. A bemutatkozó sorokon túl négy költeményét is postázta a magyar irodalom akkori vezérének. Széphalomról hamar felelet érkezett a megkeresésre, s így a fiatal leány számára megnyílt a legjelentősebb poéták közössége felé vezető út. Kazinczy az első, Döbrenteinek megfogalmazott reflexiójában a beavatás szövegközi változatát képviselte, ugyanis egyik méltatásában a korszak kiemelkedő szerzőivel mérte össze a frissen látott darabokat: „Az, mellyet hozzád írt legszebb versezete. Valóban ez a’ Poetriánk, ha minden mívei illyenek, igen szép jelenés a’ Magyar egen. Kis János és Berzsenyi a’ példányai. Némelly soraiban egészen ezeket lelem.”⁴⁰ Kazinczy napokon belül értesíti barátait a magyar literatúra üdvöskéjéről, kéziratait pedig köröztetni kezdi. Példának okán, Dessewffynek a következő információkat postázza: „Most Horváth Elekkel ismertetlek-meg, ide tévén min-

³⁹ *KazLev*, XII, 288–290. A levél a következő résszel folytatódik: „Malvínát, Atyja, német nyelv tanulásáért Sopronyban tartotta. Az a’ szerencséje Malvínának, hogy Atyja minden gyönyörűségét abban leli, hogy ő versel. Nem bánom én, monda, akármit mondjanak arról, hogy leányom versel, azért jó gazd’asszony is lehet. Ha elmegyen házától, más jószága megtekintésére, haza érkeztekor első kérdése, hát édes leányom írtál é ismét valamit... Pestről Ossziánt, Klopstock Odájit, Tiedge Elegiájit, Idáját és Salist küldöttem-meg neki barátságos ajándékba. Kimondhatatlanul gyönyörködöm, hogy talentuma kifejtésében segíthetem. Az Olasz Országi visszatéréskorig nagy életemetelt teve némelly észrevételeimből. Igertem neki nála létemben, hogy verseit neked Széphalmon megmutatom, de annak (most is nehezen esik) elkelte múlni. Innen akartam kiküldeni, de minthogy már kaptad, elhagynom. Vettem itten levelét, mellyben corigálva küldé verseit, ‘s hozzám írt versét. Ez a’ sor: Erre jöttél onnét, hol Narancsok érnek, Göthe Énekét, Kennst du das Land, juttatá eszembe. Miklóshoz, Patakhyoz is íra verset, de leveleiket nem bontom fel, míg bé nem érkeznek. Levelében szeretetre méltó természet van. Atyja is íra hozzám, ‘s ajánlásomra kérdezé, melly könyveket akarok vele meghozattatni. Pölitz Aestheticáját, Boileau Poetikáját, Ayrenhofftól fordítva, Schröck Universalis historiját ajánlám neki. Sajnálom hogy közelebb nincs, hogy tanítanám. Talentumot tanítani mennyei öröm.”

⁴⁰ *KazLev*, XII, 251.

den leveleit, 's egy derék 18 esztendő Poetriánkkal, Takács Judit Kis asszonynyal, kinek atyja Földes Úr Vas Vármegyében és Berzsényinek rokona, gyönyörködve nézi ezen egyetlen gyermeke szebb foglalatosságait.”⁴¹

Kocsis R. Rózsa, aki Takács Juditnak a Mesterhez címzett, négy fennmaradt levelét közölte (It, 1960, 366–371.), rövid értekezésében utalt arra, hogy Kazinczy viszontválaszai sajnos elvesztek, így az azokban szereplő gondolatokra csak következtetni tudunk. Dukai Takács Judit egyrészt leveleiben reagál az irodalomszervező felvetéseire, másrészt pedig több helyen és módon is utal kettőjük diszkurzusára. *Önéletírásában* Kazinczy leveléből a következő passzust idézi: „Ne rettegje a kisasszony azt a vádat, hogy a mely leány veser ír, nem lehet jó feleség, jó anya, jó asszonya a háznak. Így ítél a közönséges ember mindég”⁴² A Döbrenteihez szóló leveleiben ugyancsak több alkalommal utalásokat tesz a Széphalomról érkezett sorokra, gyakran citál is belőlük. Nézzük meg ezeket a leveleket! 1814. december 23-án megírja Döbrenteinek, hogy levélben bejelentkezett Kazinczynál: „Csudáld Barátom vakmerőségemeimet, irtam Kazinczynak 's négy darabomat meg küldöttem néki”, a költőnő meg is adja e szövegek címét: a Döbrenteihez szóló episztola, *Csányi Sófi sirhalma, Haszontalan sóhajtás* (ennek Tatay a *Malvina keserve* címet adta), *Malvina magánya*.⁴³ 1815. február 18-án Dukai arról tudósítja levelezőpartnerét, hogy Kazinczy válasza méltatta megkeresését: „Előszer is ' Tied akadt kezemben, masodsor Tatayé, 'a harmadikat is fel nyitottam de már olly annyira meg szédített 'a nagy öröm hogy 'a mellettem lévő székre le kellett ülnöm 'a levél pedig ki esék kezemből, ez vala Kazinczy levele.”⁴⁴ Annyira meglepődött, hogy alig hitt a szemének, százszor is megnézte, újra csak elolvasta. Kazinczy utalhatott Döbrenteihez a Dukairól szóló részletes leírására, ugyanis az általunk vizsgált levélben a következő kérdés szerepel. „Jól festettél 'e Kazinczynak, 's nem irtál e többet mint 'a mi Malvinának tulajdona...?”⁴⁵ Megtudjuk azt is, hogy a Széphalmi Mester a Döbrenteihez szóló költői levelet leginkább, azt közlésre méltónak tartotta. További két információ is kiolvasható ebből a levélből: Kazinczy a poetrinát Barátnéjának nevezte, továbbá a költőnőnek írt válaszával azért késlekedett, mert az erdélyi irodalomszervező, az általunk már korábban is ismertetett hosszabb beszámolójára várt. Dukai az irodalmi vezér ezen leveléből idéz is egy passzust: „Kazinczy azt írta hogy nincs semmi rettetesebb mint 'a fél valami egész erővel kell 'a tökéletesség felé törekednünk.”⁴⁶

Az identifikáció során gyakorolt névadás aktusát Döbrentei részéről Kazinczy nehezen fogadta el, s míg kezdetben Takács kisasszonyként írt róla, s a 'Malvinátok'⁴⁷ távolító névalakot használta, addig a későbbiekben, Berzsényi elnevezését átvéve, „a' mi Dudink”-ként kezdte emlegetni a poetrinát. Tatay Jánoshoz címzett levélében a Judit-keresztnevet az izraelita hangzás miatt vetette el, a Malvinát pedig – ossziáni jellegét felismerve – affektáltnak tartotta.⁴⁸ A névadást egyébként, miként ez több levélből is kiderül, Döbrentei magának vindikálta.⁴⁹ Kazinczy egyébként nagyon megkedvelte a fiatal leányt. Berzsényinek a Helikoni ünnepségről küldött tudósítására érzelmektől fűtve reagált: „Dudit még jobban megszeretetté velem leveled;

⁴¹ *KazLev*, XII, 475.

⁴² *Dukai Takács Judit önéletrajza*. = VADÁSZ Norbert, *i. m.* 178.

⁴³ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1814. december 23., *i. m.* 219. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁴⁴ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. február 18., *i. m.* 221. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁴⁵ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. február 18., *i. m.* 221. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁴⁶ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. február 18., *i. m.* 223. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁴⁷ *KazLev*, XII, 251.

⁴⁸ *KazLev*, XII, 386.

⁴⁹ A névadásra vonatkozóan értékes információk szerepelnek HEGEDŰS Ferenc, „*Halhatatlanná leendő leánya az énekek...*”, Vasi Szemle, 1967, 462–463. c. tanulmányában.

szeretném azt a ’ szép barnahajú leányt öszve meg öszve csókolni”⁵⁰, Horváth Ádámon keresztül pedig a következőket üzentte neki: „’s ird-meg Takács Judithnak hogy egyg öreg ember ötet nagyon szereti.”⁵¹

4. Döbrentei Gábor

Dukai igazi felfedezője és egyben irodalmi keresztapja az ekkor már Erdélyben élő Döbrentei Gábor volt. Miként Döbrenteinek a Kazinczyhoz, 1814. december 27-én íródott leveléből megállapítható – s ahogy erre már korábban is utaltunk –, távoli rokonságban is álltak egymással, ugyanis Döbrentei mostohája volt Judit keresztanyja.

1814 őszén Döbrentei Gábor, az ifjú Wesselényi Miklós és Pataky Mózes ellátogatottak Dukára, ahol a fiatal leány lelkes készülődés közepette, örömmel üdvözölte vendégeit. A vonzóan szép, társasági körökben otthonosan és magabiztosan mozgó Judit a néhány napos együtt-lét során műveiből olvasott fel, zongorajátékával szórakoztatta az összegyűlteket. A férfiak rajongó szeretetük kifejezéseként költővé szentelték a magyar irodalom ifjú üdvöskéjét. Döbrentei, saját elsőségét felismerve – miként arról már Kazinczy kapcsán is írtunk –, a névadás aktusát maga végezte el, s a poétai körökben idegen Judit-keresztnevet a Malvína és a feljövő napra asszociáló Melilkoma közt hezitálva, a jobban hangzó, már Horváth József Elek által is használt, előbbi alakra cserélte le. A találkozóra Dukai *Önéletrásában* a következő módon emlékszik vissza: „1814-dik esztendőben személyesen meglátogatta báró Wesselényi Miklós ő méltósága, Pataky és Döbrentey Gábor urak társaságában, mindön a mestermívek hazájából, a szép olasz földről való utazásokból visszatértek. Ugyan tek. Döbrentey Gábor táblabíró s prov. comisarius úr hasznos néhány darab könyvekkel megajándékozta s levelezésében is szép útmutatásokat közlött. Ezek voltak Tatayval, a kik néki poétai nevet adtak s csakhamar az egész poétai világban Juditból Malvína lett, mellyel ő mintegy megtiszteltetéssel mái napig is él.”⁵² E jeles nap alkalmából egyébként három költeményt is szerez (*Döbrentey Gábor Barátomhoz Erdélybe, Báró Wesselényi, Pataky Mózes Barátomhoz*), melyek közül az első az Erdélyi Múzeum 1815-ös évfolyamában meg is jelent. Ez volt egyébként a költő első nyomtatásban olvasható verse.⁵³

Döbrentei és Dukai intenzív levelezést folytatott egymással. Judit gyakran elküldte verseit, részletesen beszámolt a pályatársairól kapott levelekről és azok tartalmáról, továbbá mentorát informálta a napi történésekről, a társasági élet fontosabb eseményeiről. Ezekből a levelekből tudhatjuk, hogy Tatayval rendszeresen látogatták egymást, s mindenek előtt poétikai tárgykörű beszélgetéseket folytattak, főleg az akkori magyar irodalom jelesebb alakjait idézgettek, továbbá két alkalommal – miként erről már szót ejtettünk – Berzsenyi is járt náluk. Hosszasan ír az általa kedvelt táncmulatságokról: „Bálok igen szépek voltak csak az volt kár hogy rövid volt, de mindég hallottam hogy jobb a kevés jó mint a ’ sok ros. A ’ mi bálaink egész reggelig tartotak. Horváth Barátunkal [!] sok bálba volt szerencsém tánczolni, a ’ szombathelyiben is igen ki tánczoltam magamat, ’s csak nem meg is betegedtem.”⁵⁴ Dukai a Döbrenteihez szóló levelei-

⁵⁰ *KazLev*, XV, 115.

⁵¹ *KazLev*, XV, 125.

⁵² *Dukai Takács Judit önéletrajza.* = VADÁSZ Norbert, *i. m.* 179. A korabeli levelezésekben semmi nyomát nem látjuk annak, hogy Tatay is János részt vett volna a névadásban.

⁵³ DUKAI TAKÁCS Judit, 1815, III, 40–41.

⁵⁴ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. február 18., *i. m.* 222. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

ben gyakorta elmélkedik arról, hogy a gazdaasszonyi teendői mellett mikor és mennyi időt szánhat a versírásra.

A poetrina küldeményeihez szinte minden alkalommal kéziratokat is mellékel, többek között pl. a Csányi Sófi sirhalma, Döbrentey Gábor Barátomhoz Erdélybe, Báró Wesselényi, Pataky Mózes Barátomhoz, Visszaemlékezesem, Felső- és alsósurányi gróf Sigray Józsefhez, A könyörületességről című műveket. Barátját korrekcióra és a költemények rostálására kéri, vagyis alkotótársi hatáskörrel ruházza fel őt, Döbrentei pedig, élve ezzel a jogával, segítő szándékkal bírálgatja a szövegeket, gyakorlati tanácsokat ad, kijelöli a követendő mintákat és a feldolgozásra érdemes témákat, stílárís, fentebb nemű írásra biztatja a leányt. A költőnek nemesítésére korabeli esztétikai és szépirodalmi műveket (pl. Pölit, Boileau, Salis, Klopstock, Ossian) javasolt elolvasásra, melyeket utóbb el is juttatott kedveltjéhez. Dukai Takács Istvánnak az e tárgykorben írt köszönő levele megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában.⁵⁵ Dukai folyamatosan reagál levelezőpartnere megjegyzéseire: időnként ugyan ellenvetésekkel él, de hálásan köszöni a bátorító szavakat és a kritikai természetű megjegyzéseket, költeményeinek újradolgozásakor igyekszik érvényesíteni azokat. Dukainak a Döbrenteihez írt levelei közül kiemelkedik az 1815. május 29-én postázott írása, ugyanis ebben alkotói válságáról, bizonytalanságáról értekezik: „...észre veszed kedves Barátom hogy ismét roszszul irok, 's talám még roszszabbul mint ennek előtte irtam?”⁵⁶

Kazinczy a leány kapcsán elsődleges informátorának az erdélyi irodalomszervezőt tartja, bizonyítja ezt egy Tataynak szóló levele is: „Utolsó leveledre, melyben nekem a ' Takács kisasszony' levelét és verseit megküldeni méltóztattál, nem mingyárt feleltem, részént mivel Döbrenteiről vártam bővebb tudósítást Duka eránt...”⁵⁷ Döbrentei Gábor pedig 1814. december 27-én kelt, Kazinczyhoz címzett levelében a következőkről számolt be: „Nem tudom mint szálla-meg a ' poetizálás, egykor, a' hír vétele után Segesvárra egyedül menvén Andrásfalváról, a' poetizáló leányhoz egy episztolát kezdettem írni a' kocsiban, mellynek kezdete így van:

*Te is égsz hát lépni a' pályára,
Melly a' nagy Énekes homlokára
Fény koszorút fon, 's hirt ád nevének,
'S minden szépet megnyit lágy szívének.
Lantra ömlenek ki meleg érzéseid
És mejjed tüzénél gyúlnak énekeid.”⁵⁸*

A vers vélhetően töredékben maradt, s a Dukai-Döbrentei-levelezésben annak sem látjuk nyomát, hogy a poetrina egyáltalán tudott volna róla.

5. Zárás (a szövegkiadás kérdése)

⁵⁵ „Leányom részére küldött 9. darab Könyveket köszönettel vettem, és azon hátra levőket számára meg szerezni igyekezem...” – A levél a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában őrzött Dukai Takács Judit-Döbrentei Gábor-levelezésben lelhető fel: *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁵⁶ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. május 29., i. m. 225. levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁵⁷ *KazLev*, XII, 324.

⁵⁸ *KazLev*, XII, 288.

Dukai 1815. február 18-án írt, Döbrenteinek postázott levelében sajnálatát fejezte ki, hogy zsengeit Horváth József Eleknek adta át. Állítása szerint az egyéb művei összeírásra kerültek, s azok Péteri Takács Józsefnél találhatóak meg. Figyelemre méltó a gondolatmenet zárása: „... a' mit ez után fogok írni 's mátol fogva irok azokat igen is Te fogod ki adni azok talán érettebbek is lesznek; 's jobban meg érdemlik hogy Kiadójak légy...”⁵⁹

Horváth József Elek publikálni akarta a nála lévő Dukai-kéziratokat, s ehhez készítette el a már korábban is említett, utóbb kézírásban maradt, *A' magyar szép nem' tudósi és írói c.* értekezését. Utóbb aztán letett erről a szándékáról, s 1832-ben egy nagylelkű gesztussal Döbrentei Gábornak ajánlotta fel a Dukai-szövegek közlésének lehetőségét: „Malvína műveit; – neked adom, mert érdemesebb vagy kiadójának nevezetni... Vedd tehát Malvinánk mivét, hagyj ki... azon darabjait, ha tetszik, mellyek sem mostani tónusunknak, sem az aestheticanak nem kedveltjei. Nem kívánok sem jutalmat, sem dicsőséget, csak azt az egy vigasztalást és örömet, hogy te általad ismertethetem Malvinánkat, 's reám is, ki miveit híven fen tartám 's öszve szedém valami csekély érdem háramlik. A' mit toldalékul adék 's nem végeztetém, kérlek folytatd, 's végezd.”⁶⁰ A Honművész 1836. május 5-én *Dukai Takács Judith* címmel a költőnőről egy nekrológot közölt, s ebben az áll, hogy a szerzői kéziratok, kiadásra előkészítve, Döbrenteinél vannak.⁶¹ Sajnos az erdélyi irodalomszervező nem jelentette meg a poetrina műveit, azok közlése 1909-ig, Vadász Norbert könyvéig várattott magára.

E dolgozatban a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található, Dukai fogadtatásához kapcsolódó manuscriptumokat dolgoztunk fel, mindenekelőtt a korabeli levelezésekre koncentráltunk.

Judit Dukai Takács became a celebrated poet in the beginning of the 19th century via her popular poems. She was compared to Sappho, significant figures of the contemporary literary life appreciated her works, and pleaded for her friendship. Even in her life she was „chanted” by József Katona, Ádám Pálóczi Horváth, Gábor Döbrentei, József Elek Horváth, József Dessewffy and Dániel Berzsenyi. In this paper we consider the manuscripts from the Department of Manuscript and Rare Books of the Hungarian Academy of Sciences, which can be related to her reception. In particular, we focus on letters changed by contemporary authors such as József Elek Horváth, Dániel Berzsenyi, Ferenc Kazinczy, Gábor Döbrentei.

⁵⁹ *Dukai Takács Judit levele Döbrentei Gábornak*, 1815. február 18., i. m. 222. számú levél, MTA M. Irod. Lev. 44-r. 55. sz.

⁶⁰ *Horváth József Elek levele Döbrentei Gábornak*, Kaposvár, 1832. április 22.: MTA Könyvtára Kézirattára és Régi Könyvek Gyűjteménye, M. Ir. Lev. 2-r. 10.

⁶¹ ISM., *Dukai Takács Judit*, Honművész, 1836. május 5. (36.)

Tájélmény egyik deákosunknál

Baróti Szabó Dávidról (1739–1819) alapverseinek mennyiségi számbavételéről, a felvilágosodáshoz való viszonyulásáról és ennek megítéléséről, Máriához szóló költeményeiről, a szakirodalmi tanulmányok ellentmondásosságáról az elmúlt években többször tartottunk előadást,¹ tettünk közzé tanulmányt.² Ezért e témaköröket – jóllehet izgalmas utakat kínálnának Baróti irodalomtörténetünkben betöltött szerepének árnyaltabb bemutatásához – jelen előadásunkban nem érintjük. Most egy tematikailag szűkebb területről, deákos költőnk tájleírásairól szólunk.

Előadásunkban az 1777-es kötetre szűkítjük le a címben megjelölt témánkat, arra az időszakra, amikor Barótinál a költői lét legtöbbször öntudatlanul hozta felszínre a magába szívott ókori műveltséget, a poetikában megtanult szabályokat, és a kiválasztott témát átlényegítő személyiségjegyeket.³ Azaz erős kritikával fogadjuk azokat a szakirodalmi megállapításokat, amelyek tényként fogadták el Baróti ösztönös, őseréjét túlhangsúlyozó pályakezdését.⁴ (Ám ugyanilyen fenntartással kezeljük a *túl konzervatív, felvilágosodás ellenes stb.* minősítéseket is.⁵) Azok az ókori klasszikusok ugyanis – Vergilius, Horatius, Ovidius stb. –, akiknek műveit a jezsuita képzésben résztvevők alaposan megtanulták, nagyon is beépültek, az írás esztétikai mércéjévé váltak a későbbi évek pappá szentelt hallgatóiban, ha azok nagy része nem is lett író. Baróti esetében ezek az ókori auktorok lesznek versírási próbálkozásainak előképei, majd műfordítása idején tudatos példái. A latin nyelvű iskolai gyakorlatokat olyan mesterségbeli alapnak tekinthetjük, amelyet kiegészítettek a gyermekorból hozott, vidéki tanárként tovább gazdagodó és elraktározott székelyföldi és erdélyi élmények. Barótinak a szülőföld erőteljes nyelvéen megrajzolt táj-mozaikjai, vagy részletezőn megfestett képei emiatt tudtak élményszerűen még azokba a verseibe is életet lehelni, amelyeket tematikájuk (névnap- és egyéb köszöntő versek) miatt érdektelennek tartottak már Baróti korában is pályatársai.

Tózsér Árpád: *Egy diófa és környéke – Baróti Szabó Dávid költészetének leíró elemei egy vers és egy régi vita tükrében*⁶ tanulmánya meghatározó, új szempontokat felvető „perújrafelvétel” Baróti költői érdemeiről, jóllehet Tózsértől – ahogy írta – mindez messze állt. A tanulmányíró szándéka az *Egy ledőlt diófához* allegorikus vers elemzésekor, hogy a „*diófa környékét*” vizsgálva – a vers allegorikus utalásait is állandóan szem előtt tartva – elégtételt [adjon, H.I.] a természetleíró Baróti Szabónak, s [bebizonyítsa, H.I.] hogy a „vakáción” s „a nemzet új

¹ A magyar jezsuiták küldetése konferencia: „Amíg ártatlan szerzetem el nem esék...” (Baróti Szabó Dávid), Piliscsaba, 2004 november 8–10. – MTA Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi kutatások: Baróti Szabó Dávid versei – variációkban, 2005. december 7.

² „Amíg ártatlan szerzetem el nem esék...” (Baróti Szabó Dávid) = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 2), 271–284. – Baróti Szabó Dávid versei Szűz Máriához = Távlatok, 2003, 2. szám, 275–283

³ TÓZSÉR Árpád, 1984, 156–158: A tanulmányíró nem a kötetek megjelenési sorrendjében korszakolta Baróti pályaképének alakulását, hanem költészetének, azaz életének változása szerint. Eszerint: az 1777-es kötet megjelenése az eszmélkedés időszak, az 1780–90-es éveké (a vidéki magány utáni kassai éveké, Batsányi, Kazinczy ismeretsége) Baróti pályájának második szakasza, a költői tudatosodás kezdete, amikor fölfedezi, „hogy nincs vers bizonyos költői általánosítás, eszmeiesítés nélkül.”

⁴ Baróti, maga is írt első magyar nyelvű versírási kísérletéről, amivel nem azt állította, hogy latin nyelvű próbálkozásai nem voltak – a jezsuita hosszú időn át tartó képzést ismerve, ezt nem is állíthatta.

⁵ Bővebben a 2. pontban *i. m.*-ben

⁶ TÓZSÉR, *i. m.* 147–214

preromantikus aggodalmain”⁷ kívül volt még egy nagy és meghatározó élménye: az örök mozgásban levő, változó természet.⁸

Bárki, aki Baróti különböző kiadású, akár a legtöbbre tartott és legtöbbet elmarasztalt 1777-es⁹ kötetét elolvasta, ugyanehhez az egyszerű, s mégis oly későn megfogalmazott állításhoz juthatott volna/juthatna el, ha Baróti szokatlan nyelvi megfogalmazásait elfogadva olvassa annak költeményeit. Furcsa módon, a szakirodalomban mégis eléggé hangsúlytalanul, inkább csak egy-egy vers ürügyén terelődött a figyelem azokra a tájleíró részletekre, amelyek már Baróti korai költészetét is erőteljesen gazdagították. Tózsér Árpád Baróti-tanulmányai ebben a témakörben egészen új megközelítéseket, észrevételeket hoztak.

Ismeretes, hogy a pictura poesis szabályait már a 18. századi iskolákban tanították. Szegedy-Maszák Mihály és mások meghatározása szerint: ahol a pictura és a sententia tökéletesen egybeolvad¹⁰ ott beszélhetünk leíró versről. (Írásunkban a tájleíró vers fogalmi meghatározását ebben az értelemben használjuk.)

Baróti korai verseiben, hol hosszabb, hol rövidebb terjedelemben megjelent ugyan a pictura, de soha nem önállóan, és nem a sententiával gazdagítva. Mégis élménytadóan, Baróti költői vénájának egyértelmű jeleként. Ezek a lírai betétek egyre nagyobb önállóságot kaptak költeményeiben, mígnem azok már-már tájleíró versekké, epikus művek esetében tájleíró versrészletekké nemesedtek – közelítve a leíró vers kettős funkciójú kritériumához.

Hasonlataiban,¹¹ metaforáiban gyakran használt természeti képeket, s ezek a pár soros remeklései felfrissítették az alkalmi versek lassan hömpölygő mitológiai történeteit.

Mint, a'mikor Égen
A' piros hajnal hasad,¹² 's vízből fel emelkedik a' Nap;
A' vak homály el enyész; ködök el szakadoznak: azonképp,
...hegyünkről
Oszlik minden bú, bánat, 's tengerbe merül le.¹³

Epikus művei esetében – mint például *A komáromi földindulásról*¹⁴ mitológiával, mesével megtűzdelt cselekménye – hosszabb terjedelmű leíró részeket tudott erőltettség nélkül a háttér hangulat megteremtéséért beiktatni. A nehézkesen alakuló történetet át-meg átszövik a természetleírásnak élethűen megragadott képei, s a vérszegény mitológiai hősök csak ezekben tudnak annyira erőre kapni, hogy véghez vigyék a szerző által kigondolt cselekményt. *A komá-*

⁷ TÓZSÉR, *i. m.* 211. lap lábjegyzetében utal Szerb Antalra, aki Magyar irodalomtörténetében (Bp., 1972, 216) írta: „Háromuk közül [értsd: az ún. klasszikus triász tagjai közül, T.Á.] az egyetlen Baróti Szabó Dávidnak volt egyetlen személyes élménye: szerette a vakációt.”

⁸ TÓZSÉR, *i. m.* 150.

⁹ Új mértékre vett külömb'verseknek három könyvei, melyeket szerzett Esztergom megyebéli pap, erdélyi, BARÓTHI SZABÓ DÁVID, mostan a' Kassai Fő Iskolákban az ékesen szóllásnak királyi professora. Kassa, Landerer Mihály, 1777. [Hivatkozás: 1777]

¹⁰ TÓZSÉR *i. m.*: 162: Szegedy-Maszák Mihály azt állítja egyik tanulmányában, hogy a magyar leíró vers története Bessenyeivel kezdődik. „A természeti jelenségek pusztán lírai, ... hangulati, érzelmi oldala” tehát már jóval Petőfi előtt is érdekelte költőinket. Így például Berzsenyi Dánielt, de én Berzsenyi neve mellé habozás nélkül odaimám a sokak által éppen Berzsenyi elődjének tartott Baróti Szabó nevét is.”

¹¹ *Mint a' jég tsapokat koholó tél gyapja mezőket // Bé von, 's zöld rétnek sehmét fonnyasztja: fekélyel // Úgy vala Námánál' bőr bé hintve...; ... A' posványos határon // Mint feles essőtől; vagy földnek nedves erétől // Elsőbben sárgul a' fű, végtére világtól // Bútsúzik, vesztvén erejét: úgy járnak az Ember // Tagjai...*

¹² Arany János: Toldi: [az édes álom] nem mert szemére szállni még sokáig, // Szinte a pirosló hajnal hasadtáig.

¹³ 1777, 38.

¹⁴ 1777, 97–132.

romi földindulásnak azt a mozzanatát emeltük ki, ahol a *Vulcanust*, a titánt, *Zefirusnak* sikerült haragra gerjesztenie Komárom vára ellen, s az mondvacsinált sérelmekért bosszúállást esküszik felkorbácsolva a természet erőit:

...*Azon szem pillantásba, miképpen*
Az haragos menny kö felhőket, szaggat, el oszt, hány
Két oldalra szakad, szalad a' víz: látszik az alja:
Meg számlálhatnád fövenyét: szárazra jutottak
Benne halak. Le tsap abba szelek dandára: keresztül,
És nyargalja kosúl fenekét: fel fújja pofáját;
Zajt, zúgást, morogást indít: egy másba kap, hartzol:
Itt mélyen bukik: arra fel üt: kezd forni, dagadni
A' Duna, színe vesz el: tajtékoz, okádja fövennyét:
Már ide, már tova dőlöng, partokat ostoroz, és ví.
Fel lövik itt az habok magokat, fetskendezik a' szép
Tsillagok udvarait: másutt le nyomúlnak el addig,
Gyászos Plútónak míg szinte vidékit el érik.¹⁵

A költő többször erőlteti bele mitologizáló keretbe a természeti látvány élethű stb. leírását. *A' víznek nagy áradásáról*¹⁶ sodró erejű költeményben a katasztrófát kitérően megfigyelő költő remekel. Ennyi erőteljes szemléletességgel majd Petőfi Tisza-versében fogunk találkozni. Az antik utalások (Eurus, Théhis, Bakkus stb.) formálisan bukkannak föl, akárcsak a dicsőítő vers-zárlat.

A vers címe minden költőiséget nélkülöző témamegjelölés. Nagyon sokszor a tárgyválasztása is az lesz ebben a kötetben, ami kortársaiból (de huszadik századi méltatóiból is) kiváltotta a feddést. A vers póztalanul indul, köznap beszédfordulattal (*Melly minap...*)

Melly minap ősz gyapját bőven a' földre teríté;
Eszterhát hegyezett jég tsappal, 's szürke szakállal
A' ligetet lombozta, komor Tél tész haragját.¹⁷

Ez a mesterkéletlen költőiség, amely persze az évszak megszemélyesítésével már a művészséggel olvad egybe, Baróti költészetének mindvégig sajátja marad. Akkor is, mikor a kortársi megbotránkozások és jótanácsok hatására tudatosan emeli és dolgozza föl témáját önmagán túlmutató jelentőségűvé. Kisrealisztikus látásmódja – amivel Tözsér Árpád Baróti táj-líráját találóan jellemezte – költészetének erénye. (Véleményünk szerint ez a látásmód azért tudott Baróti későbbi alkotói korszakában minden írói tudatossága és régebbi verseit megjobbítani akaró szándéka ellenére megmaradni, mert egyéniségéből fakadt.¹⁸)

Az árvíz előjeleinek, majd bekövetkeztének leírásával Baróti a magyar nyelvű irodalom korai, szép *pictura* versét alkotta meg. A leírás hatását nyelvének erejével (pl. a vihar *mint hójagokat fel fújja pofáját, // 's rút felhőket emel*), vagy a vihart megidéző hangutánzással, az

¹⁵ 1777, 120

¹⁶ 1777, 8–15

¹⁷ 1777, 8

¹⁸ Verseinek életrajzi vonatkozásaiból, Kazinczy írásaiból következtethetünk erre.

igen árnyalt mozgásokat kifejező igékkel, amelyek gyakran a versritmust hangsúlyossá teszik, az apró és nagyméretű mozgások párhuzamos láttatásával, a költői beszólásokkal [(*Borzad egész testem) mit látok!*] fokozza. A költemény gyors képváltásai igazi drámai feszültséggel pergetik végig történetét.

*A' víz árka szorúl, szűk öble, nem állja dagályját:
Gátjának szakadoz töltése, ki tépetik a' fa
Partja körül töviből: hempelygenek a' kövek, és nyíl
Modja szerént a' nagy folyamatra sietnek az apró,
És tege [tegnap] majd száraz patakok; 's kebelébe szorúlni
Nem győzvé, szabadon tsapnak rétekre, mezőkre.
Így nagyok, és kiseded szomszéd vizek egybe szakadván,
Izszonyatos zajjal mi felénk futamodnak: el hányják
A' partot, mesgyét, és meg nem szűnnek el addig,
Míg Duna partjairól le nem omlanak. ...¹⁹;*

Baróti kitűnően jelenítette meg a természet változásait. A fenségesen ábrázolt földindulás, vagy vízáradat már most, a költői próbálkozás kezdetén túlnövik a klasszicizált, mércéül választott antik hősök látszat fényeit, természetutánzó környezet bemutatásait. Vélhetjük, hogy a felbolydult természeti erők szinte „írják magukat” a költeményekben néhol keresetlen vaskosságban, pórias robusztusságban. Ám Barótinak szeme van az idilli, rokokó képek felrajzolásához is:

*Itt nevető rétek, kékellő völgyek amottan
Mint legelik szemeim, melly nagy öröme verik!
Innnen rósa pirúl; ibolyák mosolyognak amonnan:
Liliom arra havaz, 's Égnek ereszti fejét.
Nem fog ezen ékes kép meg? nem tetszik ez illat?
Illy gyönyörű helyen lakni ne vágyna kiki?
Tsalfa remény! ...²⁰*

S e költői kérdések, s *csalfa remény* felkiáltása után kitér a tér, ahová az elmúlás már megérkezett. A halál nem elvont gondolati elemként lép az elkomoruló költői felsorolásba, hanem józan magyarázatként: *harapja kasza* [t.i. a virágoskertet], majd még egy magyarázat is követi az allegoriát szinte felkínáló motívumsort (virágos kert; csalfa remény; kaszás halál;), de a költő mégsem él vele. Inkább megmagyarázza az allegorizáló képeket:

*Párka virágon is tudn' illik uralkodik, értvén
Jól azt, meddig kell élni, ki halni mikor?*

S itt újfent lehetősége lett volna Barótinak, hogy a halált filozófiai síkba emelve elmélkedjen a lét mulandóságáról, de ő továbbra is megmarad tárgyánál. Azaz folytatja a természet évszakok szerinti változásának leírását. Szemrevételezése mégsem unalmas. Betölti hangokkal a ligetet, az eljövő őszt. Mint jó gazda, felsorolja, mit lát maga körül:

Ül eme' domb derekán erdő: tölgy, bükfa, 's az híves

¹⁹ 1777, 10–11.

²⁰ Nem kímél meg senkit halál, (latin-magyar), 1777, 155–157.

*Árnyékú zádok zöld haja fejtve ki van.
Élellik a' ligetet madarak tsevegési: hibázok;
Vagy pedig itt élet, 's béke lakása vagyon?
Melly kis pertzentés! zördüljön az északi szélvész;
kezdjenek egy más közt tsatázni szelek;
[...]
[S az erdőt] mellyben országlott víg öröm, éri panasz.* ²¹

A vers egészében ott sejlik a lehetőség, hogy allegorikus verssé nemesedjen, Baróti meg is tanulta az ókori nagyoktól az allegoria költészetben betöltött szerepének jelentőségét (*Pl. Daphnis, Pásztori enyelgés.*)²² Most mégsem alkalmazza, verse megmarad a gyönyörködés és tudomásul vétel szintjén. Mindezt azonban manírok nélkül, bensőségesen teszi. S ebbe a széj-jel-tekintő lajstromba csúszik bele a vers zárásának misztikus finomsága, az emberi lét mulandóságáról:

*Győzzön bár klárist ajakad: bár homlokod hó színt;
Artzáid rósát; finom arannyat hajad:
A' vassal vetekedjen erőd: el végre el jó
Rád is, mint el jött fára, virágra halál.* ²³

S bár a *pictura* és *sententia* csak a vers végén jelenik meg együtt, (kimondva a tanulságot egy toposz-szerű hasonlattal: az emberi életre ugyanúgy vár a halál, mint a természetre), mégsem érezzük a gondolatiság hiányát a költeményben, mivel a cím – **Nem kímül meg senkit halál** – a természet örökös körforgásának lefestése stb. nem csak egyedül arra szolgált, hogy kimondja, azt amit mindenki tud ([a halál]...*van minden korra ki szabva, // Míg álljon, 's mikoron sírba hulljon, üdő*), hanem arra is, hogy az örök mozgásban lévő világ rendjét, benne a halál természetes jelenlétét megértően elfogadtassa.

Baróti mulandóságról valló sorait talán éppen ezért a józan hangvételért érezhetjük szívbe-markolóknak. (Berzsenyi bizonyára sokat tanult az ilyen sorokból!)

Madarászatra kísztető levelének vershelyzete ugyanígy kínálja föl a költőnek az allegorikus kép kibontását – ahogy Tözsér Árpád írja – *A rabságba jutott madár képzete szinte vonzza a társadalmi rabság képzetét. Barótit azonban sem az egyik, sem a másik lehetőség nem kísérti meg. Számára itt egyetlen dolog fontos: a természeti helyzet (a madarászat) minél pontosabb, minél természetűbb leírása.*²⁴ S Tözsér Árpád elemzése kimond még egy, Baróti költészetére általánosítható észrevételt: *A tér (mint Baróti minden versében) tágas, a megrajzolt tárgyak még csak véletlenül sem magányosak...*²⁵

Ez az étellel teli mozgás Baróti költészetének minden olyan mozzanatában megjelenik, ahol lehetőséget érez a táj és annak tárgyai által élményeiről szólni. Csak a tájábrázolásban, vagy a hazáról, nyelvről leírt soraiban szűnik meg érzelmeinek rejtőzöttsége, s vetkőzi le azt a fás természetet, amelyről a vele találkozó majd mindig megemlékeznek.

²¹ 1777, 157.

²² TÖZSÉR, i. m. 166: ...*a klasszicista költő a természetet utánozza, nagyon gyakran csak az antik költő által stilizált természetet imitálja. Ezért olyan könnyű a klasszicista versekből az allegorikus párhuzamokat kiolvasni.*

²³ 1777, 157.

²⁴ TÖZSÉR i. m. 165–166.

²⁵ 1777, 166.

(Későbbi példa: Az 1802-es kötetében megjelent (de 1783-as keltezésű) *Álom* versében minden áttétel nélküli a táj és lélekállapot szoros összetartozása. Furcsa módon itt sem él a konkrét helyzettől elvonatkoztatást ígérő lehetőséggel, pedig így kezdi a költeményt:

*A Pati Szálasban, dellyest, egy' Tölgynek alatta
Mély álom' puha karjai közt nyugszom vala. --- Hozzám
Jő, régen heverő hárfámat előmbe le tévén,
Melpomené...²⁶*

Majd különböző tájelírásokat- és életére vonatkozó hangulat-mozaikokat kapcsol össze (ahány versszak, annyit) önvigasztalásként. Azaz, mindvégig ott kísért hasonlataiban, gyönyörű inverzióiban, allegorizáló képeiben stb. az a lehetőség, hogy a konkrétum egyértelműen kimondott tanulsága átemelődjön egy második-, harmadik jelentés-szintbe – mégsem jut el (akar eljutni?) idáig. Az *Álom versből* a negyedik részt emeltük ki, (nem versszakok ezek, hiszen hol hosszabb, hol rövidebb egység szerint tagoltak – Baróti formai újítása?) mivel itt a *forgandó szerencse* (klasszikus - és jelen korra vonatkozatható) toposza is megjelenik:

*A' Madarak szomoríttnak? ugyan nem lát-ē miképp' jő
Hozzánk a Gólyák', vad Lúdak', s Darvak', ezernyi
Más madarak sokasága, midőn Tavasz érkezik; és mint
Bútsúzik, mihelyest a' tsípős Ősznek el-indúl
Kedvetlen postája? ... Sokan el-vesznek egüinktől:
Étel, ital sokat el-takakarítt. --- A' bóldog üdőknek
Egy'enlő folyomtyok ha nints; szükség-ē tsudára
Venni? Világban élsz: kerekét forgattya szerentse:
A' fel' része le-száll, al' része fel ugrik. Örömmel
Jár az öröm; mézet, 's fülánkokot osztogat a' méh.²⁷⁾*

Külön tematikai egységet alkotnak pályájában a Virthez kapcsolódó versek. Eleinte Virt kimondatlanul, többlet jelentés nélkül, a maga tárgyiasságában (*Az őszi mulatságnak vége lévén, Virthől bútsú vétel*) a független életmódot jelentette Baróti verseiben, a későbbi években, amikor a Pyber-ház (azaz tanítványa szülei) otthont kínáltak itt a költőnek, akkortól a virti táj a hazaérkezés szinonimájaként szerepelt. *Én gyönyörűségem, kedves Virth! vajha magammal // Útra vihetnélek...*²⁸ - kiált föl a költő egy-egy búcsúzáskor. A virti táj, vagy életmód mindig derüt villant föl soraiban.

*...Eszembe,
Áh! hányszor benned vígan töltt napjaim akkor
Fognak tünni! halas' Zityán tsólnokra fel ülni,
És nyúlat Parthi szálasban ugratni kopókkal;
Már Bátor-Keszi szőlőben szedegetni gerezdet,
Már Pizskén, 's vőlgyes Lábatlant mustot akózni;*

Az iskolai nyúggal (csupa negatív kép) szemben állnak a virti tájat mozgásokkal, hétköznapi munkával stb. megtöltő pillanatképei (a vágy pozitív képei).

²⁶ BARÓTI SZABÓ Dávid, 1802, 122–124.

²⁷ Uo. 123.

²⁸ 1777, 8.

Összefoglalva tanulságainkat: Baróti első verseskötetének alkalmi témákat feldolgozó sorában, pásztori- s egyéb idylljeiben stb. a magyar versírás útjait, s önmaga erejét próbálgatta. Antik történetei, alkalmi versei stb. ott váltak költészetté, ahol a nyelv teremtő ereje elfelejtette az antik hősök mesterkélt emelkedettségét, s hétköznapi élmény leírására váltott, nem nélkülözve a humort sem, vagy ahol a tájat bemutató költő szemérmes magatartásán átütött a természetben otthonlévő ember szenvedélyes szeretete.

... *Baróti Szabóban a Ledőlt diófa előtt éppen az a képesség volt a legfigyelemreméltóbb, leginkább költészetet ígérő, amellyel a leírt természeti tárgyat „önmagában érdekesnek” tudta látni és láttatni.*²⁹

Dolgozatunk zárásaként feltesszük a kérdést: szerzőnk, noha ritkán jutott el a *Ledőlt diófa* allegorikus megfogalmazásának tökéletességéig, vajon azon versei/versrészelei alapján, amelyek a puszta gyönyörködtetés/elgyönyörködés szándékával születtek meg, s váltak a pictura irodalom legszebb részeivé, nem igényelhetnének-e maguknak jelentősebb helyet a műfaj történetében?

Poetic Scenery in Baróti's Poetry. The poetic representation of scenery can be found already in Dávid Baróti Szabó's first book published in 1777. Later the scenery represented grow far beyond the tools learnt from conventional Latinist literature and are sometimes filled with allegorical subject matter. The paper to be delivered focuses on these hidden (and sometimes „realistic“;) descriptions, on the appearance of poetic thoughts. Baróti's poetic attempts, however, are not without predecessors.

²⁹ Tözsér, *i. m.* 163.

Egy konzervatív a köztársaságiak között. Baróti Szabó Dávid, a kassai Magyar Museum egyik szerkesztője

A kassai Magyar Museum című folyóiratot hárman gondolták ki, a korszak két ifjú reménysege, Batsányi János és Kazinczy Ferenc, valamint a nagy öreg, Baróti Szabó Dávid.¹ Baróti,² amint az a nevéből is kitetszik, Erdélyből származott, Háromszék megyéből. Sok egyéb állomáshelye mellett 1763–64-ben Kolozsvárott tanított. Baróti Kazinczyval ellentétben a lap betiltatásáig kitartott Batsányi mellett, Kazinczy már az első évfolyam után új lap kiadását tervezte. A Magyar Museum eleinte (1788-as I. évfolyam) Pesten Trattnernál, majd (1789-es II. évfolyam) Kassán Ellingernél jelent meg. E két cég a nyomdai munkát csinálta, a lapgazda a Kassai Magyar Társaság volt. A pesti szakaszban a szerkesztői aprómunkát id. Ráday Gedeon végezte, a kassai szakaszban azonban Baróti Szabó Dávid. Batsányi volt a főszerkesztő mindenkor, ugyanakkor példaértékű, ahogy más politikai nézeteket valló emberek egy színvonalas irodalmi folyóirat létrehozásában és működtetésében együtt tudtak dolgozni, tisztelték és szerették egymást.³ Sajnos az is beszédes, hogy egymáshoz politikai nézetekben nagyon is közel álló két fiatal ember, szerkesztőtárs nem tudott sokáig együtt dolgozni. Utólag nehéz eldönteni, ki miatt. Együtt dolgozó csapatot jelez azonban az, hogy a szerzők és a szerkesztők művük címében ragaszkodtak annak megjelöléséhez, hogy a vers vagy az episztola kihez szól. (X. Y. társunkhoz) Ez utalás volt a Kassai Magyar Társaságra, amelynek mindegyikük tagja volt.

Németh László rövid esszéjében a leglényegesebbnek az első magyar irodalmi folyóiratunkkal kapcsolatban a következőket látja: „Ebben az első számban (tudniillik a Magyar Museum-éban –R. R.) már elég élesen kidomborodik a folyóirat történelmi hivatása. A *Magyar Museum* teremti meg a magyar irodalmi öntudatot. A múlt magyar írói most találják meg történelmi szerepüket. Batsányi találóan érezteti a század irodalmi erőfeszítéseit, s ebben az irodalomképünkben élesebben rajzol ki egy-egy arcot, egyelőre Ányosét, később Bessenyeiét és Báróczyét. A *Magyar Museum* fedezte fel az irodalmi tradíciókat, s mindjárt oda is illeszkedik e tradíciók folytatásába.”⁴

Új szerep, új nyelv

A XVIII. század utolsó negyedére kialakul a magyar irodalomban az új írói szerep új eszményekkel, amiket többek között Virág Benedek képvisel, amint az a korszak összefoglaló monográfiája, Bíró Ferenc műve nagy alaposággal körül jár.⁵ Virág, a „szent öreg” már nem a régi magyar virtus szerint, a katonai vitézséggel, hanem a tudományokkal akar a magyaroknak dicsőséget szerezni. Bíró Ferenc szerint Baróti Szabó Dávidnál mindkét szerep, az ősi dicsőség (vitézség) iránti tisztelet és az új, írói-tudósi öntudat egyaránt megvan. Barótinál, a volt jezsui-

KÓKAY György (szerk.), 1979, 211–218.

² Baróti Szabó értékeléséről újabban lásd HUBERT Ildikó, 2005/2006, 131–152.

³ „Egy javakorabeli, pátriárka kedélyű székely tekintélye szövetkezik itt két európai műveltségű fiatalember ambíciójával. Az öreg székely maga se tudja, ő veszi-e szárnyai alá a fiatalokat, vagy azok fogják közre az ő hírnevét.” NÉMETH László, 1969, 184–189.

⁴ NÉMETH, i. m. 186–187.

⁵ BÍRÓ Ferenc, 1994. 373–381.

tánál ez utóbbi már az egzisztencia biztosításában is erősíti, hiszen a rend feloszlatása után magának kell magáról gondoskodnia.⁶

Egyed Emese Fekete Jánosról szóló tanulmányában bizonyítottan látja, hogy a romantika már a XVIII. század végén elkezdődött.⁷ Barta János Baróti költészetében a friss érzéki szemléletet látja a romantikához hajlónak, továbbá a többszólamúságot, a romantika beszédmódjában a nyelv hangulati funkciója túlsúlyban van a közlési funkciójához képest.⁸

A költészettörténetében számos olyan jól ismert trópus van, amely koronként ugyan változó tartalommal és hangulattal, de jelen van a költészet eszköztárában. Vizsgáljunk meg néhány régi-új szimbolikát a Magyar Múzeumban közölt költeményekben, elsőként az álmot.

Baróti Szabó Dávid *Álom* (1785) című versére reflektálhat az alábbi Virág Benedek-költemény:

„Hajh! Sok Vitézek’, s tzímeres-érdemü
Nagy embereknek gyászt-okozó gonosz
Álom! Repülly-el messze tőlünk,
’S vissza se jöjj soha Nemzetünkre!

Most is pirúlunk seb-helyeink miatt,
Mellyekre nézvén, könyvbe borúl szemünk.–
Mi haszna! – Térj, Múzsám, magadba,
’S köss koszorút szeretett Szabónknak!”

(*Magyar Museum* 1792. II/2.)

Mit fejezhet ki itt az álom szimbolika? Úgy vélem, hogy az első francia polgári forradalmat, illetve annak hatására nálunk is bontakozni kezdő új szellemet, a köztársasági mozgalmat, ami a katonaságnak és a nemességnek egyaránt rossz álmot jelentett. Az új szellemtől mind Virág (a volt pálos), mind Baróti a fiatalság erkölceit féltette. A művészet tekintetében pedig Baróti az elposványosodástól fél, a művészetben a ritkát, az emelkedettet kanonizálja, mindezt pedig a klasszicizmus által kedvelt madárszimbolikával érzékelteti:

„Meggzúntek az hajdani hangok:
Másként szóll a’ nyelv; másként hall a’ fül. Az elnyírtt
Erdönkben idegen madarak fészkelnek: hurokba
Hajtódott az előbbi lakos! ’s a régi Szabadság’
El temetésed nyelvét is elhagyta. Patsirtát
Hallasz már egyedül: egyedül ez imádtatik: ennek
Tudgya minő tollával akar ki-ki tetszeni. Már a’
Kedv-keresés, ’s a föld-színtt-mászkáló félelem, a’ vóltt,
Szemre legesleg-szebb, ’s természeti testi fedezményt
El-temeték: a’ Strutz-Kóltság-tollaknak az hirek
Sints-fenn: a’ Keretseny-szárnyak tsúfságra jutottak.–
Nem-de tehát, kegyes ösztöngöm! (Melpomené) hallgatni tanátsosb,
Mint-sem vesztire-tértt hanggal szégyenre vetödni?”

⁶ Uo. 255.

⁷ EGYED Emese, 2002. Korábban találkozhattunk ezzel a gondolattal SZEGEDY–MASZÁK Mihálynál Bessenyei György kapcsán., SZEGEDY–MASZÁK Mihály 1980, 42.

⁸ BARTA János, *Baróti Szabó Dávid és a romantizmus*, Irodalomtörténet, ide évszám kell!

A madárdal és a költészet hangja mindig az azonosítás két tagját képezte, csak most a pacsirta hangja favorizált, a testi erényekben, külső megjelenésben (tollaikkal) mutatósabb és ritkébb madarak, mint a strucc, a kócsag, a kerecsensólyom szóba sem kerülnek, panasolja szerzőnk. Magától értetődően jut eszünkbe, hogy évtizedekkel később milyen egyszerűen, szinte jelszószerűen fogalmaz Petőfi a *Csalogányok és pacsirták* című költeményében: „A csalogány az alkony madara, / Már vége felé jár az éjszaka, / A hajnal közeleg; / Most a világnak nem csalogányok, / Hanem pacsirták kellene.”

Az alább bemutatásra kerülő négy szövegrészlet a XVIII. század utolsó negyede középponti művelődéstörténeti, társadalomtörténeti, költészettörténeti problémáit, folyóirat kiadási gondjait, cenzúra kijátszási gyakorlatát eleveníti meg.

I. Az első szöveg Kreskay Imre volt pálos rendi szerzetes, majd világi pap, nevelő, költő levél formájú bevezetése egy fordításának, nevezetesen Metastasio *Scipio álma* című művének. A szerző közvetlenül a *Magyar Museum* szerkesztőit szólítja meg:

„Melly kedves mosolygással tekintse, melly érzékeny szívvel vegye, betses iparkodástokat, és kellemes munkáitokat édes Hazánk; ditső Nemzetünk’ józanabb Részének köz megelégedettsége bizonyosakká tehet benneteket. Szolgálatotok öregbíti a’ mostani uralkodó Felsőnek Nevét; kinek élete’ napjait fényesíti, mikor az ő Fejedelmi páltzája alatt lévő Tartományok a’ Tudományokban, ’s a’ Hazai Nyelvnek ékesítésében, olly szembe-tünöképpen gyarapodnak. Lelkesíti a’ kedves Hazát, mikor végső vonaglási között-is láttya, hogy még él! –,

A bevezetésben Kreskay a korabeli nyilvános dikció szokásos fogásaival él: az uralkodó előtti főhajtás a kezdő fordulat, hogy lehetővé teszi a tartományok anyanyelvének gyarapodását folyóirat kiadása által (ugyanazt tapasztaljuk néhány évvel később az *Uránia* beköszöntőjében is). A szerző azonban a végső bizonyosságot, hogy a II. József nyelvrendelete által háttérbe szorult anyanyelv újra erőre kaphat, túldíszített verses folytatásával elbizonytalanítja:

„Igy mikor az égő fáklyát
El-óltyák, akkor szikráját
Fényesebben lobbantya;
Igy a’ Hattyú, vég’ óráját
Érvén, bútsúzó nótáját
Hangosabban folytattya.”

Verstechnikai kérdések is mérlegelésre kerülnek, hiszen a *Magyar Museum*-ban számos költemény és verses levél (episztola) jelent meg. Kreskay tartózkodással fogadja az időmértékes verselést, mint az ősi magyar versszerzéstől idegent, olyan mintha egy „Szittyai lakost látna Párisi rántzokban (értsd redőkben, viseletben–R.R.) negédeskedni.”

II. Bessenyei Sándor levele a *Magyar Museum* kiadóihoz elsősorban a szólás szabadságáról értekezik. Érdekes, hogy a testőrírót nem zavarja, hogy a lap szerkesztői feltehetőleg többet tudnak erről a kérdésről nála, minthogy a testőrírók és barátaik magánlevél formájában írott episztolákban fejtették ki gondolataikat. Ezekből az írásokból a *Bessenyei György Társasága* című füzet. Bessenyei Sándor említett levelében Mars katonájának vallja magát, aki a szabadságért harcol, elég különös ars poética a császár és király testörétől. A következő sorokat az írásból már korábban is idézte a szakirodalom (Kókay György): Igaz ugyan, hogy már a Bas-

tille' helyén Szabadság' Templomát építettek; de vallon áll-e már Kassán a' Fanatismus' és rab-gondolatok helyén épített Szabadság' temploma? Ezt nem tudom.”

Akkor, mondja a szerző más dolga már nem lévén, Anakreon nyomán bor- és szerelemdalokat fog énekelni. Józan állapotában pedig a felvilágosodás filozófusaival társalog majd.

III. Baróti Szabó Dávid Virtről Batsányihoz írott 1790-es levele homlokegyenest más életfilozófiát sugall, mint amilyen Batsányié ekkoriban lehetett. Barótinak Virten természet közeli életben van része: halászat, vadászat, szép vidék. A szöveg baráti beszámoló, amely azért nosztalgiaiát kelthetett olvasójában, akkor is és most is.

„Távolról szemlélvén a' szelek' hartzait,
 'S a dörgő egeknek letsapó nyilait.
 Mint partonn-ültömben, a' zajos tengernek
 Egymásra-dőlöngő hajjai nem vernek:
 A' Népek 's Királyok hartzra-keltt peritől
 Nem tartok, nem félek tsergő fegyveritől. –
 Már szálas erdőkben fel- 's alá-járkálók,
 Már kékes völgyeknek öbliben sétálok;
 'S múlatom magamat tegzes Diánával,
 Vagy magyar hangokon-éneklő Múzsával,
 Már öreg hálókat vetvén a' Dunába,
 Az apróbb halakat visszük a' bárkába:
 A' tokot, a' Vizát kötelekre vettyük,
 És, ki-tzövekelvén, vízbe eregettyük...
 Sokszor ablakomról virágos kertembe
 Le-le-tekéntgetek dellyest hevertembe':
 A gyenge virágok ki-fejtik magokat,
 'S mosolyogva küldik nékem illattyokat.”

IV. Baróti Szabó Dávid *Fels. II-ik Leopold Királyunk' halálára* írott verse a folyóirat II. évfolyamának, III. füzetében jelent meg. Az ex-jezsuita költő és szerkesztő Leopoldot tisztelte, mert ő felesküdt a magyar törvényekre, míg II. József nem. Az 1780–1790 közötti időszakkal szemben a magyar nyelv újra erőre kapott, a magyar öltözet megint propagált lett. Gondoljunk csak Gvadányi Jenő *Egy falusi nótárius budai utazása* című elbeszélő költeményére (1790) Az olyan külsőségekben (öltözet, tánc, stb.), és csak abban megnyilvánuló hazafiság, Csokonainál, majd Petőfinél is megtalálható életük és életművük egy szakaszában, de ez utóbbik túljutnak ezen, míg Gvadányinál, ahogy egyébként vizsgált szerzőnkénél, Barótinál is pályájuk végéig megmutatkozik. Mindannyian Szűcs Jenő terminológiájával élve, a magyar kulturnemzet tagjai voltak.⁹

Lezárásképpen Baróti Szabó költészetéről szóljunk és pedig Kazinczyval, aki kora legfőbb kánonképzője volt. Baróti verseskötetét tartja a kezében, amikor a *Pályám emlékezetében* az alábbi sorokat veti papírra:

„Eragadtatások között faldostam azt, nem mintha sok teremtő újat találtam volna Barótitban (tegyük hozzá Kazinczy sem a költésze miatt maradt fenn az utókor emlékezetében), vagy

⁹ SZÜCS Jenő, 1974, 144.

mintha a magyar hexameter egészen újság volt volna előttem, hanem mivel egész kötet verseket láthaték, és hála érte az egeknek, koccanók (rímek – R. R.) nélkül. Megjövendőlém, hogy a példa követőket fog találni, hogy poézisunk új ragyogásban fog csillogni. Irtam Barótinak s disztichonokban; úgy hittem, hazafiúsága érdemli, hogy mindenfelől végye köszöneteinket, s ki vala boldogabb, mint én, midőn megérkezék válasza s az is disztichonokban!”¹⁰

Conservative among Republicans. Baróti Szabó Dávid, editor of the Magyar Museum of Kassa. Baróti Szabó, born in Transylvania, co-edited the *Magyar Museum* printed in Kassa with two prominent poets of the era; Batsányi János and Kazinczy Ferenc. They set the example for successful cooperation between people of different political views, from different generations, in editing a literary journal of outstanding quality.

Baróti Szabó was one of the first in Hungarian literary history to support himself from his literary activities, developing in him the modern writer's consciousness.

The lecture and essay analyses the symbolism in Baróti's poetry. His significance in the history of Hungarian literature springs not, however, from his symbolism, but from his metrics. Like all educated people of his time, he knew antique poetry well. He considered it his task to establish the metrical verse in Hungarian poetry. Kazinczy Ferenc, determining figure of the era's literary canon, greeted with enthusiasm volume upon volume of poetry versed in hexameters, published at the time due to Baróti's influence.

¹⁰ KAZINCZY Ferenc, 1979, 239.

Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében

(Néhány kutatási szempont)*

Szabó T. Attila (1906–1987) emlékére

Az irodalmi jellegű szövegek társadalmi kommunikációs szerepéről egyre több szó esik szakmai körökben. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének új, háromkötetes kézikönyve például részben ennek a témakörnek a vonzásában készül.¹ Már csak emiatt is érdemes volna jobban törekednünk az irodalomtudomány és a folklorisztika szempontjainak összehangolására, illetve eredményeik egyesítésére. Irodalomfelfogásunk ugyanis máig őriz olyan ambivalens vonásokat, amelyek gyökerét a kora újkorban kell keresnünk; például még a XVIII. század sokféle átmenetisége közt is szembevetendő, hogy gyakran a mai értelemben vett irodalom sem nélkülözi a folklorikus terjedést, más nézőpontból: a folklorizálódó szövegek egy része irodalmi jellegű. A XIX. századra kikristályosodó kulturális-ideológiai hálózatok előzményeit szintén a XVIII. században találhatjuk meg, működésük pedig számos tanulságot rejt, például a szövegek személyes és nemzetközi áramlásáról. Mind az irodalomfogalom, mind az intézmények kialakulásáról sok mindent elárulhat tehát a régi (magán)irodalom.

Jómagam a korszak egyik alapvető fél-irodalmi kommunikációs csatornáját, a közköltészetet kutatom, egyben annak fórumait (a kéziratos hagyományozódást, a népszerű nyomtatványokat, az oralitás problémáit). A közköltészet definíciója kettős, miként maga az anyag is többretegű. Elsődlegesen azt az anonim vers- és daltermést soroljuk ide, amely „tömeges” mértékben, szabadon variálódva terjedt kéziratok vagy kisnyomtatványok (ponyva, kalendárium) segítségével, de természetesen a szájhagyományban is, hiszen a művek elsődleges létmódja mégiscsak a társasági vagy egyéni szórakoztatás volt. Tágabban véve viszont közköltészetiesen viselkednek mindazok a szerzőhöz köthető irodalmi alkotások is, amelyek ugyanezeneken a hordozókon terjedtek, ezáltal föl sem merült a szerzői szöveg sérthetlensége. Inkább „nyílt szöveg”-ként vizsgálhatjuk mindazt, ami itt előfordul.² Erdély e vonatkozásban messze túlszárnyalja a más magyar nyelvű vidékeket: a kéziratok itt a magánirodalom és a magyarországi kulturális kapcsolatok legfontosabb fórumai voltak. A XVIII. század többnyire a gazdag XVI–XVII. századi reflexiók, illetve a jelenkori irodalmi hatások állandó együttélésével jellemezhető, néha pedig az eltérő ízléskomponensek békéjével. A közköltészet ugyan nem az irodalmi programok mentén fejlődik, tehát ilyen vizsgálatokra csak részben alkalmas, ám az ízlés, a divat változásainak igen érzékeny indikátora volt, így a recepciótörténeti kutatás mégsem nélkülözheti. Az anyag nagy része sajnos máig ismeretlen a szakmai közönség előtt, a forrásokat pedig csak egy-egy adott korszak vizsgálatához szoktuk kiaknázni (például a XVII. és a XVIII. századi RMKT anyaggyűjtésekor), s a repertoár belső arányairól sokkal kevesebb szó esik.³

* Készült az OTKA F 48440. sz. pályázatának támogatásával.

¹ A Szőrényi László főszerkesztésével készülő kézikönyv előmunkálataiban a régi magyar irodalom társas nyelvészeti megközelítése már körvonalazódott: BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, 2006/2, 238–251.

² A kérdésről részletesen pl. KÜLLŐS Imola, 2004; CSÖRSZ Rumen István, 2006/2, 273–282.

³ Az *Ötödfélszáz énekek* 1953. évi kritikai kiadásának bevezetőjén túl kivételként említhetjük a Jankovich Miklós által összeállított, XIX. század eleji kéziratos *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* repertoárjegyzékét: KOROMPAY Bertalan, 1985, 173–196.

Dolgunkat megnehezíti, hogy a szájhagyományhoz képest a közköltészet hordozóin (kéziratok, ponyvák, kalendáriumok) fennmaradt verstermés csupán a jéghegy csúcsa. Minden följegyzett szöveg a megörökítés aktusával együtt *alkalmi* megoldás. Erről ugyanúgy nem szabad megfeledkeznünk, mint a népdalgyűjtések vizsgálatakor: ha ugyanabban a faluban húsz évvel később, egy következő gyűjtő olyan dalra bukkan, amelyik korát és stílusát tekintve már meglehetett korábban is, bizony fennáll a gyanú, hogy elődei nem mindenkihez jutottak el, vagy ugyanaz az énekes nem látta át egyszerre teljes repertoárját. A kéziratok tulajdonosai („szöveggyűjtők”) mindenekelőtt saját emlékezőtehetségük kiterjesztéseként írták össze a verseket, nem törekedtek teljességre vagy filológiai pontosságra. Idő teltével viszont a források egyre irodalmibbá váltak megformálásukban és tartalmukban. Ezt egyrészt az írásbeliség széles körűvé válásával magyarázhatjuk, másrészt azzal, hogy a mai értelemben vett szépirodalom kialakulásával párhuzamosan az írott közköltészet is jelentősen kibővült, magába szippantva mind az oralitást, mind a szépliteratúra termékeiből.

A közköltészetet régies vonásai miatt hajlamosak vagyunk állandóbbnak látni, mint a valóságban, noha mind a megverselt témák, mind a poétikai konvenciók koronként jócskán megváltozhatnak. Ez alól a műfaji rendszer sem kivétel. Sajnos ennek történeti poétikai megközelítéséhez még nem készült átfogó monográfia, így a közköltészet tematikus kínálatának és stílusának koronkénti változásairól – a kritikai kiadásban megjelent szövegeken kívül – csupán részeredményekre hivatkozhatunk. A kérdés legjelentősebb szakirodalmi, Küllös Imola diszsertációja, címéhez híven azokat a szövegtípusokat elemzi, amelyek közvetlenül hatottak a magyar paraszti folklórra.⁴ Más munkáiban Varga Imréhez és Stoll Bélához hasonlóan sokat tett a XVI–XVII. századi előzmények feltárásáért.⁵ Tanulmányomban az ő, valamint Versényi György, Kocziány László és Szabó T. Attila munkássága és saját tapasztalataim nyomán keresem egy ilyen vizsgálat szempontjait.⁶

I. A hagyományos szövegrendszer

Nemcsak Erdélyben, hanem a közköltészet nemzetközi repertoárjában is alapfeladatnak tűnik a múltból érkező versek fenntartása, konzerválása. Minden folklorikus szövegrendszerben számolnunk kell viszont azzal a kettősséggel, hogy a régít egyrészt „meghosszabbított jelen idejű” beszédhelyzetként őrzi meg, másrészt tudatosan referál a régiségre, az elődök tetteire vagy érzéseire. Erdélyben a XVIII. század során ezt főként a függetlenség XVII. századi motívumai képviselik, illetve a kuruc hagyomány továbbbrezgetése. Nagyon tanulságos volt számomra a *Bocskor-kódex* (1716–1739) részletes vizsgálata.⁷ Kiderült, hogy az összeíró, csikszentléleki Bocskor János egyáltalán nem volt aktív részese a Rákóczi-kornak (bár szegényt az *Erdély története* c. kézikönyvben egyenesen „kuruc vitéz”-ként aposztrofálták), hiszen épp csak gyermek lehetett akkoriban. Kuruc érzelmű, Moldvába kibujdosott édesapja, Bocskor Mihály révén azonban ismerhette a korszak daltermését, s diákéveiben maga is leírt belőlük néhányat, köztük a *Csinom*, *Palkót*, a holdvilági veszedelemről szóló históriát és több bujdosó-

⁴ KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet...*, i. m.

⁵ Pl. KÜLLÖS Imola, 2005, 139–140.; Uő, *A latorköltészet és a betyárfolklor összefüggéseiről*, Ethnographia CXIV(2004), 405–433.

⁶ Küllös Imolával 1994 óta dolgozunk közösen a *Régi Magyar Költők Tára* XVIII. századi sorozatában a közköltészet 5 kötetre tervezett korpuszán. Eddig két kötet jelent meg: *Közköltészet I. Mulattatók* Bp.; *Közköltészet 2, Társasági és mulató költészet*, Bp., Universitas, 2006 (RMKT XVIII, 8). Tanulmányainkkal a továbbiakban is szeretnénk részt vállalni azokból a kutatásokból, melyek az irodalom és a folklór XVIII. századi fogalmának tisztázását tűzték ki célul.

⁷ CSÖRSZ Rumen István (s. a. r), 2003.

éneket. Tévedés volna ugyanakkor ezekre korlátozni a kézirat repertoárját, hiszen a később alkirálybírói és egyéb hivatali tisztségeket betöltő Bocskor János bőven leírogatott más műfajú és korú verseket is. Ha az egy emberöltő során bekerült szövegeket (a későbbi kezek bejegyzéseivel együtt) egységes forrásként elemezzük, látható, hogy a kuruc kori réteg kisebbségbe kerül a Kájoni János *Cantionale Catholicum*ából másolt vallásos népekekkel és a szerelmi lírával szemben.⁸ Abban sem lehetünk biztosak, hogy a történelmi és családi okokból is nagybecsű kuruc dalok egyáltalán elhangozhattak-e ekkoriban – a Habsburg-gubernium elnyomásában ez nem annyira magától értetődő. Lehet, hogy Bocskor János csupán írott formában ismerete e dalokat?

Kocziány László hívta fel a figyelmet arra, hogy a kéziratos forrásokban a XVIII. század végére miként alakulnak át a katonasággal kapcsolatos témák. A versek repertoárja a kuruc hadieseményekről szóló históriáktól és a bujdosódaloktól Mária Terézia korának lelkes toborzóin át a kényszersorozások miatti panaszdalokig terjed⁹ – néha egyidejűleg vannak jelen ezek a műfajok.¹⁰ Hozzátehetjük: a sárospataki melodiáriumban szintén egymástól csupán karnyújtásnyira találjuk a propagandisztikus célú marsokat (II. József törökellenes harcairól, illetve az 1790-es évek franciaországi hadjáratáról) a *Rákóczi-nóta* változataitól és a német katonákat csúfoló daloktól, esetenként pedig akár a *Marseillaise*-től... A különbség valóban szembezőkő: míg a régi katonai virtus tanúiként fennmaradt szövegek a vitézeket *hősként* festik le, addig a jelenkori, reguláris hadseregbe sorozott legényeket *áldozatként*. Különösen érzékenyek voltak erre az évszázadok óta katonáskodó székelyek, mint arról az énekeskönyvek is tanúsodnak.

A közköltészet elméleti megközelítéséhez az identitás témaköre is segítségünkre lehet. Korszakunkban érthető módon sokféle sérelemből táplálkozhattak a gravaminális (sérelemi) műfajok: a magánélet és a közélet keservesei, panaszdalai, illetve a paszkvillusok. Velük szemben a század vége derekán már komoly ellenpólust alkotnak a csoportidentitást erősítő dalok (diák-, katonai-, pásztordicsekvés stb.). Míg az előbbieket főként a köznemesség világvilágát tükrözik, addig a dicsekvés óhatatlanul nyitottabb más csoportok, akár a polgárság és a jobbágy származású katonák vagy diákok felé. A közköltészet nagyon tág kategória, s bizonyos szövegeket a legkülönbözőbb társaságokban ismerhettek. Különösen szembeötlő ez az ún. szekundér kéziratok¹¹ esetében, mint Jankovich Miklósé, Aranka Györgyé vagy Pálóczi Horváth Ádámé, de másutt is.

A *Bocskor-kódex* kapcsán utaltam arra, hogy az események résztvevője és a szöveg alkotója vagy „működtetője” a kuruc korban is jól elkülönült egymástól.¹² Már ekkor értelmiségi feladatnak tekinthetjük az írott populáris vershagyomány fenntartását – csakúgy, mint a hozzá kapcsolódó tárgyi-történeti ismereteket. Másrészt épp ettől alakulhattak át a történeti tárgyú énekek szerepdalokká, s kultuszt teremtve párhuzamosan fejlődhetnek a „hétköznapi” közösségi költészettel. Ezért érezzük természetesnek, hogy Bocskor Jánosnál vagy Bathó Mihálynál (1728 után) a hagyományban II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított *Győzhetetlen szép kővárom*

⁸ Az újrakötések miatt ráadásul a hajdani ívfüzetek (fogások), melyeket Bocskor János 1716 táján írt össze, a kézirat közepére kerültek. Átrendezésre egyébként más forrásokkal kapcsolatban is gyanakodhatunk.

⁹ KOCZIÁNY László (bev., jegyz.) [1957], 17–21.

¹⁰ Az írott emlékezet a közköltészet világában érthető módon sokkal rugalmatlanabb a személyes szövegmemóriánál: gyakoriak az ilyen (néha meglepő) tematikus vagy stílárius összecsúsítások. Ezek mindenek előtt a sokáig használt gyűjtemények omniáriumban jellegét erősítik.

¹¹ CSÖRSZ Rumen István, 1999, 75–89, itt: 79–80.

¹² Az sem volna meglepő, ha a *Szentsei-daloskönyv* (1704) összeírójáról, a dunántúli Szentsei Györgyről kiderülne, hogy szintén csak távolabbi szemlélője volt az eseményeknek. A gyűjtemény faksimile kiadása: VARGA Imre (s.a.r.), 1977.

mellett diák- és katonapanaszokat is találunk. Heterogén versanyagunkat tehát – épp a mellérendelődések miatt – ma már leginkább a szereplíra változataiként célszerű áttekinteni.¹³

Egy korábbi tanulmányomban kísérletet tettem arra, hogy meghatározzam a XVIII–XIX. századi magyar kéziratos versgyűjtemények főbb típusait. Tipologizálásomat egy történeti-földrajzi „spirálmozgás” ihlette, mivel korszakonként más régiók játszanak domináns szerepet a kéziratos hagyomány alakításában. Erdélyt kétségkívül 1700 és 1750 között illeti meg ez a cím. Az itt készült gyűjtemények ekkoriban nyerik el azt az arculatukat, mely a század végéig, sőt esetenként még a reformkorban is jellemző marad. A következő ciklusban, 1750–1775 között főként a felvidéki kéziratokban bukkannak fel új, kisugárzással bíró szövegek, a magyar-szlovák–latin közköltészet emlékein túl Amade László és Faludi Ferenc művei. A század utolsó negyedében Sárospatak kollégiumába vándorol a divatteremtő kezdeményezés: az „érzékeny dallok” és néhány plebejusabb diáknóta ekkortól terjed el országosan. A melodiáriumok markáns vonásai itt az 1830-as évekig hatnak. Végül 1800-tól, a Csokonai-kultusz kezdetétől Debrecen tekinthetjük a kéziratos kultúra kimondatlan központjának: még a dunántúli gyűjteményeket is ezek nyomán írják össze.¹⁴ Mivel a konferenciánkon tárgyalt időszakban Erdély kulcsszerepe már véget ér, tekintsük át, mihez képest változnak meg a kéziratok a XVIII. század utolsó harmadára.

A század eleji erdélyi énekeskönyvek legjellemzőbb vonásának az archaikus műfajok megőrzését tartom. Közülük most csak a hegedős énekek nyomán kialakuló mulattató műfajokat emelném ki, mivel Erdélyben a jelenkori folklórig nyomon követhetők. Az erdélyi közköltészet legfontosabb központjai – akárcsak a magyarországi verstermésnek – a nagy protestáns kollégiumok voltak: Kolozsvár, Nagyenyed, Torda, Székelyudvarhely, illetve a katolikus Csíksomlyó. A mendikáns költészet fennmaradását és átalakulását kétségkívül a diákoknak köszönhetjük, s ez egy olyan kulturális transzfer példája, amelyről Bahtyin írt a familiáris stílus és Rabelais kapcsán:¹⁵ egy jellegzetesen orális beszédmód apránként, legalább másodlagosan írásbelivé vált. Egyes motívumai átszűrődtek komoly műfajokba, például az ünnepi, menyegzői vagy exameni köszöntőversekbe, melyeket írott „puska” nyomán továbbra is élőszóban adtak elő. A mendikáns attitűd sok apró mozzanattól tevődik össze, s az ide sorolható szövegekben egyszerre nem is szokott mindegyik szerepelni. Az integratív műfajcsoport alapvető vonásai: a tréfás dicsekvés vagy vetélkedés (hiszen a diák mindenkinél okosabb és vonzóbb), a groteszk okoskodás vagy hazudozás, az önsajnáltság és az adománykérés. Feltűnő, hogy voltaképp mindegyik felbukkan a műfaj legismertebb utódában, a vőfélyversekben.

A mendikáns rigmusok divatjának nemcsak poétikai, hanem használati okai is voltak. Kocziány László utal rá, hogy a XVIII. század első feléből ránk maradt énekeskönyvek egy része (hozzátehetjük: számos későbbi is) kifejezetten diák használatra készült, az iskolai mendikálás kötelező szövegeinek rögzítése céljából.¹⁶ Ugyanígy „épültek ki” az 1770-es évektől a sárospataki melodiáriumok, ahol csupán a többszólamú zsoltárok és temetési énekek lapjai után következhetek a magáncélú versek, dalok. Érthető tehát az iskolai évek alatt a liturgikus és paraliturgikus szövegek túlsúlya. Kocziány szerint még az ekkoriban leírt históriákat és virágénekeket sem tarthatjuk valódi én-beszédnek vagy az egyén ízlés tükröződésének, mivel elhangzásuk sokkal inkább a közönség igénye volt, s a versmondó-éneklő diákok egyszerűen megélhetési okokból vették be műsorukba. Felnőttkorukban ugyanakkor ezek a műfajok kerül-

¹³ A XVIII. századi RMKT szintén egy ilyen műfaji rendszerben osztja be köteteit. Erről bővebben: CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, 2004/3, 345–355.

¹⁴ A „spirál” részletes ismertetése: CSÖRSZ Rumen István, *Könyvek önmagunknak...*, i. m.

¹⁵ Tágabb kontextusát is elemzi KÜLLÖS Imola, 2006 (Studia Ethnologica Hungarica, VII), 408–425; főként 417–418.

¹⁶ *Őszi harmat után...* i. m. 15–16.

tek túlsúlyba, hiszen az összeíró viszonya fokozatosan egyre személyesebb lehetett velük. A *Bathó Mihály-énekeskönyv* feljegyzésének három szakaszát állapítja meg: 1) hivatalos anyag, egyházi énekek stb. 2) kiegészítésképp „a hallgatóságot és tanulókat egyaránt jobban érdekítő világi énekek”; 3) a felnőtt években az anyag letisztázódása.¹⁷

A XVIII. század második felébe lépve sem ritkulnak meg a mendikáns kéziratok. Ellenkezőleg: az egyre szerteágazóbb kollégiumi költészet magához vonzotta ezt a (gyökereit tekintve egyáltalán nem iskolás hangvételű) poétikai hagyományt, ezáltal – nemcsak Erdélyben, hanem szerte a magyar nyelvterületen – kötelező penzumává vált a diákok számára. Tudálékos vagy tréfás lakodalmi köszöntők,¹⁸ naptári ünnepekre vagy iskolai examenekre szóló versek, különböző versformákban írt temetési beszédek¹⁹ és további alkalmi versek jelzik térhódítását. Arról, hogy mekkora becsben tartották ezeket a szövegeket, ékesen tanúskodnak a kolozsvári Egyetemi Könyvtár egy-két leveles kéziratai, melyek az Erdélyi Nyelvmívelő Társasághoz érkeztek be a XIX. században, s most Ms. 2991 összefoglaló jelzeten találhatóak. A versek minden bizonnyal a székelyudvarhelyi református kollégiumban keletkeztek, s több nemzedéken keresztül használatban voltak.²⁰ A tanár vagy egy idősebb diák letisztázta, majd kiosztotta a rigmusokat, a lapszélre pedig fölírták, éppen ki tanulta meg. Például a *Jézus a Golgota hegyének tetején* kezdetű húsvéti verset (2991/186. sz.) „Tanulja Csizmadia Pál 1807”, „Tanulja Sütő Janos 1808”, illetve „Fazakas Janos 1814” – végül valamennyi név áthúzva. A *Dicséret, dicsőség légyen az Istennek* kezdetű köszöntőt (2991/183. sz.) kétszer is leírták: az egyik lapon „Vas István kiti 1823” és „Osvát Sandor 1824” áthúzott neve olvasható, a másíkról (amely eredetileg egy nyomtatott vámuírlap volt) ugyanezt a rigmust „Tanulja Szanto Dani 1816” és „Gergely Mosi 1820”.²¹ A 218. sorszámú karácsonyi köszöntő tanúsága szerint ez az 1850-es évek végén is szokásban volt. A kézről kézre járó verses lapok mellett egy teljesebb füzetet is találunk magyar és latin nyelvű „Wotum”-okkal; némelyikük máskor külön lapon szerepel (2991/207. sz.).

Az archaikus műfajok hosszú életére a (pontosabb terminus híján) virágénekeknek nevezett XVII. századi szerelmi dalok példáját is hozhatnánk.²² Ezek régies repertoárját szinte kizárólag Erdélyből ismerjük; mindenek előtt a *Vásárhelyi daloskönyvből* és a *Thoroczkaie-énekeskönyvből*. A versek XVIII. századi változatait ugyancsak az erdélyi kéziratok őrizték meg számunkra, a régi stílusjegyeket követve viszont új szövegek is születtek. A régiek közül a *Megjelentem panaszimát, az Ifjúság, mint sólyommadár* (vagy gyakrabban: *Ifjúság sólyommadár*), illetve a *Sokan szólnak énellem (Kurva anyja rossz embernek)* kezdetűek voltak a legnépszerűbbek, még 1800 után is akadnak feljegyzéseik. Az utóbbi később, töredékes formában pohárköszöntő tusként bukkan fel.²³ Az újabb, de még 1750 előtti termésből ismertségét te-

¹⁷ Uo.

¹⁸ Kritikai kiadásuk (természetesen naponta bővíthető repertoárral): *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, i. m.

¹⁹ Ezt a műfajt az utóbbi években – talán épp XVII. századi gyökerei miatt – valamivel több figyelemre méltatja az irodalomtudomány, mint társait. A sárospataki kollégium halotti versterméséből kritikai igényű válogatás is megjelent: NAGY Júlia (s. a. r.). 2004. Egy tanulságos poétikai elemzés: SEBESTYÉN Attila 2004, 40–62.

²⁰ A 2991/224. sz. tétel szerint Belle József református tanító küldte be (véltetően nemcsak azt a lapot); az ő nevét korábban is megtaláljuk a versek széljegyzeteként, tehát már diákkorában megismerte ezt a repertoárt. Más dokumentumokat a Borbély család küldeményeként regisztráltak.

²¹ Az idézett nevekhez tartozó személyeket egyelőre nem sikerült azonosítani, más lapokon szereplőket azonban igen. Pl. ALBERT Dávid (s.a.r.) 2005.

²² SZABÓ T. Attila (s.a.r.), 1970; Második kiadása 2007 (gond., utószó, CD-mell. szerk. CSÖRSZ Rumen István). A kötet előszava (*Mi a virágének?*) külön tanulmányként is megjelent.

²³ A fenti szövegcsaládok kritikai kiadásában a XVIII. századi erdélyi változatok is szerepelnek: *Szerelmi és lakodalmi énekek*, STOLL Béla (s. a. r.), 1961, 116, 221. és 264. sz.

kintve kimagaslik a *Vidám kedvem, hová lettél*, a *Nem tudom, ki szeretne* (Amade-utánérzés!) és a madarat szólólongató versek általános típusa. Szintén tanulságos, ahogy egy XVII. századi alapszöveg (*Bánatja nincs ez világon annak*) kissé átalakul, de továbbra is megmarad a XVIII. században. Egy-két „túlélő” strófát őriz meg a régi szövegből, s új, önálló vénlánypanaszként terjed el, szintén csak Erélyben (*Egy éneket hallék Ó-Tordában*).²⁴

Az intő-oktató énekek közül kizárólag Erdélyből ismerjük a *Pázsintos udvaron lakik az szegénység* kezdetű,²⁵ mellyel az ismeretlen, valószínűleg unitárius költő figyelmeztette a házasulandó legényt arra, hogy minden részletet figyeljen meg a ház körül, ha leánykérőbe megy, mivel az asszonyok otthon tanulják a lustaságot... A verset 1736-ban a katolikus Bocskor János további strófákkal egészítette ki, bár ezt a változatot csak az ő kéziratából ismerjük.²⁶ A LXXXI. genfi zsoltár dallamára írt *Szép egységnek most derült fel napja* kezdetű örömteli házaseseményt szintén csak székelyföldi unitárius források örökítették ránk.²⁷

Az erdélyi közköltészet bősége az egyező műfajú párhuzamos szövegekre is ráirányíthatja figyelmünket. A XVIII. század második felében így élt egymás mellett két, számos változatban megmaradt csúfoló, mely a részeges asszonyok tréfás dicsekvését használja föl korhelységük és feslett életük leleplezésére. Mindkettő egyébként ugyanabból a középkori forrásból táplálkozik: az Archipoëta néven emlegetett ismeretlen költő gyónás-paródiájából, aki kocsmában szeretne meghalni, s hordóba temetkezni. Az asszonycsúfoló magyarországi variánsa ekkoriban ponyván is megjelent *Egyszer egy szép gondolatom ütközött eszembe* kezdettel, rengeteg hosszabb-rövidebb kéziratot följegyzése mellett. Ezek egyike sem származik azonban Erdélyből! Úgy tűnik, hogy itt a témának egy másik feldolgozása volt divatban, melynek motívumlánca csaknem azonos. Kezdősora többnyire: *Mely nagy öröm, vigasság engem általjára*. Az 1750-es évekbeli *Szádeczky-Miscellaniában* a vers mellett a *Balintit* név olvasható. Talán a Bálintit család valamelyik verselgető tagja szerezte, más mintákat követve? Tény, hogy Jankovich Miklós gyűjteményén kívül a két alapszöveg sehol nem szerepel egyszerre, az erdélyi altípust pedig Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményének régiségei között sorolja fel, hiszen az 1810-es évekre már Erdélyben is kiment a divatból. Hogy a másik változat mégis eljutott Erdélybe, arról meglepő módon nem kéziratot lejegyzés, hanem Vikár Béla XX. század eleji udvarhelyszéki népdalgyűjtése tanúskodik, ahol a csekefalvi énekes egy jellegzetes XVIII. századi dallamtípusra énekelt a dalt.²⁸ Hasonlóképp helyettesíti egymást két hazugságvers. A magyarországi forrásokban *Jó napot, vitézek* kezdettel szereplő tréfás dicsekvés motívumait Erdélyben inkább az *Itt érkezik úrfi, minden félreálljon* hordozza. Az előbbi szöveg azonban a győri kalendáriumban is megjelent, s az udvarhelyi Miksa László a XIX. század elején például onnan másolta be kéziratába.²⁹

Külön tanulmányt érdemelne a deviáns csoportok közköltészeti ábrázolása, például a latorköltészet (az *Opre Tódor nótája* címmel fennmaradt tolvaj mulatódalt Küllős Imola 1988-ban már részletesen elemezte,³⁰ a Hóra- és Kloska-gúnyversek, melyek a keservesekkel és a gúnyversekkel is őriznek rokon vonásokat, illetve a közismert *Tobzódóké* c. dal, melyet Aranka György örökített ránk.³¹ A kocsmatöltelékek önjellemzésekként szolgáló vers megerősíti a gya-

²⁴ *Közköltészet 1, Mulattatók*, i. m. 51. sz., jegyzeteiben a XVII. századi előzményekről.

²⁵ Kritikai kiadása: *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, i. m. 71. sz.

²⁶ *Bocskor János énekeskönyve...*, i. m. 75–79.

²⁷ *Közköltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, i. m. 101. sz.

²⁸ DOBSZAY László, SZENDREI Janka (s.a.r.), 1988, 324/b.

²⁹ *Közköltészet 1, Mulattatók*, i. m. 123–124. sz.

³⁰ KÜLLŐS Imola, 1988, 235–275.

³¹ CSÖRSZ Rumén István, (s.a.r.) 2001 240. sz.

nút (miként más műfajok esetében is), hogy a közköltészetben forgó témák és akár konkrét szövegek némelyike élénk kapcsolatot tartott fenn az iskolai színjátékokkal, később pedig a népszínművekkel. A *Tobzódóké* részletei ugyanis épp a közismert *Occisio Gregoriae... c.* többnyelvű iskoladráma (1777 után) Bacchust és a farsangi zabálást dicsőítő énekében bukkannak föl.³²

II. Kapcsolatok a korabeli irodalommal

Az archaizáló jelenségek ellenére egy pillanatig sem kell azt hinnünk, hogy az erdélyi közönség tudatosan elzárkózott volna a másutt keletkezett művektől. Más kérdés, hogy mikor mihez tudtak hozzáférni – néha 20–30 éves késéssel kell számolnunk. A reformkorban ez már valamelyest kiegyenlítődik, és a magyar közköltészet alaprepertoárja a nyelvterület minden vidékén egységesülni látszik. Az 1750 utáni közismertebb gyűjtemények, így a *Szádeczky-Miscellania* (1751), a *Szíveket Újító Bokréta* (1770) és több későbbi forrás jelzi, hogy az ekkor már felvidéki dominanciájú kéziratok verstermés eljutott Erdélybe is. A kész szövegek átvételénél azonban jellemzőbb az imitáció, vagyis a megtanult formulák alkalmazása új keretek közt. A *Szíveket Újító Bokréta* sarokpont értékű, hiszen rokokó repertoárjának zömét nem készen kapta a Felvidékről, hanem az onnan átvett poétikai és rímtechnikával ismeretlen erdélyi költők írták, mint például az alábbi, bravúros rímelésű verset:

Új, friss vize, édes íze hol foly a szép Szomosnak,
Kolozsvárban, kolcsos várban rabja egy szép titkomnak
Vagyok; ez hív,
Mint aranymív,
Tiszta s vélem egyez ez hív.
Angyalomnak,
Galambomnak,
Ez világon drágább jómnak
Tartom édes kincsemet.³³

Míg Faludi Ferenc és Amade László verseit saját dunántúli és felvidéki közegükben (akár autográf tisztázatok nyomán) már a költők életében szorgosan másolgatták, addig Erdélyben ekkortájt még csak ritkán találkozunk velük. Az előbbi költőtől ráadásul inkább a nyomtatott kiadások megjelenése után jegyezték le verseket. Az 1798-ra datált *Vutskits-énekeskönyv*ben például már tíz Faludi-vers található.³⁴ Amade szíve ugyancsak nagyot dobbant volna, ha látja, hogy egyik verssorát (*Élni s nem remélni*) nevének feltüntetésével a székelyudvarhelyi diákok aforizmaként idézik 1835-ben.³⁵ Az újabb stílusú, egyedi „érzékeny dallok” közt viszont hamar megjelennek Ányos Pál versei.

Az említett földrajzi spirálmozgás harmadik helyszíne, Sárospatak sem volt közömbös az erdélyi kéziratok formálódása szempontjából. Patakon már a XVII. században komoly erdélyi diákközösségről tudunk, létszámuk a XVIII. században is jelentős. A kétféle hagyomány talál-

³² FRANCHI, Cinzia, 1997, 155–156.

³³ *Szíveket Újító Bokréta* (1770), LXII. sz., 1. strófa. VERSÉNYI György, 1914, 123–125.

³⁴ STOLL Béla, 2002, 442. sz.

³⁵ *Holmi jegyzetek* (1835), Székelyudvarhely, 5337, 35b. Az *Emlékmondások versekben* c. terjedelmes idézetciklus része.

kozásáról tanúskodik például a *Dávidné Soltári* című kézirat, mely közismertnek számít a szakirodalomban. A tekervényes barokk alcímű versfüzet tulajdonosa a székelyudvarhelyi Daróczi József volt, aki később szülővárosában lett városi tanácsos, majd főbíró. Harsányi István kutatásai feltárták, hogy 1754-ben született, és 1809-ben halt meg. 1770-ig az udvarhelyi kollégium diákja volt, viszont 1789-ig semmit sem tudunk róla: ekkoriban minden bizonnyal megfordult Sárospatakon is.³⁶ Bár az énekeskönyvet már egyértelműen udvarhelyi tartózkodása során, 1790 és 1791 között, négy hónap alatt írta össze (vagy másolta le valahonnan), pataki vonásai kétségtelenek. Egyszerre vizsgálható tehát pataki és erdélyi szempontból, hiszen mindkét repertoárból tartalmaz. A könyvecske – a zoltároskönyv travesztiájaként – eredetileg épp 150 világi dalt őrzött; ennyiben eltér az említett melodiáriumoktól, amelyek egyszerre szolgáltak énekkari kótáskönyvként és társasági dalgyűjteményként. A kötet végén ponyváról betűhíven, illetve kis átalakítással lemásolt vőfélyversek és szerelmi dalok találhatók, bár valószínűleg már a fia kézírásával. Épp olyan helyzetet idéz, mintha egy pataki diák Erdélybe visszatérve kimásolta volna valahonnan útravalóul mindazt, amire később még szükség lehet (jóllehet végül mégis Patakra került a gyűjtemény). Jankovich Miklós minden bizonnyal tisztában volt a kézirat archaikus vonásaival, mivel nagy becsben tartotta, s miután 1810-ben megvásárolta, a XIX. század elején lemásoltatta a *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* c. kézirat antológiába.³⁷ Ő maga 1789–1793 között, tehát épp a *Dávidné Soltári* leírásának idején diákoskodott Pozsonyban, s ekkor írta össze *Magyar világi énekek* c. kéziratát. Pontos benyomása lehetett tehát az 1790-es évek közköltészeti kínálatáról, s nyilvánvalóan érzekelte a dunántúli-felvidéki hagyomány, valamint a pataki és erdélyi hatásokat őrző *Dávidné Soltári* különbségeit.

Hasonló összefésülődést figyelhetünk meg a XVIII. század végére datálható *Világi Nóták* (STOLL 516/A) s más kéziratok esetén is. A *Kozma-énekeskönyv* (1777–1781) szintén Sárospatakról került a nemzeti könyvtárba, repertoárja hasonló jegyeket mutat: pataki örömlányokról írt egyedi, trágár versektől a lakodalmi rigmusok, ételköszöntők Erdélyben szokásos képviselőiig; még hazugságvers is akad benne. Ez a rongyolt, sok helyen ma már alig kibetűzhető gyűjtemény azt a benyomást kelti, mintha egy székely mendikáns az otthonról hozott versmondó és -faragó készséget Magyarországon is kamatoztatni akarná – bár ki tudja, hogy valójában hol hangzottak el ezek a versek... 1830 táján már a debreceni gyűjtemények hatását is megfigyelhetjük, de jóval kisebb mértékben, mint a patakiakét, ahonnan egyebek mellett az *Érzékeny és víg dalok* (1826, 1834) nyomtatott kiadásaiban szereplő versek is lépten-nyomon fölbukkanak.

A nyomtatott és a kéziratoshagyomány viszonyát sokféle tényező meghatározza. Kétségtelen, hogy a nyomtatott szöveg tekintélyesebbnek tűnik, de jól megfigyelhető, hogy a régi „szöveggazdák” gyakran felülbírálták a nyomdászok ízlését, s ezeket a verseket is átdolgozva vagy lerövidítve másolták tovább – néha pedig tudomást sem vettek róluk. A *Dávidné Soltári* kapcsán viszont már utaltunk arra, hogy mekkora becsben tartották Erdélyben a XVIII. század végi ponyvamásolatokat. Itt nincs tudomásunk önálló verses ponyvakiadásról, így a máshol kinyomtatott szövegek visszakényszerültek a kéziratosságba. Néhány kolligátum arra utal, hogy valóban közkezen forgott itt néhány váci vagy pesti ponyvafüzet. Máskor egyes ponyvákat teljes egészében, címlappal együtt másoltak le. A legismertebb korabeli erdélyi közköltési kiadvány viszont nem magyar, hanem román nyelvű. A *Kintyets kimpenyesty* címmel 1768-ban megjelent verssorozat inkább kivétel: kísérleti, de tanulságos vállalkozás. Bár kevés konkrét

³⁶ Daróczi József életrajzát (a hiátus említésével) l. a kézirat részletes ismertetésével együtt: HARSÁNYI István, HODOSSY Béla, 1914, 38–47, 101–107.

³⁷ OSZK Quart. Hung. 173. III. kötet. STOLL 531. sz.

szövegegyezést sikerült azonosítani, annyi már látható, hogy az itt közölt román dalok gyakorlatilag a magyar közköltészet (különösen a ponyván terjedő versek) formuláit és beszédmódját követik, s máskülönben hiányoznak a korabeli kéziratos román hagyományból.³⁸

A Felvidékhez képest egyébként szembetűnő, hogy az erdélyi hagyomány etnikus szempontból elkülönülőbb. Az itteni kéziratokban csupán egy-egy román szöveget találunk, németet pedig még annyit sem, míg ott a szlovák–magyar–latin párhuzamok is sokkal gyakoribbak, s egymás mellett, néha váltakozva találjuk őket ugyanazon gyűjteményben.³⁹

A kéziratos versgyűjtemények érzékeny indikátorai voltak az ízlésváltozásoknak egy-egy költő életművét tekintve is. A közelmúltban egy statisztikai vizsgálat során arra az eredményre jutottam, hogy ez számszerű adatokkal alátámasztható.⁴⁰ Az akkor megvizsgált, 1840 előtti Csokonai-repertoár például még a reformkorban is jelentős eltéréseket mutat a más magyar nyelvű területekhez képest. Az egyik első Csokonai-másolatot Erdélyből az Udvarhely vidéki *Barra János-énekeskönyvből* ismerjük, melyet még a XVIII. század utolsó éveiben kezdtek összeírni. Innentől kezdve (változó szövegépséggel) egyre gyakrabban találkozunk a debreceni poéta verseivel Erdélyben. Leggyakrabban a dalszerű, énekelve is terjedő költemények bukkannak fel, ám az országos összesített lista első 10 helyezettjénél ez sokkal több verset jelent, s megoszlásuk is egyenletesebb. Annyit már a rendelkezésünkre álló adatok sugallnak, hogy Erdélyben a Csokonai-recepció nem követte mechanikusan a debreceni vagy a dunántúli kéziratokét, hanem saját ritmusában és repertoárjával bontakozott ki. Valószínűleg hasonló eredményre jutnánk a Petőfi-versekkel kapcsolatban is, de ez külön vizsgálatot igényelne.

*

Végezetül, de korántsem lezárva az ilyen kutatásokat, még egyszer szeretném hangsúlyozni, hogy a közköltészetnek – korszakoktól és földrajzi egységektől függetlenül – a magánirodalmi tér fenntartása az elsőrangú feladata. Két közköltészeti alapttechnikát különböztethetünk meg, amelyek máig végigkísérik a populáris vershagyományt, beleértve az orális népköltészetet is. Az egyiket *variogenezis*nek nevezhetjük: ide tartozik a meglévő szövegek szabad alakítása, strófa átírása, elhagyása, kontaminálása. Hogy a variogén versszakok milyen történeti alapokig vezethetők vissza, erősen eltérhet koronként és területenként. A spirálhoz visszatérve: Debrecenben például a XIX. század első felében szinte teljesen kikoptak a régebbi, akárcsak 20–30 évvel korábbi vándorstrófa (a XVIII. század előttiéknél már régóta nincs nyoma), s elsősorban azok alkottak variánshálózatot, amelyek nagyjából egy időben kerültek „közkézre”. Erdély e téren sokkal konzervatívabb, s az 1830-as évekig, sőt Kríza János tanúsága szerint még tovább fennmaradt néhány olyan szövegtöredék, amelyek „korszerűbb” társaik oldalán kontaminációs láncban maradtak. A közköltészet másik főprogramja a *topogenezis*, vagyis egyfajta „permutáció”: a szövegek újírása toposzok és formulák segítségével. Azok az egyedi alkotások, amelyek csak ilyen módon függenek össze, a közös tudáskincset (amelyhez az alkotók folklorikus módon jutnak, más hasonló szövegekből „elvonva”) újra és újra tartalommal töltik meg, nem nélkülözve a költői invenciót sem. A konkrét alkalomra készített lakodalmi vagy névnapi köszöntők, a paszkvillusok és a boriváskor rögtönzött rigmusok egyaránt jól példázzák ezt a közvetett atyafiságot. Az Archipoëta-féle tréfas gyónás asszonyi parafrázisainál ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg. Talán nem is annyira hajmeresztő ötlet, hogy néhány műköltői alkotást ilyen *másodlagos közköltészet*ként értelmezhetnénk (a régebbi irodalom ku-

³⁸ CSÖRSZ Rumen István, 2005, 242–244.

³⁹ Uo.

⁴⁰ CSÖRSZ Rumen István, 2007, 278–294.

tatásában a topikus összefüggéseket nem tekintik szentségtörésnek). Ekképpen Faludi Ferenc, Amade László, Csokonai vagy Petőfi egy-két műve hirtelen más, nem-szerzői összefüggésrendszerbe kerülne: olyan hatótérbe, amellyel a kortársak tisztában voltak, sőt a műveket főként ilyen minőségükben fogadták be. A bordal elsősorban bordalként szolgált, a szerelmi panasz, a politikai dal vagy a vénasszonycsúfoló pedig mindenek előtt a műfaj szabályait követte (esetleg tágitotta), akárki írta is.

A kollektív szövegbázis (formulák, vándortémák stb.) tehát mindenkinek rendelkezésére állt; bár, mint láthattuk, az egyéni kidolgozás, alakítás, a magánhasználat keretei mellett sem közömbösek a helyi hagyományhoz kötődő szálak. Erdély közönsége láthatóan minden korokban magáévá tette a másutt termett verseket – némi késéssel –, egyúttal viszont szinte a végsőkig ragaszkodott azokhoz, amelyek a saját régmúltjából származtak. Ha például az alsíki Bándi Péter gyűjteményét (1837) lapozgatjuk, egymás mellett szerepel a XVII. századi *Isten megáldjon és Ideje bujdosásimnak*, a XVIII. század első harmadára datálható *Pázsintos udvaron*, a szintén XVIII. századi *Egy vén ember bánatjában*, a *Ha gyönyörűségesen*, Faludi Ferenc, Révai Miklós és Csokonai versei, valamint a reformkori ismeretlen székely költők munkái. Ha erre a jelenségre az orális (vagy annak vélt) folklór felől is analógiákat keresünk, érdemes összevetni Kríza János *Vadrózsáit* (1863) Erdélyi János háromkötetes gyűjteményével (1846–1848). Mindkettő bőségesen tartalmaz régibb és újabb közköltészetet, ráadásul sokkal többet, mint a mai folklórkiadványok. Ennek oka mégsem azonos. Erdélyinek az 1830–40-es években beküldött kéziratos gyűjteményekből kellett kiválogatnia, amit népköltészetnek tartott. A beküldők viszont az anyag jelentős részét nem paraszti közösségekben gyűjtötték, hanem egyszerűen összeírták a társasági dalrepertoárjukat vagy a lakóhelyükön (nemcsak falvakban!) hallható dalokat. Ez mai szemmel inkább egy országos közköltészeti felmérésre hasonlít, mintsem egy szisztematikus gyűjtésre.⁴¹ Annál nagyobb jelentősége van folklorisztikai szempontból Petrás Ince János küldeményének, aki, úgy tűnik, valóban a moldvai csángó szájhagyományból merített; igaz, ez a repertoár is magán viseli a korábbi székely közköltészet hatását. Kríza János szintén külső adatszolgáltatóktól kapta kötete anyagát, akik talán mégis nagyobb mértékben fordultak az oralitáshoz. Az anyag mindemellett épp arról tanúskodik, mint Petrás Incé János, a későbbiek közül pedig Vikár, Bartók vagy Kodály gyűjtései: ez erdélyi szóbeliségben arányait tekintve sokkal több régi közköltészeti szöveg maradt fenn egészen a XX. századig, mint a nyelvterület más részein. Ez a lassított, erjedésre emlékeztető folyamat pedig modellként szolgálhat arra, hogyan képzeljük el a XVIII. századi, szóban és írásban fenntartott közköltészetet Erdélyben.

Popular Poetry in Transylvania in the Second Half of 18th Century. The role that literary texts play in social communication is an increasingly discussed subject in scholarship. In this regard Hungarian literature has preserved many ambivalent features that go back to the early modern era. For example, only in very rare cases did Hungarian literature in the 18th century spread in non-folkloric ways. The author's research field is early modern popular poetry as an important means of communication, which he investigates from various aspects, including manuscripts, popular prints, as well as problems of orality. Transylvanian manuscripts can be regarded as an important forum for private literary communication. The 18th century is characterized by the coexistence of 16–17th century reflections and contemporary tastes. A statistical analysis of collections of popular poetry reveals that they were indicators of changes in literary tastes. Transylvanian Hungarian texts are markedly different; for example, in the 1830s Transylvanian variants of Csokonai's poems originating from before 1840 significantly differed from those found in other Hungarian regions. The present paper is an outline of such a research, drawing attention to changes in the repertoire of popular poetry as well as to Hungarian-Romanian textual parallels.

⁴¹ A kérdésről részletesen: KERÉNYI Ferenc, 2002, 236–237.

Versjelhagyás, erdélyi utóreneszánsz (Barcsay, Sándorffy, Teleki Domokos)

...Vagy, hogy ha valaki el-tévedt útjába
Vetődne ide, mint egy Utópiába.
Az-az nem tudná az országot, hogy hol jár,
Annyival inkább nem, hogy itt van Kolozsvár...”
(S. J.)

A fenti verssorok az erdélyi Pántzél Dániel által szerkesztett Ujj Bétsi Magyar Múza című időszaki kiadványban jelentek meg, a lap indulása esztendejében és a honismeret szórakoztató fajtájából valók verses elmélkedéssé állnak össze – a kolozsvári nőkről. Az információkban és kedélyben gazdag mű nem a bécsi divatot kívánja hírül adni Erdélyben, hanem fordítva: a császárvárosban megjelenő lap nyilvánosságát használja fel a periféria jellemzőinek népszerűsítésére. Alkalmi vers volna? Az, amennyiben feleletként íródott egy (ál)kérdésre (milyennek látja az utas a kolozsvári „szép nemet”). „Mint Szémiramisnak itt van függő kerte, /Mely alá a Szamos folyásit tekerte.” – olvassuk a legszebb kolozsvári hölgyről, aki kertjével jellemez a verselő. Az orvostanhallgató, aki a verset jegyzi Sándorffy József lehet. A kolozsvári barna bőrű Szemirámisszal pedig Barcsay is foglalkozott Orczynak küldözgetett leveleiben. A barna bőrű titokzatos hölgyről ő is mint circassiai (cserkesz)jellegű szépségről beszél.

*

A fel-fellángoló transzszilvanizmus-viták is jelzik: az erdélyiség lehet életszakasz, feladat, irodalmi téma, lakóhely, sors(csapás). A legritkább esetben jelent pusztá származást. Gróf Fekete János Csabrendek, Újpest, Fót irányából fordult az erdélyi Aranka György vállalkozása felé érdeklődéssel, majd a barátságába is fogadta Arankát, Illei Jánosnak volt erdélyi (udvarhelyi, kolozsvári) korszaka, Csokonai levelet és verset ajánlott a társaságnak. A vers-események tekintetében Bécs magyar újságírói erdélyi és magyarországi szerzők között nem tettek különbséget, a Magyar Múza Pétzeli , Gyöngyössi János, Csokonai szöveget egyaránt közöl. Ugyanakkor a kutatások nyomán is látható, hogy csak súlypontok, színezetek, szövegek, életrajzok ragadhatók meg mint *erdélyiségek*: nem beszélhetünk a magyar nyelvterület más részeitől eltérő művészet-, ezen belül szépirodalom-, költészetszemléletről. Az irodalmi kommunikáció a testőrök, kihallgatásra jelentkező főnemeselek, levelek, könyvek sőt házasságok, emberi kapcsolatok révén elevenen tartja, folytonosan alakítja azt a tudást, amelynek megértésére szövegek több-kevesebb esetlegességgel való kiválasztásával, összeolvasásával törekszünk.

A kéziratos énekeskönyvek, a nyomtatott költészet (imák, egyházi énekek, verses történetek) *poeta classis* következményei , a verses nyilvánossági alkalmak bonyolult együttesében, amely a többnyelvűség történeti-kulturális korszakaként is látható, érdemes felfigyelnünk a humanista nyomhagyás, jelhagyás szokására is. Nem a szerzővé válásnak az újkorral együtt járó kérdésére gondolunk, amelynek során a „régiek” és a „modernekek” vagy az „felfuvalkodottak” és az „alázatosok” alkotói önszemlélete rendeli-rendezi különböző, sőt ellentétes irodalmi csoportokba a szépirodalom gyakorlásától nem ödzködő kelet-közép-európai írástudókat, jelesül a magyar kultúra egyes íróit 1700 és 1820 között. Nem a szerzőségről, hanem a műről, korabeli szóval élve a munkáról gondolkodunk, amelyben alkotási folyamat és szöveges eredmény, a *studiolo* meghittsége és a megismertetés vágya-lehetősége egyaránt benne foglaltatik.

Kazinczy „ragassz fényt nevedre”-típusú feladat-osztása a tervezés, sőt több irodalmi program ismérveit jelzi, és erre utalnak a magyar kiadói elképzelések is (minden név más programot jelez: Bod Péter, Révai Miklós, Tertina Mihály, Teleki Sámuel, Aranka György, Kazinczy, Barcsay László...); ezekben Erdély és főleg az erdélyi magyar kultúra ritkán jelent külön entitást (bár ilyen is van: Arankánál,¹ Barcsay Lászlónál²). Ennél a Kazinczy-féle akadémikus jellegű munkaszervezésnél láthatatlanabb tendenciák jelenlétére gondolunk: az olvasás, a véleményformálás, a az imitáció-formák képlékeny, csak kisebb csoportokban és több forrásra kiterjedően vizsgálható változataira.

1. Csúfondáros versmodor

A széphistóriák és ponyvatörténetek katasztrófát hozó szerelmet és mulatságot elegyítő világa bontakozik ki a XVIII. századi erdélyi női könyvtárak, női irodalom, illetve a (nemcsak asszonyok tollán születő) magánlevelek tanulmányozása során.³ és „az én Semiramisom hufzadikb(an) haza felé indul – hallom az Urát Kolosv(ári) fő tíftnek tették” –írja Barcsay Ábrahám 1778 októberében, „nagy Kérdés, hogy vallyon Semiramis leveleé vagy a Tiéd okozott több gyönyörűséget unalomba merült fzivemnek?”, és szerelem és barátság érzelmeit elemzi magában. A barátnak a szerelmről ír (azt árulja el): „ az Eleusinaÿ Céres titkaiban bé avatott nagyobb Böltsék, mint Te vagy, ritkán szoktak tartalék nélkül szollani: azért tsak ugy mereK én Közeltetni hozzád mint Confuz leg Közlebb való attyafjiahoz – rettegve ’s méjj tíftzelettel – vagy azzal, az e Kettő Között való érzéKenyiséggel, mellyneK Pláto és Pope hafztalan akartak nevezetet adni, mert azt tsak érezni szabad, de Ki befzéli lehetetlen – bezzeg ha ezt tudná az én Kedves Semiramisom pörul járnánk mind Ketten, mert ő tsak egyedül akar fzerettetni” ... Várom már⁴ ’s bár Könnyebben várhatnám azt a napot, mellyb(en) Tündér Ilona orfzágából – Semiramis öléből ki ragadván magamat ditsöfleg mezejére sietheflek ! – Hozzád való Barátságom nem Kitsiny erőt ad erre nékem”⁵ Az emlegetett hölgy nyomát nemcsak az Orczyhoz szóló levelekben e levelekhez vagy más címzetekéhez mellékelte versekben látjuk, hanem Csáky Kata Bánffy Miklósné leányához szóló üzenetekben is, hiszen az irodalmi alak emberi mása is megkonstruálható.⁶

A humanista barátság-kultusz, a reneszánsz érdeklődése a nő, a szerelem, az egzotikum iránt ott érezhető az utalásos-elhallgatásos versbeszédben. És az újságlevél (farsangi) tudósításában is. Az Árgyéus-ra való hivatkozás (Tündérország), az átváltozások színterének tekintett provincia a XVI. századi magyarországon oly kedvelt Metamorphoses-adaptációk felélesztője. Báróczy Sándor a legdicserőbb szavakat kereste erdélyi testtörtársa, Barcsay bemutatására, amikor Próteuszhoz hasonlította.⁷

A felvilágosodás terminus széttartó jelentésvonatkozásai sorában az információ birtoklása vagy a (poétikai) iskolázottság közötti összefüggés kérdése is felvetődik. Sokat jelent a kutatás számára az iskolás tanrendek és kézikönyvek számbavétele, a XVII. századi poétikák értelmezése, a nem nagy számú, de annál jelentősebb magyar nyelvű értekezés a költészet mibenlété-

¹ Vö. a társaság neveit: Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság.

² Erdélyi Játékos Gyűjtemény (1795)

³ A kérdéssel Nagy Zsófia Borbála foglalkozott doktori disszertációjában, illetőleg: NAGY Zsófia Borbála: 2005. 55–

76

⁴ már – beszúrás

⁵ A levelek a Nagybányai levéltárban találhatók Közölve: EGYED Emese, 2001.

⁶ Papp Klára (összeáll.) 2006

⁷ fordítása eajánlásában.

ről. Verseghy, Csokonai, Révai Miklós, Schedius Lajos tanári pályája és szöveges hagyatéka arra mutat, hogy az oktatás intézményei a módszerességet a magyar nyelvű (praktikus) célú szövegek létrehozásában is támogatták, és hogy az antik nyelvek tanítása alkalmat teremtett a poétikai-retorikai műveltség iskolán túli gyakorlására. Költészet és drámaíró gyakorlat között ilyen vonatkozásban nincs különbség. A kéziratosepességeknek nevezett szövegtípus az egyes ember személyes kapcsolatát tanúsítja a szöveges kultúrához és e versesfüzetekben azért drámarészlet, olvasmány-kivonat, fordításgyakorlat is bőven akad. Az általánosítás a különféle műveltségszerkezetű szerzők esetében kelepccét rejt: a kéziratosság sokfélesége a rendszeres, folyamatos költészettel való foglalkozást éppen nem tanúsítja: a nagyobb lélegzetű alkotások ritkán kapnak ilyenben helyet, azokra mint kézzel írott könyvekre a család rendszerint jobban is vigyázott (korszakunkból ilyenre is van példa: nyomtatott művek kéziratosságot nem tette értéktelenné a nyomtatás: Teleki Domokos verses önéletrajzában tisztázta vagy Tsizi István verses esküvői kompozíciója kéziratát őrzik a könyvtárak).

Az írói alkotás imitációs teóriáit a reneszánsz gondolkodói vetették fel élesen, ennek folytatását látjuk a XVIII: században: nem egyetlen a könyv, nem egyetlen a mester, és bizonyos elméletek a többiekénél jobban hatnak.

Gróf Fekete János az Erdélyi Magyar Nyelvművelő társaságnak küldi verseit (nemcsak Voltaire *La pucelle d'Orléans*-jának fordítását). Mint a bevezetőből kiderül, feladatot ad az erdélyieknek, csoportként szólítja meg az Erdélyben élő, tudományos társaságba szerveződött írókat (akárcsak lappangó levelében Csokonai); többet akar, mint magyar nyelvű szerzeményeket (bár a francia után a magyar nyelvet maga is programként használta egy ideje); poétikai anyanyelvet javasol, és erre Richelet munkásságát, pontosabban rendszeres poétikáját javasolja, egyszerűen magyar rímszótár elkészítését sürgeti. A költészetnek társadalomalakító jelentőséget tulajdonít, a poétikai tudatosságot, erudíciót alkotásérkölcsei és nemzetpolitikai kérdésnek tekinti. Maga válaszítja az írócéhet, amelyhez szívesen tartozik: ez a műveltség-citoyenté nem áll kapcsolatban a hungarus-tudattal, sokkal inkább egy személyesnek és színesnek gondolt társadalmi szerkezet tételezésével, elfogadásával.

„Ezen tsekély munkám ha egyéb hasznót nem szerez is, talám reá-bírja az Erdélyi Magyar Társaság tagjait, ’s más egyéb tudós hazánk fiait, hogy egy tökéletes magyar Prosodiát ki dolgozván, az eddig tétovázó követőit Apollónak igazabb s könnyebb útra vezérelni fogják. Reményilem, hogy azon alkalmatossággal egy Rythmus Dictionariumról (Dictionnaire des Rimmes) se fognak el felejtkezni, minthogy abban találják az ifjabb poétáink leg nagyobb nehézségét munkájoknak, hogy még nintsenek a a Rythmusok valóságosan meg határozva”⁸

César-Pierre Richelet *Art poétique* című költészet-elméleti munkáját később *La versification françoise* címmel adta ki (a mű 1666-ban már elkészült, de csak 1671-ben jelent meg); tbb fordítása is napvilágot látott, 1669-ben a *Florinda del Ynca* (Garcilasso de la Vega-tól), és egy Frémont-nal együtt szerkesztett rímszótár (1667) Fekete egyébként Richelet vitriolos paszkvillus-hajlamát szívesen követi (bár ezt az erdélyieknek külön nem javasolja ...). Az igazság az, hogy szívesen végezne-végeztetne magyar prozódai újítást (közvetve nyelvújítást) a francia verselési szokások felhasználásával. Ezt a nemzeti költészet formái globalizációs szándékának nevezhetnők, mégis inkább franciásítás!

Áthangolást tervez Csokonai, bár ő a költői szerep megújítása nyomán képzelel el a verstartalmak átalakítását. Csokonai a Piccini-párti („olaszos”) poétika tanár De La Harpe, Delharpe (1739–1803) követője, aki nemcsak szerző és a muzsika kedvelője, hanem irodalom és retorika tanár volt az l'École normale-ban. De la Harpe műveit, vagy inkább költői attitűdjét Fazekas

⁸ Fekete János költeményes munkái. OSZK. Quart. Hung. 3719.

Mihály is szívesen használta a oroszói magány kifejezésére (*Az alpesi bölcs*). De la Harpe-nak Csokonai talán irodalomtudományi monográfiáját is ismerte (De la Harpe-nak *Le Lycée ou Cours de Littérature* című tizenhat kötetes 1799–1805-ban megjelent munkája rendszeres szép-irodalom-történet), hiszen tőle veszi át Csokonai egyik mottóját: amely szerint a költő nem tanult sémák szerint alkot, hanem maga magának énekel és tanúja csak egy van: a természet.

2. Komplementer világok (vers, próza és társaik)

A reneszánsz korának kedvelt sztoikus etikája, a vers és a próza poétikai jelentéseinek keresése születik újjá a bécsiekkel az újságkiadásban is kapcsolatba került erdélyi szerzők tollán. Ennek a költői viselkedésnek jelentős eleme az alkotói helyzet közege, a „növények országa” mint a romlatlanság metaforája.

Sándorffynak van egy lakodalmi költeménye is növénymetaforikával: a Magyar Múza IX. darabjában: *Poétai botánika, melyeket két nemes, Linné szerint különböző hátaiban lakni szokott Pálma Fáknek, e folyó esztendőbe, szeptember 14dik napján lett szerencsés egybekelésenként vett örömebenn szedett ezen versekbe Sándorffi József. Orvoslást Tanuló Bétsbenn*. A műfaj az isenek egybekelésének metaforikus kompozícióvá alakításán alapul, a szokatlan a szép, de az egzotikus az erotikum jelölője is (akárcsak a ponyvahistóriákban, az „indiai mesékben”). Lábjegyzetben a völegény keresztnevét elárulja” még ennyit ki lehet jelenteni aa’ vers világosítására úgy tartom; és még az el rejtett Mese értelme nem gyengül meg vele.⁹ Az enigmatikusság a tudós művész és tudós közönsége reneszánsz kori helyzetére emlékeztet, a mese megértéséhez olvasottság és a képértelmezésben való járatosság szükségeltetik.

Csokonai Tasso *Favola pastorale*-jét, az *Amintá*-t fordítja, Goldoni színházát, annak commedia dell’arte vonásait maskaradéját remekül adaptálja a farsangidő államilag engedélyezett hazai lehetőségeihez. (Itt tehető fel a kérdés: ki, hol mutatta be még 1804 előtt Erdélyben Molière-Illei Tornyos Péterét?) Csokonai nemcsak a szűkebb környezetében hat, hanem tanítványai és az újságlevelek révén a magyarul olvasók körében szerte Magyarországon és Erdélyben: népszerűsége a közönségrétegek felismert különbségére is épül, antik minták szatirikus felhasználásával elérte, hogy neve az erdélyi román nyelvű olvasóhoz is eljusson. Hogy a tudás milyen szférákban sajátítható el az erkölcsösség határain belül, arra az iskolai nevelésen kívül az olvasmányok is utalnak. Boethius rendkívüli népszerűsége a műveltek tekintett és mozgékony Barcsay és baráti köre számára a (magyar) írói modor felkutatható forrásaira utal. Annál is inkább, hogy a magánlevelek egy jó észre éppen a versmelléklet, a hivatkozások rendszere és a szerzőkhöz való viszonyulás révén egyedi. Van tekintély és nincs, a legnagyobb problémája a XVIII. századi (kiváncsi) olvasónak, hogy régi és új, hazai és idegen szerzők, művek labirintusában érzi magát, erre utalnak Aranka társasága levelei és a tájékozódás tudós képessége adja Bod Péternek, Benkő Józsefnek, lassanként (az Erdélyi viszonyok között is tájékozódni kívánó) Kazinczy Ferencnek a rendkívüli tekintélyt.

A felvilágosodás terminus széttartó jelentésvonatkozásai sorában az információ birtoklása vagy a (például poétikai) iskolázottság közötti összefüggés kérdése is felvetődik. „Tudunk akár melly jeles és hasznos dolgot is se öröm, se vigasság” – olvasom azonban Illei János ajánlásában – Plutarchos után szabadon – a *Külömb-külömbféle elme-futtatások* elején. (a könyv a röviden Axel Oxenstiernának nevezett Axel Johan Adler Salvius művének magyarra való átültetése). Elődeink mégis megemlítették a híres szerzők nevét – írja Tarnai Andor a XVI-XVIII.

⁹ Poétai botánika (1793. szept. 14.) p. 82, 31. sz lábjegyzet.

századi Közép-Európa összehasonlító irodalomtörténet-írását és tudománytörténetét értelmező konferencia-előadásában csaknem fél évszázada.

Barcsay költészetének és levelezésének tanulmányozása során felvetődött annak kérdése, mennyire él egy könnyed verselő az iskolában elsajátított technikákkal, véget ér-e tanulása a kollégiumi classisokkal.

Életrajzi vonatkozású összefüggő szövegről nem tudunk, néha leveleiben nemcsak élete folyására utal, hanem megkísérli értelmezni is pályáját. Nem annyira, mint Fekete János vagy Baróti Szabó, akik például megjelölnek egy-egy személyt, akinek hathatós szerepe volt magyar nyelvű verselési kedvük kiváltásában. Az udvariassági formulákon túl is ragaszkodik Barcsay Orczy Lőrínchez és a Révai által esküvői nyilvánosságra kiadott verskötet, a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* összekavarodó-összetéveszhető verslevelei mutatják e két költészet hasonlóságát. Másrészt azonban kérdés, mitől alakulhat ki ez a nagy hasonlóság. Orczy Lőrinc levelei kevés kivétellel nem maradtak ránk, azok, amelyeket Barcsay küldött, mutatják, mekkora kedvvel váltották gyakorlattá a keresztény sztoikus olvasmányt: ugyanannak a témának prózai és verses kidolgozását (amit például Dante *Vita nuova*-jában is láthatunk). Boethius művéről van szó, amelyben a költészet lényegi kérdései kerülnek szóba: összefüggése az emberi életkorokkal és lelkiállapottal, viszonya a filozófiához, a vers nem olvasmányként és panaceaként, hanem mint gyakorlat: versek írása és a test-lélek (anyag-isten) harmóniának ez által való helyreállítása. Boldogság, fényűzés, betegség, Isten mibenlétének megértésére a költészet is alkalmas módszernek bizonyul

A XVIII. század költészetének és magyar nyelvű költészetének megítélésben sok újdonságot hozott kutatás az utóbbi évtizedekben. A szöveghagyománynak az iskolás poétikákkal való egybevetésén túl a fordítás gyakorlata és elmélete, a tudatosság és az alkalmosság kölcsönhatásának felismerése vált egyre gyakoribbá. A költői attitűdök és a szerzővé válásnak, sőt a magyar szerző kultuszának vizsgálata mellett jelentős a verseknek (főleg a kéziratok műveinek) a folklórkutatás módszereivel való megközelítése. A variánsok funkcióban való tanulmányozása, a népszerűségnek (földrajzilag is kiterjedt kedveltségnek) mint szövegtípusnak értékelése, a lemondás a minden áron való szerzőhöz-rendelésről nagy lendületet adott a verskutatásnak és komoly lépést jelent afelé, hogy a műköltészet motívumvizsgálata, idegen nyelvű mintákkal való egybevetése létrejöhesse. Egzakt, a társadalomtudomány mai vizsgálódásaiban is alkalmazott módszerek is elképzelhetők és eredményesek lehetnek a szerző vagy a művek (társadalmi vagy szövegtípológiai) perspektívába helyezésével. Ezek mellett a folyóirat-kutatás és a levelezések kutatása is új lehetőségeket nyitott a verses formák értelmezésében.

A reneszánszra jellemző vonások ismerhetők fel a magyar verselők szövegszemléletében és alkotói gyakorlatában, egész szerzői viselkedésében. Nemcsak Teleki Sámuelre gondolunk, aki tudós szerzők (Janus Pannonius, Gyöngyösi István) munkáinak korszerű és jegyzetelt szövegkiadására gondolt, hanem arra, hogy a verselést a gondolkodással és a kulturális fellendüléssel szoros összefüggésben gondolták el, az én (verses) megjelenítésében pedig rendkívüli szerepet szántak mind a tudományos ismereteknek, mind pedig a csoport identifikáló energiáinak.

A hívságok és bölcsesség közti úton eszmélkedő Barcsay a mecénást mint tudós szerző „Azomban Te mondásod Izerint, il mondo va da fe, a világ fársángol, Te pedig az alatt IZÉP verseket koholíz, Nyelvünket IZÉPítéd, és ujj fzoikat találíz gondolatidnak ki fejtésére: Ötven öt éltendő Bóldog Kopalz! Ki tudta volna Közülünk léleköröd nélkül az irigyféget butának, a bienféancet illendőségnek vagyis bévett illendőségnek, a hívek mezejit harmatolnák mondani fattóbbi? – – – Ki tudta volna Közülünk ama tudos és gyönyörű hat verseket ugy fordítani magyarra mind Te?”

A hexameter fordításában jeleskedő barát, a szerzőnek nehezen álló, de a versekkel szívesen elidőző mecénás képe rajzolódik ki a sorokból. Az idézés poétikája és a hangulat-imitáció

a magyar nyelvű munkák jelentésvilágának nehezen azonosítható, de nem jelentéktelen össze-tevője és ezzel kapcsolatosan kívánunk a továbbiakban egybevetni néhány szerzőik poétikáját illetően emblematikus szerepű szöveget, az író emberekről is képzelődve.

3. A magyar férfieszmény (A képet festi, a kürtöt fújja)

A műveltségszerző és magyar irodalmi társaságban (legalábbis asztaltársaságban) egymásra találó bécsi magyar testőrök mint a magyar nemzet emblémái jelennek meg, a parádé az identitás alakítással kerül versbe. A bizonyosságok művészetén mindig inneni vagy túli letéteménye-séként beszél a Magyar Múza 1793 Újesztendei ajándékában (mellékletében) Sándorffy József. A szerző, aki később Biharban a magyar színügy mecénása, az érzékeny Bécsben medikus hallgatóként gyakorolja a piktúra-versek írását (tudjuk, a orvosok irodalmi buzgalmára Csokonai is felfigyel). a magyar verses és, 2006-ból nézve inkább dekadens, mint parnasszien társasjátékban – magyar nyelvű bécsi „novellában” verses hírt, elmefuttatást közölve – Sándorffy József részt vesz. Sőt költészetileg *módi* viselkedéssel *A szabadsághoz* szóló-poémát író Orczyhoz, a költői panoptikumot megvalósító Verseghyhez, a bécsi bedekkert szerző Feke-te Jánoshoz – persze általuk Blumauerhez, Voltaire-hez, Juvenalishoz igazítja költői lélegzet-vételét: 1793–1794-ben az Új Bécsi Magyar Múza című folyóiratban (szerkesztője Pánczél Dániel) Verseghy, Szilágyi Sámuel, Horváth Ádám művei mellett Sándorffynak is ott van nem is egy költeménye. Kazinczy sándorffyzmusról beszél levelezésében. De mi is az a „sándorffyzmus”?

A magyardicséretés?

*Hogy Derék nemzet a magyar, és soknál elébb-való,
Mindég való volt e mondás mindég is marad való*

Ezt a problémátlan szembe-dicséret, az önbizalom mértéktelen növelését kárhoztatta volna Kazinczy? Vagy inkább a csikorgó rigmusok okán tette lesújtó megállapítását?

Valóban a magyarság pozitív definíciójának s ettől remélt önbizalmának egész panegiriszt szentel Sándorffy József (1767- 1824) orvostanhallgató, Csokonai későbbi támogatója (1800-tól Sándorffy József egy évig a Magyar Hirmondó szerkesztője, 1804-től Bihar vármegye tisztiorvosa, ebből az időből való az „Invitoria Doktor Sándorfi József Úrhoz Nagy-Váradon. ...¹⁰)

Előbb a testőrökről, mint akik csoportosan a nyilvánosság előtt szerepelnek és megnyerik az idegent (Balassi megverselt végvári vitézeihez hasonlóan). Ezek a lovas magyarok. Aztán leírja a gyalog magyart, kiállítását, arcát, öltözetét, majd a nőt (a hagyományos öltözetet dicséri), a nyelvet, általában az „magyar érzés” felkeltésére törekszik

A testőröket mint csoportos szereplőt, amelynek mint bécsi jellegzetes figurának bemutatásával a fővárosi-nagyvárosi élet látványosságai is megismerhetők, Baranyi László írta le *Hevérés párnája* című versének önéletrajzi részében¹¹

¹⁰ 1173. Lengyel József és mások versei. (1805) – 38 lev. 23 cm. – Debrecen, ref. koll. R. 651.

¹¹ Lásd erről például Lukácsy Sándor Magyar testőrök Bécsben című írását Lyukasóra 10 1993/10. 17–18) everés párnája, azaz a ki nem munkáldokik ne is egyék. Diószeg. 1789. (Németből fordítva. Névtelenül; Így keresd s nevem ferd: V. előll. B. belől, L. utol, áll ebből. Önéletrajzát versben írta e munkában.)

Tudós versek – kísérlet a magyar nyelvű oktatás alapjainak megteremtésére

A reneszázs korának tudóssága, művészetpártolása, igénye arra, hogy az antikvitás jegyeit/elveit a helyi nyelv és kultúra beavatott művelésével egybefogja. Mindkét korszakban sok a Holmi (mélange, miscellanea); mint tudomány és ismeretterjesztő cél kapcsolatát láthatjuk a reneszázs korának egyes műfajaiban, például az esszében. Az enciklopédia európájában a magyarító szótárak szükségessége idején egy-egy személyesebb hangú tudományépszerűsítő könyv fut be karriert.

Önvizsgálat, imagológia

Erdélyi haruspex, szerkesztő, maga mecénása volt Sándorffy. Bécsben ezt meg is tanulhatta. Ehhez képest a birtokos nemessége mellett kormányhivatalt is vállaló Teleki Domokos egy másik, helyibb jellegű viselkedéshagyomány alapján őrzi meg verses helyzetképeit, kapcsolatait, emóciói nyelvi képeit. A helyzetelemzés és önvizsgálat nyilvános pillanatai az egyház által javasoltak mellett a következők voltak: esztendő fordulója, családi történetek(esküvő, névnap, gyászesemény), látogatások. A magánélet eseményeinek sorsként való egybeolvasása a filozófiai-teológiai műveltségtől és beállítódástól nem független, de ennek verses megvalósítása többszöri áttételességet jelent.

Bal szerencsének sorsosa: így nevezi magát a Telekiek kiterjedt családjából származó erdélyi főhivatalnok, Domokos régi-új rigmusait és a hozzá írottakat verses önéletrajzzá szerkesztve, könyv alakban publikálja – ajándékol saját magának.

*Millyen mértékű lett légyen szenvedésem
'S a tiedhez mérve az önnön érzésem
Például olvasd itt alább a ' verseket
Könnyim zápori közt irtam a ' mellyeket.
Az akkoron érzett bűnnek le-festése
A kép leírásnak alkalmas ejtése,
Az alkalmatosság, a ' melyre íratott,
Magában a versben belé foglaltatott. –*

A kötet a hivatalnokélet és a nemesi életforma belső ellentmondásait, saját és a felekezeti- leg is tagolt erdélyi magyar nemesség magánéleti nyomorát többé-kevésbé egységbe szerkesztve, saját arcképével a belső címlapon sőt hármas mottóval hozza. A kulturális utána kullogás elmélete szerint anakronisztikus, hiszen Bessenyei a saját társaságától, -ról írott könyvet 1777-ben már kiadta Bécsben.

Széki Teleki Domokos gróf 65. születésnapjára. nyomtatott verseskönyvvel lepte meg magát és környezetét. A kötet címlapjának verzóján Nagy Sámuel metszete látható a szerzőről,¹² alatta a következő felirattal: *Gróf Széki Teleki Domokos NS Torda vármegye Főispánja Életének 65dik esztendejében.*

A barokkos mű címe és argumentuma a belső címlapon olvasható: *Az emberi sorsnak változandósága; mellyet maga példájával le-rajzolt, és különböző idő-szakaszokban Versekbe foglalt; azzal a maga főbbként jó Házas-Társai' emlékezeteket kedves Gyermekeinél fenn-hagyni, így a ' munkában elő-forduló, Nagy-érdemű, és rész-szerént Kedves emberei közzül az élőkhez*

¹² Az ovális keretben látható mellkép födetlen fővel, pödört bajusszal, fodros ingmellben és rókatorkos-gazdag sujtásos magyar ujjasban ábrázolja a könyv szerzőjét.

háládatosságát bizonyítani, az el-hóltaknak pedig áldott hamvakat meg-tisztelni kívánta Széki gróf Teleki Domokos Nemes Torda-vármegye Fő-Ispánja. Kolo'svártt. Nyomtattatott a' ref. Kol' betűjivel. Kommentárokkal úgy látja el azt a régi alkalmi versmorzsalékokat akkurátusan feldolgozó beolvasztó, mint valami rutinos újságíró.

Az a példány, amelyet használtam, a benne szereplő bejegyzések szerint eredetileg gróf. Bethlen Dánielé volt, de a possessori pecsét szerint Gróf Teleki Ádám marosújvári könyvtárából került mai őrzési helyére, a Román Akadémia kolozsvári fiókjába. (Ugyanott más példányaikat is őrzik a könyvnek.)

Teleki Domokos Császári kihallgatásra jelentkezik, herceg Löwenstein lovasai közé küldi a császárnő. A hosszóvers kezdetén a katonaságnál készült képe magyarázására is vállalkozik (a Sándorffy-kép mására bukkanunk e sorokban):

*Német katonai köntösbe öltözvén
S ebben képiróval magamat lefestetvén
Mint hogy az új ruhát nem igen állhatám
Képekre feljül e' verseket íratám
Ez iffjat idegen Nemzet Köntösében
Igaz egy magyarnak hidd lenni szivében
Al-Hadnagy lett élte húsz esztendejében
Hertzeg Löwensteinnek lovas seregében
Az örömtől, mely itt ujjíta szivemet,
'S mint Balsam olaj úgy járá tetemimet,
Nints penna, mely elég erővel írhatna,
Mints Póp, Joung, eleget ki erről szólhatna*

Egész alakos táblaképről lehetett szó, az ősgalériát fejsztő darabról, amely a testet is mutatja, nemcsak az arcot!¹³ Petneki Áron az ősgalériába szánt ábrázolások mintakövető jellegére is felhívja a figyelmet. A nemzeti nyelv és ahhoz illő öltözék divata először Dante idejében jellemzi a művelt Európát. Ennek kései (a nemzeti függetlenségi eszmét előkészítő) megnyilvánulását látjuk a XVIII-XIX. század fordulójának nemzeti elvárásaiban. Ilyen értelemben kell komolyan vennünk Teleki Domokosnak (a festményen megörökített) öltözetét illető mentegetőzését.¹⁴

A költői jelrendszerek komparatív vizsgálata a felvilágosodás korának poétikáit világítja meg. Barcsay Ábrahám költészetét és verseit csaknem egyidőben megismerve, a bécsi testőr-író-történetekben elidőzve egyrészt kedves poétám otthonossága a versbeszédben, másrészt a mindenkori versgyakorlathoz való viszonyulása kezdett foglalkoztatni. Nem vonom kétségbe, hogy „az érzékeny századfordulón” névnapi köszöntők, pompateremtő lakodalmi- és gyászversek tömegében, fordítások árnyékában születik a magyar nyelvű (új) költészet. A hagyományosság elvileg az iskolai kultúra folytatása az iskola falain kívül, a társadalom életében, csak-hogy a XVIII. századi iskola legalábbis az erdélyi nemesség vonatkozásában rendszeres és alkalmi, házi és kollégiumi-akadémiai stúdiumok egyéni változataiból áll és akkor a társalgás fejlesztő hatásáról nem is beszéltünk.

¹³ Petneki Áron: az ősgaléria. História, V. évfolyam 1983/2.0

¹⁴ „minemű köntösben kell írni és miképpen, az esztendő számbúl az képiró jobban conjiciálhatja, akkor mint jrtak az magyarok”. A Perényi család levéltárából idézi Petneki *i. m.* 21.

Ilyen értelemben az igény a szokásvizsgálatok kiterjesztésére a mai tudományos mérések előtti időkre nehéz feladatokat ró a kutatóra. A felvilágosodás magyarok által megismert eszmerendszerét, formavilágát valójában a tágan értelmezett XVIII. század kultúráját mai tudásunk szerint erősen befolyásolta a Habsburg birodalom állami berendezkedése, belpolitikája és ezzel kapcsolatos művelődéspolitikája. Maga az iskolarendszer a tankerületek kialakításával tartalmában nem változott, a cenzúra a könyvkiadást befolyásolta, de a művek kéziratban való terjedését nem akadályozta, meg és az egyes társadalmi csoportok nyelvhasználata, idegennyelv-ismerete nagyon lassan változott. Ennek következtében a közönség szerep, az alkotó (író, fordító, szónok) magatartás, az olvasás mint szabadidős foglalkozás változott ugyan a kelet-közép-európai felvilágosodás századában, de lassú üteme nem teszi lehetetlenné tudományos felismerések megfogalmazását (például a poétika terén).

A tanulmányban kiválasztott három szerző mindegyike az irodalmi jelhasználat beavatottja; mondhatni kapuőrök a felvilágosodás kori Magyarország és Erdély mozgásterében.

Jelet hoz létre és eltünteteti nyomait

Az O. J.-fordítás (*Elme-futtatások*) lábjegyzetben értékeli (bizonyára a fordító hozzátoldásából) a királyság intézményét az auktorra való hivatkozással: „Egyéb-aránt az örökös koronának hasznosabb voltát le-rajzolta M. A. Lukánusz de Bello Civ. Caes. Pomp. És kivált lib.7 pag. Mihi 200 Felices Arabes Medig” & Illei műveltsége Orczy Lőrinc javaslatára bővült bizonyos olvasmányokkal és ezt láthatjuk az intézmény-nélküli Erdély és Magyarország szövegtermésének motívumai közt: egy művelt mecénás megrendelő kedvét. A Besenyei György társaságát mint írói céhet és baráti kört hol vállaló, hol elhárító, előkelő származású erdélyi katonára, Barcsay javasolta Bessenyeinek a *Pharsalia* lefordítását, ebből azonban csak egy rövid mutatvány készült el.

Harmincöt évnyi európai „cirkálás” után „a poeta elegans”, Barcsay Ábrahám obsitusként él Erdély déli kapujánál, idegen ajkúak között teremti egyre ritkább verseit. Levelei szerint az olvasást, legalábbis a baráti könyvcsempészetet nem hagyta abba, bár poétai termése elenyésző. Poszt-Orczy korszakát éli, hiszen támogatója és barátja a közös kötet megjelenése évében 1789-ben költözik Elízium időtlen ligetébe. A kiteljesedett és kötettel megjelölt barátság a követésnek az emlékezet fenntartásának sírjelölő feladatát rója az életben maradóra, így van ez? Azt az érdemkatalógust, amelynek pedig olyan méreteiben és változatosságában gazdag raktára Erdély, a halotti beszédeket Barcsay nem gyakorolja. Akkor levelezés által tanúsított, egymásba játszó vers és folyó beszéd maga lehetne a monumentum, de a szerző nevet Barcsay sem vállalja. Ifjúság és időskor együtt emlegetése csak a trópusal való élés esetévé lesz akkor is, ha ez. (Barcsaynál a rejtőzködés nem modor, inkább a romantikus attitűdök egyikeként értelmezhető. Vagy inkább a reneszánsz embereszmenyből, antik forrásokra visszamenő barátságkultuszából eszményből eredeztethető.)

Ács Pál Rimay költészetében eredetinek tekinti a verset prózával váltakoztató tartalmilag a Justus Lipsius hagyománnyal kapcsolatos formát: „Rimay szerelmi lírája Balassi költészetének nem utánezata, hanem tudós imitatio. Rimay a humanista irodalom poétikai követelményeit juttatta érvényre a Balassi megalkotta udvari költészet keretein belül. Mindez új stílust eredményezett, melyben a túlzás, a rafinéria és a diszharmónia uralkodik a reneszánsz formarend helyén. Ez az új stílus a *manierizmus*. A késő reneszánsz irodalmi program eszmerendszeréül a humanizmus utolsó hajtása, a *neosztoicizmus* szolgált. Legszebb verseit, pl. a fia halálakor szerzett éneket ez a vigasztaló gondolatrendszer hatja át. Rimay levelezésben állt az irányzat

megteremtőjével, Justus Lipsius németalföldi filozófussal is. Rimay egy, a maga nemében páratlan – verset prózával elegyítő – ciklust állított össze a felekezeti küzdelmeken túlemelkedő vallásosság és a sztoikus morál témakörében.”¹⁵

Justus Lipsius hatása érezhető az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság kéziratai között több változatban is meglevő Lucilius-levelek révén is.¹⁶

A megfosztottságok kifejezésére örökölt költői eszköztár tekintélyes, de a mecénástól megfosztott Barcsay Orczytól tanult, a bárónak ifjú és bohó létere első kritikusa volt mondhatni egyetlen, akihez alakuló műveit illetően a tekintélyes, de szerzőként a mondjuk így: gátlásos Orczy Lőrincnek bizalma volt. Az Orczy levéltárak tanúsága szerint eredetileg filius posthumusra készült a tábornok, ennek a középpontjában úgy tűnik éppen a meditáció típusú művek voltak: Orczy magánbölcességének meghatározó olvasmánya volt egy sztoikus auktor, Boethius.

Inspiratívak ebben az értelemben Vörös Imrének, a Boethius-recepcióra vonatkozó, eredetileg Illeivel kapcsolatos kutatásai. (Illei egyébként a kolozsvári jezsuita iskolában természetjogot és etikát adott elő az abban az évben, amelyben Mikes Kelemen első misszilisét datálja.). 1766-ban jelent meg Illeinek János fordítása Boëthius *De Consolatione Philosophiae-jából: A' Filosofjának, vagy-is Böltseségnek Vigasztalásáról* (a kassai jezsuita nyomdában.) A munka kiadását Orczy Lőrinc anyagi támogatása tette lehetővé.¹⁷ Illei Boëthius fordítása 1773-ban változatlan szöveggel és lapszámozással újra megjelent: „a két lenyomat csupán néhány sajtóhiba kiigazításában különbözik egymástól.” – állapítja meg Vörös Imre¹⁸, a versek stílusát vizsgálva a célnyelvi megoldás értékeit hangsúlyozza: „a magyar változatot – korabeli fordítás-irodalmunk jelentős részéhez hasonlóan – az eredetihez képest nagyobb képszerűség és erőteljesebb nyelv jellemzi”.¹⁹

Előszavában a fordító (aki gimnáziumi tanár volt 1761-ben Udvarhelyen, rendje megbízásából az 1762–63-as tanévben az etikát és természetjogot adta elő a jezsuiták kolozsvári gimnáziumában), a támogatókat dicséri, akik nélkül nem kerülhetne sor a magyar nyelvű munkák kiadására: „S kinek kell pedig mind ezeket köszönnünk? Nem másnak bizonyára, hanem a' Haza szerető Úri személyeinknek, kik buzgó, 's példás ösztönzésekkel, bő kezűségekkel az Irok pennáját meg-nem-szűnnek szivesíteni a' Magyar Munkák gyakorlására.”²⁰ Múzsák és Munka, művészet és tudósság együtteseként látja az írósgót a korszak művelt fia.

Boethius első könyveüének első verse (Illei fordításában) *A szerentsének szomorú változásáról* panaszodik. Ennek a címadásnak rokona Teleki Domokosé.²¹

*Aki a versektől még gyermek koromban
Régen bútsút vettem, jaj öreg voltomban
Versekre szorúlok: temérdek sok búmban
Vélek mulatozom: tsak lehetnék jobban!*²²

¹⁵ <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index3.html> (2007.10.12)

¹⁶ KOVÁCS Eszter Aranka György Seneca-olvasata. Szövegfilológiai vizsgálódás. In Egyed Emese (szerk) 2004153–168.

¹⁷ Vörös Imre szerint s a *Consolatio* verses részeit – Orczy Illeitől függetlenül ültette át magyarra, tartalmi szempontból kevésbé hűségesen.

¹⁸ <http://www.itk.iti.mta.hu/1999-12/voros.htm>. Vörös Imre fontos eszme- és kapcsolattörténeti mulasztásra utal Illei munkásságát áttekintve: „Mindmáig nem elemezték (...) részletesen fordítói gyakorlatát, amellyel Boëthius, illetve Oxenstierna műveit tolmácsolta.”

¹⁹ <http://www.itk.iti.mta.hu/1999-12/voros.htm>

²⁰ *BOETHIUSnak V könyvei* Fordította Illei János, Orczy költségén nyomtatott Kassa MDCCLXVI.

²¹ TELEKI Domokos, 1817.

„Mindenekelőtt kívánatos a latin retorikák és poétikák feldolgozása, mivel a hazai nyelven író szerzőink ezeket tanulták és alkalmazták a nemzeti nyelvre. Különösen kívánatos az imitáció-tan bevonása, mely mindkét nyelvterületen (értsd a német és a magyar nyelvterületen) szabályként szolgált.”²³ Bocatius Joannes-nak Bártfán 1599-ben megjelent költészettani munkája öt versműfajt különböztet meg. *Poetae Hungaridos Libri Poematum V Szabó Károly II. 287 Martialia vel Bellica . Encomiastica. Nuptialia. Miscellanaea. Sepulchralia.*

Ebből a rendszerből nem következik az általam egybevetett három mű szervezőlve, de a kötet tartalmaz hivatkozást az újkori moralista Boethius művére.

Boethius hatását elsősorban Illei vagy Orczy fordításai alkalmával szokás emlegetni, az Irodalomtörténeti Közlemények 1998. 5/6.sz. H. Kakucska Mária: „Orczy inkább átkölt, mint fordít. Ihletét nem a gyakran emlegetett múzsák adják, hanem egy-egy lefordított, elolvasott mű. Leghűbb az eredetihez a Boethiustól lefordított 23 metrum - talán mégsem volt olyan elégedett az általa támogatott Illei János-féle fordítással.”²⁴

A felvilágosodás gondolatvilága helyett a nemesség életbölcességének egyik fő forrása ekkor még a latinul és legnagyobb részben jezsuita pártfogás alatt meghonosodott keresztény sztoicizmus, amelynek terjedését már magyar nyelvű kiadványok is elősegítették: Petrarca *De remediis utriusque fortunae* című dialógusát László Pál († 1729) nagyváradi kanonok fordította le (*A jó és gonosz szerencsének orvoslásáról*, Kassa 1720); a zenekedvelő református Szilágyi Sámuel († 1771) a ferences Kéri Sámuel *Keresztyén Senecáját* (1654) adta ki újból (Bécs 1740); Orczy Lőrinc pedig Boethius *Consolatioját* (Vigasztalás) jelentette meg a jezsuita Illei János fordításában (Kassa 1766). *Boethius, Anicius Manlius Torquatus Severinus: Anitzius Manlius Torkvátus Szeverinus Boetziusnak V. könyvei a' filosofiának, vagy is Böltseségnek Vigasztalásáról*, melyeket magyarra fordított [...] Illei János A mű Kassán jelent meg 1773-ban „az Akadémiai Kollegiumnak bőtüivel, 1773, 258 p. ; 8o Tarnai Andor a keresztény sztoicizmus katolikus változatára hívja fel a figyelmet, különösen Justus Lipsius műveinek népszerűségére.

Az Orczy körében forgolódo költők óhatatlanul átvettek e világszemléletből.

Boethius az I. rész III. Versében a lelki világosságról mint legfőbb jóról beszél. A szív vágyainak mérséklése hozza létre a tulajdonképpen szabadságot, a lélek védettségét, a személyiség függetlenségét.

Másrészt a II. részben „amaz régi mértékletes üdöket, s az hajdani szokást ohajjtya” – a leltűnt és visszahozhatatlan kor mint az integritás és mérce kora kialakítja a nosztalgia érzését.

Az erdélyi magyar szerzők vagy a velük kapcsolatban álló kör egy sajátos sztoicizmus képviselőjét jelentik a korban. Bölcséleti költészetük rokonságot mutat Pierre Charron²⁵ újsztoikus a francia gondolkodó munkásságával, aki 1601-ben megjelent munkájában (*De la sagesse A bölcsességről*) megkülönböztette a böcs gondolkodását mind a szentírásbeli mind pedig a világi eszmerendszertől. E munkája szerint, amelyben a vallásosságot a vakhit és a türelmetlenség lehetséges forrásának tartja, megjelenése után két esztendővel a tiltott könyvek jegyzékére

²² Korábban kéziratos formában csiszolatott és baráti körben népszerűsített verseit Révai kitartó kérésére bocsátotta sajtó alá Orczy. Első kötete azonban, a *Köleményes holmi egy Nagyságos Elmétől* sem bevezetőit, sem szerkezetét tekintve nem támaszkodik túlságosan az episztolaformára, nem részesít előnyben levelező- vagy verselő barátokat (Boethius-fordításait sem a szerző személyét illető szimpátiának, hanem egy attitűd elfogadásának tekintjük – a fordítás tapasztalata révén).

²³ Tarnai 142.

²⁴ H. Kakucska Mária Orczy Lőrinc versei a Magyar Országos Levéltárban.

²⁵ Pierre Charron (1541–1603) Montaigne familiárisa majd Marguerite de Valois királynő udvari lelkésze, jogtudományi ismeretekkel is rendelkező katolikus teológiai író. A felekezeti vitairatok körébe tartozik egy protestáns röpiratra 1593-ban adott válasza, a *Les Trois vérités contre les athées, idolâtres, juifs, mahométans, hérétiques, schismatiques.*

kerül. A vágyak és élvezetek fegyelmezése, a mértékletesség mint életstratégia, tekintély és szokás axiómáiból kialakított állampolgári alkalmazkodás javallata, a másokkal való viselkedés szabályozása., a felelősségteljes viselkedés a mindennapokban és a halál tényének elfogadása

Azonban a XVIII. századi eszmék sorában nemcsak Boethius-fordítások közvetlen útján, hanem a reneszánsz gondolkodó közvetítésével vagy annak népszerű változatai útján is hat. Charron Balassi Bálint kortársa volt, Montaigne pártfogoltja, kétely-módszerének Descartes *De la méthode* című értekezése sokat köszönhet. (*Les trois Vérités*, (Cahors, 1593); *Discours chrétiens*, (Bordeaux, 1600); *De la sagesse. Trois livres*, (Bordeaux, 1601) *Œuvres complètes*, Paris, Keveset, mértékletesen, tartózkodóan – mondja az élvezeteket is isteni eredetűnek valló szerző, sőt ezen túl: „sommás és lényegi viszony önmagunkhoz.”

Barcsay könyvtárát nem, olvasmányait azonban valamennyire kikövetkeztethetjük nem túl terjedelmes művéből. Nem áll rendelkezésünkre bizonyíték arra, hogy Boethiust, Charront olvasta volna. „Nékemis irdogál olykor Gyuri: most véle lévén a M. Ur jo móddal értésire adhattya miért üldöztetett annyira Galileus midőn a föld mozdulását merte hirdetni: ő az én intésimet vagy meg nem fontolja vagy pedig valami fzegény irigység gyümölcének lenni itélvén elfelejtkezik mely tóvisses utan indult meg.”²⁶

Boethius művét Illei és Orczy fordította, Barcsay többé-kevésbé tudatosan imitálta. A nő, a költészet a hívság jelentéskörében – a sztoikus bölcsesség mint valami (a keresztény értékrendet is magába olvasztó) menedék jelenik meg írásaiban. Barcsay a műfordításnak több levelet és egy egész verset szentelt. A művekről való levélváltás a jelhagyás antik-humanista viselkedéskultúrájához tartozik:

Illei TorKvátus fzeép fordításában
 Meg mutatta hogy van éfz Magyar agyában;
 És hogy nem kell élni költsónózótt fzokkal:
 Igaz hogy fok helylyen Magyar erőfzakkal,
És az értelemtől olykor elcseppenvén, XXX
A Papokkal utaz Sebessen ügetvén.
MondjákK hogy ORCZInak titkos fzekevényében
A Musák rejtettek Kintset fzegetében.
A Vitézi Versek ösvénye nehezebb,
'S a fzeok méltosága Sokkal fzeükségesebb:
Itt a folyó Vizek távul búfzeKélkedvén
'S mások mélységével titKon nevedevén;
Lassan hőmpölygetik arany fzevényeket,
Vagy pedig zugással forgattyák Kőveket. //

XXX El cseppenvén és ügetvén igen kedves két szava lévén azon fordító Urnak nem csuda ha olykor mind a kettőnek értelméhez közelit magais véletlenül.²⁷

[301 r] *A fzeoknak ereje változik ellenben*
És fzeerelmet jelent minden e Versekben:

²⁶ 1772. Patay Kunyhomból 6dik April.

²⁷ A szerző jegyzete.

Barcsay a fordítás kérdését a nyelvi szokás, egyéni nyelvérzék mérlegére is teszi. A tudós újításokat lehetőleg a teológiai szöveghagyománytól elkülöníteni. A németre fordított verseket előbb elítéli (miért kell idegen nyelven írni, ha a magyar mindennek kifejezésére alkalmas, lám, magyarra lehetett fordítani különböző műfajú költeményeket), aztán a szerelem-szimbolika miatt megenyhül, elfogadja virtuális értékeiket.

E kísérletben utóreneszánsznak neveztük a magatartásoknak azt a teremtett szépségek közegeiben kibontakozó konkrétumát, amely nemcsak az ember és az általa létrehozott értékek megbecsülését hirdeti (noha nem harsányan), hanem gyakorolja is a reneszánsz magatartásformáit ezek: mecenatúra, egyéni munkálkodás, komparációs egységek keresése a kulturális rendszerek között, nyelvek és kultúrák otthonosságával való ismerkedés és a békesség például a vallási tolerancia formáinak keresése, egyszersmind a lelkes ember mint érték bemutatása.

Poetry as memento, post-renaissance in Transsylvania (Barcsay, Sándorffy, Teleki Domokos). The (new) Hungarian speaking literature was born at the „sentimentalist crossover of centuries”, among masses of versified name-day greetings, sumptuous wedding and funeral poetry and translations. The three authors presented in this paper are all initiates in the use of literary symbols, they could very well be considered gate-keepers in Hungary and Transsylvania, in the period of enlightenment: Sándorffy József become familiar with poetry in pictures while studying in Vienna as a medical student, becoming later the main promoter of Hungarian theatre in Bihar. (But what would be then the so called phenomenon of „sándorffyzmus”?) After 35 years of wandering in Europe, the „poeta elegans”, Barcsay Ábrahám lives the life of a retired soldier in the southern lands of Transsylvania, producing less and less poetry amidst non-Hungarian speaking people. And Domokos, a member of the extended Teleki family publishes his old and new poems, as well as versified greetings addressed to him as an autobiography in verses– as a present to himself. The compared analysis of poetic, symbol bearing systems also reveals important information on the poetry of the Enlightenment.

Orczy Lőrinc fordítástöredéke II. Rákóczi Ferenc fejedelem *Emlékiratok* című munkájából

A későbbi korok által „conservativként” elkönyvelt Orczy Lőrinc különös tetteivel szembeülhettem kutatásaim során: a Nagyságos Fejedelem, II. Rákóczi Ferenc nevében megfogalmazott *Recrudescunt*¹ teljes, 1745. március 7-i dátummal készített fordításával és 1745. december 10-én elkezdett, 11-én, 16-án, 23-án, majd 1746. január 12-én folytatott és pár nappal később, január 15-én feltehetően, félbeszakadt fordítástöredékével a fejedelem *Emlékiratok* című munkájából.² Mi készíthette Orczy Lőrincet fordításai készítésére és miért II. Rákóczi Ferenc szövegeit fordította? E kérdések röviden megválaszolhatók: a *Jászkun Redemptio* és a családi hagyományok miatt, azaz az Orczyak sajátosan „különös” kapcsolata miatt II. Rákóczi Ferenc-hez, illetve a Jászkun Kerülethez. A fentieket ismét két téma köré csoportosítva tehetjük érthetőbbé: kik a jászkunok, illetve mi is az a *Jászkun Redemptio* és hogyan hozható kapcsolatba az Orczyakkal, Orczy Lőrincel?

Az eredetileg négy, majd három területi egység, a Jászság, a Kiskunság és a Nagykunság alkotta a Jászkun Kerületet, amely a középkor óta koronabirtok maradt.³ Fő tulajdonosa az állam, illetve az uralkodó volt, aki földesuri jogát a nádor útján gyakorolta. A mindenkor nádor viselte a jászkunok főkapitánya és főbírája tisztséget és Hunyadi Mátyás 1485. évi törvénye alapján háromezer arany, azaz tizenkétezer rénes forint nádori cenzust kapott az udvari kamarától, melyet a jászkunok fizettek be évenként a Kamarához. Ha nem volt nádor, mint például 1667-től 1681-ig, Esterházy Pál nádorrá választásáig, akkor kerültek a pozsonyi kamara igazgatása alá. A székelyekhez hasonlóan, a jászok és a kunok is, székekbe szervezték magukat. Területi egységenként egy-egy adómentességet élvező, összesen három kapitányt választottak. A kapitányok tisztségük után külön járandóságban nem részesültek, mert ősi szokás szerint a kerületben elkövetett különböző kihágások, törvénysértések, bűnesetek során kirótt bírság- és büntetéspénzek harmadrészét a kapitányok, kétharmad részét a főkapitány kapta. Az általunk tárgyalt időszakban elsősorban a német lovagrendnek, Kiss alkapitánynak és Orczy VIII. István főkapitánynak tartoztak számadással. Sajátos szokás volt még a jászkun láda három kulcsának használata, amely mind a három kapitány egyszerre elfordított kulcsával volt nyitható. Ez az

¹ A *Recrudescunt* esetében eltekintünk a szakirodalom részletes felsorolásától; megemlítjük SZALAY László, 1858, VI. 140.; NÉGYESY László, 1889; *Rákóczi-Emlékkönyv* I–II.; KÓPECZI Béla, 1954; EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv (szerk.), 1989, a IV./1. kötetben V. fejezet: R.VÁRKONYI Ágnes, *Szabadságharc az állami önállóságért, 173–202.*; H. KAKUCSKA Mária, 2005. Az idézett dokumentumok lelőhelye a Román Állami Levéltár Máramaros megyei fiókjá, Nagybanja. [Directia Județeană Maramureș a Arhivelor Nationale, Fond: Familia Orczy.], tovább: NÁL, illetve a Magyar Országos Levéltár esetében MOL.

² A *Mémoires* egy máig ismeretlen kéziratos példány alapján, Rákóczi halála után, négy évvel, 1739-ben jelent meg egy hágai kiadó impresszumával, Brenner Domokos által írt és összeállított hatkötetes munka utolsó két kötetében: *Histoire des Révolutions de Hongrie, où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement, Avec les Mémoires du Prince François Rákóczy sur la guerre de Hongrie, depuis 1703 jusqu' à sa fin, et ceux du comte Betlem Niklos sur les affaires de Transylvanie*, Chez l'imprimeur Jean Neaulme, imprimeur-libraire à La Haye. Van egy nagyobb, 4° formátumú, kétkötetes kiadása is a fenti munkának, amelyben a *Mémoires* a 2. kötetben található, Prosper Marchand sajtó alá rendezésében. A benne levő címképet Jakob Folkema holland művész metszette egy korabeli (Mányoki?) Rákóczi-kép alapján. Mi a hajdan a Csáky család, ma az Aradi A.D. Xenopol Könyvtár tulajdonában lévő francia-latin nyelvű, hat kötetes kiadványt forgattuk. Köszönöm a Könyvtár Igazgatójának és dolgozóinak a kutatómunkában nyújtott segítségét.

³ A jászkunok középkori történetére nem térünk ki.

aktus egyenrangúságukat is szimbolizálta. Ugyanilyen sajátosság volt az elhunyt jászkun kapitány eltemetéseig a koporsóján tartott Lehel-kürt.⁴ 1876-ig állott fenn a Jászkun Terület, ekkor három megye területébe olvasztották be. A jászkun terület lakóit⁵ a török hódoltság következtében elnéptelenedett vidékre az ország északi megyéiből tömegesen bevándorolt magyar és szlovák jobbágyok is képezték az őslakó jászkok, kunok mellett. A Német Lovagrend katonai egységei nemcsak Buda felszabadításában, hanem Savoyai Jenő hadseregében, például 1697. szeptember 11-én a zentai győzelemben is részt vettek. Ott volt Orczy VIII. István is, Orczy Lőrinc édesapja hadi élelmiszerszállítóként. A jászkunok az 1699. évi kamarai összeírást követően tiltakoztak I. Lipót 1701. július 4-i rendelete ellen, amely semmisnek nyilvánította a jászkunsági kiváltságokat és a kerületek lakóit robotra és földesúri dézsmák lerovására kötelezte. Majd I. Lipót 500 ezer forintért eladta, illetve elzálogosította a kerületet. Az adásvételi szerződés jogtalanságát bizonyítja az is, hogy Esterházy Pált, Pest vármegye főispánját, a jászkun főkapitányt, nem avatták be az elárverezési ügyletbe. Ennek az 1702. március 22-én kelt királyi adománylevelnek, az adásvételi szerződésnek, a kerületek eladásának nagy szerepe volt a jászkunsági kuruc mozgalom kibontakozásában.⁶ A Nagyságos Fejedelem elismerte a jászkunok ősi kiváltságait, nagyraértékelték hűségüket és szolgálatukat, külön pátensekben szabályozta közjogi jogállásukat, fegyverkezésük szervezeti kereteit, köztelherviselésük lényegét.

Orczy VIII. István 1669. szeptemberében született a somogy megyei Orci faluban, de a Vas megyei Csömötén lakott, ahol az 1699-ben egri püspökké lett Telekessy István született,⁷ és aki magával vitte a feltételezhetően rokon Orczyt, s megtette a püspökség jószágigazgatójának. Telekessy a város földadása után állott Rákóczi hűségére. Ekkor Vay Ádám volt a jászkun főkapitány. Orczy csatlakozott ugyan a Rákóczi felkeléshez, de mindvégig kapcsolatban állt a labanc tábornok Pálffy Jánossal. A családi legenda szerint Orczy István hasonlósága oly nagy volt a Nagyságos Fejedelemehez, hogy a császáriak tévedésből be is börtönözték Orczyt helyette. A felkelés elbukása után Orczyt a hűtlenné váltak javainak összeírásával bízták meg, 1713–1715 között Heves és Külső Szolnok vármegye első alispánja volt. 1714-től a Német Lovagrend⁸ megbízásából a jászkunok lovagrendi megbízottja, azaz a Német Lovagrend főkapitányi tisztét látta el 1731-ig. 1716-ban Savoyai Jenő török ellenes harcaiban Temesvárnál és Péterváradnál a hadsereg élelmiszerszállítója, 1730–1732 között alországbíró volt. Orczy Ist-

⁴ A Lehel-kürtjéhez, a jászkok nagy becsben tartott ereklyéjéhez az egyik legszebb, a Lehel-monda füződik a kalandozó magyarokról és a 955-ben, I. Konrád uralkodása alatt, Augsburg városa melletti Lech-mezőn vívott véres csatában elszenvedett vereségről. Egyes elemei bár már Anonymusnál felbukkantak, legkorábbi teljes megfogalmazása 1358-ban, a Bécsi Képes Krónikában olvasható. A krónika hosszú havasi kürtöt ábrázoló iniciáléjából vagy arra következtethetünk, hogy a miniatűr nem ismerte a jászberényi kürtöt, vagy arra, hogy a XIV. században Lehel vezér mondja még nem ehhez a kürtökhöz kapcsolódott. A tudományos kutatások adatai szerint Lehel vezér méltóságjelvénye kürt volt, de arra azonban nincsen határozott bizonyíték, hogy éppen a jászberényi kürt volt az. Ismereteink szerint a kürt a X–XI. században Bizáncban készült. A gazdagon díszített elefántagyar kürtöt eredetileg valószínűleg a bizánci cirkuszi játékok alkalmával használták, melyre művészi értékű, gazdag faragványai is utalnak. Hatalmi jelvényként ünnepi alkalmakkor övén viselte a kürtöt a jászkok kapitánya is, de használták ivókürtként is, és jeles események alkalmával megszólatatták. A kürtöt a XVIII. század elején még általában Jász-kürt néven emlegetik.

⁵ A jászkunokat illetően nem egységes a helyesírás mód a szakirodalomban, ezért a jelen tanulmányírója az alfabetikus sorrend és az egybeírás mellett döntött. A jászkunokról néhány mű: BAKSAY Sándor, 1891; Balla Gergely, *Nagykörös krónikája a honfoglalástól 1758-ig*, Kézirat, kiadva Nagykörös, 1970; Bánkiné Molnár Erzsébet, *Jászok és kunok a magyar történelemben*, az Internetről, 2005.04.28.; BOROVSKY Samu, 1910; FEKETE Lajos, 1861; GYÁRFÁS István, 1870–1885; ILLÉSY János 1905a ; Uő. 1905b; PALUGYAY Imre, 1854; II. Rákóczi Ferenc emlékiratai, *i. m.*; SZABÓ László, 1979; TÓTH Tivadar, 1913; SZEDERKÉNYI Nándor, 1893. és I. még a 10. jegyzetet.

⁶ KISS József, 1971. 35–85.

⁷ Telekessy István (1633–1715) 1715-ig volt egri püspök.

⁸ Köszönöm Páter dr. Bernhard Demel O. T.-nak, a Német Lovagrend Központi Archivuma Vezetőjének a kutatásban nyújtott segítségét. Továbbiakban DOZA és szám.

vánnak 1735-ben nagy része volt abban, hogy a Szegedinác Péro-féle zendülés kevésbé véresen zárult. A Német Lovagrend a Rákóczi szabadságharc elbukása után sem tudott robotoltató majorságokat létrehozni a Jászkun Kerületben. A nagynehezen kialakult és szerződésekre foglalt földesúri árendát is csak nagy létszámú, idegen fegyveres katonaság segítségével tudta behajtani a kerületektől. A jászkun kerületi előljárók Pozsonyban és Bécsben, „felsőbb körökben” kerestek pártfogókat a földesúri függésből való szabadulás „törvényes úton” végbevihető módjára. Ez a *redemptionális* szervezkedés a parasztság tömegeire nem tudott támaszkodni, mert a kerület vezetői saját jobbágyi sorba süllyedt tagjai előtt is titkolta a redemptionális célok miatt megemelt adók valódi okát. Így az adózók jogosnak vélt panaszaikkal Boroszlóba (Breslau, Wroclaw), a lovagrend központi helyére mentek panaszt tenni és emellett felkelést szerveztek előljárók ellen, akik mintegy „szervezkedés a szervezkedésben” munkálkodtak a Német Lovagrendtől való megszabaduláson. Orczy jól tudott együttműködni a jászkunsági vezetőkkel, személyesen vett részt a kerületek közgyűlésein is. A redemptionális terv költségeinek előteremtése érdekében titkolta a vezetőség a Jászkun Kerület vagyonát és jövedelmét az „Urak” előtt. Orczy éppen a török háború idején, az állami és a földesúri adóztatási nehézségek nyomán határozta el a hajdan népes település, Kisujszállás községgé fejlesztését. Hozzájárult ehhez az is, hogy 1716. májusában Savoyai Jenő hadseregének egységei, mintegy tíz ezred, Temesvár ostromára a Nagykun Kerületen vonultak át, s három hét alatt nagy pusztítást okoztak nemcsak az állatállományban, hanem a legelőkön, a kaszálókon, sőt a vetésekben is.⁹ Ezzel a szolgálattal még inkább kiérdemelte a legfelsőbb állami és földesúri hatóságok bizalmát. Orczy természetesen tudott a jászkun vezetők redemptionális mozgalmáról, de azt is látta, hogy nincsenek meg a gazdasági feltételek,¹⁰ és a lázongók érdekében a jászkun vezetőkkel azonban semmi szín alatt nem akart szembefordulni. A törvényszéki eljárás során a törvényességnek jó taktikával legalább a látszatát kellett biztosítani, ezért úgy választotta ki a hűségű lovagrendi főkapitányi úriszék tagjait, hogy e törvényszéki bizottság „pártatlan” munkájához a gyanúnak még „az árnyéka se férhessen”. Pest vármegyéből Podmaniczky János táblabíró, Bencsik Mátyás bírót, tíz törvényszéki tagot a környező vármegyékből vagy városokból, hatot a kunsági községekből, de a Jász Kerületből senkit sem hívott meg, illetve Bereczky kanonok, Kiss összkerületi alkaptány és Strasser titkár vettek részt, Orczy elnökletével. Nem voltak jelen a vádlók, Nagy Ferenc és társai. Orczy kiiktatta a tárgyalásból a négy kerületi törvényszéki tanukihallgatás jegyzőkönyveit. Az ügyész és a lovagrendi földesúri törvényszék tagjai mindenben együttműködtek a jászkun kerületi, a városi és a községi vezetőkkel a parasztmozgalmak megtorlása során és egyetlen bírót vagy szenátort sem mozdítottak el tisztségéből. A Német Lovagrend azonban megelégedte a behajthatatlan adókat, a sorozatos felkeléseket, panasztevéseket, ezért amikor 1730. októberében a Széchényi-Alapítványhoz tartozó Pesti Invalidusok Házának igazgatója, gróf Gundacker von Althann tábornok Bécsben ajánlatot tett a Jászkun Kerület megvételére és a váltságdíj összegének a saját kasszából való kifizetésére, elfogadta ezt az ajánlatot. 1731. március 8-án, Boroszlóban a Német Lovagrend lemondott a Jászkun Kerületekről, s annak földesúri tulajdonjogát átruházta a Pesti Invalidusok Házára. 1731-ben Orczy István azzal próbálta nyugtatni a jászkun vezetőket, hogy a Pesti Invalidusok Háza jótékonyági és vallásos intézmény, biztosan nem fogja emelni az adókat. De tévedett,

⁹ DOZA, U 155/3. Berichte des von Orczy, 1716. junius; és v.ö. KISS József, 1979,17: „... Orczy Savoyai hadseregében Temesvár és Pétervárad ostrománál száz katonával az egész tábor élelmezését végezte.”

¹⁰ KISS József, 979; Uő, 1992.

több mint 7000 rénes forinttal emelkedett a jászkunági árenda összege.¹¹ Ezzel az 1731-es eladással a jászkunok jobbágyságának új korszaka kezdődött el, és 1745-ben megváltásukkal végződött, mert Mária Terézia engedélyezte az 500 000 forintos váltságdíj összegének lefizetését.¹²

Az Orczy családban hagyományként öröklődött a jászkun kapitányság tisztsége, így például Orczy VIII. István után fia, Lőrinc, majd ennek idősebbik fia, I. József töltötte be egy ideig. Orczy Lőrinc 1753-ban a „vacans Jász és Kúnsághy Kapitányságnak reám ruházása”-ért folyamodott Batthyány Lajos nádorhoz.¹³ 1756. október 6-án már a Jászkun és Hajdú kerületek ezer lovasának parancsnoka,¹⁴ és ez év decemberétől 1759. májusáig a jászkunok főkapitányaként vett részt a Hétéves háborúban. 1745 körül, így a *Redemptio* évében még hivatali feladatot el nem látó, a sziléziai örökösödési háborúból éppen hazatérőben lévő Orczy Lőrinc a valamikor megpályázható jászkun kapitányi tisztség elnyerésének reményében, apja redemptionális folyamatban volt érdekeltségétől, szerepétől ösztönözve, a családi hagyományok indíttatásából is kedvet kaphatott a Nagyságos Fejedelem írásainak lefordítására, akinek nem kellett sem nevét, sem tetteit idézgetnie a jászkunok előtt. Ezenkívül az Orczy által mélyen tisztelt, szeretett királynő, Mária Terézia tette könnyen párhuzamba állítható volt a jászkun kiváltságokat visszaadó, elismerő II. Rákóczi Ferencével. Nem felelhető el az sem, Orczy Lőrinc idejében tiltott volt nemcsak a fejedelem nevének, tetteinek említése, hanem minden, ami a kuruc szabadságharcra emlékeztethetett, így még maga a hangszer, a tárogató is.¹⁵ Az is megjegyzendő, hogy az aulikus, de tetteiben, érzelmeiben magyar arisztokrata méltó emléket kívánt állítani a jászkun szabadságjogok visszanyerésének, s ennek legegyszerűbb nyilvánítása lehetett, még a szövegek szerzője nevének elhallgatása mellett is, lefordításuk. A birtokvásárlási ügyleteket leszámítva, nem találtunk az általunk átnézett levéltári anyagban bármiféle utalást a Rákócziakra.¹⁶

Nem kívánván más tudományokba kontárkodni, Orczy Lőrinc eredeti helyesírásában, írásmódjában, a központozás esetenkénti modernizálásával idézek fordításából, mert így a szöveg eredetiségének megőrzése mellett készítésének folyamata is jobban érzékelhető. A Fekete Nagy Antal szerkesztette levéltári leltárak 9. kötete¹⁷ nyilvántartja a ma kétszeresen töredékes formában megtalálható dokumentumot, egyrészt, mert hiányzik a bevezető írás, a *Levél az Örök Igazsághoz*, másrészt csak tizenhét oldalnyi és három sornyi, A3-as méretű szöveg ma-

¹¹ L. Orczy Lőrinc versét: *Egy sebes katonának sohajtása a' megtörődött vitézeknek számokra épült Pesti nagy Házra*, Révai Miklós kiadásában, 1789-ben, Pozsonyban megjelent *Két nagyságos elmének költeményes születményei* című kötetben a 143–147 oldalon.

¹² Az 1702-ben I. Lipót által eladott Jászkun területet 1714-ben záloggá alakították át. Orczy VIII. Istvánt Podhradzy György, Almásy János követte a főkapitányi tisztségben. Orczy Lőrinc idejében, 1765-ig Batthyány Lajos (1696–1765) volt a nádor. Az önálló Jászkun-terület 1876-ban szűnt meg, amikor négy megye területébe osztották be.

¹³ MOL, P szekció 1314, Batthyány család, Missiles, Orczy Lőrinc levelei. Ez a második levél.

¹⁴ 1763. február 15-én lovas tábornoki rangban 1500 forinttal nyugdíjba vonult; ebben az évben fejeződött be a Hétéves háború.

¹⁵ A tárogató hangszer és az ún. Rákóczi-nóta a XVIII. századbeli népszerűségéről, szimbolikájáról I. legújabban DOMOKOS Mária, *Rákóczi-nóta, Rákóczi-kesergője, Rákóczi-induló* című, a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Debrecen, 2006. augusztus 24-én tartott előadását.

¹⁶ Kortársai is tudtak birtokvásárlási hajlandóságáról, s amikor a Rákóczi család birtokában levő Tokaj-, Mád-, Tállyaporciók (tokaji borvidék) eladása felvetődött, értesítették erről Orczy Istvánt is, a volt kuruc kapitányt. Az Orczy család archívumának dokumentumai jelentékeny sérülést szenvedtek az 1795-ös jakobinus mozgalom felfedezése idején, amikor a gyanúba fogott Orczy-fiúk égették az iratokat.

¹⁷ A dokumentum eredetileg az Orczy család archívumában volt, ahonnan máig tisztázatlan körülmények között számos más dokumentummal együtt került el Máramaroszigetre, majd jelenlegi, nagybányai őrzőhelyére, I., H. KAKUCSKA Mária, 2002, 1, 74–80. (Előadás formájában: MTA Irodalomtudományi Intézet, XVIII. századi osztálya, 2001. április 18.)

radt ránk. Összehasonlításként a Szépirodalmi Könyvkiadó által 1979-ben megjelentetett kötetben ez huszonhét oldalnak felel meg. Orczy Lőrinc valószínűleg a *Histoire des revolutions de Hongrie*¹⁸ című kötetben latinul megjelent szöveget vagy azzal rokonítható másolatot használt.¹⁹

JESU anno 1745.die 10a Xembr. Nro: 1mo

Nem akaratom nékem itt az magyar nemzetnek sem
historiáját le írnom, vagy aszt fejtegetnem mi
törtintt véle, minek utánna Törvényessenn fel
állított szabatságát megh szaggattatván idegen
nemzetnek uralkodása alá vettetett. Vétkej az
Nemzetnek hoszták reájok Idegen fejedelmek
bajokat, amelyek
nek vas veszejeket, mellyel az Isten igassága
aszt sujtogatta annyira hogy minden rend ér-
zené sullyát. Uralkodásra való vágyódás,
melly Törvényt nem ösmér mindenütt terjedet.
Én fél kézzel illettem az nyomorútságokat
mellyekben az Nemzet sinlett, midön minek-
utánna, öt esztendöt cseh országban és többit
majd olasz országban, majd Bécsbenn. Iffü-
ségomnak el folytában el töltöttem, végre lakó

Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.²⁰

Nem szándékom itt előadni a magyar nemzet történetét,
részletezni, mi történt velem, mióta törvényekkel biztosított
szabadságaitól megfosztották, és egy idegen nemzet uralma
alá vetették. Bünei hozták rá idegen fejedelmek vasvesszőjét,
amellyel Isten igazsága megfenyítette -
annyira, hogy az or-
-szág minden rendje érezte csapásait. A közös
ellen a nemzet küzdött, könnyen vettem mindaddig, amíg az
ifjúság kicsapongásai közben öt évet töltöttem Csehországban,
a többit Olaszországban vagy a bécsi udvarnál. De aztán újra
letelepedtem hazámban, amelynek sok magán sérelme és még
inkább közös sérelme jobban megéreztettem velem, milyen el-
nyomás alatt nyögött a haza. Minthogy mindezt előadtam már
Vallomásaim első könyvében, itt nem ismétlem meg. Ugyanez
okból nem idézem vissza azt sem, mit tettem velem, s mi
történt velem fogságom előtt, fogságom alatt és szabadulásom

¹⁸ L. a 2. jegyzet.

¹⁹ A XVIII. század végén tűnnek fel a *Mémoires* hazai latin fordításai *Historia Regni Hungariae justum Legitimi in eo regiminis exhibens Conceptum, una cum Commentariis principis Francisci Rákóczy de Bello Hungarico ab Anno 1703 usque ad eius finem...* (OSzK Fol. lat.697. I–II.) és másik fordítása az Egyetemi Könyvtárban 1790–701(G.517) és az MTA Könyvtárában MS, 1801-es évszámmal.

²⁰ A következőkben a baloldali szöveg Orczy Lőrinc fordítása, míg a jobboldalon idézett a Szépirodalmi Könyvkiadó kiadásában Budapesten, 1979-ben megjelent, Hopp Lajos szerkesztette, (a jegyzetek, utószó, ua.) kötetből való, melyben az *Emlékiratok*-at Vas István fordította.

helyemet hazámban elhelyeztettem, hol is sok után, közönséges és különös sérelmek érzékensége-

met inkább tették²¹ az el nyomattatásokat melly arra, amit alatt nemzetem nyögött vala. Minthogy ez vallásim első törvényben mar említettett, itt elől nem hozom, sőt aszt sem á mi velem törtintt, megh fogattatásom előtt,²² rabságomban²³ és szabadullásom után, mivel többire az különös szemelly dolgát nézi csupánn által megyek azokra miket cselekedtem mintt publicus vagy Közember az haboruságh alatt. Nem félek valósággal megh vallanom, ó örök

Igasság, kinek ezenn irásomat ajánlottam hogy

csupán Az szabatságnak szerelmes és hazámnak idegen iga alúl való szabadttsága vólt fel tett vágy, czéllya minden cselekedetimnek. Nem vólt

ösztönöm az Boszúállás nem is Koronára vagy

Fejedelemségre való vágyódás éppen nem is

Birodalomra X²⁴ vágyódás,²⁵ csupánn az hív-
ságos dücsösség, hogj eleget²⁶ tegjek köte-

lességemnek hazámra nézve és világi becsüllet

Kinek²⁷ és valamelly világi becsüllet vólt un-

szolóm, melly engem²⁸ vétkessenn *reád nézvé*²⁹

merthogy ezek legnagyobb részben egy magánszemélynek, egy szabadságot szerető polgárnak a tettei, hanem áttérek a háború folyamán cselekedtem mint nyilvánosan szereplő személyiség.

Egyáltalán nem félek kijelenteni előtted -ó, Örök Igazság, kinek ezeket az *Emlékiratok*-at ajánlottam -, hogy minden cselekedetem célja kizárólag a szabadság szeretete volt, és az a hogy hazámat az idegen járom alól felszabadítsam.

Nem a bosszúvágy indított erre, nem is koronát vagy fejedelemséget akartam szerezni, nem is a kormányzáshoz volt kedvem: kizárólag az a hiú dicsőség vezérelt, hogy eleget tegyek kötelességemnek hazám iránt- és a világi becsület, amelynek forrása természetes nagylelkűségem volt, az munkált bennem bűnös módon veled szemben, ó, *Istenem*, mert hiszen elkülönböző indítóokok mind magamra vonatkoztak és önmagamban végződtek.

²¹ Áthúzva: gerjesztették.

²² Áthúzva: gerjesztették

²³ X-szel jelölve a margón: és haza szabatságát szerető polgárnak.

²⁴ X-szel van a szövegben és a margón is jelölve: való áhitás.

²⁵ A szövegben szereplő *vágyódás* áthúzva.

²⁶ A szöveleji *e* javított.

²⁷ A dőlt betűs rész áthúzva a szövegben.

²⁸ Vastagon fogott a toll.

²⁹ A dőlt betűs rész a szöveg fölé írva.

ingerlett, annyiban amenniban ezenn indulatok
mind az én személyemben végeztek.

Ki jövőn azért fogsagombul minekutánna

varszavában Gr.Bercsényi személyében sor-

somhoz hasonló Társot leltem volna,

tanácskozásink arra mentenek miképpenn az

nagy hadakozásnak melly Európát akkor fene-

gette környülalloságot hazánk hasznára fordit-

hassuk, de említett Gróf natsagos Lengjel

Királyban vetett reménségtül meghfosztatván,

értelmében, mindh segedelem ugy Tanács

nelkül szüköl-

ködött.Nem vala egjebb *hátra csak*³⁰ remén-

fejedelemséget.ség csak az Francia Királnak

segedelmiben és

oltalmábann néhaj O³¹R. György nagy

Atyám-

mal kötött szövetségének ereiben, melly

szerintt

ötet és az eö maradekit is, erdélyi fejedelem-

ség-

ben választásnak elöl forgásában köteles volt

megh tartani.

Amint a börtönből kiszabadultam és Var-

sóban Bercsényi

gróf személyében hozzám hasonló sorsú

bajtársra akadtam,

minden minden tanácskozásunk oda irá-

nyult, hogy hazánk hasznára

fordítsuk az Európát fenyegető nagy hábo-

rú körülményeit. De

ez a gróf akkor már csalódott Ágost len-

gyel királyba vetett

reményében, és sem tanácsot, sem segítsé-

get nem talált. Nem

maradt más reményem, mint a francia ki-

rály támogatása és

segítsége az ösömmel, I.Györggyel kötött

szereződés

amely utódaira is kiterjedt, és így megvá-

lasztás esetén biztosí-

totta családom számára az erdélyi

A fragment of Orczy Lőrinc's in Rákóczi Ferenc's Memories. During our researches we have come across an interesting act of Orczy Lőrinc, a writer categorized later as „conservative”: a complete translation he wrote on behalf of prince Rákóczi Ferenc the 2nd, dated March 7, 1745, as well as a fragment of Orczy Lőrinc's translation in the prince's *Memories*.

1745 is the year of the yas-cuman (an ethnic group in Hungary) *Redemptio*: empress Maria Theresa has approved them to pay out 500 000 forints in order to regain their former privileges. Could we perhaps link these translations with the *Redemptio*, or is it just pure casualty?

Orczy Lőrinc has applied in 1753 for a position as captain of the yas-cuman shire, a vacated position at that moment. On the 6th of October, 1756 he was named commander in chief for the yas-cuman army (consisting of 1000 cavalry soldiers), participating between December 1756 and May 1759 as yas-cuman captain in the SevenYears War.

³⁰ A dőlt betűs rész áthúzva a szövegben.

³¹ O-val jelölve a margón:Georg Imus.

Buccow-ellenes röpiratok Teleki Sámuel tékájában

Mit jelentett egy könyv Teleki Sámuel életében? – teszük fel többször a kérdést Teleki Sámuel könyvtárának kutatói. Telekinek bázeli, utrecht-i és leideni levelezése Deé Nagy Anikó szerint azt bizonyítja, hogy a legújabb könyvek megvásárlásával tudatosan törekedett könyvtárának fejlesztésére.¹

Teleki Sámuel könyveinek katalogizálása kapcsán került a kezembe Johannes Tonjola *Basilea Sepulta resecta continuata* című könyve, mely bepillantást nyújt a peregrinus Teleki Sámuel életébe, könyvgyűjtői és politikai pályafutásába.

Az erdélyi magyar oktatástörténet dichotómikus, kettős felépítésű jellegét egyrészt 1871-ig egy erdélyi magyar nyelvű egyetem hiánya határozza meg, (a XVI. századi kolozsvári jezsuita iskolának a latin az oktatási nyelve, többnyire lengyel származású jezsuita páterek által vezetett, Európa szerte közismert kollégium volt), másrészt a színvonalas kollégiumok jelenléte, amelyek olyan tudással halmozták el tanulóikat, amellyel megállhatták helyüket a neves európai akadémiákon, univerzitásokon. Ehhez kötődően szeretném leszögezni, hogy a kollégiumok történetének kutatása elválaszthatatlan az abból kiinduló diákok életrajzának kollektív megajzolásától.²

A főúri családok, így a Teleki család is ifjai nevelésére magántanítókat, külföldi egyetemet járt akadémiákat alkalmaz. Kiskomáromi P(?...). István Utrechtben Witsius Herman tanárától 1684-ben búcsúzik el, hogy külföldi tanulmányútjára kapott ösztöndíj fejében néhány évig Teleki Mihály geryeszegi papja, majd a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium tanára legyen.³ Teleki Sámuel nagyapja, Teleki Mihály közismert patrónusi szerepet játszott a marosvásárhelyi református kollégium életében, támogatta a Sárospatakról elmenekült Buzinkai Mihályt és Pósházi Jánost is.

Az erdélyi papi és laikus adminisztráció pilléreit jelentették a külföldön tanultak, az academiták. A „bölcsségre való törekvés” jegyében azt támogatja a szürke állomány megrendelője, aki a beneficiumban megnyilvánuló nemeslelkűségét viszonzva évek hosszú során papként, tanítóként vagy politikai tanácsadóként „megszolgálja” támogatójának az akadémián tanultakat. Ezt a folyamatot ma a külföldi egyetemjárás kutatóinak eredményei nyomán kontraktuális educationak, szerződésfüggő oktatási rendszernek nevezem.

Az erdélyi diákok külföldi egyetemjárása az első európai egyetemek alapításával kezdődik el, Bolognába, Párizsba, Lengyelországba, Csehországba, a német és holland nyelvterület egyetemeire és a ködös Albionba több erdélyi jutott el.⁴ Az Odera menti Frankfurt, Wittenberg, Heidelberg, Basel és Franeker egyetemi jegyzőkönyveiben, a doktori dolgozatok mellékleteiben felbukkanó ajánló sorokban, versekben, az album amicorum-okban találkozhatunk az erdélyi kollégiumokból és particulákból származó academizánsok (szöveges) nyomaival. Két rövid megjegyzést tennék itt: a felsorolt városok egyetemei felekezeti- és szaktudomány-specifikusak. Pl. Utrecht egyeteme híres volt teológiai fakultásáról, ahol Gisbert Voët tanított, s ahonnan

¹ DEÉ Nagy Anikó, 1997.

² Doktori dolgozatom témája ennek az utóbbi kérdésnek a körbejárása, a XVIII. század hatvanas, hetvenes éveiben az erdélyi kollégiumokból származó, külföldi egyetemeken tanuló academizánsok (pl. Fogarasi Pap József) magiszteri és doktori dolgozatai alapján.

³ KONCZ József, 2006. vagy SZÓGI László–SZABÓ Miklós, 1998.

⁴ TONK Sándor, 1979. GÖMÖRI György, 2006. 53., 107.

annyi negyedréti Gyzelaar Bousbeq-kiadvány került az erdélyi kollégiumi és arisztokrata könyvtárakba. Földrajzi paraméterekben szólva Szentpétervár, Jeruzsálem, Sevilla és Glasgow közé, a könyvproveniencia és a diáriumok, a naplók alapján e négy kultúrcentrum közötti, képzetesen szólva téglalap alakú térbe helyezem el a katolikus és protestáns deákok egyetemjárását.

Teleki Sámuel korán elveszíti apját, Teleki Sándort, 1754-ben, ekkor mindössze tizenöt éves. Sáromberkén és Gernyeszegen már Teleki Mihály kis könyvtárát olvashatja. A bázeli és párizsi évek elfeledtetik vele Léczfalvi Orbán Péter és Bányai Székely György sáromberki és celnai tanításait, Bázelen (1760 január 2–1761 július 24.) csak csodálkozik a természettudományos kutatások előrehaladottságán, a mathesist és physicát előadó Johannes és Daniel Bernoulli, Jakob Beck teológus és történész tudása és a közkönyvtárak bevett gyakorlata elgondolkodtatják az ifjú Telekit az erdélyi oktatás és közművelődés helyzetéről.

Teleki Sámuel külföldi egyetemjárását a későbbi aulikus politikusi pályára való felkészülés motiválja. Anyanyelvén kívül csak a latint ismeri. Útinaplójában olvashatjuk, hogy útban Bazel felé, Bécsbe érkezve nem mer magánkihallgatást kérni, mert nem tud a császárné nyelvén beszélni.⁵ Teleki Domokos jegyzi meg, Sámuel azért ment először Bazelbe, hogy alaposan elsajátítsa a német nyelvet.⁶ Nyelvleckéket vesz Johann Jakob Sprengtől, aki nem foglalkozik a grammatikával, tanárt vált, Freyburger nyelvtanárt fogadja meg magántanárnak. Tanárai között találjuk Johann Rudolph Iselint, az egyetem jogprofesszorát, a már említett Jakob Christoph Becket, akihez majd később több jeles erdélyi deák jön tanulni Teleki Sámuel ajánlólevelével, vagy Abel Socint, orvost, fizikust, aki elektromosságtanra oktatja a három magyar gróft.⁷

A külföldi egyetemjárás rendszabályozására több rendelet született. Az 1659. marosvásárhelyi országgyűlés előírja, hogy a külföldi tanulásra indulók kötelesek *salvus conductust*, menlevelet kérni. Ez a törvénycikk 1752-ig volt érvényben, utána a Főkormányzók kötelese az „alkalmas egyének” megválogatása. 1755-től az udvari Kancellária sürgeti a protestáns ifjak külföldre küldésének korlátozását, nekik tulajdonítva a felforgató eszmék elterjesztését a történelmi Magyarországon. A hét éves háború (1756–1763) alkalmul szolgál a Habsburg kormányzatnak a tanuló célú „kimenetelek” betiltására, három évig senki nem kap útlevelet. A tanulni vágyók kérésekkel ostromolják az udvart, Mária Terézia engedményeket tesz: csak azokba az országokba lehet menni, amelyek baráti vagy szövetséges viszonyban állnak a Habsburg birodalommal, illetve csak az peregrinálhat, aki költségeit fedezni tudja.⁸

Így nyer engedélyt a Teleki család közel egyidős három tagja: József, Sámuel és Ádám. Deé Nagy Anikó két okkal magyarázza a Telekiek külföldi tanulmányútjának engedélyezését: megnyerni e főúri családot a központi politika számára; érvényt szerezni a rendi műveltség elvének: csak olyant engedni külföldi akadémiaira, egyetemre tanulni, aki nemes, és akinek megvan a szükséges anyagi biztosítéka a kint-tartózkodás idejére. Ezeknek a diákoknak nemcsak az erszénye gazdagabb, szellemileg is felkészültebben indulnak útnak: nyelvet, nyelveket tudnak, előre meghatározott úti- és tanulmányi tervvel mennek külföldre. Ebbe a kategóriába tartozik a három Teleki is. Teleki József Nyugat-Európába érve azonnal megírja a kor legnagyobb gondolkodóival polemizáló esszéjét.⁹ Teleki Sámuel aláírta, subscribálta a bázeli és a hollandiai egyetemek törvényeit, noha az egyetem rendes tanáraitól különórát is vett.

⁵ Gróf Teleki Sámuel 1908.

⁶ *Marosvásárhelyi Füzetek* 1878.

⁷ Teleki Ádámot, Józsefet és Sámuel. Lásd: DEÉ Nagy Anikó: id. mű 9–12. vagy F. CSANAK Dóra, 1983.

⁸ FINÁCZY Ernő, 1899. 52–57.

⁹ TELEKI József 1760.

Tógátus akademizáns státusával tagja volt az akademiáknak.¹⁰ Külföldön való tartózkodásáról útinaplója mellett azok a könyvek informálnak, amelyeket tanulmányútja alatt vásárolt (illetve az azokban található bejegyzések). Hogy hogyan alakul ki benne a könyvgyűjtés szándéka, arra egyrészt a hazatérte utáni levelezéséből következtethetünk, másrészt a vásárolt könyvekben található széljegyzetek vagy diáriumnak megfelelő bejegyzésekből (utalások).¹¹ (Érdekes hasonlóságokra bukkanhat a kutató a katalóguskészítés nyomán, mivel 1951-től a hajdani marosvásárhelyi ev. református kollégium könyvtárát a Teleki Tékában helyezték el, amelynek anyagából képet kaphatunk arról, hogy a külföldi egyetemjárók milyen könyveket szereznek be ugyanabban az időben, amikor Teleki Sámuel francia vagy holland nyelvterületen tanul.¹²)

Bázeli éveitől kezdve a peregrinus Teleki Sámuel birtokába Johannes Tonjola *Basilea Sepulta resecta continuata* könyve, amely Bázelnak (ókori, középkori és újkori nevén, Athena Rauracorum, Basala, Basilea Rauracorum, Colonia Munatiana) és környékének sír- és köztéri feliratait tartalmazza – Lipcse, Johann Friedrich Gleditschens nyomtatásában, 1751.¹³

Tonjola műve kultúrtörténeti csemege. A szerzőről Christian Gottlieb Jöcher *Allgemeines Gelehrten Lexicon*-ja röviden ír: Johannes Grossius *De epitaphiis Basileae* kéziratban levő művét folytatja, évekre osztva szerkeszti és adja ki. A könyv végén mellékletként az ókori itáliai feliratokból találunk egy kivonatot. Tonjola művének címlapját olvasva értesülünk arról, hogy a szerző a bázeli olasz nyelvű közösség tagja, előjárója. Művét a város iskoláinak és egyházi patrónusának ajánlja, Benedetto Sozzininak (144. o.)¹⁴, Johannes Ulrich Scultetusnak (1599-ben halt meg, 11 évig volt a város előjárója; 142. o.), Onophrio Meriannak (kereskedő, 1620-ban hunyt el, 197. o.) és Johannes Rodolphus Burcardnak (bázeli püspöknek, egykori hasenburgi bárónak, aki 1595-ben hunyt el; 366. o.). Teleki Benedetto Sozzininak és J. Scultetusnak több jogi munkáját szerzi be a külföldi egyetemekről való hazatérése után.

Tonjola sírfeliratai alapján Bazel társadalmáról kapunk képet, az előjárók, jogászok, egyházi személyiségek, gimnáziumi és akadémiái tanárok névsorát 1661-ig tartalmazza a könyv. Ugyanitt olvasható pl. Johannes és Jacob Buxtorf, a héber, görög és latin nyelvű szótárak és Szentírás-magyarázatok szerzőinek, Friedrich Seidler barátainak sírfelirata (69. o.). A Buxtorf család héber-latin szótárainak több példányát vásárolta meg Teleki, külföldi tanulmányútja után (ezek oldalain is Teleki bejegyzései olvashatók a lapszéleken),

A mű belső borítóján és az azt követő lapokon két verses bejegyzésre lettem figyelmes: két kézírás figyelhető meg, az egyik a Teleki Sámuelé, a másik ismeretlen. „Ex Bibliotheca Sam(uelis) S(acri) R(omani) I(mperii) Com(itis) Teleki de Szék. A(nn)o 1760.” (Római Szent Birodalmi gróf széki Teleki Sámuel könyvtárából, 1760.) Ugyanezen az oldalon 2 disztichon olvasható *Epigramma in Adolphum de Buccow generalem* címmel.¹⁵

*Bella geris, sequeris bellas, pugnoque repugnas
Et bellatori sunt tibi Bella Thori.
Imbelles, imbellis amas, totusque videris*

¹⁰ Bazelben elkészítik az egyetem összesített anyakönyvét (*Die Matrikel der Universität Basel*). Ebben az 1760-ban beiratkozott diákok között az 1175-ös sorsszám alatt szerepel Teleki Sámuel neve.

¹¹ A könyvgyűjtés folyamatának teljes áttekintése jelenleg nem lehetséges: a Teleki-Bolyai Könyvtárban csak a XVII. század végéig megjelent kiadványok katalógusa készült el.

¹² A Teleki-Bolyai Könyvtár XVII. századi könyveinek katalógusa. Szerk. Spielmann Mihály, korrektor Dóczy Örs. Megjelenés előtt.

¹³ Bazel, Emanuel König és fiának költségén, 1661. Teleki könyvtárában a Tq-642-es jelzet alatt található meg. Grossius 1619-ig gyűjtötte össze Bazel város közfeliratait.

¹⁴ A zárójelbe tett számok Tonjola művének oldalszámait jelölik.

¹⁵ *Epigramma Adolph de Buccow tábornok ellen*

Mars ad opus Veneris, Martis ad arma Venus.

*Hadakozó, küzdelmeket kereső,
csapásoknak ellenálló,
Hadfiak harcos ágyastársa!
Te gyáva! Harcképtelenek szeretője,
ölelésben bátor harcfi,
Mars mezején maga a gyöngédség.¹⁶*

A Teleki Sámuel által lejegyzett két disztichon nyelvezete ovidiusi és martialiszi reminiscenciákat tartalmaz. A négy sor a bellum–imbellum, a háború és gyávaság fogalmak köré szerveződik, azaz a virtus erénye és az avval ellentétes jellemvonás magyarázatára épül. Marsnak és Venusnak metonimikus értelmezése Ovidius *Fasti* című művének a Fabiusokról szóló elbeszélése átvétele. Több Martialis-, Ovidius- és Suetonius-kiadásban olvashatók Teleki széljegyzetei. Suetonius *Császárok életrajza* című munkájában (Lyon, 1766) Teleki kommentálja azt a versikét, amelyet a triumphust végző Caesarhoz intéztek a katonák.¹⁷ Teleki levelezésében nem találtam semmi forrást arra nézve, hogy az epigramma másolásakor vagy fogalmazásakor felhasználta volna Suetonius Nicomedes és Caesar pajzán történetét.¹⁸

A következő két oldalon (előzékclapon) Buccow generális elleni pasquillus olvasható. A Teleki által írt bejegyzés – amelynek keltezését, pontosabb forrás hiányában 1764 és 1822 közötti időszakra tehetjük –, kéziratát Teleki hasonló glosszáival azonosítottam, amely teljesebb, mint a Rettegi György által vázolt Bukkow-paskvillus. Az írás formája az ókori epítáfiumokra hasonlít, a vándor megszólítása, a „Hospes ave et disce” forma a nekrológ elején, majd a „Hospes si didicisti vale” befejező sor a 2–3. századi római császárkor feliratainak fogalmazásában található meg, amelyek tanulság tárgyává teszik az elhunyt életét.

Hospes. Ave. Et. Disce.

Hic. Jacet.

Adolph(us) Nicol(aus) L(iber) B(aro) de Buccow¹⁹.

Magnae Crucis. Ord(inis) Militar(is) Theresiani. Eques.

S(acrae) C(aesareae) R(egiae) Ma(jes)t(at)is. Consil(iarius) Stat(us) Act(uarius) Intimus.

Unius. Legionis. Cataphractor(um) Tribunus.

Per. Transsilvaniam²⁰. Supr(emus) Armor(um) Praefectus.

Et. Gubernator.

¹⁶ DÓCZY Örs szöveghű fordítása

¹⁷ A triumphus alapos leírását lásd Thomas KÖVES-ZULAUF: 1995. 152–171.

¹⁸ *Gallias Caesar subegit, Nicomedes Caesarem:*

Ecce Caesar nunc triumphat qui subegit Gallias,

Nicomedes non triumphat qui subegit Caesarem.

(Titus LIVIUS, *De vita caesarum*, lib. I. c. 49.)

(*Galliát Caesar legyőzte, Nicomedes meg Caesart,*

Im most Caesar diadalt ül, ki Galliát győzte le,

Nem azonban Nicomedes, ki Caesart ejtette meg.)

(SÜETONIUS, 1897.)

¹⁹ RETTEGI György olvasatában 'Bukkow'. Uő, 119. In: *Hazánk*, 1885, Budapest, Aigner Lajos. Itt szeretném megjegyezni, hogy a Jakó Zsigmond által szerkesztett Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784* kötetben nem olvasható a Buccow-ellenes röpirat. (Bevezetéssel, jegyzetekkel közléteszi JAKÓ Zsigmond. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1970.)

²⁰ RETTEGI olvasatában 'Transilvaniam'. Lásd: id. mű. 119.

Obscuro. Genere. Ignobilibus. Parentibus.
Natus.
Non Major(um) Suor(um) Meritis.
Non. Reb(us) Toga. Aut. Sago. Gestis.
Non Praeclaro. Aliquo. Facinore. Edito.
Non. Virtute²¹.
Sed
Fortunae. Libidine.
Ad. Hoc. Dignitatis. Fastigium. Evectus.
Qui²².
Principatum. Summosque. In Transsilvania. Honores.
Adeptus²³.
Pacem. Publicam. Turbavit.
Leges. Iura. Privilegia. Malis. Artibus. Evertit.
Libertatem. Ac. Immunitates. Lege. Et. Verbo. Regio. Sancitas.
Destruxit²⁴.
Rempubl(icam) Ex. Libidine. Administravit.
Optimos. Patriae. Cives. Opressit.
Pessimos. In. Suas. Partes. Atraxit.
Illos. Muneribus. Publicis. Privavit.
Hos. Dignitate. Ac. Honorib(us). ornavit.
Incommoda. Publica. Privatorum. Commodis. Auxit.
Tumultus. Varios. Et. Seditiones. Excitavit.
Vectigalia. Et²⁵ Tributa. Nova. Imposuit.
Populum. Ad. Incitas. Redegit.
Crudelitatis. Varia. Exempla. Dedit.
Pagos. Et. Vicos. Devastavit.
Monasteria. Et. Ecclesias. Desolavit²⁶.
Ferro. Tormentis. In. Populum. Saeviit.
Latronum. Aliquot. Cohortes. Armis. Instruxit.
His. Depopulandam. Tran(silva)niam. Reliquit.
Saepe. In. Certamen. Cum. Multis. Descendit.
Unde. Nunquam. Inferior. Discessit.
Apertis. Occultisque. Inimicor(um) Suor(um) Telis²⁷.
Invictus.
Tandem. Vino. Et. Venere.
Fractus.
Exulcerato²⁸. Gutture
Animam. In. Momento. Evomuit. A(nn)o D(omini) [1764]²⁹

²¹ A „Non Virtute” sor nem található Rettegi feljegyzésében.

²² RETTEGI olvasatában a nyelvtanilag helyes ’quo’

²³ ’quo principatum ac summos honores in Transilvania adeptus’ olvasat RETTEGI-nél.

²⁴ Ez a mondat nem található Rettegi feljegyzésében.

²⁵ ’et’ helyett a névszókat összekötő ’ac’

²⁶ RETTEGI olvasatában ’dissolvit’

²⁷ RETTEGI olvasatában ’machinis’

²⁸ RETTEGI olvasatában a helytelen ’exulcerato’ változat van.

²⁹ Az ’A(nno) D(omini) [1764]’ mondatrész csak Teleki Sámuelnél olvasható.

*Moereant. Nunc. Buccowistae*³⁰.
Exultent. Patriotae.
Doleat. Perditissimor(um). Civium. Turba.
*Impiae*³¹. *Conjuratōnis. Suae*³². *Caput. E. Medio. Sublatum.*
*Gratuletur*³³. *Bonor(um). Civium. Coetus.*
*Patriam. Tanta. Peste. Hoc. Tiranno*³⁴. *Liberatam.*
Sic. Pereant.
Qui. Rempubicam. Spretis. Legibus.
Evertere. Moluntur.
Hospes. Si. Didicisti. Vale.

/Üdv néked vendég! Ne feledd,
 itt nyugszik
 Adolph Nicolaus Buccow báró,/

a Mária Terézia katonai rend nagykeresztjével kitüntetett nemes,
 Ő Szent Császári és Királyi Méltóságának államtanácsosa és titoknok,
 a vértés légió ezredese,
 /az erdélyi hadseregek legfőbb parancsnoka,/

kormányzó,
 alacsony származású, ismeretlen szülők
 sarja.
 Nem ősei érdemei,
 vagyona, a hatalom, a katonáskodás,
 virtusa vagy valamely hírneves tette révén vált naggyá,
 hanem
 a sors akarata
 emelte erre a magas méltóságra,
 /az erdélyi fejedelemség legfőbb méltóságait elnyerve
 a békés közállapotokat megbolygatta,
 törvényeket és kiváltságokat gonosz mesterkedéssel kiforgatta,
 a törvény és király szava által szentesített szabadságot és a közterhektől való mentességet
 fokozatosan eltörölte.
 A közügyet önkényesen igazgatta.
 A legderekabb hazafiakat ellehetetlenítette,
 a legrosszabbakat magához édesgette.
 Amazokat a közhivataloktól megfosztotta,
 Ezeket méltóságokkal és tisztségekkel felruházta,
 Az adómentesek előnyeit a haza kárára növelte.
 Lázadásokat, felkeléseket szított./³⁵

³⁰ RETTEGI olvasatában 'Bukkowistae'

³¹ RETTEGI olvasatában 'impiae'

³² RETTEGI olvasatában 'suae conjurationis'

³³ RETTEGI olvasatában 'gratulentur', ami helytelen, mert nem egyezik meg a 'turba' tömeg szóval.

³⁴ RETTEGI olvasatában az archaikusabb 'tyranno'

³⁵ Az elválasztó jelek közötti részeket lásd IMREH István, 1994. 62. Imreh István nem jelzi a közölt paszkvillusrészlet forrását.

*Az államra és a rendekre új adókat vetve ki,
 a nép körében igen nagy szükségét és zavart keltett.
 Kegyetlenkedései változatos büntetéseket szültek.
 Falvakat és vidékeket dúlt fel,
 klastromokat és egyházközségeket szüntetett meg.
 Karddal és bilincessel fenyegette a népet,
 gyilkosokkal zsold fejében
 Erdélyt akarva leöletni.
 Gyakran bocsátkozott küzdelmekbe sokak ellen,
 amelyekben mindig győzedelmeskedett.
 Közismert és titkos ellenségeinek fegyverétől elesett.
 Bortól és öleléstől elgyengülve,
 gennyes torkán lelkét kiokádta, az Úrnak [1764. évében].
 Most gyászolják őt pártfogói,
 ujjongnak a hazafiak.
 Gonoszak sokasága kesereg most,
 veszedelmes összeesküvéseinek kitett jó hazafiak közössége
 boldogan újra életre kel:
 ily véstől és zsarnoktól szabadult meg a haza.
 Így hálnak meg, kik törvénytelenül törnek a köztársaság életére!
 Vendég, ha megértetted, maradj üdvözlötünkkel!³⁶*

A paszkvillus központjában Bukkow önkényes gubernátori és katonai parancsnoki tevékenysége áll.³⁷ Mi ennek a politikai előzménye?

A szatmári békét követő három évtizedben fokozatosan kiépült a központi kormányzat és a rendek nem konfliktusok nélküli, de mégis konszolidált politikai együttélése. Feltétele ennek a kezdeményezőkézség feladása volt mindkét oldalon. Az udvar szabad kezett kapott a dinasztia belső válságának rendezésére, a leányági örökösödés elismertetésére, a birodalmi célok érvényesítésére, de lemondott arról, hogy a társadalom rendi szerkezetét – a nemesség közigazgatási, igazságszolgáltatási monopóliumát, a földesúr-jobbágy viszony magánügyként való kezelését, de mindenekelőtt a nemesség adómentességét megváltoztassa. A rendek a status quo fenntartására rendezkedtek be, olykor a vis inertiae-t, a nemesi ellenállás jogát fordították szembe a központi hatalom kezdeményezéseivel. Az 1722. évi országgyűlésre beterjesztett *Systema politico-oeconomico-militare* egy modernizált Magyarországot vázolt fel, amelynek új berendezés központjában a megélhetés kérdését állította a tervezet. A közügyek intézésére egy széles hatáskörrel rendelkező helytartótanács, amely az ország népesedési politikáját igazgatná, a reformokhoz szükséges pénz fedezésére pedig egy közpénztár felállítását javasolja, amely szabaddalmakat biztosít a kereskedelem és a kézművesréteg termékeinek piactalálására, a külföldi árucikkeknek csak magas vámadóval való behozatalára.

³⁶ DÓCZY Örs szöveghű fordítása

³⁷ Egy másik, Csíkban terjesztett röpiratban olvasható:

Nem is akadályoz téged letett

hited: mert megcsalattál.

Vidd vissza a fegyvert, ne katonáskodjál,

tarts Udvarhelyszékkal.

Minden szavok csalárd, irigyetek hazug:

Ne higgy a németnek...

A *Pragmatica Sanctio* elfogadtatása a magyar rendekkel, azaz, hogy III. Károly utódai örökölhessék a magyar és cseh királyi koronát leányágon is, törvényben rögzítette a nemesi kiváltságokat, adómentességük pedig fundamentális joguk marad (1723:5. törvénycikk). Az ország integritása, szuverenitása, a gazdaságpolitika, a hadügy, a közigazgatás intézményei tisztázatlan maradtak, annak ellenére, hogy a törvények kimondták Magyarország kormányzati önállóságát a Habsburg-monarchián belül, előírták az országgyűlés háromévenkénti összehívását, a magyar kancellária és a kamara függetlenségét a hasonló bécsi intézményektől, az állandó hadsereg létrehozását, a magyar haditanács felállítását, az ország területi integritásának helyreállítását, de ezek nem valósultak meg.³⁸ A vármegyék autonómiája sértetlen maradt. A XVI–XVII. századokban a rendi küzdelem zászlóvivői a magybirtokos főurak vagy a főpapok voltak, a XVIII. században a főnemesség nagy része udvari arisztokráciává alakul.

A főnemesi birtok a török kiűzése után funkcióját veszti: megszűnnek korábbi katonai és határvédelmi feladataik, melyek teljesítésére egyrészt állami bevételeket szedhettek, másrészt saját szervezésű fegyveres erőt tartottak, birtokközpontjaikban pedig állami feladatokat láttak el, mintegy önálló politikát folytatva. A XVI–XVII. századi közhatalmi funkciót ellátó főúri birtokok helyébe a XVIII. században a királyi udvar, azaz az állam lépett.³⁹

A birtokos nemesség kettéválik: egy része az udvar irányában politizál, és elősegíti Mária Terézia politikai, adminisztratív, kulturális terveit, azaz az isteni gondviselést képviselő korona és az ösöktől örökölt felbonthatatlan szabadságban élő rendek együttműködésében látja az állam lehetőségét, másik része, a király és a főnemesség egymásra találásából kimaradt vármegyei alsóbb nemesség szellemében tovább élt a kurucos ellenzékiesség szelleme.

Az 1741–48-as porosz-osztrák „örökösödési” háború kimerítette a kincstárat, II. Frigyes megszállja Sziléziát, és meg is tatja azt az 1763-as hubertusburgi béke előírásai szerint. A vere-seget Mária Terézia az állam szervezetlenségének, igazgatási rendszerének és hadszervezetének elmaradottságának tulajdonítja, amint azt emlékirataiban írja. 1748-ban az adórendszer megreformálásába kezd. Társadalompolitikai céljai között első helyen a parasztok helyzetének javítása áll. Elrendeli a földkataszter összeállítását az örökös tartományokban, fellép az újra fellendülő földesúri árutermelés robotigénye ellen, szétválasztja a jobbágyság használatában levő földeket a földesúr tulajdonát képező földektől, azért, hogy a nemesség ne tudja elsajátítani a jobbágy-földeket és ezzel is csökkenteni a rusticalis földek után az udvarnak befizetendő adóját.

Kaunitz kancellár javaslatára Mária Terézia elsődlegesnek tartja a politikai berendezkedés megváltoztatását Magyarországon, mivel az adott alkotmányos rendszerben az ország gazdagodása nem jelentené az állam gazdagodását, azaz az államérdeket egyszersmind, mivel a dominicalis föld adómentes. A jobbágyszolgáltatások rendeleti úton történő szabályozása az addig a nemesi társadalomnak az államtól függetlenül létező szféráit érintő állami intervenció részét képezi az oktatási és egészségügyi reformok vagy az új technikai eljárások bevezetése mellett.

Az 1748-ban és 1763-ban elvesztett háborúk megkövetelték az igazgatási rendszer és a hadszervezet átalakítását, amint fentebb említettem. Az Al-Dunántúltól a Keleti-Kárpátokig már II. Ferdinánd idejében kiépítik a határörvidéket, amely az ott lakó vagy oda telepítendő népességből félkatonai társadalmi rendet kíván létrehozni, amely lényeges állami hozzájárulás nélkül képes politikus feladatok ellátására: ellenséges beütések elhárítására, pestisveszély

³⁸ SCHLETT István, 2004. 271–290.

³⁹ NIEDERHAUSER Emil, 2004. Bevezető

esetén határzár létesítésére, a határszéli csempészet kiszorítására.⁴⁰ Erdélyben, amely az ott állomásozó ezredeknek legfőbb élelmiszer-ellátója, és potenciális ingyen szolgáló parasztkatonalelőhelye is, a határőrségbe bevont családokból két székely és két román gyalogezredet, valamint egy székely huszárezredet szerveztek meg. A Naszód vármegyei románok felszabadulnak a Beszterce város jobbágysága alól, görög-katolikus hitre térnek, a militarizálódás társadalmi előrelépést jelent számukra, annak ellenére, hogy továbbra is adózniuk kell a föld után, „vizen és szárazon” is kell katonáskodjanak, azaz nem csak településeiket kell védelmezzék. A szabad székelyek számára a változás többlet lehet, személyi elnyomást s régi szabadságjogaiktól való teljes megfosztást hoz. 1730-tól Bécs elrendeli a korábban a *Diploma Leopoldinum* által a székelységnek korporatív adómentességi jogosultságának felülvizsgálatát. A székelységet a mítoszokkal, legendákkal alátámasztott régi hadkötelezettség jogcímén akarták bevonni a határőrségbe, a régi katonai rendekre, a lófőkre, a gyalogokra és a kispapokra esett a választás, a primorok – ez Bécs engedménye a status quo parciális fenntartására-, a jobbágyok és a zsellérek mentesültek a katonáskodás alól.

A főkapitányi és főbírói tisztségek kinevezéssel való betöltése szintén Bécs államérdekeit szolgálta, semmissé téve a székelyek választójogát.

A XVIII. században nem lehet egységes székely nemességről beszélni, mint a középkor elején, amikor minden született székely kiváltságos nemes. A határőrség szervezése során a „székely natiót” a főurak nagy része megtagadta, gondoljunk csak Bornemissza Pál csíki főbíróra vagy gyalakuti Lázár Jánosra vagy Bibarczfalvi Simon Jánosra, aki a határőrség ősiségét, törvényességét igazolja fejtegetéseiben.⁴¹ A nemesség ellen nem a jobbágyság, hanem a fegyvert kényszerűségből felvevő szabad székely lázadás fel. A Székelyföldön, mint a vármegyei részen egy kevésbé módos, kevés jövedelemmel rendelkező, de a királyi adószedő apparátus tagjaként azt növelni vágyó kispapokra felhívó parancsot. A korábban az erdélyi három nemzet egysége egymásnak segítséget ígért külső támadás esetén, a XVIII. században a nemesség nem védelmezi a szabad székelyeket, mert tőle Bécs nem várja el a katonáskodást. Ugyanígy a Bécshez hű szász natiótól nem várhat segítséget a gyalogos székelység. Buccow rendelkezései ellen több helyen lázadás tör ki, de a Madéfalván összegyűlő szabad székelyek lemeszárlása rövid úton a székely széki katonaságból az összmonarchia számára teremt határőrvédőket.

Bécs tehát a székely natio megosztásával, főnemességének a natio többi tagjai elleni állításával módosította a vármegyék és a székely székek politikai berendezkedését. Ez a megosztottság szüli a belső száműzetésben élő közép-nemes Rettegi György, a csíkszépvízi Szóts Péter kispap vagy a későbbi főkancellár Teleki Sámuel által egy könyvbe lejegyzett Bécs és Buccow ellenes paszkvillusokat.

⁴⁰ EGYED Ákos: 2006. 184–193.

⁴¹ IMREH István: *i. m.* 56–63.

A Habsburg-uralom erdélyi következményei a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában. A politikai élet és az intézményrendszer területén jelentkező átalakulások

A Habsburg-uralom politikai és intézményrendszert érintő következményeinek láttatása a korabeli erdélyi magyar nyelvű emlékirodalomban különböző formában és az uralommegszilárdítás fejlettségi fokának függvényében történik. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy e változások elsősorban azokat az emlékirókat foglalkoztatják, akik közvetlen módon implicáltak – anyai vagy legalábbis tanúi – e változásoknak. Az is szembeötlő, hogy a beilleszkedés első szakaszában a Habsburg-uralom politikai következményeinek a tükrözése hangsúlyosabb. Az évek múlásával, az osztrák uralom kiteljesedésével, amikor Erdély pozícióját – s ezen belül a rendek helyzetét – illetően nem csillan fel más alternatíva esélye, az emlékiratok jobbra a hatalom politikai célkitűzéseinek valóra váltását, ezeknek a társadalomra gyakorolt hatását, illetve a közigazgatási, törvénykezési vagy pénzügyi reformokat taglalják. Ezeket is főként akkor és annyiban, amikor és amennyiben változást jelentenek a hagyományos struktúrákkal és szervezethez képest szemben. Természetesen az emlékiratokban fellelhető célzások, utalások vagy konkrét leírásai a Habsburg-installáció politikai vetületeinek, valamint az intézményrendszert módosító intézkedéseknek a szerző szándékai szerint csak „másodlagos információk” lehetnek, hiszen az emlékirók közvetlen célja nem a fennálló politikai elemzése vagy organizatorikus rendeletek nyomán követése. Az emlékiró tényeket, eseményeket-eseménysorokat sorol fel, melyeket saját és társadalma életéből szelektál. A politikai vagy intézményrendszeri vonatkozás tehát igencsak esetleges a narráció folyamán, és sokkal inkább közvetlen vagy közvetett utalásokból áll.

A szerző nézőpontja és a történelmi igazság közti korrekt megfeleltetés érdekében figyelembe kell vennünk az emlékiratok keletkezésének körülményeit is. Az első szakaszban – melynek emlékirodalmában a Habsburg-uralom politikai következményeinek erőteljesebb ábrázolása jelenik meg – a legszámtöbb szerzők valahogy hasonló körülmények között írják visszaemlékezéseiket. Bethlen Miklósról van szó, aki császári fogságban írja emlékiratait és Wesselényi Istvánról, aki – bár szabadlábban van – naplóját szigorúan császári környezetben írja, mondhatnánk akár, hogy Bécs árgus tekintetét érezve magán. E körülmények természetesen tompítják mondanivalójukat. A szerzők tudatában vannak annak, hogy a papírra vetett gondolatok egynémelyike felhasználható ellenük. Emiatt néhány aspektust nem is említenek. Például Wesselényi Bethlen Miklós ügyének tárgyalása és az – egyébként megdöbbent – rendek vitája kapcsán megjegyzi, hogy e vitákat nem jegyezte fel naplójába¹. Politikai és társadalmi státusukat tekintve Bethlen Miklós és Wesselényi István egyaránt azok, akik a Habsburg-installáció első időszakának politikai vonzatait, az események gerjesztő okait valós mivoltukban mérik fel. Az írásaikban kronológiai szempontból fellelhető párhuzamok, ugyanakkor azonban az eseményeknek a különböző látószögből való vázolása miatt a két szerző információs szempontból a legszerencsésebben kiegészíti egymást.²

¹ Részlet egy hosszabb tanulmányból WESSELÉNYI István, 1983, 1985. I. 131, 134.

² R. VÁRKONYI Ágnes, 1993, 1–2. füzet, 12.

Kortársaik közül – akik szintén a beilleszkedés első szakaszát ábrázolják – Apor Péter tulajdonképpen az életmód- és életformabeli, nemesi szokásokban megnyilvánuló változásokat percipiálja, Cserei Mihály – távolabb a dolgok menetét meghatározó erőktől – magánvéleményét fejt ki a Habsburg-hatalom kiteljesedését illetően, míg Szakál Ferenc jobbára városa, Kolozsvár eseményeire koncentrálnak, és II. Rákóczi Ferenc híveként látatja a kuruc-labanc vizsályt.

Az, hogy az említett emlékirók különböző szemszögből vizsgálják az általuk elmondottakat, nem zárja ki, hogy az elbeszéléseikbe foglaltak többé-kevésbé kiegészítsék egymást. A különbözőségek ellenére már a Habsburg-uralom kezdetén körvonalazódik egy közös vonás, ami – ez esetben – az uralomváltás politikai következményeit illeti. Más-más hangsúlyokkal és motivációkkal, de erőteljesen jelentkezik ez emlékiróknál a kiábrándultság – egyeseknél kifejezetten a kudarc – érzése. Ez jórészt annak tulajdonítható, hogy az osztrák uralom kiteljesedése, a kormányzás módja, az alkalmazott módszerek és eszközök nincsenek összhangban a *Diploma Leopoldinum* kitételeivel. Pedig az erdélyi rendek szemében e *Diploma* – kiegészítve a katolikusok javára a *Resolutio Alvinczianával* – referenciális pont a Habsburg-uralom létrejöttét követő évek kiértékelésénél. A Bethlen Miklós kitarlásának köszönhető *Diploma* – ez a rendeknek kedvező kompromisszum – nem a rendi remények szerint lép életbe, hanem sokkal inkább az erősebb fél elvárásait kiszolgálva. S a háborús körülményekből adódóan ez a szerződő fél – a birodalom – a legkevésbé rugalmas császári intézmény, a hadsereg révén van jelen Erdélyben. Az államférfi – és ugyanakkor emlékiró – Bethlen Miklós egyes passzusokban nyíltan elmondja véleményét a *Diploma* alkalmazási módjának a Habsburg-uralom megszilárdulásában játszott szerepéről. Valójában a *Diploma* erdélyi kidolgozójának koncepciója szerint – amint az egyébként leveleiből és álnéven megjelent munkájából³ is kitétnék – Erdély számára a legoptimálisabb megoldás az volna, ha önálló fejedelemséggé válhatna egy protestáns fejedelem uralma és külföld garanciája mellett. Ezzel szemben a *Diploma* ráció kínálta kompromisszuma csupán Erdély államiságának a megőrzési lehetőségét jelentheti. E kompromisszum életbe léptetése azonban annak az önéletírásában tükröződik, aki ezt – bár létrehozta – kudarc-ként éli meg. Már az *Önéletírás* motiválása is ezt sugallja. A *Diploma* tető alá hozásában jelentős szerepet játszó Bethlen – akit kétszer fosztanak meg szabadságától – úgy véli, hogy az őt nem ismerő utókor az akkori idők legsemmibb emberének fogja tartani. Ez veszi rá, hogy öngigazolásként megírja a történeteket. Mert a „művében”, a *Diplomában* szavatoltakat senki nem veszi komolyan (lásd Rabutin, aki azzal fenyegetőzik, hogy meg nem felelő magatartás esetén bármelyik főurat lefejezteti).⁴ A Rabutin által mondottak idézése nyilvánvalóvá teszi, mekkora a valós hatalmuk és tekintélyük a *Diploma* kitételei alapján létrehozott tisztségekbe kerülő erdélyi nemeseknek. És amikor Bethlen Miklós a guberniumi ülésen idézi a *Diploma* 17. cikkelyét, mely kimondja, hogy a tábornokok nem avatkozhatnak be a politikába, Rabutin fenyegetően közli vele, miszerint ő olyan „spiritus familiaris”-szal – vagyis bizalmas informátorral – rendelkezik, aki értesíti mindarról, ami a Gubernium ülésein történik.⁵ Talán ez az egyik legmeggyőzőbb ábrázolása annak, hogy a Gubernium, Erdély legfelsőbb végrehajtó szerve mekkora szerepet tölt be valójában az államapparátusban, mennyire megalázó helyzetbe kényszerül, és a realitásban a császári katonai autoritás állandó felügyeletét érezheti magán.

Bár a *Diploma* megállapítja az adózás mikéntjét, az önéletírás kitér arra, hogy az állandó – és többnyire folyamatosan növekvő – adókon kívül milyen rendkívüli (elsősorban a katonaság

³ BETHLEN Miklós, 1704.

⁴ BETHLEN Miklós, 1955. II. 29.

⁵ Uo.

számára behajtott) adók sújtják a lakosságot – és ez nemcsak Rabutin számlájára írható.⁶ A *Diploma* kitételeit más területeken is áthágnak – nemcsak a hadsereg és a tábornokok. Az adórendszer tekintetében például Apor István, az udvar egyik bizalmija, a katolikus restauráció egyik vehemens exponense, miután elmozdította tisztjéből Haller János tezauráriust, a *Diploma* cikkelyeinek ellenére megfosztja a református parókiákat és iskolákat a kincstár részéről jövő összes juttatástól, míg a jezsuitákat látványosan előnyös helyzetbe juttatja.⁷

Bethlen Miklóssal szemben Wesselényi István kevesebb szubjektív megállapítást tesz a politikai változások vonatkozásában.⁸ Bár, jóllehet lojális a Habsburgokhoz, nemegyszer teszi szóvá a *Diploma* be nem tartását, a császári hivatalosságok visszaéléseit, az egyre növekvő kötelezettségeket, melyek jóval túlmutatnak a *Diplomában* leszögezteteken.

Ugyanakkor elválasztja a feljegyzéseiben megrajzolt negatív képet és elnyomást a uralkodó személyétől, és minden rosszat jórészt a katonai szerveknek, elsősorban Rabutin tábornoknak tulajdonít.⁹ E látás- és tükröztetési módnak megfelelően szükségesnek véli minél részletesebben bemutatni az uralkodónak a Gubernium beadványára küldött választát,¹⁰ melyben I. Lipót a nemességet szabadságaik tiszteletben tartásáról, a parasztságot tulajdonaik zavartalan megőrzési lehetőségéről biztosítja, illetőleg annak a szándékának ad kifejezést, hogy a rendet a hadsereg igénybevétele és megtorlások nélkül fogja fenntartani.¹¹ Hasonló hozzáállással találkozunk egy másik uralkodói levélre való hivatkozáskor, melyben a császár azt kéri Bethlen Miklós kancellár megvádolásakor, hogy ez utóbbinak semmi baja ne essék.¹² E levelek fényében azonban még markánsabban kirajzolódik a kép arról, ahogyan a központi hatalom figyelmen kívül hagyja a *Diploma* előírásait, visszaélésekkel és a lakosságot sújtó, állandóan növekvő adókkal tüzdeli meg erdélyi térhódítását. Megállapítható azonban, hogy jóllehet Bethlen Miklós önéletírásának kicsengése szerint a Habsburg-uralom kiteljesedése a politikai következmények tekintetében totálisodót jelent, Wesselényi István kevésbé szubjektív napi feljegyzései nem hazudtolják meg a Bethlen által elmondottakat. Csupán szemlélet- és hangvételbeli különbözőségről van szó. Például Bethlen Miklós megvádolása esetében, az önéletírásban kifejtett érvekkel szemben a Wesselényi által leírtak – egy adott napon történtek feljegyzése, alkalmanként összegzése – némelykor az önéletírásból hiányzó részeket tartalmaznak, kiegészítik Bethlen munkáját. Legyen szó a procedurális előírások figyelmen kívül hagyásáról, a nemesi szabadságok beszűkítéséről,¹³ Bethlen személyének megjelenítéséről, magáról a tárgyalásról¹⁴ és a fogva tartás körülményeiről.¹⁵

Bethlen Miklós kancellár sorsa és a vele szembeni eljárás csak egy aspektusa annak, hogyan „forgatták ki a Diplomát valójából”, illetve, hogy a Habsburg-rendszer a realitásban más-ként fest, mint ahogy ezt előzetesen papíron kidolgozták. Az emlékirodalomból szinte általános érvénnyel kitűnik, hogy az országban a birodalom érdekei bírnak primátussal. Az első időszakban legalábbis azonban ezeknek az érdekeknek katonák az érvényesítői – háborúk ürügyén,

⁶ Uo. 33.

⁷ Uo. 19–29.

⁸ Wesselényi, *i. m.* I. 51.

⁹ Uo. 48.

¹⁰ Valószínűleg az erdélyi rendek által az uralkodónak küldött *Transylvaniae iam expiranti gemitus* című memóriumból van szó, amely e *Diploma* Leopoldinum kitételeinek a megszegésére, illetve a császári katonai hatóságok visszaéléseire vonatkoznak. Lásd: WESSELÉNYI, *i. m.* II. 680. 77. sz. jegyzet.

¹¹ Uo. I. 197.

¹² Uo. 206.

¹³ Uo. 156.

¹⁴ Uo. 114–120, 130–135, 136–146.

¹⁵ Uo. 542–543.

beleértve a belső „háborút”, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot. A rosszul fizetett katonák pedig természetesen helyezték előtérbe – „birodalmi érdekek” címszóval ellátva – saját érdekeiket. Ez a mentalitás világlik ki Rabutinak a Gubernium beadványára írt válaszából, melyben ez utóbbi a hadseregnek a lakossággal szembeni visszaéléseiről panaszkodik: „a had fizetetlen és nem tarthatja disciplinában, hanem nem bánja bármint reportálják a császárnak és ha fizetést adnak a hadaknak azután ő is szorosabb commandot tart”¹⁶. A helyi hivatalosságokat „szalmabáboknak” tekintve, semmibe veszik¹⁷ a hadsereg képviselői. E bánásmód alól Erdély legmagasabb tisztségviselője, a gubernátor sem képez kivételt; a tábormok „mint egy gyermekkel”, úgy bánik vele, s egyáltalán minden általa felvetett kérdést nevetségesnek tart.¹⁸ Mi több, a tábormok rendeletéből megtiltatik neki, hogy kilépjen a városkapun: „[...] de még a kapura láncsás káplárokat és muskotélyosokat állatának, hogy senki se ki, se be ne mehessen a kapun. És így bennünket, mind gubernátorostul együtt megárestálának. Ez meglehet a második stichnek; először hogy a kapun ki nem bocsáták a gubernátort, másodsor hogy ez csakugyan meglehetett, de még több is lesz efféle”.¹⁹ E vonatkozásban sokatmondó a gubernátor véleménye is – a bécsi udvar „mindenki udvara”, míg Erdély olyankokra bizatik, mint Tige báró úr és Henis úr, akik nem törődnek azzal, hogyan vész el az ország, hiszen őket mindenképpen megfizetik.²⁰

Wesselényi mindennapi feljegyzéseiből sem hiányoznak a lakosságot nyomasztó, permanensen növekvő tendenciát mutató adóterhekről szóló elmélkedések: „Ma értettük, hogy a generál parancsolatjából a Gubernium az itt körül levő székekre és vármegyékre patenseket bocsátott ki, hogy mind az reájok vetett quantumot ide adminisztrálják, minden késedelem nélkül, mindazon kívül, ami naturaléjok vagyon, csak a mindennapi szükségekre hagyjanak, a többit mind béhozzák, mert másképpen is a militia kimegyen, és mindeneket béhozzák.”²¹ Az ilyen és hasonló információk olvastán érthetővé válik, hogy Wesselényi – Bánffy gubernátor vejeiként is lojális Habsburg-pártiként – miért ismeri be valójában, egy császári kapitány szavait idézve, hogy a lakosság és a kurucok között érthető módon együttműködés áll fenn, az előbbieket támogatják az utóbbiakat, és az osztrákokkal szemben az ő pártjukon állnak²² – ismeri be Wesselényi császári kapitánya.

A Habsburg-installáció első időszakát elemzi emlékiratában Cserei Mihály is.

Egy exkluzivista „transzszilvanizmus” képviselőjeként, mely számára minden, ami kívülről, főképp a nem erdélyi magyarok részéről érkezik, csak rossz és káros lehet az erdélyiekre nézve, Cserei ugyanakkor a császár híve – s mint ilyen, természetesen Rákóczi-ellenes.

Mindazonáltal az osztrák uralom általa összefoglalt következményeit, emlékiró társaihoz hasonlóan ő is a *Diploma Leopoldinum* kitételeinek figyelembevételével vizsgálja – és a többiekéhez hasonló következtetésekre jut. Abban különbözik azonban a fentebb említettektől, hogy ő a Habsburg-uralom káros politikai következményeiért – melyeket írásában tisztességesen számba vesz – az erdélyi rendeket hibáztatja, amelyek nem tudnak mit kezdeni a „gyönyörűséges Diplomával”, s kicsinyes acsarkodásaikkal alkalmat nyújtanak a *Diplomában* foglaltak megszegésére.²³ Protestánsként felméri a katolikus restauráció következményeit, de ezeket sem

¹⁶ Uo. 48.

¹⁷ Uo. 49.

¹⁸ Uo. 474.

¹⁹ Uo. 240.

²⁰ Uo. II. 162.

²¹ Uo. I. 370.

²² Uo. II. 533.

²³ CSEREI Mihály, 1983. 30.

Bécs számlájára, hanem a Habsburgok erdélyi exponense, Apor Istvánéra írja.²⁴ Cserei nem tekint el az uralomváltás során alkalmazott visszaélések legsúlyosabb következményének, a Rákóczi-mozgalomnak a leírásától sem. És jöllehet a kurucokat hibáztatja az ország tönkretételéért,²⁵ Wesselényivel ellentétben, aki megőrzi császárhűségét, Cserei kemény szavakkal illeti a Habsburgokat, mert nem tartanak igényt lojalitására.²⁶

A Habsburg-berendezkedés egyik legsúlyosabb politikai következménye valójában az erdélyiek részvétele a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalomban. Ez egyrészt a *Diploma Leopoldinum* figyelmen kívül hagyásának, másrészt az egyre súlyosbodó adóterheknek tulajdonítható. A mozgalom társadalmi háttérének tulajdoníthatóan – melyet az említett túlzott anyagi megterhelések és ezek drasztikus végrehajtása vált ki – a szabadságharc idején vannak olyan időszakok, amikor a Habsburg-végrehajtó hatalom szinte nem gyakorolható Erdélyben és az uralom konszolidálódása – beleértve a tervbe vett intézményszervezést – félbeszakad. A végrehajtó hatalom nagyon szűk körében, Szebenben végbementekről Wesselényi tudósít a legkompetensebben, aki ő maga részese a Habsburg-végrehajtó hatalom tevékenységének. Ami a Rákóczi-mozgalom országos és társadalmi kihatásait illeti, a korabeli emlékirók horizontja viszonylag korlátozott mind térben, mind a szubjektív vélemények kifejtése tekintetében. Vizaknai Bereck György és főként Szakál Ferenc elbeszélései nemigen lépik át a város határait, s a történeteket az események forgatagába sodródott város szemszögéből vizsgálják. Szakál Ferenc azokat a kolozsvári unitáriusokat képviseli, akik a Habsburg-hatalom által támogatott vallási intolerancia első áldozatai közé tartoznak.

Ami Vargyasi Daniel Istvánt illeti, írása szélesebb kitekintéssel szól a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc éveiről, túlzott részletességgel, melyek olyan személy életútjáról tanúskodnak, aki akarata ellenére került be az események forgatagába. Mivel mindkét táborban szerez tapasztalatokat, és a történetek főszereplőivel is találkozik, emlékirata egy sor részletkérdéssel gazdagítja a kuruc–labanc konfrontáció történetét. A közvetlen állásfoglalás erejét Vargyasi Daniel Istvánnál a karteziánus expozíció tompítja, illetve a félelem diktálta óvatosság. Ez utóbbi nem is alaptalan, mivel nemcsak Bethlen Miklóst vádolják meg azért, amit írt, de Vargyasit is. Bár önéletírásának a konszolidáció éveit érintő része hemzseg Mária Terézia dicsőítésétől, az 1764-ben kiadott kötetet elkobozzák, az idős szerző ellen pedig vizsgálatot indítanak, és megbírságot adják a nyomdással együtt, mivel a munka adatokat tartalmaz a protestánsoknak a Habsburg-uralom bevezetését követően elszenvedett sérelmeiről.²⁷ A közvélemény azonban tudni véli, hogy a kötet elkobzásához hozzájárul az, hogy a szerző az udvar számára nem kellemesen hangzó kuruc háborúról is részletesen beszámol. Ez a sors vár egyébként Bod Péter két könyvére is.²⁸ Az említett kiadványok sorsa új jelenséget vetít előre – a cenzúra bevezetését, mely a felvilágosodás térhódításával egyidejűleg vaskos füzeteket jelentet meg a tiltott kiadványok megjelölésével.²⁹

²⁴ Uo. 273.

²⁵ Uo. 336.

²⁶ Uo. 8.

²⁷ *Erdély öröksége*. I–X. Ravasz László bevezetésével, Cs. Szabó László közreműködésével szerkesztette Makkai László. Bp., (1942) VII. 198. – RETTEGI György, 1970. 274–275.

²⁸ Uo. 404.

²⁹ BALLAGI Géza, 1888. – SCHERMAN Egyed, 1928. – *Catalogus Obrorum prohibitorum 1765, 1774* – WERTHEIMER Ede, *A magyarországi cenzúra történelméhez*, Századok, 1898. 294–316. – JAKAB Elek, 1884. 161–182, 253–273, 333–356. – Az Erdélyi Könyvcenzúra Bizottság 1770-es létrehozására vonatkozóan lásd BesztLt II. a. fasc. 116, 3 –A Bizottság működésére vonatkozóan lásd még a KmOL Könyvvizsgáló Bizottság (1770–1848). – UszLt Commissiones Gubernii 1781, tom. I. 65. – BesztLt II. a. fasc. 116.

1763-ban – amikor a központi hatalom egy sor közigazgatási-törvénykezési és katonai intézkedést foganatosít Erdélynek a birodalomba való minél tökéletesebb beilleszkedése céljából, és a Gubernium vezetését civil kormányzók helyett (katona) elnökökre bízta –, a hadjáratokban részt vevő tisztek utasítást kapnak arra, hogy a külföldről behozott „tiltott” könyvek listáját mutassák be.³⁰ Ilyenformán mindaz, ami a hatalom tekintélyét nyirbáló eszméket tartalmaz, tiltottá válik, s e kiadványok terjesztése büntetendő cselekedetnek minősül; ugyanakkor speciális intézkedések születnek a könyvárusok tevékenységének ellenőrzésére. Mindezek elsősorban a birodalmon kívül nyomtatott könyvekre vonatkoznak. A birodalomban egyetlen kiadvány sem nyomtatható ki a cenzúra engedélye nélkül. Az említett Vargyasi Daniel István és a nyomdász Páldi azért részesülnek büntetésben, mert az előbbi önéletrajzát a Gubernium jóváhagyása nélkül adják ki.³¹

Az emlékiratok mindezek ellenére ilyen vagy olyan formában, az események számbavétele mellett, tükrözik a megszilárdult Habsburg-uralom politikai következményeit is. Annak ellenére, hogy az említett okokból, jó néhány esetben visszafogottság mutatható ki a hatalmi intézkedések személyes minősítése tekintetében. E vonatkozásban meg kell említeni, hogy bár az udvar az új arisztokrácia megteremtésével és az adományozott rang- és címesővel nagyszámú mágnás családot térít át a katolikus hitre, a középnemesség, az írástudók nagy része mégis megmarad protestánsnak. S a konszolidáció időszakának emlékirói jobbára ebből a rétegből származnak, kivéve Bethlen Katát, aki mágnás család leszármazottja, mindemellett megmarad kálvinistának. Nyilvánvaló tehát, hogy a Habsburg-uralom kiértékelésekor egyik referenciális pont – az emlékirók esetében is –, hogyan sikerül a központi hatalomnak betartania a *Diploma Leopoldinum* kitételeit – vallási tekintetben is. Míg az installáció első éveiben az emlékirók mindent a *Diploma* teljes egészében való tiszteletben tartásához viszonyítanak, és kiemelt figyelemmel követik a saját, hagyományos erdélyi intézmények sorsát, addig a konszolidáció szakaszában, amikor a látszólag saját erdélyi intézmények működnek, a magas rangú tisztségviselők az új – komoly donációkat elnyerő – arisztokrácia soraiból származnak, természetes, hogy a hatalom kiértékelése csupán a *Diplomában* leszögezett garanciák bizonyos pontjaihoz kapcsolódnak. A hatalom intoleráns politikája ezért kap helyet – ha nem is kemény kritika formájában – az írástudó-lelképásztor Bod Péter emlékiratában vagy Hermányi Dienes József anekdotáiban. A vallási hovatartozása miatt gyermekeitől megfosztott Bethlen Kata hangvétele ugyanakkor jóval erőteljesebb. Másrészt pedig – amint arról már előbb szó volt – az emlékirók jó részének a hitbe, a karteizianizmusba vagy pietizmusba menekülése is mintegy kritikaként fogalmazódik meg az új hatalom kiépítette rendszerrel szemben.

Az említettek emlékirataiban azonban csupán néhány aspektusra utalnak, s nem tükrözik globálisan sem problematikaként, sem térben az illető időszak eseményeit.

Halmágyi István és Rettegi György az, aki a konszolidáció éveinek összefogó képét adja. Halmágyi az 1762–1769-es eseményeket szövi bele elbeszélésébe. Ezzel szemben Rettegi jóval nagyobb időintervallumot ölel fel, az 1718–1758-as éveket kivonatoltan, az 1759–1785-ös részletezőbb tálalásban. Az integráció szempontjából jelentős évekre vonatkozóan párhuzamos képet nyújtanak. Nem érdektelen a két elbeszélő forrás értékelése szempontjából összevetni a szerzők által elmondottakat. Halmágyi az erdélyi végrehajtó hatalom tagjaként, guberniumi titkárként, jelentős személyiségek munkatársaként írja naplóját. Hozzáfér a Gubernium irataihoz, melyek egy részét személyesen szerkeszti meg. Elsődleges információkat dolgoz fel tehát. Rettegi a vidéki nemesség képviselője, akihez az információk a vármegyétől – vagy jobbára

³⁰ HALMÁGYI István naplói. 1752–1753, 1762–1769 és iratai, 1769–1785, 1906. 99.

³¹ Uo. 404.

hallomásból – jutnak el. Ilyenformán Halmágyi akár a megtörténtek hivatalos (Gubernium általi) elbeszélőjének is tekinthető, míg Rettegi, aki nem közvetlen részese a leírtaknak, a vármegei közvélemény megtestesítője. Mindazonáltal információik gyakorta egybehangzóak, s egy-egy intézkedésnek az összemesi társadalomra gyakorolt hatását tükrözik. Ugyanakkor e két említett szerző arról is tudósít, milyen mélyre hatolt a társadalomba egy-egy jelentősebb császári intézkedés, illetve hogyan percipiálta az általuk képviselt rendi társadalom ezeknek az intézkedéseknek a következményeit.

A Habsburg-uralom politikai következményei között az említett két emlékiró felfigyel arra a másodlagos szerepre, amellyel a központi hatalom háttérbe szorítja a sajátosan erdélyi intézményeket és tisztségeket. Természetesen, a Bethlen Miklós és Wesselényi István által bemutatott időszakhoz képest az erdélyi központi intézmények formálisan működnek, az erdélyi tisztségek is betöltöttek, tehát a *Diploma* ilyen tekintetben való bírálata sokkal szelídebb és ritkábban jelentkező. Esetenként azonban megjelenik – legyen szó a gubernátornak a bécsi udvar általi leváltásáról (mert ellenszegült a határőrezredek létrehozásának és Buccow más terveinek), a katonaság szerepének oly mértékű növeléséről, hogy a Gubernium elnöki tisztségét is tábornokkal töltetik be,³² annak a megállapításáról, hogy belpolitikai tekintetben sem a gubernátor kormányozza az országot, hanem egy triumvirátus, vagy Bajtay római katolikus püspök, az udvar kegyeltje szerepének növekedéséről.³³ Nem hiányzik a kormányzat bírálata sem, Hadik András egy véleményének idézésével, mely szerint a hatalmon lévők nem kívánják az igazságot hallani.³⁴

Szintén a Habsburg-uralom kiteljesedése következményei közé tartozik az udvar valláspolitikájának az Erdélyben addig nem tapasztalt méretű térnyerése. (E fejezetben csupán a valláspolitika egyes aspektusait tárgyaljuk, melyek kapcsolatba hozhatók a politikum szférájával.) A felekezeti feszültségekről Halmágyi és Rettegi írásai is tanúskodnak. E feszültség gerjesztő oka – amint az köztudott – a hatalom egyik alapvető célkitűzése: a katolikus restauráció, és elsősorban a katolikusok–reformátusok, illetve ortodoxok–görög katolikusok közti kapcsolatrendszerben nyilvánul meg. A katolikusok és protestánsok – az erdélyi rendek – vonatkozásában felekezeti offenzívára kerül sor a protestánsok számának, társadalmi és politikai súlyának csökkentése, illetve a katolikusok szerepkörének növelése céljából. A görög katolikusok–ortodoxok kapcsolatrendszerben a megszorító intézkedések az ortodoxok ellen irányulnak, a kialakult helyzet pedig nem egy esetben tömegkonfliktusokat eredményez.

Mind Halmágyi, mind Rettegi kálvinista protestáns, érthető tehát e helyzet iránti érzékenységük, a katolikus restaurációval, illetve a katolicizmus térhódításával szembeni ellenérzésük. Nem hallgatják el, hogy a protestáns fiataloknak megtiltják a külföldi egyetemjárást³⁵ (a peregrinációnak komoly hagyományai voltak Erdélyben még az önálló fejedelemség korából, és nagymértékben hozzájárult a társadalom tudományos-műveltségi színvonalának emeléséhez) és azt az udvari kezdeményezést sem, miszerint a felekezeti alapokból protestáns egyetemet kell létrehozni.³⁶ E megoldással a központi hatalom természetesen ellenőrzést kíván gyakorolni a fiatalok felsőfokú képzése felett. A protestáns akadémia megalapításáig azonban – a protestáns rendek vehemens tiltakozása eredményeként – mégis engedélyezett a külföldi egyetemjárás, igaz, viszonylag korlátozott körülmények között.³⁷

³² Uo. 3–4. – RETTEGI, *i. m.* 338–339.

³³ Uo. 142. – HALMÁGYI, *i. m.* 236–237.

³⁴ Uo. 359.

³⁵ Uo. 139–140.

³⁶ Uo. 160.

³⁷ Uo. 272. Lásd: Art. I. 1752. CJH 1900. 43–44.

E vonatkozásban – vagyis a katolicizmusnak a más felekezetek rovására történő támogatása tekintetében – hasonló intézkedés az 1751-es aposztáziarendelet, melynek értelmében tiltott és 200 forintos bírsággal büntetendő a katolicizmusról más vallásra való áttérés.³⁸

Ugyanakkor a rendelet szigorú kitételekkel szabályozza a vegyes házasságokból született gyermekek római katolikus hitben való nevelését. A még mindig túlnyomórészt protestáns felekezetekhez tartozó erdélyi rendek esetében, ahol gyakoriak a vegyes házasságok, e rendelet nemcsak elégedetlenséget, ellenszegülést vált ki, de valóságos családi drámákat is, mint amilyen az emlékiró Bethlen Kata esetében következik be. Az e rendeletet követő intézkedések emlékiroldalmi láttatásából kitűnik, hogy az aposztázia bűnébe esettekkel szembeni prozelitizmus következtében a bűnösöket nemcsak bírságozzák, de be is zárják. E tekintetben a római katolikus püspök akkora mértékű kompetenciát vindikál magának, amivel kiváltja egyes guberniumi tanácsosok elégedetlenségét, akik kijelentik, hogy a Gubernium nem tartozhat a püspök joghatósági körébe, ez utóbbi ugyanis a Guberniumban csupán tanácsos, és egyetlen kérdésben sincs másoknál több szavazata.³⁹ S ha esetenként nem is lehetséges a rendelet kitételeinek alkalmazása, jó néhányan fosztatnak meg szabadságuktól vagy kénytelenek megalázó büntetéseket elviselni, ahogyan arról szintén az emlékiróadalom tanúskodik.⁴⁰ Az említett folyamatnak része az erőszakkal vagy különböző ígérettel (például jobbágyhelyzetből való felszabadítás)⁴¹ való térítés, a jezsuiták tevékenysége,⁴² az állandó táblák szervezésekor az unitáriusok figyelmen kívül hagyása Buccow rendelete alapján,⁴³ Bod Péter és mások könyveinek elkobzása vagy az a tilalom, miszerint a protestáns lekipásztorok nem tehetnek említést a katolicizmusra való erőszakos térítésekről.⁴⁴ A Habsburg-hatalom ilyenformán olyan helyzetet teremt, hogy érthetővé válik, a kálvinista emlékiró Rettegi miért dicsőíti II. Józsefet türelmi rendelete kibocsátásáért, és miért példálózik az intolerancia főképp magyarországi túlkapasáival, ahol e rendelet kibocsátása előtt a helyzet sokkal súlyosabb volt, mint Erdélyben.⁴⁵

A Habsburg-valláspolitikai életbe léptetése a román lakosság sorában is érezteti hatását. Az ortodoxok görög katolikus hitre térítése jelentős célkitűzése a hatalomnak, bár – amint az kiderül a korabeli emlékiratokból – e térítés kezdetben formális, „in nomine”.⁴⁶ Egyes ortodox klerikusok újratérítő munkája eredményeképp – ilyen a volt görög katolikus esperes, Nicolae Pop din Balomic (Retteginél Balamériként emlegetett)⁴⁷ vagy még inkább a Sofronie néven ismert Stan Popovici szerzetes (Halmáginál Soffroniu kalugyer)⁴⁸ esete – jó néhány görög katolikus válik újra ortodoxszá. Az ortodoxiához való visszatérést zavargások (görög katolikus papok elűzése, a templomok visszafoglalása stb.) követik, melyek nemcsak az erdélyi társadalmat foglalkoztatják, s ennél fogva tükröződnek az emlékiratokban, de az ortodox mozgalmak kapcsán írott jelentések arról tanúskodnak, hogy Bécsben egyenesen rebellióról beszélnek.⁴⁹ A rend helyreállításával császári biztосként Buccow tábornokot bízzák meg, aki nem

³⁸ Halmágyi, *i. m.* 271.

³⁹ Uo. 265.

⁴⁰ Uo. 253, 263, 271, 313, 406. – Rettegi *i. m.* 85, 211–212, 220.

⁴¹ Halmágyi, *i. m.* 300. – Rettegi *i. m.* 272.

⁴² Halmágyi, *i. m.* 303–304.

⁴³ Uo. 299.

⁴⁴ Uo. 404. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1769, 41 ua. 1777, 37.

⁴⁵ Rettegi, *i. m.* 416–417, 421, 423. – A toleranciarendelethez vonatkozóan lásd: BeszLt IIa. fasc. 279.

⁴⁶ Rettegi, *i. m.* 106, 233–234.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Halmágyi, *i. m.* 13, 25, 297–298, 317, 376. – Szatmár vm. Acta publico-politica 1761. fasc. 38. nr. 46. – UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764: 78.

⁴⁹ Uo. 25. – Rettegi, *i. m.* 124. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1763: 64, 1763: 50, 1764: 4. – Ua. 1769, 168. – Ua. 1777. tom. I. 36, 56, 89; tom. II. 36. – Ua. 1781. tom. II. 27.

késlekedik a megtorló intézkedésekkel: összeírta az ortodox, illetve görög katolikus románokat, megosztja a templomokat – a görögkeletieknek kedvező arányban, rendkívüli adókat ró ki az ortodox papokra és hívekre, és a hadsereg erejét maga mögött tudva ortodox kolostorokat romboltat le.⁵⁰ Az emlékirodalom, e folyamat általános jegyeinek percipiálásán túlmenően természetesen sajátos aspektusokat és a közvélemény értékelését is bemutatja. Halmágyi feljegyzi, hogy 1762-ben guberniumi körökben egy, a románok között terjesztett körlevélről beszélnek, mely felszólítja őket, szerezzenek be fegyvereket, ugyanis szükségük lesz ezekre,⁵¹ de leírja a mezőségi mozgalmakat,⁵² a Beszterce kerületi ortodox románok magatartását,⁵³ a görög katolikusoknak nyújtott kedvezményeket,⁵⁴ azt is például, hogy a határőrségbe való bekezdés – és ennek következtében a jobbágyterhektől való szabadulás – feltétele a görög katolikus felekezethez való tartozás.⁵⁵

Nem hiányzik a híradás azokról az ortodox papokról sem, akik a görög katolicizmusra való áttérés ellen prédikálnak,⁵⁶ ugyanakkor Halmágyi olyan, a Guberniumtól szerzett értesüléseket is papírra vet, melyek a két felekezethez tartozó hívők összeírásakor elkövetett szabálytalanságokról szólnak.⁵⁷

A két kálvinista emlékiró, Halmágyi és Rettegi felfigyel a Habsburg-valláspolitikai protestánsokkal és ortodoxokkal szembeni megnyilvánulásának számos párhuzamára. Halmágyi meglepetten állapítja meg, hogy míg a favorizált felekezetek kedvük szerint emelhetnek templomot, ez a szabadságjog a protestánsok és ortodoxok esetében korlátozott – utóbbiaknak ugyanis előzetes építési engedélyért kell folyamodniuk.⁵⁸ Rettegi ezzel szemben, főként a vármegyékben keringő hírekre alapozva beszámol arról, hogy az ortodoxok megmozdulásait – úgy hírlik – a reformátusok készítették elő a célból, hogy a központi hatalom vizsgálatot indítson ez ügyben.⁵⁹ Ugyancsak Rettegi jegyzi fel, hogy ortodox román diákok járnak az országot, és különböző helységekből tartanak zsinatot – e vonatkozásban Rettegi a románság nemzeti öntudatra ébredésének jeleiről ír. Az említettek ugyanis azt állítják, hogy ők az ország legrégebb lakói, az egykori dákok leszármazottjai, ami félelmet kelt a szerzőben a jövőt illetően, amikor is a fiatal románok – a vallási unió eredményeként – Balázsfalván és más, a közeljövőben felépítendő tanintézetekben fogják képezni magukat.⁶⁰

Az emlékirodalom részletesen tárgyalja a Habsburg-uralom térhódításának egy más területen – a katonapolitikában – való érvényesülését is. Itt elsősorban a határőr-ezredek felállításáról van szó. A hír – amint arra már utalás történt egy előbbi fejezetben – 1762-ben jelenik meg az emlékirodalomban, amikor is megjelenik az úgynevezett „Land-miliz”⁶¹ vagy másképp „nationalis militia”⁶² egységek létrehozási terve. A projektum visszhangja az egész országban érzékelhető, és sokak lelkesedését váltja ki, akik ez úton remélnék megszabadulni a súlyos jobbágyterhektől. Ugyanakkor a militarizálásnak számos ellenzője is van; a helyzet a székelyföldi

⁵⁰ Halmágyi, *i. m.* 25, 297, 332, 377.

⁵¹ Uo. 24. – Lásd még: *UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764*, 1764, 28.

⁵² Uo. 33. – HALMÁGYI, *i. m.* 124.

⁵³ Uo. 78. – Rettegi, *i. m.* 154.

⁵⁴ Uo. 106. – Lásd még *UszLt Commissiones Gubernii 1781*. tom. I. 101.

⁵⁵ HALMÁGYI, *i. m.* 297.

⁵⁶ RETTEGI, *i. m.* 133.

⁵⁷ HALMÁGYI, *i. m.* 298.

⁵⁸ Uo. 338.

⁵⁹ RETTEGI, *i. m.* 117–118.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ HALMÁGYI, *i. m.* 12. – Rettegi, *i. m.* 142.

⁶² HALMÁGYI, *i. m.* 18. – Lásd még: *UszLt Commissiones Gubernii 1762–1763*, 1762: 77.

közismert konfliktusokhoz vezet, mely a mádéfalvi mézárálással, illetve a Beszterce kerületi–Radna völgyi mozgalmakkal tetőz, mely utóbbi is sok áldozatot követel. A két emlékiró közül Halmágyi, aki kezdetben a székely határőrezredek létrehozása céljából alakult bizottság tagja, a bizottság tevékenysége jegyzőkönyvének anyagán⁶³ kívül egyéb, máshonnan származó információkat is közöl. Ilyenformán naplója elsődleges forrás a határőrezredek szervezésének kérdéskörére, elsősorban a bizottság munkájára és a csiki történésekre vonatkozóan. Az említett ezredeket illető általános információkon⁶⁴ túlmenően számos adat vonatkozik a csiki eseményekre,⁶⁵ és nem hiányzik a Radna völgyi (Beszterce kerület) román határőrezred szervezéséről való beszámoló sem.⁶⁶ Ezzel szemben Rettegi vármegyei szintű információk-adatak alapján tájékoztat a székelyföldi eseményekről,⁶⁷ külön fejezetet szentelve a mádéfalvi tragédiának.⁶⁸

Az elemzett emlékiropalomban helyet kapnak az adózási rendszerről, az adóformákról és a behajtás módjáról szóló intézkedések.⁶⁹ Rettegi kritikus hangon szól az 1750–1751-es vármegyei adózási rendszerről.⁷⁰ Jelzésekppen feltűnnek a lakosságnak a katonatartási⁷¹ és fuvarozási kötelezettségei,⁷² míg Halmágyi beszámol a robot és az úrbéri kötelezettségeknek a Guberniumban való megvitatásáról.⁷³

A Habsburg-rendszernek mind az adópolitikája (a lakosságnak a különféle adóterhekkel való megterhelése, amelyhez hozzájárulnak a jobbágykötelezettségek), mind a katonapolitikája (erőszakos besorozás a határőrezredekbe, a sorozásnak ellenállókkel szembeni megtorlások) erőteljes emigrációs hullámot eredményeznek a lakosság körében, elsősorban Moldva irányába – mely jelenség szintén fel-feltűnik az emlékiropalomban.⁷⁴

Egy nagy horderejű esemény, melynek kirobbanásában több tényező – jobbágy- és adóterhek, illetve az ezektől való szabadulás reménye a határőrezredekbe való feliratkozás révén – játszik szerepet, a román parasztok 1784-es, Horea vezette lázadása. Az elemzett emlékirók közül Halmágyi 1769-ben, jóval a lázadás kitörése előtt fejezi be a naplóírást. 1784-ben azonban a mozgalom okainak kivizsgálására kap megbízást. Andrei Motoc kancellistával együtt 1784. augusztus 27-én egy Alsógárdon összeállított jelentést tesz le a Guberniumhoz a román-ság mozgalmanak kivizsgálásáról és az Alsó-Fehér vármegyei katonai összeírásról,⁷⁵ míg következő nap, 1784. augusztus 28-án egy második jelentést nyújt be az említett vármegyei forrongásokról, illetve az általa fogatosított intézkedésekről a katonai összeírás megszüntetése és a nép lecsendesítése céljából.⁷⁶ Rettegi 1784-ben zárja visszaemlékezéseit, röviden szól a lázadásról, főként a vármegyei nemesség soraiban keringő hírek és fivére, Zsigmond levelei

⁶³ HALMÁGYI, *i. m.* XL.

⁶⁴ Uo. 12–13, 18, 23, 33–34, 42–43, 62–63, 69, 73, 89–92, 143–155, 159, 178, 194–195, 220, 247, 278–279. – Lásd még: BeszLt Ila. fasc. 19.

⁶⁵ Uo. 19, 21–23, 29–33, 34, 36–39, 51–59, 72, 74, 89, 94–95, 113.

⁶⁶ Uo. 26, 78–79, 88–89, 97, 121–122. – Lásd még: BeszLt I. D. XXVI. Ila. fasc. 13, 22, 42, 89, 90, 194, 195, 341, 396, 443.

⁶⁷ RETTEGI, *i. m.* 143, 147, 151, 153–154.

⁶⁸ Uo. 160–161. – UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764. 1763: 75; 1764: 6.

⁶⁹ HALMÁGYI, *i. m.* 5–7. 56–57, 130–132, 162, 230.

⁷⁰ RETTEGI, *i. m.* 72.

⁷¹ Uo. 257.

⁷² Uo. 277.

⁷³ HALMÁGYI, *i. m.* 267, 398–401. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764, 1764: 21. – BeszLt Ila. fasc. 159.

⁷⁴ HALMÁGYI, *i. m.* 60, 68, 80, 98–99, 105, 276–277, 324–325, 337. – Rettegi, *i. m.* 178–197. – Lásd még. BeszLt Ila. fasc. 36, 39, 168.

⁷⁵ HALMÁGYI, *i. m.* 668–693. – Lásd: PRODAN, David, 1979. 227, 233, 256. A felkelés okaira vonatkozóan lásd uo. I–II.

⁷⁶ HALMÁGYI *i. m.* 694–699.

alapján a Hunyad vármegyében történekről.⁷⁷ Egyes, 1775–1780 közti – szintén általa közölt – információk azonban már említést tesznek a mozgalom okairól és szinte előrevetítik az 1784-es eseményeket.⁷⁸

Más, a Horea-lázadás idejét átfogó emlékiratok is fennmaradtak (Nalácz József, Kis András, Domokos Ferenc, Vitán Sándor, Göttfy Borbála), ezek jórészt helyi történésekre, mozzanatokra vonatkoznak, és íróik látásmódját meghatározó módon befolyásolja a tény, hogy mindannyian a lázadás szenvedő alanyai voltak.

Jóllehet ezek az emlékiratok nem tükrözik közvetlen módon azt a mentalitásbeli változást, melyet Erdélyben a Habsburg Birodalomba való beilleszkedése eredményez, mégis említésre méltóak, mivel a felkelés kitöréséhez nagymértékben hozzájárult mind az udvarnak a jobbágyterhek módosítására vonatkozó, mind a határezredek felállítását célzó katonapolitikája. Ilyenformán az emlékiratokból kirajzolódó mentalitás közvetett módon tükrözi a nemesi hozzáállást (mentalitást) a központi hatalomnak az említett problematikához való viszonyulását illetően.

Kis András és Domokos Ferenc, Hunyad vármegyei nemesek közvetlen résztvevői a Horea vezette román parasztnak elleni harcoknak. A két szerző, akikről a történelmi irodalom viszonylag keveset tud, saját tapasztalataikról írnak rövid feljegyzéseikben, az „igazság” feltárásának nyilatkozott szándékával.

A szerzők a november 1–27. közötti eseményeket rögzítik: a felkelők útvonalát, az áldozatok számát, az okozott károkat. Ők maguk kezdettől, november 5-étől részesei a történéseknek, amikor is „főhadnagy Simény és Kájáni urak arra kérték Öbristlieutnant Karp urat, hogy indulnának a Maroson innen elejőkbe azoknak, kik felfelé mentek, melyre nehezen vehették, mint-hogy kevés számmal volt a katonaság, a nemesség a megmaradásokat kívánta; de mégis látván a veszedelmet, szavokat megfogadta ezt mi észrevéven, Simény úr commandója alá ajánlottuk magunkat és aznap, napnyugot után nagy sár, nagy esőzés között indultunk vissza a felkelőket, védekezés központja Déva. A felfegyverzett különítmények innen verik vissza a felkelőket, mindaddig, míg Kray ezredes székely határőrsapatai véget nem vetnek a lázadásnak.

Kis András és Domokos Ferenc közösen írt feljegyzései a Horea vezette parasztlázadás eseményeit természetesen a nemesség látószögéből vizsgálják, a szerzők elítélően nyilatkoznak a felkelésről. Az aprólékosan részletező, faktologikus, ok-okozati összefüggéseket és árnyalatokat nélkülöző írás sokkal inkább mentalitástörténelmi, mint a történelmi eseményeket objektíven láttató forrás, mely a kis- és középnemességnek a lázadással szembeni hozzáállását tükrözi.

Szintén kortárs- és szentanúként ír e felkelésről Vitán Sándor szolgabíró. Amint az köztudott, a katonai erők kezdetben nem avatkoznak az események alakulásába, a nemességre hárul önmaga védelmének megszervezése, ami Vitán Sándor feljegyzéseiből (*A dévai mezőn a Horákkal történt csatáknak rövid de igaz leírása*) is kitűnik. Vitán a november 7–9-e közötti eseményekről tudósít, mikor megyei tisztségviselőként családjával együtt Dévára siet, s részt vesz a nemesi védekezésben.⁸⁰ Írása köztisztviselő precíz, száraz, adatolt jelentése, mely a legpontosabban kívánja rögzíteni a történeteket. Csupán arról tudósít, aminek részese és szemtanúja volt, óvakodik a spekulatív megközelítéstől. „[...] az említett Horákkal több csaták történtek, de minthogy én azonban személynem voltam jelen, azért azokat nem említem” – zárja tárgyilagosan feljegyzését.⁸¹

⁷⁷ RETTEGL, *i. m.* 427–428.

⁷⁸ Uo. 242–243. PRODAN 1979. 72–73.

⁷⁹ *Erdély öröksége VIII.* 139.

⁸⁰ Uo. 148.

⁸¹ Vö. TAKÁCS Sándor, 1932.

Mátisfalvi Göttfy Borbála is a tragikus eseményeket átélt szemtanúként írja meg emlékeit a Horea-felkelésről (*Néhai Göttfy László háznépének Hóra pórhada miatt esett romlása*). A felkelő csapatok családját nagyrészt kiirtották, ő maga azonban néhány – a lázadókhhoz hasonlóan román – paraszt segítségével megmenekül. „Breznyiki jötevőiről” többször és hosszasan megemlékezik feljegyzéseiben. Írása, mely az eseményeknek időrendi szempontból való globális összefoglalása, nem nélkülözi a patetikus, drámai stílusfordulatokat, érzelemgerjesztő mozzanatok. Középről látja és nagyon fiatalon éli át a borzalmas eseményeket, és azok leírásával mélyen emberi dokumentumot hagy az utókor számára.

A következő időszak elsősorban Ujfalvy Sándor, Jósika Miklós, Bölöni Farkas Sándor és Bolyai Farkas által fémjelzett emlékirodalma a reakció korában jelentkezik, I. Ferenc uralkodásának és a rendi társadalom válságának idején. Ezek az írások nem tükrözik közvetlenül a Habsburg-rendszer kiteljesedésének következményeit, az integrációt elősegítő, alkalmazott módszereket és eszközöket, azokat az intézkedéseket, melyek célja a helyhatóságoknak a központi hatalom érdekeinek való alárendelés biztosítása. Ez utóbbi folyamat jórészt befejeződött ugyanis, s a korszak emlékirodalma főként egy anakronikus, reakciós abszolutizmus általános vonásait, az állampolgárok megszorítására, megfigyelésére létesített saját apparátus (titkos rendőrség) és a károsnak vélt eszmék terjedése megakadályozását felügyelő hivatal (cenzúra) működését ábrázolja. E rendszer kéziratok esetében sem engedélyezi a hatalom által ellenségesnek vagy veszélyesnek (felforgatónak) minősített eszmék terjesztését. A vonatkozó évek emlékiróit – az óhajtott reformok szellemében – hangsúlyosan foglalkoztatja a társadalmi és politikai válságból való kilábalás lehetősége. Ez az emlékirodalom összességében reális tényállapotot ötvöz kiütkereső lehetőségek megfogalmazásával.

A Habsburg-installációnak az intézményeket érintő területen nincsenek olyan látványos következményei, mint politikai síkon; bár az adó-, adminisztratív és törvénykezési reformok döntő szerepet játszanak Erdély integrációja szempontjából, A kisebb visszhang oka minden bizonnyal az, hogy az intézményrendszer területén a reformok később és közvetettebb úton érzetik hatásukat, mint politikai síkon. Ugyanakkor egy-egy, az intézményrendszert érintő intézkedés előkészítéséről és életbe léptetéséről szóló információ jórészt elsikkad a narráció során, s csupán tangenciálisan érinti az elbeszélést. Kétségtelen azonban, hogy ezek az információk sem hiányoznak az emlékirodalomból, bár ezekben az aktív történéseket jelző eseménysorok és a társadalomra rögtöni hatást gyakorló intézkedések dominálnak.

Az erdélyi államapparátus egyik legszakavatottabb ismerője, Bethlen Miklós, aki maga is aktívan részt vesz az ország vezetésében, igen kritikusan viszonyul az udvarnak a sójövendelmek tekintetében megnyilvánuló pazarló politikájához.⁸² Szintén e pazarló politikáról tudósít Cserei Mihály.⁸³ Bethlen megemlíti a segesvári diétán bemutatott tervezetét, mely az országnak sok kárt okozott adórendszerét kívánta módosítani.⁸⁴

Buccow tábornoknak erdélyi főhadparancsnoki, majd guberniumi elnöki jelenléte nem marad nyomtalan az emlékirodalomban. Szemet szűrően világos, hogy e karriertisztet az erdélyi integráció minél tökéletesebb és zökkenőmentesebb véghezviteléért küldi Bécs az országba. A kor emlékirodalma többszörös láttatásban mutatja be az 1762-es terveket, majd a határőrség tényleges megszervezését, az időpolitika megváltoztatását, a katolicizmus (beleértve a görög katolicizmus) térnyerését, az ortodox románok lecsendesítését – melyek mind Buccow közvetlen közreműködésével történnek. Intézményrendszeri szempontból igen jelentősek a törvény-

⁸² BETHLEN Miklós, *i. m.* 19.

⁸³ TRÓCSÁNYI Zsolt, 1973. 9.

⁸⁴ ⁸⁴ BETHLEN Miklós, *i. m.* II. 36.

kezést és a helyhatóságokat érintő intézkedések. E vonatkozásban az erdélyi vármegyék, kerületek és székely székek tűnnek a legideálisabbaknak kísérleti közegként. Az udvar úgy véli, az újtással szembeni ellenkezés minimális lesz. Erősebb ellenállásra számít a szász székek esetében, amelyek kiváltságaikat, sajátos intézményeiket védenék meg, és amelyekkel szemben Bécs nem is kívánja megvonni hagyományos támogatását. Ugyanígy a magyarországi vármegyei rendszert sem érintik a szervezeti reformok.

Az erdélyi újjászervezés látszólag a törvénykezést célozza, mely a maga anakronisztikus szervezettségében nehézkesen működik.

Az emlékirodalom már 1762-ben említést tesz az úgynevezett „collegiatum iudicium”-okról, melyekről Halmágyi István a Guberniumtól értesül,⁸⁵ de ezeknek a – Királyi Táblákhoz hasonlóan állandóan működő – intézményeknek a létrehozási szándékáról a vármegyékben is szó esik, és a maga során Rettegi jó kezdeményezéseknek tekinti őket. E megállapítás lehetőségét jelent számára ahhoz, hogy bírálja a hagyományos törvénykezési rendszer működöképtelenségét, mely – véleménye szerint – csak a főtisztek jövedelmét növelte.⁸⁶ Már az évben, 1762-ben a vármegyék állandó székhelyet létesítenek, ahol az új intézmény működni fog.⁸⁷ 1763-ban pedig már tárgyalások folynak a Guberniummal a tervezett intézmény működését illetően.⁸⁸ Az év őszén királyi leirat érkezik a Guberniumhoz a működése idején 1790-ig „állandó táblának” nevezett az új intézmény létrehozására vonatkozóan, míg Rettegi arról tudósít, hogy vármegyéjében (Doboka) létrejött az állandó tábla.⁸⁹ 1766-ban, majd 1780-ban már éles hangon ír ezek működéséről, mert általuk kifordult sarkából a „valamikori jó világ”, az ülnökök számát csökkentették, s kötelezték őket, hogy állandóan a táblai székhelyen tartózkodjanak, s mind a peres, mind az adminisztratív ügyekre megoldást keressenek.⁹⁰

Az emlékirók által szolgáltatott ez irányú információk a törvénykezés és a közigazgatás modernizációjának rendkívül fontos folyamatát tükrözik, mivel ezek az intézményeknek nemcsak a peres, de a közigazgatási ügyek is a hatáskörükbe tartoznak, és professzionista, a korabeli követelményeknek megfelelő, bürokratikus apparátussal rendelkeznek. E modernizációs tendenciák között szerepel az iktatási rendszernek a guberniumi ügyintézésbe való bevezetése,⁹¹ melyet 1772-ben a vármegyékbe, kerületekbe és székekbe is bevezetnek. Az állandó táblák létrehozására és működésére, a törvénykezés és a helyi közigazgatás modernizációjára vonatkozó emlékirodalmi utalások alapvetően hozzájárulnak ezen – a történetírás által kevésbé tárgyalt – intézmények megismeréséhez. A korabeli bürokratikus szabályozások (nyilvántartás, indexek bevezetése, az irattárak rendezése és nyilvántartásba vétele) oly mértékben feljavítja az adminisztrációs ügymenetet, hogy 1790 után, az állandó táblák megszűntét és a régi, vármegyei rendszerhez való visszatérést követően is megmarad.

⁸⁵ HALMÁGYI, *i. m.* 5. – Lásd még: UszLt Commissiones Gubernii 1762–1763, 1762: 24 és 37. – TvmLt 1762. évi 3782, 3809. sz.

⁸⁶ RETTEGI, *i. m.* 141.

⁸⁷ Uo. 142.

⁸⁸ HALMÁGYI, *i. m.* 60–61.

⁸⁹ Uo. 101. – Rettegi, *i. m.* 154. – Az állandó tábla felállítására vonatkozó rendeletek és utasítások: UszLt Commissiones Gubernii 1763–1764, 1763: 85. – Lásd még uo. 2, 74, 78; 1764: 37, 38. – KvLt 1763. évi 1145. sz. – KvmLt Commissiones Gubernii 1763. I.

⁹⁰ RETTEGI, *i. m.* 196, 409.

⁹¹ HALMÁGYI, *i. m.* 377–378.

The Consequences Referring to the Political and Institutional System of the Habsburg Rule by Hungarian Memoire Writers. The presentation of the consequences referring to the political and institutional system of the Habsburg rule by Hungarian memoire writers of the same period happens in different shapes and depending on the scale of the consolidation of the ruling. At the same time we may observe that these changes concerned mainly those memoire writers who are directly involved (are subjects or, at least, witnesses) of these changes. It is quite occurring that the presentation of the political consequences of the Habsburg rule in the initial period of the integration is more emphasised. During the years and the expansion of the Austrian rule, when the position of Transylvania (and within that the upper classes) seems to lack any alternative, the memories tend to deal with the implementation of these political aims, their influence on the society, as well as the administrative, financial and legal reforms. These topics are treated only if and when they represent a certain change within the traditional structures and organisation. In the memoires the allusions, references or concrete descriptions concerning the political reflections of the Habsburg installation as well as the administrative changes it produced were interpreted by the writers merely as „secondary information”, as the direct purpose of the writers is not to analyse or follow up the existing policy or the organisational measures. The memoire writers ennumerate facts and events selected from their own as well as the social life.

„Hah, minő rezzenő pillanat, előttem fekvék egész Erdély...”

A természetábrázolások irodalmi reprezentációit vizsgálók a szemlélt és szemlélő táj között általában sajátos érzelmi viszonyt feltételeznek, hiszen, legtöbbször a tájra fókuszáló néző érzelmi világa a környezet módosulásainak megfelelően változik.

Kazinczy Ferenc 1816-os erdélyi utazása után megszülető *Erdélyi Leveleiben* mindvégig reflektál a látott tájra, érzései a tájban bekövetkező változásoknak felelnek meg. A következő oldalakon a szubjektum és a táj viszonyából kibontakozó szövegszerveződést szeretném bemutatni, rámutatva arra, hogy a cselekmény belső mozgásterére mind az elbeszélői magatartást, mind az elbeszélői eszközöket meghatározza.

Régi témája az utazást boncolgató szakirodalomnak az utazás és utazó viszonya, főleg azokban az esetekben, amikor az utazás után nemcsak az átélt élmények maradnak meg, hanem az imaginárius olyan szellemi produktumokban is testet ölt, mint a napló, vagy útlírás. Ezekben az esetekben a szubjektum és elbeszélése közti kapcsolat ugyanolyan problematikus, mint az utazó és az utazás viszonya.¹ Az emlékek megörökítése és ezáltal egy képzeletben is bejárható út konstruálása menthetetlenül felveti azt a problémát, hogy vajon az „*utazás hozza létre az útleírásokat vagy az útleírás generálja az utazást, és a leírások narratív és retorikai eszközei utaznak/utaztatnak.*”²

Ennek a kérdéskörnek legsarkalatosabb pontjai talán azok a művek, amelyek egyes szám első személyben beszélnek ismeretlen vidékek felkutatásáról, noha tudjuk, hogy a szerző személyesen soha nem járt bemutatott, sokszor egzotikusnak, mesésnek ábrázolt tájain.³

Itt már nemcsak az útleírás és utazás közti oppozíció lehet vizsgálatunk tárgya, hanem azt a fikciós világot is görcső alá kell venni, amely éppen reális voltát hivatott bizonyítani.

De mit kezdünk egy olyan megörökítéssel, ahol maga a mű 16 évi átdolgozás után sincs végleges formába öntve? Megtörténik-e valójában az utazás, ha az utazás legitimációjának döntő mozzanata, a végleges szövegváltozat kinyomtatásával járó idegen helyek megteremtése marad el éppen abban a kulturális közegben, amelyből kikerülhetnek azok az utazók, akik Kazinczy buzdítására ennek a könyvnek az útmutatásai alapján indulnának Erdélybe.⁴

A naplóról vagy úti beszámolóról általában azt tartjuk, hogy azok személytelen útírásként a regisztráció eszközei, az idegenség tapasztalatának hordozói. Kazinczy erdélyi körútja során jegyzetel, rajzol, megörökíti emlékeit, majd hazatérve szelektál, újraír, kitöröl.

Azaz egyszerre tölti be az író és olvasó szerepét, hermeneutikai gyakorlatának megfelelően saját szövegkorpuszát járja be újra és újra,⁵ tehát, ha az utazást a „valahonnan valahová való tartásnak” tekintjük, akkor, nemcsak egy cselekményként vagy történészként foghatjuk fel, hanem az alkotói folyamat szerves részeként is értelmezhetjük. A másolás és újraolvasás révén a szerző saját maga jár újra utazásainak helyszínein. Szövegei, az egyenértékűnek tekintett variánsok egyszerre válnak „*preformált*” és „*deformált*” szövegekké, az állandó újraalkotás következtében magukban hordozzák megelőző és következő állapotukat.⁶

¹ Vö.: SÉRA Bálint, 2005, 25.

² *I. m.* 25.

³ N. KOVÁCS Tímea, 2003, 88–100.

⁴ *I. m.* 27.

⁵ JAUSS, 1999, 241.

⁶ ONDER Csaba, 2003, 26–27.

Mivel mind a variánsok létrehozója, mind az utazások cselekvő személye Kazinczy, talán érdemes az ő szubjektumát, viszonyát a tájjal feltérképezni.

„...s íme minden nyommal kezdém érezni, hogy útam egészen új világba vezet. Vége itt azon tömérdek síknak, mely Tokajtól ...az erdélyi hegyekig nyúlik el. Vége...azon mezőségnek, mely... mellett elmennék. Vége azon gyönyörű kertnek, melyen útam keresztülment... E' kedves tájak helyett... most krajnyai sívatag tűne-fel előttem.. kivagdalt, de ki nem írtott erdőség... világos jelei a' testi lelki szegénységnek” – írja Kazinczy Erdélyi Levelei elején.

Kazinczy, 1816-ban megkezdve 3 hónapos erdélyi körútját, kilép saját ismert környezetéből, szeme előtt az elhagyott vidékek képei peregnek, felkészülve várja azt az idegenséget, amelyhez minden kerékfordulattal közelebb kerül.

A cselekmény belső terének változása, az út helyszíneinek gyors egymásutánisága a leírás narratív eszközeit is befolyásolja, amennyiben az anyaország szempontjából negatív irányúnak tekinthető mozgáshoz hasonlóan a leírás is negatív irányultságú nyelvi alakzatokkal él. A leírásban szereplő tájakat Kazinczy folyamatos negációval jellemzi, ezek a vidékek már feltűnésük pillanatában magukban hordozzák elmúlásuk, végetérésük aktusát. Tehát a táj és a szubjektum összefonódik, a cselekmény belső mozgásteré mind az elbeszélői magatartást és az elbeszélői eszközöket is meghatározza.

Az, hogy mennyire fontos a tájban a szubjektum, különösképpen a leíró szubjektum szerepe, és, hogy Kazinczy vidékei mennyire nem képzelhetőek el emberi jelenlét nélkül, alátámasztja az is, hogy Kazinczy a legszemélyesebb hangvételi műveiben találkozhatunk tájleírásokkal.

„Egykor szándéka volt Uram Bátyámnak magyar tájakat festeni. Ez mind eddig csak szándék maradt. Nem lehetne e a' Biographiában e' táj-festést megpróbálni?” – kérdezi Szemere Pál az erdélyi utazás után két hónappal barátjától.⁷

A táj megjelenítése itt is biografikus kontextusba ágyazódik. A magyarországi vidékektől való eltávolodás Kazinczynak gyermekéveit juttatja eszébe, a „debreceni szőlők között ballagó szekerében” ifjú, bihari éveit idézi fel, a topográfiai utazás megkezdése egyben egy lélektani út kezdete is, az életút és a valóságos útszakasz szimmetrikusan fut egymás mellett. Az utazás első stációi az életút korai stációinak felelek meg.

A korai évek felidézése közben a táj sokszínűsége hirtelen megszűnik, és az eddig kifelé irányuló elbeszélői figyelem befelé fordul. Az elbeszélői tudat önmagára terelődik, a külső változatlanúság, az egyhangú vidék kietlen pusztasága hatalmába keríti a szubjektumot.

„Óhajtám, sülyedhetnék hosszú és mély álmom közzé e' puszta vidéken, míg abból Krasznai barátom' ölelése verne-fel, 's íme jobbra Micske tűne-fel előttem; balra Margarita ...'s lelkemből egyszerre tűnt-el a' peshedés, mellyet benne a' táj' kietlensége támasztott vala... A' két hely előmbe festi gyermeki koromnak tündér képeit.”

A vidék egyhangúsága rátelepszik az elbeszélőre, az „én” legszivesebben teljesen elzárná magát a külső világtól. De mielőtt az álomba való merülés meditatív állapota egyszerre jelente-

⁷ Kazinczy Ferenc Összes Művei Harmadik Osztály. Levelezés. S. a. r. VÁCZY János. I–XXI. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia 1891–1911. (KazLev) XIV. köt. 3334. lev. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Péczel, 1816. dec. 2.

né a táj és elbeszélő, valamint a köztük lévő kapcsolat önfelszámolását, a látvány újra változottságot kínál, Kazinczy eléri Csáky Sándor és Baranyi Gábor, nagyapja barátjának birtokát. Ez az urbanizált közeg azonban már nem képes a természeti környezethez hasonlóan teljesen felszámolni az önmagára összpontosító tudatot. Az álmos merengés újra a boldog gyermekkor felidézésébe fordul át.

A nagyatyai tettek felsorolását a széplaki esők okozta nehézségek, majd a határátlépés szakítja félbe. Kazinczy Széplaknál, a Berettyó folyót keresztülszelve lép ki az országból. Az ismert környezet elhagyása nemcsak a „megtapasztaltból” való kiszakadást jelenti, hanem egyben egy új, idegen, eddig csak feltételezett világ létét is realizálja.

Ebben az ismeretlen környezetben érvényüket veszítik az addig fogódzókat nyújtó tájékozdási pontok, mechanizmusok, a szubjektumnak teljesen új szabályokhoz, feltételekhez kell igazodnia.

Az első erdélyi települést elérve így ír Kazinczy:

„Sötétedni kezde, midőn Ipra beértem. Körültekintém magamat, láthatnék-e fogadót, vagy faluházat..., s nem láték semmit.”

A természet változásának analógiájára a belső is megváltozik. A szürkület, a külső környezet eltűnése magával hozza az elbizonytalanodást, a magányt és az elkeseredettséget. Kazinczy körülnéz a sötétben, de nem lát egyetlen biztos menedéket sem, ahová behúzódhatna. A természet a sötétségben magára hagyja az utazót, így a szubjektum egyetlen biztos pontja csak önmaga lehet, csak saját énye lehet az az origó, ahonnan az ismeretlenbe elindulhat és ahová visszakereshet.

Ahogy a szubjektum számára egyre érzékelhetlenebb természet feloldódik az esti szürkületben, úgy bizonytalanodik el az utazó is; a cselekmény külső körülményeivel együtt változó belső körülmények a leírás narrációját is meghatározzák: a narrátor egyes szám első személyben ismét csak magáról beszél.

Még aznap este Kazinczynak sikerül szállást találnia és másnap útnak indul Kraszna felé Cserei Farkashoz.

„Kraszna oly közel van, hogy jó útban s ügyes kocsisommal, ... lovaimmal egy nap könnyedén ide érheték vala: de a sár s a Kraszna és Berettyó kiáradásaik, s a kerülés, melyet tennem kelle, elkésleltetének...”

Az utazással járó kényelmetlenségek, kiszámíthatatlan időjárási viszonyok miatt a korabeli utazók legtöbbször csak napok multával tudják teljesíteni eredeti úttervüket, a mostoha körülmények sokszor arra kényszerítik őket, hogy teljesen más útvonalon ériék el úti céljukat. Az esőzések, folyóáradások vagy éppen a forspontok viszontagságos ellátása miatt Kazinczy is több olyan szálláshelyre, településre fordul meg, amelyet eredeti szándéka szerint meg sem látogatott volna.

Igy például az éjszakai záporok miatt már a vámoslázi, nem pedig a széplaki fogadóban lovait kifogató Kazinczynak alkalma nyílik arra is, hogy ne csak Széplak, hanem Vámosláz környékét is rögzítse útinaplójában.

Azaz, az akadályokkal, megállásokkal teli utazás érdekfeszítőbb narrációt fog szülni a megírás során és paradox módon nagyobb hasznot hajt majd az utazónak, míg a kényelmesen megtett útnak fennáll a veszély, hogy a leírás eseménytelenségbe, egyhangú leírásba torkollik.

Cserei Farkas meglátogatása után Kazinczy Perjén és Bácscon keresztül Kolozsvár felé indul.

A Királyhágón éri el az igazi, sztereotipikusan „erdélyinek” nevezett tájat. A Királyhágó hegységeinek monumentalitása eddig soha nem tapasztalt élményt nyújt Kazinczynak, aki még Magyarországon csak a tokaji hegyekhez hasonló nagyságú magaslatokat lát képzeletbeli Erdélyben és elképzelhetetlen számára, hogy van olyan hegy, mely nagyobb az itthoniaknál.

„Hah, melly rezzentő pillantat! Előttem fekvék az egész Erdély. És bár eléggé érezhetőleg önithetném szóba a mit láttam! Megfordulék sarkamon, 's valamerre tekinték, éjszokról keletig, s onnan tovább dél és nyugot felé, dombot láték és völgyet, ...”

A Petrarca óta szinte minden utazás kötelező toposzának tekintett hegység fenségessége valóssággal magával ragadja a látvánnyal betelni nem tudó Kazinczyt.

Az érzékek számára szinte felfoghatatlan széles horizont megragadására képtelen szubjektum legbiztosabb pontja megint csak önmaga lesz, a szubjektum kizárólag önmagát meghatározva tudja érzékelni a tájat és annak hatalmasságát. A környezet és a szubjektum környezetben elfoglalt pozíciója egymástól elválaszthatatlan oppozícióvá válik, a leírás annyiban szól a reprezentáció tárgyáról, amennyiben a reprezentáció alanyáról is.⁸

A madártávlatból letekintő szemlélet természet-befogadását és leírásának irodalmi módszereit befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb a kanti értelemben vett, és a 18. században főképp Edmund Burke által közvetített, fenséges megjelenése. A kanti értelemben vett fenséges és annak további filozófiai kidolgozása nemcsak a vizuális művészetekben fejtette ki a maga hatását, hanem az irodalmi reprezentálás sémáit is meghatározta.⁹

Mielőtt a magyarországi Kant-recepció 1817-ben és 1818-ban egy szélesebb orgánus előtt bontakozott volna ki a *Tudományos Gyűjtemény*ben folytatott Kant-vita kapcsán, addig Kazinczy egyik legkitűnőbb szellemi társa, Sipos Pál, már közvetítette Kant tanait barátjának. Barátságuk és levelezésük 1806-tól egészen Sipos haláláig, 1816-ig töretlen.¹⁰

Tudjuk, hogy Kazinczy egy Kant kritikizmusáról szóló Sipos munkát 1815-ben, vagyis az *Erdélyi Levelek* megírásával körülbelül egyidőben akart megjelentetni. Bár a nyomtatás végül elmaradt, mindenestre az biztos, hogy ezekben az években Kazinczy alaposan elmélyül a filozófus tanaiban.¹¹

A kanti értelemben vett fenséges egyik jellegzetessége, hogy olyan természeti formára vagy jelenségre vonatkozik, amely „*ítélőerőnk számára céllenes*”¹², azaz képzelőerőnk számára felfoghatatlan. Így lehetséges az, hogy az emberihez képest hatalmas arányok a maguk érzékletességében egyszerűen nem ábrázolhatóak.

A monumentalitás előtti megtorpanás az élményt befogadni képtelen képzelőerőnk korlátozottságát bizonyítja. Ahhoz, hogy a fenséges kategóriáját érzékelni tudjuk, szükség van az elme kibővítő képességére, amely az ész számára érzékelhetővé teszi az érzékelhetlent, vagyis a tudatunkkal képesek leszünk felfogni a végtelent.¹³

Azzal, hogy a tárgy nagybecsléséhez szükséges hangoltságot csak az eszme képes szolgáltatni, bizonyítja saját feljebbvalóságát korlátozott képzelőerőnk felett. Az elme „*a képzelőe-*

⁸ Később, a romantikában ez a pozíció válik jelöletlenné, vesd össze: VARGA Tünde, 2006, 30.

⁹ NEMES Péter, 2006, 37.

¹⁰ Lásd erről PERECZ László, 1992/11, 845–856.

¹¹ BARTÓK György, Kant, www.federatio.org/BartokGyorgy_Kant.pdf

¹² KANT, 2003, 157.

¹³ Vö.: KANT, *i. m.* 168.

rőt olyan esetek ábrázolásáig emeli”, amelyekben az érzékelt tudja „saját mivoltának nagyságát, és a természetnek is felette álló fenségességét”.¹⁴ Az ész eszméi legyőzik a természet emberi léptékkel nem mérhető fölényét.¹⁵ Következésképpen „a természetbeli fenséges érzése saját emberiségünk eszméjének szól” – mondja Kant, a racionalitás felsőbbségét dicsérve.

A fenséges kategóriájának két reprezentatív eleme, a tenger és a hegység, egyszerre jelenik meg a következő leírásban. A fenséges hatásmechanizmusának megfelelően a szubjektum először saját kicsinységét érzékeli és az átélt élmény inkább megdöbbenéssel, félelemmel párosul, mint örömmel és felszabadult szabadságélménnyel. Az érintetlen természet félelmet keltő monumentalitása szótlanságra bírja a szemlélőt.

„Szótalan állék itt. Úgy tetszett, mintha valamely Isten egy magas pontról nézte volna sok ideig a’ habokban hánykódó tengert, ’s tündérbotjával eggyet ütvén, épen most parancsolta volna, hogy a’ tenger azon alakban változzék földdé, de már benőve erdőkkel, mellyben egy percz előtt hánykódó hab vala.... itt magam valék...”

‘S még előttem nem volt megteremtve az új föld’ embere, még nem állatjai, mert innen nem vala látnom semmi falut, semmi tornyot, semmi kalibát; a’ táj ember nélkül, nyáj és marha nélkül, madár nélkül volt.” – írja Kazinczy a hegytetőn állva.

A kanti természetleírás elemei, úgy mint a felszíni formák kialakulása, változása, a fizikai folyamatok működése jelen esetben egy sajátos keletkezéstörténet keretén belül jelennek meg.¹⁶ Kazinczy Sipos Pál azon téziseit látszik itt igazolni, miszerint az isteni szabad akaratot „a természetben megnyilvánuló lényekben”¹⁷ fedezhetjük fel. A teremtorő nagysága, az „Isteni akarat rajzolatya” a természet külső jeleiben artikulálódik.¹⁸

A szakralitás jelenléte mellett a tér és idő szerepe is meghatározó. A tér, amelyet Kant egy olyan viszonylagos dimenzióknak tekint, amely a fizikai kölcsönhatásokból alakul ki, itt a fenségeshez kapcsolható alaktalanság, határtalanság rendezettségét termeti meg; a hegytetőről belátható horizont a végtelenség lezáró keretként funkcionál.¹⁹

A civilizációtól mentes, lakatlan erdőség paradicsomi állapotokat juttat Kazinczy eszébe, a teremtés óta fennálló érintetlenség a tájat az örökkévalóság időtlenségébe emeli.²⁰

A XIX. századi, fenségesség jegyében fogant természetleírások további jellegzetessége, hogy a magány, a társaság hiánya összekapcsolódik a homállyal, a fény hiányával. A vizuális művészetek természetábrázolását is mélyen meghatározó ködös, barátságatlan időjárás itt tovább erősíti a természet végtelen nagysága mellett érzett egyedüllétet.

„‘S a’ mi rémítő ez érzésben vagyon, az még nagyobbodék az által, hogy a’ nap is rejtve volt, ’s az ég’ boltozatját felettem bús fellegek vonák-be mindenfelé.... Itt magát kell látni az eggyeszerű, pusztá, nagy természetet, ’s illy bús fellegetek alatt.” – írja Kazinczy.

A Királyhágót elhagyva Kazinczy több napos utazás után éri el egyik legfontosabb állomását, Kolozsvárt.

¹⁴ Vö.: KANT, *i. m.* 175.

¹⁵ Vö.: PÁLFALUSI Zsolt, 1995/1. 90–106.

¹⁶ VINKOVICS Márta, 1996/1–2–3, 81–93.

¹⁷ MEZEI Márta, 1987–1988, 3, 237–270.

¹⁸ SIPOS PÁL, 2002, 32.

¹⁹ Vö.: Gennagyij Jefimovics GORELIK, 1987, 17.

²⁰ BARTHES, Roland, 1983, 105–111.

Kolozsvár 1790-től, a Gubernium Szebenből való áthelyezése után, az ország olyan dinamikus fejlődő fővárosa, amelyet 1838-ban már Erdély legnagyobb városaként tartjuk számon.²¹

Az urbanizációs jelenségek előre mozdításában nagy szerepe van annak, hogy 1790-től Kolozsvár törvényhatóságú városként a saját polgárainak gyarapodását is elősegítette, hiszen a kormányhivatalokban dolgozók nap mint nap igénybe vették a város szolgáltatásait.

Az állami apparátus megjelenése az infrastruktúra fejlesztését, a házak rendbe hozását vonta maga után.

„Miolta a' Gubernium Szebenből ide költözött, a város derekasan szépül, 's nevezetesebb úczáji ki vagynak kövelve; 1790 előtt még nem valának...” – írja Kazinczy Kolozsvárról miközben Cserei útmutatása alapján Wesselényi házát keresi.

A Közép utcán haladva megemlíti a Nagy-Templomot, és a városfalakon kívülre szorult vásárhelyet.

A kormányzótanács ellátása és az adminisztratív intézmények fenntartása mellett Kolozsvár ebben az időben az észak-erdélyi vásárhálózat központja, tehát egy másik fontos regionális szerepet is betölt.²² A városfalakon kívül helyezett piac megbontja a város zárt képét, a városi tér és a környező vidék közötti határvonal elmosódik.²³

Kazinczyt Wesselényi házában már várják barátai. Itt találkozik Döbrenteivel és az *„Erdélyi Múzeum barátaival”*, innen írja, hogy *„a társasági együttlétekben melegség, szívélyesség”* van.

Kolozsváron, a barátok és szerettek körében feloldódik Kazinczy magányossága, ebben a társasági, kulturális közegben Kazinczy újra otthon érzi magát, és innen írja, hogy:

„Gyönyörűségeim Kolozsvárt úgy tolták űzték egymást, mint a mágiai lámpás festései, idő kell rá, míg azokat magamban elrendezhetem.”

Oh, what a moving moment! Transylvania lies before me”. One of the first masterpieces of prose works discovering Transylvania in the Enlightenment era is Ferenc Kazinczy's *Erdélyi levelek* [Letters from Transylvania].

In 1816, on a tour with his daughter Kazinczy visited the bigger towns and historical sights of Transylvania. When describing the land he never tries to conceal his central role: he is the point of origin in the spaces of the towns and the country, it is through him that we see the Transylvanian environment.

The paper tries to find the answer for how the subject creates his own narrative while describing Transylvania and how Transylvanian culture is shown and interpreted.

²¹ SONKOLY Gábor, 2001, 143–144.

²² SONKOLY Gábor, 2003/11–12, 163–181.

²³ WALTER, Francois, 2003/11–12, 184.

Kiket ismerhetett Gyöngyössi János? Egy XVIII. századi szerzői kapcsolatháló elemzése

Gyöngyössi János életművének a magyar irodalomtörténet nem szentelt nagy figyelmet. Az a néhány monográfia-fejezet vagy utalás, mely az elmúlt harminc év irodalomtörténeti munkáiban rá vonatkozott, sikerének problémájára, megrendelői körének összetételére kérdezett rá. Kovács Sándor Iván antológiájának előszavában Gyöngyössi Czetter-készítette arcképéhez ezt a kommentárt fűzi: „A költői dicsjelekkel koszorúzott ovális portré arra a rangra vall, amit népszerűségben ez a másik Gyöngyössi is elért.”¹ Illetve idézi Weöres Sándornak a *Három veréb hat szemmel*-ben szereplő mondatát is: „Annak idején a leghíresebb magyar poéta; a legnagyobbnak tekintett Gyöngyösi István mellé mint második Gyöngyösit helyezték. Már mint a laikus közönség, a nem irodalmárok; mert Ráday, Kazinczy s a deákos költők, a súlyos és igényes művészet élesztgetői, a magas Múzsza fennkölt és finnyás papjai mélyen megvetették ezt az olcsó népszerűséghajhászot, főként a fattyú versforma, a leoninus miatt.”² A két idézett szöveg jellegénél fogva nem tér ki a sikerességre vonatkozó adatok forrásaira, úgyhogy mindössze feltételezésekbe bocsátkozhatunk afelől, hogy a sikernek a Tolnai Vilmos-féle leoninus-monográfiában³ feltüntetett tüneteire gondolnak-e (a Gyöngyössivel kapcsolatos versek, levélbeni megjegyzések a XVIII. század végi, XIX. század eleji szövegekben,⁴ a leoninus versek divatjára vonatkozó feltételezés stb.), vagy pedig a sikert mással hozzák összefüggésbe. A szintén Gyöngyössi sikerességéből kiinduló Bíró Ferenc fogalmazza meg azt a feltételezést, hogy a siker kérdésének nyitja valószínűleg nem (csak) a versek hatástörténetében keresendő, hanem annak a közönségnek az összetételében, mely az alkalmi verseket író Gyöngyössinek folyamatosan munkát biztosított: „A tordai prédikátor verseinek csak a címében is több, mint hetven nevet említ s ez az adat önmagában is jelzi, hogy az erdélyi notabilitások milyen kiterjedt körével állt (mint poéta) szakmai kapcsolatban.”⁵ Magam is úgy látom, hogy Gyöngyössi János társadalomtörténeti, irodalomszociológiai megközelítésben válhat leginkább az irodalomtörténet értelmezhető jelenségévé. Annál is inkább, hogy Gyöngyössi verseinek argumentumai szinte minden esetben tartalmazzanak a megrendelő személyére, a versírás kontextusára vonatkozó adatokat, s ezeknek értelmezése a verseknek a mesterkedő költői nyelv hagyományához kapcsolásán túl⁶ leginkább azok történeti, szociológiai elhelyezésére nyújt lehetőséget. Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy a Gyöngyössi után maradt írásos hagyaték szinte teljes egészének feldolgozásával rekonstruálja nem csupán megrendelői körét, hanem társadalmi kapcsolathálóját, annak a forrásokban láthatóvá váló részét, illetve hogy kérdéseket fogalmazzon meg egy ilyen típusú vizsgálat hasznára, implikációira és módszertanára vonatkozóan. Megjegyzéseimet az adatbázis felépítésének egy véglegesnek nem tekintett stádiumában, bizo-

¹ KOVÁCS Sándor Iván (szerk.), 1999, 167.

² WEÖRES Sándor (összeáll., s.a.r.), 1977, 366.

³ TOLNAI (LEHR) Vilmos, 1892.

⁴ Ld. LEHR, 1892, 50–57. Lehr monográfiájának kiindulópontja a leoninus divatjának Gyöngyössi életművére való visszavezetése.

⁵ BIRÓ Ferenc, 2003 [1994], 283.

⁶ Azokra az eljárásokra gondolok itt, mellyel Gyöngyössi beépíti verseibe a megrendelő, a helyszín és a résztvevők neveit. Ezeket a poétikai elveket, előzményeiket és párhuzamaikat elemzi MEZEI Márta 1974, Gyöngyössire vonatkozóan különösen 132–143.

nyos statisztikai adatok ismeretében, és az Ucinet 6.0-ás hálózatelemző program⁷ alkalmazása felé tett első lépéseket követően fogalmazom meg⁸.

Módszertani kiindulópontok

A társadalomtörténet a -90-es években integrálta a szociológiai kutatásokban alkalmazott *social network analysis/ hálózatelemzés* módszertanát.⁹ A módszer történeti alkalmazásának legfőbb nehézségét a forrásadottság jelenti, hiszen azt, amit a szociológus kérdőívvezéssel old meg, itt változó jellegű és rendeltetésű szövegtípusokból lehet *hiányosan* összerakni. A hiányosság nem pusztán a forrásadottság miatt, hanem az írásos források természetéből adódóan is elkerülhetetlen: írásban nem kommunikálunk jelenlévő személyekkel, éppen ezért a legtöbb esetben a kapcsolathálóknak az élettörténet szempontjából legfontosabb összetevői nem vagy alig válnak láthatókká. Ugyanakkor azonban a forrásokból kinyerhető adatoknak egy adatbázis kategóriáinak formájához való idomítása elvezethet olyan kérdésekhez, melyek egyébként nem vetődnének fel (az én esetemben ilyen volt a személyek társadalmi kategóriák szerinti osztályozásának problémája, melynek részleteit érzékelttem ugyan, viszont nem voltam kénytelen a megrendelők minden esetében tisztázni a hovatartozást, illetve a kapcsolatháló és versek felhasználói körétől különböző megrendelői kör kiterjedésének problémája). Munkám első stádiumát egy olyan Excel-táblázat létrehozása jelentette, melyben rendre feltüntettem a lentebb felsorolt forrásokban szereplő személyneveket és adott paraméterek alapján besoroltam azokat.

Források. Gyöngyössi János esetében a kapcsolatháló elemzését önéletírásának felbukkanása tette lehetővé. 2003 szeptemberében a Kolozsvári Református Teológia kéziratárából előkerült Gyöngyössi János leideni peregrinációs útjakor elkezdett naplója, melyben 123 személynevet lehetett azonosítani. Ezen kívül 2005 júliusában találtam meg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kéziratárában Gyöngyössi kéziratos versesfüzetét,¹⁰ mely az 1790-es,¹¹ illetve 1802–1803-as kötetében¹² nem publikált verseit tartalmazta. Gyöngyössi többségükben alkalmi versei különösen alkalmasak arra, hogy az argumentumokból kiindulva megrendelői körének összetételét elemezzük, hiszen ezek a helyzetleíró címek a néven és az alkalmon kívül a legtöbb esetben a megrendelő foglalkozását, versíróhoz való viszonyát, a helyszínt is közlik. Ehhez vettem hozzá azt a néhány elszórtan kiadott levelet,¹³ melyek Gyöngyössi misszilis levele-

⁷ BORGATTI, S.P., EVERETT, M.G. and Freeman, L.C. 2002. Ucinet for Windows: Software for Social Network Analysis. Harvard, MA: Analytic Technologies. A hálózatelemző programok listája hozzáférhető a www.insna.org/INSNA/soft_inf.html cím alatt. Az Ucinet mellett Claire Lemerrier tanulmánya alapján döntöttem: „Si les logiciens sont variés, on peut citer le plus utilisé, Ucinet.” LEMERCIER, Claire, 2005, 88–112., 89. E program alkalmazásának jelen kutatási eredményeken még nem látható, viszont, mivel e dolgozatot egy munkafázis dokumentálásának számomra, jelezni akartam, hogy milyen irányt jelöltem ki a további kutatás számára.

⁸ A kiindulópont jellegéből következően célozom egy ún. *egonetwork* megrajzolása.

⁹ Hálózatelemzési esettanulmányt magyar nyelven először a Czoch Gábor–Sonkoly Gábor által szerkesztett *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években* c. kötet közölt: Maurizio GRIBAUDI, Diszkontinuitások a társadalomban. Egy konfigurációs modell, Csokonai Kiadó, Debrecen, 105–137. A módszert említi a Bódy Zsombor és Ö. Kovács József által szerkesztett *Bevezetés a társadalomtörténetbe* c. kötet *Történeti demográfia* fejezete is. Faragó Tamás, 2003, Osiris, Bp., 302–341; 318. A módszertan szakirodalmából ld. a Faragó által is megadott Wetherell, Charles, Historical social network analysis, In: Larry J. Griffin – Marcel van der Linden (ed.), *New Methods for Social History*, Cambridge, Cambridge University Press, 125–144. tanulmány, illetve LEMERCIER, 2005.

¹⁰ Jelzete: Ms 824.

¹¹ GYÖNGYÖSSI János 1790.

¹² GYÖNGYÖSSI János 1802, GYÖNGYÖSSI János 1803.

¹³ ABAFI Lajos, 1881/XI. 140.; Bacz István ó-tordai papnak Gyöngyössi Jánoshoz írt levele, (Ótorda, 1776. 08. 22.); Gyöngyössi János tordai pap, költő levelei Benkő Józsefhez, Újtorda (1776. 09. 09.; 1781. 05. 23.; 1781. 05. 29.; 1781. 06. 26.) In: Szabó Károly, Közlemények erdélyi tudósok múlt századi levelezéséből, II. Benkő Józsefhez intézett levelek,

zésének feltehetően kis részét képezik. Ugyanakkor figyelembe vettem azoknak az önálló kötetben ki nem adott, viszont a kolozsvári kollégiumi nyomdában önálló füzetként megjelent alkalmi verseknek a személyneveit is, melyek a kolozsvári akadémiai könyvtár állományában megtalálhatóak.¹⁴ Így 227 személynevet tudtam elkülöníteni. További adatok nyerhetőek ki két további szövegtípusból. Elmaradt (1) Gyöngyössinek a Kolozsvári Református Főkonzisztóriummal folytatott hivatalos levelezésének elemzése, a tordai egyházközség jegyzőkönyveinek a feldolgozása, illetve (2) Gyöngyössi költészetének és prédikációinak a kéziratos verseskötetekben,¹⁵ illetve önálló nyomtatványokon fennmaradt darabjaiból származó információk összesítése (ez utóbbi kategóriához a Kolozsváron elérhető állományt néztem meg mindaddig). Az említett 227 nevet tartalmazó populáció tehát még a rendelkezésünkre álló források szempontjából sem tekinthető teljesnek.

Kategóriák. Az említett forrásokban szereplő személyeket az alábbi szempontok szerint kategorizáltam: a személyt Gyöngyössihez kapcsoló viszony jellege, az említés forrása, az adott személy földrajzi elhelyezhetősége, a kapcsolat említésének időpontja, a személy társadalmi státusza, titulusa / konkrét foglalkozása, családi állapota, illetve az általa a versért fizetett összeg (a megrendelők esetében). A viszony jellegénél hét kategóriát azonosítottam: rokon, lelkes, megrendelő, mecénás, tanár, ismerős, irodalmi viszony. Rokonnak tekintetem minden olyan egyént, akinél a rendelkezésemre álló szövegek megemlégték a Gyöngyössivel való vérségi kapcsolatot¹⁶, ezeket a neveket a megrendelők között már nem tüntettem fel, bár nem egy esetben vers is szólt hozzájuk. Ismerősnek tekintetem az olyan személyeket, akiknél rokoni viszonyra következtetni nem lehetett, ugyanakkor pedig a kapcsolat nem versek apropóján keletkezett. Ehhez a kategóriához közeli az *irodalmi viszony*nak nevezett kapcsolatok, ahol a kapcsolatfelvétel a versek apropóján történik anélkül, hogy az illető neve feltűnne valamely vers argumentumában.¹⁷ A tanárok között olyan személyeket tartottam számon, akik Gyöngyössinek tanárai voltak, vagy pedig valamely kollégium tanáraként kerültek vele kapcsolatba, s ebben az esetben sem soroltam tanárt a megrendelők közé, ha a neve valamely vers címében is feltűnt. Legnagyobb nehézséget a *mecénás* és *megrendelő* elkülönítése jelentette. Először is a *megrendelő* kategóriája némileg pontatlannak tűnhet. Egyrészt azért, mert ez alá a

Erdélyi Protestáns Közlöny 1873/29–30, 38, 44–45 (Újraközlve: SZABÓ György–TARNAI Andor, 1988, 36–40, 133–135, 139–140.; Kazinczy Ferenc *Levelezése I–XXIII*. [a továbbiakban KazLev.], szerk. Dr. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza, Bp., MTA, 1890–1960., XIV. k. 1816. 10. 31., 400–411; illetve 1816. 12. 15., 473–478.; Horváth Ádám levele benne Gyöngyössi Pálóczihoz írott levele bemásolva I. kötet, 1789. 10. 29., 483–486.; Gyöngyössi János id. Szilágyi Ferenchez írott levele 1816. május 21-én: Izsépy Edit (közézetési), *Levelek id. Szilágyi Ferenchez (1794–1826)*, Bibliotheca Universitatis Budapestinensis Fontes et Studia 2., Egyetemi Könyvtár, Bp., 1985, 27–31.; SZILÁGYI Sándor, Adalékok a Hóra-lázadás történetéhez II. Gyöngyösi János levelei Gulácsi Gáborhoz, *Hazánk. Történelmi közlöny*, 1887/VII., 200–210., 208.

¹⁴ A szövegek pontos és terjedelmes címének megadása nélkül mindössze a jelzeteket sorolom fel (a több jelzet alatt több példányban tárolt nyomtatványoknak csak egy jelzetét adom meg): R134319, R11968, U50845, R134437, U50850, R119645, R119687, R119686, U822484, C75680, U65548, R115673, C83380, R119676, R111489.

¹⁵ A Stoll-féle bibliográfia harmincegy Gyöngyössi-versmásolatot is tartalmazó kéziratot tart számon: STOLL Béla, 2002.

¹⁶ Ennek az esetnek érdekes példája az Abacs családdal való kapcsolat. Ezt a családot a kéziratos verseskötet felbukkanásáig a megrendelők között szerepeltettem, annak egyik lábjegyzetéből viszont kiderült, hogy Abats János erdélyi püspök első unokatestvére Gyöngyössi Jánosnak. A szóban forgó lábjegyzet szövege: „Unokája Néhai Soos Ferentz Fő-Tiszt. Reformát. Erdélyi Püspöknek, leányától, Krisztinától, Neh. Tiszt. Ó-Tordai Pap, és Vidéki Notarius feleségétől: veje pedig Néhai Tsernátoni Vajda Péter Püspöknek.” (Ms 824/61.) Soos Krisztina Gyöngyössi anyjának Soos Máriának édes testvére.

¹⁷ Ennek a kategóriának az elhatárolásakor abból indultam ki, hogy a legtöbb esetben személyes találkozáshoz nem vezető kapcsolat a versekről való beszédre szorítkozik. Ezért került Szacsvey Sándor a megrendelők kategóriájába, hiszen itt a két személy életútja alapján erdélyi kollégiumi körökből származó ismeretségre következtethetünk. Szacsvey életútjához ld. JAKAB Elek, Szacsvey Sándor, *Figyelő* XI/1881, 161–174, 252–267, 321–346.

kategória alá soroltam be minden olyan személyt, aki feltűnik a versek argumentumaiban anélkül, hogy adatom lenne arra, hogy ő maga volt-e a megrendelő (ez nyilván nem lehet igaz az epitáfiumok esetében, vagy pedig a kimondott megrendelőt feltűntető névnap-i köszöntőknél), vagy Gyöngyössi önként fordult feléje verssel. Mivel ezeknek a helyzeteknek a kinyomozása nem (mindig) áll módomban, a fogalom alatt a *versben címzettként, megszólítottként, megverseltként megjelölt* értendő. A mecénások közé a kötetek ajánlásainak címzettjeit, illetve a diárium adatai alapján a peregrinációs költségeket támogató személyeket soroltam, s szintén nem tekintettem kiindulópontként a versben való szerepeltetést. A forrás esetében – amint az a fenti felsorolásból is következik – öt lehetőséggel számoltam: az említés a diáriumban (jele D), a három említett verseskötetben (a két nyomtatott és a kéziratos) (K), a levelezésben (L) vagy pedig különálló füzetben megjelent versben (KNy) fordul-e elő. Az időpont említésének feldolgozása egyelőre még elvégzendő feladat, azért lehet mégis érdekes, mert segítségével a megrendelések gyakorisága időben is mérhető lenne, illetve vizsgálhatóak volnának olyan aspektusok is, hogy az élet milyen szakaszában milyen típusú viszonyoknak van kiemelt jelentőségük. Az említés helyénél arra voltam kíváncsi, hogy milyen helyszínek tömörítenek a legtöbb Gyöngyössi-vers megrendelőt, illetve, hogy a családi szálak milyen vidékekre vezetnek.

A társadalmi kategória esetén hat csoportot különítettem el: *honorácior, katona, nemes, nemesi hivatalnok, pap, polgár*. Az egyes csoportok elválasztásához a Kövér György által idézett és kommentált II. József-féle népszámlálás kategóriáit vettem figyelembe: „A „férfiúi nemből valók” között az alábbi kategóriákat írták össze: 1. *papi rendből valók*, 2. *nemesi rendből valók*, 3. *tisztviselők és honoráciorok* (a honorácior a nem nemesi származású értelmiségit jelentette), 4. *városi polgárok és falusi mesteremberek*, 5. *parasztok*, 6. *polgárok és parasztok utódai és örökösei együttesen*, [...] 7. *a zsellérek és »másképpen a táplálás státuszához tartozók*» (a kitöltési útmutatóból az derül ki, hogy ide nemcsak a napszámosokat, hanem a földesúri szolgálatban álló nőtlen gazdatisztekét és szolgálakat, valamint a nem nemesi hivatalnokokat és a nem katolikus papok fiait is be kellett sorolni), 8–9. *szabadságolt katonák*, 10. [...] *»birodalom egyéb szükségeire fordíthatandók*», 11. *nevendékenyek*.”¹⁸ Az itt jelen levő kategóriák közül azok nem szerepelnek a listámon, amelyekre a feldolgozott anyagban nem volt példa (az 5., 6., 7., 10. kategória), illetve nem különítettem el *nevendékeny* kategóriát éppen amiatt, mert az adott viszonyok időben változnak, a *nevendékeny* pedig éppen a népszámlálás pontszerű időszervezetében működik önálló kategóriaként. Ugyanezzel a típusú problémával szembesültem azokban az esetekben is, ahol egy adott személy státust váltott élete során (a *honorácior* kategóriába sorolt kollégiumi tanárok esetében a lelkeszi szerepkör, a *pap* kategória időben megelőzte a honoráciorit), ezekben az esetekben azt a kategóriát vettem figyelembe, mely az adott személynek a kapcsolat említésének pillanatában érvényes státuszához tartozott. Különbséget tettem a nemes és nemesi hivatalnok között éppen amiatt, hogy számlálhatóak legyenek Gyöngyössi kapcsolathálóján belül az ilyen jellegű viszonyok, hiszen a nemesi hivatalnokok (17 a 227-ből) felé való tájékozódás, a vármegye, a város költőjeként való feltűnés szándéka a szerző több szövege esetében is érzékelhető. Újabb kérdésekhez vezetnek a *nemes* és *polgár* kategóriái.¹⁹ A nemességhez való tartozásra utaló cím a legtöbb esetben szerepelt a versekben (hiszen a versek esetében a megrendelés egyik célja éppen a címek és titulusok felvonultatása), összetettebb volt viszont a helyzet a nem versekben előforduló neveknél, ezekben az esetekben

¹⁸ KÖVÉR György, 2001, 70–84., az idézet: 70–71.

¹⁹ E kategóriákkal kapcsolatosan ld. még: FARAGÓ Tamás (szerk.), 2004. Különösen TÓTH Zoltán, A rendi társadalm szerkezet történeti színeváltozása, 120–128. MÁLYUSZ Elemér, 1931, 226–237. A polgársággal kapcsolatos kérdésekhez ld. még SONKOLY Gábor, 2001. Kolozsvár példáját elemző fejezetét: Főváros vagy zárt város: Kolozsvár, 1790–1848, 145–158.

a Nagy Iván-féle adatok alapján azonosítottam és soroltam be a személyeket.²⁰ A Tordához köthető esetekben a 'tordai kebelesített polgárokat' felsoroló, 1890-ben kiadott XVIII. századra vonatkozó listákat használtam fel.²¹ Szintén polgárként soroltam be a papi leszármazottakat. A nőket külön kategóriaként kezeltem, hiszen a népszámlálás kategóriái csak a „férfiúi nemből valókra” vonatkoznak. A tordai polgárok besorolása meglehetősen ellentmondásos, hiszen Weress leírása szerint a város polgárai nemesi előjogokkal rendelkeznek: „„Állott tehát ekkor Torda az egészen nemes Uj-Tordából, a polgári jogokkal élő Ó-Tordából, s a községi szerkezetű Egyházasfalvából, s végül a nagyváradai nemességéből, s hogy a felmerült surlódásoknak eleje vétessek, I. Apaffi Mihály alább közölt adománylevelével a most betelepítetteteket, valamint Ó- és Uj-Tordán és Egyházfalván lakó polgári renden levőket 1665-ben személyenként nemessé tette, kik 1679-ben a határt maguk között újra felosztották. – Ez idő tájt Ó- és Uj-Torda egy főhadnagy, és egy közigazgatás alatt állt.”²² A város lakossága a Rákóczi-szabadságharc bukása után menekülni kényszerül, 1711 után viszont ugyanezeknek a családoknak a tagjai térnek vissza a bujdosásból. Szintén Weress említi, hogy „megritkította továbbá a tordai nemes családok sorát a mult században, 1770 tájt megkezdett nemesség bizonyításai eljárás”. Így már érthetővé válik, hogy amikor Gyöngyössi 1776-os Benkőhöz írott levelében felsorolja a tordai nemes családokat, a listán már csak a következő nevek szerepelnek: „Úgy, a mely urasságok itt birnak Tordán, ezek: Gr. Bethlen László, Báró Jósika Mósesné, Báró Nalázi Istvánné, Báró Bornemiszné, a Thesariariusné féle, Gr. Teleki Ádám, Gr. Toroczkai, Báró Kemény Miklósné, Báró Korda György, Gr. Bánffy György. Ezeknek mind házaik és örökségeik vagynak. Szőlejek, szántó földek. Ide való Mélt. Intzédi Sámuel, mostani főbírája a vármegyének, és a Tek. Vér familia, mely itt igen régi, most birja az ide való portiójokat Vér András úrfi. Nemesek pedig itt, a kik *derekasok*, sokan birnak, hogy alig lehet elé-számlálni. Bogácsi, Kóródi, Ferenczi Urak, kiket emleget Kegyelmed, már meg-holtanak.” [kiem. K. A.]²³ Ezt az adatot úgy kezeltem, mint amelynek értelmében a Weress alapján azonosítható, a Nagy Ivánban nem szereplő családokat polgárként kezelhetem.

A családi állapot és a házastárs neve izgalmas információt nyújthat a hálózat sűrűségének vizsgálatakor, hiszen ezzel némileg – sajátos esetekben ugyan – de láthatóvá válnak a hálózat tagjai közötti viszonyok is.

Értelmezés a kapcsolatháló adatainak négy komponense: a viszony jellege, az említés forrása, az említett személy társadalmi kategóriája és földrajzi lokalizálhatósága szerint

Az Excel-táblázatban formázott adatokat kimutatás-diagrammok segítségével dolgoztam fel. A következőkben az alcímben feltüntetett négy szempont szerint elemzem a kapcsolatháló beviteli adatait. Ami a viszonyok jellegét illeti (ld. D1; D2), látható, hogy a feldolgozott szövegekben szereplő személyek 40%-a megrendelőként kapcsolódik Gyöngyössihez, ami a többi viszony képviseltetését messze maga mögött hagyja (az ismerősök 17, a rokonok 16, a papok 14, a tanárok 5, a mecénások és irodalmi viszonyok 4%-ot tesznek ki). Az adat azonban

²⁰ NAGY Iván, 1857–1865., *Pótlék-kötet*, Kiadja Ráth Mór, 1868.

²¹ WERESS Sándor, 1890. A felhasznált listák 77–82. között: 1619-ben Tordára betelepített családok; 1642-ben Ó-Tordán összeirt nemesi családok; 1679-ben összeirt ó-tordai, egyházfalvi és Nagy-Váradról betelepült családok; A határ-osztályból részesült családok 1672-től 1808-ig; Mai ingrímátus családok.

²² WERESS Sándor, 1890, 12.

²³ SZABÓ György–TARNAI Andor (szerk.), 1988, 29–30.

éppen amiatt nem meglepő, hogy a kiindulópontként figyelembe vett szövegek nagy része vers, éppen ezért természetes, hogy az ott említésre kerülő személyek megrendelőként kerülnek kapcsolatba a szerzővel. A megrendelők túlképviseltettségét leszámítva a rokonok és lelkészek nagy száma szintén olyan adatok, melyek az egyén társadalmi státusa felől és a privát szféra kialakulására vonatkozó XVIII. század végi kutatások felől érthető.²⁴ A társadalmi kategória szerinti megoszlás már jóval érdekesebb. A D3 tanulságai szerint Gyöngyössi ismerősei között legtöbbször (26%) lelkészek. A nemes és nemesi hivatalnok kategória szintén egybetartozóként kezelhető, ők 20%-át teszik ki így a háló viszonyainak. Ugyanakkor, ha a papok és honorációrok százalékarányát egybeszámoljuk, ez a kategória 42%-ot tesz ki, ami a kapcsolathálón belül egyértelműen az értelmiségiek javára változtatja meg az erőviszonyokat. Viszont a társadalmi státusz nélkül számolt nők 22 százalékos jelenléte szintén számottevő. Alapjában véve tehát a nemesek, polgárok, értelmiségiek megoszlása a kapcsolathálón belül egy társadalmi kategóriák között kiegyensúlyozottan mozgó egyénre engednek következtetni. A parasztság jelen nem léte Gyöngyössi életterének viszonyaira, Torda lakosságának sajátos összetételére, ugyanakkor pedig a verhasználatnak e kategóriákra szorítókozó szokásrendjére is utalhat.

Ezek az adatok legtöbb tanulsággal a megrendelő viszonytípusának társadalmi kategória szerinti megoszlását vizsgálva szolgálhatnak. A D4-en látható az, hogy a megrendelők között legtöbbször a nők vannak. Az adat Gyöngyössi igazolja, hiszen 1790-es kötetének előszavában előszeretettel hivatkozott a női olvasóközönség ízlésitételére.²⁵ A nőket a nemesek követik. A diáriumbeli kapcsolatháló elemzésének egyik fő tanulsága egy korábbi elemzésben²⁶ abban mutatkozott meg, hogy a korábban feltételezett nemesi megrendelői kör helyett itt a hangsúly főként a tordai polgárookra, Gyöngyössi híveire helyeződött. Ez a csoport a diárium említéseinek 23%-át, míg a nemeseké 14%-át tette ki. A teljes kapcsolatháló elemzéséből viszont az derült ki, hogy a kapcsolatháló szintjén a leginkább jelenlevő lelkészeket (60), a nők (50 említés), illetve a honorációrok (37), illetve a nemesek (27-nemes, 18-nemesi hivatalnok) követik. Ha azonban a megrendelők csoportján nézzük meg a társadalmi kategória szerinti eloszlást, az lesz láthatóvá, hogy a nemesek ezen a csoporton belül jóval népesebb kategóriát (19 nemes, illetve 13 nemesi hivatalnok) képeznek a polgároknál (10). A diárium elemzésekor nekem kápora jött a tordai hívek kiemelkedően magas százalékaránya, hiszen ezzel bizonyítani tudtam Gyöngyössi lelkészi státuszának erőteljességét és költői szerepkörének ahhoz való rendelését, ugyanakkor pedig azt is érzékeltél véltém, hogy Gyöngyössi a nemeseken kívül felismeri egy másik, bár szerényebb jövedelemforrást biztosító, de állandóbb megrendelői bázist jelentő közönség jelentőségét. A teljes kapcsolatháló adatainak értelmezésében nem árt viszont figyelembe venni a szövegtípusok rendeltetését. A nemesség kapcsolathálón belüli arányát a kötetek forrásadottságai növelték, vagyis annak a forrásnak az említései, mely az országos nyilvánosság elé vitte a verseket. Egyrészt tehát a költő nevét a nagy történelmi családnevekhez kapcsolta, másrészt pedig a további megrendelői viszony biztosítása is lehetett a tétje. Ezt támasztják alá az 1790-es és 1802-es kötetek megrendelőként már korábban is jelenlevő családok legfiata-

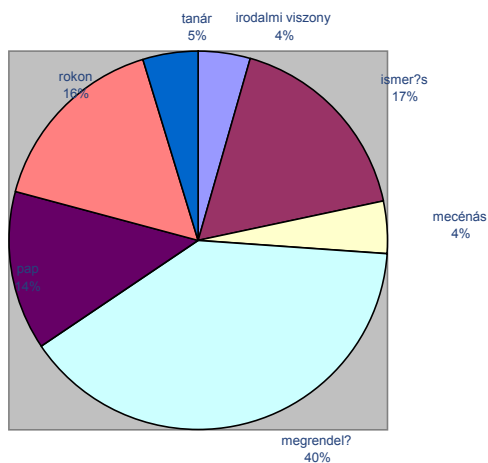
²⁴ A privát szféra kialakulására vonatkozó kutatások azon következtetésére gondolok itt, hogy ez a folyamat a magányosság és a barátok felfedezésével járt együtt. Eszerint a logika szerint értelmezve a kérdést, a XVIII. század végi erdélyi református lelkész esete a privát szféra kialakulásán innen helyezhető el (ami mellett egyébként verseinek karakterével is lehet érvelni), innen a család és a rokoni viszonyok kiemelt jelentősége. E kérdésekhez ld. Philippe ARIÈS et Georges DUBY, 1999 [1985].

²⁵ „De különösön, megvallom, hogy ez efféle Versnek Nemével az Asszonyi Nemes Nemnek kedvezni kívántam.” (...) Vajon nem tartozunk-e hát az Asszonyi Rendnek íz-érzését az efféle Verseknél nemeihez is édesgetni olyan csemegével, mely ő előttök kedves?” Az idézeteket az előszavak modern kiadásából vettem: Gyöngyössi János előszava Magyar Verseinek 1790-ben kiadott gyűjteményéhez (1789), In: Kecskés András – Vilcsék Béla (szerk.), 1999, 236–241, 238.

²⁶ Ld. KESZEG Anna, 2006/6, 591–614., különösen: 610–613.

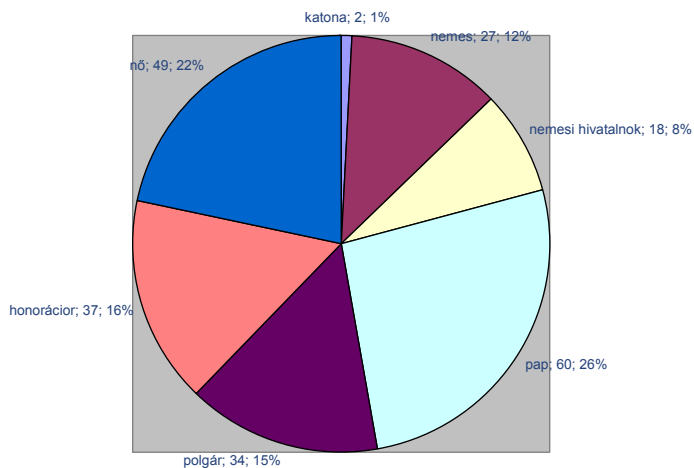
labbb tagjainak ajánlott nyitóversei (Malomvizi Kendeffi János, Kisrédei Rhédei Ádám, Torockószentgyörgyi Toroczkai Pál szerepelnek itt). Kendeffi János apja Kendeffi Elek Gyöngyössi fiataalkori iskolatársa és mecénása, Torockai Pál pedig mind nagybátyja, Torockai Zsigmond, mind fia, Toroczkai Miklós által kapcsolódik Gyöngyössi ismeretségi köréhez. A (tordai) polgárság viszont a kisebb nyilvánosságnak szánt diáriumba szorult vissza.²⁷ A D5-ös ábra az öt kiemelt jelentőségű városhoz méri a kapcsolatháló szerkezetét. A diagrammból látható, hogy a kapcsolatháló meghatározó módon Kolozsvár és Torda köré szerveződik (Kolozsvár 46, Torda pedig 30 említéssel szerepel). A régió jelentőségét az is megerősíti, hogy a kapcsolathálóban olyan további helynevek szerepelnek, melyek e két város szomszédságában vannak (Gyéresszentkirály, Torockószentgyörgy, Bún stb.). Leiden a maga nyolc említésével megelőzi a szintén református kollégiummal rendelkező két erdélyi kulturális központot, Nagyenyedet és Marosvásárhelyt. A kapcsolatháló tehát földrajzilag a társadalmi ágens lakóhelyéhez kötődik.

D2. A kapcsolatháló megoszlása a viszonyok jellege szerint százalékos bontásban

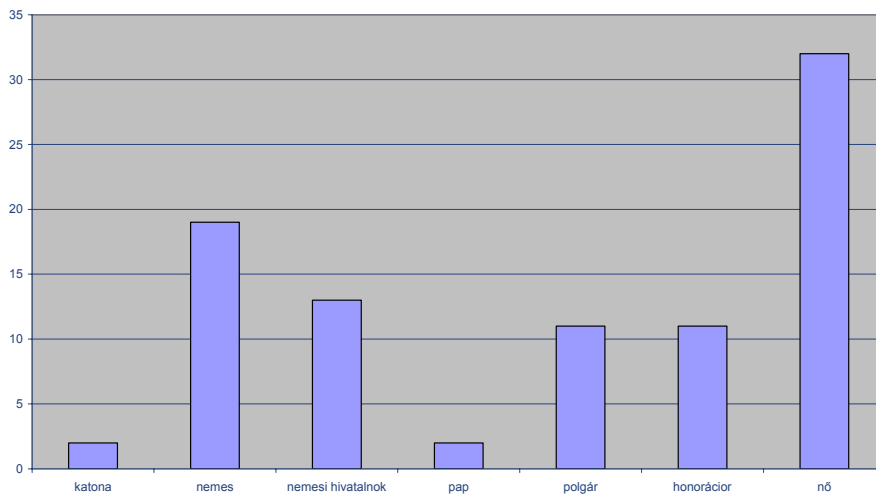

²⁷A diárium a többi forrástípusnál számosabb viszonyra való hivatkozást tesz lehetővé. A diáriumban 130, a kötetekben 101, a levelezésben 20, a különálló nyomtatványokon pedig 12 személy szerepel.

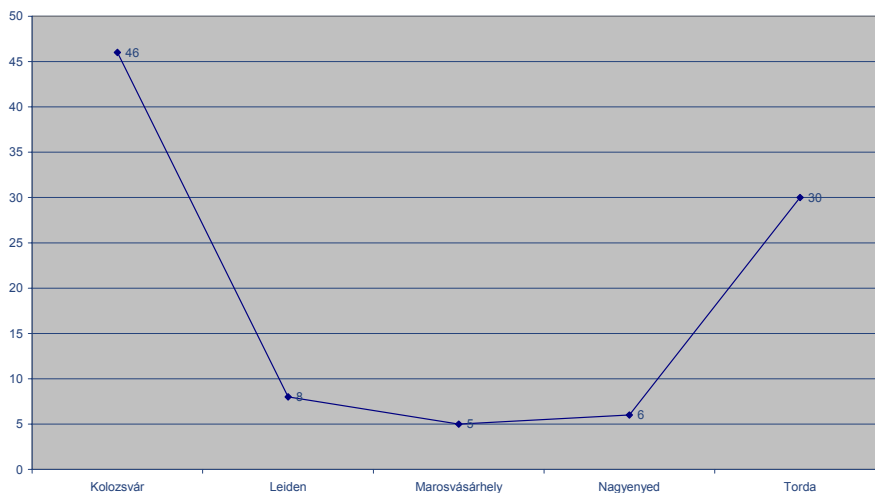
D3. A kapcsolatháló megoszlása a társadalmi kategória szerint

D4. A megrendelők társadalmi kategória szerinti megoszlása

D5. A kapcsolatháló viszonyainak megoszlása az öt jelentős városban

Mikroelemzések lehetőségei

Vizsgálatom mennyiségi eredményei több ponton is kiegészíthetők olyan adatokkal, melyek az egyes viszonyok jelentőségéről alaposabb tanulsággal szolgálnak. Itt megelégszem azzal, hogy felvetem néhány olyan elemzés lehetőségét, melyeket jelen írás formai korlátai miatt kifejtőbben nem tudtam elvégezni.

Gyöngyössi irodalmi viszonyai. A diárium elemzése kapcsán kitértem már arra, hogy az irodalomtörténet által kanonizált, Gyöngyössivel kapcsolatban álló személyeknek mennyire nincsen jelentős szerepük ebben a hálózatban. Kazinczy Ferenc, Döbrentei Gábor, Ráday Gedeon, Rát Mátyás, Virág Benedek, Édes Gergely, Pálóczi Horváth Ádám a kapcsolatháló peremén megjelenő személyek, akik nem állnak kapcsolatban a háló más ágenseivel, illetve említéseik száma is gyér. Ebből a szempontból mindössze az a Szacsvey Sándor a kivétel, aki a Magyar Hírmondóbeli tevékenysége alatt folyamatosan közli Gyöngyössi verseit, majd 1790-ben első kiadásukat is ő finanszírozza és Gyöngyössit költőként is foglalkoztatja Szathmári Pap Juliánnával kötött, Kolozsváron tartott esküvőjére rendelt verssel. A levelek és versek az erdélyi *intelligentsia* olyan személyiségeivel való pozitív kapcsolatokra utalnak, mint a kolozsvári kollégiumban történelmet és klasszika filológiát tanító id. Szilágyi Ferenc, Benkő József.²⁸ A Szilágyi Ferenchez írott levélből Sipos Pállal való ismeretségére is lehet következtetni.²⁹ A Benkőhöz írott levelekből közös olvasmányokat, közös érdeklődést említ a Torda vármegyei tiszti orvossal, Szegedi Sámuellel is, akit a diárium a versek kiadásának ösztönzőjeként említ.³⁰

²⁸ Benkő József a *Transsilvania specialis* anyaggyűjtésekor veszi fel a kapcsolatot Gyöngyössivel. A műben az újtordai református lelkészek felsorolásánál Gyöngyössiről ez áll: „Jelenleg 10) a nagytiszteletű, nagy hírű Gyöngyösi János, akinek gyertyafényénél kidolgozott művei talán rövidesen napvilágot látnak, s akinek – szívesen bevalljuk – nemcsak ezeket a neveket köszönhetjük, hanem más egyebeket is, amik Torda város ismeretét elősegítik.” (BENKŐ József, 1999, [1778], 313.)

²⁹ Izsépy, 1985, 29.

³⁰ *Diárium, kézirat*, 110. A diáriumban mindössze 'Doctor Szegedi Sogorom' szerepel, a Benkőhöz írott 1781. május 23-i levélben Dr. Szegediként említett Szegedi Sámuellel a Benkő-levelek gyakori kapcsolattartásra utalnak. (Ehhez a

A Weszprémi által említett tíz korabeli erdélyi körzeti orvos közül Gyöngyössi háromnak személyes ismerőse volt: az említett Szegedi Sámuelnek, a kolozsvári körzet orvosának, Pataki Sámuelnek,³¹ a közép-szolnokiának, Zoltán Józsefnek.³² A Szatmár megyei táblabíróval, Gulácsi Gáborral folytatott levelezést korábban már elemeztem,³³ a kapcsolat létrejöttéről azonban adataim nincsenek.

A lokális vershasználat. A verseskötetekben mégiscsak tematizálódik az irodalmi nyilvánosságnak valamilyen formája, mely *lokális költők* közötti kommunikáción alapszik. A verseskötetből és a kéziratos verseskötetből több ilyen kommunikációs helyzetre találunk példát.

Az első, amelyre ki szeretnék térni, a Harsányi József és Gyöngyössi közötti versváltás története, melyből a Gyöngyössi-féle választ az 1790-es kötet is közölte.³⁴ A vers keletkezési történetét, annak Gyöngyössi lokális költői szerepvállalásához/tulajdonításához kapcsolható jelentőségét egy fentebb már idézett dolgozatomban elemeztem.³⁵ Gyöngyössi Harsányi *Harisnya* álnéven elküldött versére válaszol a kötetben közölt szöveggel, s kísérletet tesz a szerző azonosítására. Harsányi Sámuelre tippel, az *Érzekeny mesék* fordítójára, holott Sámuel testvéréről, Józsefről van itt szó.³⁶ A személyek felcserélését azért érzem tanulságosnak, mert érzékelteti, hogy Gyöngyössi a verset író személyt az ilyen kontextusban már ismert névvel rendelkezők között keresi, az itt szereplő Harsányi Józsefnek pedig nincsen „életműve”.

A másik olyan történet, amely a helyi költők közötti kommunikációról tudósít, a Teleki Domokos³⁷ és Gyöngyössi viszonya. Gyöngyössi 1803-as kötetében szerepel egy Telekihez, illetve annak lányához írott vers, melyek argumentumai így szólnak: „Méltós. R. Sz. B. Gróff Teleki Domokos Úr! Ó Nagysága közölvén velem 1797-ben néhány rend ki-nyomatott Verseit; vissza-adván a' Versek hátára írtam ezeket. (...) Ugyan-akkor, az ő Nagysága', nyöltz esztendő korában vólt, Kis-Aszszonykája a' melly Epitáfiumot írt vala meg-holt kisded öttésnek,

megnevezéshez ld. SZABÓ György–TARNAI Andor s.a.r. 1988, 133.) Gyöngyössi 1781. május 29-i Benkőhöz írott levelének végére Szegedi Sámuel ezt írja: „Köszöntöm T. Kedves Asszony Anyámat. Tsokolom kezeit. Köszönti T. Uramat kedves Leánya, az én jó izü Feleségem. Köszöni, hogy olyan jó fíjat nevelt T. Uram az ő számára. Meg láthattya T. Atyám Uram az Írásokból, mennyire igyekeztem. Minél hamarabb többetis üldök a' N[emes] V[árme]gyéről.” (I. m. 135) A levélhez írott jegyzet szerint a Benkő és Szegedi közötti viszonyról nincsenek adatok. (I. m. 431.) Szegedi Sámuelről ld. SZABÓ Miklós – SZÓGI László, 1998, 3904/450. A Gyöngyössi és Szegedi közötti viszonyról ld. még Szegedi Sámuel Benkő Józsefhez írott leveleit: SZABÓ György–TARNAI Andor s.a.r. 1988, 127-es levél. (138–139.)

³¹ Pataki Sámuel a kolozsvári kollégium filozófia és matematika tanára volt 1767-ben, Gyöngyössi akadémiai peregrinációba készülésekor. Gyöngyössi tentamen publicuma az ő vezetése alatt tartatott meg. A tentamen tételjegyzéke nyomtatásban fennmaradt. Gyöngyössi János, *Theses Philosophicae*, Claudiopoli, 1767. Az MTA Kézirattárában jelzete 525.012. A több disszertációt és tentamen tartalmazó kolligátum első füzetének poszszori bejegyzése Verestői György kolozsvári filozófia professzortól származik. Verestői 1765-ben halt meg, Gyöngyössi tentamenét, illetve Huszti György görög, zsidó, római nyelvek és egyetemes történelem professzorhoz írott disszertációját (*Dissertatio physico-theologica*, Claudiopli, 1767) más köthette egybe a nyomtatványokkal. Az említett disszertáció a Román Tudományos Akadémiai Könyvtárában R127708-as, illetve RMK 568k jelzet alatt található, az előbbiben Pataki Sámuel, az utóbbiban Méhes György kolozsvári filozófia, fizika és matematika professzor poszszori bejegyzése olvasható. Az említett személyek életrajzaihoz ld. TÖRÖK István, 1905, Stief Jenő és Társa Könyvnyomó Intézete: Verestői, II. 12–21., Huszti, II. 52–57., Pataki, II. 61–67., Méhes, II. 96–98.

³² WESZPRÉMI István, 1970., 297.

³³ KESZEG Anna, 2007. 217–226.

³⁴ *Válasz tekintetes Harsányi Jó'sef Úrnak, Hajdon Tek: Nemes Küküllő Vármegye' Notáriussának, azután Regius Perceptorának, mostan a' Fels. Királyi Kamara' Exactoratussán lévő egyik Ingrossistanak levelére, melyet írtam MDCCCLXXV-dik Esztendőben Februáriusnak 19-dik Napján*, Gyöngyössi, 1790, 84–88.

³⁵ KESZEG Anna, 2007.

³⁶ A Harsányi-testvérekre vonatkozóan ld. NAGY Iván, 1859, 60. Harsányi Sámuel D'Arnaud-fordítását elemzi BEÓTHY Zsolt, 1887, 100–101.

³⁷ Ez a Teleki Domokos (...–1824) Teleki Lajos és Bethlen Kata fia, nem pedig az irodalomtörténet által útleírásai miatt, illetve a jénei minerológiai társaság elnökeként számon tartott, fiatalon elhunyt Teleki Domokos. Róla ld. Szinnyei, XIII/1397.

eredeti írásban közöltetvén velem, annak hátára ezeket írtam.”³⁸ A rövid versek, illetve a hivatkozások egyszerűsége arra enged következtetni, hogy a két szerző közötti verscsere nem lehetett állandósult gyakorlat, s a nemes és a lelkész közötti társadalmi distancia, esetleg Gyöngyössi részéről egy feltételezhető mecénási kapcsolat igénye eleve megszabta, hogy Teleki verseiről milyen véleményt érdemes mondani. A viszony alakulásáról nincsenek adatok, és a két név közös kontextusba a tordai Aranyos-híd 1804-es avatásakor kerül ismét, ahol Gyöngyössi az építkezést finalizáló főispánként dicsőíti Telekit a hídavatás alkalmára írott versben.³⁹

Még kevésbé adatolható Gyöngyössi János és Robosz Lajos viszonya. A kéziratos verseskötet 25 és 35. oldala között szerepel egy terjedelmes, hexameterekben írott vers ezzel az argumentummal: „VETÉLKEDÉS A’ DUNA ÉS TISZA KÖZÖTT. Irta Deák Hexametereken ROBOSZ LAJOS. A’ FELSÉGES JO’SEF Ő TSÁSZÁRI KIRÁLLYI HERTZEGSÉGÉNEK TISZTELETÉRE. Mikor a Tisza’ vidékeit személynesen el-járná ő Hertzegsége 1805-dik Eszt. En az után hasonló formájú és mértékű Magyar Versfélébe meg-fordítottam némelly Joakaroimnak kívánságokra (...)”. Robosz Lajost azonban nem sikerült azonosítani. A helyzetben érdekesebb azonban, hogy a hercegi köszöntésként írott, ünnepi kontextushoz rendelhető verset Gyöngyössi kérésre fordítja le.

A kéziratos verseskötetben egy arra vonatkozó adatot találtam, hogy Gyöngyössi és János fia közösen, vetélkedve is vállalkoztak verselési feladatok megoldására. Szintén a kéziratos verseskötetben szerepelnek az alábbiak: Ovid Am. LI Ergo etiam cum me supremus adederit ignis,/Vivam, parsque mei magna superstes eris./János fiam így fordította: Én hát a’ mikoron meg-emésztetem, akkor-is élek:/ Élek, ’s fenn nemesebb részem örökre marad. / Én pedig így keresztényi formába: Nemtelenebb részem, mikoron hamvába le-tészem./ Fenn-marado jobb rész boldogul élni ki-mészs.” Az ifjabb Gyöngyössi János verselői tevékenységéről szintén nincsenek adatok, viszont Gyöngyössi nevelési elveiről mégiscsak elmond valamit ez az idézet. Főként, ha összefüggésbe helyezzük lánya poétai tehetsége kapcsán Kazinczynak írottakkal.⁴⁰

A honoráciorok kategóriája azért is lehet továbbgondolandó pontja e kutatásnak, mert kimutatja, hogy Gyöngyössi mind rokoni alapon, mind pedig lelkészi, versírói tevékenységének köszönhetően több szálon is integrálódott az erdélyi tudományos világot domináló lelkész- és tanárinasztiákba. A Szathmári Pap-, az Abacs-, a Soós-, a Csernátoni Vajda-, a Pataki-családra, vagy pedig, bár a viszony éppen a Gyöngyössivel szembeni ellenségesség miatt válik jelentőssé, a Borosnyai Lukács-családra gondolok itt. E családoknak az erdélyi kollégiumokban, a püspöki, illetve egyéb egyházi adminisztrációs funkcióban egymást követő leszármazottjai egy társadalomtörténetileg igen tanulságos és izgalmas tanulmány kiindulópontját képezhetik. Ez a honorácior-réteg olyan jórészt feltáratlan, és a figyelem középpontjába az elmúlt

³⁸ Gyöngyössi, 1803, 235.

³⁹ Gyöngyössi kéziratos verseskötete, ld. 10. lábjegyzet, 85–86. A verset közöltem: Helyhez kötni a verset. Csokonai alkalmi verseinek egy csoportjáról, In: Hermann Zoltán (szerk.), „s végre mivé leszel?” *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, Ráció Kiadó, 2007, 125–141., A vers: 139–140.

⁴⁰ „A’ leányom nagy tisztelettel köszöni a’ Mélt. Urnak rolla méltóztatott meg-emlékezésit, és mind köszöntő, mind pedig ébresztő szavait, mellyekre magát oly nevezetes Hazafitól érdemetlennek tartja. De már néki késő olyan munkához kezdeni, melly az életre meg-kivántató más fontosabb meg-szokott munkáktól el-foghatná. Bizony vékony takaró a’ Magyar Hazában a’ Verses ditsőség. Meg-fáznak az alatt, sőt meztelen-is marad az minden napi élet módja és a ház-tartás. Én úgy kívántam ötet nevelni, hogy a leg-szükségesebb tzelra alkalmas lehessen. A’ Virtusnak tanulása és gyakorlása, a’ jó tzipó sütés, jó-izú ételek főzése, tsinos varrás, fonás, szövés, köntösöknek készítése: Ezeket tartottam illendőbbnek és hasznosabbnak-is az életre. *Nisi utile est, quod facimus* etc. De azonban Takáts Juditnak, Molnár Borbaranak, Ujfalvi Kristinának munkásságait magasztalom. A’ különböző körül-állások formálják a lelket különböző tzelokra.” KazLev. XIV/477. Valószínűleg Gyöngyössi Ágnes nevű lányáról lehet szó, aki 1816-ban 18 éves.

években nem került írásos hagyatékot hozott létre, mely kanonizálatlan maradt és az erdélyi értelmiség történetének forrásaként sem elemezték.⁴¹ Gyöngyössi prédikációinak, búcsúztató verseinek modelljeit, konkurrensait ebben a szövegtörzshez érdemes visszakeresnünk.

Egy következő esettanulmány témáját képezhetné Gyöngyössi és a nyomdászok, illetve verseinek kiadóinak viszonya (Páldi István,⁴² Kaprontzai Ádám⁴³, Török István⁴⁴, Szacsavay Sándor, a Kilián-testvérek⁴⁵).

Hosszabb írás tárgyát képezhetné a Gyöngyössi-család története. Gyöngyössi diáriumának köszönhetően felmenőinek azonosítása nem okoz gondot, utódainak további sorsáról viszont mindaddig a Kolozsvári Román Állami Levéltár újtordai anyakönyveiben szereplő adatokat gyűjtöttem össze.⁴⁶ Gyöngyössinek öt gyereke volt. A diárium négyről tesz említést: József 1777-ben, Karolina 1779-ben, Susánna 1781-ben, János 1783-ban született. Az 1798-ban, később született ötödik gyermeket így jegyezték be: „1798 – Gyöngyössi János – Ajtai Cs. Mária – Ágnes – Tiszt. Harkányi Miklos és feles. Schölling 'Sófia 12a Martii'”.⁴⁷ Gyöngyössi József fia Szegedi Josefát, a fentebb már említett Szegedi Sámuel lányát⁴⁸ vette el feleségül és egy gyermekük született.⁴⁹ 1821-ben Gyöngyössi József pedig már új feleség, Intze Rosália mellett keresztelt második, Ferenc nevű gyermekét.⁵⁰ A két esketés időpontja az anyakönyvben nem szerepel. Gyöngyössi József első házassága tehát a szülők barátsága alapján szerveződik. Hasonló stratégia követhető Gyöngyössi két nagyobbik lánya, Zsuzsánna és Karolina esetében is. János és Ágnes házasságára vonatkozóan az anyakönyvek nem tartalmaznak adatot. Gyöngyössi Zsuzsánna Markó György hadnagy fiához, Ifj. Markó Györgyhöz megy feleségül.⁵¹ A diárium tanulsága szerint Markó György és felesége Karátsónfalvi Tót Susánna József keresztzülei voltak.⁵² Gyöngyössi Karolina pedig, Gyöngyössi segédlelkészéhez, Mihályi Mihályhoz ment feleségül, az ő gyermekük lett a nagyenyedi kollégium tanára, a filozófusként is számontartott Mihályi Károly.⁵³

Gyöngyössi felmenői között anyai nagyapaként ott van a püspök Soós Ferenc, a kolozsvári református kollégium 1718-as főkonzisztóriumnak előterjesztett tanügyreformjának szerzője.⁵⁴

⁴¹ E tárgyban legutóbb Juhász István 1996-ban megjelent tanulmányai említhetőek, melyek főként a marosvásárhelyi kollégiumra fókuszálnak. Juhász István, 1996, különösen 92–130.

⁴² Ld. V. ECSEDY Judit, 1999, 168–169.; FERENCZY Zoltán., 1896, 80–85.

⁴³ V. Ecsedy, *i. m.* kolozsvári működéséről ld. 169, marosvásárhelyi 1785 és 1794 között működő nyomdájáról pedig 205–206, munkásságáról összegzően 254.; Ferenczi, *i. m.* 86–87.

⁴⁴ Ferenczi az ő nevéhez köti a kolozsvári kollégiumi nyomdászat hanyatlását, ld. *i. m.* 95., illetve V. Ecsedy, *i. m.*, 169.

⁴⁵ V. Ecsedy, *i. m.* 330.

⁴⁶ Kolozsvári Román Állami Levéltár (a továbbiakban KRÁL), Acte matrimoniale și de stare civilă. Matricula Ecclesiae Reformatae Neotordensis. 1761–1833. Nr. fond. 236/19.

⁴⁷ KRÁL 236/19, 1798. A feltüntetett kategóriák: apa neve; anyja neve; az apa neve; keresztzülei neve; a keresztelés időpontja. Mivel az anyakönyvek csak 1785-től kezdődően tüntették fel a keresztzülei nevét, csak Gyöngyössi Ágnes keresztzüleiről vannak adataink. Az itt szereplő Harkányi Miklós a szomszédos református gyülekezetnek, az őtordainak lelkésze.

⁴⁸ Ld. uo. 1775. 8a Novemb- Doctor Szegedi Samuel' leánya Josefá. Josefá tehát két évvel idősebb volt férjénél.

⁴⁹ Uo. 1811 – Gyöngyössi Josef és Szegedi Josefa – Mária Josefa–Gyujto Krisztina, és Rátz Ferentzné Pataki Susánna 2a Junii.

⁵⁰ Uo. 1821. Gyöngyössi Josef Intze Rosália – Ferentz – Nessenfeld Ferentz – 1a Decemb.

⁵¹ Uo. Lajstroma azoknak a 'kik az Új Tordai Ref. Eklesziában a' házassági életre hittel ösze-köttettek. 1803 – Ifjab Markó György és Gyöngyössi 'Su'sánna Gyöngyössi János' hajadon leánya – Bizonyáságuk Mihályi Mihály, Miklos László – 22a Augusti. A házasságból három gyermek születik: 1804-ben Susánna, 1806-ban Elek, 1808-ban pedig Eszter.

⁵² *Diárium, kézirat*, 107.

⁵³ Ez a házasság szintén nem szerepel az újtordai anyakönyvben, a felek valószínűleg nem Újtordán esküdtek. Ld. Szinnyei, VIII/1285–1287.

⁵⁴ Rá vonatkozóan ld. Török, 1905, I/110, 115, 120.; illetve Szinnyei, XII/1300–1301.

Az ifjabb Soós Ferenc, lelkész és kolozsvári esperes, Gyöngyössi anyai nagybátyja szintén hagyott maga után versírói életművet.⁵⁵ A püspök Soós Ferenc felesége pedig Pataki István kolozsvári nyelv, filozófia és teológia professzor lánya volt.⁵⁶ Apai részről pedig a lelkészi hivatásnak igen nagy hagyománya van. Erről az ágról két társadalomtörténetileg nagyon izgalmas életutat említhetünk: Gyöngyössi Árva Pál lelkészét, illetve Gyöngyössi Pál orvosét. Gyöngyössi Árva Pál (1668–1743) Gyöngyössi Árva Istvánnak, Gyöngyössi János apai nagyapjának testvére, a 17. század végének 18. század elejének egyik leghányatottabb lelkészi karrierjét mondhatja magáénak. Az anglikán egyházban pappá szentelt Gyöngyössi megtagadta a református lelkészi eskü letételét, és úgy teljesítette derecskei, majd kassai papi teendőit, hogy a „presbyter Ecclesiae Anglicanae” címet viselte. A jezsuitákkal és az egri püspökséggel támadt konfliktusai miatt száműzték az országból, és I. Frigyes Vilmos porosz király oltalma alá került. 1727-ben az odera-frankfurti egyetem teológia professzorává választották.⁵⁷ Fia, az orvos Gyöngyössi Pál (1707–1790) karriere hasonlóan látványos, Erzsébet cárnő udvari orvosa, Boerhavius hívására Szentpétervárra megy, 1766-ban pedig a cárnő orvosai közé vétetik fel.⁵⁸ Ezek az adatok, melyek kisebb léptékű elemzéssel még finomíthatóak lennének, arra utalnak, hogy a protestáns Gyöngyössi-családban az értelmiségi életmód számos karriermintája jelen volt.

(Záratként csak azt a nem túl jelentős, de kurióznak alkalmas összefüggést szeretném felmutatni, hogy hogyan kerül rokoni viszonyba Gyöngyössi János és Kármán József. Kármán József apai dédnagyapja és Gyöngyössi apai nagyapja testvérek. A fentebb említett Gyöngyössi Árva Pál lánya Kármán Andrásához megy feleségül, az id. Kármán József apjához. Ennek a Gyöngyössi Árva Pálnak testvére Gyöngyössi Árva István, Gyöngyössi Jánosnak apai nagyapja.⁵⁹)

The Analysis of the Social Network of a 18th Century Poet. The Case of János Gyöngyössi. In the last decade in the literary history a new claim emerged about the work of János Gyöngyössi: to be viewed from the composition of the reading public, in the context of the supposed literary success. „The reformed priest from Torda mentions about 70 names just in the titles of his poems. This fact stresses that he was in good relation with a vast part of Hungarian notabilities of Transylvania.” (Ferenc Biró, 1995) In my paper I intend to refine this thought, formulated only hypothetically. Discussing his autobiography from 1767, the argumentation of his poems, his correspondence – which was published in a straggling way in different reviews at the beginning of the 20th Century – his social network can be firmly outlined. This social network has different layers, which I intend to show up by grasping the relations of kin, the clerical partnerships, the acquaintances among the former student colleagues and the Hungarian nobles of Transylvania. This research has the goal of depicting the work of an 18th Century poet-priest from the perspective of the ordered lyrical products. In my hypothesis the poet’s social capital was turned into a financial gain.

⁵⁵ Ld. SZINNYEI, XII/1301.; illetve SZABÓ–SZÖGI, 1998, 3737/431.

⁵⁶ Pataki István 1668–1688 között volt a kollégium professzora. Rá vonatkozóan ld. Török, *i. m.* 83–88.

⁵⁷ Életrajzát ld. Révész Kálmán, Gyöngyösi Pál 1668–1743, In: ZOVÁNYI Jenő–RÉVÉSZ Kálmán–PAYR Sándor–FÖLDVÁRY László, 1898, 61–97.

⁵⁸ Életrajzát ld. WESZPRÉMI István 1960, 121–127.

⁵⁹ A két családja érintkezéséhez ld. ZOVÁNYI Jenő, 1977, Gyöngyössi Árva Pál (229.), Gyöngyössi István (230. o.), Kármán András (295.) és Kármán József (295.) szócikkeit. A Kármán család történetére vonatkozóan legutóbb: SZILÁGYI Márton, 1999, 298–300.

„A’ Kegyes Oskolák Rendje’ Magyar és Erdély Országi Halhatatlan Érdemű Fő Igazgatójának” emlékére: Bolla Márton kolozsvári éve

Bolla Márton 1751-ben született és 1831-ben halt meg: 80 évéből 23-at töltött Kolozsváron, mégpedig legszebb és legtermékenyebb éveit: 1776-ban, Kolozsvárra érkeztek 25 éves volt, távozásakor, 1799-ben 48 esztendő. Munkás éveit folytatódta ezután is, hiszen 1809–1831 közt provinciális volt, elődje maga jelölte e feladatra, nyilván érdemei ismeretében és azok miatt.

Kolozsvári munkásságát őrzik szellemi értelemben a keze alól kikerült tanítványok, kézzel fogható módon a hátrahagyott művek, ezek egy része kéziratos formában, másrészt Kolozsváron nyomtatva. Ezek:

Exc. Ill.ac rev. d. Ladislaus e com. Kollonits Transylvaniae episcopus. Claudiopoli, év nélkül Poesis Claudiopolitana Georgio Banffy l.b. de Losonc. Uo. 1777

Ode, qua august. imperatricis Mariae Theresiae materna in scholasticam iuventutem benignitas celebrabatur. Uo. 1777

Carmen Georgio Banffy, l.b. de Losonc. Uo. 1778

Ode, quam in laudes august. imperatricis Mariae Theresiae cecinit. Uo. 1780

Excell. illustr. Ac rev. dno Ign. e com. de Battyán episcopo Transylvaniensi. Uo. 1781

Ode quam comiti Georgio Banffy obtulit. Uo. 1787

Éneki szerzemény gróf losonci Bánffy György tiszteletére. Uo. 1791

Éneki szerzemény az erdélyi országgyűlési karok és rendek tiszteletére. Uo. 1791 (2. kiadás uo. 1792)

Éneki szerzemény Bánffy György és Kemény Anna menyegzőjére. Claudiopoli 1798.

Primae lineae historiae universalis in usum studiosae iuventutis Claudiopolitanae. Uo. 1798–9. (3 kötet) (ezt a 19. század közepén kétszer is magyarra fordították és kiadták Pesten)

Bolla a primae familia, azaz a Kolozsvárra érkezett piaristák első csapatának tagja volt. Mária Terézia 1776. június 7-ei, 717. sz. alatt kelt leirata „azon hozzáadással tudatja az erdélyi kir. Főkörmányszékkel, hogy a kegyes-tanítórend tartományi főnöke (Praepositus Provincialis) Orosz Zsigmondtól kért tizenkilenc k.-t. tag Kolozsvárrt már a legközelebbi (1776/7) tanévben meg fogja kezdeni működését.” – írja a kolozsvári piarista letelepedés 100. évfordulóján Salzbauer János kegyesrendi tanár az iskolai évkönyvben megjelent tanulmányában.¹ A jezsuiták 1773-as feloszlását követően ugyanis a kolozsvári iskola gazdátlanul állt. A jezsuiták helyére, a kolozsvári iskola átvételére rendelte Mária Terézia a piaristák Kolozsvárra jövetelét. Erdélyi Károly ezt így írja le: „Mária Terézia Ausztriában úgy, mint Magyarországon virágzó Kegyesrend jó hírneve, de kétségtelenül saját vallásos lelke által is indíttatva, a kolozsvári jezsuiták tan- és nevelőintézeteit a piaristákra bízta. 1776 jún. 7. az erdélyi udvari kancellária tudatta a királyi kormányzékkel, hogy a következő 1776/7. iskolai évtől kezdve a nemes ifjak convictusa és szeminárium, a bölcselet és a mennyiségtan, valamint a gymnasium és felügyelete a királyi Felső határozatából a Kegyesrendre bízatik.”²

¹ Dr. SALZBAUER János, *A kolozsvári kegyes- tanítórendi társház és róm. Kath. Főiskola évszázados történeti vázlat*. In. Várady Móricz (igazgató-kiadó), *Értesítő az 1876–77-es iskolai évről*, 1–52.

² Dr. ERDÉLYI Károly, 1898, 7–141. Itt: 85.

„Egy másik, 1776-iki szept. 12-ről 1280. 698. sz. a. kelt kir. leirata pedig értesíti az erd. Kir. Főkörmányszéket, hogy Pállya Istvánnak, mint az új szerzeteslelep rectorának, a maga és társai útiköltségeinek fedezésére a m. K. Kamara 763 forintot fizetett ki, s egyszersmind fölhívja nevezett főkörmányszéket, hogy az említett összeget az eltörlött jezsuiták alapjából haladéktalanul fizesse vissza a kir. kincstár pénztárába.”³ Nemcsak a piaristák ideküldéséről, s azok érkezéséről ad hírt a történét írója, hanem az ünnepélyes beiktatás kitűzéséről is, ennek dátuma: 1776. október 15, végrehajtásával gr. Bánffy Miklóst, a kath. bizottság (Comissio in Publico Ecclesiasticis) elnökét, vagy ha akadályoztatva lenne, gr. Bánffy Dénest, az egyetem kir. igazgatóját, ez alkalomra kinevezett kir. biztost bízta meg. (Végül Bánffy Dénes, aki Kolozs megye főispánja is volt, vezette le az ünnepeket.)⁴

A krónikás feljegyzi: 1776. október 2-án jött meg a piarista Pállya István öt társával, utánuk érkeztek aztán a többiek is... Az első piarista szerzetesek Kolozsváron:

a nemesek konviktusában: Pállya István társházi főnök és növeldeigazgató, Jenovay János és Ege Sándor növeldei aligazgatók, Peck Ágoston szónoklat-, Bolla Márton költészet-, Rohás János és Subányi Gábor nyelvészettanárok,

a Szent József-növeldeben: Belláni Bernát növeldeigazgató, Kalúzi Szeverin és Vaichard János növeldei aligazgatók, Izikutz Szaniszló és Lengyel Domokos nyelvészettanárok,

a régi jezsuita-társodában Lankovits Fülöp társházi másodfőnök és vasárnapi magyar, Peresz Ferencz ünnepi magyar, Luczmayer Vazul, vásár- és ünnepnapon német hitszónok, Murányi Ignác a természettan, Malinovic Ignác a mennyiségtan, Schreier Norbert a bölcsészettan tanára és Jager József r. kath. elemi iskola igazgató s hitelemző.⁵

Pállya első évi munkássága: szervezés, épületek javítása, diákok költöztetése és a tanügyi reformok bevezetése.⁶ Mária Terézia halála 1780-ban következett be, Pállya István ekkor 1781. január 7-én gyászmisén beszédet mondott, „megható szavakban áldozott a halhatatlan nevű királynő emlékének”.⁷ 1782-ben, hat év itteni szolgálata után Pállya Vácra került át, helyét Mulay Konstantin foglalta el. 1796-ban pedig Bolla Márton lett az igazgató, „kinek házfőnöksége alatt 1797-ki szeptemberben Pállya István, már tartományi rendfőnök, a társházban szabályszerű látogatást tartott.”⁸ Bolla házfőnöksége ideje: 1796–1799, a társháznak 23 évig: 1776–1799 volt lakója. A 23 itt töltött évből 20 évig tanított, előbb költészettant, majd egyetemes világtörténelmet.

Már az 1776-ban Kolozsvárra érkezett első piaristák között ott volt tehát Bolla Márton, a klasszikus latinos-görögös műveltségű, konzervatív szellemű, a nevelésben elkötelezett, verselgető szerzetes. Klasszikus műveltsége és érdeklődése, konzervativitása ellenére a kor parancsát, levegőjét érzékelve magyarul is írt, de véleménye szerint az igazi a latin verselés, kedveltjei a klasszikusabb szerzők. Nem annyira a verselés, mint a történelem volt igazi szenvedélye, igazi hivatását is később találta meg, állítja a későbbi krónikás rendtárs, Salzbauer János, amikor az iskolában a történelemoktatást bízták rá. Bolla klasszicitását egész nevelői, intézményvezetői munkájában felfedezni vélik életrajzírói, köztük iskolai évkönyvbéli méltatója, későbbi rendtársa, kolozsvári utódai egyike.⁹

³ Uo. 5.

⁴ Uo. 6.

⁵ Uo. 8–9.

⁶ Uo. 20.

⁷ Uo. 11.

⁸ Uo. 14.

⁹ Az itt idézett Salzbauer János.

Bolla kolozsvári működéséről több forrásból tudunk. Minden forrás iskolai, nevelő tevékenységét említi első helyen. Az 1876–77-es iskolai értesítőben, dr. Salzbauer János tanulmányában külön szól arról, hogy a kolozsvári társházban töltött éveiben az iskolai tanítás és nevelés munkája mellett nevelője volt „gr. Bánffy György kir. főkormányzó szépreményű fiainak”.¹⁰ Egy későbbi, az 1900–1901-es iskolai évről szóló értesítőben egész tanulmányt szenteltek Bollának *Bolla Márton mint kolozsvári tanár és igazgató 1776–1799* címen, ebben találunk erre vonatkozó további adatokat: az 1776/77-es tanévben Bolla a poézis tanára és konviktusi prefektus, 1782-től a retorika tanára, majd 1784-től az egyetemes világtörténelem tanára Koppi Károly után, s bár irodalmi műveiről is szó esik, a krónikás szerint Bolla „ekkor találta meg valódi hivatását”. „A tudományos foglalkozás vonta el Bollát a költészettől. (...) Említés nélkül nem hagyható, hogy Erdély akkori nagynevű kormányzója, Bánffy György gróf két fiának nevelését Bolla Mártonra bízta.”¹¹ Tehát piarista gimnáziumbeli ténykedése mellett Bolla Márton nevelte gr. Losonczi Bánffy György erdélyi főkormányzó és felesége, gr. Palm Jozefa két fiát.

Az iskolai évkönyvben fontosnak tartották feljegyezni Bolláról, hogy „classicitással tudott latinul, a kor szokása szerint ezen a nyelven verselt, históriáját is ezen a nyelven írta. Ezenkívül értett a német és francia nyelvhez.”¹² A Bolláról szóló, az iskolai évkönyvben közölt tanulmány felsorolja Kolozsváron kiadott műveit, köztük a 2002-ben megjelent *Piarista Iskoladramák* (első) kötetében közölt, szerepekre osztott dicsőítő ódákat. Az iskolatörténész szempontjai közt nyilván a történelmi munka nagyobb súllyal esik a latba, s érdemei a diákok nemzedékére tett hatása miatt is kiemelendőbb számára, de említi, sőt idézi verseit is irodalmi működése egészének kontextusában. Igaz, irodalmi működését nem tartja nagyra: „utólérhetetlenül dalamos versein (Metastasióknak) az ő dadogó költői nyelve, amelyet csekély költői tehetség táplál, teljes hajótörést szenved. Mindazáltal ismételt próbákat tesz s rimes magyar versekbe önti egyéni keserveit is, ugyanolyan kevés sikerrel. Az önismeret, a szigorú önbírálat mihamar letéti vele a modern hárfát, de az antik lyra nem pihen nála (...) De egyénisége mégis inkább latin versekben tükröződik. Mesterei: Horatius, akit úgyszólván teljesen tudott betéve, Persius, Catullus és Juvenalis. (...) Eszméi gyakori emelkedettsége mellett olykor-olykor prózává lapsulnak. De valamennyi verséből komoly férfiarcz néz reánk. Latin verseit mindenesetre föl-fölvasta, alkalmilag elmondotta, esetleg levélben elküldötte. Egy alkalommal egy társaságban valaki ’pipiens Catulli passer’, Catullus csipegő verebének nevezte, mire a társaság egyik előkelő tagja rögtön védelmére kelt, és Bolla maga egy komoly satirában felelt.”¹³

Lássunk néhányat versei közül.

Lantos-vers Zaffo rendin

T. P. Mulai Konstantin neve napjára

Kedvedért vontam Magyar hangra lantom

Hurjait, Konstáns, ’s jeles érdemidre

Nézve Mózám is Magyar öltözetben

Lépik elődbe.

(...)

¹⁰ Uo. 15.

¹¹ *Bolla Márton mint kolozsvári tanár és igazgató 1776–1799*. In. Dr. ERDÉLYI Károly (igazgató által közzétett), *Értesítő az 1900–1901-es iskolai évről*, 70. A tanulmány szerzőjét az iskolai évkönyv nem tünteti fel, de utalásokból egyértelműen kiderül, hogy Erdélyi Károly igazgató írta.

¹² Uo. 58.

¹³ *Bolla Márton mint kolozsvári tanár és igazgató 1776–1799*. In. Dr. ERDÉLYI Károly (igazgató által közzétett), *Értesítő az 1900–1901-es iskolai évről*, 66–70.

A vers alkalmi üdvözet, pontos keltezése nem ismert, de Mulai kolozsvári tanárkodása első-második évében írhatta Bolla tanártársa köszöntésére.¹⁴ Ugyanakkor az is kiderül, tanártársa, a Pállya utáni igazgató Mulai is biztatta Bollát a magyar nyelvű verselésre.

Dirib-darab versek címen közölte az iskolai évkönyv Bolla költői próbálkozásait: ezek különféle hétköznapi témák, bölcsességek, mondások versbe fogalmazása.¹⁵ Ezek közé tartozik a következő is:

Rhythmi ex Metastasio versi

I. dal

Nyughatatlan óráim,
Mely számosan vagytok,
Legyetek öldöklőim
Sírba taszítsatok.

Ti édes gerjedelmim,
Vélem nyugodjatok,
A mit néznek gondjaim,
Ahoz úgy sem jutok.

III. dal

Ki mondhatja meg nékem
Hol legyen az én kéntsem.
Forgok-e hű szívében,
Édes beszédjében?

Boldog vagyok, ha sóhajt,
Mikor nevemet hallja,
'S azt tsendes ajakival
Magában suttogja.¹⁶

Az életrajzíró feljegyzí: Bolla verset írt a Horea, Closca és Crisan felkelés témájában, magyar disztichonokban (gúnyolva).

Latin versei: ódák és elégiák, néhány epigramma és idyllium, mesterei Horatius, Persius, Catullus, Juvenalis. Más témái: a Boldogságos Szűz két vallásos áhítatú ódában, három óda az akadémiai templom kegyképéről, egy-egy Krisztus születéséről, Kalazantiusról, hazafias óda Mária Terézia és II. Lipótnak írt ódákban, Bánffy György és Bruckenthal Sámuel gubernátorok tiszteletére, óda Batthyány Ignác erdélyi püspök tiszteletére, Orosz Zsigmond piarista rendfőnök elsiratása, az új ünneplése-köszöntése: Conradi Norberté, költői levelek Mulai Konstantinhoz, Révai Miklóshoz, Pállya Istvánhoz stb. Révai, aki Bollának Kecskeméten noviciustársa, később is jó barátja, szellemi társa volt, több verses levelet, latin és magyar nyelvűt váltott Bollával. Íme egy ilyen, Bolla által írt verses levél:

¹⁴ Uo. 59–60.

¹⁵ Uo. 65–66.

¹⁶ Uo. 66.

Lantos-vers Révai Miklóshoz*Odae Latinae et Hung.*

Oh, szívem' jobbik fele! Oh szerettem
 Drága Miklósom, kit az engedetlen
 És irigy sorsnak vak hatalma tőlem
 Messze szakasztott.

Mit mívelsz Gréztben? Valahára Bollád
 A' sűrű gond közt jut-e még eszedbe?
 Én ugyan nálad vagyok, hogyha érzed,
 Minden időben.

És mivel véled sűrűen beszéllek,
 Lád'd-e Mózám is mire tör miattad,
 Vakmerő kézzel veri a szokatlan
 Szittjai lantot.

Forr-e legkissebb heve Pindarusnak
 E' tanátsotlan kobozos leánynál?
 Tiszta, 's értelmes füleidhez ötet
 Küldöm, ítéld meg.

Már te jó régen Görög s Deák nyelv'
 Drága lántzával kötözöd beszédünk'
 Déltzeg, és eddig szabadon botsátott
 Ige-futását.

Meg-szelidített alagyaid önként
 Tetszetős lépést szaporítva tesznek,
 Peng arany 's gyémánt karikákkal égő
 Gyenge belintsjek.

Mellyre fel-serkent gyönyörű szavaknak
 Szives éllesztő sokasága hozzád
 Bokrosan tódul, koszorús raboddá
 Lenni örülvén.

Nő azon közben Neved, és az ország
 Mely nevelt, és szült, nem elég ki-terjedt
 Hangos hirednek; tud az Olt' 's az Albis'
 Partja is immár.

Bé-hatál Múzák öröm-udvarába.
 Vigadozz, tapsolj, mivel a' ditsőség
 Ott lakik véled, 's ragyogó karokkal
 Téged ölelget.

1776-ból való e vers, Révai válaszolt is rá.¹⁷ Irodalomtörténeti értékűnek nevezi Erdélyi Károly.¹⁸

Novícius éveikben „csupa magyaros hév és lelkesedés volt mind a két ifjú. A magyar költészet és tudományosság ügyének akarták életüket szentelni. Azonban míg Révai inkább a költőkben gyönyörködik, addig Bolla már a noviciátusban föltetsző hajlamot tanúsított a magasabb prózaikusok és komolyabb történetírók iránt, s Sallustius és Tacitus lettek kedveltjei. Elméje korán megférfiásodott, s bár a költőket is szerette és becsülte, mégis inkább szellemi játéknak nézte a költői munkálkodást. A költői babérokért lelkesedő Révait is arra buzdította, hogy énekelje meg Csanád dicső múltját, mert a költő legszebb hivatása az ébredő haza új díszének növelése végett régi dicsősége emlékeit föltámogatni és tanulságosan megismeretetni. Ez az erős történelmi érzék vitte őt mint tanárt is csakhamar a költészettől a történelemhez. És itt valóban számot tarthat arra, hogy neve feledésbe ne menjen.”¹⁹

Mielőtt történelmi munkájáról szólnék, amelyet kortársai és értékelői egybehangzóan igazi hivatásának tekintettek, a költészeti próbálkozások egy másik vonulatáról is szót ejtek. Bolla Márton az iskolai színjátszás történetében is számon tartják szerzőként, a piarista iskoladrámák kötetében kiadott művek közt²⁰ kolozsvári éveiből három éneki szerzemény szerepel, ezek mindenike Bánffy Györggyel és családjával áll kapcsolatban, azzal a Bánffy családdal, ahol a fiúk nevelője, a főúri család kedvelt ismerőse volt. Az első két, ünnepi alkalommal zenekísérettel előadott mű a főkormányzó közéleti tevékenységének alkalmaira született, és Schreier János tanártárs, a bölcsészettan tanára szerezte hozzá a zenét.²¹ A Bánffyt dicsőítő művek léte azért sem meglepő, mert az említett iskolai évkönyvek adatai Bánffy főkormányzót többször említik, valószínűleg nagylelkű támogatója lehetett a piarista iskolának. Az 1851–52-es piarista iskolai értesítőben olvassuk például: „Az előadások (órák) a pompás és valóban nagyszerű lyceumi épületben tartatnak, mely boldog emlékü I. Ferenc király uralkodása és gr. Bánffy György érdemdús kormányzósága alatt épült 1822-ben.”²² A harmadik ilyen Bolla mű az *Éneki szerzemény Bánffy György és Kemény Anna menyegzőjére*, amely ifjabb Bánffy György és győronostori Kemény Anna esküvőjére készült, ennek időpontját 1796 végére, 1797 elejére teszik.²³ E Bánffy-fiú minden valószínűség szerint egyike korábbi neveltjeinek. A Bánffy család nőtagja, a főkormányzó osztrák felesége, Palm Jozefa mecénásként támogatta egy nevelési munka fordítását és kiadását, melynek címe: *A jelesebb rendeken lévő nevendék gyermekek jó moddal lehető taníttatásokra való ut-mutatás vagy gyermekek barátja*, 1794-ben Kolozsváron s Szebenben jelent meg, s egy Lipcsében 1776-ban kiadott, 24 részből álló mű fordítása.²⁴ Ez a *Gyermekek barátja* címet viselő kötet gyermekeknek szóló különféle olvasmányok és a gyermeknevelésre vonatkozó nagyon modern elvek mellett egy házi használatra szánt színdarabot is tartalmaz. A főúri családban a nevelési munka iránti érdeklődés, a gyermeknevelésnek mint

¹⁷ A piarista iskola 1900–01. évi értesítőjében megjelent szöveget idéztem, 61–62. A tanulmányíró megjegyzi: e verset az intézet 1897–8. értesítőjében is közölte a 132. lapon, s megjelent Révai *Elegyes versei* kötetében a 260. oldalon Révai válaszával együtt

¹⁸ Az iskola 1897–8. évi értesítőjében a 132. oldalon.

¹⁹ *Iskolai értesítő* 67–68.

²⁰ DEMETER Júlia–KILIÁN István–KISS Katalin–PINTÉR Márta Zsuzsanna, 2002. Bolla dicsőítő költeményei, három *Éneki szerzemény*: 287–298, 299–312, 313–322.

²¹ Az 1900–01. évi iskolai értesítő 59. Ld. még: DEMETER Júlia–KILIÁN István–KISS Katalin–PINTÉR Márta Zsuzsanna, 2002, 297. 311–312.

²² *A tanintézet történetei*. In: *Értesítő az 1851–52-es iskolai évről*. 11.

²³ DEMETER Júlia–KILIÁN István–KISS Katalin–PINTÉR Márta Zsuzsanna, 2002, 322.

²⁴ A fordító Seelmann Károly gyulafehérvári tanácsos, aki előszavában hosszasan dicséri mecénását nagyvonalúságáért és a nemes magyar nemzet érdekében való fáradozásáért, amit e mű kiadásának támogatásával is bizonyított.

a jövő formálásának eszköze véleményem szerint nagymértékben köszönhető a jeles tanáregyéniséggel, Bolla Mártonnal való családi kapcsolatnak, s Bolla egyéniségének kortársak és későbbi kolozsvári rendtársak által is emlegetett kisugárzását mutatja.

Bolla történelmi munkáját, amelyet akadémiai hallgatói számára írt: a *Primae lineae historiae universalis in usum studiosae juventutis Claudiopolitanae* három kötetét,²⁵ Bánffy György főkörmányzónak ajánlja, megjelent Kolozsvárott 1798-ban, két év múlva I. Ferenc arany éremmel jutalmazta. A mű latinul íródott, de különös súly fektetett Magyarország és Erdély történetére benne. Ez a könyv hatásában is jelentős: mivel generációk nevelkedtek rajta, egy fél évszázadon át a magyar ifjúság történeti ismereteinek forrása volt, s a későbbiekben egy piarista rendfőnök, Somhegyi Ferenc saját világtörténeti kézikönyve megírásakor is e munka szemléletét követi. Az Erdélyi Károly igazgató által kiadott 1906–907-es iskolai értesítő Csaplár Benedekről (1821–1906) szóló írása megemlíti: e piarista tanár, irodalmár, irodalomtörténész, aki *Minerva* címen lapot szerkesztett társaival, hagyatékából került elő Bolla latin történelmi munkája a románokról. Ez a románok egy 1791-ből való, II. Lipóthoz benyújtott folyamodványának margójára tett történet-kritikai megjegyzéseket tartalmaz. A folyamodás címe: *Repraesentatio et humillimae preces universiae in Transylvania Valachicae nationis, Martio 1791*. Bolla kéziratos írását, *Dissertatio de Valachis qui Transylvaniam incolunt*, Csaplár Benedek őrizte meg, s ő is mutatta be 1878-ban a Történelmi Társulat gyűlésén. Hunfalvy Pál a munkát így értékelte: „Meggyőződvén, hogy Bolla Márton műve a maga korában jeles vala, sajnálkozom, hogy ki nem adatott, talán eloszlott volna egynéhány téves fölfogást, mely sok bajnak volt szülője.”²⁶ Mivel tehát a művet nem adták ki, a kortársak és közvetlen utódok érdeklődésének, sőt csodálatának kivívásán túl nem volt nagy hatása, sőt, mint az 1901-ben megjelent iskolai évkönyvbeli tanulmány írója megjegyzi, „manap különösen a nyelv tanúsága alapján sokfelét másképp látunk, mint Bolla látott. Am ez ne csökkentse a magyar tanárkar ezen tisztas alakja iránt való kegyeletes tiszteletünket.”²⁷

Piarista szerzetespapról lévén szó, említeni kell Bolla lelkipásztori szolgálatát is: a Mária-társulat vezetője, a Mária-kultusz szorgalmazója és elismert hitszónok volt hét éven át, a Mária-tisztelet tárgykörébe tartozó versei is születtek, emellett a főúri családok kedvelték, bejáratos volt köreikbe, s ott a lelki vezetésükre, formálásukra hatással volt. Egyházi beszédei azonban elvesztek,²⁸ így a közkelettsége ténye mellett nemigen tudjuk felmérni, hogyan és mit mondott Bolla Márton kolozsvári prédikációiban.

Bár kolozsvári működéséhez nem tartozik hozzá, Bolla kolozsvári működését ismertető írástomat a piarista szerzetestanár halálát sirató versekből vett idézettel fejezem be. Jellemző e korra, hogy a közismerten verselgető paptanárt versben siratták rendtársai, tisztelői: ezek közül a szerzemények közül néhány a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban is megtalálható: *Bolla Mártonnak, a kegyes Oskolák Fő Kormányzójának 1831-diki Sz. András Havának 7-kén történt halálát kesergi igaz tisztelője Nagy Péter*, rendtársa, pesti poézis-tanító, a kiadás helyeként Pestet jelölve.²⁹

Egy másik gyász-vers:

²⁵ A munka példánya megtalálható az Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjában.

²⁶ Idézi az említett, 1900–01-ből való iskolai évkönyvben megjelent tanulmány, 69.

²⁷ Uo. 69.

²⁸ Uo. 70.

²⁹ A Bolla halálát sirató költemény más, rövidebb terjedelmű, többnyire verses írásokból, alkalmi versekből, latin, magyar és német nyelvű beszédekből összefűzött gyűjteményben található.

*Fő Tisztelendő Bolla Mártonnak, A' Kegyes Oskolák Rendje' Magyar és Erdély Országi Halhatatlan Érdemű Fő Igazgatójának Halálát kesergik a' Lévai Kegyes Oskolák Esztergom-ban. Beimel József Betűivel 1831. Irta Hutter Antal, Kegyes Oskolabéli Pap 's Tanító Léván.*³⁰

(...) Imént hevíté báj örömökre bölcs
Kormányá által boldoguló kegyes
Rendjét, – kesergő tárgya lett ma
Bolla Atyánk! ' s szomorú homályal

Burkolja fényünket kitünése ez
Árnyék világból. – Nincs könyörület a'
Múlásnak érez keblében. A' mi
Él, az enyészet' ölébe lépdel. (...)

Hogy kolozsvári működésének emléke ne az enyészet ölében végezze, erre szolgált kísérletem, hogy személyét, itteni éveit, a felvilágosodás korának e kicsiny szeptét összegyűjtsem s bemutassam.

Márton Bolla as teacher in Kolozsvár. Márton Bolla was one of the most important figures of the Piarist fathers who arrived to Cluj/Kolozsvár in 1776. He was in the first group of the Piarist fathers, the religious male order that took over the school in the town of Cluj/Kolozsvár after the Jesuits were forced to give it up. At first he taught poetics and rhetorics, afterwards he found his true vocation when he started teaching history. He was a conservative man with a classical culture, he wrote poetry, had as his friend another Piarist, Miklós Révay, who was quite a good poet of his time. Bolla spent 23 years in the Transylvanian town: the best years of his life. He was 25 when he arrived and 48 when he left Cluj/Kolozsvár. As a teacher his 'masterpiece' were his pupils, among them not only the ones he educated and taught at school but also his private students, among them sons of the elite families of that time. He wrote and published quite a few important books while in the town, poetry, dramatic work and history. As a man of classical culture appreciated works written in Latin, but as he was an artist and a man of much sensitivity, he also wrote and published poems in the vernacular: in Hungarian. Thus he was among those who opened a new direction for national literature.

³⁰ Az előző jegyzetben említett kötetben.

Egy Mártonffy-portré Cserey Farkas szerint

A politikai szerep, elismertség, hatalom még nem biztosítéka az objektív véleménynyilvánításnak, a megbízható ítéleteknek. Sőt, ez ad okot olyan elvárások megfogalmazására, amelyeknek jogossága csak annyira fogadható el, amennyire az egyén szubjektív véleményalkotási joga érvényesen kivethető egy megismert hatalmi rendszerre. A hatalmat képviselő személyek megismerésének a mértéke olykor csak addig terjed, ameddig egy-egy egyéni megnyilvánulás, vagy éppen néhány levélbeli megmutatkozás enged látni. A teljes igazságnak a hiányos ismerete azonban még nem függeszti fel a véleménynyilvánításra való jogot, s a részleges ismeret ismeret marad mégis...

A hivatalos és a magánvélemény ütközése nem teszi kizáró jellegűvé a különböző hangokat, ám nem segít abban sem, hogy ezeknek a megnyilvánulásoknak a lenyomatait olvasva saját véleményünket akadálymentesen alakítsuk ki. Vegyük például Mártonffy Józsefet, akiről a Révaival való levelezése, illetve a róla írt tanulmányok, cikkek alapján egy olyan embernek a képe rajzolódik elénk, aki bőkezű volt a tudósok, írók támogatásában. Nem ez a véleménye Cserey Farkasnak,¹ aki a Kazinczyval folytatott levelezésében saját élményei alapján egy olyan főpapot mutat be, aki nem hajlandó pénzt adni, mihelyt a támogatott személy nem katolikus, illetve, aki az egyház pénzét saját érvényesülésére használja fel.

Ki is Mártonffy püspök tulajdonképpen? Meg lehet-e őt ismerni Cserey véleménye alapján? Bízhatunk-e abban, hogy hiteles képet nyújt számunkra a főpapról? A kérdéseink által elindított keresgélésben elsősorban a fent említett Cserey-levelek alapján próbálunk választ találni.

Mártonffyról Cserey először 1806. decemberében² ír Kazinczynak, egy évvel korábbi levelezésükből idézve részleteket. A levélből kirostálja mindazt, ami egyelőre mellékes, és csupán azokat a gondolatokat közli csodált mesterével, amelyek számára sikerélményt, az elismerés érzését nyújthatták. Ilyen például az a vélemény, amelyet Cserey könyvéről ír Mártonffy.

A Mártonffyval való levelezés időpontja Csokonai halálának évével való egybeesése miatt is fontos. Cserey egy évvel korábbi levelezéséből idéz. Az alkalmat a falusi nevelésről szóló könyve megjelentetése mellett a Cserey által javasolt Csokonai-emlékmű felállíttatásának terve is adja. Cserey bizakodó, telve van elhatározással és lelkesedéssel. Ez tükröződik Kazinczyhoz írt levelében, amikor elhatározásának kivitelezésén buzgólkodva Mártonffyt is olyan személynek látja, aki az emlékoszlop felállíttatásában támogatni fogja. Terve elvárást vetít ki a főpap felé: úgy gondolja, az ügy méltó arra, hogy a tudományok iránt érdeklődést mutató püspök feltétel nélkül támogassa Csokonai emlékének megőrzését. Ebben a levélben még nagyon pozitív Cserey ítélete, lelkesen ír a püspökről, a művészek, tudósok *mecénásaként* „nyílt eszű *Praelatus*”-ként látja. Mindenképp érdemesnek tartja arra, hogy Kazinczynak bemutassa. Ez az elvárás lesz az alapja majd a következő Mártonffyhoz írt levélnek. Lássunk azonban néhány részletet korábban említett leveléből:

„Én azon deák levelet, melyet tavaly a kolosvári Academicus Senatushoz közlöttem az Erdélyi Pápista Püspökkel, Mártonffi Ur eő Exjával; meg nem álhatom, hogy ezen nyílt eszű Praelatust véled abbul meg ne ismertessem, a mit levelemre válasz képpen íra:

»Drága levelét a M. Urnak el. dto 13 praesentis 18-a Xbr. a. c. tisztelettel vettem, és nagyra becsülöm szándékát, hogy nállunk is a Tudósokat leg aláb halálok után becsüljeni tanuliak, de ez oly szokatlan itten, hogy nagy jeget kell törni, a még oda evezhetünk. etc. etc.«

¹ Cserey királyi kamarás, később őrmagy, 1773. október 28-án született Bécsben. Szenvedélyes botanikusként krasznai kertjében több száz fát nevelt; a kolozsvári fűvészkertnek a felállítást is ő tervezte. 1842. dec. 25-én halt meg Bécsben.

² KazLev, IV, 1056.

A falusi Nevelésről írt könyvemnek közlésire ugyan azon levelébe így ír:

»*A falusi Nevelésről írt könyvét³ is a M. Urnak annál nagyobb köszönettel vettem, és olvastam, hogy abban az én sok igyekezetimet, fáradságimat, 's írásimat fel találom – melyek akkor vétekek voltak az ország előtt. Ezekből egy igen rövid foglalatot adtam volt ki ezen cím alatt: Közöséges rendtartás a falusi oskolák számára. Ezt még az akkori Püspök is üldözte, oly nagy vétek volt akkor józanon gondolkozni. Most Hunyad v. megye is a Guberniumnál egy olyan dolgot sürget az oskolák iránt, mintha vagy az én Munkáimot⁴ (melyeket valaha kárhoztatot), vagy a M. Ur könyvét olvasta volna. Mely változás! de mely szomorú gondolat, hogy ez mind csak ad pia desiderata tartozik.«*

Az acad. Senatushoz intézet levelemet azért közlöttem ezen derék Pap Urral, mivel eő a Guberniumnál a Tudományi dolgokba referens, lássa meg tehát, hogy a Tudományok becsületére, elő mentére micsoda ösztönöktől serkentve igyekeznek a Hazafiak, és lássa edzersmint aszt is, hogy milyen potom senatussa van a Kolosvári Academiaának. Nem jó utat mutat e' Mártonfi, hogy segítségit meg kérjem a Csokonay Sír kövének fel állithatására? jövő Postán ez iránt írni is fogok nékie.»⁵

A levél tehát egy évvel korábban, decemberben íródott, ami azt jelenti, hogy még Cserey művének kiadása előtt. Mártonffy saját, oktatásról szóló munkáiról is beszél, ami azért érdekes, mert ezekről a munkákról nem közölnek semmit az eddigi életrajzírói. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonában sem jelennek meg a felsorolt Mártonffy-művek között. Valószínűleg azért is, amit maga Mártonffy mond: említett írását nem nézte jó szemmel az akkori püspök. Nem valószínű, hogy Batthyányra utalna, hiszen tanácsadója és barátja volt. Sokkal inkább gondolhatunk esetleg Manzador Piusra (1773–74) vagy Kolonitz Lászlóra (1774–1780), de főként ez utóbbira. Amíg azonban a mű nem kerül elő, mindez csupán feltételezés marad.

Korábbi feltételezésünk szerint Mártonffy 1780 előtt írhatta említett munkáját. Mária Terézia 1779-ben nevezte ki őt az erdélyi iskolák főigazgatójává, de már a 70-es évek elejétől tanított, úgyhogy inkább a 70-es évek közepére helyezném keletkezésének időpontját. Mártonffy ekkor Szébenben töltötte be főfelügyelői funkcióját, ahol 1772-től minta-normaiskolát akartak létrehozni. Ez a fajta iskola⁶ éppen a népoktatást volt hivatva újjászervezni. Kérdés marad egyelőre a kutatás számára, mi válhatta ki az akkori püspök ellenkezését a művekkel szemben. Ha a munkák előkerülnek, az is világossá válik, mi volt az, ami ezt a hozzáállást a század végére megváltoztatta,⁷ illetve, hogy milyen jellegű változásokat javasolt Mártonffy József az oktatás megszervezésében.

Két hét elteltével Cserey újra Mártonffyról ír Kazinczynak⁸. Egy levélváltásnyi idő alatt észrevehetően megváltozik a véleménye a püspökről. Felháborodás, csalódás olvasható ki soraiból. Érezhető, hogy hirtelen indulatában írta levelét, egy nap alig telik el, és kész a Kazinczynak továbbított új Mártonffy-kép. Egy nyers bevezető elég az idézett sorok elé, mivel a Mártonffy-válasz önmagáért beszél:

³ *Falusi nevelésnek módjáról*, Nagyvárad, 1806.

⁴ Ezek szerint több ilyen témájú műve is van!

⁵ *KazLev*, IV, 1056., 448.

⁶ Felbiger, a létrehozója, tanítók képzését akarta ezzel elősegíteni. Egyik pontja a gyerekek iskolakötelezettsége volt. Elképzelhető, hogy mindez nemtetszést váltott ki a szegényebb falvak körében, ahol a tanító fizetését alig tudták volna kiállítani. Vö. Mészáros István 1981.

⁷ Változás ténylegesen volt, mivel létrehozták azt a tanulmányi alapot, ami nagy részben az elkobzott egyházi javakból állt.

⁸ *KazLev*, IV, 1061, 463.

„Püspök Mártonfinak tegnap vevém feleletét, melynek két ágát közlöm veled. A Csokonai monumentuma iránt így felel.

»A Csokonay Urnak állítandó Monumentumhoz nem szólhatok, mivel eszt a Tudóst nem ismerem, és nem könnyen dicsérhetek olyast, a ki előttem ismeretlen. Ha meg ismerkedhetem vele, nem vonom meg kevés részemet jövőd emlékezetétül, de csak titkon, mivel én sokra nem terjeszkedhetem (NB. 76,000 frt. jövedelme van), az itthon való sok kölcségeim miatt, kivált a felsőbb, és mélyebb Tudományok gyarapítására, melyekhez nem minden apró író férhet. Ha valamivel némely Tudós Barátimnak néha segedelemmel szolgállok is, csak titkon, hogy a Nevem az apróságokban ne forogjon fen.«

Minapi levelibe contravertalta volt ezen Püspök Ur, hogy a meg világosodás eszközül, és elő mozditóiul miért emlitem Woltairt, Rousseaut s.a.t. a falusi Nevelésről irt munkámba és még is ezeket láttatom azon áltásomba meg czáfolni, melybe a csalfa meg világosodásrul szóllok. – Erre eö Excjának akkor így feleltem: »A csalfa meg világosodást a midőn emlitem, nem szándékom Woltairt, Rousseaut meg czáfolni, mert bizonyos az, hogy ezek hathatós elő mozditói voltak az igaz meg világosodásnak, csak annyiba láttatnak hibásoknak lenni, hogy jóra intézett arannyokat vagy igen nagy szabadságú tűzzel, vagy nem eléggé világosan terjesztették világ eleibe; de ha meg tekintjük állapottyát azon időnek, melybe irtak, ha meg fontolyuk környül álásaikat, melyek közt irtak, nagy részbe menthettyük őket, mint a kik egy hosszan tartot veszedelmes homálynak ki tisztítására varásló erejű fáklyát gyuitottak, hogy az annak lánjából füstölő pára a ködnek mérgit el osztathassa.« – Későre vevém észre, hogy egy thalarisba lévő fő méltóságnak igen sokat irtam Philosophussaim dicsiretekrül – nevezetesen a Genovai polgár Bölcsre nézve – meg is kapám a feleletet:

»Ugyan kívánva kívánom a Mélt. Urnak azon tudós munkáját látni, melybe meg mutattya, miben és mennyire segítette Woltaire, Rousseau s.a. 't. az igaz világosodást, mert előttem sem ismeretlenek azok a Bölcsök, sem azok, a kik mellett és ellenek irtak.«

Én pedig ezen dissertatiot meg nem írom, hanem tessék eö Excjának róllok hinni, a mit tettzik – én is magamra nézve aszt mivelem, és Mártonfiba a mi szép és becses, szeretni és becsülni fogom; a mi nem szép, el halgatom úgy, mint a thalarisba lételnek gyengeségeit.”⁹

Cserey 1807. jan. 12-én írt leveléből derülnek ki Mártonffy levelének eddig említés nélkül hagyott részletei, amelyeket előző alkalommal bizonyos okból kifolyólag nem idézett, most azonban a püspök válasza miatt érvényesekké váltak. Lelkesedésének fénye elhalványította decemberi levelében a főpap fenntartásait művével kapcsolatosan. Az elismerést nélkülöző sorok mellékeseknek tűnhettek számára abban a kontextusban, amelynek hangulatát és célját a „segítőkész tudománypártoló” Mártonffy bemutatása jellemzi.

Érzéseitől vezérelve szelektál a leírt sorok között, és amíg még elutasításban nincs része, addig hajlandó fölényesen átsiklani a kevésbé tetszetős megjegyzéseken. Idealizál, terveket sző, és azokat feltétel nélkül megvalósítható és megvalósuló álmokként éli meg. Ez az oka annak a csalódásnak, amely a kérése visszautasítása miatt éri. És ez a visszautasítottság érvényteleníti korábbi lelkesedéséből származó értékelését. Ugyanabból a levélből idéz megint, ugyanarról a személyről ír, s mégis milyen nagy hangulati különbséggel. Elutasítottságából származó reakciójaként most már csak a kevésbé értékelő megjegyzéseket veszi figyelembe, elfelejti azokat az elismerő sorokat, amelyeket ugyanabban a levélben ír le Mártonffy. Tehát a dicséretet dicsérettel, az elmarasztalást a visszautasítással kapcsolja össze.

Élményeitől, hangulatától függően válogat a meglévő anyagban. A decemberi levélben még bizakodik abban, hogy kérését a püspök majd teljesíti, de amikor visszautasításban van része,

⁹ Uő, uo.

felerősödik benne az elmarasztaló hangnem. Mártonffy kifogásai ellenére sem akadályozza meg a könyv megjelenését, bár akkorra már tiltott műveknek számítanak Rousseau és Voltaire munkái. Csupán cáfolatot lehetne róluk írni az érvényben levő rendeletek szerint.¹⁰ Mártonffy próbára is teszi Cserey hűségét, amikor arra kéri fel, hogy érveljen a két tudós jelentősége mellett. Hivatalából kifolyólag a hivatalos álláspontot kell képviselnie, de széleslátókörűségét bizonyítja, hogy, bevallása szerint, maga is nagyon jól ismeri az említett szerzők műveit. Am egy cenzor nem beszélhet másképp, ezt Kazinczy is megállapítja válaszában: „*De Püspöknek így kell szólni, így kell gondolkozni!*”¹¹

A sírkő felállítása Cserey gondolata, és az ő ösztönzésére Kazinczy országos gyűjtést hirdetett. A felhívást a Hazai Tudósítások 1806. évi 14. sz.-ban tette közzé (*Csokonainak sírköve*). A javasolt sírfelirat miatt – Árkádiában éltem én is¹² – robbant ki a debreceni írók és Kazinczy közt az úgynevezett Árkádia-per, mivel a debreceniek úgy értelmezték, hogy Árkádia az a hely, ahol a szamarak legelnek.¹³ Az Árkádia-per elodázta Cserey kezdeményezését. Még élt Cserey, amikor másvalaki, Péczeli József vetette fel újra a síremlék készítésének tervét. Az emlékoszlopot végül is ő állíttatta fel Debrecenben 1836-ban.

Az utókor mindenképp hálás lehet a Csokonai-émlékmű felállíttatásáért, és méltán helyesli ezt a nemes gesztust. Ezért állunk tanácstalanul mi is Mártonffy választát olvasva, és ingadozunk a különböző magyarázatok között. Talán tényleg nem ismerte Mártonffy Csokonait? Vagy talán tényleg úgy gondolta, hogy az ő feladata elsősorban az erdélyi ügyek támogatása? Vagy a vallási hovatartozás szerint döntötte el, kit támogat?

Csereyben nagy a megbotránkozás, nehezen dolgozza fel a főpap levelében olvasottakat, úgyhogy áprilisban másodszor is elküldi Kazinczynak ugyanazt a részletet, amelyet korábban kimásolt mesterének, ám most véleményével jobban megfűszerezve. Teljesen elfelejti, hogy már egyszer ugyanazt megírta. A részlet önmagáért beszél:

„*Majd el feleitem néked meg írni, mit válaszolt Mártonfi Püspök a Cs[okonai] sir kövére adakozó kegyelmének kérdésére. – Én Csokonait semmi képpen nem ismerem, ha meg ismertem véle az Ur, és érdemesnek találom, meg nem vonom segítségemet. Én pedig eő Excjával Csokonait meg nem ismertem; ha olyan Simplex eő Exelentzas Fő Tisztelendősége, hogy magátul meg nem ismerte azt, a kit minden Magyar Tudósnak ismerni kellene, és eő Excjának annyival inkább, mivel praetendált Tudóssága mellett librorum censor is, de azért sem ismertem meg, mert igen méltán tartok, hogy ezen affectalt Pius Ur azt adná válaszul, hogy csudálkozom, mikép ajálhat nékem az Ur egyen Protestanst, sőt ugy lehet, engemet is meg dorgálna, hogy eretnek nevét dicsőíteni törekedem és még azon felyül egy valóságos papi penitentiát is csapna a nyakamba – el törlésére azon tetemes vétkemnek, hogy egy eretnek, kinek lelke ugy is a pokol kinnyaiba gyötrődik, csigáztatik, vasvilláztatik – figyelme hogy bodíthatot engemet ennyire. – Meg engedgy, barátom, hogy így csevegek, de csak azt írom, a mit ugy hiszek a Papok felől és a mit itt mondék, már a véllem effective történt is – tarcsa tehát magának eő Excja a Segedelmet, ugy se méltó oly gondolkozása módgyával részesülni azon szép dicsőségbe, melyel a St. Péter kolcsaival mindent fel nyitó három koronás süvegű Római nagy ur se szégyelheté magát.*”

Cserey megint ugyanabból a levélből idéz négy hónap után is, amelyből már idézett januári levelében: Mártonffynak hozzá írott második leveléből. Megszakítva az idézetet korábbi leve-

¹⁰ Vö. SASHEGYI Oszkár, 1938, 20. l.

¹¹ Kazinczy – Csereynek, Széphalom, Jan. 24. 1807., IV. kötet, 1064., 469. o.

¹² A Vergilius-idézet ez: Arcadies ambo.

¹³ Erről írnak többek közt Fabchich József (KazLev, XXIII, 5717., 1806. szept. 2.) és Kis Imre (uo. 5733., 1807. dec. 16.).

leben azt a benyomást keltette, hogy Mártonffy nem akar segíteni. A most idézett részletből azonban nem az elutasítás, hanem a fenntartott segítség derül ki, amelyet abban az esetben nyújtana a püspök, ha Csereynek köszönhetően Csokonaiiban olyan poétát ismerhetne meg, aki nagyot alkotott. Cserey négy hónap leforgása alatt sem válaszol erre a felkérésre, inkább lemond a kért támogatásról. Ez a magatartásmód elkerülhetetlenül azt a kérdést hozza elénk, nem arról van-e szó a felszín alatt, hogy a tervéről már addigra letett Cserey.

Mártonffy az írók finanszírozását saját felelősségének érzi. Saját költségeként emlegeti a Tudósok támogatását több Révaihoz írt levelében is. Hogy Csokonait nem akarta támogatni, annak több oka van. Elsősorban az, hogy Erdélyben csupán néhány személy számára volt ismert a neve. Mártonffy nemcsak erdélyi írókat támogatott, ha a költőt személyesen is ismerte volna, biztosan támogatja. Példa erre Révai, akinek rendszeresen küldte levélben a pénzüsszegeket. Felfoghatatlan marad számunkra azonban minden felmentő érv mellett is, hogy olyan levelezőtársak mellett, mint Aranka, Révai, Döbrentei mégsem ismerte Csokonait.

Csokonainak több műve is megjelent Nagyváradon. Például a Dorottya (1804), a Halotti versek (1804), a Lilla kötet (1805), az Ódák (1805), az Alkalmatosságra írt versek (1806), A pásztorkirály című énekes pásztorjáték (1806), a Galatea című Metastasio-mű (1806). Erről a Magyar Hírmondó¹⁴ és a Magyar Merkurius¹⁵ már 1794-ben tudósít. A Hazai és Külföldi Tudósítások 1813-ban kiadandó Csokonai-kötetről közöl híreket.¹⁶ A Magyar Kurír megjelenteti a Kazinczy által írt Csokonai-nekrológot¹⁷ 1805-ben. Az Erdélyi Muzéum tíz kötete egyetlen művet sem közöl Csokonairól. Döbrentei ismerte a költőt, lépéseket is tett azzal a céllal, hogy az erdélyi publikummal megismertesse.

Kölcseyvel levelezve 1814. febr. 25-én Kolozsvárról kelt levelében¹⁸ kéri, írja le Csokonai életét, mivel ehhez Kölcsey Debrecenben könnyen hozzájuthat. Megbízta azzal a feladattal, hogy recenzeálja Csokonai minden munkáját, az ódákról szóló elméletét pedig a költő ugyanolyan műfajú versei elé helyezze el, a Dorottya elé pedig a Furcsa Vitézi Versezetét. Mutassa meg Csokonai költészetének hiányosságait és értékeit. Kazinczyt is kérte már rég erre – írja levelében –, de ő mindenkor hallgatott. Csokonairól szóló tanulmányát Kölcsey egy évvel később küldi el a folyóirat szerkesztőjének.

Döbrentei közölni szeretett volna tehát Csokonairól értékelő szövegeket, mégis Kölcsey Csokonairól szóló recenzióját késve adta ki, mert abban a füzetben, amelybe szánta, először a kritikáról szóló értekezését akarta közölni, hogy az olvasókat előbb felkészítse arra, miért fontos a kritika, még akkor is, ha imádott költőjükről szól. A kritikáról szóló mű tényleg meg is jelent, a Csokonairól szóló recenzió azonban már nem.

Mártonffynak el kell hinnünk, hogy tényleg nem ismerte Csokonait, sőt, nem is hallott róla. Tehát még hírből, név szerint sem ismerte őt. Erdélyben csak Váradon jelent meg tőle mű, és Döbrenteinek arra a kérésére, hogy életrajz és recenzió készüljön róla, egy év késéssel, 1816-ban felel Kölcsey. Az Erdélyi Muzéumban pedig csak 1817-ben jelenik meg,¹⁹ főként amiatt, hogy a Kölcsey kritikái ellehetetlenítették az ilyenfajta írások közlését. Döbrentei valószínűleg a recenzeált műveket is közölte volna.

A Hazai és Külföldi Tudósítások, a Bécsi Magyar Merkurius, Magyar Kurír, Magyar Hírmondó, Hazai Tudósítások 1794-től már mind közöltek híreket Csokonairól. Vajon nem jártak

¹⁴ 1794, 35. sz., okt. 28., 583. o.

¹⁵ 1794. okt. 21., 84. sz., 1293–1294. o.

¹⁶ 1813. I. 45. sz. 310.

¹⁷ I. 15. sz. 235–237.

¹⁸ Ld. még Kölcsey Ferenc és Döbrentei Gábor Levelezése, Élet és Literatura, Bp. 1826.

¹⁹ Ekkor már túl késő volt Mártonffy számára, mivel egy évvel korábban távozott el az élők sorából.

ezek az újságok Mártonffyjak? De igen, bizonyíték is van arra, hogy a püspök rendszeresen olvasta az újságokat, legalábbis biztosan olvasta és anyagilag is támogatta a Magyar Kurír. A halálakor írt nekrológ bizonyíték erre: „*Ennek a' megboldogult Fő Papnak mind uralkodó Fejedelme, mind kedves Hazája eránt való hívségét és szeretetét, mind a' tudományok, nevezetesen a' Magyar nyelv és Literatura eránt való szeretetét elegendőképen magasztalni nem lehet, a' M. Kurirnak szünet nélkül való olvasója és kedvelője volt, és a' hol annak használhatott, mindenkor örömmel és készséggel használt.*”²⁰

Ugyanebben a lapban jelent meg Kazinczy Csokonairól írott nekrológja 1805-ben. Lehetségesnek tartjuk, hogy szintén ismerte a Bétsi Magyar Merkuriust, mivel az az erdélyi kancellária támogatásával, az erdélyiek számára jött létre. Ebben olvasható 1794-ben a Csokonai műveinek megjelenéséről szóló tudósítás. A Magyar Hírmondót Révai is szerkesztette, s a lap 1803-ig, megszűnéséig Csokonai számos versét közölte. 1784-ben Mártonffy-vers is megjelent a lapban, és nyomon követte a püspök életét: híreket közölt róla, mint pl. 1800-ban, püspökké avatásakor. Az erdélyi német lapokat²¹ is ismerhette Mártonffy, de azok nem kerültek magyar költeményeket.

Révai fennmaradt és eddig feltárt, Mártonffyhoz írt leveleiben soha nem említi Csokonait. Általában a barátságáról és hálájáról ír, illetve terveit sorolja elő, amelyekhez Mártonffy segítségét kéri. Tehát Mártonffy tőle sem tudhatott meg semmit Csokonait illetően.

A fenti gondolatok kifejtése után levonhatjuk azt a következtetést, hogy valóban nehezen megérthető vagy elfogadható, hogy Mártonffy nem ismerte Csokonai nevét, és hogy levelezőtársai között senki sem tartotta említésre méltónak a költő nevét. Amíg a kutatás többet fel nem tár erről a kérdésről, óvakodnunk kell azonban a végső következtetések levonásától.

Újabb kérdésünk Cserey korábban idézett levelével kapcsolatban az, hogy honnan tudta, mennyi volt a jövedelme volt a püspöknek. Epés megjegyzésként zárójelbe teszi, milyen sok pénzzel rendelkezik évente, megkérdőjelezve ezáltal a főpap őszinteségét. Elképzelhetetlen, hogy ebben az anyagilag terhelt korszakban ilyen jövedelme lett volna Mártonffynak! Az az örökség, amelyet például Batthyány Ignác hagyott hátra a könyvtár és az általa felállított csillagvizsgáló intézet számára majdnem 80 000 Ft. Összehasonlítva a két összeget, elképzelhetetlen, hogy az ő egyéni jövedelme ugyanennyi lett volna. Amellett a püspök jövedelme jelentős mértékben az erdélyi kulturális élet támogatását szolgálta. Ebbe beletartozott olyan személyek támogatása, mint például a Révaié, vagy a gyulafehérvári könyvtár bővítése. De éppen ebben az évben, 1805-ben saját költségén szerelte fel a kolozsvári csillagvizsgálót, és a továbbiakban is hozzájárult annak fenntartásához.

Kazinczy Erdélyi leveleiből megtudjuk, hogy Mártonffy 1000 forintot adományozott a kolozsvári játékszín felállítására 1811 körül.²² De már 1801-ben támogatta pénzzel, és páholyt tartott fenn, akkor is, ha nem tartózkodott Kolozsváron. „*A Logeért is fizetnem kell, mivel nálunk igen szép Magyar theátrum vagyon, 's én Loget tartok, ha itt nem vagyok is*”.²³ Összehasonlításként: a színház kb. 30 000 forintból épült fel! Azon felül Batthyány Ignác olyan nagy adósságot hagyott hátra, ami miatt a rokonokkal való peresedés költségeit még Mártonffy utódjának is fizetnie kellett. S mivel más pénz nem volt, saját püspöki bevételéből fizette.

Mártonffy Révaival való levelezése segít megérteni a püspök anyagi helyzetét. 1801 februárjában írt levelében a püspök panaszkodik barátjának pénztelensége miatt. „*Az én 18.000 forintos Püspökségem kétszer tizen nyolc ezer bajjal terhel engemet. Vesztett volna*

²⁰ MagyKur., 1815. évf. márc. 24., 24. szám.

²¹ Ezek a szebeni Siebenbürger Zeitung (1783–1862) és az Erdélyi Magyar Hírvivő (1790–1791).

²² Ld. Kazinczy Ferenc, Erdélyi levelek Toldalékában, Bp. 1880, 371. o.

²³ Quart. Lat. 2225. OSZK Kézirattár.

Menyországba. (...) A Gróff Batthyáni szép Institutuma ugy maradt reám, hogy helyre állítása többbe kerül, mint a fundatiója. Látod, mennyi a bajom, 's költségem; de neked még is fog jutni."²⁴

A napóleoni háborúk miatt kimerült az ország és az egyház pénztára. Erről a korszakról írja Cserey Miklós Kazinczynak, hogy ráfújsz egy forintra, és négy garas lesz belőle. A pénz értéktelenedik, a magánlevelek telve vannak panasszal. A püspökségen is sok a kiadás, a korábbi püspöktől örökölt adósságot meg kell adni. Ennek ellenére Mártonffy továbbra támogatja a kulturális életet.

Az anyagi támogatás csak azokat illeti meg, akik „*igazi Tudósok*”. Nemcsak az erdélyi tudósok kiváltsága ez, hiszen Révainak folytonosan küldi a pénzt, és ő sem erdélyi. Olyan időszakban, amikor pl. a Csokonai-emlékműre a vagyonos főurak 4–6 forintot gyűjtenek, ő 40–100 forintot küld neki. Meggyőződhetünk már ebből is, hogy Mártonffy nem szűkmarkú adakozó. Barátainak tekinti mindazokat, akiket támogat, ismeri munkáikat, levelezik velük. Közülük néhánynak a nevét az utókor is megtartotta, de vannak olyanok is, akik feledésbe merültek.²⁵ Mivel Csokonait nem ismerte, az „*apró írók*” sorába tartozónak vélte. Mégsem zárkózott el attól, hogy Cserey által megismerve munkásságát támogassa. Cserey azonban mindezek után már nem tartotta a püspököt méltónak arra, hogy Csokonait megismertesse vele. Részéről az immár minden elismeréstől megfosztott Mártonffy újabb vád éri: a tudományt saját egyháza számára sajátítja ki. A penitenciaosztogató, a protestáns tudósokat eretnekeknek tartó püspök képe újabb túlzás, amelynek gyökere szintén a fentebb már említett sértettség és a visszautasítottság érzése.

Könnyen felmérhetjük, mennyire volt nyitott Mártonffy a más vallású tudósokkal szemben, ha levelezésébe beletekintünk. Révai többször megkéri, hogy juttasson el könyveket Gyarmathy Sámuelhez, a zilahi kollégium rektorához.²⁶ Mártonffy többször is visszajelez, hogy a köteteket elküldte, tehát kapcsolatban állt a híres protestáns tudóssal.

Sokkal hitelesebb képet nyújt Mártonffy liberalizmusáról a kortárs irodalmi vezetőegyenlégek egyike, Kazinczy, aki maga is megjegyzi, hogy a püspök nemcsak pap, hanem tudós is volt. Rummy Károlyhoz írott egyik levelében²⁷ ugyanazért dicséri, amiért korábban Cserey a főpapot elmarasztalta. Csodálja Mártonffyban azt, hogy a református tudósokhoz is mint barátaihoz fordult. Gyarmathyról van újra szó, akivel a püspök egy alkalommal együtt sétált az enyedi kollégiumban, és miközben beszélgettek, belekarolt egy ott tanító református professzorba, úgy mentek tovább az iskola udvarán. A protestáns Kazinczy számára ez a gesztus elegendő bizonyítéka volt a főpap nyitottságának. Úgy tűnik, maga sem adott nagy hitelt levelezőtársa heves jellemzésének, és évekkel később, immár a püspök halála után, semmit sem talá-lunk abból a magból, amit Cserey Mártonffyról elhintett.

Cserey számára Mártonffy József személye már nem jelenthet ezután mást, mint terveinek megrontóját, a legnagyobb akadályt abban, hogy amit elhatároz, véghez is vigye. Egyre keményebb és elutasítóbb álláspontot képvisel Kazinczy felé a főpapról. Néhány év elteltével azzal vádolja, hogy miatta nem jelenhet meg a Döbrentei által szerkesztett Erdélyi Muzéum:

²⁴ Quart. Lat. 2225. OSZK Kézirattár.

²⁵ Például Baumgarten János Kristóf, akit Mártonffy botanikai jellegű kutatásában támogatott. Ld. ErdMuz. Első füzet, második kiadás, Pesten, Trattner János Tamás Nyomtató-műhelyében, 1814., 165. o.

²⁶ 1803. dec. 29-én írt levelében Révainak Gyarmathyról mint barátjáról ír. Ld. Mártonffy József Révai Miklóshoz, Quart. Lat. 2225. OSZK Kézirattár.

²⁷ KazLev, XV, 3491, 315. l.

„Mártonffy Püspök alatt miljen gyönyörű censura légyen itten, arányozhatod abbul, hogy Döbrenteinek versei és a Magyar Museumot tárgyazó anoncejei még a censurán által nem ment, meljért véghetetlenül boszonkodom.”

A magyarázatot számunkra Kazinczynak Döbrenteihez egyik írott levele adja: „Hogy az Erdélyi Muséum elmarad, az az továbbra marad, az természetes. Most semmit sem lehet nyomtatni. De Csereytől tudom, hogy a' »Maecenások« sem nyitották meg erszényeiket, 's elégnek tartották az ígéretet.”²⁸ Kazinczy jobban meglátja a körülményeket alakító erőket, megérti, mi irányítja a cenzorokat, Mártonffyékat döntéseikben.

Cserey 1810 júliusában írja Kazinczynak, hogy ki szándékozik nyomtatni az Erdélyi Muzéum plánumát, „meljre ha valaha, most ugyan szüksége van mi nemű álomba szenderedni kezdett Nemzetünknek.”²⁹ Döbrentei plánuma nagy fólió alakban nyomtatott körlevél, mely 1810. júl. 20-i kelettel jelent meg, címe: *Az Erdélyi Muzeum kiadása iránt való Planum*. Ajánlva a következő nagyságos személyeknek, „a kik Hazájokat szeretik és abban a tudományokat óhajtják.” A felsoroltak közt ott van a kormányzó gr. Bánffy György, a püspök Mártonffy József, Cserey Miklós, b. Wesselényi Miklós, gr. Gyulai Ferencné stb. Ezután bemutatja a folyóirat tárgyát, megjelenési ütemét: már 1811-től kezdve szeretné megjelentetni. „Annyi áldozatért esedezem – írja Döbrentei – a mennyivel két kötés kinyomtatathatnék. A Kolosvári Lyceum Könyvnyomatója 10 árkosért 5000 exemplárra 400 Rforintot kér, s így két kötésért 800 Rforint lenne szükséges.” A Körlevél 1810 júliusában megjelenik, a Híradás azonban csak 1813-ban, ugyancsak Cserey költségén. Ez a négy nyomtatott lapnyi híradás jelzi, hogy 1813 októberére már elég pénz összegyűlt a Muzéum kinyomtatására. Három év kellett ahhoz, hogy ez megtörténjen.

Cserey ezért a késésért több helyen is Mártonffyt hibáztatja, ám egy 1813-as Kazinczyhoz írt levele azt sejteti, ő is tisztában van azzal, hogy ez nem a teljes valóság: „Szegény Döbrentei nehezen halad fel tételibe; mind azokat, a mikkel küszködik, előre meg mondtam nékie. Gróf Bánffy a Magyarinak és Magyar nyelvnek esküdt ellensége, és mint nagy machiavellista ezer utakat talál ki Döbrenteit akadályoztatni, még pedig olj utakat, meljek Döbrentei előtt el lévén rejtve, még csak gyanítani se tudja hogy sok édes, mézes tanács és szó eö ellene vagyon. Sok ember mond nékie szépet, szóval szépek rajzolt – és Gróf Bánffinak soldos szolgálja – azomba menni kell az eö fel tételinek – de az idő nem ért még meg, hogy az eszt elő mozdító eszközöket nyilván és forcirozva lehessen elő venni.”³⁰

Nemcsak Mártonffytól függött az, hogy átengedik-e a művet a cenzúrán. Koszta István engedélyével jelent meg az első száma az Erdélyi Muzéumnak. Sőt, nemhogy akadályozta volna, hanem maga is elősegítette megjelentetését. Ezt bizonyítja, hogy ő volt az első, aki anyagilag támogatni sietett a folyóiratot.

Az Erdélyi Muzéum második füzetének első oldalán Döbrentei beszámol arról, hogy miképp jelenhetett meg a kötet: „Olly renddel enlítettnek itten a' czélt elémózdított Urak és Dámák nevei, a' mint a' pénzsummának megküldése érkezett. Legelőszer kívánta azt elésegíteni N. Mélt. Mártonfi József Püspök Ó Excell.”

Az idézett részlet Cserey megállapítását érvényteleníti, amennyiben hihetünk abban, hogy Döbrentei igazat ír.

Az eddigi példák eléggé meggyőzően bizonyítják, hogy az a kép, amit Cserey Kazinczynak a püspökről fest saját élményeit és indulatait tükrözik, ezért nem tekinthető hitelesnek. Most már

²⁸ KazLev, VIII, 1965.

²⁹ KazLev, VIII, 24–25. l.

³⁰ KazLev, X, 2405., 290–291.

csak az érdekesség kedvéért hadd idézzünk ennek szemlélésére még egy levélrészletet. Döbrentei írásáról mondja Cserey:

„Senki sem találkozott aival ellenkező – Mártonfi Püspökön kívül, ez a Guberniumnak Consiliumjába nem általlotta ellene debachálni és pedig sértő hangon, melj illetlen cselekedetiért aival vészek elégtételt, hogy meg mondom Néked, mivel és miért kapta legyen most a Szt. István comendatori keresztjét: ő Dioecesisébül egy falka Istennek szentelt ezüst edényeket egybe szedvén, hevenyébe fel küldötte, és ezen tetemes nagy érdemért, az igaz érdem jelét nyakába függeszték.”³¹

Mártonffy 1810-ben, valamikor október előtt kitüntették Sz. István comendatori kereszttel.³² Cserey egyik levelében³³ azt írja Kazinczynak, hogy „Erdéljbe civis érdeméért csak az kap keresztet, a ki Gróf Bánffy Györgynek földön csúszó imádója.” Cserey sérelmezett, mivel több munkáját már benyújtotta a Guberniumnak, de egyiket sem hagyták jóvá. Szerinte az egész Bánffy „familia” csak tönkretenni akarja az országot és őt. Egy példát is leír ennek illusztrálására. Bánffy ugyanis egyik pártfogoltját akarta a főszolgabírói székbe állíttatni, Cserey azonban nyilvánosan kifejezte ellenkezését, amivel kihívta Bánffy ellenszenvét. Cserey szerint Mártonffy megvásárolta a kitüntetést, mégpedig lopott tárgyakkal. Ugyanezekről az ezüstedényekről Mártonffy pedig azt írja Révainak 1807. febr. 26-án, hogy „Az asztalra sok ezüstöt nem vihetek, ugymint tálat, tárgyért, mert ezt a Frantziák megették.”³⁴

Tanulmányunk végéhez érve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Cserey Farkas leveleit olvasva Mártonffyról egy sajátosan egyéni, szubjektív, kellemetlen élményekből fakadó vélemény alakul ki, amelyet a kortárs írók hasonló megnyilatkozásai nem megerősítenek, hanem érvénytelenítenek. A kutatás számára mégis fontosak maradnak, mivel személyességükből kifolyólag a püspöknek olyan arcát mutatják meg, amely a vele való találkozás élményéből fakad, és mindkét félről elárul olyan vonásokat, amelyeket máshol nem fedezhetünk fel.

A Portrait of Mártonffy according to Cserey Farkas. This study has the aim of examining Cserey’s change of opinion as a result of his personal experience with the bishop Mártonffy. His letters written to the well known grammarist and writer Kazinczy Ferenc can be tracked down as the evidences of his very subjective point of view when characterizing. This method of presenting Mártonffy to Kazinczy has no effect at all on the way this latter thinks of the bishop. As a matter of fact the opposite point of view seems to live on in Kazinczy’s remembrance. Mártonffy is a person in Cserey’s mind, who takes abuse of his power, spends the money of the Church for his purposes, and hinders the development of the cultural life in Transylvania. In the process of searching for an answer we found evidences which show us a positive picture of the same person. Still Cserey’s presentation about Mártonffy can be taken as a true one, because it reflects his personal confrontation with authority and power in the person of Mártonffy József.

³¹ Cserey Farkas – Kazinczynak, Krasznán, 1810. Okt. 12, KazLev. VIII. köt., 1849. 121–122.1.

³² Ez az úgynevezett középkereszt. Ezen kívül van a kisebb fokozatot jelentő kiskereszt (knight) és a nagykereszt (grand Cross). A Szent István Rendet Mária Terézia alapította 1764. május 5-én, melynek nagymesteri tisztje “mindenkor a magyar koronával van egybekötve.” A rend jelmondata: Publicum meritorum praemium (a köz szolgálatában szerzett érdemek jutalma). Tehát nem a születési előjogok, hanem a szerzett érdem alapján lehetett elérni. A rend tekintélyének növeléséért korlátozott volt a rendtagok száma: 20 nagykeresztes, 30 középkeresztes, 50 kiskeresztes tagja lehetett. Általában civil szolgálatokért nyújtották. Az adományozottak sorában első sorban állami tisztségviselőket, magas hivatalnokokat, a diplomáciai testület tagjait találjuk. A mindenkori esztergomi érsek, a nagykereszt viselőjeként, állandó rendtagként mint a rend prelátusa intézte a rend egyházzal kapcsolatos ügyeit. Pandula Attila közli a kitüntetettek névsorát Falerisztika című tanulmányában.

³³ KazLev X, 2464., 434–437.

³⁴ Quart. Lat. 2225. OSZK Kézirattár.

II. Józsefhez intézett beadványok 1773. évi erdélyi látogatása során

Ha Kolozsvárott II. József utazásairól esik szó, kézenfekvő lehet a párhuzam Hunyadi Mátyással, a város szülöttjével, aki a népmesék szerint álruhában utazva meghallgatta és orvosolta a szegény elnyomott nép panaszait. Már egykorúan is feltételezték ugyanezt II. Józsefről, sőt a történeti köztudatban is él róla ez a kép. Az 1765 óta társuralkodó császár birodalmában azonban nem utazott álruhában, álnéven, még csak Falkenstein grófjaként sem, sőt, tévesek azok az elképzelések, hogy váratlanul, bejelentés nélkül érkezett volna egy-egy országba. Utazásait mindig alaposan, egyszerűen, fényűzés nélkül szerveztette meg.¹ Megtiltotta a vármegyéknek, magisztrátusoknak és egyházi közösségeknek, hogy érkezésekor üdvözlő beszédeket tartsanak, ünnepélyesen fogadják, harangozással, díszlovékkal vagy hasonló módon nyilvánítsák ki tiszteletüket.² Tilos volt a városok kivilágítása, zeneszó, vagy bármiféle ünnepségek szervezése, a német-római császár megvendéglése.³ Ehelyett József és kísérete fogadókban étkezett, a katonai határőrvidéken pedig az erődökben.⁴ A terítékre került étek is jóval egyszerűbbek voltak. A helyi hatóságokkal már az út előtt listán közölték, milyen élelmiszereket készítsenek elő az éjszakai szállásokra. A lista külön felsorol tányérokat, kanalakat, villákat és késeket, mindezeket azonban ónból, fából, vagy agyagból kellett beszerezni:⁵ még ezen a téren sem volt megengedett a fényűzés. A szálláshelyeket nem kastélyban, urasági épületben vagy lakott tisztiszálláson foglalták le, hanem fogadókban, paplakban vagy kamarai épületben.

Erdélyben három alkalommal járt: 1773-ban (1773. május 6.–szeptember 13.), majd rá 10 évre röviden érintette a nagyfejedelemséget (1783. április 25.–július 11. közötti utazása során). Három évre rá katonai hadgyakorlattal összekötve Stájerország, majd ismételt Magyarországra, Erdélyre és Galícia következett (1786. június 16.–október 14.). A császár látogatása során alapos és beható képet kívánt nyerni az országrész valódi életéről, nem csupán a felső, hivatali szintről, hanem a birodalom minden egyes lakosának gondját-baját, életét, életkörülményeit kívánta megismerni. Ennek egyik módja volt, hogy a helyszínen hallgatta meg alattvalóit, sőt engedélyezte, hogy látogatásakor beadványokat, kérvényeket, panaszokat, korabeli szóhasználatul élve „memoriálékát” (*Memorialien*) nyújtsanak át neki.⁶

„Hirdetessék ki, hogy mindenki, akár katonai, akár polgári személy, szabadon benyújthatja nekem panaszát írásban, azzal a kitételrel, hogy aláírásával lássa el, tehát sem anonim, sem álneves feljelentéseket nem fogadok el, mivel saját nevével mindenki szabadon bemutathatja az igazságot; mindezen beadványokat kivizsgálatom, majd Őfelsége, a császárné elé tárom

¹ II. József utazásaira magyarul lásd: KULCSÁR Krisztina, 1999, 39–77.; KULCSÁR Krisztina, 2004.

² Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban KA), Hofkriegsrat (a továbbiakban HKR) 1772–77,1, 1773–98,69. fol. 12.

³ Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (a továbbiakban HKA) Banater Akten (a továbbiakban BA), Fasc. 80. rote Nr. 209. 1767. III. Nr. 31. fol. 15. 1767. márc. 13.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Habsburg-Lothringisches Familienarchiv (a továbbiakban FA) Hofreisen Kt. 7. fol. 50. Livádia, 1773–05–22.

⁵ KA HKR 1772–77,1

⁶ Már 1764-ben találkozunk ezzel az új típusú „kommunikációval”. Az úrbéres panaszait elővezető elégedetlenkedő nyugat-magyarországi jobbágyság ekkor ugyanis nem szokásos, a törvény által előírt sorrendet követték. Korábban földesuraik ellen először a megyéhez vagy a földesúrhoz fordultak, és panaszukra az úriszék hozott ítéletet. Ha úgy vélték, a döntés nem szolgálta nekik az igazságot, akkor fordulhattak a királynőhöz. De az csak ritkán fordult elő, hogy azonnali legfelsőbb fórumhoz, az uralkodóhoz intézték panaszukat. E tettük tehát 1764-ben az újdonság erejével hatott. SZABÓ Dezső, 1933. 59. és FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal, 1961, 199.

őket.”⁷ Vajon mi vezette Józsefet arra, hogy ilyen rendeletet hozzon? Vajon számított-e arra, milyen mennyiségben kap panaszokat? Az utasítás kihirdetése ugyanis hihetetlen mértékben mobilizálta a társadalmat, annak minden rétege, rendi, nemzetiségi, felekezeti, vagyoni különbségre való tekintet nélkül nyújtott be kérvényt. Ezekből jól érzékelhető, milyen elvárásokat támasztott a nép a császárral, a királynővel, az uralkodóházzal szemben.⁸ Számos beadvány József látogatásának alkalmából született, hiszen évszázadok óta nem járt koronás fő Erdélyben. Emiatt nem csupán általános, nagyobb problémákat panaszoltak, hanem a nép a reménykeltő ifjú császártól várta mindennemű, apró-cseprő bajának orvoslását.⁹

A császárnak a kérvényeket gyakran előre megtervezett módon, „teátrális színjátékkal” nyújtották át. Erdélyben például az ortodox pópától vezényelve felsorakozott a falu népe: jobbra a férfiak, balra a nők.¹⁰ II. József – Michael Conrad von Heidendorf medgyesi jegyző leírása szerint – minden kérvényezőt meghallgatott, de a kurírok is összegyűjtöttek memóriálékát. A császár naplójának tanúsága szerint különösen sokan járultak elé Nagyszebenben és Torda környékén,¹¹ a szász székekben pedig az ott élő románok. A hatalmas mennyiség miatt feltehetően zsákokba gyűjtötték a kérvényeket (Heidendorf említi egy, a kocsi ajtajának belső részén felfüggesztett zsákot).¹²

Heidendorf nyomán elfogadott, hogy 1773-ban óriási mennyiséget, 19 000 darab beadványt nyújtottak át a császárnak. A Magyar Országos Levéltárban a gubernium levéltárában őrzött egykorú, ún. *Protocolla Imperatoria* sorozat alapján egyértelműen pontosítható és javítható ez az eltúlzott szám.¹³ Egy vastag fűzött kötet ugyanis illetékesség szerint beosztva felsorolja az 1773-ban tett látogatáskor átadott 16 148 darab kérvényt. Külön szerepelnek a Temesi Bánságba átküldött (165 darab), a katonaságot illető (összesen 1398 darab) memóriálék, valamint a polgári szervek hatáskörébe vágóak. Az Erdélyi Gubernium ezek közül 13 095 beadványt kapott vizsgálatra. A protokollum sorszámos rendszerben tartalmazza a beadványozó nevét, lakóhelyét, ritkábban a kérvény tárgyát is. A kérvények dátumok alatt, a beadvány benyújtási helye szerint következnek egymás után, néhol a szállítók kurír nevével együtt. Maguk a kérvények töredékesen maradtak fenn, de így is képet alkothatunk az erdélyi állapotokról.

A panaszok kivizsgálása a helyi viszonyokat ismerő helyi (polgári, illetőleg katonai) szervekre hárult, az ő feladatuk volt a kérvények és sirámok körülményeinek, jogosságának, esetleg jogtalanságának kivizsgálása. Ez az ügyintézési mód furcsa helyzetet teremtett, hiszen a munka oroszlánrészét így a helyi tisztviselőknek kellett elvégezniük, akik, esetleg éppen az őket, rokonukat vagy ellenségüket, alárendeltjüket érintő ügyekben nehezen tudtak pártoskodás nélkül véleményt nyilvánítani, vagy éppenséggel nem fűződött érdekük a panasz mielőbbi kivizsgálásához. A beadványok nem várt, hihetetlen tömege óriási munkát jelentett, és a kishiva-

⁷ KA HKR 1772–77–1. 17. pont.

⁸ I. (II.) Ferencnél is találkozunk beadványokkal: TRÓCSÁNYI Zsolt, 1973. 172. (A továbbiakban TRÓCSÁNYI)

⁹ HAJDU (1989) 144.

¹⁰ JANCZÓ Benedek, 1899. 2. k. 14.; HEIDENDORF, Michael Conrad von, 1880, 455. (a továbbiakban HEIDENDORF)

¹¹ HHStA, FA Hofreisen 7. fol. 200v. Nagyszeben, 1773–06–28; uo. fol. 199r. Torda, 1773–06–27.

¹² HHStA, FA Hofreisen 8. fol. 261v. Telcs, 1773–07–12. és uo. fol. 259r. Marosvásárhely, 1773–07–11; HEIDENDORF, XVI. 450. és SZILÁGYI István, 1887.

¹³ A 19.000 darabot eltúlzott számnak tartjuk, a jegyzőkönyv alapján az általunk magadott szám a bizonyítható: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), Erdélyi kormányhatósági levéltárak, Erdélyi Kancelláriai Levéltár, Az Erdélyi kancellária regisztratúrája, Acta generalia (B 2) 1773/1218. Protokollum H. (a továbbiakban B 2 /Acta gen./) – Heidendorf idézésére lásd: TEUTSCH, Friedrich, 1907. 2. k. 158. A hibás adatot átvette Berlász Jenő (BERLÁSZ Jenő, 1941, 262.), és mások is: JOSUPEIT-NEITZEL, Elke, 1986, 42. Mindeztidáig csupán Hajdu Lajos próbálta meg tisztázni a leadott kérvények számának valódi nagyságát, l. 9. lábjegyzet

talnokokra rendkívüli mértékű munkát rótt: következtében vagy lelassult a kérvények intézése, vagy a mindennapi ügymenet szenvedett csorbát.

Erdélyben a polgári hatóságot érintő kérvényeket a Guberniumhoz továbbították. Ott egy bizottság elé kerültek, amely a helyi kivizsgálással az egyes törvényhatóságokat, legtöbbször a vármegyék állandó tábláját bízta meg.¹⁴ A császár előírta, hogy válasszák külön az általános (a terület belső berendezkedésében rejlő hibák miatti) és a partikuláris tárgyú (például a földek egyenlőtlen elosztásán vagy a túlzott robot miatt kesergő) kérvényeket. Igyekezni kellett „a beadványokat a lehető legjobb és jogos módon orvosolni, hogy az esetlegesen eddig rejtve maradt visszaéléseket lehetőleg megszüntessék, és ne nyomják el egyik félt se, illetőleg ne kedvezzenek egyik községnek vagy egyik alattvalónak sem a másik ellenében, hanem zsinórmértékül a jogosságot meg az igazságot tekintsék, és tegyenek arról jelentést, mit intézkedtek.”¹⁵ Az ügyeket a kormány szerv rendes ülésein tárgyalták meg, esetenként teljes sessió-t szentelve nekik. Külön jegyzőkönyvben vezették a javaslatukat, amelyeket azután Bécsbe küldtek el. A legtöbb esetben azonban előzetes, helyszínen szerzett információkra, valamint vizsgálatra volt szükség.¹⁶

A benyújtott kérvények az élet csaknem minden területét érintik. A következőkben ezek közül mutatunk be néhány jellemző példát. Nagy számban szerepelnek közöttük például rendőri és közigazgatást érintő ügyek, hagyatéki kérelmek, elvett föld vagy más javak (házak, állatok, ingóság) visszaszolgáltatása, lopások, rablások panaszolása, adósságok kifizetése ügyében benyújtott (magán)panaszok, egyéni peres ügyek.¹⁷

A kérvények többször megerősítették a császár által is megfigyelt gondokat, így Erdélyben az átköltöztetés bevett módszerének, a „falucserének” hátrányait. Az Ótöhánból Újtohánba költöztetett falusiak előadták kérvényükben: 1765-ben kiűzték őket falujukból és mindenüket elvették, azért, hogy oda határőröket telepíthessenek. Nekik cserébe teljesen puszta terület jutott, nyomor, szegénység várt rájuk. Viskókat is csak három év múltán építtetett számukra a brassói magisztrátus. Az új település igen előnytelen helyen feküdt, ezért beadványukban azt kérték a császártól, engedélyezze, hogy visszatérhessenek falujukba, vagy legalább kaphassanak, esetleg a korábban birtokukban volt törcsvári területen.¹⁸

Az erdélyi birtokos nemesek leginkább más birtokosok részéről őket ért sérelmek miatt fordultak a császárhoz orvoslattért. Ezek között szerepelnek adósságügyek, birtokjogi és birtokosztállyal kapcsolatos kérések, elvett birtokok visszaszerzésére irányuló memoriálék.¹⁹ Sokan voltak, akik korábbi nemességüket, nemesi kiváltságait akarták visszaszerezni, mint például Kovács György és Kovács Tamás, hiszen az adómentességet jelentett. A jobbágyok leginkább úrbéres ügyekben, kötelezettségeik miatt panaszkodtak. Soraikban szembesülünk a II. József által is megfigyelt tarthatatlan, rendezetlen úrbéri állapotokkal: elviselhetetlen volt a robot, a forspont. Gyakran kétszeres tizedet követeltek tőlük. Nagy számban panaszolták a telkek, köz-

¹⁴ MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1155. Az Erdélyi Udvari Kancellária a Cseh-Osztrák Udvari kancelláriához, 1773. szept. 16.

¹⁵ HKA BA Fasc. 80. rote Nr. 209. 1768. VII. Nr. 39. fol. 274v–275r. A miniszteriális bankdeputáció a Temesvári Kamarai Adminisztrációhoz, 1768. jún. 23.

¹⁶ Az anyagokat lásd MOL, Erdélyi kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum Levéltára, Gubernium Transylvanicum (in politicis), Protocolla Imperatoria (F 65) 1–8. csomó. (A továbbiakban F 65 /Prot. Imp./)

¹⁷ Pl. MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator.* Nr. 1524. Orbán Anna Márkusfalváról öröksége ügyében; Nr. 1970. Cseh Antal leszerelt katona, apja kitagadta az örökségéből.

¹⁸ MOL F 65 (Prot. Imp.) Nr. 1045. (8. cs. fol. 59r–61r.)

¹⁹ MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator.* Nr. 1278. Jónás István; Nr. 1512. Bedő Ádám, László; Nr. 1550. János György; Nr. 1973. Barta János, András; MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Nr. 647. Négy Trimbizas testvértől erőszakkal elvett kert ügyében; uo. 1773/1663. Nr. 906. Danik Opris elzalogosított kertjét kéri vissza.

ségi földek, erdők elvételel.²⁰ A jobbágypanaszok másik csoportja a jobbágságra vetést sérelmezi. Itt megtalálhatók mind olyan jobbágyok kérvényei, akik fel akartak szabadulni a jobbágyi állapotból,²¹ és olyanoké is, akik sérelmezték, hogy nemes létükre jobbágyként kezelték őket.²²

A vallásügyben leadott kérvények egyik része templomépítésre és felújításra vonatkozott. Erdélyben például a papolci protestánsok temploma volt romos, ennek javítását és harangtorony emelését kérvényezték. A kormányzék az uralkodó elé terjesztette a kérést, azzal a megjegyzéssel, hogy erről a kérdéstről külön javaslatot fognak majd benyújtani. A reformátusok általában templomtorony emelésére kértek engedélyt, de jelentős számban adtak le kérvényeket a görög katolikus pópák és alattvalók is.²³

Az erdélyi kézművesek is képviseltették magukat, céhfelvételért, céhszabályzat kiadásáért (így például a kolozsvári szabócéh) folyamodtak, esetleg a szükséges anyagok beszerzésére kértek engedményeket, mint Schön János szentléleki salétromfőző, aki a salétromfőzéshez szükséges anyagokra kívánt adómentességet kapni.²⁴ Samuel Barbenius találmányának bemutatásával lepte meg a császárt. A brassói kereskedő nádból olyan szirupot állított elő, amely szerinte helyettesíthette volna a mézet, sőt megfelelő eljárási módszerekkel akár a rendes cukrot is. A további kísérletekhez azonban elegendő mennyiségű nádra volt szüksége. Barbenius más téren is ügyesnek bizonyult. A szirup-mintát természetben is be kívánta mutatni, ezért engedélyt kért, hogy a mintát a bécsi orvosi fakultáson tanuló fia nyújthassa át a császárnak.²⁵

Mások, elég jelentős számban állásért (vagy újabb, előnyösebb alkalmazásért), illetőleg fizetésemelésért folyamodtak a császárhoz.²⁶ Johann Frank Sies, az erdélyi kamarai számvevőség gyakornoka úgy gondolta, tehetségét, rátermettségét, más, jobb állásra való alkalmasságát úgy tudja a legjobban kimutatni, ha a császárhoz fordulva, beadványban bizonyítja képességeit. Az általa leadott memoriále emiatt igen terjedelmes. Tartalmazza a gyakornok „dolgozatát” az erdélyi árdrágulásról, annak okairól és az általa felsorolt megoldási javaslatokról, mindehhez színes mellékleteket és táblázatokat csatolt. A szorosán vett kérésről a fiatalember csak az utolsó oldalon szól: hosszasan sorolta ismereteit, amelyekkel öfelsége kincstárának hasznára kívánt lenni: beszélt és írt németül, latinul és magyarul, továbbá valamelyest románul is. Állítása

²⁰ MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 1991. Szentimrei jobbágyok jobbágyterhek miatt; Nr. 1949. Lövetei jobbágyok szolgálataik miatt; Nr. 2769. Bíró György panasza; Nr. 2771. Nagysolymos-Kissolymos adócsökkentés ügyében; Nr. 2772. Antal János panasza; Nr. 2775. Péter Ferenc panasza; Nr. 1959. Potyánfalva lakosai elfoglalt erdőjük miatt.

²¹ MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 1511. Szöcs János, Ferenc, István kérvénye: szabadítsák fel őket a jobbágyi állapotból; Nr. 1971. Bartók család; Nr. 1954. Ferenc István; Nr. 1955. Illyés Antal.

²² MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 1956. Albert, másként Nemes István Székelyudvarhelyről: a harmincados jobbágnak titulálta; Nr. 2776. Tordácsfalva armalista lakosait jobbágyként kezelték; Nr. 5057. Resházaiak: jobbágnak titulálták őket; Nr. 5068. Deák István, Miklós, nemesek, de jobbágyként kezelik őket.

²³ MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperatorum*. Nr. 1279. Lelkész kérelme a templom felújítása érdekében; Nr. 1879. Hatai katolikusok templomépítésre kérek pénzt; Nr. 3667. 148 járai római katolikus a lerombolt templom újjáépítése ügyében; Nr. 6055. hídvégi reformátusok templomtorony miatt; görög katolikusok: uo. Nr. 3177. Lupuj örményesi görög katolikus lelkész panasza az ortodoxok ellen, Kéri, hogy parókiáját megtarthassa; Nr. 7134. Nyiga görög katolikus lelkész, a templomhoz tartozó külső földeket követelte vissza.

²⁴ MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 1972; Nr. 1261. Brassói kerületi román cigányok a szabad kézműves tevékenység folytatásáért. Nr. 6108. Mattheus Kammhofffer: nagyszzebeni német szabócéhbe akarja magát felvetetni; Nr. 7150. Zakos István nagyszzebeni szappanfőző céhbe kér felvételt. Jacob Strasser sörfőző akadályoztatását lásd MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Nr. 3032.

²⁵ MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Nr. 1131.

²⁶ Pl. MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 1948. Mátéfi Mihály Csíkszék kerületi tábláján kér állást; Nr. 2758. Hess János, vagy a sóbányáknál vagy harmincadosi állásért folyamodik; Nr. 6123. Dukar Argyelan tizedszedői posztra jelentkezik.

szerint jártas volt a dialektikában, fizikában, geometriában, voltak természetjogi, államjogi, teológiai és gazdaságtani ismeretei. Folytatott rendészeti, pénzügyi, hadi tanulmányokat, és volt könyvelési és iktatási gyakorlata is.²⁷

A katonák (határőrök) a fent említett kérvényeken túl leginkább arról panaszkodtak, hogy nem volt elegendő a számukra kiosztott földterület. A katonai határőrvidéken sok katona kérvényezte felmentését a kötelező jellegű szolgálat alól, leginkább megélhetési gondok miatt és a család férfitagjainak kötelező besorozása miatt.²⁸ Fábián János megjárta a francia és a sziléziai hadszínteret, de mivel „kemény lövést kapott” a lábába, nyomorulttá lett, és a pesti Invalidusházba került. Onnan költözött át Udvarhelyszékbe, ahol „mégis minden esztendőben noha semmim sincsen három német forintot kapitális taxát vesznek én töllem”. A császárhoz ezen adó elengedéséért folyamodott.²⁹

Fogarasi György idős határőrnek például egyik fia dobosként szolgált, ő további két fiát, valamint két „neveletlen” leányát tartotta el. „Reménkedem nagy szívbeli esedezzél hajollyon könyörületessége én hozzamis, ha tsak annyibanis Felségednek hogy ha egy Fiam már egy Néhány Esztendőktől fogva a Dobosi szolgálatatt tébi, bár tsak énnékem légyen respiriumom hogy táplálhassam Gyermekeimet, míg szárnyakra kelhetnek és szolgálatott tehetnek, és én szerezhessem meg addig kenyereket ötvesi Mesterségemmel örökségemhez képest.”³⁰

A fennmaradt magyar nyelvű panaszok legtöbbször megélhetési gondokkal küszködők írták, akik alamizsnáért könyörögtek. „Felséges Római Császár! Corregens Kegyelmes Uram! Már három esztendeje, miolta nyomorán az ágyon betegen nyomorgok, úgy annyira, hogy majd éhel is meg halok. Mellyhez képpes ő felségének Instálok alázasatosn, méltóztatásék én rajtam könyörülni, és engemet illyen szegényt valami kevés Alamisnával Segíteni. Mellyet Isten is meg jutalmaz Ö Felségének.”³¹ A segélyezendők száma olyan nagy lehetett, és ügyük jelentősége olyannyira eltörpült a többi mellett, hogy 1783-ban, újabb látogatásakor II. József már parancsba adta, hogy a gubernium a koldulók kérvényeit és az apróbb ügyeket mellőzze, és csak az országos jelentőségű panaszokra, valamint a visszaélésekre összpontosítson.³²

Az asszonyok is számos kérvényt adtak le. A kolozsvári tartózkodás dátumánál, 1773. június 26-án 54-en voltak a közel 900-ból.³³ Ők a család, különösen pedig egyedül maradtként a gyermekek eltartási gondjai miatt ragadtak tollat. Rákotzi Bárb saját kezűleg papírra vetett sorai arról tanúskodnak, hogy a szegények utolsó mentsvárakat látták a panaszukat meghallgató (és reményük szerint orvosló) császárban. „Felséges és Kegyelmes Tsábarunk Labái alá Lé borulván Terden álo, mivel hogy Tiß Gyérmekeim vadnak, és nem tudom őket Taplalni, minden Napi eledel hanem egy Malmot akarnam Epíteni és aß Bebeni Urak nem akarják engedni hogy Malmot Epíthessik.” Emiatt arra kérte a császárt, járjon közbe, hogy a szebeni magisztrá-

²⁷ MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Nr. 326. 1773. máj. 30. Felsorolása ellenére úgy tűnik, nem ugrott előre nagyot a ranglétrán. 1776-ban az egyházügyi bizottság számjegyzője, egy bizonyos Sies (Martinelli mellett) kért napidíjat. Ha ugyanarról a személyről van szó, akkor feltehetően közügyessége miatt került az építész mellé, mivel beadványához egy szép, festett térképet mellékel: Erdélyi kormányhatósági levéltárak, Gubernium Transylvanicum Levéltára, Gubernium Transylvanicum (in politicis), Ügyiratok (F 46) 1776/5104. 1776. okt. 30. (a továbbiakban F 46 /Ügyiratok/.) Köszönöm Bakács Bernadette segítségét.

²⁸ MOL F 65 (Prot. Imp.) Nr. 983. Jás határőrhuszárijai, Fogaras, 1773. jún. 5. (8. cs. fol. 46r.); uo. *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 7151. Blán Ágostán, obsitos katona, adó alóli felmentést kér; uo. Nr. 1255. (8. cs. fol. 65r.) Orbok Ferenc kérvénye; KA HKR Protokollum 994. k. fol. 616r. Nr. 209. Lietzen a HKR-hoz, 1768. jún. 9.

²⁹ MOL B 2 1773/1218. Nr. 2006.

³⁰ MOL F 65 (Prot. Imp.) Nr. 724. Fogarasi György kérvénye (8. cs. fol. 24r.).

³¹ MOL F 65 (Prot. Imp.) *Diarium expeditorium Imperator*. Nr. 3171. Stephan „sine cognomine” alamizsnát kér.

³² MOL B 2 1783/869. II. József Handbillet-je Pálffy Károlyhoz, Nagyszében, 1783. jún. 1.

³³ MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Lit. H.

tus engedélyezze kérését.³⁴ A nők közül többen házassági engedélyért folyamodtak, a férj, fiúgyermek katonai szolgálat alóli felmentését kérvényezték, esetleg hozzátartozóknak kértek előrelépési lehetőséget.³⁵ Nem csak magánszemélyek, hanem egyes települések, csoportok is nyújtottak át kérvényt a császárnak, mint például Beszterce, Nagyenyed, Macskás, Nagysajó, Dés, Sepsiszentgyörgy, Oláhnémeti települések lakosai, június 26-ához 109 települést jegyezték fel.³⁶ A dévai cigányok is beadványt nyújtottak át, mivel régi szokás szerint az ő feladatuk volt a vár tisztántartása (Nagyszébenben is a fiatal cigánylányok és -fiúk takarították a fő- és díszteret, és mindenütt, ahol katonaság volt), cserébe a várban lakhattak. A II. Józsefhez címzett beadványukban azt kérvényezték, hogy erősítsék meg őket ezen gyakorlatban.³⁷

A memoriálék nyelvezete igen vegyes. Legtöbbjük latinul vagy németül íródott. Gondot okoztak viszont azok, amelyeket olyan nyelven adtak le, amelyet nem beszéltek a bécsi tisztviselők. A jegyzőkönyvben például a június 26-án érkezett 895 kérvény közül 36-nál csak azt tüntették fel, hogy magyarul, 143-nál pedig azt, hogy románul írták. Ez utóbbiak esetében a vizsgálat elvégzéséhez ilyenkor latin nyelvű fordítást mellékeltek.³⁸ Az írásmód alapján megállapítható, hogy sokan saját kezükkel írták le panaszukat (például az idézett Rákotzi Bárb), de nyilvánvaló, hogy több helyen titkár vetette papírra a kérvényt (gyakran egyezik a kérvény díszítése vagy az uralkodó megszólításának formulája is). Részletes vizsgálatuk újabb adalékkal szolgálhat a korabeli írástudás és analfabetizmus viszonyához.

Erdélyben a polgári hatóságot érintő kérvényeket – legtöbbször a bécsi elosztást követően – a Guberniumhoz továbbították. Ott egy bizottság elé kerültek, amely a helyi kivizsgálással az egyes törvényhatóságokat, a vármegyék állandó tábláját bízta meg. Ez az ügyintézési mód furcsa helyzetet teremtett, hiszen a munka oroszlánrészét így a helyi tisztviselőknek kellett elvégezniük, akik, esetleg éppen az őket, rokonukat vagy ellenségüket, alárendeltjüket érintő ügyekben nehezen tudtak pártoskodás nélkül véleményt nyilvánítani, vagy éppenséggel nem fűződött érdekük a panasz mielőbbi kivizsgálásához. A beadványok nem várt, hihetetlen tömege pedig óriási munkát jelentett, és a kishivatalnokokra rótt rendkívüli nagyságú munkát: következtében vagy lelassult a kérvények intézése, vagy a mindennapi ügymenet szenvedett csorbát.

A császár előírta, hogy válasszák külön az általános (a terület belső berendezkedésében rejlő hibák miatti) és a partikuláris tárgyú (például a földek egyenlőtlen elosztásán, a túlzott robot, a magas adók miatt kesergő) kérvényeket. Igyekeznii kellett „a beadványokat a lehető legjobb és jogos módon orvosolni, hogy az esetlegesen eddig rejtve maradt visszaéléseket lehetőleg megszüntessék, és ne nyomják el egyik félt se, vagy ne kedvezzenek egyik községnek, vagy egyik alattvalónak sem a másik ellenében, hanem zsinórmértékül a jogosságot és az igazságot tekintsék, és tegyenek arról jelentést, mit intézkedtek.” Az ügyeket a kormány szerv rendes ülésein tárgyalták meg, esetenként teljes sessio-t szentelve nekik. Külön jegyzőkönyvben vezették a javaslatukat, amelyeket azután Bécsbe küldtek el. A legtöbb esetben azonban előzetes, helyszínen szerzett információkra, valamint további vizsgálatra volt szükség. A vizsgálatot végzők elfogultságára is találhatunk példákat. 1773-ban Conrad Friderici von Frivald számvevőségi gyakornok egy újabb állásért folyamodott. Bár kenyéradója, a gyulafehérvári gazdasági bizott-

³⁴ MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Nr. 631.

³⁵ Különösen sok katonai jellegű kérvénnyel találkozunk az 1770-ből. Vö. KA HKR 1770–77–19. 1770. jún. 26.; 1770–77–20. 1770. jún. 30. és 1770–77–25. 1770. júl. 18.

³⁶ MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Lit. H.

³⁷ KA HKR 1774–77–1. B 4.

³⁸ Lásd pl, az eredetit és latin fordítását: MOL B 2 (Acta gen.) 1773/1218. Nr. 1765. Tatrang román lakosai; uo. Nr. 1046. Tóhán lakosai, 1773. máj. 25.

ság nem adott jó véleményt a fiatalemberről, az erdélyi főhadparancsnokság úgy vélte, mégis áthelyezhetnék a cremonai montúra-bizottsághoz. Ugyan az álláskérelmezők nagyobbik részét általában elutasították, Friderici esetében más okot is talált az Udvari Haditanács a negatív válaszra. Ahogy a válaszból kiderül, gyulafehérvári állásához is csak azért jutott, mert apja és rokonai katonáskodtak. Ő nem volt alkalmas a fegyveres szolgálatra, ezért a gazdasági bizottságnál helyezték el. Ott azonban nem volt elég szorgalmas, tiszteletlenül viselkedett, ezért ahelyett, hogy áthelyezték volna, két hónap próbaidőre ítélték, mutat-e javulást magatartása. (Felmerülhet bennünk a kérdés, vajon a katona-rokonok miatt javasolták a fiatalember áthelyezését, vagy így végre esély mutatkozott volna arra, hogy a lusta gyakornok elkerülhet Gyulafehérvárról.)³⁹

E váratlanul nagy mennyiségű kérelem elosztása, kivizsgálása és feldolgozása rendkívül hosszú ideig tartott, a bizottság ülésjegyzőkönyvének utolsó bejegyzései 1782-ből, kilenc évvel későbből származnak.⁴⁰ A guberniumi bizottság legsűrűbben 1773-ban ülésezett, feltehetően II. József személyes tartózkodása miatt. A látogatását követő hónapokban 40–60 beadványt tárgyaltak, majd számuk ennek három-négyszeresére nőtt. A későbbi évek ülésein azután a lelkesedés lanygulása a jellemző, pedig Bécsből is felszólították őket, hogy folyamatosan lelkiismeretesen végezzék a munkát.⁴¹ 1780 és 1782 között igen kevés ügyet tárgyaltak már, valószínűleg a mindennapi ügymenet mellett és az idő múlásával megszűnt az érdekltség és a buzgó lendület. Az utolsó két ügy két magyar nyelvű beadvány, ezek 1782-nél szerepelnek. Ha közelebről megvizsgáljuk őket, nehezen érthető, miért tartott a kivizsgálás kilenc évig. Az egyik esetben Balog Miklós határőr nemes Váró Istvánt panaszolta be, aki jogtalanul elvette földjét. A döntésben a határőrnek adtak igazat. Az utolsó bejegyzett ügyirat Magyarregeen priviligiumainak megerősítéséről szól.⁴²

Vajon mi lett a kérvények sorsa, mennyit támogattak és mennyi került elutasításra? Az elégtelen és elszórt forrásanyag s a hosszú ideig elhúzódó, és így gyakran követhetlenné váló vizsgálat megnehezíti, hogy erre pontos választ adjunk, a bizottság jegyzőkönyvéből csak a javaslatétel tárgya állapítható meg bizonyossággal.

A rendészeti és peres ügyeknél, amelyeknél valójában nem volt szükség az uralkodó közbenjárására, leggyakrabban jogi útra terelték az ügyet. Álláskérelmeknél „bizonyítványt”, véleményt kértek ki a hivataltól, a felettestől, így bizonyítva a pályázó alkalmasságát-alkalmatlanságát. Gyakran olyanok is állásért folyamodtak, akiknek képzettségük, „tudásuk” nem volt elegendő a pályázott posztra, például nem tudtak írni-olvasni. Ritkán találkozunk engedélyezéssel, mert akiket e kegyben akart részesíteni a császár, azok kérelmét külön megjelölte, így is mutatván, az ügyintézés során figyeljenek rájuk. Véleményét akkor alakította ki, amikor átvette a kérvényt, és röviden kikérdezte a beadót kéréséről. Ezeket a beadványokat általában külön borítékban helyezte el, rávezette a címzett nevét, sőt, esetenként röviden javaslatát is: „A kérés jogos”, „ügy tűnik, megérdemel egy előléptetést”.⁴³ Akiket érdemesnek találtak

³⁹ KA HKR 1774–77–1. Nagyszében, 1773. dec. 18. P. 3. és a HKR válasza rá uo. 1773. jan. 4.

⁴⁰ MOL F 65 (Prot. Imp.) 7. cs. 51. k. *Diarium relatorum Memorialia Augustissimo Imperatori porrecta concernens*. Ülésjegyzőkönyv 1773–1782. Az ügymenetre lásd még TRÓCSÁNYI 252–253.

⁴¹ HHStA Kabinettsarchiv, Staatsrat Protokollum 1774. Nr. 2183. 1774. aug. 13.

⁴² MOL F 46 (Ügyiratok) 1782/5931. és uo. 1782/1486.

⁴³ Vö. HKR KA 1774–77–1. Az Udvari Haditanács a szlavóniai főhadparancsnoksághoz, 1774. jan. 4. A császár javaslataira vö. MOL B 2 (Acta gen.) 1779/1218. Protokollum H. fol. 188r. Nr. 10. „*Alt-Ofner Gemeinde. Allerhöchst. Eigenhandig signirt Gr. Kollowrat*”; fol. 189v. Nr. 88. „*Bachomius Kneesevich griechischer Bischof non unius zu Arrad. Allerhöchst signirt: Graf Kollowrat*”; fol. 191r. Nr. 179. „*Johan Adam Martin. Allerhöchst signirt an Gr. Blümegen*”; fol. 191v. Nr. 207. „*Die aus der Turkey zurückgekehrte Orsovaer Untertahnen. Allerhöchst signirt an FM Lacy*”; fol. 192r. Nr. 228. „*Franz Jakardowsky. Allerhöchst signirt an F.M. Lacy*”; uo. Nr. 231. „*Theodor Graf Sulkowsky um eine*

arra, hogy új állást nyerhessenek el, azokkal a válasz legtöbbször azt közölte, hogy üresedésor (*Apertur*) jelentkezzenek. Már a XVIII. században is gondot okozott az alacsony (vagy annak tartott) fizetés. A kérelmezők nagy számban óhajtottak fizetésemeléshez jutni. Ezeket a kéréseket nem engedélyezték, mert a megszabott „*status salariorum*”-tól nem lehetett eltérni.

A gubernium minden egyes esetben figyelembe vette a nagyfejedelemség érvényben lévő törvényeit: ezért javasolta például a gyulafehérvári zsidók kérelmének elutasítását, akik zsinagógát akartak építeni, és telket kértek erre a célra. A gubernium szerint a kérvény teljesítését létszámuk sem indokolta, vallásuk pedig nem volt az erdélyi törvények szerint elfogadott.⁴⁴

A bemutatottak alapján úgy véljük, a beadványok átnyújtásának engedélyezése, sőt a lakosság felhívása más elvárásokat támasztott az alattvalókban, mint amilyen eredménnyel azután szembesülniük kellett. Feltehetően csalódást okozott, hogy számukra fontos, égető napi problémájukra hosszú hónapokig, sőt évekig nem érkezett válasz. Az ismert legfelsőbb döntések tükrében azt is megállapíthatjuk, hogy kevés volt a kedvező döntés, vagyis a kérelmezők legtöbbje nem érte el célját. A sorozatos elutasítások pedig elégedetlenkedést szültek. Ahogy láthattuk, a hivatalnokok körében sem aratott osztatlan sikert a rájuk rótt többletmunka. A tömördek kérvény kivizsgálása igencsak terhes volt számukra, emiatt nem is intézték felelősségteljesen. Bizonyos azonban, hogy II. József császár ezen rendelkezésével jót akart. Utazásai alatt, valamint a memoriálék átvételekor közvetlen kapcsolatba került az alattvalókkal, meghallgatta őket és panaszukat, megismerkedett helyzetükkal. Mégsem tűnik úgy, hogy a panaszok leadásának engedélyezése feltétlenül eredményes lett volna – a lakosság szempontjából nem volt sok haszna. Hogy megfelelt-e annak a célnak, amit József szánt neki? Úgy gondoljuk, a kérvények segítettek neki abban, hogy meglássa és tudomást szerezzen a visszaélésekről, az alattvalók elnyomásáról, és megismerje az általános gondokat. Ezeket Mária Terézia elé tárta, és ezáltal újabb feladatot rótt ki az államra, hogy megpróbálja azokat megoldani, és megpróbáljon javítani az alattvalók életkörülményein. Számos probléma azonban továbbra is megmaradt, és majd csak egyeduralkodóként lett rá lehetősége, hogy megoldást keressen rájuk.

Petitions given to Joseph II during his visit to Transylvania in 1773. Joseph II is known as the ‘travelling emperor’. He not only travelled widely in Europe but took pains to acquaint himself personally with the various provinces of the Habsburg Monarchy. During the period of the co-recency (1765–1780), he visited the Grand Principality of Transylvania three times, in 1773, 1783 and 1786. Before he set out for these journeys, Joseph II announced that anyone could hand him a petition, and those which were signed would be looked into. His decree to such effect mobilized the Transylvanian society in 1773. The emperor received an unexpectedly large number of petitions (*Memorialien*). Michael Conrad von Heidendorf, notary of Medgyes, estimated their number to be 19 000. On the basis of official documents to be found in the Hungarian National Archives, it can be established that the emperor received altogether 16 148 petitions during his Transylvania tour of 1773. These were handwritten *Memorialien* composed in Latin, German, Hungarian or Old Romanian. They provide an insight in the language usage, the language proficiency and the literacy levels of contemporary Transylvania. They also shed light on the type of issues that induced the emperor’s subjects to turn to their ruler for redress not to mention how the authorities dealt with these petitions, what solutions were proposed and what the emperor’s final decision was.

Obristen Stelle. Allerhöchst signirt an FM. Lacy”; fol. 196r. Nr. 471. „*Emanuel Schmidbauern Unterlieutenant von Nugent. Allerhöchst signiert [...] in einem besonderen Couvert an FM Lacy geschickt worden.*”

⁴⁴ MOL F 46 (Ügyiratok) 1775/2164. Nr. 48.

III. ARANKA GYÖRGY ÉS KÖRE

Biró Annamária

„azt a’ bojtorján, izgága Sophista mesterséget a’ Kritikát nem tanultam, se nem tudom”

Aranka György történetírói munkásságáról

Dolgozatomban¹ egy 1811-re elkészült, valószínűleg Aranka György tollából származó jogtörténeti, történelmi, polémikus-vindikatív kéziratot vizsgálok. A munka elsősorban választ August Ludwig von Schlözer 1795–1797-ben megjelent, a százok és az erdélyi nemzetek korai történetét vizsgáló, vitákat generáló könyvére. Nem elhanyagolható azonban az a tény sem, hogy a Nyelvmívelő Társaság minden addigi történetkutatásra vonatkozó részeredményét magába foglalja, a megírás módszere pedig ötvözi az addigi erdélyi és a későbbi, ez esetben a cáfolandó Schlözertől átvett metodológiai megoldásokat. A kéziratot szintetikus munkaként kezeltem, amely lassan formálódott a Nyelvmívelő Társaság megalakulásától annak megszűnéséig és még azon is túl.

Jancsó Elemér három szakaszra osztja a társaság munkásságát, amely szerint 1793 és 1796 között a fő tevékenység a nyelvművelés volt, de a program már ebben az időszakban is felölelte az anyanyelven való művelődés egész területét, 1796 és 1801 között főleg társadalomtudományokkal foglalkoztak, majd a végső, 1801-től 1806-ig tartó korszakban a természettudományok terjesztése állt a társaság érdeklődésének középpontjában.² Véleményem szerint, és ahogyan azt a Nyelvmívelő Társaság munkáinak első kötete³ is alátámasztja, nem lehet az első korszakot kizárólag a nyelvműveléssel jellemezni. Fontos és meghatározó jelentőségű a társaság életében a kötet megjelenése (1796), kétséges azonban, hogy radikális változásokat eredményezett volna. A nyelvművelés a későbbi időszakokban is fontos szerepet kap, egyre inkább körvonalazódik azonban a nagy, szintetikus, átfogó, szótár- és enciklopédikus jellegű munkák megvalósíthatatlansága is. Ha a megjelent kötetet összevetjük a második darab tervezett tartalomjegyzékével⁴ azt kell látnunk, hogy sem terjedelmileg, sem pedig tartalmilag nincsen számottevő különbség a kettő között. „A nyelvet illető czikkelyekben” azonban mintha az első kötethez képest eltérő tendenciát fedeznénk fel. Az első kötet írásai ugyanis láthatóan egy átfogó munka részeként jelentek meg, amely nyelvtani leírása, szabályrendszere a kor élő magyar nyelvének. A második kötetnek csupán az első írása folytatja a megkezdett munkát. A másik két írás történetiként is felfogható, ezek: kun szótár illetve a régi erdélyi orosz nyelv bemutatása. Ilyen értelemben elfogadható a történeti munkák elsőrendűsége a társaság munkásságában, ez azonban inkább kényszerű választásnak tűnik. Nyomasztó lehetett ugyanis a különböző vádak jelenléte az erdélyi közgondolkodásban: a románok politikai követelései, Schlözer és a

¹ A dolgozat megírásának ideje alatt a szerző a Román Tanügyminisztérium által meghirdetett CNCSIS 2007, TD-474 program ösztöndíjasa volt.

² JANCÓSÓ Elemér, 1955, 27.

³ *A’ Magyar Nyelv-mívelő Társaság’ Munkáinak első Darabja*, Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Márton betűivel, 1796.

⁴ JANCÓSÓ Elemér, i.m., 345–346.

szászok vádjai, a magyar privilégiumokat sértő törvények, amelyekre hitelesen csak történeti munkák megjelenítésével lehetett válaszolni.

Amennyiben az első darabban megjelent, *A tárgyáról* című írást a társaság munkásságát kritikával illetőknek szánt feleletként kezeljük, körvonalazódhatnak azok a vádak, amelyekkel a társaság addigi működését illették, és amelyek következtében esetleg a kutatási irányokon és módszereken változtattak: „*Mások azt ajánlják, hogy a' Társaság, aprosággal ne töltse idejét; ebből kevés haszon, ellenben sok idő vesztegetés következik. Egy Társaság tekintetéhez illő foglalatosság a' volna: hogy a' tudós Hazafiak által, elsöben eredeti munkák, de fő és jó munkák készittessenek. Irassanak-meg p.o. a' Haza Történetei; a' közönséges Történetek; Haza földje le-írása, Természeti Esmérete vagy Historiája, és más minden Tudományok.*”⁵

A válaszban ekkor még nem jelenik meg expliciten, hogy a továbbiakban a társaság valóban történeti munkák megírásával fog foglalkozni. A tagok belátják ugyan ennek szükséges voltát, helyzetüket azonban ekkor már nem látják kielégítőnek arra, hogy átfogó munkákat készítsenek. A történelem felé fordulás az első időszakban a forrásgyűjtéssel kezdődik.

Az első darabban Aranka György meg is jelenti a társaság addigi munkásságának első, történetileg is jelentős eredményét: 113 tétellel gyarapítva teszi közzé *Az erdélyi kézírásban lévő történetíróknak újabb és bővebb lajstromát*. Az eredményhez nagyban hozzájárult Aranka György erdélyi és magyarországi forrásgyűjtő útja, a Kovachich Mártonnal való személyes találkozás, valamint hozzájárultak a munkás társak⁶ levelei, kutatásai. A lajstromhoz csatolt bevezetőben Aranka összefoglalja a Kéziratkiadó Társaság történetét, ennek céljait és hasznait. Itt már körvonalazódni látszik egy olyasfajta szándék, hogy a forrásgyűjtés mellett szükség lenne a hazai „történetek” megírására is: „*Bizonyos az is, hogy az egész nemzet viselt dolgainak és az haza történeteinek illő pennával magyar nyelven való egész kidolgozása még hátra vagon, és a kézírásoknak egybeszedések s kiadások a végre egy olyan eszköz, mint egy rakott tárháznak bégyűjtése és kinyitása egy pompás asztalnak készítésére.*”⁷

Téves az az elképzelés, hogy Aranka György és a társaság csak Schlözer szász történelmet tárgyaló könyve, és a szász oklevelek kiadása után kezdett volna a magyar oklevelek gyűjtéséhez, s hogy csak ezután fogalmazódott volna meg bennük egy oklevélgyűjtemény kiadásának vágya. Aranka már az első kötetben felhívja a figyelmet ennek szükségszerű voltára, sőt azokat a kezdeményezéseket is számba veszi, amelyek erre irányulnak. Felsorolja azokat a főúri könyvtárakat, ahonnan a dokumentumokat be lehetne gyűjteni, és kötetbe szerkesztve kiadni. Ebben a pontban mutatkozik eltérés a rajzolatokhoz⁸ képest, hiszen azokban nem beszél az oklevelek gyűjtésének szükségességéről, a Kéziratkiadó Társaság is kizárólag az írott történelmet adta volna ki, vagy fordította volna magyarrá. A módszertani meghatározások tehát már az első kötetben megjelennek, azt látjuk, hogy ezeket a társaság munkásságának első szakaszában megfogalmazta. Ennek ellenére magában a kötetben megjelent történeti tárgyú írások nem felelnek meg az általuk támasztott követelményeknek. Kísérletet tesznek ugyan arra, hogy leépítsék a legendákat (a szászok közül néhányan ekkoriban még a géta-dák-szász kontinuitást hirdetik, a magyar eredetmítoszok körül is viták vannak), illetve a nép körében élő babonákat: *A'*

⁵ Első Darab, 13.

⁶ A Nyelvmívelő Társaság szerkezeti felépítésében fontos szerepet töltöttek be az úgynevezett munkás társak, akik a gyűléseken meghatározott feladatokat végezték el.

⁷ Első Darab, 180.

⁸ Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakulása előtt Aranka György beadványokban fordul az 1790/91-es országgyűlésre összegyűlt erdélyi rendekhez. A szakirodalom ezeket a szövegeket együttesen rajzolatoknak nevezi. *Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez, 1791, A Magyar Nyelvmívelő Társaságról Újabb elmélkedés, 1791.*

Földben találtató nagy csontokról meg-mutatattik, hogy nem Orjás-csontok, hanem Eléfantoké, azonban a régiségek felsorolásában, a várostörténet megírásában maguk is a mítoszok népszerűsítéséhez járulnak hozzá. Két írásban is megemlítik Tündér Ilona legendáját, míg az egyik szerző valóban kétkedéssel kezeli a hagyományt, a másik kiemelkedő szerepet szán neki Gyulafehérvár történetének megírásában.

Azt figyelhetjük meg, hogy a Társaság működésének második szakaszában az elsöben már megalapozott törekvések nyernek központi szerepet. Az 1796 utáni idökben nem csupán a történelemre irányuló gyakorlati figyelem nő meg, hanem módszertani kérdések is egyre inkább előtérbe kerülnek (ilyen például a várostörténeti monográfiák körül kialakult vita, amely már tudatos elfordulás a német területen íródott világtörténetektől).⁹

Aranka és köre 1796 előtt is szembesül azzal a ténnyel, hogy a nyugati tudományosság előtt is reprezentálni kell az erdélyi és magyar történetet, illetve jogtörténetet. Az 1791-es évek nem csupán a rajzolatok megfogalmazását jelentik Aranka életében, ekkoriban jelenik meg ugyanis *Az anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*¹⁰ című műve, majd nem sokkal utána ennek német nyelvű fordítása Szrógh Sámueltól.¹¹

Ugyancsak korábról fakad Aranka György érdeklődése a székelyek történetét illetően. Már az 1794-es években foglalkozik a témakörrel, több hátrahagyott kézirat is bizonyítja, hogy különösképpen Kászonszék Csíktól való elválása, valamint a marosszéki tisztségek érdekelték.¹² Ezek a munkái nem jelentek meg nyomtatásban, azért tartom fontosnak megemlítésüket, mert különös szerephez jutnak egy későbbi, tervezett kiadványban.

E korai törekvéseknek végső kutatási irányt a Csíki Székely Krónika felbukkanása (1796), valamint August Ludwig von Schlözer *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című könyvének megjelenése szab. Egyrészt elküldik a Csíki Székely Krónikát az erdélyi tudósoknak, hogy a latin nyelvű szövegváltozatra jegyzeteket írjanak, másrészt Aranka maga kezdi el Schlözer könyvének megcáfolását. Már az 1797. április 4-i gyűlésen konkrétan is megfogalmazzák, hogy a társaság célja a székelyek eredetének kidolgozása, ehhez pedig minden munkás társ segítségét és forráskutató tevékenységét kéri.¹³ Ugyanezen év júliusában felolvassák a székelyek „diplomatica históriájának rajzolatát”, a Csíki Székely Krónikára beérkezett jegyzéseket,¹⁴ nem sokkal ezután pedig több gyűlésen is megtárgyalják Schlözer könyvét, illetve az erdélyi nemzetek pecsétje kérdését. Úgy tűnik, hogy ezek a munkák párhuzamosan futnak egymással, eleinte nem találunk összefüggéseket a tervezett székely történet, a Csíki Székely Krónika vagy Anonymus fordításának kritikai kiadása, illetve Schlözer könyvének megcáfolása között. A székelyek pecsétjének leírásával a társaság korábban is foglalkozott, az erről szóló tanulmányt már a tervezett második kötetben meg akarták jelentetni. Az 1798. február 2-án tartott gyűlésen kerül egymás mellé először a két téma: a székelyek pecsétje illetve Schlözer állításainak tévessége.¹⁵ Mivel azonban Schlözer a három nemzet közös pecsétjéről beszél, a társaság figyelme is tovább szélesedik, a tagok már nem csupán székelyekre eső részt, hanem mindhárom feliratot vizsgálni kezdik. Később, az 1798. május 9-én tartott gyűlésben a Schlözer könyvére tett cáfolatok a Csíki Székely Krónika fordítása mellé kerülnek, a

⁹ bővebben Jancsó, i.m., 57.

¹⁰ ARANKA György, *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, Hochmeister Marton, Ts. K. privl. Könyv – nyomtató által, Kolozsváron, 1790

¹¹ *Vergleichung zwischen Englands und Ungarns Regierungsform. Oder Ein Wort an diejenigen, von welchen die ungar für unruhige Köpfe gehalten werden.* Aus dem Ungarischen übersetzt und vermehrt. H.n., 1791

¹² Román Állami Levéltár, Colectia Aranka György

¹³ JANCÓSÓ Elemér, i.m., 227.

¹⁴ JANCÓSÓ Elemér, i.m., 237.

¹⁵ JANCÓSÓ Elemér Ó, 262.

további kidolgozásra a szerzőnél maradnak.¹⁶ Hasonlóan a témák egymás mellé kerüléséhez, a módszerek is folyamatosan alakulnak ki. Aranka még Schlözer könyvének olvasása előtt ír Karl Joseph Eder szebeni történésznek arról, hogy a Csíki Székely Krónikát és Anonymus Gestáját kellene „*Critice vagy meg igazítani, s hitelessé tenni: vagy hitelességit el-itélni.*”¹⁷ Ugyancsak ebben a levélben beszél arról, hogy a hazának (értve ezen mindenkor Erdélyt) szüksége lenne egy alaposan dokumentált jogtörténetre, melynek összeállításához a különböző nemzetek tagjainak összefogására volna szükség, a társaság ugyanis a székelyek dokumentumainak kiadásával kezdené a munkát. A három nemzet történészeinek összefogásával látja elkerülhetőnek a részrehajlás hibáját, az önálló szerző ugyanis „...*a maga fazekához szít*”.¹⁸ A források összegyűjtése és a módszerek kidolgozása tehát még Schlözer könyvének megjelenése előtt elkezdődik. A különböző korszakok és területek vizsgálata ekkor még heterogénnek tűnik, várostörténetek írása, a köztudatban élő mítoszok felcserélése szakszerű tudományos munkákkal, székely oklevéltár és jogtörténet (amely az oklevelek magyarzatából alakulna ki), forráskiadás és -magyarázat illetve egy közös erdélyi történelem megírása körvonalazódik az 1798-as években. Véleményem szerint a Schlözer könyvére írott cáfolatok, az ehhez felhasznált addigi részeredmények egymás mellé kerülésével juthatott el Aranka ahhoz a gondolathoz, hogy mindezeket egyetlen nagy munkában kellene kiadni. 1811-re elkészül a mű, amelyik öt nagy fejezetből állt:

I. rész: Az 1533-béli kéziratot tárgyalná, ennek alapján a székelyek eredetét (cikkelyei: I. a magyarországi illetve erdélyi székelyek közötti különbségek; II.: az 1533-béli kézírás latinul; III.: az 1533-béli kézírás magyarul, illetve az erre tett jegyzések)

II. rész: Más kéziratok felhasználásával megerősítené az előző fejezet állításait (cikkelyei: I.: Kázi Lajos által 1250-ben vitt kézírás nyoma a székelyekről; II.: A székelyek nevei és tisztiségei; III.: A marosszéki hadnagyság 1491 és 1515 között; IV.: Ugyanaz 1548-ig; V.: Kollár Ádám kézírásaiból a székelyekről; VI.: Ferdinánd király Birtokosainak 1552-beli tudósítása (mely egyezik az 1533-béli kézírással); VII.: Mátyás király parancsa Magyar Balázs vajdához 1479-ben; VIII.: Ulászló király 1508-ban kelt levelének értelmezése; IX.: Zsigmond király 1427-ből származó Kézdivásárhelynek adományozott szabadságlevele)

III. rész: A székelyek szokásai (értekeződései: I.: Annak bizonyítása, hogy a kunok és patzinatiták tatár nemzetek voltak, és nem egy eredetűek sem a magyarokkal, sem pedig a székelyekkel; II.: Annak bizonyítása, hogy a biszenusok nem patzinatiták voltak, hanem oroszok; III.: A székely Nem, Rend és Ág fogalmak magyarzatával a székelyek önállóságának bizonyítása; IV.: A székelyek ispánságairól; V.: A székelyek ispánjai nem szász földiek voltak)

IV. rész: Historiai vizsgálódások (értekeződései: I.: Timon, Fasching, Pray történészek kritikája; II.: Constantinus Porphyrogenitusról és Anonymusról; III.: Anonymus hibái; IV.: Etelköz elhelyezése; V.: Erdély nem a Patzinatiták által lakott terület; VI.: Schlözerről általánosságok; VII.: István király után is magyar terület volt Erdély; VIII.: Miért hozta be Géza a szászokat?; IX.: A székelyek nemzeti igazságairól; X.: A magyarokról Erdélyben; XI.: Az erdélyi szászokról; XII.: Az erdélyi oláhokról)

V. rész: Schlözer könyvének kritikája¹⁹

Látható, hogy ez már egy alaposan átgondolt, forráskritikai és korszerű módszertani megfontolásokon nyugvó munka.²⁰ Tartalmi felépítése is Schlözer munkájának struktúráját

¹⁶ JANCSÓ Elemér Ó, 281

¹⁷ Aranka György Éder Józsefhez, 1797. július 25., OSzK Kézirattár

¹⁸ JANCSÓ Elemér, 194.

¹⁹ A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratának Ms. 1437. jelzetű kézírata alapján.

követi: forráskiadás és kritikai magyarázat (Schlözer *Urkunden*-jének feleltethető meg), az Erdélyben valaha élt népcsoportok eredetének vizsgálata (*Kritisch historische Untersuchungen zur Geschichte der Madjaren, Petscheneger und Cumaner oder Polowzer*), az ötödik, befejező rész nagyrészt Schlözer könyvének az Andreanumról szóló okfejtését cáfolja pontról pontra. A korábban kifejlesztett történetírói módszereken Aranka Schlözer munkájának hatására sokat fejleszt. Bár folyamatosan csak negatívan beszél róla és művéről (annak ellenére, hogy az ekkoriban Göttingában tartózkodó Gyarmathi Sámuel és a peregrinusok gyakran figyelmeztetik, hogy Schlözer módszerei a legkorszerűbbek), a szövegek alapos összevetésével kimutathatóan tartom, hogy melyek azok az elképzelések, amelyeket átvesz a göttingai történeéstől.

Schlözer igen korán, már az 1760-as évek közepén kidolgozza történeti-kritikai módszerét, a módszeren magán a továbbiakban már nem sokat módosít.²¹ Monográfusa, Martin Peters hosszasan tárgyalja a módszer alapjait, ahhoz, hogy összevethessük Aranka elképzeléseivel, főbb pontjait Peters alapján magam is vázolom. A módszer kidolgozása négy folyamathoz kötődik, a 18. századi történetírás ugyanis közel ugyanabban az időben vált tudományossá, szekularizálódott, vetette le retorikai kötöttségeit, mindezek következtében pedig racionalizálódott. Schlözer saját módszerét a még göttingai diákéveiben elsajátított exegézis és klasszika filológia alapjain kezdte el finomítani és történeti forrásokra alkalmazni. Ezzel eltávolodott a korábbi, teológiai alapokra épülő történetírástól és igyekezett objektív, forráskritikára alapozó történelmet írni. Hitt a tények erejében, ilyen értelemben Rousseau-tól is eltávolodott, aki *Emil*-jében kifejti, hogy a tények kritikus kezelése sem más, mint feltételezések művészete. Abban azonban mindketten (Voltaire-t sem hagyva ki a sorból) egyetértenek, hogy a történelemnek nem csupán katasztrófák és háborúk leírásából kellene állnia, hanem a békés népek kultúrateremtő munkájának leírásából is. Schlözer első nagy munkája, az *UniversalHistorie* megjelentetése előtt, 1764-ben a *Gedanken über die Art, die russische Historie zu traktieren*²² című rövid írásában fejti ki módszerének alapjait. Meggyőződése, hogy csakis a forráskritikai módszer képes arra, hogy megszüntesse az előítéleteket, a tudatlanságot és az elfogultságot. A módszer hozzájárulhat ugyan ehhez, maga Schlözer azonban több esetben is bevallja, hogy a történeti munkából nem zárható ki teljességgel az elfogultság. A szászokról írott munkája harmadik kötetében ezt írja: „*Bin ich, Deutscher, etwa parteiisch für die Nation, deren Handfeste ich interpretiere, weil diese Nation deutsch ist? Es gibt eine Nationalparteilichkeit, die eher Tugend, als Schwachheit, noch weniger Verbrechen ist.*”²³ A nemzeti elfogultság azonban nem befolyásolja oly módon a tények kezelését, hogy az a történelem elferdítéséhez is vezessen, hiszen a történetírónak jól körülhatárolt a működési területe. A történész munkája két fontos összetevőből áll, és amíg az elsőt, tudniillik a forráskritikát és a tények alapos vizsgálatát nem vitte véghez, nem kezdhet a második, sokkal nehezebb feladathoz: a korszakoláshoz, rendszerezéshez és elbeszéléshez, leíráshoz. Schlözer történetírói elméletével az erdélyi szászok is tisztában lehetettek, a kifejtett elvek alapján például árnyaltabban lehet értelmezni a *Siebenbürgische Quartalschrift* írásait is. A magyar történeti munkák közül ugyanis (melyek legtöbb esetben

²⁰ A kéziratárban fellelhető teljes egészében a IV. és V. fejezet, ez lett volna a második kötet, az első, elsősorban forrásokat tartalmazó kötet ezidáig csak részleteiben került elő.

²¹ Bővebben ld. PETERS, Martin, 2005, 90–97.

²² August Ludwig SCHLÖZER, *Gedanken über die Art, die russische Historie zu traktieren*, (1764) in. E. Winter (szerk.), 1961.

²³ SCHLÖZER, August Ludwig, 1795–1797, Göttingen, III. kötet, VII. „Lehetek-e én németként elfogult azon nemzet iránt, melynek okiratait magyarázom, csak azért mert ez a nemzet német? Létezik olyan nemzeti elfogultság, mely inkább erény, mint gyengeség, még kevésbé bűncselekmény.” (ford. B. A.)

latinul jelentek meg) leggyakrabban az erdélyi történész, Benkő József munkáival foglalkoznak. Elismerik forráskutató tevékenységét, viszont úgy gondolják, hogy átfogó jellegű történelmet nem tud írni, ahhoz még nem született meg a magyar Robertson.²⁴ Az erdélyi magyar tudósok (akik nem csupán Schlözer könyvét készülnek megcáfolni, de a nézeteit népszerűsítő *Siebenbürgische Quartalschrift* némelyik állítását is) ezt a kijelentést sértésként kezelik, úgy gondolják ugyanis, hogy ezáltal megkérdőjeleződik Benkő történetírói hitelessége. A szászok és Schlözer viszont csupán annyit állítanak, hogy a magyar történetírásnak egyelőre az első fázis, azaz a szakszerű forrásgyűjtés és kiadás munkáját kell elvégeznie.

A forráskritika maga három munkafázisból áll Schlözer elképzelése szerint: 1. *kritische Studium* – kritikai vizsgálódás: a kéziratok, források pontos leírása, keltezése, lapszámozása; 2. *grammatische Studium* – nyelvszerkezeti vizsgálódás, azaz a források pontos megértése, melyhez nem csupán az adott nyelv, hanem a kultúra ismerete is elengedhetetlen; 3. *historische Studium* – történeti vizsgálódás, azaz a források különböző variánsainak felkutatása, ezek egybevetése. Mivel Schlözernak ez a munkája csak utólag, a 20. században jelent meg, Aranka nyilván nem ismerhette, a módszer mibenlétével mégis tisztában volt, hiszen a göttingi professzor nem csupán orosz forrásokra alkalmazta elképzelését, hanem munkássága folyamán következetesen használta, 1802–1809 között megjelenő Nestor krónikájában pedig tökélyre fejlesztette. Így kritikájában Aranka pontosan a Schlözer elmélete és gyakorlata közötti ellentmondásokra hívja fel a figyelmet. A kritika mibenlétéről értekező Aranka szavai kísértetiesen hasonlítanak ahhoz, amit Schlözer elmélete tartalmazott:

„A' melly Munkának azt a' Czégért felette láttya az ember, abbann mit vár egyebet, hanem Igazat? Igazat a' betű és szo írásábann; Igazat a' Szok jelentésében, igazat a' ki-mondásbann, és a' nyelvnek 's beszédnek zürzavar nélkül maga tisztaságábann valo meg tartásábann. Ezek felett Igazat a' történetekben, az azok rendibe magokat elő ado homályoknak, kérdéseknek, kétségeknek más nagyobb kissebb Irok bal vélekedéseiknek értelemmel és a' Logika szoross Törvénnyei szerént valo meg ítélésébenn, és ki fejtésekbenn, 's az eredeti Kutfejekből tisztán valo merítésbenn. Kiváltképpenn pedig azt várja: hogy a' Munka indulatosságának, részre hajlásnak, sértegetéseknek, elme viszketegségeknek, mások illetlen szidalmazásának, annál inkább az illetlenség, embertelenség, és az közönséges társaság arany kötelének meg sértésére szolgálható, 's vétkes roszzs indulatra magyarázható mondásoknak 's a' különböző Rendek és Nemzetek között egyenetlenség magvait el hinthető ki-fejezéseknek, 's tüzes szikrázásoknak még árnyékától is üress légyen.”²⁵

Aranka tehát megismétli tehát Schlözer hárompilléru forráskritikai módszerét (nem utalva arra, hogy ennek kidolgozásában talán a göttingi professzor írásai is segítségére voltak), a továbbiakban pedig részletesen taglalja, hol vét a szerző a kritika szabályai ellen (e kritikai szabályokat saját magától eredezteti, bár, mint láttuk, ő bizonyára éppen Schlözertől vette át). Az erdélyi tudós leginkább a nevek pontatlan használatát kifogásolja, Schlözer ugyanis mind könyvének címében, mind pedig a teljes munkában németeknek nevezi a szászokat. Aranka ezt azzal magyarázza, hogy a szász kifejezés elterjedt ugyan, de nincs történeti hitelessége, az Erdélybe betelepült németek nem a német értelemben vett szászok (tehát szászországiak) voltak, a megnevezés csak később, pontatlanul vált általánossá.²⁶ Aranka is a pontatlanságra hívja fel a

²⁴ *Siebenbürgische Quartalschrift*, II., 1791, 220.

²⁵ ARANKA György, *D Schlözer A.B.C.-jére közelebbi készületek*, kézirat, Egyetemi Könyvtár Kolozsvár, Ms. 256.

²⁶ Ld. Schlözer, i.m. I. kötet, VII: „es sind die **Deutschen**, - oder wie man sie gewönlich, wiewol historisch unrichtig, nennt – die **Sachsen in Siebenbürgen**.” (kiemelés az eredetiben)

figyelmet, nézőpontjából félreértésekre adhat okot az, hogy Schlözer a szászokat németeknek nevezi, hiszen az okiratokban nem így áll, a szász universitásra vonatkozó törvények nem érvényesek az Erdélyben élő németekre:

„Erdélybenn mind Magyartol, mind Székelytől, mind Szásztol nemzetére nézve különböző sok Német vagyon: a' Vitézlő Nemes Katona Rendenn, a' Királyi Felséges Kamaránál a' K. Fels. Szolgálatbann; sok Nyerges, és más betsületes Mester emberek, némelly Kortsomárosokig, és Kémény seprökig a' Városokbann. Más Német ma Erdélybenn nintsen. Már tessék magának magát a' Kritikus Urnak meg itélni: hogy okosonn, és Kritice vagyon é irva annak a' Kriticus ABCnek homlokára ez: Az Erdélybenn valo Németek történeteire ki szemelt Gyűjtemények. Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Magyarázhattya; és mentheti magát: de éppen akkor már meg esméri maga hogy hiba”.²⁷

Az idézett részletből az is kiderül, hogy Aranka nem fogadja el Schlözer magyarozatát a privilégiumokkal rendelkező erdélyi nemzet nevének használatát illetően. Ennél is felháborítóbbnak tartja, hogy a magyarok megnevezését is a bevett gyakorlattól eltérően használja Schlözer. „*Madjaren – Honnan vette ezt az irás modját az iro, mért nem irhattya Ungern vagy Magyarren? (...) Ez annyit teszen mintha én a' Németről szollván nem nevezném őket a szokott nyelven Németeknek, és nem írnam a szokott irás szerint Deutschoknak hanem Tájtsoknak; a' magam borult képzelődése szerint; vagy csufságból Mosereknek mint a szászok szokták hivni.*”²⁸ A magyarok Madjaren-ként való megnevezésében nem csupán pontatlanságot és a források interpretációjának elferdítő módját kifogásolja, hanem sértésként kezeli, ezért próbálja ellensúlyozni a németek gúnyneveinek felsorolásával. Igaz, ez egy korábbi szöveg részeként jelenik meg, a végsőnek tekinthető, cenzori engedéllyel ellátott szöveg már csak a történelmi pontatlanságot kifogásolja. Aranka tehát igyekezett szakszerű munkát írni, melyből hiányoznak a nemzetekre vonatkozó sértések, azonban neki sem sikerült ez kifogástalanul megvalósítania. A nemzeti sértegetéseket elkerüli ugyan ezzel, megőrzi viszont a személyeskedés szakszerűtlen voltát, amikor magának Schlözernak a nevét ferdíti el, ezzel is törekedve tekintélyének aláásására:

„Valahol p.o. egy Levélben, még a' Király Levelekbenn is ez a' Szo eléfordul Hungarus Hungaria sat. Talám éppen a' Magyarok ellen valo gyűlölségből, vagy csufondárosságból ugy írja, 's ugy adja hamissann az egészsz Világ eleibe: Ungrus, Ungri, Ungria. Mit itél e' Világ arrol a' Magyarrol, a' ki az ő szokott neve helyett Schlötzer egy könyvbe ötet mindenkor Schwäzernek nevezné? Osztán mi szükség is a' deák paraszt szolást, Barbarum Lexicon azzal az idétlen maga fejétől koholt szoval, mi a' világonn soholt masutt az ő bodult fején kívül nincsen, ok nélkül, csupa viszketegségből és csufondárosságból szaporítani.”²⁹

Elméletileg Schlözer kizárja a történetíró dominanciáját a történetírás folyamatából, vagyis az írók olyan semleges alkotóként definiálja, akinek feladata csupán a teljesség megteremtése. Ezt az elméleti kritériumot azonban későbbi munkájában nem tartja be, többször is kitér arra, hogy a szászokról írott munkájában mi a pozíciója. A korábbiakban már szó volt róla, hogy németként nem zárja ki a nemzeti elfogultságot történelmi munkáiban, ezt Aranka többször is

²⁷ ARANKA György, *D Schlözer A.B.C.-jére közelebbi készületek*, kézirat, Egyetemi Könyvtár Kolozsvár, Ms. 256.

²⁸ Román Állami Levéltár kolozsvári fiókja, Colecția Aranka György, 103.

²⁹ ARANKA György, *D Schlözer A.B.C.-jére közelebbi készületek*, kézirat, Egyetemi Könyvtár Kolozsvár, Ms. 256.

támadja. Ugyanebben a részben Schlözer protestáns történetírónak nevezi magát, ezzel az ön-definícióval Aranka nem tud mit kezdeni.³⁰ Schlözer viszont azért hangsúlyozza többször is, mert bár történészként feladatának tartja mind a keresztényi vallás, mind pedig a politikai rend legitimizálását³¹, fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a népek eredetének leírásában fölösleges és a történelmi hitelességet megrontja a bibliai ősökre való visszavezetés gyakorlata. Ilyen értelemben nevezi magát protestáns történetírónak: *Auch als GeschichtForscher bin ich Protestant, und glaube nichts blos deswegen, weil es die historische Kirche glaubt. Verjährung erkenne ich im Reich der Wahrheit nicht: eine Tradition, die blos aus fernen JarHundertern herhallt, erkläre ich für Unfactum*.³²

Aranka talán azért áll értetlenül a kérdés előtt, mert e történetírói gyakorlat rá sem jellemző, nem érti tehát, hogy miért kell elméletileg is megindokolni.

Schlözer elméletében és gyakorlatában a forráskritika kap központi helyet. Ezt a gyakorlatot Nestor-kiadásában fejleszti a legtökéletesebb szintre, itt nem csupán az összes fellelhető variánst veti egybe (maga az eredeti Nestor krónika elveszett, csupán későbbi másolatok álltak rendelkezésére), hanem a krónikában leírtakat más, korabeli forrásokkal állítja párhuzamba, már ismert(nek vélt) történelmi tényekkel egyeztetni, kifejti a hihető és valószínű közötti különbséget, így próbálva megírni az oroszok (és Európa akkori népei) hiteles történetét.³³ Többször utal a logika fontosságára a történetírás területén, valamint arra is, hogy az interpretációban a források retorikai fordulatait nem kell figyelembe venni, szem előtt kell ugyanis tartani, hogy melyik korban és ki volt a forrás szerzője³⁴. Világosan látszik tehát, hogy nem fogadja el kritika nélkül a szerzetes krónikáiról állításait, többkötetes művének csupán kis százalékát adja a tulajdonképpeni átírás, nagyrészt az ő kommentárjaiból és logikai, nyelvészeti, kulturális magyarázataiból áll a mű. A nemzetközi elismerést ezzel a művével szerzi ugyan meg, a módszer azonban korábbi, minden addigi munkájában is ezt igyekezett követni. Ebből a szempontból jogos Aranka kritikája, aki szerint Schlözer nem tartja tiszteletben a saját maga által állított követelményeket a szászokról írott munkájában, hiszen nem teljes forrásokat ad ki. (Schlözer viszont általában a még ki nem adott forrásokra utal, a már megjelentekről csupán ítélezik, de nem veti össze a variánsokat. E munkájában nem a forráskritikára, inkább csak a történetírásra alapoz, nem új dokumentumokat akar kiadni, hanem a már meglévőkre felhívni az európai tudós világ figyelmét.) Aranka György szavait idézem:

Most a' Kritikára nézve azok aránt a' Levelek aránt egy két jegyzést teszek.

a. Hogy azok nagyobb részén csak dirib darabok, folt hátán foltok. Azokat az igaz Kritika szerént nem ugy foltonként kellett volna a' könyvekből ki lopogatni: hanem egészszen ki adni. Mert igy próbálo egészszen erejet nem lehet az eredeti Leveleket leg alább Mássokban a' Ns Nemzet bölcs Elöljáróitól könnyen meg-kaphatta volna: de igy dolgozott Stritterből is, Cons-

³⁰ „Azután azzal áll elé: hogy Protestans, mint történet író is protestans. Ebbe mi érdem, hogy Protestans? Az Attyától vette; érdem nints benne: ha annak tartya magát, tsak szerentsés vélle. [...] Mert amennyiben állatásaiban Igaz van, ha van: az a' Történet íroknak, Kereszténnek, Pogánnak Közönséges, mint egy Catholika hite, nem protestans hit.”, ARANKA György, *D Schlözer A.B.C.-jére közelebbi készületek*, kézirat, Egyetemi Könyvtár Kolozsvár, Ms. 256.

³¹ Ld. Peters, i.m., 130

³² Schlözer, i.m, III. kötet, III. „Történetkutatóként szintén protestáns vagyok, és nem hiszek csupán azért, mert a történelmi egyház hisz. Az igazság birodalmában nem ismerem el az elévülést: a hagyományt, mely távoli évszázadokból visszhangzik hozzánk valótlannak tartom.”

³³ SCHLÖZER, August Ludwig, 1802–1806.

³⁴ Ez azért is fontos, mert ő maga is belátja, hogy melyek voltak a szerzetes író, majd későbbi szerzetes másolók tudásbeli határai, hol és miért véthettek a másolók, mikor és miért jegyezhetett fel Nestor általa tévesnek ítélt adatokat.

tantinust meg nem nézvén, és hibázott. E' nem derék Kritika. Itt csupán csak olyan kezeseket állítani elé, akikben hasonloképpen csak oly dirib darabba van a' Levél, nem elég.³⁵

Az erdélyi tudós legfontosabb szempontja tehát az eredeti források megvizsgálása és azok kiadása. Levelezésében ezért hangsúlyozza több alkalommal is, hogy ezzel a módszerrel kívánja megírni a székelyek történelmét. Ebből a szempontból érthető, miért sürgeti Anonymus művel és a Csíki Székely Krónika kritikai kiadását, hiteles forrásként csak abban az esetben használhatóak, ha, hasonlóan Schlözer Nestor-kiadásához, szövegeiket a fellelhető korabeli dokumentumokkal összevetik. A Csíki Székely Krónika esetében (mivel ismeretlen forrásról van szó) szükségesnek tartja mind az eredeti latin, mind pedig a magyar fordítás közlését, a hozzá írott megjegyzéseket, majd pedig azoknak a dokumentumoknak a közzétételét és kommentárját, amelyek az 1533-beli kézírás állításait alátámasztják (I. és II. rész). Magyarázó szövegében többször is említi, hogy a krónika némely állítását mind Anonymus, mind pedig Nestor alátámasztják, a kritikai vizsgálatra azért van mégis szükség, mert a régies latin nyelv használatának következtében félreérthető a szöveg (Schlözer gyakran hangoztatja forráskritikai fejtegetéseiben, hogy a nyelvet változásának folyamatában kell tanulmányozni, a Nestor szöveg esetében például szóról-szóra meg kell vizsgálni, hogy az adott kifejezés mit jelent Nestor, illetve a másolók korában). Aranka értelmezésében ez így jelenik meg: „*Mert egy Történet író sintsen a' kinek Írása Sz Írás volna, válogatva kell hinni akármelyiknekis. Vagynak olyanok, mellyekben csonkaság, hiba és kivált az esztendőök és történetek redni elé adásokban zürzavar, a' rossz deákság miatt értetlenség vagyon, ez éppen a' Tudósok eledele és a' régiség megszokott hibája, vagy a mienk, hogy az ő nyelveket nem úgy értjük, mint ők. Nem a családtság, hanem a régiségnek bizonyos jele.*”³⁶ A végső változatnak tekinthető kéziratban tovább fejleszti módszerét, a történetírókat csoportosítja aszerint, hogy az írásaikban fellelhető hibák és pontatlanságok milyen kategóriákba sorolhatók: „*a' Történet Irokat két részre osztom. Az elsőbe tészem akár régiek, akár újjak légyenek, azokat, a' kik a' mint vették, tudták, az Erdellyi Nemzetekről úgy irtanak. Ezekbenn több kevesebb hiba lehet: de tudatlanság hibája. Tiszességes tudatlanság, és ártatlan: a' hol tudom a' mint az alkalmatosság hozza meg jobbitom őket; de nem czirmolom. A' Másodikba tészem azokat, akik a' tudatlanság felett Irásokba indulatosságbol, vagy tsupa irigységből illetlenségekkel, es alacsony elme viszketegységével ki stafirozzák.”³⁷ Hasonló módszerrel dolgozik Schlözer is a Nestor-krónikában, belátja ugyanis, hogy a szerzetes és műve későbbi másolói, elzárva a világtól és a fellelhető források nagy részétől, nem ítélnének minden esetben pontosan, nem zárhatóak ki a tévedések. Ezzel szemben Anonymust teljes mértékben elutasítja, még csak nem is törekszik arra, hogy kritikai vizsgálatnak vesse alá. Annak ellenére ugyanis, hogy forráskritikáját ezek alapján dolgozza ki, már egy korábbi fázisban eltávolodik az exegézistől és klasszika-filológiától, mint a történettudomány lehetséges segéd tudományaitól. Ebből az eltávolodásból ered éles kritikája a mitológia, „naív történetírás” (azaz a retorikai szabályok alapján megszerkesztett, narratív, spekulatív és fiktív elemeket tartalmazó történeti munkák), az etimologizálás valamint az útleírások mint a történettudomány forrásai ellen. A történeti munkának tényeken és logikán kell alapulnia, ok-okozati viszonyokat kell vázolnia. Ebből a szempontból magyarázható elutasítása, abban a pillanatban ugyanis,*

³⁵ ARANKA György, *D Schlözer A.B.C.-jére közelebbi készületek*, kézirat, Egyetemi Könyvtár Kolozsvár, Ms. 256.

³⁶ ARANKA György, *A Csíki Székely Krónika fordítása*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Ms. 225. Schlözernél többek között így fejt ki erre vonatkozó véleményét: „Was dachte er dabei? Wie ist dieser sein Ausdruck zu verstehen? Der alte Mann braucht wahrscheinlich Wörter und Redensarten, die nach 700 Jaren nicht Allen mer verständlich sind: denn Wörter entstehen, blühen, und verschwinden, wie Völker und Reiche.“ (Nestor, 285–286)

³⁷ Ms, 256.

amikor Anonymus korabeli retorikai fordulattal a Szentlelket hívja segítségül munkája véghezviteléhez, Schlözer minden további vizsgálatról teljes mértékben lemond. Annak ellenére, hogy véleménye szerint a magyarok történetére vonatkozó latin források esetében a történetírónak nem kell ismernie a magyar nyelvet (ugyanis szerinte nem csupán a források nyelve, hanem azok szellemisége is latin), Anonymus értelmezésének esetében az etimologizálás miatt elengedhetetlennek tartja azt. Kommentálni kellene ugyanis a szöveget, de csupán azért, hogy a magyar történészek végre lemondjanak arról, hogy hiteles forrásként használják.³⁸ Talán erre a felhívásra válaszol Aranka György, amikor hosszas fejezetet szentel Anonymus és Constantinus szövegének összehasonlítására. Schlözer többnyire elfogadja Constantinus állításait, viszont úgy látja, hogy Anonymus teljes mértékben ellentmond neki. Aranka felismeri a látszólagos ellentmondást „*Constantinus úgy írja le őket, mint egy futo, meg verettett, gyenge, félelmes kitsiny népet Lebédiás Vezérsége alatt: a' Béla Notáriussa pedig úgy mint egy nagy, hatalmas, győzedelmes Nemzetet, Almus, és Arpád vezérségek alatt*”³⁹, és megpróbálja feloldani azt. Egyrészt azt állítja, hogy senki nem vizsgálta még Constantinus állításait, feltétel nélkül igaznak fogadta el azokat a nyugati tudós világ. Első lépésben tehát azt bizonyítja, hogy a bizánci császár műve sem mentes az ellentmondásoktól és a logika szabályai szerint értelmezhetetlen kijelentésektől. Ugyanakkor Anonymus lehetséges hibáit is felsorolja. Másrészt pedig nem a két író ellentmondásaira hegyezi ki elemzését, hanem azok különbözőségére (Katona és Engel ebben az időben azon dolgoznak, hogy bebizonyítsák a két szerző nem állít egymásnak ellentmondó dolgokat. Aranka tudott a kutatásról, úgy gondolta azonban, hogy a történészek lassan haladnak munkájukkal, a rossz kiindulópont miatt nem is tartja megvalósíthatónak). Végkövetkeztetése és további elemzéseinek kiindulópontj az, hogy a két szerző nem ugyanarról a vándorlásról ír, Anonymus a teljes magyar sereg honfoglalását írja meg, míg Constantinus csupán egyetlen törzset: „*A' Béla Notáriussa a' Nagy Magyar Országból ki-jött Magyar Sereg nagy Testének ki jövetelét, 's uttyát írja meg: Constantinus pedig annak egyik Tribussának Lebédiásból valo ki jövetelét, és uttyát. De egyik Iro se tudott a' másikrol semmit, azért némelly részben mindenik zavar. Es nem is lehetett külömbenn: mert mindenik tsak egyik egyik részénn kezdi a' Nemzetnek; 's végre egészszet tsinál belölle.*”⁴⁰ Hasonlóan Schlözerhez a szövegekre magukra és a történetírói logikára alapoz, ezáltal véli bizonyíthatónak saját igazát. Nem csupán a korai források logikai ellentmondásaira hívja fel a figyelmet, hanem cáfolatában Schlözert is gyakran hibáztatja azért, hogy vét a logika szabályai ellen: „*Lásd egy nagy Metapolitikus a' Kritika Czégére alatt a' közönséges Logika mezejénn mitsoda tudatlan. Nem találom hogy utaztak volna! Nem találod: Azért nem utaztak. Jo Logica, szép Kritika!*”⁴¹ A székelyek és erdélyi nemzetek történetét tartalmazó munkát tehát Aranka Schlözer korszerűnek nevezhető módszereivel írta meg. Mivel magyar nyelven dolgozott kizárhatjuk azt a feltételezést, hogy csupán a Schlözer könyvére írott cáfolattal lenne dolgunk. Annak ellenére, hogy mindvégig megőrzi polemikus és vindikatív jellegét, elmondhatjuk, hogy alaposan dokumentált és jól felépített szöveget állított össze Aranka. Miért nem jelent meg nyomtatásban mégsem

³⁸ „Der Notar Belae ist in diesem Fall: aber so lang niemand diese seltsame Sage kritisch, mit einem commentatio perpetuo, bearbeitet, wird man nicht aufhören, sich auf sie als auf eine Chronik zu berufen. Nur müßte der Commentator notwendig ungrisch verstehen: denn der Verf. ist ser verdächtig, daß er rudbeckisire, das ist, eine Menge facta aus Worten fabricirt habe. Wie weit der Unfug und die Einfall hierinn im ganzen MittelAlter gegangen ist, übersteigt allen Glauben.“ (Kritische VI)

³⁹ Ms, 256.

⁴⁰ Ms, 256.

⁴¹ Ms, 256.

ez a munka? A kérdésre csupán feltételezésekkel, néhány fennmaradt levél erre vonatkozó utalásaival lehet válaszolni.

Aranka György 1811. január 12-én tudósítja Szilágyi Ferencet: „*Bé végeztem a N Tudos Schlözer ABCjénekis megczáfolasát. E nagy munka. Most küldöttem bé Censurára, Collegám Mlgos Cserei Miklos Úr kezébe, a' ki Patronussa.*”⁴² Cserei február 5-én jelenti Arankának, hogy a kéziratot még nem adta be Mártonffi püspökhöz cenzúrára, mivel késlekedett a könyvkötő. Ugyancsak ebben a levelében olvashatunk arról, hogy a hatalmas munkát nem Erdélyben kellene kinyomtatni: „*A nyomtatásról ezuttal még nem látom hól fog esni, de hihetőbb mégis hogy nem Erdélyben, mert az ide való Typhográphiák az Ország Protocollumát vették fel. Itt sok munkával keveset tsinálunk.*”⁴³ A kézirat iránt többen is próbálták Mártonffi jóindulatát megnyerni, Cserei Miklóson kívül ugyanis Nalácsi József is beküldi Aranka munkáját. A püspök, annak ellenére, hogy a kéziratot 1811. március 19-ikei dátummal szerepel a cenzori engedély, visszafogottan nyilatkozik 1811. június 15-én ugyancsak Naláczinak. Egyrészt késeinek tartja a cáfolatot, amennyiben a munkát nem csupán jogtörténeti, hanem polemikus alkotásnak fogjuk fel, megkésett a felelet, hiszen az elsősorban magának Schlözernek és munkatársainak lett volna fontos: „*...rész szerént késő már, mert Schlötzer, B Bruckenthal Samuel, B Rosenfeld András és Eder meg hóltak. Ez a leg utolsó volt, a ki Schlötzernek kezére dolgozott. A két Báró kente a szekeret.*”⁴⁴ Ennek kapcsán tér ki a potenciális olvasókra is, véleménye szerint Schlözer könyvét nem olvasták annyian, hogy annak bármiféle hatása lett volna, amennyiben cáfolatot írtak (írtak volna) rá, azt mindenképpen németül, nem pedig magyarul kellett volna: „*A munkát kevesen olvasták, de szükséges lett volna a felelet mindjárt akkor melegeben. Szükséges lett volna talám Németül: mert Magyarul kevesen olvasták és éppen azok nem, a kiknek kellene.*”⁴⁵ Ezen a ponton Mártonffi véleménye lényegesen eltér Arankáétól. Mártonffi ugyanis a polémia szabályainak megfelelően úgy gondolja, hogy a cáfolat csak akkor lett volna hatásos, ha az abban kifejtett álláspontok az ellenfél számára is érthetővé válnak. Ezzel szemben Aranka saját művét nem csupán egy polémia részeként látja, hanem önálló történeti munkának tekinti, fontos forráskritikai apparátussal, így talán erre nézve is érvényesnek tartja, korábbi, Kovachichnak kifejtett álláspontját, amely szerint minden fontos történeti dokumentumot magyar nyelven kell kiadni annak ellenére, hogy a nyugati tudós világ azokat nem fogja érteni. Ezzel látja elkerülhetőnek, hogy a magyarok a saját történelmükre vonatkozó adatokat a nyugati kutatóktól szerezzék be, a folyamatot meg akarja fordítani: „*azt akarnám, hogy azok a' K[iadatlan] K[éz] Írások mind magyarul volnának írva; és minden Haza közönséges javára intézett Munkákis magyarul iratnának, és semmi se Deákul vagy Németül, ki nem vévén az Indexeketis: hogy az idegenek ne olvashatnák, 's nemzetünk és szabadságaink irigyei ne piszkálhatnának benne, Hazánk kárára. A' kül földieket nem ohajtom most hogy magyarul tudjanak. Azt kívánván, hogy minden Esméretet Hazánkrol és Nemzetünkről ökök töllünk és általunk szerezzenek: nem pedig a' mint eddig fonákul esett mi szerezzünk ö töllel és általok.*”⁴⁶ A magyar nyelv kizárólagossá tételével kizárja potenciális olvasói közül azokat, akik ugyancsak történeti és nem polemikus munkaként olvasták Schlözer könyvét, megfosztja őket egy valóban logikusan felépített cáfolat megismerésétől, valamint kizárja a tudós nyugati világot egy lehetséges vitából, illetve saját munkájára való feleletekből. Mártonffi ezt belátja, viszont azt is elismeri, hogy a kizárólag magyar nyelvű olvasók számára is hasznos lehet a munka: „*Mindazo-*

⁴² Aranka György Szilágyi Ferenchez, 1811. január 12, OSzK Kézirattár, fond 399.

⁴³ Cserei Miklós Aranka Györgynek, 1811. február 5, OSzK Kézirattár, fond 399.

⁴⁴ Mártonffi József Nalácsi Józsefnek, 1811 június 15, OSzK Kézirattár, fond 399.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Aranka György Kovachich Márton Györgyhöz, 1794 július 5, Enyedi, Kovachich, Századok, 1944, 143–144.

nálta magának a munkának foglalattya olyan, hogy Schlötzer olvasása nélkül is az igaz Magyaroknak igen kedves lehet."⁴⁷ Levelének további részében azonban arról számol be, hogy nem ezekkel a módszerekkel kell harcolni Schlötzer ellen, hanem inkább elvakult követőit kellett megfékezni, ahogyan ő ezt cenzorként Ballmann szász történetíróval tette⁴⁸, még egyszer hangsúlyozza, hogy németül kellett volna válaszolni, ennek ellenére jóváhagyását adja a munkára, *legalább kevés Magyaroknak hasznos lecture lesz*⁴⁹. Nincsenek további információink arra vonatkozóan, hogy miért nem jelent meg Aranka műve mégsem, egy 1812-es Gyarmathinak szóló levélben Aranka még mindig arról panaszkodik, hogy munkája nincs kinyomtatva, okokat azonban nem sorol fel.

Talán mégsem volt hiábavaló a hatalmas volumenű munka összeállítása, hiszen ezáltal a Nyelvmívelő Társaságban és annak „munkás társai” körében elterjedt egy szakszerűnek nevezhető történetírói gyakorlat, amely fontosnak tartja a forráskritikát és a mítoszok lebontását, még ha e programot nem tudja is maradéktalanul teljesíteni. Ez pedig igen fontos momentum volt az erdélyi történetírás terén bekövetkezett fejlődésnek, azt ezt követően megjelent szakszerű tudományos munkák módszereinek megalapozásaként is tekinthetjük.

György Aranka as Historian. In this paper, a juristic, historical, polemic-vindicative manuscript finished by 1811, presumably written by György Aranka is being investigated. This work is essentially an answer for the debate-provoking book of August Ludwig von Schlötzer, published in 1795–1797, which investigates the early history of the Saxon and transilvanian nations. However it also includes all the partial results accomplished by the Hungarian Language Society (*Nyelvmívelő Társaság*) until that time regarding history research, and the method of writing alloys the then transilvanian and the latter, in this case the adopted methodological approaches of Schlötzer, they wanted to contradict. The manuscript is treated as a synthetic work, formed slowly from the establishment of the Hungarian Language Society until its cessation and thereafter too.

⁴⁷ Mártonffi József Nalácsi Józsefnek, 1811 június 15, OSzK Kézirattár, fond 399

⁴⁸ Mártonffi Ballman egyik Schlötzer szellemében írott erdélyi történetét nem engedi át a cenzúrán, jegyzésekkel szétküldi a szász nemzet tudósainak, akik a tiltással szintén egyetértenek.

⁴⁹ Mártonffi József Nalácsi Józsefnek, 1811 június 15, OSzK Kézirattár, fond 399

„nyájas társalkodás” vagy „egy úgynevezett piknyik”

Aranka György programjának politikusságáról

Az „Erdély Kazinczyja”-ként ismert polihisztor és tudományszervező Aranka György ezt írja az Erdélyi Kéziratkiadó Társaságról szóló röpiratában: „Mert úgy gondolkodom méltóságos főfő rendek, hogy ha egy idegen jó nemből való uraság most ezen nemes városban mi közünkbe ámbár kevés tehetséggel érkeznek, és első esmeretség után némely maga rendin és sorsán lévő uraságoktól egynéhány óráig tartó nyájas társalkodásba vagy egy úgynevezett piknyikbe hivattnak, kétségkívül nagy becsületének tartaná azon társalkodás örömeért lehetőségének egy részit elveszteni. Jól méltóztatnak a mélt[óságos] Főfő Rendek érteni, hogy hová célozok.”¹

A „méltóságos Főfő Rendek” vélhetően értették, „hová céloz” az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság későbbi titoknoka, nekem azonban, be kell vallanom, fogalmam sincs mit jelenthet ez a bizonyos „piknyik”. Sejtethő ugyan, hogy egy olyan aktuális utalásról van szó, amelynek értelmezése az akkori olvasók számára nem okozott gondot, sőt az akkori értelmező reakciójára is lehet következtetni; az utolsó mondat közös tudásra való reflektálása – az olvasóval történő „összekacsintás” – valószínűleg mosolyra húzhatta a Főfő Rendek tagjainak száját. De a szöveg jelentése mára elhomályosodott, és talán csak hosszú utánajárással lehetne megkonstruálni a kijelentés elsődleges kontextusát. Sajnos azt kell mondanom, hogy ennek a tanulmánynak a végére sem derül ki, mi is lehet ez a „nyájas társalkodás”, arra azonban mindenképpen megfelelő ez a rövid idézet, hogy felhívja a figyelmet, milyen sok fehér folt lehet még Aranka György röpiratainak szövegében.

A szakirodalom Jakab Elektől Enyedi Sándorig sokszor vizsgálta ezeket a többször kiadásra is került iratokat.² Ezeknek ismeretében tudható, hogy Aranka a Nyelvművelő Társaságot propagáló szövegeiben a más hasonló írások szerzői által is alkalmazott tudós hazafiság beszédmódjának eszköztárát használja,³ és hogy nézeteivel azokhoz a nézetekhez kapcsolódott, amiket általában Bessenyei névvel fémjelez a szakirodalom. Annál meglepőbb, hogy a témát feldolgozó szakirodalom milyen keveset foglalkozik a tudós társaságok rajzolatainak elsődleges kontextusával az 1790–’91-es országgyűlés eseményeivel.⁴ Holott Aranka szövegei éppen arról szólnak, hogy hogyan lehet a nyelvművelést, ezt az egyrészt tudományos, másrészt politikai kérdést egyértelműen politikai problémaként úgy megfogalmazni, hogy azután a téma fontosságára felhívva az országgyűlés törvényjavaslatot alkothasson vele kapcsolatban. Ha pedig ez így van, feltehető az a hipotézis, ami szerint Aranka rajzolatai az 1790-’91-es diéta aktuális

¹ ARANKA György, *Az erdélyi kézírásában lévő történetírók kiadására felállított társaságnak rajzolatai*, in JANCsó Elemér, 1955, 102–103.

² Az Erdélyi Nyelvművelő Társasággal kapcsolatos szakirodalomhoz tartozó fontosabb cikkek: JAKAB Elek, *Aranka György és az Erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság*, Figyelő, 1884/VI, 161–175, 256–277, RUBINYI Mózes, *Az erdélyi magyar nyelvművelő társaság története*, MNy, 1911, 148–153, 204–210, PERÉNYI József, 1918 valamint a két általam is használt szövegkiadás: JANCsó, 1955; ENYEDI (s.a.r.) 1988.

³ A tudós hazafiságról l. DEBRECZENI Attila 2001, 487–501.

⁴ A legalaposabban tárgyalja a témát talán F. CSANAK Dóra, 1976, 333–349, de Enyedi Sándor is foglalkozik a diéta eseményeivel említett szövegkiadásának előszavában, Enyedi, 1988, 15–20.

politikai fejleményeihez igazodnak.⁵ Így kapcsolódnak a magyarországi országgyűlésen is fontos vitapontként jelentkező magyar államnyelv kérdéséhez⁶ és a később „nemzetiségi kérdés”-ként megnevezett problémához. A nemzetiségi kérdés idézőjelbe tétele azért indokolt, mert ebben az időben még nyoma sincs a modern nacionalizmus ideológiájának; Erdélyben a román – Magyarországon pedig a délszláv – törekvések rendi jogok elnyerésére irányulnak. Az 1790–’91-es erdélyi diétán jelentős kérdés továbbá a Magyarországgal való szorosabb (politikai, közigazgatási) viszony kérdése, amit a szakirodalom az „unió” címszó alatt kezel. Ez a megnevezés is zavaró lehet, hiszen az erdélyi három nemzet, a magyar a székely és a szász nemzet közötti politikai egyezséget is uniónak nevezik a korban. A félreértések elkerülése végett én a fogalmat Erdély és Magyarország szorosabb (jogi, közigazgatási) viszonyának megjelölésére használom.

A vizsgált szövegek ismertetése után Aranka programjának politikai vonatkozásait mutatom be. Igyekszem reflektálni azokra a hasonló törekvésekre, amelyek a Nyelvmívelő Társaság későbbi titoknokának programjával nagyjából azonos időben keletkeztek, valamint a magyarországi politika magyar nyelvvel kapcsolatos nézeteire.

A szövegek és utóéletük

Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez (a későbbiekben: *Rajzolat*) címet viseli az az irat, amit Aranka György először kiad, hogy egy akadémiai jellegű szervezet felállításának pozitívumairól meggyőzze az országgyűlés rendjeit.⁷ A társaság fő céljai eszerint a két magyar hazában egy egységes nyelvnek a meghatározása, valamint a „világosodás”, vagyis az ismeretek terjesztése. Szükséges ehhez egy magyar grammatika, lexikon, a provinciális szavak összegyűjtése, recenziók írása, könyvtár és olvasótársaság létrehozása, stb.

A második röpirata Arankának *A Magyar Nyelvmívelő Társaságról Újabb elmélkedés* (a későbbiekben: *Újabb elmélkedés*) címmel jelenik meg.⁸ Valószínűleg Bánffy György kormányzó, az 1790-es években felálló két intézmény legfontosabb támogatója bírja rá Arankát, hogy dolgozza ki részletesebben a társaság tervét. Ez már egy jóval részletesebb, konkrétabb program, amely három részre osztva mutatja be az akadémiai jellegű szervezettel kapcsolatos teendőket. Először a költségről, azután a társaság feladatairól, majd annak szervezeti felépítéséről értekezik. Itt a nyelvművelő társaság funkciói főleg közvetítő jellegűek: „az elméket az esméretek bévételére készíti, az akadékokat [...] felfedezvén, az elméket azoknak elhárítására felgerjeszti, az esméretek csomóját szaporítván, azt közönségesen terjeszti, az igyekezetet serkenti és munkásságot segéli [...] segedelemmel léssen [Kiemelés tőlem: D. P.]”⁹ „Készíteni”, „felgerjeszteni”, „serkenteni”, „segélni”, ezek inkább egy ösztönző, jótékonykodó, a tudósokat instrukciókkal ellátó társaság feladatai, mint egy akadémiai jellegű, tudománnyal foglalkozó intézményé. Ez az elképzelés sokban hasonlít a Kéziratkiadó Társaság működésére, ahol a tagok szerepe a tagdíj befizetésére korlátozódik. A tényleges tudományos munkát viszont tudósok végzik. A társaság első kiadványát és a második kiadvány első kötetét szerkesztő tudós

⁵ Az országgyűlés eseményeiről I. TRÓCSÁNYI Zsolt, 1986, 1112–1118., EGYED Ákos, 2004, 21–30, valamint SÁRKÓZI Zoltán, 1963.

⁶ L. ehhez MARCZALI Henrik, 1907, 341–393, valamint SZEKFŰ Gyula előszavát az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című szövegkiadásához, Bp., M. Tört. Társ., 1926.

⁷ JANCsó, 1955, 93–100.

⁸ Uo. 106–120.

⁹ Uo. 1955, 112.

például a szász Karl Joseph Eder volt, de Aranka is kapott az intézménytől feldolgozásra váró kéziratot.¹⁰ A nyelv művelők céljaiban megfigyelhető változás így valószínűleg a kéziratkiadók is irányító Bánffy György gubernátor javaslata volt.

Az első röpirathoz képest az *Újabb elmélkedés* egyes fogalmak használatában is óvatosabb. A „világosodás” helyett például ebben az írásában Aranka következetesen az „eszmét terjesztése” szókapcsolatot alkalmazza. Fel is hívja a figyelmet a változtatás okára: „ez a szó a mi időnkbe nehéz, kétértelmű szóvá és mintegy a közönséges visszaéléseknek jelszavává váltován”.¹¹ A „felvilágosodás”-ra tehát, ahogyan arra Kazinczy is felhívja olvasói figyelmét az *Orpheus* bevezetőjében,¹² sokan tekintettek úgy, mint a radikális politikai nézeteket összefoglaló, sűrítő szimbólumára. A Nyelv művelő Társaság első közönséges ülésén elmondott beszédében Aranka újra reflektál a „világosodás” szimbólumára, mondván: „[a]zok között a babonás erővel bíró szók között, [...] melyek ma Európának hajdani egyik megvilágosíthatabb részét fellármázták, nevezetes eme kettő is: világosodás és a szelidülés.”¹³ Ahogyan az akadémiai jellegű szervezetről írt második röpiratában, itt is igyekszik a szimbólum zavarbaejtő, akár negatív értelmezéseket is előhívó többértelműségét redukálni az „emberi értelemnek vezére” jelentésre.¹⁴ Ezzel ki is veszi a „világosodást” az általa használt politikai szimbólumok közül, és a tudomány fogalmi közé illeszti, politikailag kevésbé támadhatóvá téve programját.

Enyedi Sándor véleménye szerint a harmadik Nyelv művelő Társasággal kapcsolatos szövegnek a létrejöttében is nagy szerepe lehetett Bánffy György kormányzónak.¹⁵ Ez a szöveg pedig *A nemzeti magyar nyelv művelés eredetének Erdélyben alkalmatossága, állapota és arra egy útkészítő társaságnak ajánlása*.¹⁶ Mint a címből is látszik itt egy „útkészítő”, azaz egy próba-társaságról szól Aranka, aminek feladata, hogy a törvényes végzést megelőzve működjön, példát mutatva a majd törvénnyel is elismert tudós társaságnak.

Az országgyűlés először 1790. március 18-án találkozik Aranka beadványával.¹⁷ „Zágoni Aranka György Atyánkfia” – írja a diéta jegyzőkönyve – „Anyanyelvünk’ műveléséről, és egy arra a’ végre felállítandó Társaságnak Lerajzolásáról készített munkáját oly Kérelem mellett adja-bé az Ország-Rendjeinek, hogy azon Társaság’ felállítását, mint Nemzetünk’ ditsőségére tzelőző Nemes Tártyat a’ Királyi Fő-Igazgató Tanátsal egyetértve tanátskozás-alá venni méltóztassanak.” Aranka tehát akkorra időzíti programjának tárgyalását, amikor az egyébként külön ülésező Főkormányshék, Bánffy Györggyel az élén, meg tud jelenni a rendek előtt, hogy közösen döntsenek a Nyelv művelő Társaságról. Erre Bánffy betegsége miatt csak április 15-én kerül sor. A döntés, úgy tűnik, hamar megszületik. „Mely igyekezetet a’ Fő-Igazgató Tanáts-is helyesnek és egyszersmind annak elő-segállését szükségesnek esmérvén, a’ Méltóságos Gubernátor Ur ő Excellentiájaja ajánlá, hogy azon hasznos tárgynak meg-fontolására ’s kidolgozására kész a’ Királyi Fő-Igazgató Tanáts részéről-is Személyeket kinevezni, tsak elébb a’

¹⁰ A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I. F. Csanak Dóra említett cikkét, Aranka György szerepével kapcsolatban pedig Aranka György leveleit Kovachich Márton Györgyhöz, in ENYEDI Sándor, 1994, 142–159.

¹¹ JANCÓS, 1955, 106.

¹² KAZINCZY Ferenc, *Bé-vezetés* (1790/I.), in *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth, 2001, 9. (Csokonai Könyvtár. Források (Régi kortársaink) 7.)

¹³ ARANKA György, *Békösöntő beszéd, 1794. Marosvásárhelyen böjtmás havának 28-dikán a Magyar Nyelv művelő Próbataársaságban az társaság főtítoknokjának békösöntő beszéde*, ENYEDI, 1988, 107–112

¹⁴ Uo., 108.

¹⁵ ENYEDI, 1988, 20.

¹⁶ JANCÓS, 1955, 121–123.

¹⁷ *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátsón Havának 12-dik napjára Szabad Királyi Városba Kolos várra hirdetett, és több következő napokon tartatott közönséges Gyűléseikben lett Végzéseknak és foglalatosságoknak jegyző könyve*. Kolos váron Nyomtatott a’ Királyi Lyceum’ betűivel, 1832, XXXIV. gyűlés, 281.

Statutuskok [!] magok' részéről a' Deputatiót ki-rendelni és magával ő Excellentiájával azon Deputatióra rendelendő Személyeknek neveit közölni ne terheltessenek."¹⁸ A témát tárgyaló „a' Magyar-nyelv' és Tudományok nevelésére” nevet viselő bizottságban Arankán kívül helyet kap például a kolozsvári színjátszás két legfontosabb pártfogója: Fekete Ferenc és Wesselényi Miklós is, valamint a négy vallás iskoláinak legtekintélyesebb tanárai.¹⁹ Bánffy később kihagyja az ellenzéki érzelmű Wesselényit, de Arankának is távoznia kell a bizottságból, mivel a királyi tábla tagjai csak a jogügyi bizottságban kaphatnak helyet. Az Erdélyi Nyelvmívelő Társasággal a tanügyi deputatio, úgy tűnik, nem nagyon foglalkozott.²⁰ Noha az ügyet tárgyalók támogatják az intézmény megalakulását, mégis módosítanak a tervezetet; kihagynák a személyi kérdésekkel és a részletkérdésekkel foglalkozó részeket, valamint javasolják szászok felvételét a társaságba. A kancellária még ennyire sem tartotta érdemesnek a tervezetet, mondván, nincs még teljesen kidolgozva.²¹

Hiába születik meg az országgyűlésen a Nyelvmívelő Társaság felállításáról szóló XLV. számú törvényjavaslat, a szentesítés elmaradása miatt ez nem emelkedhet törvényerőre. Valószínű azonban, hogy Aranka programja széleskörű támogatást élvezett, hiszen nem csak Bánffy György, az udvarhű kormányzó támogatja a törvényjavaslat létrejöttét. A Bécsben tartózkodó, lojális Teleki Sámuel is dicséri Aranka társaságalapító igyekezetét 1791. május 30-i levelében.²² A misszilisben reményét fejezi ki, hogy a II. József halálát követő zavaros állapotok nem akadályozzák a program megvalósulását: „csak a mostani felhevülések, mértékletesebb hangja a szelídebb Musákat szollani engedje”. De a másik oldal képviselője, Wesselényi Miklós, a rendi ellenzék vezetője is figyelemreméltónak tartja Aranka tervezetét. Erről tanúskodik Aranka röpiratának kézzel írott, latin változata, amely az ő hagyatékában maradt fenn, és aminek a hátoldalára azt írták: „[m]egtartásra méltó hasznos levelek”.²³ Ezt a széleskörű támogatottságot a próbatársaság megalakulása után is igyekszik kihasználni Aranka és az intézmény vezetősége, ügyelve a „politikai korrektség”-re, vagyis hogy a nyelvmívelők között mind a négy bevett vallásból és mind a három erdélyi nemzetből legyenek tagok.

A magyar államnyelv kérdése

Aranka György *Rajzolat*-ában úgy véli: „[v]alameddig az igazgató, törvénytevő s tudományi, tanító, olvasó és író nyelv nem nemzeti, mindaddig egy választó kárpit vagyon a nemzetnek közepette felhúzva [az idegen nyelveken is beszélők és a csak magyarul tudók között].”²⁴ Ezzel a mondattal Aranka azokhoz a szövegekhez kapcsolódik, amelyek szintén fontos politikai szimbólumként kezelik a magyar nyelvet, mint az osztrák örökös tartományoktól elkülönítő, a magyar korona országjaiban élőket ugyanabba a közösségbe tömörítő jelképet. Aranka például az *Anglus és magyar igazgatásnak egyben vetése* című politikai programiratában vázolja fel az Ausztria és Magyarország közötti ideális perszonáluniót, ahol az uralkodó amellet,

¹⁸ Uo. XLIV. gyűlés, 367–368.

¹⁹ A bizottság munkálataival kapcsolatban I. TRÓCSÁNYI Zsolt, 1978, különösen 46–80.

²⁰ Uo. 76.

²¹ Uo. 80.

²² közli: ENYEDI Sándor, 1991, 133.

²³ Kolozsvári Állami Levéltár, Fond 259 – Familial Wesselényi din Jibou, inv. 448. Egy vélhetően 1796-ban vagy 1796 után keletkezett tagnévsorban Wesselényi neve is megtalálható. A felette lévő gr. Bethlen László neve mellé – hogy jelezzék, milyen tudományos munkakörben számíthatnak a segítségére – ezt írták: „verses és folyó beszédre”. Wesselényi neve mellett pedig az „esmé” szó áll, azaz szintén olyanként van feltüntetve, aki a Nyelvmívelő Társaságot szűkebben vett irodalmi (verses és prózai) művek létrehozásával segítheti (?). JANCSÓ, 1955, 351.

²⁴ Uo. 95.

hogy megőrzi alattvalóinak kiváltságait, megtanulja azok nyelvét is.²⁵ Ám a magyar államnyelv szimbóluma Erdélyben – ugyanúgy, ahogy Magyarországon – nem tűnhetett fel mindenki számára egyértelműen pozitív szimbólumként,²⁶ lévén, hogy az országgyűlésen is részt vevő szász követek nemzeti nyelve nem a magyar, hanem a német volt. Valószínűleg éppen emiatt az *Újabb elmékedésekben* Aranka konkrétan fogalmaz: „az egész országba a magyarok között minden alsó és felső székeken, mind törvényes, mind igazgatást illető minden dolgok, kamarán, bányákon, postákon, harmincadokon közönségesen és minden kifogás nélkül egyedül magyar nyelven folyjanak. [Kiemelés tőlem: D. P.]”²⁷ Itt már csak a magyar és székely területeken váltaná magyarra a közigazgatás nyelvét, a szászokat ebbe a leírásba nem lehet beleérteni. A hivatalos nyelvről alkotott törvényjavaslat, a később 1791. évi XXXI. törvénycikként szentesített artikulus is ezt a szűkebb körű értelmezést követi, kimondva: „[a] magyar nyelvnek ezelőtt is divatban volt használata, Ő szent felsége kegyes beleegyezésével a magyar és székely nemzetek kebelében, valamint minden kormányhatóságnál, hivatalnál és törvényszéknél jövőre is maradjon fön.”²⁸

A magyar nyelv az 1790-es évek erdélyi diétáin nagy támogatásra számíthatott, hiszen már az első országgyűlés legelső ülésén eldöntik az egybegyűlt rendek, hogy a jegyzőkönyvet magyar nyelven fogják kiadni: „Ezaránt egyenlő akarattal végeztetett, hogy Hazánk’ és Nemzetünk’ ditsösségére, más Nemzeteknek-is helyes példáját követvén, ezen közönséges Gyűlésnek folyamatjáról kikelendő Jegyző-Könyv Hazai Magyar-nyelven irattassék.”²⁹ Meg is bíznak egy bizottságot azzal, hogy sajtó alá rendezze a kérdéses iratokat, amely bizottságnak Aranka György is tagja lesz. Ráadásul az uralkodónak 1790. november 2-i rendeletét is lehetett a jogszabály betűjétől elvonatkoztatva és inkább a jogszabály „szellem”-ére figyelve úgy értelmezni, hogy II. Lipót is lelkes híve a magyar nyelvnek és annak kiművelésének. Aranka is hivatkozik erre, mint olyan dokumentumra, ami a fejedelem intencióját tartalmazza: „mostani felséges uralkodónk is nemzeti nyelvünknek az elsőseget megengedni láttatik, midőn [...] így parancsol: [...] azokon a helyeken, ahol több nyelvekkel élnek, mint *fő nemzeti nyelvre, a magyar nyelvre*, és a deák nyelv tanulása segítségére éppen *csak ez a nemzeti nyelv fordíttassék*. [kiemelés az eredetiben]”³⁰ Ezeket a biztató előjeleket erősíteni látszik, hogy országgyűlés támogatásával adják ki Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmesterét* is. Erre fordítják azt az 1500 forintot, amit Natorp Vilhelm ajánlott fel a rendeknek nyelvművelési célokra hazafiúsításáért cserébe. Gyarmathi grammatikája ráadásul az egyik legtökéletesebb nyelvnek tartja a magyart, szinte neurotikus igyekezettel törekedve arra, hogy megállapítását, mely szerint: „az Europai Nyelvek közt, a Magyar Nyelv legközelebb járul, egy [...] nagy tökéletességű képzelt Nyelvhez”.³¹ A magyar ugyanis majdnem teljesen megfelel a könnyen tanulhatóság, a törvényekhez való ragaszkodás és a minél kevesebb conjugatio és declinatio (Gyarmathinál „foglalás” és „hajtogatás”) hármasszámú elvének. Tagadja, hogy a magyarban egymástól nagyon külön-

²⁵ ARANKA György, 1790.

²⁶ Magyarországon a szlovák anyanyelvű követek tiltakoznak a magyar államnyelv bevezetése ellen.

²⁷ JANCÓS, 1955, 110.

²⁸ *Magyar Törvénytár*, 1900, 529. Hasonló törvénycikk születik a magyarországi országgyűlésen, 1790. évi XVI. törvénycikk, *Magyar Törvénytár, 1740–1835. évi törvénycikkek*, ford. Dr. CSIKY Kálmán, jegyz. Dr. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin-Társulat–Révai Testvérek, 1901, 163.

²⁹ *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátsón Havának 12-dik napjára Szabad Királyi Városba Kolos'várra hirdettetett, és több következő napokon tartott közönséges Gyűléseikben lett Végzéseknél és foglalatosságoknak jegyző könyve*. Kolos'váron Nyomtatott a Királyi Lyceum' betűivel, 1832, 31.

³⁰ JANCÓS, 1955, 96.

³¹ GYARMATHI Sámuel, 1794, VII.

böző dialektusok lennének,³² hogy ezzel is az egységes, tökéleteshez közel álló nyelv tételét támassa alá, aminek gazdagságára azzal hoz példát, hogy több mint 1500 képzett alakját sorolja fel a „szolga” szónak.

Több kortárs szerint azonban mégiscsak az lenne a nyelv karrierének csúcsa, ha a jog és a politika is ezt az eszközt használná kommunikációiban. Az erdélyi polgári jog legfontosabb iratai, az *Approbata* és *Compillata Constitutiok*, valamint a *Novelláris Articulusok* ugyan magyar nyelvű törvényeket foglalnak össze,³³ az Erdély közjogi helyzetéről szóló *Erdély Ország' közönséges nemzeti törvényeinek első része* című kiadvány mégsem elégedett. A könyv írója, Balia Sámuel, a királyi tábla jogásza, elnézést kér a nyomtatás hibáiért, amelyek szerinte azért kerültek bele munkájába, mert „a' Magyar Beszéd' és Irás' törvényei [...] egy formába még nem allittattak-meg”.³⁴ Aranka György is hasonló okok miatt tartja fontosnak a magyar nyelv művelését, hogy le lehessen írni magyar nyelven, egyértelműen, hiba nélkül a nemesek privilégiumait. Emiatt nem ért egyet a Kéziratkiadó Társaság tanácsának tagjaival, akik úgy látták – mivel a német és a latin szintén „közönséges” nyelv a hazában –, hogy a történetírók munkáit eredeti nyelven kell kiadni. „[A]zt akarnám” – kezdi érvelését Aranka – „hogy azok a' K[iadatlan] K[éz] Irások mind magyarul volnának írva; és minden haza közönséges javára intézett Munkákis magyarul iratnának, és semmi se Deákul vagy Németül, ki nem vévén az Indexeketis: hogy az idegenek ne olvashatnák, 's nemzetünk és szabadságaink irigyei ne piszkolhatnának benne, Hazánk kárára.”³⁵ A nemesi szabadságjogok védelméhez tartozik tehát, hogy azok magyarul, az idegenektől elzárva konzerválódjanak, megnehezítve azok elérhetőségét. A jogi-politikai kommunikáció ilyen típusú ellenőrzésének a következménye pedig az lenne, hogy csak azt lehetne az idegenek felé közvetíteni, ami megfelel a nemesi nemzet önleírásának: „[a]zt kívánván, hogy minden Esméretet Hazánkról és Nemzetünkről ők töllünk és általunk szerezzenek: nem pedig a' mint eddig fonákul esett mi szerezzük ö töllek és általok.”³⁶

A nemzetiségek

A magyar nyelv presztizsének megnövekedését mutatja, hogy a róla írók általában alkalmasnak tartják arra is, hogy a különböző nemzetiségekre tagolódó országot egyesíthesse. Az a gondolat, hogy Magyarországot egyetlen nyelv égisze alatt lehetne egyneművé tenni, Besenyeitől fogva,³⁷ Báróczin³⁸ át sokaknál megjelenik. Arankától is lehet bőségesen példát hozni erre az elképzelésre, például az *Újabb elmékedések* érzékletes hasonlatát: „Akik távol vagnak egymástól, ámbár azon egy nyelven beszélnek is, sőt még akik azon egy hazában laknak is, ha egyik a másik gondolatját nem tudhatják, mindkét rendbéliek egymásra nézve süketek is, némák is. Ez a sorsok bizonyoson egy különböző nemzetekből és nyelvekből álló haza lakosainak, míg egy nyelv köztök közönségesse nem tétetik.” Hogy ezt az egyesítő szándékot Arankánál a Nyelvművelő Társaság működése során mindig figyelembe vette, arra példa lehet, hogy

³² Uo. 374.

³³ *Magyar Törvénytár. 1540–1848. évi erdélyi törvények*, ford., utalások Dr. Kolosvári Sándor–Dr. Óvári Kelemen, jegyz. Dr. Márkus Dezső, Bp., Franklin-Társulat–Révai Testvérek, 1900.

³⁴ BALIA Sámuel, 1791. esztend., o. n.

³⁵ Aranka György levele Kovachich Márton Györgyhoz, [1794. július 6.], ENYEDI, 1994, 153.

³⁶ Uo.

³⁷ „[A] köztünk lakó németeket és tótokat is magyarokká kellene tennünk”, BESSENYEI György, 1953, 264–279.

³⁸ „[M]iért ne lehetne hát ellenben azt remélni, hogy azokat az előszámlált nemzeteket, meggyőző fontos okokkal kapacitálván következendő hasznokról, ne fogadnák el a magyar nyelvet, és önként ne tennék ezt az egynehány esztendeig tartó áldozatot [!], egy olyan hazának, melynek kebelében, más nemzetekhez képest oly boldogan élnek”, BÁRÓCZI Sándor, 1984, 36.

1806-ban, a *Hazai Tudósítások* kérdésére írt válasza is hasonlóképpen hangzik: „a haza és magyar nemzet kebelében sok más nyelvű nemzetek is lévén, a magyar nyelv mint fő, mindenek között közönségesbé legyen.”³⁹

Aranka nagy érdeklődést mutat a „nemzetiségi kérdés” iránt, mint ahogyan a magyarországi országgyűlésen felvetődő illír autonómia-törekvések iránt is.⁴⁰ Ugyanígy az erdélyi román-ság rendi követelése iránt is, amiről a Társaság saját véleményét egy kéziratban maradt történeti-jogi munkában is kifejti.⁴¹

Az 1790-es években, amikor a nemzetiségi kérdést nem nemzeti, hanem rendi keretek között kezelték, nem tűnt egyértelműen illuzórikusnak a soknyelvű ország egységesítése a magyar nyelv eszközével. Az 1794-es diétán például éppen a nyelvéhez mindig ragaszkodó szász nemzet gyakorol értékes gesztust ezzel kapcsolatban. Éppen Gyarmathi elkészült grammatikáját osztják szét a vármegyék és székely székek képviselői között, amikor „[a’] Szász Nemzet Követvei jelentvén, hogy azon Magyar Grammaticára leg nagyobb szükségek volna”,⁴² elkéri a megyéktől a nyelvmentert. A vármegyék pedig át is adják saját példányaikat.

Más nemzetiségeket is lehet azonban említeni, akik éppen az 1790-es országgyűlésen próbálnak rendi kiváltságokat szerezni. Egyikük a román-ság, amelyik létszámban ekkor már meghaladta a három bevett nemzet összlétszámát, a később *Supplex Libellus Valachorum*ként ismert beadvánnyal fordul az erdélyi rendekhez privilégiumokat követelve. A másik pedig a kereskedéssel foglalkozó örmény települések, Szamosújvár és Ebesfalva, akik a haza eddigi hű szolgálataért cserébe kérik felvételüket a szabad királyi városok közé.

A *Supplex Libellus Valachorumot*⁴³ a királyi küldött Rall Christiani Nepomuk János altábornagy olvassa fel 1791. június 20-án az egybegyűlt rendeknek, a beadványra – a diéta jegyzőkönyve szerint – augusztus 5-én válaszolnak. A románok ebben az iratban ősi voltukra és a hazához való ragaszkodásra alapozva kérnek jogokat. Mindezt bőséges történeti érvekkel támogatják meg, amelyek megmutatják, hogyan kötöttek egyezséget a honfoglaló magyarokkal a „vlach”-ok, hogyan lettek tagjai az erdélyi nemzetek uniójának, és azután hogyan törli ki onnan őket az „idők mostohasága”. „Ez lévén a tényállás,” – hangzik a *Supplex* következtetése – „a valachok nemzete, mivel nem a köztörvény által, hanem csupán az idők mostohasága folytán szenvedett bizonyos jogfosztást, [...] csupán a Fejedelem igazságérzetéből és kegyeitől függ ennek a nemzetnek a legméltánytalanabb sorstól való megszabadítása és minden annak előtte gyakorolt jogába való visszahelyezése.”⁴⁴ A kérvényt kritikai jegyzetekkel együtt kiadó Karl Joseph Eder a *Supplex Libellus* címet (könyörgő levél) adja a meghatározatlan műfajú beadványnak, talán azért is, hogy megpróbálja elhelyezni az akkori jogi keretek között. Azért is jelenthetett ez problémát, mivel az erdélyi rendi berendezkedés alapvetően területi alapú, amelybe beletartozhattak a vármegyékben élő nemesek, a Székelyföld és Szászföld lakói valamint a kiváltságokkal rendelkező városok, de a szinte egész Erdély területén szétszórtan élő

³⁹ ARANKA György, *Arra a kérdésre mely a Hazai Tudósítások által az 1806-ban a 38-dik tudósításban kihirdetett, rövid vélekedés*, JANCsó, 1955, 336.

⁴⁰ Prónay Sándor Aranka kérésére ír az illír autonómia-törekvésekről, Prónay Sándor levele Aranka Györgyöz, Pozsony, 1790. december 24, OSzK Kézirattár, Fond 339.

⁴¹ L. a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár Ms. 256-os jegyzete alatt.

⁴² *Az erdélyi három nemzetből álló rendeknek 1794^{ik} esztendőben szent András havának 11-dik napjára szabad királyi váorsban Kolos'várra hirdtetett, és több következett napokban tartott közönséges gyűléseiben lett végzéseknék és foglalatosságoknak jegyző könyve*. Kolos'várrat Nyomtatott Hochmeister Márton Ts. K. Priv. és Dicasteriális Könyv-Nyomtato költségével. 1795, 118.

⁴³ *Supplex Libellus Valachorum*, ford. KÖLLÖ Károly, bevezető Iosif PERVAİN-KÖLLÖ Károly, Kriterion, Bukarest, 1971.

⁴⁴ *Supplex Libellus Valachorum*, 1971, 93.

románság már nem. Esetleg akkor, ha kiváltságokat tudnak szerezni magyar nemesként. A *Supplex* legfontosabb érve éppen az, hogy a románság eddig is nagy hűséggel viseltetett a haza iránt, amit több olyan román származású nemesi család közszereplése bizonyít, mint amilyenek például a Hunyadi, Kendeffi, Jósika és Naláczi familiák. Az országgyűlés azonban ezt az érvet a visszájára fordítja, mondván, éppen ezeknek a nemesi családoknak sikeres felemelkedése mutatja meg, hogy a románság előtt is nyitva áll a kiváltságok megszerzésének útja, még ha ezek nem is kollektív privilégiumok, hanem egy személynek vagy családnak adományozható magyar nemesi jogok. A fent említett családok arra is jó példának szolgálnak, hogyan veszik át az idegenajkú kiváltságosok a privilégiumokat biztosító ország nyelvét is. Éppen a Naláczi család egyik tagja, Naláczi József, Zaránd vármegye főispánja ajánl fel ebben az időben ezer forintot az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság számára.

A *Supplex* elutasítása után a románság ügye a tanügyi bizottság elé kerül két témára szűkítve a beadvány által felvetett problémákat, egyik a görögkeleti katolikus papok ellátásának, másik a román nép kiművelésének problémája. Ez utóbbi kérdésben is nagy hangsúlyt kap a magyar nyelv, hiszen a Fangh István kanonok javaslata előnyben részesíti a magyarul tanuló román papokat.⁴⁵

Az örmény városok könyörgő levele már több megértésre talál a rendek előtt, hiszen kisebb-nagyobb módosításokkal ezek a települések elhelyezhetők a fennálló rendi keretek között. Az országgyűlés azonban feltételekhez köti az Szamosújvár és Ebesfalva privilégiumait. Ilyenek például azok a kikötések, amelyek szerint az örmény követeknek magyarul kell beszélniük a köziót illető dolgokban, valamint hogy a kereskedővárosok kötelesek magyar iskolát felállítani.⁴⁶

Történnek tehát próbálkozások a legnagyobb rendi fórumon is az irányban, hogy a magyar nyelvet a soknemzetiségű ország minden nemzetével és etnikai csoportjával elfogadtassák. Így Aranka, még ha ma már túlzottan naivnak, idealistának tűnik is ez az álláspont, valóban láthatott reális esélyt arra, hogy egy nyelv égisze alatt lehet majd egyesíteni a széttagolt országot.

Az unió

A *Rajzolatokat* így indítja Aranka György: „Anyahazánk, nemes Magyarország több jeles országos végzése és szerzése között kettőt szerzett olyat, mely mindenik első tekintettel egy kissé csudálatosnak látszhatik: az egyik az, hogy a magyar magyar ruhában járjon, a másik az, hogy ugyan a magyaroknak Magyar Nyelvmívelő Társaságot állított fel.”⁴⁷ Valóban, Magyarországon az erdélyi diéta megindulásáig már megtárgyalták a magyar államnyelv és a felállítandó tudós társaság ügyét. A nyelvművelésben a Magyarországhoz hasonló társaság felállítására – Aranka szerint – nem csak a példakövetés, hanem kényszer is, mivel a magyar nyelv fejlesztése a két ország közös ügye, amelyhez ha Erdély nem csatlakozik „nétalán könnyen megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne.”⁴⁸ Ezek után nem meglepő, hogy a majdan felálló Erdélyi Nyelvmívelő Társaságot a magyarországi tudós társaság fiú társaságának nevezi. Annál különösebb az, hogy később, 1798-ban már a próbatársaság működése során, Bánffy György előlülőnek azt írja, korai lenne

⁴⁵ A bizottság munkálataival kapcsolatban I. TRÓCSÁNYI, 1978.

⁴⁶ *Az erdélyi három nemzetekből álló...*, 611–612 maga a beadvány 589.

⁴⁷ JANCÓS, 1955, 93.

⁴⁸ JANCÓS, 1955, 94.

Magyarországon egy „fiok” társaság felállítása.⁴⁹ Ezt azzal indokolja, hogy amíg nem született törvény az erdélyi intézményről, addig „inkább irigységet mint hasznot szerző Organizationak még most nintsen helye”. Az idézetben figyelemre méltó, hogy a korábbi, az 1790-es évek legelejéről származó szövegekben Erdély mint Magyarország része jelenik meg, így a Révai-féle akadémiának a Nyelvmívelő Társaság csupán a nagyobb intézménytől függő fiútársasága. A Bánffyknak írt levélben ez a viszony megfordul. Itt a hierarchia élén már az intézményesülésben magasabb szinten járó nyelvmívelők állnak, akik próbálnak a másik magyar haza felé nyitni.⁵⁰ Aranka azonban ekkor már elzárkózik a korábban közös problémaként kezelt nyelvművelés ilyen típusú megszervezésétől.

Úgy tűnik a magyar–erdélyi közös nyelvfejlesztés nem olyan állandó gondolata Arankának, mint a magyar nyelv országszerte történő elterjesztése. Sőt, említhető olyan 1793-ban keletkezett forrás is, amelyben különválasztja az anyahazában és az Erdélyben folyó törekvéseket. Így fogalmazza meg ezt: „Erdély csak ötöd része nemes Magyarországnak, és kisebb mint sem magát véle egybe mérhesse. A nagy vízbe a’ mint mondják nagy hal terem. Magyarországon nagyobb süvegű emberek vagynak, és a’ Társaság is nagyobbra terjeszkedhetik. Az Erdélyi Társaság nem nevezetik Tudós Társaságnak, tsak Magyar Nyelvmívelőnek: Tárgya is nem a’ Tudós Könyveknek iratása, és ki adása; hanem főképpen a’ Nyelvművelése, és egyszersmind az esméretek szaporítása. Hogy pedig Erdély azon igyekszik, ő felsége kegyelmes engedelmevel, hogy külön társaság álljon fel, a’ nem csak nyughatatlanság vagy hijában való dolog. Mert Erdély magában külön ország lévén [...]”⁵¹ Még ha Magyarországon nem is valósult meg Révai plánuma, Aranka szerint azért Erdélyben még felállhat egy attól különböző kisebb intézmény, hiszen két külön országról van szó. Ez azonban 1790-ben nem volt teljesen egyértelmű, hiszen ekkor zajlottak a két ország uniójával kapcsolatos viták az országgyűlésen.

Már az 1790–91-es diéta harmadik ülésén szó esik a „Nemes Magyarországgal léendő szorosabb egyesülésnek Tárgya”-ról.⁵² Ekkor már Erdélyben tartózkodik Fekete Ferenc és Bethlen Sámuel, akik a magyarországi országgyűlésen voltak követek az unió ügyében. A tizenkilencedik gyűlésen már olyan iratok kerülnek a rendek elé, amelyek a két ország szorosabb közjogi kapcsolatára jogi alapot teremthetnek,⁵³ február hónapban és március elején pedig főleg ezzel foglalkoznak az összegyűlt követek, hogy még a magyar diéta feloszlása előtt készen álljanak javaslataikkal. Ezeket március 4-én vezetik be a jegyzőkönyvbe.⁵⁴ Tartalmazzák a kitévelt, ami szerint a Habsburg-házból származó uralkodók csak mint magyar királyok jogosultak az erdélyi fejedelemségre, hogy az uralkodó köteles külön erdélyi országgyűlést összehívni, és hogy a magyar diétán a kormányzó is részt vehet. A két ország számára közösek lennének a nemesség sarkalatos törvényei (a *Tripartitum* IX. cikkelye), a kancellária, és a II. József által eltörölt belső harmincadokat sem állítanák vissza. Az udvar azonban megelőzi a rendeket és a hitlevélre adott válaszban közli, hogy az erdélyi és magyarországi kancelláriát szétválasztotta.⁵⁵ Ugyanígy az unióról szóló törvényjavaslatot sem szentesíti szentesíti a király.

Ez lehetett talán az egyik oka annak, hogy Aranka szakít a magyar–erdélyi közös nyelvműveléssel, még akkor is, ha a meginduló társaság céljai között szerepel, hogy a magyar gramma-

⁴⁹ Aranka György levele Bánffy Györgyhez, Marosvásárhely, 1798. május 24, ENYEDI Sándor, 1989, 92.

⁵⁰ A társaság magyarországi orientációjával kapcsolatban I. íj. Teleki Domokos jelentését, JANCSÓ, 1955, 223–225.

⁵¹ ARANKA György, *A’ Magyar Nyelv Művelése Sengéjének II Szakasza*, kéziratban a kolozsvári Lucian Blaga könyvtár kéziratárának Ms. 185. számú jelzete alatt.

⁵² *Az erdélyi három nemzetekből álló...*, III. gyűlés, 46.

⁵³ Uo. XIX. gyűlés, 166.

⁵⁴ Uo. XXVII. gyűlés, 226–232.

⁵⁵ Uo. XXXI. gyűlés, 261–262.

tika létrehozásában „a két hazabéli némely különbségekre nézve az egyeztetés” szükséges.⁵⁶ A változást jól mutatja, hogy Aranka első rajzolatában még a legfontosabb célkitűzésként szerepel a magyar és erdélyi nyelv egységesítése, míg például a kéziratban maradt későbbi *Cui Bono? Mi haszna?* című, valószínűleg 1795-ben vagy 1796-ban keletkezett írásában a titoknok már úgy látja, a nyelvművelés célja: „[e]lsőben a’ köztünk lévő számos Idegen Nemzetekre nézve, hogy a’ Nemzeti fő nyelv a’ Hazába közönségessé tétessék; és annak édességét azok is meg izlelvén, lassan lassan annak bővebb esméretségére valo jutás által, majdon idővel a’ Magyar Nemzethez annál édeesebb és állandosabb Kötelekkel kapcsolassanak.”⁵⁷ Magyarország is megjelenik ebben a nyelvművelést haszontalan foglalatosságnak tituláló hazafiak ellen írt vita-iratban. „Nemes Magyar Országom” – írja Aranka a soknemzetiségű Magyarországot egy angolkerthez hasonlítva – „is lehetnek hasonló szerentsétlen Tot, ’s Horvát ’s más Nemzet beli betsületes Magyar Nemesek”.⁵⁸ Itt a Magyarországra való utalás nem az egységes nyelv megalkotása miatt merül fel, hanem a nyelvművelés nemzetiségeket integráló funkciója miatt, amit Aranka erre az időre már az elsőrendű szemponttá léptet elő.

Következtetések

Ha ez az előbbi elemzés sikeres volt, és megmutatta, hogyan kapcsolódnak Aranka György programjai az erdélyi aktuálpolitikai törekvésekhez, hogyan próbálnak meg kompromisszumos megoldást találni – akár egyes, korábban megjelölt célok feladásával vagy átfogalmazásával – az országgyűlések labirintusában; akkor felmerülhet a kérdés, hogyan határozzák meg továbbra is az 1790-es évek politikai törekvései az 1793-ban megalakuló Nyelvművelő Társaság munkásságát. A következőkben röviden megkockáztatok néhány olyan következtetést, amely az előbbi kérdésre válaszként megfogalmazható, és amelyeket a jövőbeli kutatások igazolhatnak és amelyeket az eddigi kutatások részben már igazoltak is.

Az egyik ilyen következtetés, hogy a Nyelvművelő Társaság próbatársaságként való működése során is igyekszik politikai célokat elérni, még akkor is, ha az intézmény reprezentációjának fontos részét képezi annak hangoztatása, hogy „ártatlanul”, politikamentesen foglalkozik a tudományokkal.⁵⁹ Jó példa erre, hogy a nyelvművelők megpróbálnak vitába szállni a szászok történetét, szabadságjogait leíró, azok legfontosabb történeti forrásait kiadó August Ludwig Schlözerrel.⁶⁰ A göttingai professzor 1796-ban megjelent *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című munkájában elítélően szól a szerinte műveletlen magyarokról, és úgy tartja, hogy Erdélyt nem ők, hanem a szászok foglalták el a magyar korona számára. Aranka, akinek *Anglus és magyar igazgatásnak egyben vetése* című röpiratát Schlözer az általa szerkesztett *Stats-Anzeigen*ben alaposan meg bírálta,⁶¹ valószínűleg elérke-

⁵⁶ JANCSÓ, 1955, 132.

⁵⁷ A kolozsvári Lucian Blaga Könyvtár kéziratárának Ms. 745. számú jelzete alatt, 3 v. A kézirat keletkezésének meghatározásában a szintén ebben a kéziratárban található Ms. 758. számú *Töredék egy erkölcsiani munkából* című szöveg segíthet, aminek a végén ez áll: „*Cui Bono? Mire valok mind ezek?*”, majd: „(Ennek még héjja. A’ többi után viszem.)”. A *Töredék* első része megjelent a *A Magyar Nyelv-művelő Társaság munkáinak első darabja* című 1796-os kiadványban, így valószínű, hogy a *Cui Bono?* végleges változatának megírására is ekkor került sor.

⁵⁸ Uo. 1.

⁵⁹ L. például ARANKA György: *Az én testamentomom a Magyar Nyelvművelő Társasághoz*: „Legelsőben is ajánlom a megtartásra a fenn írt szimbólumot: *Ártatlanul, lassan és erőlködés nélkül.*”, ENYEDI, 1988, 182.

⁶⁰ A Schlözer-vitával kapcsolatban I. BÍRÓ Annamária, *Vita vagy önreprezentáció?*, in *Az emberarcú intézmény, Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, (Erdélyi Tudományos Füzetek 249, Aranka György gyűjteménye I.), 97–130.

⁶¹ August Ludwig SCHLÖZER, 1791, 358–372.

zettnek látta az időt a revansra. Ennek érdekében hatalmas mennyiségű történeti forrást mozgatva, az 1796-ban felfedezett Csiki Székely Krónikát is felhasználva a Nyelvmívelő Társaság megírja kéziratban maradt nagyformátumú történeti, államismereti munkáját.⁶² Ebben próbálják meg kidolgozni az erdélyi nemzetek, a magyarok, székelyek, szászok, sőt a románság történeti érvekre alapuló jogait, olyan politikai közösségben gondolva el azokat, amelyekben egyik nemzet sem lehet magasabb rendű a másiknál.

További következtetés lehet, hogy a Nyelvmívelő Társaság működése során is figyelemmel kísérte az aktuális politikai helyzetet, és döntéseit annak megfelelően hozta meg. Példaként hozható fel a nyelvmívelők elhatárolódása a radikális politikai nézeteket valló Diana Vadásztársaságtól.⁶³

Lényeges szervezeti sajátossága a Nyelvmívelő Társaságnak, hogy irányítását azok végzik, akik a politikai életben is fontos szerephez jutottak. Elölülökük Bánffy György kormányzó, a helybeli elölülő pedig Teleki Mihály, a királyi tábla egyik bírása. Fontos szerepet kapnak az intézmény működésében a törvényességre felügyelő ítélőmesterek, akik az országgyűlésen jegyzői funkciót töltenek be.⁶⁴ A tudósoknak így vállalniuk kell a folytonos ellenőrzést, politikai felügyeletet munkájuk felett.

Ha a Nyelvmívelő Társasággal kapcsolatos későbbi kutatás ezeket a lehetséges témákat kidolgozza, talán arra is megtalálja a választ, mi is lehet az a bizonyos *picnyik*.

A “nice conversation” or “a so called picnic”, the Political Side of George Aranka’s Programme. According to the treatises which deal with George Aranka’s texts, that propagate the Hungarian Language Protecting Society of Transylvania (the only scientific society which could be founded in the 18th century), are set into the context of those writings of the “academic movement” which have got similar topics. The members of the academic movement were Bessenyei, Batsányi and Samuel Decsy.

These treatises highlight the accuracy of Aranka’s writings as his speciality. However, they don’t mention some problematic parts of Aranka’s essays. These points cannot be answered unambiguously by the analysis, which has got its root in the “academic movement”.

The aim of this work is to create the context of the programme of Aranka, the Transylvanian polymath, in which the so called white spots will be understandable. I deal with the events of the 1790/91, the 1792 and the 1794/95 diet as primary sources proving that Aranka not only initiated the foundation of a scientific society but also he contributed to the significant questions and problems of the diets like the debate which is about having the Hungarian as official language accepted. He expresses his opinion during the conference which aim is to solve the problems of the three nations in Transylvania. He also talk about the problems of different nationalities inside Transylvania and about the question of the union.

⁶² Kéziratban a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kéziratának Ms. 256. számú jelzete alatt. A kézirat a *IV. Rész*-szel indít; a szintén itt található Ms. 1437. számú jelzet alatti tartalomjegyzék szerint a források hiányoznak előle. A cenzori bejegyzés 1811-ből Mártonffy Józseftől származik, aki engedélyezi a kézirat nyomtatását. Hogy miért nem adták ki mégsem, az egyelőre nem ismert.

⁶³ Aranka György levele Teleki Sámuelhez, Marosvásárhely, 1795. április 14, ENYEDI, 1988, 230–233.

⁶⁴ Az ítélőmesterek szerepével Enyedi Sándor foglalkozik egy mondat erejéig, ENYEDI, 1988, 24–25.

Aranka György levelezése

„Lelkesülök mindenkor, mikor leveleidet veszem, és egybe szedvén őket úgy tartogatom, mint az Elmének apro forrásotskáit.”¹

Aranka György 1788 és 1817 között folytatott levelezését ez a tanulmány az Aranka-gyűjtemény részeként vizsgálja, hiszen e levelek nem csupán tartalmilag, hanem utóéletüket tekintve is több szállal kapcsolódnak a gyűjtemény többi darabjához, egyrészt Aranka saját kézirataihoz, jegyzeteihez, műveihez másrészt pedig azokhoz az oklevelekhez, iratokhoz és könyvritkaságokhoz, amelyek vásár vagy ajándékozás révén, illetve a marosvásárhelyi és a kolozsvári tudós társaságokban való ténykedése vagy éppen utazásai során kerültek birtokába. Az ún. Aranka-gyűjtemény részeként tartjuk számon az Aranka-levelek mellett az Arankának címzett leveleket is, amelyeket a társasági iratokkal és a társasághoz beküldött kéziratokkal együtt gondosan őrzött és rendszerezett.

Az egykor Aranka által *egybe szedett* darabok valójában ma már csupán egy virtuális szöveg-együttes részét képezik, és az *Aranka-gyűjtemény* megnevezés sem egy egységes és mindmáig eredeti állapotában megőrzött állományra vonatkozik: a hozzá tartozó kéziratok, levelek, könyvek egy részéről ma már csupán közvetett forrásokból van tudomásunk, gyakran ezek jelenlegi lelőhelye is ismeretlen, a gyűjtemény fennmaradt és beazonosítható része pedig szétszórva található Erdély és Magyarország különböző könyv- és levéltáraiban. Az Aranka-gyűjtemény anyagának jelenlegi helyzete az egykori Aranka hagyaték majdnem 200 éves történetével magyarázható, az állomány hányattatott sorsa pedig az eddigi kutatásokat is nagy mértékben meghatározta. Ezért tekintjük át a következőkben az Aranka-gyűjtemény, és ezen belül az Aranka-levelezés darabjainak 1817 (Aranka halála) utáni történetét, majd ezt követően megvizsgáljuk, hogyan fonódott össze az Aranka gyűjtemény sorsa az állomány kutatásának történetével. Az előzmények áttekintése elsősorban a XIX. és XX. századi kutatások azon eredményeit hivatott összegezni, amelyek kijelölték 2000 utáni kutatások irányát és feladatait, majd ezek ismeretében kerülnek bemutatásra az Aranka-levelezés kutatásának legfrissebb eredményei, amelyek egy adatbázis formájában konkretizálódtak.

Aranka 1810. december 4-én kelt testamentumában rendelkezett a birtokában lévő értékes gyűjteményről és ennek későbbi sorsáról.² Első életrajzírója, Székely Márton így emlékezik erre:³ „Tett Testamentumot is..., melyben egyéb nevezetes dolgok között a' maga szép és a mi helyünkben magános ember' birtokában gazdag Bibliothecájáról olyan rendelés olvastatik, hogy az ritka lévén, kivált a' Magyarok' dolgairól szőlő könyvekre 's írásokra nézve, melyeket nem minden Privatus ember gyűjthet bé könnyen olyan nagy számmal, tehát vásároltassék meg olyan ember által, a' kinél egy helyben légyenek és ne oszoljanak el szerteszélyel.”⁴

Aranka kívánsága azonban nem teljesült, noha még életében több tárgyalást folytatott az ezer aranyat érő könyvtár eladása ügyében.⁵ 1817. március 11-én bekövetkezett halála után kezdetét vette az a folyamat, amely a gyűjtemény szétdarabolását és jelenlegi szétszórtságát eredményezte.

¹ Aranka Feketének, 1800. április 20-án kelt levelében. Kiemelés K.E.

² Közölve EGYED Emese, Kivénén könyveimet és írásaimat és más kézírásokat...= Uő., 2000, 134 – 137.

³ Székely Márton úgy tudja, hogy Aranka 1809-ben írta meg végrendeletét

⁴ L. SZÉKELY Márton 1818., 90. Kiemelés K. E.

⁵ L.. EGYED Emese, *i. m.*, 138 – 141.

Perényi József kutatásainak köszönhetően⁶ ismerjük a gyűjtemény történetének kezdeti szakaszát: Aranka halála után az iratok és a könyvek a marosvásárhelyi királyi tábla levéltárába kerültek. Innen szállíttatja Kilyéni Székely Mihály, az erdélyi királyi tábla elnöke az anyagot 1827-ben Kolozsvárra. A gyűjteményt az első tétel hiányával a katolikus líceum könyvtárában helyezik el.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság⁷ gyűjteménye, illetve a 349 darabból álló Aranka-féle könyvgyűjtemény történetét György Lajos kutatásai alapján követhetjük nyomon. Egy 1863. november 12-i jelentésből, amelyet György Lajos idéz egyik tanulmányában,⁸ az derül ki, hogy az 1827-ben a Lyceum-könyvtárba került anyag ekkor még mindig rendezetlen. Az odaszállított marosvásárhelyi gyűjteményről egységes állományként egy 1884. december 27-i kimutatásból kaphatunk információkat. Pár év elteltével, pontosabban 1889-től a gyűjtemény egységessége megbomlik, amikor a kolozsvári Lyceum-könyvtár a gimnázium II. emeletéről a földszinti helyiségekbe költözik s ezzel egy időben újból átrendezés alá kerül. Ekkor az ún. Aranka-féle gyűjtemény anyaga összekeveredik a könyvtár alapanyagával.⁹ De a könyvgyűjtemény története itt még nem zárul le: az 1948-as államosítást követően az egykori Lyceum-könyvtár anyagát a kolozsvári Akadémiai Könyvtárba szállítják.

A Kolozsvárra került kéziratok sorsa is hasonló volt a könyvekéhez: az anyag rendezetlenül marad, és a 23 iratesomóban hányódó kéziratokat már-már a megsemmisülés fenyegeti. Vass József, a kolozsvári líceum tanára és könyvtárosa az 1850-es években erre több alkalommal is felhívja közleményeiben a figyelmet,¹⁰ és a megmentés szándékával hozzákezd az ott található iratok lemásolásához.

Az Aranka-gyűjtemény történetében újabb fordulópontot jelentett a gróf Mikó Imre kezdeményezésére 1859-ben megalakult Erdélyi Múzeum Egylet. Ezt követően ugyanis a gyűjtemény számos darabja vásár útján az Egylet állományába kerül. Annak terve viszont, hogy a teljes Aranka-hagyatékot összegyűjtsék és rendezzék, ekkor sem valósulhatott meg. 1950-ben, amikor a gazdag EME-gyűjtemény anyagát felosztották, Aranka György hagyatéka önkényes módon különböző intézmények birtokába kerül: egy részét a Román Állami Levéltár kolozsvári fiókjának kéziratárában, másik jelentős részét pedig a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában helyezték el.

Bár a XIX. század második felében – Vass József, Jakab Elek és Perényi József kutatásai révén - elkezdődik ennek az anyagnak a feldolgozása, a XX. század történeti eseményeinek következtében ez a munka befejezetlen marad, és időközben az iratok lelőhelye is megváltozik. Ugyancsak György Lajos kutatásaiból tudhatjuk meg, hogy az iratok 1919-ben nyomtalanul eltűnnek Kolozsvárról, majd 1942 tavaszán kerülnek vissza Budapestről. Az EMNyT megalakulásának 150. évfordulóján mondott beszédében örömmel jelenti ki, „*hogy a Magyar Nyelvművelő Társaság okmánytára, működésének forrásanyaga ismét a tudományos kutatás rendelkezésére áll,*” és reméli, hogy nemsokára megvalósulhat a teljes anyag betűhű kiadása. Ekkor már Jancsó Elemér az anyag összegyűjtésén és kiadásán fáradozik.

Jancsó 1947-es *Aranka György levelezése* című tanulmányában jelenti be, hogy az Erdélyi Tudományos Intézettől megbízatást kapott a Nyelvmívelő Társaság iratainak, és emellett az Aranka-levelezés összegyűjtésére, és hogy az 1941–1943 közötti időszakban folytatott gyűjtőmunkája eredményeként összeállt a Társaság irataiból egy kötetnyi anyag, amely már sajtó

⁶ L. PERÉNYI József, 1916, 363–376.

⁷ A továbbiakban EMNyT.

⁸ Vö. GYÖRGY Lajos, 1944/1–2, 146–148.

⁹ Vö. GYÖRGY Lajos, *i. m.*, uo.

¹⁰ L. VASS József, 1854.

alatt is van. Az *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* című monumentális munka 1955-ben lát napvilágot - egy tervezett sorozat első darabjaként. Amint azt Jancsó e kötet előszavában kifejti, a következő kötetek (szám szerint négy) a társasághoz és annak titoknokához küldött leveleket és az általuk írt válaszokat tartalmazzák. Jancsó Elemér érdeme, hogy 1947-es tanulmányával ráirányítja a figyelmet a hatalmas levelezésanyag feltárási munkáira. és már utal azokra a problémákra, amelyek hátráltatják a levelezésanyag egyes darbjainak összegyűjtését, az *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* (1955) kötet előszavából nyilvánvalóvá válik: a levelek jórészt már felkutatta Erdély és Magyarország különböző kéziratáraiban, és 1235 levél vár a kiadásra. A nagy vállalkozás azonban félbeszakad: az 1956-os forradalom utáni Erdélyben felerősödő magyarellenesség, amely a magyar-román kapcsolatra is kihatott, megnehezítette, több esetben lehetetlenné tette a magyar nyelvű kiadványok megjelentetését. A párt/a román állam szervei az Aranka-levelezés közlését nem hagyják jóvá. Ily módon az idők folyamán szétszóródott Aranka-gyűjteményben való rendteremtés terve megghiúsul, s több évtizedes kutató munkájának eredménye néhány kiadatlan Aranka-levelet közlő tanulmányra korlátozódik. Jancsó Elemér halála (1971) után Enyedi Sándor vállalta fel az összegyűjtött levelezésanyag kiadását, aki az 1980 – 2000 közti időszakban több mint 30 adatközlő tanulmány formájában publikált szemelvényeket a hatalmas szövegtárhelyből.

A 2000-ben újraindult Aranka-kutatásnak valójában ugyanazon problémákkal kellett szembenéznie, mint a levelezésanyag feltárási kezdetén: újra számba kellett venni a fennmaradt eredeti leveleket, a róluk készült másolatokat, a különböző levélközleményeket, és valamiféle rendet kellett teremteni az erdélyi és magyarországi kéziratok állományában található kisebb „Aranka-gyűjteményekben.”

A gyűjtőmunka során felleltároztam az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudományos Akadémia, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár, az Akadémiai Könyvtár és az Állami Levéltár kéziratáraiban található leveleket, és a különböző kiadványokból kigyűjtöttem az Aranka-levelezés részközleményeire vonatkozó információkat. Az eredetiben vagy másolatban fennmaradt levélszövegek adatainak összeírásával párhuzamosan folyt a lappangó levelek felkutatása és beazonosítása.

Az Arankához intézett levelek nagy része fennmaradt, mivel a marosvásárhelyi tudós levelező gyűjtötte és megőrizte a beérkezett küldeményeket. Az ő levelei azonban sokkal mostohább sorsra jutottak: leveleire nagyon sok esetben csupán a levelezőtársak választleveleiből következtethetünk, gyakran pedig Aranka megjegyzései nyújtottak eligazítást, amelyeket a nyilvántartás, a rendszerezés és a levélváltások dátumainak nyomon követése végett a kapott levelek hátára írt. (pl. *Vettem..., Válaszoltam...* stb.) Az utalásokból és megjegyzésekből következtetett levelek adatai mellett rendszereztem az egykorú levél-lajstromok, gyűjteményleírások, illetve az Aranka-kutatók által összeállított levéllisták információit is. Gondolok itt például Aranka György 1798. április 5-én készített betűrendes levél-lajstromára,¹¹ Vass József 1852-es másolatkönyvének levéljegyzékére,¹² Jakab Elek 1884-es állományleíró listájára¹³ vagy pedig Jancsó Elemér gyűjteményleírására. Nagyon sok Arankához írt levél létezésére ma már csupán az említett levéljegyzékek révén következtethetünk, hiszen az általuk számba vett kéziratanyag azóta már újabb változásokat szenvedett, és nagyon sok eredeti levélnek nyoma is

¹¹ A kézirat a kolozsvári Állami Levéltár Aranka-gyűjteményében található.

¹² MTA – Kéziratár, M. Irod. Lev., 4r., 146. szám. A másolatkönyv a benne található levélszövegeken kívül még 128 eredeti levélről és két olyan kötetről tudósít, amelyek „a Társaság levelezését foglalják magokban *másolatban*,” ezek 24, illetve 44 darab levelet tartalmaznak.

¹³ L. JAKAB Elek, *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*, Figyelő, 1884. Jakab Elek ellenőrzi és kiegészíti Vass levéljegyzékének adatait.

veszett.¹⁴ Az Aranka-gyűjtemény szétszórtságából adódó áttekinthetlenség mellett a levelezés kutatásának újabb buktatóját képezte a másolatokban¹⁵ és a levélpublikációkban gyakran tetten érhető szövegromlás, amely a szövegkritikai problémák vizsgálatának szükségességét hozta előtérbe.

A szövegkritikai javításokkal kapcsolatosan két szemléletes példát mutatnék be Enyedi Sándor szövegközléseiből, Gróf Galánthai Fekete János és Aranka György levelezéséből: az *Irodalomtörténet* 1990-es évfolyamában közli a két barát 1799-es levélváltását. A gazdag levelezés anyaga részben az OSZK levelestárában, részben pedig a MTA kéziratárában található, és azt is tudnunk kell, hogy az eredeti szövegek mellett több levél Mátyási József másolatában maradt fenn, aki 1799-től a gróf titkára. Mátyási levélmásolatait a MTA kéziratárában őrzik, a *Néhai Galánthai Fekete János költői munkái* című kéziratos könyv második kötetében. Az egymás után bemásolt leveleken Mátyási nem tüntette fel a dátumot, éppen ezért nehéz megállapítani a levelek időrendjét. Pontosán ez lehetett az oka annak, hogy Enyedi Sándor ugyanazt a levelet először 1799. december 27-i dátummal közli (a másolat alapján), majd (a levél eredetijére rábukkanva) az 1995-ös Könyvszemlében 1800. január 15-i keltezéssel újra közzéteszi. Szintén Enyedi Sándor levélpublikációjához kapcsolódik a következő észrevételem is. Az *Irodalomtörténet* 1986-os számában kijelenti: „*Aranka Kazinczyhoz írott leveleiből egy sem került elő, Kazinczy leveleinek nagy része viszont megmaradt.*” E kijelentés cáfolásaként csak ennyit mondhatok: a MTA kéziratárában található két Kazinczynak küldött Aranka-levél, az egyik 1810. június 9-én, a másik augusztus 1-én kelt. Az Ms. 4744/111–112 jelzet alatt található eredeti szövegei mellett azonos jelzettel e levelek másolatai is fellelhetők.

A szövegkritikai problémák számbavétele és az ilyenfajta tévedések jövőbeni kiküszöbölése érdekében, valamint a levelezés kiadásra való előkészítésének egyik fázisaként készítettem el 2001-ben az Aranka–levelezés címzettek és feladók szerinti betürendes mutatóját táblázat formájában. Ez a kétrészes katalógus tartalmazta a feladó/címzett nevét, rangját, tisztségét/beosztását, valamint a levél nyelvére (magy., lat., ném.), a levél keltének helyére és idejére, a kézirat/ másolat lelőhelyére, illetve az eddigi kiadásokra vonatkozó adatokat.

A feladók és címzettek betürendje szerinti feltüntetett levelek azonban nehezen voltak visszakereshetők, és a táblázatos forma hátrányai is hamarosan megmutatkoztak: hiányzott a létező és a csupán utalásokból kikövetkeztetett levelek közötti különbségtétel, és az új adatok bevittele is problémává vált. Ezért vált szükségessé az Aranka-levelezés katalógusának újraszervezése, és az egyes tételek áttekinthetőségét szem előtt tartva megalkottam az Aranka-levelezés szövegeinek kronologikus repertóriumát - Word-dokumentum formájában. Ez a katalógus már időrendi sorrendben tartalmazta az Aranka által írt vagy az Arankának küldött leveleket, évenkénti felosztásban. A tételek felépítése a következő volt: a feladó és címzett megnevezése után a levél keltének helye és ideje következett. A levél eredetijének (K:), majd pedig az esetleges másolat(ok) (M:) lelőhelyére vonatkozó adatokat sorakoztattam fel, a szöveg eddigi közlésére vonatkozó információkkal bezárólag. Ha idegen nyelvű levélről volt szó, akkor feltüntettem a levél nyelvét is (Ny.:), a szövegkritikai észrevételek pedig a lábjegyzetben kaptak helyet. A lappangó levelek tételei dőlt betűvel szedve jelentek meg a repertóriumban. Álljon itt példaként az 1798-as év első három tétele:

¹⁴ pl. 1945-ben az Endes család levéltárának leégésekor majdnem 200 Arankához írt, különböző szerzőktől származó levél pusztult el. Ezek közül néhányról Jancsó Elemér készített másolatot vagy tartalmi kivonatot, és Enyedi Sándor jelentette meg őket

¹⁵ Mint például az *Irodalmi Kiadatlanok Gyűjteménye Hű Másolatban* címet viselő másolatkönyv, amely a megőrzés és áthagyományozás szándékával készült, és 18 eredetiről másolt levelet tartalmaz. MTA – Kéziratár, M. Irod. Lev., 4r., 146. szám.

Teutsch Aranka Györgyhöz

Kronstadt, 1798. január 4.

K: ismeretlen

M: OSZK Kt., Jancsó Elemér másolatgyűjteményében, kéziratos

Ny.: német

(a) Aranka György Ocsovszky Pálhoz*[Marosvásárhely], 1798. január 13.***(i) K: ismeretlen***M: ismeretlen**(a válaszlevélből kikövetkeztetve)***1) Aranka György Édes Gergelyhez**

Marosvásárhely, 1798. február 2.

K: ismeretlen

M: ismeretlen

Megjelent: Abafi Lajos, Aranka György két levele Édes

Gergelyhez, Figyelő, I., 1876, 176 – 177.

A mintegy 1250 tételt tartalmazó kronologikus repertórium az első változathoz képest sokkal áttekinthetőbb volt, jól tükrözte az évenkénti levelezés mennyiségét is, de a kutatás kiterjedésével nélkülözhetetlenné vált egy olyan katalógus, amelyben a különböző szempontok szerint is nagyon gyorsan visszakereshetők a levelek. Ebből az igényből született meg 2005-ben az Aranka-levelezés számítógépes adatbázisának ötlete.

Az adatbázis létrehozásakor előzményként és mintaként szolgált egyrészt Thimár Attila¹⁶ és Lakner Lajos tanulmánya,¹⁷ másrészt pedig egy német kezdeményezés, a Goethe- und Schiller - Archiv gazdag dokumentum-gyűjteménye, többek között Goethe és Nietzsche levelezésének internetes adatbázisa.¹⁸

Az Aranka-levelezés adatbázisának megtervezésekor¹⁹ számos tényezőt kellett szem előtt tartanunk ahhoz, hogy a hatalmas adathalmaz könnyen kezelhető legyen, illetve, hogy a tárolt adatok majd többféle rendszerezés alapján lekérhetőek legyenek. Elsőként meghatároztuk az adatok részelemeit és struktúráját: az egyes leveleket öt adat segítségével határoztuk meg, amelyek a maguk módján különböző részelemekből épülnek fel:

személy (név)

helység (név)

publikáció (név) // folyóirat / könyvkiadó/ évszám/ lapszám

lelőhely (név, helység)

levél (helység, keltezés, nyelv, lábjegyzet, megjegyzés)

Az adatbázis megtervezésének következő lépéseként megvizsgáltuk, hogy milyen adatokat vonunk be az adatbázisba, ezek milyen jellemzőkkel rendelkeznek, majd ezt követően körülhatároltuk a mezőket, illetve meghatároztuk, hogyan is kapcsolódnak ezek a mezők egymáshoz.

¹⁶ L. THIMAR Attila, 2001/1–2, 90–106.

¹⁷ L. LAKNER Lajos, 2003/4–5, 504–527.

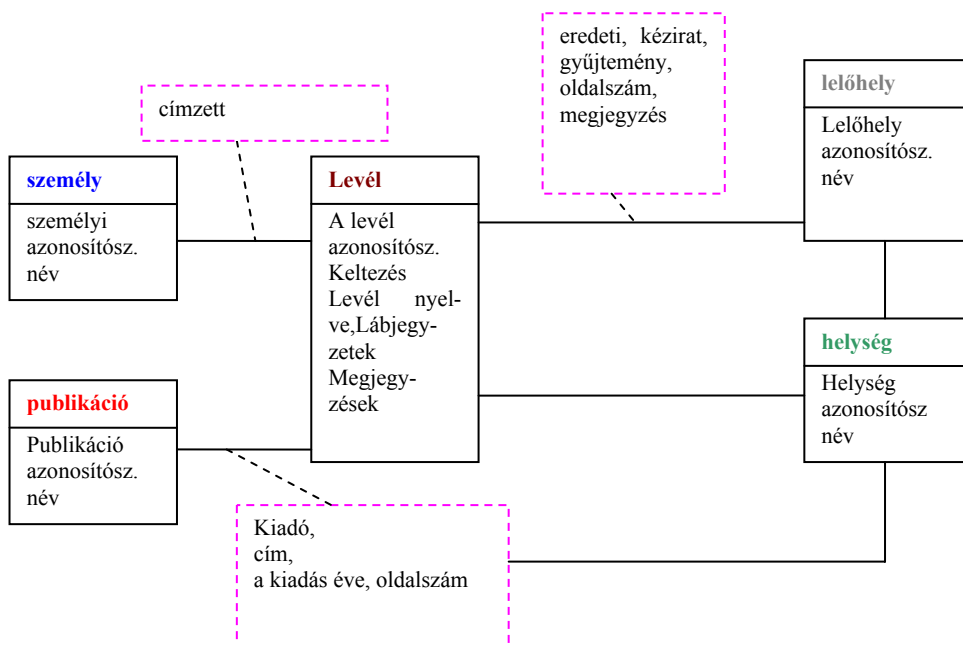
¹⁸ <http://www.klassik-stiftung.de>, Briefe an Goethe (Repertorium), Briefe an Goethe (Regestausage), Nietzsche-Briefwechsel (Gesamtverzeichnis).

¹⁹ Itt szeretnék köszönetet mondani Christoph Andreas Pingelnek az adatbázis megtervezésében és kivitelezésében nyújtott segítségéért.

A relációk szemléltetésére elkészítettük az adatbázis modelljét (1. ábra), majd ezeket a relációkat SQL (Structured Query Language) segítségével átvittük az adatbázisba. Hogy az adatbázis és a felhasználó közti interakció megvalósulhasson, több dinamikus weboldalt hoztunk létre, amelyeken a menüsorban öt területhez kapcsolódó adatsor látható. Ezek a **Levelek**, a **Személyek**, a **Helységek**, a **Lelőhelyek**, a **Levéلكiadások**. Ezeket a **Beállítások** és az **Információk** (Aranka életéről és munkáiról) menüpontok egészítik ki. Ezek a dinamikus weboldalak három nyelven (magyarul, németül és angolul) hívhatók le.

Az adatbázis adatokkal való feltöltésekor a Word-formátumú kronologikus repertóriumot Html- formátumú fájlal alakítottuk, majd így importáltuk az adatbázisba. Ettől a lépéstől kezdődően indítványozhatjuk a menüsor bármely parancsának végrehajtását. A következőkben néhány példával szeretném szemléltetni az adatbázis működését.

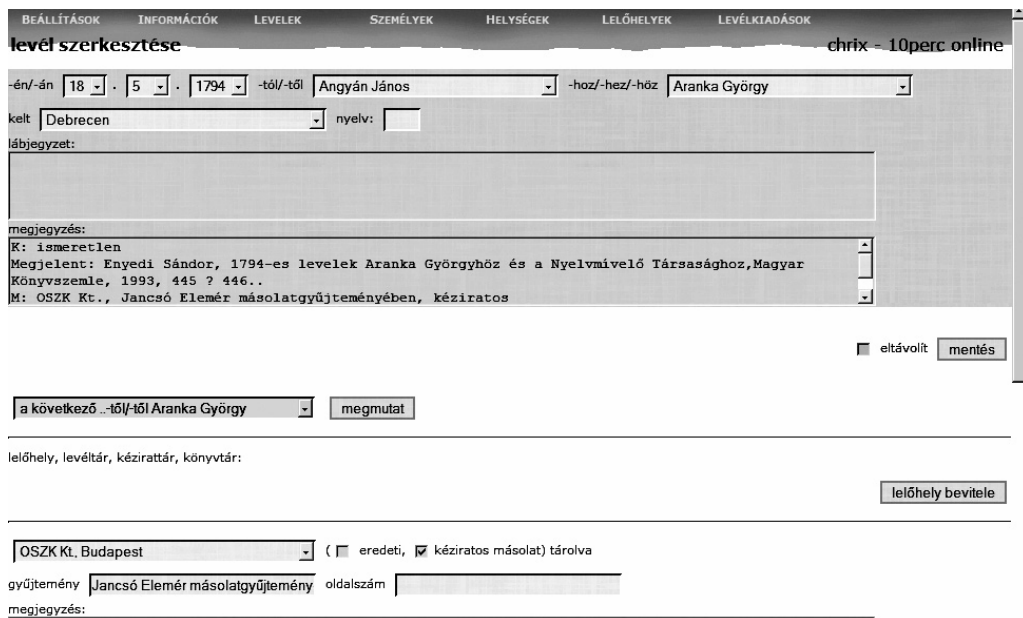
Az adatbevittelt követően a **Levéلكeresése** paranccsal kiválasztottuk az 1258 importált levél közül Angyán János 1794. május 18-án Aranka Györgyhöz intézett levelét, és a megjelenített weboldalon láthatóvá vált a levélre vonatkozó adatok összessége: a dátum, a feladó neve, a címzett neve, a levél keltének helye, a levél nyelvére vonatkozó adat, a lábjegyzet, a megjegyzés, az eredeti és a másolat leelőhelyére vonatkozó információk (3. ábra) és nem utolsó sorban a levélkiadás adatai (4. ábra): a folyóirat címe, a levél közlője, az adatközlő tanulmány címe, valamint az oldalszámok.

1. ábra. Relációs adatbázis modell

2. ábra

3. ábra

OSZK Kt. Budapest (eredeti, kéziratos másolat) tárolva

gyűjtemény Jancsó Elemér másolatgyűjtemény oldalszám

megjegyzés:

eltávolít

levélkiadás(ok):

Magyar Könyvszemle -től/-től Enyedi Sándor

cím: 1794-es levelek Aranka Györgyhöz

-ban/-ben h.n. -én/-án 1 1 1993

445 ? 446 ..

oldalszám:

eltávolít

fel

araDB(c)2006

4. ábra

Az adatbázis egyik nagy előnye, hogy könnyűszerrel hozzáférhetünk a levelek adataihoz, de talán ugyanennyire fontos az is, hogy nem egy lezárt adathalmazmal van dolgunk: az adatbázis adatai ugyanis bármikor megváltoztathatók és újraserkeszthetők. Példaként említeném az 5. és 6. ábrán látható bővítési lehetőségeket: igény szerint vihetünk be helység- és személyneveket a „bevitel” gombra kattintva, illetve lecserélhetjük a már nem érvényes neveket is az „új megnevezés”-re klikkelve.

BEÁLLÍTÁSOK INFORMÁCIÓ LEVELEK SZEMÉLYEK HELYSÉGEK LELŐHELYEK LEVÉLKIADÁSOK

Lelelőhelyek szerkesztése

új lelelőhely -ban/-ben

lelelőhely -hoz/-hez/-höz -ban/-ben

ha nincs választás, törölve

fel

5. ábra

6. ábra

Ennyire egyszerű az eljárás, ha egy újonnan felbukkant vagy beazonosított levelet kívánunk a már importált levelezésanyaghoz csatolni. Ilyenkor a **Levelek** menüpont **Levél bevitele** menütételét kell kiválasztanunk, majd a megjelenő űrlapot ki kell töltenünk az új levél adataival, végezetül pedig kattintani kell a „bevitel”-re.

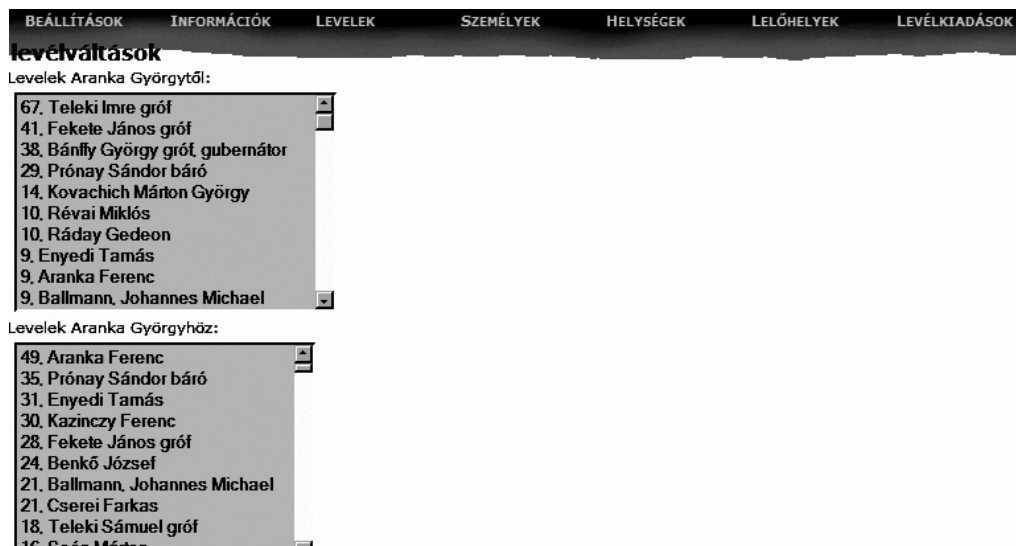
7. ábra

Az Aranka-levelezés adatbázisának létrehozásával az volt a szándékunk, hogy a legkülönbözőbb szempontok szerint keresgélhessünk a levelek adataiban, és ily módon addig ismeretlen összefüggésekre is fényt derítsünk. És valóban ma már néhány másodperc alatt megtudhatjuk, hány levél keletkezett például egy bizonyos időszakban vagy egy bizonyos napon, és melyek ezek, kikereshetjük az 1258 levél közül, hogy hány levél kelt Marosvásárhelyen vagy bármely más helységben, kutathatunk az adatok halmazában a feladók vagy a címzettek szerint, a levelek nyelve szerint, de akár információkat szerezhetünk egy bizonyos levéltár állományát illetően is. A keresés szempontja lehetne ugyanakkor az eredeti, a másolt és a már publikált levelek aránya is. De ugyancsak az adatbázis legfontosabb funkciói között említhetjük két személy egymással folytatott levelezésének keresését is (pl. Aranka és Gyarmathi Sámuel levelezésének listáját időrendi sorrendben). A kapott eredmény minden esetben kinyomtatható, mégpedig nyomtatóbarát verzióban.

BEÁLLÍTÁSOK	INFORMÁCIÓ	LEVELEK	SZEMÉLYEK	HELYSÉGEK	LELŐHELYEK	LEVÉLKIADÁSOK
Levél keresése						
minden levél						
☐	-tól/-től	<input type="text" value="1700-01-01"/>				
☒	-ig	<input type="text" value="1880-10-23"/>				
☐	küldve -ből	<input type="text" value="Abrudbánya"/>				
☒	feladó	<input type="text" value="Eder, Joseph Karl"/>				
☐	címzett	<input type="text" value="!Gyarmathi Sámuel"/>				
☐	nyelv	<input type="text"/>				
☐	lábjegyzet	<input type="text"/>				
☒	levéltárból/kézirattárból	<input type="text" value="OSZK Kt. Budapest"/>	vagy	☐	lelőhely helysége	<input type="text" value="Abrudbánya"/>
☐	csak eredeti, ☐ csak kéziratos másolat					
☒	kiadó	<input type="text" value="Irodalomtörténeti Közlemények"/>				
☐	megjegyzés	<input type="text"/>				
			☒	nyomtatóbarát verzió		
<input type="button" value="keresés"/>						
levelezése: <input type="text" value="!Gyarmathi Sámuel"/> és <input type="text" value="minden"/>						
			☐	nyomtatóbarát verzió		

8. ábra

Az adatbázis révén áttekinthetőbbé váltak nem csak az egyes levelezések: a fennmaradt vagy kikövetkeztetett levelekből megtudhatjuk például azt is, hogy Aranka György Teleki Imre gróffal (73 levél), Fekete János gróffal (69 levél), Prónay Sándor báróval (64 levél), illetve Bánffy György gubernátorral (45 levél) állt a legélénkebb levelezésben.

9. ábra

A keresések eredményei, statisztikák és mutatók által szemléltethetjük a levelek időbeli gyakoriságát, az Aranka-levelezés intenzitását (10. és 11. ábra), és így már teljesen nyilvánvalóvá válnak számunkra mindeddig csak sejtett összefüggések is: bizonyított tényként állíthatjuk, hogy a levelezés legsokatmondóbb része az 1790-es évektől az 1800-as évek elejéig tartó periódusban keletkezett, és a fennmaradt anyag azt sugallja, hogy intenzitásának az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság működése volt a fő meghatározója.

A keresési szempontok bővítése révén az Aranka-gyűjtemény állományáról is új információkat sikerült megtudnunk: a levelek közül mintegy ötven nem magyar, hanem német vagy latin nyelven íródott, a levelezés anyagából mindeddig több mint 400 levélszöveget publikáltak és körülbelül 310 levél maradt fenn eredetiben. Bár ezek az eredmények még nem véglegesek és az adatbázis állandóan bővül, mégis elmondhatjuk, hogy a 2000 utáni Aranka-kutatásnak sikerült a korábbi eredményeket összegezve az új kutatási feladatokat megoldani és a levelezés kiadásának előmunkálatait elvégezni.

10. ábra

11. ábra

Aranka György levelezésének mint az Aranka-gyűjtemény különleges szöveg-együttesének és e szövegkorpusz majdnem két évszázados kutatásának története képezte e tanulmány tárgyát. A kutatási előzmények ismertetését követően azt a folyamatot mutattam be, amely során a levelezésanyagra vonatkozó információk sokaságából megszületik először egy kronologikus levélrepertórium, majd ezt követően az összegyűjtött adatokból végeredményként létrejön egy

komplex adatbázis, mely a rendszerezés mellett lehetővé teszi a levelezésben való több szempontú tájékozódást és keresést. Kiemelt figyelemben részesítettem az elkészített adatbázis bemutatása során az adatbázis megtervezésének és felépítésének konkrét lépéseit: az adatok rész-elemeinek és struktúrájának meghatározását, a mezők körülhatárolását, ezek egymáshoz való kapcsolódásának szabályozását, az adatbázis adatokkal való feltöltését, és nem utolsósorban a komplex keresés szempontjainak megválasztását. Az adatbázis segítségével elkészített statisztikák és mutatók révén e levelezés tudomány- és intézménytörténeti jelentőségét is szerettem volna bizonyítani, és ezáltal Aranka Györgynek a felvilágosodás kori Erdélyben kifejtett tudományos szervező munkáját is ismertetni.

The Correspondence of György Aranka. The subject of this study is the history of György Aranka's correspondence as a special group of texts within the Aranka - collection, as well as the history of the almost two hundred years of research carried out on this text-corpus. Following the overview of previous research, I present the process through which, out of the great amount of information referring to the correspondence, at first a chronological repertoire was born, and then, as an end result, a complex database was formed, which, beside making systematization possible, allowed for search and study based on various criteria. While presenting the database I gave special attention to the stages of its design and structure: to determining the elements and structure of the data, establishing the fields, regulating the way these relate to each other, loading data into the database, and last, but not least, choosing the criteria for a complex search. With the statistics and indexes obtained with the help of the database I intended to demonstrate the significance of this correspondence in terms of the history of science and institutions, as well as to showcase the organization work carried out by György Aranka in the field of science in Transylvania during the age of the Enlightenment.

Összesített bibliográfia

Rövidítések

BesztLt – Beszterce város levéltára (KmOL – Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága)

ErdMuz Erdélyi Múzeum (1814–1818), Erdélyi Múzeum (1859–1945, 1990–)

ItK Irodalomtörténeti Közlemények

It Irodalomtörténet

Kaz Kev Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII. Váczy Jánosm Harsányi István, Berlász Jenő és mások s.a.r 1890–1960, Budapest

Kvmlt – Kolozs vármegye levéltára (KmOL)

MKsz Magyar Könyvszemle

NyIrK Nyelv- És Irodalomtudományi Közlemények

RLt a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára

Szatmár vm – Szatmár vármegye levéltára (KmOL)

TvmLt – Torda vármegye levéltára (KmOL)

UEGyL

UszLt – Udvarhelyszék levéltára (KmOL)

ABAFI Lajos

1881 Gyöngyössi János levele Édes Gergelyhez (Újtorda, 1790. 05. 07), *Figyelő*, XI. 140.

ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna (szerk)

2001 *A magyar olvasástanítás története*, Budapest, Osiris.

ALEXOVITS

1808 *Vasárnapi prédikációk*, melyeket [...] mondott P. Alexovits Basilius [...], Téli rész. Második kiadás. Po'sonyban, Belnay György Aloys' betűivel.

ALBERT Dávid (s.a.r)

2005 *Székeludvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*, Szeged., (Fontes Rerum Scholasticarum, VIII).

ANTAL Árpád

1958 *Szentiváni Mihály*, Bukarest, 1958.

1969 Falusi lakosság olvasókörei a reformkorban (Adatok Brassai Sámuel népnevelő munkásságához), *NyIrK*, II, 315–322.

ARANKA György

1790 *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése*, Hochmeister Marton, Ts. K. privl. Könyv – nyomtató által, Kolozsváron.

ARIES, Philippe, DUBY, Georges

1999 *Histoire de la vie privée 3. De la Renaissance aux Lumières*, Paris, Ed. du Seuil, Points-Essais, [1985]

ARISZTOTELÉSZ

1994 *Hermeneutika*, ford. RÓNAFALVI Ödön, Kossuth Könyvkiadó, h. n.

BACHMANN-MEDICK, Doris

1989 *Die ästhetische Ordnung des Handelns: Moralphilosophie und Ästhetik in der Populärphilosophie des 18. Jahrhunderts*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

- BAKSAY Sándor
1891 A Jász-Kunság, In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben, Magyarország, VII., Budapest
- BALÁZS Mihály
1990 A kolozsvári Unitárius kollégium könyvtáráról, *Vigilia*, 11.
- BALIA Sámuel
1791 *Erdély Ország' közönséges nemzeti törvényeinek első része, A' törvény' szerző hatalomról*, Kolo'sváratt, Nyomt: a' Reform: Koll: Betüivel, o. n.
- BALLAGI Géza
1888 *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*, Bp.,
- BÁRÓCZI Sándor
1984 *A védelmezett magyar nyelv*, szerk. SZIGETHY Gábor, Bp. Magvető.
- BARÓTHI SZABÓ Dávid
1777 *Új mértékre vett külömb' verseknek három könyvei, melyeket szerzett Esztergam megyebéli pap, erdélyi, Baróthi Szabó Dávid, mostan a' Kassai Fő Iskolákban az ékesen szóllásnak királyi professora. Kassa, Landerer Mihály*
1802 *Megjobbított, 's bővített költeményes munkáji, második kötet: Alagyás versek*, Komárom, 1802.
- BARTA János
Baróti Szabó Dávid és a romanticizmus, *Irodalomtörténet*.
- BARTHES, Roland
1983 *Mitológiák*, Bp.
- BARTÓK György, Kant, www.federatio.org/BartokGyorgy_Kant.pdf
- BAYER József
1887 *A nemzeti játékszin története I–II.*, Budapest.
1897 *A magyar drámai irodalom történetét I–II.*, Budapest
1909 *Shakespeare drámái hazánkban*, Budapest.
- BECKER, Rudolf Z.]
1790 Szükségben segítő könyv [...], ford. Kömlei János, Pest, Stáhel Jó'sef, X–XI.
- BÉKÉS Vera,
1997 *A hiányzó paradigma*, Latin Betűk, Debrecen.
2004 Magyar tudósok és intézmények a modernitás kihívásában, in BÉKÉS Vera, *A kreativitás mintázatai. Recepció és kreativitás*, Budapest, Áron kiadó.
- BÉKESI Emil
1883 Adalék könyvkereskedelmünk XVIII. századbeli történetéhez, *MKsz*, 266–269.
- BENDA Kálmán
1978 *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Gondolat, Budapest.
- BENDA Kálmán – IRINYI Károly
1961 *A négy száz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Budapest.
- BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor
2006 Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1), *Literatura* 2.
- BENKŐ József
1999 *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe I–II.*, Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Szabó György, Bukarest–Kolozsvár, [1778], Kriterion Könyvkiadó.

- BENKŐ Samu
1957 *A marosvásárhelyi kollégium diákjainak művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. Bodor András et al, Bukarest, Kolozsvár.
- BENKŐ Samu (szerk.)
1975 Benkő Samu (szerk.), *Bolyai-levelek*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- BEÖTHY Zsolt
1887 *A magyar szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban 1526–1800, II. kötet 1774–1788 (A francziások: Báróczi és Bessenyei)*, Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia,
- BERDE Áron
1853 *Lapunk ügyében c. Vezércik, Hetilap*, jún. 29., 31. sz.
- BERLÁSZ Jenő
1941 Az erdélyi úrbérrendezés problémái (1770–1780), *Századok* 75.
- BERZEVICZY Gergely
1979 *A parasztnak állapotáról és természetéről Magyarországon* (ford. Gaál Jenő), in Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*, kiad. Zsigmond Gábor, Budapest, Gondolat.
- BERZSENYI Dániel
1994 Berzsenyi Dániel *művei*, szerk., utószó és jegyz. OROSZ László, Budapest.
- BESSENYEI György
1953 *Egy magyar társaság iránt való Jámbor Szándék*, in *Válogatott művei*, s. a. r. SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 264–279.
1987 *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, in Bessenyei György *válogatott művei*, s.a.r. Bíró Ferenc, Budapest, Szépirodalmi.
1987 *Magyarság*, in Bessenyei György *válogatott művei*, s.a.r. Bíró Ferenc, Budapest, Szépirodalmi
- BETHLEN Miklós
1704 *Olajágat viselő Noe galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltása...*, Hága.
1955 *Önéletírása*, Szerk., V. Windisch Éva. I–II. Budapest, II.
- BÍRÓ Annamária
2004 *Vita vagy önreprezentáció?*, in *Az emberarcú intézmény, Tanulmányok Aranka György köréről*, szerk. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004, (Erdélyi Tudományos Füzetek 249, Aranka György gyűjteménye I.), 97–130
- BIRÓ Ferenc
1993, 1994, 1995, 2003 *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest.
- BISZTRAY Gyula
1948 A prenumeráció. Egy fejezet a magyar könyvkiadás és olvasóközönség történetéből, in *Horváth János-émlékkönyv*, Budapest, 177–192.
- BOD Péter
1746 *Szent írás értelmére vezérlő magyar leksikon...*, Kolozsvár.
1760 *Az Isten, vitézkedő anyaszentegyháza*, Bazel.
1766 *Magyar Athenas*, Nagy-Szeben.
1767 *Erdélyi féniks*, [Nagyenyed].

- BODOLAY Géza
1963 *Irodalmi diáktársaságok. 1785–1848*, Budapest.
- BOETHIUS, Anicius Manlius Torquatus Severinus
1773 *Anitzius Manlius Torkvátus Szeverinus Boetziusnak V. könyvei a' filosofiának, vagy is Böltségnék Vigasztalásáról, mellyeket magyarra fordított [...]* Illei János
Kassa, Akadémiai Kollegium
- BOROS György
1927 *Dr. Brassai Sámuel élete*, Cluj–Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet Rt.
- BOROVSKY Samu
1910 *Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monográfiája*, Budapest
- BOURDIEU, Pierre
2000 *Férfiuralom*, *Napvilág*, Budapest.
- BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.),
2006 *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris,
- BÖHR, Christoph
2003 *Philosophie für die Welt: Die Popularphilosophie der deutschen Spätaufklärung im Zeitalter Kants*, Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann–Holzboog
- CZVITTINGER, David
1711 *Specimen Hungariae Literatae*, Frankofvrti–Lipsiae
- CZIRJÁK Albert
1879 *Kell vagy szabad-e a gyermekeket a (mai!) színházba vinnünk?*, *Család és Iskola*. 5, 9.
- CSAPODI Csaba
1942 *Könyvtermelésünk a XVIII. században*, MKSz IV.
- CSEREI Mihály
1983 *Erdély históriája (1661–1711)*, Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Budapest.
- CSETRI Lajos
1969 *Adalékok Döbrentei Erdélyi Muzéumának irodalomszemléletéhez: Buczy Emil tanulmányairól*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricum* IX., Szeged.
1974 *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó.
1986 *Adalékok Kazinczy ifjú barátainak irodalomszemléletéhez*, *It*, 2.
1990 *Egység vagy különbözőség?: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- CSÖRSZ Rumen István
1999 *Könyvek önmagunknak: Magyar kéziratípusok a 18–19. században* in *Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Budapest., *Fiatal Írók Szövetsége (FISZ Könyvek, 1)*. sz.
2005 *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840)*, in *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum.
2006 *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura* 2. 273–282.

- 2007 Csokonai közkézen, avagy egy költő kéziratosa toplistája, in „*s végre mivé lesz-e?*” *Tanulmányok Csokonai Vitéz Mihály halálának bicentenáriuma alkalmából*, szerk. HERMANN Zoltán, Budapest, Ráció, (Ráció – Tudomány, 10).
- CSÖRSZ Rumen István s.a.r.
 2001 *Világi énekek és versek 1720–1846* (válogatás), vál. és a szöveg. gond. CSÖRSZ Rumen István, műfaji bev. KÜLLŐS Imola, Bp., Unikornis. (*A magyar költészet kincsestára*, 97), 240.
 2003 *Bocskor János énekeskönyve 1716–1739*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion.
- CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola
 2004 *A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái*, Irodalomtörténet, 3, 345–355.
- DANKANITS Ádám
 1968 Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók, *Nyírk*, 12., 1.
 1972 A XVIII. század helye könyvtörténetünkben. Könyvészeti gyűjtögetéstől – kulturológiai állásfoglalásig, *Korunk* 8.
- DEÁK Farkas
 1881 Egy hazafias nagyszabeni könyvtár a XVIII. században, *MKsz.* 177–178.
- DEBRECZENI Attila
 1991 „Érzékenység” és „érzékeny irodalom.” *It* 1. 12–29.
 1999 „Pásztori Múzsá” a XVIII–XIX. század fordulóján, in *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. Szajbély Mihály, Budapest, Magvető.
 2001 „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmában*), *It*, 2001, 487–501.
- DEBRECZENI Attila (szerk.)
 2001 *Első folyóirataink: Orpheus*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Universitas Könyvtár)
 2004 *Első folyóirataink: Magyar Museum I–II*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Universitas Könyvtár)
- DEÉ Nagy Anikó
 1997 A könyvtáralapító Teleki Sámuel. Kolozsvár, Kolozsvár, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása.
- DEMETER Júlia–KILIÁN István–KISS Katalin–PINTÉR Márta Zsuzsanna
 2002 *Piarista iskoladrámák*. Budapest.
- DOBSZAY László, SZENDREI S. Janka s.a.r.
 1988 *A magyar népdaltípusok katalógusa stílusok szerint rendezve*, I/B, s. a. r. DOBSZAY László, SZENDREI Janka, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 324/b.
- DOMOKOS Péter
 1991 Barna Ferdinánd, in *A múlt magyar tudósai*, Akadémiai Kiadó, Budapest., CD-ROM.
- DOMOKOS Péter–PALÁDI-KOVÁCS Attila
 1986 Hunfalvy Pál, in *A múlt magyar tudósai*, CD-ROM.
- DÖBRENTEI Gábor
 1814 Eredetiség ‘s jutalom tétel, in *Erdélyi Muzéum*, I., 142–162.
- DUGONICS András
 1794 *Gyöngyösi Istvánnak költeményes Maradványai I–II*. Pozsonyban és Pesten.

- DUKAI TAKÁCS Judit
1815 Barátomhoz, Erdélybe, *Erdélyi Muzéum*, III, 40–41.
- ECKHARDT Sándor
1917 *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*, Arad.
- ÉDER Zoltán
1999 *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- EDVI Illés Pál
1838 *Első oktatásra szolgáló kézikönyv* [...]. Irta Edvi Illés Pál [...], Második, megjavított, és bővített kiadás, Első kötet, Olvasókönyv, Budán, a' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, a' Magyar Tudós Társaság' költségén.
- EGYED Ákos
2004 *A programadó 1790–91. évi országgyűlés*, in, u. ö., *Az erdélyi magyarság történetéből 1790–1914*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2004 (Erdélyi tudományos füzetek 243.)
2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia Könyvkiadó
- EGYED Emese
2000 *Kivénén könyveimet és írásaimat és más kézírásokat...= Uő. Olvasó nappal, író este: Esszék, tanulmányok, találkozások*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság
- EGYED Emese (s.a.r.)
2001 *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrincchez (1771–1789)*, s.a.r., bev., jegyz. Eged Emese, Kolozsvár: EME,
2002 *Rejtőzök, sértettek, idegenek*, in *Mit jelent suttogásod?*, *Romantika: eszmék, világgkép, poétika*, szerk. NAGY Imre és MERÉNYI Annamária.
- EGYED Péter
1993 *Az ész hieroglifái*, *Kriterion–Regio*, h. n., 61–80.
1989 *Magyarország története 1686–1790*, Szerk., EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, MTA TT Budapest
- EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv (szerk.)
1989 *Magyarország története 1686–1790*. Budapest, MTA TT.
- ENGEL, Johann Jakob
1802 *An Herrn S**: Über den Werth der Aufklärung = Der Philosoph für die Welt, Zweyter Theil*, Hg. von J. J. ENGEL, Neue vermehrte und verbesserte Ausgabe, Berlin, 181–182.
1802 *Versuch einer Methode die Vernunftlehre aus platonischen Dialogen zu entwickeln* = J. J. E., *Kleine Schriften*, Berlin, 229–336 .
- Hg. von J. J. ENGEL
1802 *Der Philosoph für die Welt*, , Erster Theil, Neue vermehrte und verbesserte Ausgabe, Berlin,
1993 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, V., *Kriterion*.
- ENYEDI Sándor
1972 *Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792–1821*, Bukarest.
1989 *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság történetéhez II.*, MKSz, 92.
1991 *Bécsi levelek Aranka Györgyhöz*, MKSz, 1991.
1994 „...Egek szeretik Hazánkat Nemzetünket...” *Aranka György első levelei Kovachich Márton Györgyhöz*, Századok, 142–159.

- ENYEDI Sándor (s.a.r.)
1988 *Aranka György erdélyi társaságai*, szövegmond. Ugrin Aranka, Budapest, Szépirodalmi
- ERDÉLYI Károly igazgató
1898 *A kolozsvári róm. Kath. főgymnasium története*. In: Iskolai értesítő az 1897–8. évre. Kolozsvár, 7–141.
- ERNESTI, Johann August
1762 *De philosophia populari* [1754] = J. A. E., *Opuscula oratoria, orationes, prolusiones et elogia*, Lugdunum Batavorum [Leyden], Samuel et Johann Luchtman, 149–156.
- EWERS Hans-Heino (s.a.r.)
1998 *Kinder- und Jugendliteratur der Aufklärung*, hg. Hans-Heino Ewers, Stuttgart, Reclam, 9.
- F. CSANAK Dóra
1976 *Az Erdélyi Magyar Kéziratkiadó Társaság megalakulása*, MKSz, 333–349.
1983 *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és felvilágosult gondolkodó*. Budapest
- FABIAN Gerhard
1977–1979 Modern mikrofish-kiadás:: *Messkataloge der Frankfurter und Leipziger buchmesse 1594–1800*, Hrsg. von Bernhard FABIAN, Hildesheim 1977–1979. [FELBIGER Johann Iganz von]
1775 *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlich Erblanden [...]*, Wien, 1775: 134. (*Von dem Lesen des Geschriebenen*)
- FÁBRY Anna
1996 „*A szép tiltott táj felé...*”: *A magyar írók története két századforduló között 1795–1905*, Budapest., Kortárs.
- FALUDI FERENC
1748 *Nemes ember*, Nagyszombat
1748 *Nemes Asszony*, Nagyszombat
1787 *Nemes ember*, Landerer
1787 *Nemes asszony*, Landerer.
1991 Faludi Ferenc prózai művei s.a.r. Vörös Imre I. kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó
- FARAGÓ Tamás (szerk.)
2004 *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században I–II.*, Budapest, Dico Kiadó, Új Mandátum Könyvkiadó,
- FAZEKAS Csaba
2000 A katolikus egyház közéleti tevékenységének reformkori történetéhez = SARNYAI Csaba Máté (szerk.), *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848–1918)*, Budapest, (METEM könyvek, 29.) 29–45, <http://mek.oszk.hu/02200/02214/html/04.htm>
- FEKETE Lajos
1861 *A jászkunok története*, Debrecen
[FELBIGER Johann Iganz von]
1775 *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlich Erblanden [...]*, Wien, 134. (*Von dem Lesen des Geschriebenen*)

- FELHŐ Ibolya–VÖRÖS Antal
1961 *A helytartótanácsi levéltár*. Bp., (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 3
- FERENCZY Zoltán
1896 *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár,
1897 *A kolozsvári színészet és színház története*, Kolozsvár,
- FINÁCZY Ernő:
1899 *A magyarországi közoktatás története Mária terézia korában*. I. Budapest, 1899.
- FLÖGEL Károly Fridirik
Az emberi értelemnek természeti historiája [...]. Irta volt FLÖGEL Károly Fridirik. Német nyelven, most pedig magyar nyelvre fordított, 's szükséges jegyésekkel és magyarázatokkal [...] világosította Tsernátoni VV. Samuel [...], Kolo'sváratt, Nyomt. a' Reform. Koll. Betüivel, 1795: 3r–v.
- FORRAI Franciscus
1827 *Catalogus Bibliothecae Ill. Coll. Ev. Ref... Francisco Forrai*,
- FRANCHI Cinzia
1997 *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa: Az erdélyi román iskola-dráma kezdetei és forrásai*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia,
- Dr. FRIEDMAN, Richard C., Dr. DOWNEY, Jennifer I. (szerk.),
2003 *Férfiasság és szexualitás. Válogatás a férfipszichológia témakörében*, Bp, [2004]
- FÜLÖP Géza
A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban, Budapest.
- GAAL György dr.
2001 GAAL György, *Múzsák és erények jegyében. Dolgozatok Erdély Unitárius múltjáról*, Kolozsvár, 108–117
- GADAMER, Hans-Georg
2003 *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, Második, javított kiadás, Budapest, Osiris,
- GÁL Kelemen,
1935 *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568–1900)*, Minerva.
- GÁLOS Rezső
1915 , *A Remény történetéhez*, Erdélyi Múzeum, 32, 107–126.
1942 , *Kisfaludy Sándor és Dukai Takács Judit*, Györi Szemle, 1942/68–70.
- GÁRDONYI Albert:
1926 *Régi pesti könyvkereskedők II.*, MKsz, 301–306.
- GARVE, Christian
1796 *Lob der Wissenschaften* = Chr. G., *Vermischte Aufsätze welche einzeln oder in Zeitschriften erschienen sind*, Breslau, Wilhelm Gottlieb Korn, , 273–331.
1798 *Eigene Betrachtungen über die allgemeinsten Grundsätze der Sittenlehre*, Breßlau, Wilhelm Gottlieb Korn, 1.
1802 *Einige Beobachtungen über die Kunst zu denken* = Chr. G., *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, der Litteratur und dem gesellschaftlichen Leben*, Neue unveränderte Auflage, Breslau Wilhelm Gottlieb Korn, 245–430, i.h.: 332–345.
- [Garve]
1802 *Das Weihnachtsgeschenk*, Der Philosoph für die Welt, Erster Theil, Hg. von J. J. ENGEL, Berlin, 1802, 150–153, i.h. 151

- 1815 *A' költés és szép literatura' dicsérete*, ErdMuz, 1815/III., 3–9. (ford. KIS János), i.h.
- GELLERT, Christian Fürchte-Gott,
1772 *A svétziai grófné G**né aszszony élete*, [ford. TORDAI Sámuel], Kolozsvár.
*A' Svétziai Grófné G**né Aszszony' Élete*, Iratott Német Nyelven Christian Fürchte-Gott Gellert által, Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított, Kolo'sváratt, Nyomt. a Ref. Coll. Betüivel, 1772: 2r.
- GÖLLNER, Carl – STANESCU, Heinz:
1974 *Aufklärung-Schriftum der Siebenbürger Sachsen und Banater Schwaben*, Bukarest, 286–299.
- GORELIK, Gennagyij Jefimovics
1987 *Miért háromdimenziós a tér?*, Budapest 1987/17.
- GRANASZTÓI Olga
...*Francia könyvek magyar olvasói . A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810.*
- GVADÁNYI József]:
1790 *Egy falusi nótáriusnak budai utazása [...]*, Wéber Simon Péter költségével és betüivel
1796 : *Falusi nótáriusnak elmékedései, betegsége, halálja, és testamentoma [...]*, Posonyban, Wéber Simon Péter és Fiának betüivel,
- GÖMÖRI György
2006 *Erdélyi meritések*. Kolozsvár, KomP-Press Kiadó
- GYÁRFÁS István
1870–1885 *A jászkunok története, I–IV*, Kecskemét
- GYARMATHI Sámuel
1794 *Okoskodva tanító magyar nyelvmester, Első darab*, A' Nagy Erdély Országi T. N. RENDEK költségével, Kolo'sváratt, Nyomtattott Hochmeister Márton, Tsász. K. Dicast. Könyvnyomtató és priv. Könyváros Betüivel.
- GYÖNGYÖSSI János
1790 GYÖNGYÖSSI Jánosnak Magyar Versei, mellyeket külömb-külob-m-féle alkalmazásokra készített. Mostan pedig Egybe-szedvén közönséggé tett, és a' maga költségén ki-botsátotta Szatsvai Sándor. Bétsben Nyomtattott a' Magyar Kurir Betüivel.
1802 GYÖNGYÖSSI Jánosnak magyar versei. Mellyeket külömb-külob-m-féle alkalmazásokra készített, és végre egyben-is szedett. Első darab. Mellyben az Első kiadaskori Versek most meg-jobbítva újjonnan ki-adattak, és többekkel-is hátul meg-bővítették. Pesten, Találatik Kilián Testvér. Könyv-Árosoknál.
1803 GYÖNGYÖSSI János magyar verseinek második darabja. Mellyeket külömb-külob-m-féle alkalmazásokra készítvén, mostán egyben-szedett, és ki-adott. Pesten, Találatik Kilián Testv. Könyv-Árosoknál.
- GYÖRFI Dénes
1991 *Gróf Mikó Imre és a Nagynyedi Kollégium*, Helikon /28, 4,
- GYÖRGY Aladár:
1885 *Magyarország Köz- és Magánkönyvtárai*. Budapest
- GYÖRGY Lajos
1944, *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság másfél százados évfordulója*, Erdélyi Múzeum, 1–2, 146–148.

- 1994 *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948*, Budapest
 HAIMAN György – MUSZKA Erzsébet – BORSA Gedeon
 1997 *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773*, Budapest.
 HAJDU Lajos (ism.)
 1989 *Josupeit-Neitzel, Elke, Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen. München 1986*
 (*Studia Hungarica* 33). Levéltári Közlemények 60.
- HAJÓS József
 1999 *Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion.
- H. KAKUCSKA Mária
 2002 *Orczy Lőrinc hagyatéka, ismeretlen versei és a tűz nem szelektáló pusztításáról*.
 Magyar Könyvszemle, (118. évf.)
 2005 *Orczy Lőrinc Recrudescunt-fordítása*, Magyar Könyvszemle, (121) 1.sz. 65–73.
- HALMÁGYI István
 1906 *Halmágyi István naplói. 1752–1753, 1762–1769 és iratai, 1769–1785*, Közli
 Szádeczky Lajos. Bp.
- HARGITTAY Emil
 2001, *Glória, fáma, literatúra*, Budapest.
- HARSÁNYI István, HODOSSY Béla
 1914 *Két XVIII. századi dalgyűjtemény sárospataki kézirata*, Ethnographia, 1914, 38–
 47, 101–107.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin
 1999 Három kép a tizenharmadik század időutazóiról, in *Mesterek, tanítványok. Ünnepi
 tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. Szajbély Mihály, Bu-
 dapest, Magvető, 169–173.
 2003 Levéltudalom és irodalomtörténet-írás *It* 1. 43–54.
- HAUSNER Gábor
 1985 Mutatvány Kazinczy Zrínyi-jegyzeteiből. In: Kovács Sándor Iván (szerk.): *Tanul-
 mányok a régi és az újabb magyar irodalomról*. Budapest.
- HEGEDÜS Ferenc,
 1967 „*halhatatlanná leendő leánya az éneknek...*”, Vasi Szemle, 1967, 462–463. c.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich
 1977 *Előadások a filozófia történetéről*, ford. SZEMERE Samu, 2. kiadás, Budapest,
 Akadémiai, II. 120.
- HEIDENDORF,
 1880 Michael Conrad von, *Eine Selbstbiographie* Archiv des Vereins für
 Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XVI (1880).
- HERDER
 1881 *Briefe zu Beförderung der Humanität*, *Herders Sämmtliche Werke*, 17. Bd Hg. von
 Bernhard SUPHAN, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 137–138.
- HERMAN Ottó:
 1909 *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok*. Budapest.
- HOCHMEISTER Adolf:
 1873 *Leben und Wirken des Martin, Edlen von Hochmeister*, Hermannstadt, 94.
- HOFBAUER László
 1930. „*A Remény című zsebkönyv története (1839–1841)*”, Erdélyi Múzeum, 35, 10–12.,
 345–346.

- HOLL Béla
1973 *A kétszáz éves váci könyv*. Budapest, 36–42.
- HOLLÓSI Egyed
1802 *Egymással-való barátságos beszélgetés* mellyet eszve-szedett [...] P. Hollósi Egyed, Komáromban, Nyomtat. Özvegy Weinmüllerné betűivel 1802: V–VI.
- HORÁNYI Elek
1775–1777 *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum 1–3*. Viennae .
- HORVÁTH János
1933 Horváth János *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*.
1960 *Horváth József Elek (1784–1835)*. = H. J., *Berzsenyi és íróbarátai*, Budapest, Akadémiai, 287–289.
- HORVÁTH József Elek
2000 *A' magyar szép nem' tudósi és írói*, kiad., bev. és jegyz. TÓTH Péter, *Életünk* 2, 159–179.
- HUBERT Ildikó
2003 Baróti Szabó Dávid versei Szűz Máriához = *Távlatok*, 2003, 2. szám, 275–283.
2006 „Amíg ártatlan szerzetem el nem esék...” (Baróti Szab Dávid) = *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, (2005?) (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 2.
- ILLÉSY János
1905 a. *A Jászkun Kerületek visszaállítása 1745-ben*, Századok.
1905 b. *A Jászkunság eladása a Német Lovagrendnek*, Századok klny.
- IMREH István:
1994 *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1764* Bukarest, Kriterion.
- JAKAB Elek
1870 *Bölöni Farkas Sándor és kora. [Politikai és irodalom-történeti tanulmány]*, *Keresztény Magvető*, 5, 1881: *A censura története Erdélyben*, Figyelő 1881, 170.
1881 *Az erdélyi nyomdák történetéhez*, *MKsz*, 9–26.
1884 *A censura története Erdélyben*, Figyelő.
1884, *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*, Figyelő.
1881 Szacsвай Sándor, *Figyelő* XI, 161–174, 252–267, 321–346.
- JAKÓ Zsigmond
1976 *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története* = *Uő, Írás, könyv, értelmiség*, Kriterion, Bukarest, 1976.
Írás, könyv, értelmiség, Bukarest, 1977.
- JANCSÓ Benedek
1899 *A román nemzetiségi törekvések története*. Budapest, 2. k.
- JANCSÓ Elemér (szerk):
1955 *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Bukarest.
- JÄGER, Georg
1997 *Történeti olvasmány- és olvasó kutatás* = MONOK István (szerk.), *A könyves kultúra. XIV–XVII. század, II., Válogatás a német szakirodalomból*, Szeged.
- JAUSS
1999 *Recepcióelmélet-esztétikai tapasztalat-irodalmi hermeneutika*, Budapest.

JENEY György

1791 *Természet-könyve. A' hortobágyi pásztor és a' természet-visgáló. A' Nem-Tudósok Kedvéért írta Jeney György, Pesthenn, Pátzko Ferentznek Betűivel.*

JOSUPEIT-NEITZEL, Elke

1986 *Die Reformen Josephs II. in Siebenbürgen.* München, (Studia Hungarica 33).

JUHÁSZ István

1996 *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből,* Dolgozatok a Református Teológiai Tudomány Köréből. Kiadják a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Református-Evangélikus Karának Tanárai, Új sorozat 2., Kolozsvár.

KANT, Immanuel

1784 *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?*, Berlinische Monatsschrift, XII., 481–494.

2003 *Az ítélőerő kritikája,* ford. PAPP Zoltán, Budapest.

KARA Győző

Az aradi királyi főgymnasium „Orczy-Vásárhelyi” könyvtárának alapleltára.

KAZINCZY FERENC

1817 *Zrínyinek Minden Munkáji 1–2.* Pest.

1879 *Pályám emlékezete,* Kiad. Abafi Lajos, Bp.

1880 *Kazinczy Ferenc, Erdélyi levelek Bp.*

1890–1960 *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII.* Váczy Jánosm Harsányi István, Berlász Jenő és mások s.a.r 1890–1960, Budapest.

Pályám emlékezete, in, KAZINCZY Ferenc *Művei, I. Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok,* Budapest, 1979, 239.

KECSKÉS András – VILCSEK Béla (szerk.)

1999 *Magyar Verstani szöveggyűjtemény I. Hagyományörzés és hagyományteremtés a versújítás korában (1760–1840),* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 236–241, 238.

KERÉNYI Ferenc

1981 *A régi magyar színpadon. 1790–1849,* Bp., 1981.

2002, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867),* Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához, 3).

KERÉNYI Ferenc s. a. r.,

1980 *Egressy Gábor válogatott cikkei. (1838–1848),* Bp. 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11).

KERESZTURY–TARNAI

1951 *Batsányi János összes művei,* Budapest, Akadémiai Kiadó.

KESZEG Anna,

2006 Gyöngyössi Jánosról szóló biografikus szövegekről, ItK, 6, 591–614.

2007 *A Horea-féle parasztlázadás irodalomtörténetéhez,* In: Szilágyi Márton et al., *Kolligátum. Tanulmányok Bíró Ferenc hetvenedik születésnapjára,* Bp., 2007. 217–226.

KILIÁN István

2002 *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században,* Bp., 265–266.

KIS János

1845 *Kis János superintendens' emlékezései életéből,* Sopron, I:

KISBÁN Eszter

É.n. Paraszttélelből nemzeti jelkép: a gulyás esete 1800 körül, Janus, VI/1: 53–58.

- KISS Áron
 1876 Bod Péter három levele gr. Ráday Gedeonhoz, Figyelő, 172–176.
 1879 Három pädagogiai író a század első feléből, *Néptanítók lapja*, XII.6. (1879): 104–105.
- KISS Farkas Gábor
 1999 Kazinczy Zrínyi-jegyzetei. = *Irodalomismeret* 1–2. 217–220.
- KISS József
 1979 *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején 1702–1731*, Budapest.
 1971 *Jászkunok a Rákóczi szabadságharcban*, Történeti Szemle., 35–85.
 1992 *A Pesti Invalidus Ház jászkunsági földesurasága 1731–1745*, in: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, Új sorozat, 114, Budapest.
- KOCSIÁNY László (szerk.)
 1970 *Az ész igaz útján*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
 1957 *Őszi harmat után... Szemelvények két ismeretlen XVIII. századi énekeskönyvből*, bev., jegyz. KOCSIÁNY László, Bukarest, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, [1957], 17–21.
- KOCH-SCHWARZER, Leonie
 1998 *Populare Moralphilosophie und Volkskunde: Christian Garve (1742–1798) – Reflexionen zur Fachgeschichte*, Marburg, N. G. Elwert Verlag, 1998, 294–298.
- KÓKAY György
 1957 *Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez.*, *MKsz.*, 1957, 271–275.
 1959 *A hazai újságolvasás történetéhez*, *MKsz.*, LXIV. (1959): 357–360.
 1997 *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Balassi Kiadó, Bp., 1997, 71–76.
- KÓKAY György (szerk.)
 1979 *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*, Szerk. KÓKAY György. Budapest.
- KOMJÁTHY Miklós
 1971 *Magyarország bibliographiája 1712–1860. 5. Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860. c. művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*. Budapest, OSZK.
- KONCZ József
 2006 Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története (1557–1895) Második, átdolgozott és a latin, görög és német nyelvű részek fordításával készült kiadás*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2006. Szerk. Dóczy Örs és Vida Erika.
- KORACH Mór–MÓR László
 1974 *Wartha Vince = A múlt magyar tudósai*. CD-ROM
- KORNEILLE Péter
 1773 *Czid. Szomorú játék*, ford. TELEKI Ádám, Kolozsvár, 1773.
- KORNIS Gyula
 1943 *A tudományos gondolkodás: A tudós lelki alkata*, Franklin társulat, Bp., 1943, 70. [1. kötet
- KOROMPAY Bertalan
 1985 *Betűrendes mutatók és kiegészítések Jankovich Miklós énekgyűjteményeihez = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (Tanulmányok)*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Budapest., (Művészettörténeti Füzetek, 17), 173–196.

- KÓSA László–KEVE András–FARKAS Gyula
1971 *Hermann Ottó = A múlt magyar tudósai*, 1971. CD-ROM
1985
- KOSÁRY Domokos
1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996.
- KOSJÁR Márton
1952 Kazinczy elfelejtett Zrínyi-értékelése. *Itk*, 515–517.
- KULCSÁR Krisztina
2004 *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bányában, 1768–1773*. Budapest.
- KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor
2006 *Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon = KÖVÉR György (szerk.), Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon*, Századvég, Bp. 417–509.
- KOVÁCS SÁNDOR Iván (szerk.)
1999 *Mesterkedők. Antológia*, Korona Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS Tímea
2003 *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák*. N. Kovács Mandeville, *John Mandeville lovag utazásai a Szentföldre, Indiába és Kinába* című művét említ példaként. Mandeville sohasem járt a bemutatott helyeken. Antropológia és irodalom, Bp.
- KOVÁCSNAI Sándor
1789–1790. *Kovácsnai Sándor levelei Ráday Gedeonhoz*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, VIII . 1197–1200. (kézirat)
- KOZMA Ferenc
1876 *Kozma Gergely (1774–1849)*, Keresztény Magvető.
- KÖLCSEY Ferenc
1960 *Jegyzet a Szabó András filozófi értekezésére az Erdélyi Múzeumban [1814] = Kölcsey Ferenc összes művei I.*, kiad. SZAUDER József, Budapest., Szépirodalmi, 973–976.
- KÖMLEI János
Szükségben segítő könyv [...] Kömlei János által, Pesten [...]
- Köpeczi Béla:
1954 *A Rákóczi-kor politikai irodalma és külföldi hatása*, It, 1954
1980 *Gracián Magyarországon: A keresztény embertől az udvari emberig*, ItK, XC.3: 315–321.
- KÖVÁRY László
1854 *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár.
- KÖVÉR György,
2001 *A struktúra és tengelyei n: Gyáni Gábor–Kövér György, Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, 2. javított kiadás, Osiris Kiadó, Bp., 70–84.
- KÖVES-ZULAUF, Thomas
1995 *Bevezetés a római vallás és monda történetébe c.* munkában. Budapest, Telosz Kiadó.
- KULCSÁR Krisztina
1999 *II. József „udvari” utazása, 1764*. Levéltári közlemények 70(1999) 39–77.;

2004, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, 2004.

KÜLLŐS Imola

1988 *Opre Tódor nótája: A XVIII. századi kéziratok énekeskönyvei és a néphagyomány = A megváltozott hagyomány*, szerk.: HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Bp. 235–275.

2004 *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Bp., L'Harmattan, 2004.

A latorköltészet és a betyárfolklor összefüggéseiről, Ethnographia CXIV(2004), 405–433.

2005 *Asszonynépek, vegyének eszetekbe... A didaktikus költészet egyik nagy típusa, a lakodalmi intő és oktató ének = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században. (A Szegeden 2003-ban megrendezett régi magyar irodalmi konferencia előadásai)*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, , 139–140.

2006 *Paródiák, groteszkek, halandzsák versben és prózában a 18–19. század populáris kultúrájában = Teremtés: Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*, szerk. EKLER Andrea, MIKOS Éva, VARGYAS Gábor, Bp., L'Harmattan, 2006 (Studia Ethnologica Hungarica, VII), 408–42.

KÜLLŐS Imola (és CSÖRSZ Rumen István) szerk.

2006 *Társasági és mulató költészet*, Bp., Universitas (RMKT XVIII, 8).

LABÁDI Gergely

2002 *Gedő József és az irodalom*

http://www.unitarius.com/kermag/magvetok/2002/2002_23/2002_23_labadig6.htm#2

2006 „meg-írott könyv” és „nyomtatott ének”. A kéziratok és a nyomtatott kultúráról a 18. század utolsó harmadában = *Historia litteraria a 18. században*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor, Budapest: Universitas Kiadó, 2006, 446–458.

2006 *Az olvasással és írással kapcsolatos beállítódások a felvilágosodás kori oktatási-nevelési irodalomban*, (kézirat, megjelenés alatt).

LACZHÁZI Gyula

1999 Zrínyi, Dorfmeister, Krafft, Kazinczy. *Irodalomismeret* 1–2. 228–233.

LAKATOS Ottó

Lakatos Ottó : *Arad története*. Arad, 1881, 93.

LAKNER Lajos

2003 *Idő, kronológia, életút (A készülő Kölcsey-kronológiáról)*, ItK, 4–5, 504–527.

LAKÓ Elemér

1994 *A Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai 1813–1848 között*, Erdélyi Múzeum, 1994, LVI. 1–2, 51–74

LAMBRECHT Kálmán

1920 *Hermann Ottó, az utolsó magyar polihistor élete és kora*, Budapest

LEMERCIER, Claire

2005 *Analyse de réseaux et histoire*, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 52–2, avril–juin, , 88–112., 89.

LANDERER Mihály

1785 : *Tudósítás* Pozsony.

- 1786 *A második ki-adásbeli Magyar könyvekről való hír-adás* Pozsony.
 1787 *A Magyar könyvek 6. rendbéli kiadásokról híradása*, Pozsony.
- LÁZÁR [János]
 1745 *Okos teremtett állat: avagy a teremtett dolgoknak szemlélésekből a Teremtő Istenhez való felemelkedése az okos léleknek...*, Kolozsvár.
- L'ENFANT Jakab
 1775 *Az új testamentomi szent irások olvasására való bevezetés*, ford. BODOKI József, Kolozsvár, 1775.
- LITTLETON György
 1786 LITTLETON Györgynek, az angliai parlament egyik érdemes tagjának, a szent Pál apostol meg-téréséről, és apostoli hivataláról való jegyzései..., ford. VESSELENYI Zsuzsanna, Kolozsvár
- LUKÁCSY Sándor
 1993 Egy irodalmi végállomás, *Tiszatáj*, XLVII.3. 30–36.
- LUKINICH Imre
 1913 *Pataki Sámuel levele gr. Bethlen Lajoshoz a kolozsvári ref. Nyomda ügyében*, MKsz, 349–352.
- MADZSAR Imre s.a.r.
 1927 *Farádi Vörös Ignác visszaemlékezései az 1778–1822 évekről*. Budapest,
- MÁLYUSZ Elemér
 1931 A magyarországi polgárság a francia forradalom korában, *Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve 1.*, 226–237.
- MARZALI Henrik
 1907 *A diaeta kezdetei. A nyelvkérdés*, in uő., *Az 1790/1-diki országgyűlés I*, Bp., MTA,
- MARINO, Adrian
 1992 *Biografia ideii de literatură. Secolul luminilor, secolul 19*, Vol. 2., Cluj-Napoca
- MÁRKI Sándor
 1892–1895 Márki Sándor: *Arad Vármegye és Arad szabad királyi város története*. II. Arad,
- MENDELSSOHN, Moses
 1784 *Über die Frage: was heißt aufklären?*, Berlinische Monatsschrift, IX., 193–194
 1793 *Fédon, vagy a' lélek' halhatatlanságáról: Három beszélgetésekre* [1767], [ford. PAJOR Gáspár], Pest, Patzkó Ferenc, 1793, 3–4.
 1983 *Öffentlicher und Privatgebrauch der Vernunft = M. M., Gesammelte Schriften, Jubiläumsausgabe, Schriften zum Judentum II.*, bearbeitet von Alexander ALTMANN, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann – Holzboog, 227.
- MERÉNYI Annamária
 2000 *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében az 1810-es években. = A magyar irodalmi kánon a xix. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 57–72.
- MESSERLI, Alfred
Lesen und Schreiben 1700 bis 1900: Untersuchung zur Durchsetzung der Literalität in der Schweiz, Tübingen: May Niemeyer.
- MÉSZÁROS István
 1981 *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MEZEI Márta
 1958 *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Irodalomtörténeti Füzetek 19.)

- 1974 Mezei Márta *Felvilágosodáskori líránk Csokonai előtt*, (Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottságának Sorozata, Budapest, Akadémiai Kiadó.
1987–1988 *Kazinczy világnézeti problémái*, ItK, 3, 237–270.
1994 *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Budapest, Argumentum Kiadó.
1998 *A kiadó „mandátuma.”* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, (Csokonai Universitas Könyvtár).
2005 Egy fejezet Faludi utóéletéből. *ItK* 4–6. 401–419.

MOLIERE

- 1789 *Oeuvres*, Berlin,

MOLNÁR

- Molnár János: Magyar könyv-ház
1776 *Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt Levelei, midőn ötet a' jó nevelésről való Írásra ösztönözné*, Posonyban és Kassán, Landerer Mihálynál, 1776:
1792 Molnár Jánosnak [...] *magyar és deák könyvei*, Győrött Streibig József betűivel, 1792: 17.

MONOK István

- 2003 *Gyűjtő vagy olvasó? A könyvgyűjtési szokások* = MADAS Edit – MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Balassi Kiadó.

MURÁNYI Lajos dr.

- 1998 „Régi könyvek a Szent István Király Múzeum könyvtárában”. *Fejér megyei könyvtáros/1.*

N. KOVÁCS Tímea

- 2003 *Utazás, kultúra, szöveg: történetek és etnográfák*. N. Kovács Mandeville, *John Mandeville lovag utazásai a Szentföldre, Indiába és Kínába* című művét említ példaként. Mandeville sohasem járt a bemutatott helyeken. *Antropológia és irodalom*, Budapest, 88–100.

NAGL, Manfred

- 1988 *Wandlungen des Lesens in der Aufklärung: Plädoyer für einige Differenzierungen*, in *Bibliothek und Aufklärung*, hg. Werner Adolf, Peter Vodosek, Wiesbaden: Harrasowitz, 31–40.

NAGY Iván

- 1857–1865 *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal I–XII.*, Kiadja Freibeisz István, Pest, Nyomatott Beimel J. és Kozma Vazulnál, IV. kötetből kezdve [1858] Kiadja Ráth Mór, Pest, 1857–1865., *Pótlék-kötet*, Kiadja Ráth Mór, 1868.

NAGY Júlia

- 2004 „*Mennyei Parnasszus*”. *Sárospataki diákok halottbúcsúztató versei*, s. a. r. NAGY Júlia, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, (*Acta Patakina*, 16).

NAGY Zsófia Borbála

- 2005 *Színműfordító nők a XVIII. század végén* in Egyed Emese (szerk.) *Ismeretség: interkulturális kapcsolatok a színház révén (XVII–XIX. század)*, Kolozsvár, Scientia Kiadó (Sapientia könyvek 36.).

NÉGYESY László

- 1889 *Rádai Ráday Pál munkái*, Budapest.

NEMES Péter

2006 *A táj esztétikája, Vizuális? Populáris? Kultúra? A kultúra átváltozásai, Kép, zene, szöveg*, Budapest.

NÉMETH László

1969 *Egy régi magyar folyóirat*, in, *Az én katedrám*, Budapest, 184–189.

NIEDERHAUSER Emil

2004 *Mária Terézia élete és kora*. Budapest, Pannonica.

. ONDER Csaba

2003 *A klasszika virágai*, Debrecen,

[ORCZY Lőrinc]:

1787 *Költevényes holmi egy nagyságos elmétől* [...], Pozsonybann, Loewe Antal' betűivel,

OSTERWALD (kiad)

1780 *Biblia' tárháza* [...], a' Szent Irásnak olvasásáról tanító előljáró-beszéddel együtt, [...] ki-adta Ostervald Friderich János, magyarra fordította N. S. P. P., Győrben, Nyomtatott Streibig Gergely János, Királyi, Püspöki és Városi privil. Könyvnyomtató által, c1r.

[ŐRI Fülep Gábor]

1798 *Az olvasás gyakorlására rendeltetett könyv a' magyar falusi iskolák' számára*, Buda, : 45.

1792 *Az olvasás' gyakorlására rendeltett könyvnek második része, a' Magyar Országi, és Magyar Koronához tartozó falukban találtató Nemzeti Oskolák' számára* [...] Budán, Nyomt. Királyi Univerisitás' Betűivel.:

PÁLFALUSI Zsolt

1995 *A fenséges és a fölényes (Kant a matematikailag és a dinamikailag fenségesről)*, Enigma, szerk, MARKÓJA Csilla, 1. 90–106.

PALUGYAY Imre

1854 *A Jászkun Kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása*, Pest.

PÁPAY Sámuel

1808 *A magyar literatura esmérete*, Veszprém.

PAPP Klára (összeáll)

2006 „Minden örömöm elegendes volt bánattal””. Csáky Kata levelezése. Debrecen , Az Erdély-történeti Alapítvány és a Debreceni Egyetem történelmi Intézetének kiadása.

PAVERCSIK Ilona (szerk.)

1989 *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művéhez*. 7. 1701–1860 között megjelent magyarországi és külföldi magyar nyelvű nyomtatványok. Budapest, OSZK.

1992 : *A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig*, Budapest

2007 *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts* = Zur Medialisierung der Kommunikation. Die Presse in Österreich-Ungarn, Hrsg. von Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien 2007 *Zeitungen als Kommunikationsmedium des Buchhandels am Ende des 18. Jahrhunderts* = Zur Medialisierung der Kommunikation. Die Presse in Österreich-Ungarn, Hrsg. von Norbert Bachleitner, Andrea Seidler, Wien.

- PERECZ László
1992 *Felemás portré, politikai keretben, Kant-vita a Tudományos Gyűjtemény 1817–1818-as évfolyamaiban, Világosság*, szerk. Papp Gábor, 11, 845–856.
- PERÉNYI József,
1916 *Aranka György Erdélyi Nyelvművelő Társasága*, Franklin-Társulat, Bp.
1918 *Aranka György Magyar Nyelvművelő Társasága*, Bp., Athenaeum.
- PETERS, Martin
2005 *Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (v.) Schlözer (1735–1809)*, LIT Verlag, Münster.
- PETRIK Géza
1888–1892 *Magyarország bibliographiája 1712–1860*. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. 1–4. Budapest, OSZK.
1885 *Magyar könyvészet 1860–1875*. Jegyzéke az 1860–1875. években megjelent könyvek- és folyóiratoknak. Budapest, Magyar Könyvkereskedők Egyesülete.
- PIKTETUS Benedek,
1752 *A keresztyén ethikának summás-veleje...*, ford. DANIEL Poliksena, Kolozsvár.
- PLATÓN
Menón, 81 c – 82 a; ford. KERÉNYI Grácia.
- POLINSZKY Károly
1988 *Korach Mór professzor, a polihisztor*. Magyar Tudomány 1988. 7–8. sz. 633–637.
- POLLACK, William S., Dr.
2003 *Az apaság szerepe az én átalakításában: lépések a férfiak új pszichológiája felé* = Dr. FRIEDMAN, Richard C., Dr. DOWNEY, Jennifer I. (szerk.), *Férfiasság és szexualitás. Válogatás a férfipszichológia témakörében*, Bp., 2003 [2004], 112.
1985
- PRODAN, David,
1979 *Răscoală lui Horea*, I–II. București.
- R. VÁRKONYI Ágnes,
1993 *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. Erdélyi Múzeum, 1–2. füzet, 12.
- RETTEGI György,
1885: Aigner Lajos*Hazánk*, 1885, Budapest.
1970 *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1748*, Bevezető tanulmány és jegyzetek: Jakó Zsigmond. Bukarest.
- RÉVAI Miklós (szerk.)
1789 Két nagyságos elmének költeményes szüleményei Pozsony, Loewe Antal.
- RITOOK Zsigmond
1993 *Ponori Thewrewk Emil = A múlt magyar tudósai*, CD-ROM
- RMKT XVII. század 3
1961 *Szerelmi és lakodalmi énekek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (*Régi Magyar Költők Tára, XVII. század*, 3), 116, 221. és 264. sz.
- ROCHOW, Friedrich Eberhardt von
1985 *Der Kinderfreund: Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*, Berlin: Der Kinderbuchverlag.
- ROHONYI Zoltán
1975 *A magyar romantika kezdetei*, Bukarest, Kriterion.

- RÓTH András Lajos
2006 *Patrónusok szerepe a magyar nyelvet védelmező könyvkiadásban.* = Könyves műveltség Erdélyben. Összeáll. Bányai Réka. Marosvásárhely 214–228.
- Dr. SALZBAUER János
A kolozsvári kegyes- tanítórendi társház és román. Kath. Főiskola évszázados történeti vázlat. In. Várady Móríc (igazgató-kiadó), *Értesítő az 1876–77-es iskolai évről*, 1–52.
- SALZMANN, Christian Gotthilf
1797 *Okosdi Sebestyén, a' köznép számára iratott könyv*, ford. Igaz Simon, Kassa.
- SÁRKÖZI Zoltán
1963 *Az erdélyi századok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*, Budapest, Akadémiai, (Értekezések a történeti tudományok köréből 28.)
- SASHEGYI Oszkár
1838 Német felvilágosodás és magyar cenzúra, 1800–1830, Minerva, Budapest.
- S. VARGA Pál
1998 *Arany János.* Tanulmányok és kritikák. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 193–207. (Csokonai Universitas Könyvtár).
2005 *A nemzeti költészet csarnokai.* A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban. Budapest, Balassi Kiadó.
- SARASA Alfons Antal
1784 *Szüntelen való örvendezésnek mestersége...*, ford. WESSELÉNYI Mária, Kolozsvár.
- SAS Péter
2006 *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*, EME, Kolozsvár (Erdélyi Tudományos Füzetek 258).
- SCHERMAN Egyed
1928 *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez. Mária Terézia haláláig*, Bp.
- SCHLETT István
2004 *A politikai gondolkodás története Magyarországon.* I. kötet. *A kezdetektől a polgári átalakulásig.* Budapest, Rejtjel Kiadó.
- SCHLÖZER, August Ludwig
1791 *Anzeige von einer in Ungern handschriftlich umlaufenden Aufrurschrift*, Stats-Anzeigen.
1795–1797 *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Göttingen.
1802–1806 *Nestor, Russische Annalen in ihrer Slavonischen GrundSprache*, Göttingen,
- SEBES PÁL
Erköltsi tükör vagy a betsületes és tsinos maga viseletnek szabályai, Nagyenyed
- SEBESTYÉN Attila
2004 „*Költészeti iparos-üzem*”: *Kollégiumi irodalom – alkalmi költészet – halotti búcsúztató vers*, *Studia Litteraria*, XLII, 40–62.
- SEGALEN, Martine
1999 *Sociologie de la famille*, Arman Collin, Pars, 1993. [IIIe édition revue et augmentée]
- SÉRA Bálint
2005 *A puszta képe, Szövegek között IX.* (Szegedi tanulmányok az irodalomtörténet/elmélet, a néprajz, a képzőművészet és a művelődéstörténet köréből) Szeged.

- SHAKESPEARE, William
1810 *Dramatische Werke*, Übersetzt von A.W. Schlegel und I. I. Eschenburg, I–XX, Wien.
- SIMONFFY András
1992 *Dániel és Judit*, Kortárs, 7, 79–83.
- SIPOS Gábor (szerk.)
2004 *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek katalógusa*, Scientia Kiadó, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, Kolozsvár.
- SIPOS Pál,
2002 *A keresztyén vallásnak és a világosodásnak együtt való terjedéséről*, előszó, jegyz., szerk. Egyed Péter, Kolozsvár–Szeged.
- SOMKUTI Gabriella
1962 *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében*, OSZK Évkönyve, 291–301.
- SOMOGYI Gyula dr.
1913 Arad Vármegye községeinek leírása. Arad.
- SONKOLY Gábor
2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*, Budapest, 143–144.
2003 *Vásárok, vásárcörzetek és városok Erdélyben 1820-ban*, Korall, szerk. CZOCH Gábor, 11–12, 163–181.
- SONNENFELS, Joseph von
1771 *Von der Urbanität der Künstler: Bey der feyerlichen Austheilung der Preise, in der k. k. Zeichnung- und Kupferstecherakademie gelesen den 5. März 1771. von J. v. S. k. k. Regierungsrath, beständigen Sekretär der Akademie*, Wien, Josef Kurtzböck, 36–37.
1784
- SPANGÁR András
1738 *Magyar Bibliotheca*, Kassa.
- STANESCU, Heinz:
1977 *Vertriebsformen der Hochmeisterschen Buchhandlung in Hermannstadt im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts.* = Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa., Berlin, Hrsg. von Herbert G. Göpfert, Gerard Kozielek und Reinhard Wittmann. 271–284.
- STOLL Béla s.a.r.
1961 *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 3, Szerelmi és lakodalmi énekek*, Budapest, Akadémiai.
2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiadás, Budapest, Balassi, 442. sz.
- SUPHAN, Bernhard (hg)
1881 *Herders Sämmtliche Were 17 bd. Briefe zu Beförderung der Humanität*, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
- SUETONIUS
1897 *Császárok életrajza*. SZÉKELY István fordítása, Budapest, Franklin Társulat.
- SZABÓ Dezső
1933 *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. I. Budapest.

- SZABÓ László
1979 *A jáász etnikai csoport I.*, Szolnok.
- SZABÓ György, TARNAI Andor (szerk.)
1988 *Benkő József levelezése*, MTA Irodalomtudományi Intézete Budapest Magyarországi Tudósok levelezése.
- SZABÓ Miklós
1983: A népi ideál, in *Múltunk jövője: Szabadelvűek a népi kultúráról*, Budapest: T-Twins Kiadó; 63–72.
1990 *Gedő József magánkönyvtára*, Keresztény Magvető, 96, 3, 161–168.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László
1998 *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 3904/450.
- SZABÓ T. Attila (s.a.r.)
1970 *Haja, haja, virágom: Virágénekek*, ill. GY. SZABÓ Béla, Bukarest, Kriterion, Kolozsvár.
- SZAJBÉLY Mihály
2001 „*Idzadnak a magyar tollak.*” Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában a 18. század közepétől Csokonai haláláig.
- SZALAY László
1858 *Magyarország története*, Budapest, VI.
- SZAUDEK
1970 Szaudek József: *Az estve és Az álom*. Felvilágosodás és klasszicizmus. Szépirodalmi
- SZAUDEK József, TARNAI Andor (szerk.)
1972 *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- SZEDERKÉNYI Nándor
1893 *Heves vármegye története*, IV.k., Eger
- SZEGEDY–MASZÁK Mihály
1980 *A magyar költészet főbb típusai a kései XVIII. és a korai XIX. században*, in, *Világkép és stílus, Történeti-poétikai tanulmányok*, Budapest.
- SZÉKELY Márton,
1818 *Méltóságos Aranka György Úrnak élete*, Tudományos Gyűjtemény. XII. köt., Trattner, Pest, 90.
- SZEMZŐ Piroska
1939 *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei*, MKvSz, 165–175.
1940 *A kolozsvári főasszonyságok könyvtára 100 esztendővel ezelőtt*, MKvSz, 171–172
- SZERB Antal
1972 *Magyar irodalomtörténet* (Budapest).
- SZENTIMREI Jenő s. a. r.,
1956 *Egressy Gábor ismeretlen levelei*, Igaz Szó, IV, dec. 1871–1884.
- SZILÁGYI Ferenc
1834 *Vég-szó a Klio perben recensens Brassai Sámuelhez* = Nemzeti Társalkodó, Kolozsvár, 1834. március 22., 178.
- SZILÁGYI Ferenc
1998 Szilágyi Ferenc: „*Az Ész világa mellett...*” Tanulmányok a magyar felvilágosodás irodalmáról. Mundus,

SZILÁGYI István

- 1882 Révai levele Orczyhoz, Pozsony, 1787. május 1", közli SZILÁGYI István, Figyelő, 313.
 1887 *Második József corregens és trónörökös Máramarosban, 1773.* Máramaros, 23 30. szám. (1887. júl. 27.)

SZILÁGYI Márton

- 1998 A vígjátékiró Bessenyei művészi távlata (Bessenyei filozófusa és Pontyija), in *A szétszórt rendszer*, szerk. Csorba Sándor, Margócsy Klára, Nyíregyháza, 141–155.
 1999 *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen,
 2006 *Irodalomtörténet és társadalomtörténet* = BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.), *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Osiris, Bp., 567–578.[jav. kiad.]

SZILÁGYI Márton (szerk.)

- 1999 *Első folyóirataink: Uránia.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Universitas Könyvtár)

SZONTAGH Gusztáv

- 1839 *Propylaeumok a' magyar philosophiához*, Buda, 251–252.

STANESCU

- 1977 Heinz: *Vertriebsformen der Hochmeisterschen Buchhandlung in Hermannstadt im letzten Viertel des 18. Jahrhunderts.* = Buch- und Verlagswesen im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Kommunikation in Mittel- und Osteuropa. Hrsg. von Herbert G. Göpfert, Gerard Koziellek und Reinhard Wittmann. Berlin, 271–284.

SZABÓ György és TARNAI Andor (szerk.),

- 1988 *Benkő József levelezése*, MTA Irodalomtudományi Intézete.

SZILÁGYI István,

- 1887 *Második József corregens és trónörökös Máramarosban, 1773.* Máramaros, 23 (1887) 30. szám.

SZÖGI László–SZABÓ Miklós:

- 1998 Erdélyi peregrinusok. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

SZÚCS Jenő

- 1974 *A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge, Hozzászólás egy vitához*, In, *Nemzet és történelem*, Budapest.

TAKÁCS Sándor

- 1932 *Kémvilág Magyarországon.* I–II., Budapest.

TELEKI Domokos

- 1815 Az emberi sorsnak változandósága, melyet maga példájával le-rajzolt, és különböző idő-szakaszokban Versekkbe foglalt... Kolozsvár, Református Kollégium.

TELEKI József

- 1760 *Essai sur la Foiblesse des esprits-forts.* h.n.

TELEKI Sámuel Gróf

- 1908 *Teleki Sámuel kancellár úti naplója. 1759–1763.* Sajtó alá rendezte ifj. Biás István. A bevezetést írta dr. Imre Sándor. Maros-Vásárhely.

TESSEDIK Sámuel

- 2002 *A parasztember Magyarországon = A reformer Tessedik*, Szarvas, 2002, 79.

TESSEDIK Sámuel: *Részletes felvilágosítás = A reformer..., i. m. 327.*

- TESSEDIK Sámuel, BERZEVICZY Gergely
1979 *A parasztok állapotáról Magyarországon*, kiad. Zsigmond Gábor, Budapest: Gondolat.
- TEUTSCH, Friedrich
1892 *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen. III. von 1700 bis zur Gegenwart*, Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels Bd. XV.
1907 *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. Hermannstadt, 2. k.
- THIMAR Attila
2001 „*A társaság állapotja*”: egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai, ItK, 1–2, 90–106.
- TIGYI József,
2006 *Hol teremnek az akadémikusok? – az MTA tagjai számokban = Magyar Tudomány* =3., 344.[<http://www.matud.iif.hu/06mar/tigyj.pdf> –2006.
- TOLDY Ferenc
1828 Toldy Ferenc: *Handbuch der ungrischen Poesie*,
- TOLNAI (Lehr) Vilmos
1892 *A leoninus. Tanulmány az irodalom és a verstan történetéből*, Franklin-Társulat Nyomdája, Bp.
- TONK Sándor
1972 *Könyvtárak, olvasmányok és olvasók a reformkori Marosvásárhelyen*, Könyvtári Szemle, 16. 118–121, 167–171
1979 *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion.
- TÓTH István György
1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996: 100–104.
- TÓTH Tivadar
1913 *A jászok története a török hódoltság korában*, Szolnok.
- TÖRÖK István
1905 *A kolozsvári ev. ref. Collegium története*, III., Kolozsvár. Kiadja a Collegium előljárósága Stief Jenő és Társa Könyvnyomó Intézete.
- TŐZSÉR Árpád,
1984 *Régi költők mai tanulságok*, Madách Kiadó.
- TRÓCSÁNYI ZSOLT
1973 *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Budapest, 1973 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai I. Levéltári leltárak 5) 172.
1978 *Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmának történetéhez, Az 1790/91-i országgyűlésről kiküldött egyházi és tanügyi rendszeres bizottság*, Bp., ELTE BTK Kelet-Európai és Nemzetiségi Kutatócsoportja,
1986 *Az 1790–91. évi országgyűlés. A „Supplex libellus valachorum”*, in *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Budapest., Akadémiai.
- V. ECSEDY Judit
1999 *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest
- VÁCZY János, HARSÁNYI István, BERLÁSZ Jenő et alii (szerk.).
1890–1960 *Kazinczy Ferenc levelezése I–XXIII.*, Budapest, MTA.

- VADÁSZ Norbert
1909 *Dukai Takách Judit önéletrajza.* = VADÁSZ Norbert, *Dukai Takách judit élete és munkái*, Bp., Franklin.
- VÁRADI Antal
1887 *Látogatás Brassai Sámuelnél* = Magyar Szalon, 321–324.
- VARGA Dénes
1907 *A tordai unitárius gimnázium története*, Torda.
- VARGA Imre (s.a.r)
1977 *Szentei György daloskönyve* (hasonmás kiadás), Bp., Magyar Helikon, (Bibliotheca Historica).
- VARGA Júlia,
2000 *A kolozsvári Királyi Líceum hallgatóság, 1784–1848*, Budapest. (Felsőoktatástörténeti Kiadványok. Új sorozat1), 141.
- VARGA Tünde,
2006 *Vizuális? Populáris? Kultúra? A kultúra átváltozásai, Kép, zene, szöveg*, Budapest.
- VARJÚ Elemér,
A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár, MKSz, 134–175; 209–243; 329–345.
- VASS József,
1854 *Jelentés Aranka György Nyelvmívelő Társaságának iratairól*, Új Magyar Múzeum,
- VERSÉNYI György s.a.r
1914 *Sziveket ujtó bokréta: XVIII. évszázbeli dalgyűjtemény*, Bp., MTA, 123–125.
- VINKOVICS Márta,
1996 *Kant mint a klasszikus geográfia előfutára*, Magyar Filozófiai Szemle, szerk, LENDVAI L. Ferenc, 1–2–3, 81–93.
- VITA Zsigmond,
1966 *Erdélyi könyvkereskedők a felvilágosodás korában és a reformkorban*, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, (52. Debrecen klny. a Könyv és Könyvtár 5. kötetéből.
1968, *A hazai könyvkereskedelme múltjából* = V. Zs., *Tudománnyal és cselekedettel. Tanulmányok*, Bukarest, 223–233.
1973, *Adalékok az erdélyi ifjúsági olvasótársaságok történetéhez*. Könyvtári Szemle, 3, 172–176.
1983, *Hídvégi Mikó Imre jelmondata és könyvtára* = *Uő, Művelődés és népszolgálat*, Kriterion, Bukarest, 186–188.
- VÖRÖS Vörös [Ferenc] Franciscus
1783 Propositiones, quas spectabili... domino Ignatio Vörös [Ignác]... S. C. et regio-apost. majestatis consiliario... -- d[ono] d[edit] d[edicavit], dum institutionibus philosophicis apud Scholas Pias finem imponeret. Pestini.
- VÖRÖS Imre (s.a.r)
1991 Faludi Ferenc *prózai művei*, s.a.r. Vörös Imre, I. kötet, Budapest: Akadémiai Kiadó, 307, 345.
- WALLASZKY Pál
1808 *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*. Buda.
- WINKLER János,
1790 *Magyar beszéd...*, Kolozsvár, 1790

- WALTER, Francois
2003 *A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában*, Korall, szerk., CZOCH Gábor, 11–12, 184.
- WEÖRES Sándor (összeáll.)
1977 *Három veréb hat szemmel. Antológia a magyar költészet rejtett értékeiből és furcsaságaiból*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- WERESS Sándor
1890 *Torda őscsaládai*, Tordán, Nyomatott Pollák T könyvnyomdájában.
- WESZPRÉM István
1960 *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza, Első száz*, Ford. Kővári Aladár, Bp., 1970 *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz I. és II. tized*, Vida Tivadar (ford.), Budapest, 1970.
- WESSELÉNYI István
1983 *Sanyarú világ. Napló, 1703–1708*. Közzéteszi, I. Magyar András; II. Demény Lajos, Bukarest, Kriterion, 1983, 1985.
- WINTER E. (szerk.)
1961 *August Ludwig von Schlözer und Russland*, Berlin, 1961.
- WITTMANN, Reinhard
1973 *Der Lesende Landmann = Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts*, hg. von Dan Berindei et alii, Bohlau, Köln–Wien, 7–8.
Az olvasás forradalma a 18. század végén?, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmi Cavallo, Roger Chartier, Budapest: Balassi, é.n.: 321–331.
- ZILAI Sámuel
1787–1792. *Zilai Sámuel levelei Gróf Ráday Gedeonhoz*. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, VIII . 2888–2901. (kézirat)
- ZOVÁNYI Jenő
1977 *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás, Szerk. Dr. Ladányi Sándor, Kiadja: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.
- ZOVÁNYI Jenő–RÉVÉSZ Kálmán–PAYR Sándor–FÖLDVÁRY László
1898 *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I.*, Bp., 61–97.
- ZOLTÁN József, SÓFALVI József
1766 et 1767 *Catalogus Librorum Illustris Collegii Reformati Claudiaci... Zoltán Jos. et Soofalvi Jos., 1766 et 1767*.
- ZSIGMOND Gábor (kiad.)
1979 Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely: *A parasztek állapotáról Magyarországon* Budapest, Gondolat.
- SINE AUTORE
Anthologia Faludi Ferenc munkáiból, Kassa, 1836
1768 *Angliai országban levő salernitana scholanak jó egészségről való megtartásának módgyáról írott könyve...*, ford. Felvinczi György, Kolozsvár, *Pásztor-ember, avagy a' pasztorok tanításáról két könyv, I. A. [!] Pásztorok Betsületéről, Isten és ember előtt. II. A' Pásztorok kötelességéről, 1. Urokra nézve. 2. Magokra, 's Társaikra nézve. 3. Az Istenre nézve*. Posonyban, Landerer Mihály' betüivel, 1775: 4r.

- 1776 *A bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt, és mindenkoron szükséges regulák*, ford. SAUR Joséfa, Kolozsvár, 1776.
- 1777 *Külömb külömb féle autoroknak görög és deák nyelvből most újra magyar nyelvre fordított meséik...*, Kolozsvár, 1777.
- 1779 *Egynehány válogatott, és szükségesebb matériákra való prédikáziók*, ford. GOMBÁSI István, Kolozsvár, 1779.
- 1982 *Catalogus librorum, qui in Officina libraria ill. collegii Ref. Claudiopolitani excusi, addito pretio, venales prostant*, Claudiopoli 1782.
- 1783 *Bidpai és Lokman indiai historiái és költött beszédei...*, [ford. ZOLTÁN József], Kolozsvár,
- 1784 *Harmintz-négy prédikáziók, melyeket nagyobbára frantzia és német nyelvekből tolmátsolt, és szükséges jegyzésekkel ki-világosítván, világ eleibe botsátott* GOMBÁSI István, Kolozsvár, 1784.
- 1795 *Catalogus librorum venalium in bibliopoliis Martini Hochmeister, c. r. dicasterialis typographi Claudiopoli et Cibirii reperibilium*, 1795.
- 1829–1841 *Catalogus Librorum*
- 1848/1849 *A kolozsvári Katolikus főtanoda könyvtárának alapkönyvjegyzéke 1848/49-től*, 241.
- Faludi Ferenc Minden Munkái*, Pest, 1853 (Nemzeti Könyvtár).
- Anthologia Faludi Ferenc munkáiból*, Kassa, 1836.
- Angol színész, Garrick c. Hetilap*, 1853. jún. 18., 28. sz., 314–316 (aláírás: Gy.)
- 1882 *Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén*: Keresztesi József egykorú naplója, Budapest: Ráth Mór, 1882.

SINE ANNO

REICH Johann und Andreas

Leihbibliotheks-Verzeichniß der Brüder Johann und Andreas Reich..., Brassó év nélkül.

WEIDMANN'S Erben und Reich

Allgemeines Verzeichniß derer Bücher, welche in der Frankfurter und Leipziger Ostermesse (Michaelismesse) des [...] Jahres entweder ganz neu gedruckt, oder... wieder aufgelegget worden sind... Leipzig.

KARA Győző

Az aradi királyi főgymnasium „Orczy-Vásárhelyi” könyvtárának alapleltára.

MIKÓ Lőrinc

A Gedő Könyvtár betűsoros Lajstroma, 11.

SINE LOCO

A Néh. Döbrentei Gábor ur után maradt s 1851. Máj. 26 és 27dikén Budán, Tábán utca 600 sz. I. emeletén árverezendő könyvek jegyzéke. [ny. n. h. n.]

Kiállításkatalógus

A felvilágosodás kori Erdély könyvek, kéziratok tükrében (Kolozsvár, Központi Egyetemi Könyvtár)

1. Gyulai József: Oratiuncula gratiarum-actoria quam illustrissimo Domino Domino L. Baroni Sigismundo Banffi de Losontz. H. n., 1740.

Jelzet: Ms 130, eredeti kézirat

2. Florinda (...) historiája: magyar versekbe foglaltatva (...) Lázár János által. Szebenben, 1766.

Jelzet: 03742

Lázár János (1703–1772) Erős református szellemben nevelkedett. Nevelőapja Köleséri Sámuel. Nagyenyeden Pápai Páriz Ferenc, később Marburgban, Christian Wolf tanítványa volt

A *Florinda...*, versekbe szedett szórakoztató, világi olvasmány. Nem csupán egy mesés szerelmi történet, hanem Spanyol, Francia, Olaszország földrajzának bemutatásába burkolt sikamlós történetek leírása.

A könyv elülső szennylapján található bejegyzésben a következő bejegyzés olvasható: „Ex gratuita oblatione Clarissimi Domini Alexandri Kovasznai, possidet Samuel Kemény cujus Symbolum Dominus providebit.”

3. Beaumont Mária: Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza [ford. Dersi János és Tordai Sámuel]. Kolozsváratt, 1781. I-II. Kötet.

Jelzet: 57082

Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza Le Magazin des Enfants címen jelent meg először. Előbb angol nyelvre fordították le, majd Dersi Ö. János és Tordai Sámuel a német változatot ültették át magyarra.

4. Norma Regia pro scholis Magni Principatus Transilvaniae. Cibinii, 1781.

Jelzet: 35962

Az oktatást szabályozó rendelet jelentős hatással volt a korabeli oktatására.

5. Felső Mária: Második Józsefnek az Ő közjó-béli tiszteihöz adatott intése [ford. Benyák Bernárd]. Budán, 1784.

Jelzet: 04036

6. Fénelon: Telemakusnak az Ulisses fiának bujdosásai [ford. Zoltán József]. Kolozsváratt, 1783.

Jelzet: 04587

Magyarországon a kor legnépszerűbb politikai regénye volt. Több fordítása és számos kiadása ismert. Haller Gábor, 1755-ben megjelent fordításával egyidőben készült el Zoltán József (1712–1763) kolozsvári orvos fordítása, amely csak húsz évvel később 1783-ban jelent meg kiadásban.

7. Bidpai és Lokman indiai históriái és költött beszédei [ford. Zoltán József és Csehi András]. Kolozsváratt, 1783.

A könyv első részét Zoltán József fordította, folytatását a cegei névtelenként ismert fordítónak tulajdonítják, amely nagy valószínűséggel Csehi András nevét fedi. Csehi András, amint a könyv előszavában írja, a Zoltán József fordítását átdolgozta, hogy a szöveg stílusát egységessé tegye.

8. Joseph Dorell: Istenes jóságra és szentséges boldog életre oktattatott Nemes ember [ford. olaszból Faludi Ferenc]. Pozsonyban, 1787.

Jelzet: 300310

Faludi Ferenc (1704–1779), író, költő, fordító.

Korának divatos moralizáló műveit fordította, dolgozta át magyarra. Tartalmát tekintve a *Nemes ember* sikeres, nyelvi fordulatokkal teli átdolgozás.

Ld. még: 37. tétel

9. [Voltaire]: Kándid avagy a leg-jobbik világ. Eldorádóban [Wien], 1793.

Jelzet. 32758

10. Campe J. H.: Ifjabbik Robinson [ford. Gyarmathi Sámuel]. Kolozsváratt, 1794.

Jelzet: 111141

Gyarmati Sámuel (1751–1830), kolozsvári nyelvész, orvos.

A Daniel Dafoe kalandos történet német átdolgozását ismerte meg, Campe átdolgozásában. Ennek fordítása az *Ifjabbik Robinson*. Korábban Gelei József tanár, tankönyvszerző fordítása jelent meg 1787-ben. Az irodalomtörténészek szerint Gyarmati S. Fordítása a Gelei átdolgozás kompilációja.

Ld. még: 26. tétel

11. Ujj esztendei ajándék a jó igyekezetű fiú gyermekeknek ajándékozza egy gyermekek barátja P. J. Szebenben, [1799].

Jelzet: 46610

Szórakoztató célzatú gyermeklap. Rövid verseket, állattörténeteket tartalmaz, első ízben Kolozsváron jelent meg 1796-ban.

12. Rómának viselt dolgai: [ford. Bessenyei György]. H.n., 19. sz.

Jelzet: Ms 798, kézirat

Bessenyei György (1746–1811). Magyar királyi testőr. 1755–1760 között Sárospatakon tanult, majd hosszabb megszakítás után 1765-ben Bécsben újakezdi tanulmányait. Művelődés-politikai programjának központi gondolata a közjó megvalósítása a tudomány anyanyelvű népszerűsítése által.

Rómának viselt dolgai Millot voltaire-iánus történek a *Histoire generale*-nak kommentárokkal ellátott fordítása.

Ld. még: 18. és 23. tétel

13. Csokonai V. Mihály: Batrachomachia-Bătaia brastilor cu soaretsi [ford. Koncze Jósi]. Marosvásárhely, 1816.

Jelzet: Ms 430, másolat

A kéziratban található bejegyzés alapján id. Deési István másolata.

Gr. Lázár Miklós adománya.

14. Voltaire: Az orleáni szüz [ford. Alethophilos]. H.n., 1834.
Jelzet: Ms 411, másolat?
A kéziratban a fordító a következőkkel fejezi be a munkát: „Botsánatot kérek az hajszál hasogatóktól, hogy a Voltaire notáiban (...) a methaphisicus szót nem tudván magyarázni, de-ákságokban meghagytam őket: mert minden élő nyelv így szokott vélek bánni. Hogyha abban kívántam volna törni fejemet talán nehezebben értettek volna. Csak akiknek kedvéért reá vetetem magamat ezen munka fordítására.”
15. Bod Péter: Magyar Athenas, Cibinii, 1766.
Jelzet: 03718
Bod Péter (1712–1769), református lelkész, irodalomtörténész. Számos történelmi, egyház-történeti munka szerzője.
Magyar Athenas c.munkája úttörő alkotás a magyar irodalomtörténetben.
Ld. még: 16. tétel
16. Bod Péter Házi diáriuma 1750–1769. H.n., é.n.
Jelzet: Ms 239, eredeti kézirat
Házi diáriuma kéziratban maradt munkája. A Magyar Athénas kiadására és annak eladására vonatkozó feljegyzéseket is tartalmaz.
17. Baróti Szabó Dávid: Kis-ded Szótár melly a ritkább magyar szót az abc rendi szerént emlékeztető versekben elő-adja. Kassán, 1784.
Baróti Szabó Dávid (1739–1819) költő és nyelvújító, előbb jezsuita, később világi pap és tanár. Aktívan részt vállal a nyelvújítás körüli vitában.
Vallotta, hogy a nyelvet tájszavakkal is lehet és kell bővíteni. Szemléltető példája ennek a meggyőződésnek *Kis-ded szótára is*.
Ld. még: 21. tétel
18. Bessenyei György: A Holmi. Béts, 1779.
Jelzet: 44625
ld. még: 12. és 23. tétel
19. Benkő József írása a magyar nyelven lévő erdélyi manuscriptumokról. H.n., é.n.
Benkő József (1740–1814), református lelkész. Nagyenyeden tanult. Iskolái elvégzése után középajtai lelképásztorként tevékenykedett. Jelentős történelmi és úttörő följajzi munkák szerzője.
Ld. még: 22., 31. és 32. tétel
20. Rájnis József: A Magyar Helikonra vezérlő kalauz, az az a magyar vers-szedésnek normái és regulái, Posonyban, 1781.
Jelzet: 40280
Rájnis József (1741–1812), bölcséleti és teológiai doktor, volt jezsuita, később győri tanár. Verselméleti munkája úttörő a magyar irodalomtörténetben.
21. Baróti Szabó Dávid, Ki nyertes az hang-mérséklésbenn? Kassán, 1787.
Jelzet: 44517
ld. még: 17. tétel

22. Benkő József: Az Erdélyi Történeteket bé-foglaló kézi-iroványokat kiadó tekintetes Tüdös Társasághoz írott jelentése. H.n., é.n.

Jelzet: Ms. 1678, eredeti kézirat

Ld. még: 19., 31. és 32. tétel

23. Bessenyei György: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék. Bétsben, 1790.

Jelzet: 95909

Bessenyei György (1747–1811), magyar királyi testőr. Kisgyermekként a sarospataki kolégiumba írták be szülei, egy ideig magántanuló volt, majd 1765-től Bécsben tanult. 1785-ben pusztakovácsi birtokára költözött, ahol 1804-ig „remeteéletet élt” és minden idejét kizárólag az irodalomnak szentelte.

Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék c. munkájában egy tudományos társulat létrehozását indítványozta és megfogalmazza benne annak működési szabályzatát. Az országgyűlés alatt Révai adta ki a szerző névének felemlítése nélkül.

Ld. még: 12. és 18. tétel

24. Gáti István, Vedres István: A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyzó hazafiui elmélkedések. Bétsben, 1790.

Jelzet: 36414

Gáti István (1749–1843).

A magyar nyelvnek..., c. munkát Görög Demeter és Kerekes Sámuel által kitűzött pályamunkaként írta. A Vedres István pályaművével együtt jelent meg. A nemzet haladását az anyanyelv széleskörű használatában látták. Sürgették ennek terjesztését és a latin nyelv mellőzését.

25. Aranka György: A magyar nyelv mívelése zsengejének II. szakassa a IX. cikkely híjjával. H.n., é.n.

jelzet: Ms 185, eredet kézirat

Aranka György (1737–1817), törvényszéki közbíró, író. Tanulmányait Marosvásárhelyen és Nagyenyeden végezte.

Az 1791-es országgyűlésen létrehozta az Erdélyi magyar nyelv mívelő társaságot.

Ld. még: 35. és 52. tétel

26. Gyarmathi Sámuel: Okoskodva tanító magyar nyelv mester. Kolozsváratt, 1794. jelzet: 56297

Az első magyar akadémiai nyelvtannak tekinthető munka.

Ld. még: 10. tétel

27. Teleki József: Essai sur la foiblesse des esprits–forts. Amsterdam, 1761.

Teleki József (1738–1796), koronaőr. Kezdetben Losoncon tanult, majd 16 éves korától Bod Péter tanítványa volt. 1759-től a baseli és lydeni egyetemeket látogatta. Rengeteget utazott. Protestáns vallása ellenére II. József idejében a pécsi iskolai kerület igazgatójává választották

Essai sur la foiblesse des espritsüforts c. munkájában a vallást védi támadói ellen. Külföldön elismeréssel fogadták munkáját.

28. Szathmári Pap Zsigmond: Nádudvari Péter nyolcvan négy prédikációi. Kolozsváratt, 1741.

Jelzet: 04056

Szathmári Pap Zsigmond (1703–1760), református. püspök. Tanulmányait szülőföldjén végezte, majd 1730-ban külföldre utazott és Utrechtben és Gröningenben volt egyetemi hallgató. Nádudvari Péter (1670?–1726), szászvárosi református lelkész prédikációit dolgozta át, egészítette és -adta ki 1741-ben, Bethlen Kata költségén.

29. A kolozsvári könyvező szűznek históriája. Kolozsváratt, 1770.

Jelzet: 03295

30. Lázár János: Collectio operum miscellanorum. H.n., é.n.

Kézirat

ld. 2. tétel

31. Benkő József: Milkovia sive antiqui Episcopatus Milkoviensis explanatio. Viennae, 1781.

Jelzet: 53873

ld. 19. és 22. tétel

Milkovia c. munkája az 5. század elejétől a 6. század közepéig fennálló milkoviai püspökség részletes, adathű, eredeti adatok feldolgozása tekintetében rendhagyó monográfia.

32. Bethlen Farkas: Historia de rebus Transylvanicis. Cibinii, 1782.

Jelzet: 04573

Bethlen Farkas (1639–1679), erdélyi kancellár, történétíró. Tanulmányait a kolozsvári, az unitárius kollégiumban kezdte, majd II Rákóczy György udvarában nevelkedett.

Erdély 1525–1609 közötti történetét írja le. A mű érdeme az anyag gazdagsága, a XVI. századi források felhasználása és a tárgyilagos előadás.

Teljes kiadása Benkő József érdeme.

33. Szluha Demeter: Öröm versek. Nagy Váradon, 1785.

Jelzet: 110219

Szluha Demeter, ifj. Teleki Domokos nagyváradi tanítója.

Ifj. Teleki Domokos dicséretese idkolai szereplése alkalmából írta a verset.

34. Magyar Hirmondó. Pozsonyban, 1785.

Jelzet: H. 141

Első száma 1780-ban jelent meg Rát Mátyás szerkesztésében, 1784–1786 között Szacsvay Sándor szerkesztette. 1787–1788 megjelenik szépirodalmi melléklete, a Magyar Múza.

35. Aranka György: Berliini hónapi munka. Marosvásárhelly, 1788.

Jelzet: Ms 1721, eredeti kézirat.

Különböző sajtócikkek jegyzetét tartalmazza.

Ld. még: 25. 52. tétel

36. A Magyar Músa [Szatsvay László, szerk.]. Bétsben, 1788.

Jelzet: H. 136

A Magyar Hírlap szépirodalmi mellékleteként jelent meg, 1787–1788 között.

37. Faludi Ferenc: Költeményes mardványi, második meg jobbitott nyomtatás. Pozsonyban, 1787.

Jelzet: 62389

Faludi Ferenc (1704–1779), jezsuita pap, szerzetes.

38. Holmi. 18. sz. Vége.

Jelzet: Ms 353, eredeti kézirat.

39. Péczeli József: Minden es gyűjtemény. Komáromban, 1791.

Jelzet: H 149

40. Bolla Márton: Éneki szerzemény, melly az Erdélyi Országgyűlés e tartásakor a (...), Karok és Rendek tiszteletekre ki adatott (...). Kolozsvár, 1792.

Jelzet: 04176

41. Bölts szeretet [...] menyegzői versek. Kolozsváratt, 1792.

Jelzet: 04421

Az alkalmi versek műfajába tartozó alkotás a kor kedvelt műfaja volt.

42. Benkő Ferenc: Esztendőnként kiadott Parnassusi időtöltés, [...] Görög régiségek. N. Szebenben, 1793.

Jelzet: 03720

Benkő Ferenc (1745–1816), ref. lelkész, tanár, természettudós, polihisztor. Nagyenyeden, Jénában és Göttingában tanult. Az első ásványtani munka, az első magyar nyelvű világföldrajz szerzője.

Parnassusi időtöltés c. munkája VII kötetben jelent meg 1793–1800 között.

43. Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Szombathelyen, 1794.

Jelzet: 57256

Mikes Kelemen (1690–1761), udvari kamarás, író, fordító.

„Életművében a magyar világi széppróza újjászületésének lehetünk tanúi.” Hopp Lajos

44. Újfalvi Krisztina: Verses levele Tzizi István úrhoz. Szőkefalva, 1797.

Jelzet: Ms. 737, eredet kézirat

Újfalvi Krisztina (1761–1818), írónő.

Általa ismeretlen férfinak, Csizi István őrnagynak, Tokajba írta ezt a levelet.

45. Holmi. H.n., 1797–1817.

Jelzet: Ms. 2334, eredeti kézirat

46. Cserei Farkas: Versek mellyek irattak Nagy Ajtai Cserey Farkas által: *Barcsay Ábrahám kedves barátjának Cserey Farkasnak* c. vers. H.n., é.n.

Jelzet: Ms. 774, eredeti kézirat

47. Haller Gábor: Barcsay Ábrahám emlékezete. Marosvásárhely, 1806.

Jelzete: Ms 1529, kézirat.

Cserey Farkas bejegyzése: „Ezen beszédet francziául szerzette tiszteletre méltó Ipom Ö Nagysága: Grof Haller Gábor. Magyarra fordította leg kedvesebb és igen nagyon tisztelt barátom Tekint. Regnezi Kazinczi Ferencz ur. Cserey Farkas”

48. Naláczai ? : **Gúnyos verse**, H.n., 19. sz.

Jelzete: Ms 4022, másolat.

49. Naláczai István: **Epitaphium**. H.n., é.n.

eredeti kézirat.

50. Corneille, Pierre: Czirid [ford. Teleki Ádám]. Kolozsváratt, 1774.

51. Bornemissza János: Estvéli időtöltése .I b. Kászoni B. J. urnak, camerárius, és n. Hunyad vármegye fő-ispányának. Kolozsvár, 1777.

Jelzete: 32860

Bornemissza János (18. sz.), császári és királyi kamarás.

Estvéli időtöltése az egyetlen nyomtatásban megjelent munkája.

52. Aranka György: II. Richard. Gorbó, 1785.

Jelzete: Ms 252, eredeti kézirat.

II. Richard Shakespeare-dráma fordítási kísérlete.

Ld. még: 25. és 35. tételt

53. Falber, Enquillott: Gállya rabb, a vagy jutalma az fiui vagy magzati szeretenek, (...) [ford. Vesselényi Zsuzsannától]. Kolozsváratt, 1785.

Jelzete: 03705

54. A beteg asszony [ford. Sz. L.]. H.n., 1795.

Jelzete: Ms 340, eredeti kézirat?

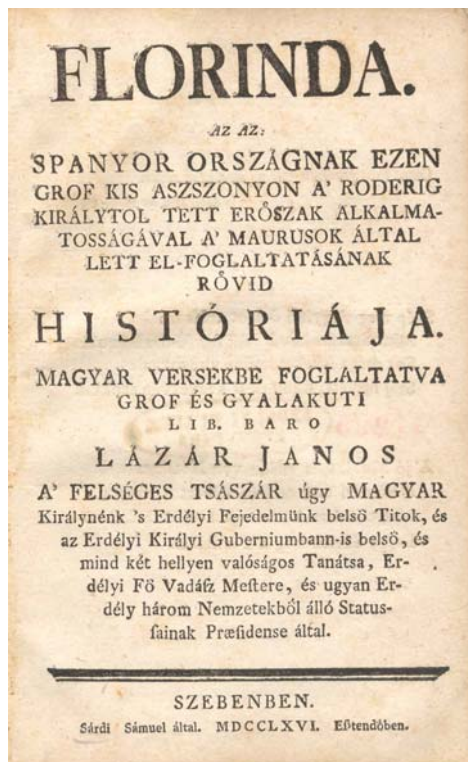
55. Bolyai Farkas: Öt szomorújáték. Szeben, 1818.

Jelzete: 04854

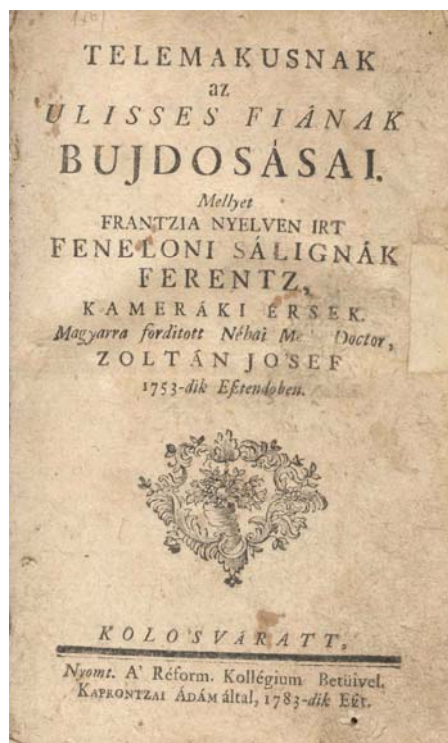
Bolyai Farkas (1775–1856), matematikus. Nagyenyeden és Kolozsváron kezdte iskoláit. Egyetemi tanulmányait a Jénában és Göttingában végezte.

Dramáírással is próbálkozott.

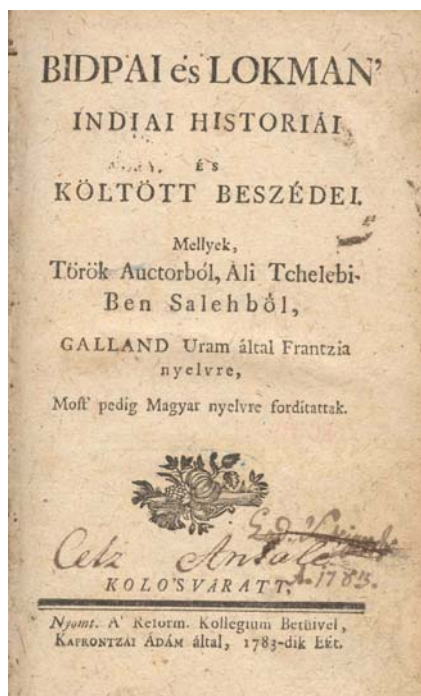
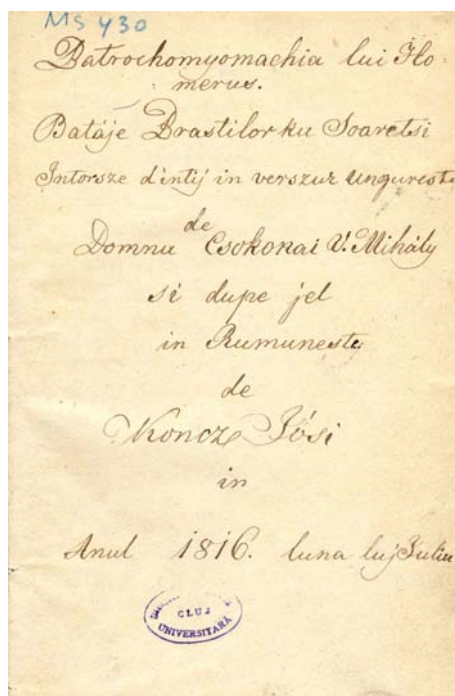
Szervező: Kolumbán Judit könyvtáros

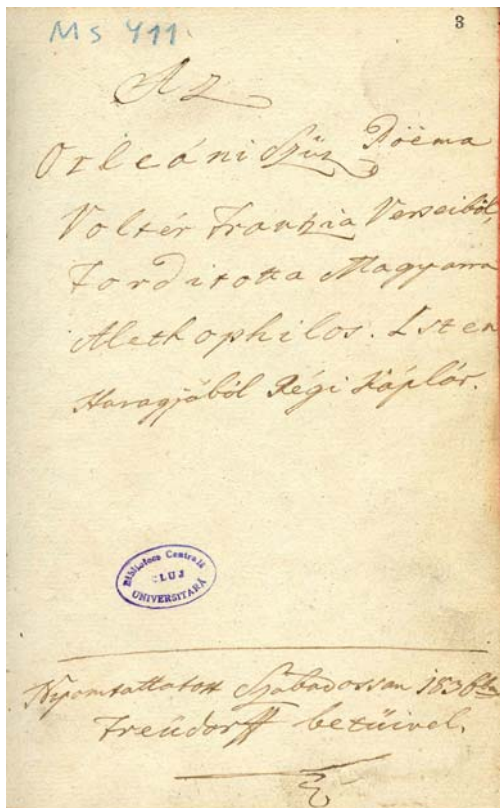

Florinda (...) históriája: magyar versekbe foglaltatva

Fénelon: Telemakusnak az Ulisses fiának bujdosása

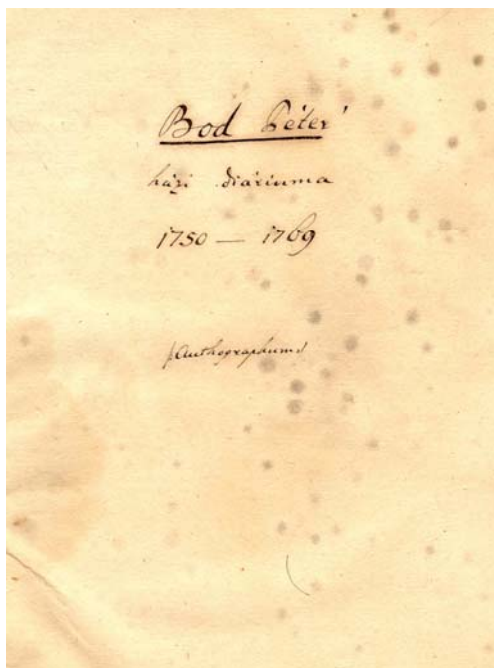
Bidpai és Lokman indiai históriái
és költött beszédeiCsokonai V. Mihály: Batrachomyomachia-Bătaia
brastilor cu soaretsi

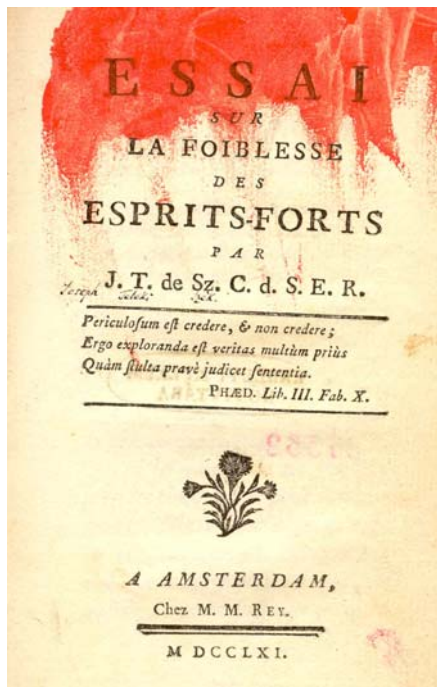
Voltaire: Az orléáni szüz

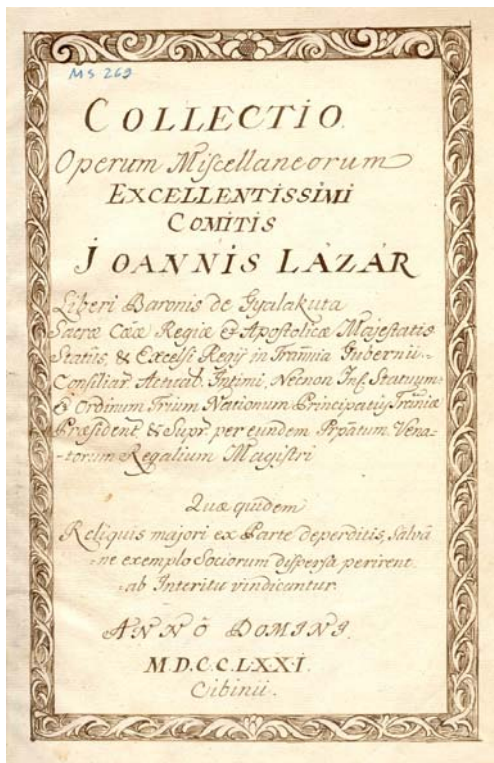
Bod Péter: Magyar Athenas, Cibinii, 1766.

Bod Péter Házi diáriuma 1750–1769.

Teleki József: Essai sur la foiblesse des esprits–forts.

Lázár János: Collectio operum miscellanorum

Magyar Hirmondó. Pozsonyban, 1785.

Mikes Kelemen: Törökországi levelek.

Haller Gábor: Barcsay Ábrahám emlékezete.

C Z I D.
SZOMORÚ JÁTEK.
 Mellyet hajdon
KORNEILLE PÉTER
 Frantzia nyelven készített.
 Mostan pedig
 Magyar Versekbe foglalt
GROF TELEKI ÁDÁM.
 AZ TSÁSZÁRI ÉS APOSTOLI KIRÁLYI FEL-
 SÉG' ARANY KOLTSOS KOMORNYIK HIVE,
 ÉS N. KOVÁR-VIDEKE FŐ KAPITÁNYJA.

KOLO'SVÁRATT,
 a' Ref. Coll. Betüivel, 1773. Értend.

Corneille, Pierre: Czid

Gállya Rabb *szól.*
 03701 a' vagy **DUPLUM 490**
JUTALMA
 az
 'IUI vagy MAGZATI
 Szeretetenek.

egy
 el indító Játék, vagy Komédia, ött
 részből álló,
ENOUILLOT FALBER
 Uramtól
 Frantziából Németre Fordított.
 oft újabbban a' Németből Magyarra for-
 dított
L. B. VESSELÉNYI 'SU'SÁNNÁTÓL.
 átadott a' Ti. K. priv. Theaterum Bétsben.
 1769-ben.

KOLO'SVÁRATT.

Nyomatattott A' Réf. Coll. Betüivel 1785.

Falber, Enquillot: Gállya rabb, a vagy jutalma az fiui vagy magzati szeretenek, (...)

9. Aug 785. *Shakespeare's Theatrical Works - subsequent v. Ireland 1. Band - 1764*
 Ebtől a' Shakespeareból egy kis részre
 II. Richard Angliai király levele és válasza Gloucester hercegének.
 Ms 252

III. Kijelentés
 a' Hercegről, Hercegről

A Lord-Marschal és Herceg Amale eljövök

A Marschal Miled Amale! fel van-e Herra Hercegről fegyverese?
 Amale Igenis, aztán fel fogon feje helyig, és nagy hatalommal vágya hogy be-erőseje és
 Marschal Herceg Norfolkis vágya nyughatatlan társal az Appellati trombitásit
 Amale Eri a' Papusit fel vadra eljövök, majd Jozsef és Jozsef utóga E.
 (a' Trombitásit oneg, hallalend, és a' király megjelene a' maga komstend, minis
 utadma le ütöl, Herceg Norfolk mint Appellatiudgyi eljövök)

Richard király Marschal tudalend meg eme bevált virsivöl ar adal, mert jelent meg az
 fegyverbe: Erd meg a' Nevel, és a' törvény jelent az Erd meg.
 Marschal Amale az Herra a' király, nevel, mert meg kiragyi, és mielőt jelen meg az ebbe
 a' Viki eljövök? Ki ellen jöve, és mi dolga van? Felül Viki beszállend, és király
 és nagy utaluzsant meg fogad az legel és a' király!

Marschal az én Nevel Amalei Thama, Norfolkis Herceg, és jelent meg az Gervan megjelene, mely egy
 Viki eljövök, nével Amale el kell lenni, hogy Herra a' Viki, bejelend Amale király
 és Viki Amaleihez, az én Viki az Hercegről Herceg, ellen meg mutatja, és Herra király el
 Herra meg jelene a' király, meg az utaluzsant meg, meg az utaluzsant meg, meg az utaluzsant meg,
 ellen amale, és a' megjelene mint az igafog, meg az utaluzsant meg, meg az utaluzsant meg,
 a' Trombitásit meg jövök, és Bolubode minis igafog egy fegyveres utaluzsant meg.

Richard király Marschal Erd meg eme fegyveres Viki eljövök, meg jelent meg az ebbe a' Herra eljövök
 kelle? És mi fegyveres jelent az Erd meg az hogy igafog meg az
 Marschal: Minel király, és mielőt jöve Richard király, ebbe az a' királyi Papusit királyi király,
 len jöve, mi dolga van? Felül mint egyen igaz ember, meg az utaluzsant meg az

Aranka György: II. Richard. Gorbó, 1785.

Számunk szerzői

Bartha Katalin, Ágnes Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, Kolozsvár
Berki Timea, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Biró Annamária, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Bodó Márta, szerkesztő, Keresztény Szó, Kolozsvár
Csörsz Rumen István irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet
Dávid Péter, doktorandus, Szegedi Tudományegyetem
Demeter Zsuzsa, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Dóczy Örs, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Egyed Emese irodalomtörténész, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Forizs Gergely irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
Granasztói Olga, irodalomtörténész, Budapest
H. Kakucska Mária, irodalomtörténész, Budapest
Hegedüs Béla, irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet
Hubert Ildikó, irodalomtörténész, Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Keszeg Anna, doktorandus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Király Emőke, irodalomtörténész, Orbán Balázs Gimnázium, Székelyudvarhely
Kolumbán Judit könyvtáros, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár
Kovács Kiss Gyöngy, történész, szerkesztő, Korunk, Kolozsvár
Kulcsár Krisztina, tudományos kutató, Magyar Országos Levéltár, Budapest
Labádi Gergely, irodalomtörténész, Szegedi Tudományegyetem
Margócsy István, irodalomtörténész, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
Merényi Annamária, irodalomtörténész, Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs
Pavercsik Ilona, könyvtáros, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Ratzky Rita, irodalomtörténész, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest
Szabó Ágnes, doktorandus, Szegedi Tudományegyetem
Tüskés Gábor, irodalomtörténész, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest
Vogel Zsuzsa, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
Vulkán Vera Tünde, doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Contents

Gábor Tüskés: Preface	1
István Margóczy.....	4

I. Language, reading, philosophy

Béla Hegedüs: Observations on the Theory of Language by Transylvanian Authors and Translators	13
Zsuzsa Demeter: The Conception about Tradition of the Literary Correspondence.....	22
Tímea Berki: The attitudinal Tradition of the Polyhistor among Scholars from Transylvania	36
Gergely Fórizs: Neo-Humanist and Popularphilosophical Ideas in Two Programme-Esays of the Magazine Erdélyi Múzeum.....	48
Gergely Labádi: The Reading Shepherd. The Book as a Medium in Enlightenment Popular Education.....	61
Ilona Pavercsik: Contacts between Hungarian and Transylvanian Booksalesmen in the Period of the Enlightenment	77
Olga Granasztói: 18 th Century Collections of the Aristocracy in the Arad County Library	87
Zsuzsa Vogel: Readers of Ferenc Faludi's Work in Transylvania.....	94
Katalin Ágnes Bartha: Readers' Drama Literature at the End of 18 th and Beginning of 19 th Century.....	113

II. Tendency,

Annamária Merényi: The Poetry of Judit Dukai Takács.....	133
Ildikó Hubert: Poetic Scenery in Baróti's Poetry.....	145
Rita Ratzky: Conservative among Republicans.....	153
István Csürös Rumen: Popular Poetry in the Second Half of 18 th Century.....	157
Emese Egyed: Poetry as memento, Post-Renaissance in Transylvania.....	167
Mária H. Kakucska: A Fragment of Lőrinc Orczy's in Ferenc Rákóczi's Memories.....	180
Örs Dóczy:	187
Gyöngy Kovács Kiss:	196
Ágnes Szabó: "Oh, what a Moving Moment! Transylvania Lies before My".....	210
Anna Keszeg: The Analysis of the Social Network of a 18 th Century Poet. The Case of János Gyöngyössi.....	216
Márta Bodó: Márton Bolla as Tescher in Kolozsvár.....	229
Vera Tünde Vulkán: A Portrait of Mártonffy according to Farkas Cserey	237
Krisztina Kulcsár: Petitions given in Joseph II during his Visit to Transylvania in 1773.....	246

III. György Aranka and

Annamária Biró: György Aranka as Historian.....	254
Péter Dávid: A "Nice Conversation" or a "so Called Picnic". The Political Side of György Aranka's Programme	266
Emőke Király: The Correspondence of György Aranka.....	277
<i>Global Bibliography</i>	290
<i>Exhibitions's Catalogue</i>	317
<i>Our Authors</i>	328

Cuprins

Tüskés Gábor: Prefață.....	1
Margóczy István: Limitele și nemărginirea iluminismului (Dubii și teze privind istoriografia istoriei literare).....	4

I. Limbă, lectură, filozofie

Hegedüs Béla: Observații ale unor autori și traducători transilvăneni privind teoria limbii	13
Demeter Zsuzsa: Concepția despre tradiție în corespondența epocii	22
Berki Tímea: Tradiția comportamentului de polihistor în rândul oamenilor de știință din Transilvania secolului al XVIII-lea	36
Fórizs Gergely: Idei de filozofie populară în revista Erdélyi Múzeum.....	48
Labádi Gergely: Păstorul care citește. Cartea în educația iluministă	61
Pavercsik Ilona: Legăturile comerțului de carte din Transilvania cu cel din Ungaria în Epoca Luminilor	77
Granasztói Olga: Reminiscențele ale culturii de carte a aristocrației într-o bibliotecă contemporană	87
Vogel Zsuzsa: Cititorii ardeleni ai operelor lui Faludi Ferenc	94
Bartha Katalin Ágnes: Lectura operelor dramatice la sfârșitul secolului XVIII, începutul secolului XIX.....	113

II. Tendințe, modalități de creație, tipuri de texte

Merényi Annamária: Opera poetică a lui Dukai Takács Judit	133
Hubert Ildikó: Peisajul în lucrările lui Barót Szabó Dávid.....	145
Ratzky Rita: Un conservator printre republicani: Barót Szabó Dávid	152
Csörsz Rumen István: Poezia populară în cea de a doua jumătate a secolului XVIII	157
Egyed Emese: Memento liric, epoca post-renascentistă în Transilvania	167
H. Kakuska Mária: Un fragment din traducerea lui Orcyz Lőrincz în Memoriile principelui Rákóczi Ferenc al II-lea	180
Dóczy Örs: Pamflete scrise împotriva generalului Buccow, aflate în biblioteca lui Teleki Sámuel	187
Kovács Kiss Gyöngy: Consecințele dominației habsburgice din Transilvania prezentate în oglinda literaturii memorialistice	196
Szabó Ágnes: Drumețiile în transilvania ale scriitorilor Kayicyz Ferenc	210
Keszeg Anna: Analiza unei rețele relații personale ale unui scriitor din sec. XVIII.....	216
Bodó Márta: Anni din Cluj ai lui Bolla Márton	229
Vulkán Vera Tünde: Portretul lui Mártonffy așa cum l-a văzut Cserey Farkas	237
Kulcsár Krisztina: Petiții înaintate împăratului Iosif al II-lea cu ocazia vizitei sale în Transilvania în 1773.....	246

III. Aranka György și cenaclul său

Biró Annamária: Despre activitatea de istoric a lui Aranka György.....	254
Dávid Péter: Substratul politic al programului literar-artistic al lui Aranka György	266
Király Emőke: Corespondența lui Aranka György	277
<i>Bibliografie generală</i>	290
<i>Catalogul expoziției</i>	318
<i>Autorii numărului de față</i>	328
<i>Contents</i>	329

Tartalom

Tüskés Gábor: A konferencia-kötet elé.....	1
Margócsy István: A felvilágosodás határai és határtalansága (Kételyek és tézisek az irodalomtörténet historiográfiáját illetően)	4

I. Nyelv, olvasás, filozófia

Hegedüs Béla: Erdélyi szerzők, fordítók nyelvelméleti megjegyzései	13
Demeter Zsuzsa: Levelek hagyománykonceptiója	22
Berki Timea: A polihisztor viselkedéshagyomány erdélyi magyar tudósok körében	36
Forizs Gergely Populárfilozófiai eszmék az Erdélyi Múzeumban	48
Labádi Gergely: Az olvasó pásztor. A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben.....	61
Pavercsik Ilona: Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején	77
Granasztói Olga: XVIII. századi főúri könyvkultúra maradványai egy elfeledett XXI. századi könyvtárban Rekonstrukciós kísérletek – Arad, Megyei könyvtár	87
Vogel Zsuzsa: Faludi Ferenc munkáinak erdélyi olvasóiról	94
Bartha Katalin Ágnes: A drámaolvasás nyomában a XVIII. század végén, a XIX. század első felében	113

II. Iskola, alkotásmódok, szövegtípusok

Merényi Annamária: „Lantra ömlenek ki meleg érzéseid...”: Dukai Takács Judit	133
Hubert Ildikó: Tájélmény egy deákosunknál	145
Ratzky Rita: Egy konzervatív a köztársaságpártiak között	152
Csörsz Rumen István: Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében (Néhány kutatási szempont)	157
Egyed Emese: Versjelhagyás, erdélyi utóreneszánsz (Sándorffy, Barcsay, Teleki Domokos).....	167
H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc fordítástöredéke II. Rákóczi Ferenc fejedelem <i>Emlékiratok</i> című munkájából.....	180
Dóczy Örs: Buccow-ellenes röpiratok Teleki Sámuel tékájában	187
Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi következményei az erdélyi emlékirodalom láttatásában.. A politikai élet és az intézményrendszer területén jelentkező átalakulások.....	196
Szabó Ágnes: „ <i>Hah, minő rezzenő pillanat, előttem fekvék egész Erdély...</i> ”	210
Keszeg Anna: Kiket ismerhetett Gyöngyössi János? Egy XVIII. századi szerzői kapcsolatháló elemzése	216
Bodó Márta: „A’ Kegyes Oskolák Rendje’ Magyar és Erdély Országai Halhatatlan Érdemű Fő Igazgatójának” emlékére: Bolla Márton kolozsvári évei	229
Vulkán Vera Tünde: Egy Mártonffy-portré Cseréy Farkas szerint	237
Kulcsár Krisztina: II. Józsefhez intézett beadványok 1773. évi erdélyi látogatása során	246

III. Aranka György és köre

Biró Annamária: „ <i>azt a' bojtorján, izgága Sophista mesterséget a' Kritikát nem tanultam, se nem tudom</i> ”. Aranka György történetírói munkásságáról	254
Dávid Péter: Dávid Péter: „nyájas társalkodás” vagy „egy úgynevezett piknyik”.....	266
Király Emőke: Aranka György levelezése.....	277
<i>Összesített bibliográfia</i>	290
<i>Kiállításkatalógus</i>	317
<i>Számunk szerzői</i>	328
<i>Contents</i>	329
<i>Cuprins</i>	330